

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

દેશી રાજ્યોને સગતા પ્રશ્નોના સ્વતંત્રમક દષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું ત્રિમાસિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

તત્ત્વી

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

અનુક્રમ

1	Journalism
2	એજન્સિના ચાણુઓનો સવાલ	એક અભ્યાસી
3	ભાવનગર સંસ્થાનમાં ગૌસંવર્ધન	શ્રીયુત નટવરલાલ ભાણેકલાલ મુરતી	૧
૪	પ્રાચીન ઐતિહાસિક શહેર-તળામ	ભાવનગર દરબારી કેળવણી ખાતું...	૨
૫	ધીમેન ગાયકવાડ સરકાર અને તેમને ખંડણી કરનારા તાલુકાદારો વચ્ચેના સંબંધોની પુનર્ધટના...	મણેશુ	૩
૬	અલમનગર સંસ્થાન કેને સોંપવું એ વિષયને લગતા કામલો.	દેશીરાજ્ય ઓફિસ	૪
૭	કાર્ધિવાદનો પહેલોનો બોર્ડ ઉલોગ	જી. જેકબ કેપ્ટન	૪
૮	પૂજ્ય શ્રી પ્રભાસંકર પટ્ટણી સાહેબના સંસ્મરણો	વિ. ય. આવસાથી	૪૮
૯	મુંબઈ રાજ-મંત્રી સભા	દેશીરાજ્ય ઓફિસ	૫૧
૧૦	દરિયાઈ જગ્યા અને દેશીરાજ્ય	જી.	૫૭
૧૧	આર્ય કેળવણીનો પ્રશ્ન	ગમનન ઉ. ભટ્ટ વિદ્યાધિકારી ભાવનગર	૬૧
૧૨	દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો	મુર્વસંકર ડી. મરૂતા	૬૪
૧૩	વહીવટી અહેવાલો	૭૫
૧૪	નોંધ અને ચર્ચા	૭૭

મેન્ડર બ્રધર્સની છાપવાની શાહીઓ જગમશાહૂર છે.

મેન્ડર બ્રધર્સ શાહી જનાવવાનું ૧૭૬૨માં શરૂ કરેલ છે, અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપરાતા રંગો તેમજ વારનીશો ઉત્તમોત્તમ જનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અત્યાદે છાપવાની શાહીના ક્ષેત્રમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે.

દુનિયાના સર્વોત્તમ છાપકામ કરનારા છાપખાનામાં આ શાહીઓ વપરાતી આવે છે, કારણ કે મેન્ડર બ્રધર્સની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોનાં આંખોને વધારે પસંદ પડે છે; તેના રંગો આકર્ષક, ટકાઉ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જેમણે મેન્ડર બ્રધર્સની શાહી વાપરી છે, તે બીજાની શાહી વાપરવાને અખતરો કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની સાથે, સરખાવતાં મેન્ડરન શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, જેટલે સરવાળે ચૂસ્તી પડે છે.

સોલ ડીસ્ક્રીપ્શન

પ્રિન્ટીંગ મટિરિયલ્સ સ્ટોર

૮૯, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ નં. ૨

મહાનગર : અર્ધાલ મુદ્રણાલય, રાજાજી રોડ : અમદાવાદ.

મુદ્રક : મહિપાલ પ્રકાશન મિત્રો, બી. એ.

પ્રકાશક : જ્ઞાનિલાલ મિલ્લેજી મહેતા, વાવરવાડા : તરિયાલ.

यतो धर्मस्ततो जयः

देशी रान्जय

(त्रैमासिक)

दि ११ सु]

अप्रिल-जुन : १८३८

[अंक १

Journalism

(Contributed)

"The first physician was made from debauch." The man erred and wanted to be cured and the physician came into existence. The same applies to the cult of Journalism.

2. The man began to behave as he wished. Those who took interest in his welfare first gave him private advice, which unheeded brought forth public advice. The intentions were not only honest, but absolutely well-meant. The advisor meant only to save the advised from a fall. He followed the Mahabharat advice which says:—

"To the persons whose downfall
One would not like to see,

Truth should be told unmasked—
Whether hateful or acceptable,

whether pleasing or unpleasant."

3. Ordinary men took precaution to escape such public exposure by hearing friendly advice, but there was a class of people in the society who were proud of their authority on others, such as Emperors, Rulers, Land lords who had power over the persons and property of others. They thus controlled a vast class of men

on whose loyalty they counted and depended. The well-wisher went on with his public advice and gradually it was felt that the constant dropping began to wear away the stones. Power became restive first and then began to be exasperated with the result that it lost sense of reason and when reason became faulty, sense of justice became extinct. The power which was dormant because of the credulous belief in its omnipotence became live and measure of oppression came into being. The first culprit was an honest friend who meant well for the Powerful, for, he believed in the efficacy of power for good of people. He became an abhorred person and was thought worthy of punishment. Power has two sides to the shielding reward and punishment. Reward for good services and punishment to keep "Law and order." This attribute of the 'Power' gradually degraded itself into "Reward for flatterers and punishment for those who dared to speak the truth." Flattery rewarded brought in a hoard of flatterers amongst the people and punishment meted out to good and honest men brought forth a certain class of men whose sufferance at the hand of Powers created amongst the subjects resentment against the dispenser of punishment and a certain

amount of sympathy for the sufferers. Out of this condition gradually arose a class of agitators who lost the sense of service but were disposed only to curtail or destroy the "Man in power."

Human mind is two-fold. It has its strong, as well its weak side. Despotism cannot but create resentment even amongst the weakest. Only two people can afford to be mad in stubbornness. "The man in power" because of the consciousness of his capacity to kill all opposition to his authority and often that consciousness more from his "self-will-ness" than from the justice of his point of view. The other obstinate man is the poor-man-the pauper, who has nothing to lose. "What though the world be lost" says he like the Arch-Angel and when these two obstinacies come into grips-God help those who are in the wrong. Mutineers are wiped out when the mutiny arises from motives, self-interest or gain. Rulers have fallen when they have been at the root of mutiny that is when their rule has become so oppressive as to make a man feel "he would rather be dead than undergo oppression and hardship, which make life unlivable." The agitators are the embryo of the mutineers.

The news-papers thus came into existence for the purpose of letting

out the pent up feelings of the two kinds of people (1) the well-wisher unheeded in private went to the press in the hope of being able to open the eyes of a friend and (2) the agitator who was exasperated by the evil deed of those who were in authority for the welfare of the people. The first suffers in silence, the latter howls the more he is harassed.

Both the well-wisher and the agitator worked honestly in the beginning—the object of one was to persuade, the object of the other to frighten good behaviour. The first failed against the authority because he was friendly the other because he had not sufficient strength to bring the authority into sense. Mere speeches and news-paper articles have never won wars. But they have brought about wars. Newspapers start the ball rolling when they descend to make mischief and they do descend to this path, because mischief making pays them most. If they could get money by playing to the feelings of a populace, why should not they do it, they say? The result is the agitator makes the Newspaper and the Newspaper recruits the agitators by their broad-casting capacity. Evil travels faster than truth, and evil undermines authority. In the first the evil deeds of the man in

power and in the second the evil doings of the ill-meaning agitator. The lesson of history is that Power eventually has yielded to agitation. The reason is that the agitation is of the people and people are a number and number must win against a class. They win not because they are right, but simply because they are the people.

But there is a third class of newspaper writers who live on the newspapers. Newspapers are their source of bread and butter. They are the Editors, proprietors and managers. They live on the sale proceeds of the newspapers. It is an honest vocation when the services rendered are in the interest of the people for whom they are meant but when the paper is conducted only with a view to make money by playing on their ignorance or by wrongly inciting them to actions which in their own interest are harm producing, the profession degrades itself to one of money making machine. A rightly conducted newspaper which understands the real nature of its duties is power for good and has thus an influence on these that rule and those that are ruled. It is its duty to draw attention of both sides to issues that must draw their attention. But where the idea is not service but self-service the conse-

on whose loyalty they counted and depended. The well-wisher went on with his public advice and gradually it was felt that the constant dropping began to wear away the stones. Power became restive first and then began to be exasperated with the result that it lost sense of reason and when reason became faulty, sense of justice became extinct. The power which was dormant because of the credulous belief in its omnipotence became live and measure of oppression came into being. The first culprit was an honest friend who meant well for the Powerful, for, he believed in the efficacy of power for good of people. He became an abhorred person and was thought worthy of punishment. Power has two sides to the shielding reward and punishment. Reward for good services and punishment to keep "Law and order." This attribute of the 'Power' gradually degraded itself into "Reward for flatterers and punishment for those who dared to speak the truth." Flattery rewarded brought in a hoard of flatterers amongst the people and punishment meted out to good and honest men brought forth a certain class of men whose sufferance at the hand of Powers created amongst the subjects resentment against the dispenser of punishment and a certain

amount of sympathy for the sufferers. Out of this condition gradually arose a class of agitators who lost the sense of service but were disposed only to curtail or destroy the "Man in power."

Human mind is two-fold. It has its strong as well its weak side. Despotism cannot but create resentment even amongst the weakest. Only two people can afford to be mad in stubbornness. "The man in power" because of the consciousness of his capacity to kill all opposition to his authority and often that consciousness more from his "self-will-ness" than from the justice of his point of view. The other obstinate man is the poor man-the pauper, who has nothing to lose. "What though the world be lost" says he like the Arch-Angel and when these two obstinacies come into grips-God help those who are in the wrong. Mutineers are wiped out when the mutiny arises from motives, self-interest or gain. Rulers have fallen when they have been at the root of mutiny that is when their rule has become so oppressive as to make a man feel "he would rather be dead than undergo oppression and hardship, which make life unlivable. The agitators are the embryo of the mutineers.

The news-papers thus came into existence for the purpose of letting

out the pent up feelings of the two kinds of people (1) the well-wisher unheeded in private went to the press in the hope of being able to open the eyes of a friend and (2) the agitator who was exasperated by the evil deed of those who were in authority for the welfare of the people. The first suffers in silence, the latter howls the more he is harassed.

Both the well-wisher and the agitator worked honestly in the beginning—the object of one was to persuade, the object of the other to frighten good behaviour. The first failed against the authority because he was friendly the other because he had not sufficient strength to bring the authority into scñse. Mere speeches and news-paper articles have never won wars. But they have brought about wars. Newspapers start the ball rolling when they descend to make mischief and they do descend to this path, because mischief making pays them most. If they could get money by playing to the feelings of a populace, why should not they do it, they say? The result is the agitator makes the Newspaper and the Newspaper recruits the agitators by their broad-casting capacity. Evil travels faster than truth, and evil undermines authority. In the first the evil deeds of the man in

power and in the second the evil doings of the ill-meaning agitator. The lesson of history is that Power eventually has yielded to agitation. The reason is that the agitation is of the people and people are a number and number must win against a class. They win not because they are right, but simply because they are the people.

But there is a third class of newspaper writers who live on the newspapers. Newspapers are their source of bread and butter. They are the Editors, proprietors and managers. They live on the sale proceeds of the newspapers. It is an honest vocation when the services rendered are in the interest of the people for whom they are meant but when the paper is conducted only with a view to make money by playing on their ignorance or by wrongly inciting them to actions which in their own interest are harm producing, the profession degrades itself to one of money making machine. A rightly conducted newspaper which understands the real nature of its duties is power for good and has thus an influence on these that rule and those that are ruled. It is its duty to draw attention of both sides to issues that must draw their attention. But where the idea is not service but self-service the conse-

quences are dangerous. Some editors are in the habit of being their own correspondents. They write out their dreams and label them as 'news' from their own correspondents. The wonder is that the readers take them as from correspondents and give credence to these untruths. People prefer peppered stuff more than sweet meats; and the more high-flown the tone & more exciting the language the more sale they expect.

A great vocation is thus disfigured by the lower type of journalism.

To clinch the points the following are the classes of Newspapers and Newspapers writers.

(1) The friend who wishes well to the subject of his writings, a friend who has been forced to the press, because of the private advice being flouted.

(2) The man with a real grievance whose petitions and complaints remaining unredressed, is forced to give vent to his feelings openly. If a man cannot get justice he must at least be heard through the papers.

(3) The man who is influenced by the appeals of the above two kinds of legitimate complainants and takes

impersonal interest in matters of public interest.

(4) The writer who sees his chance of making money out of public questions. There are two ways of doing this—an expression of a well-reasoned view and a distorted version which the writer knows would appeal to the people with the consequence that the sale of the paper will be enhanced.

(5) The man who combines the idea of money with that of his personal notoriety. This man is hard to deal with. A man who simply writes for money is ordinarily a black-mailer. If he gets more money by black mail than by the sale of his rag he starts to flatter his benefactors and where he fails to do that God help the honest refuser of black-mail. But the notoriety hunter is a difficult man to deal with. He is so obsessed with his self-less work that the more one tries to persuade him to see things in the right the more he feels that he is feared and the more therefore he lets his interpretations pour forth.

Of the above the first three are honest well-meaning people. Papers that give them space in their columns are rendering public service. The last two are infectious germs that render no service but only infect innocent

ignorant minds and gradually create an atmosphere which saps the very character of what we call the right kind of education for the future generation. They live by destroying. Subversion of principles and chaos only would proceed from the activities of these gentlemen.

While we deal with the newspapers frankly, we must say a few words to the debauch that brought the physician into existence. This debauch is not a concrete personal entity, it is an abstract individuality. It is that alluring 'Power' which is at the bottom of all trouble of the world. That power may be of authority wealth, communal preponderance, superior knowledge over ignorance, of haughtiness, which is

often fed by the gentleness of the people—a power of evil over good and the good. These will benefit by the doings of the first three kinds of journalists. They will again be forcibly mended by the dire misrepresentation of the latter two classes. After all nature believes in mending or ending. What it cannot mend it destroys. In that sense, the journalists even of the last two classes renders though indirectly not a small service. Implements of destruction, they destroy the unimprovable. The first three mend, the last two end.

Journalism then on the whole is a useful mentor. Let us hope that the journalist will assume the right role and not be "anger accursed."

14-6-1930.

અંગે કેટલીક રીતરસો પશુ જુનાં વખતથી ચાલી આવે છે.

૯. લાખાપાદર ધાણું:—આ યાજ્ઞમાં બધાં મળીને ૨૦ ગામે છે. વૉછાવડ અને કુખા એ બે ગામના તાલુકદારો મળુંદારો છે અને તે તાલુકદારો દ્રીબ્યુટ તેમજ નેરતલખીની રકમ ખંડીનાં વેરાથી મુક્ત છે. અને એજ પ્રમાણે દહીયા અને ગીચસરાના વાળા અને કાઠીયા તાલુકદારોને પણ કાંઈને કાંઈ આપવું પડતું નથી. મેણવેલુ શેકરીઆ અને સીલાનાના તાલુકદારોને એકલી ગાયકવાડને દ્રીબ્યુટની રકમ ભરવી પડે છે. નેરતલખી નહીં, ત્યારે ખાડીના ખીખ તાલુકદારો-ભાગદારો ગાયકવાડની દ્રીબ્યુટની અને જુનાગઢની નેરતલખીની રકમ ભરે છે. આમાંના કાંઈને અમદાવાદને મુખડીની રકમ ભરવી પડતી નથી. આ યાજ્ઞના ગામેના બધાં તાલુકદારો કાઠીયા અને વાળા કાઠી છે.

૧૦. લોધીકા ધાણું:—આ યાજ્ઞમાં આઠ ગામે છે. ત્યાંનાં તાલુકદારો ભાગદારોનો મોટો ભાગ નેરતલખીને રાખ્યુનો છે. અને ખાડીનાં કેટલાક વાળા, રાખ્યુન છે. પહેલાં ચાર ગામેનાં તાલુકદારો જિલ્લિય દ્રીબ્યુટ ભરે છે. કાઠીયાનાં સાંભળીનાં તાલુકદાર ગાયકવાડની દ્રીબ્યુટ ભરે છે. અને આ ઉપરાંત આઠેવ ગામના તાલુકદારો જુનાગઢને નેરતલખીની રકમ ભરે છે.

૧૧. કાઠીયા ધાણું:—આ યાજ્ઞમાં ત્રણ ગામે છે. મળે ગામેનાં તાલુકદારો જિલ્લિય દ્રીબ્યુટ ભરે છે, કાઠીયા અને સીલાના તાલુકદારો આ ઉપરાંત જુનાગઢને નેરતલખીની રકમ પણ ભરે છે. અમરપુરને નેરતલખીની રકમ ભરવાની નથી, કાઠીયા અને સીલાના તાલુકદારો નેરતલખીને રાખ્યુન છે અને અમરપુરનાં તાલુકદારો સાતા જલનાં મરાસદારો છે.

૧૨. બામરા ધાણું:—આ યાજ્ઞમાં બાર ગામે છે. તેમાં કાઠીયા, બામરા, કેરીયાજા, ખંચાયા,

કુટરીયા-ગઢાલા, એટલાં પહેલાં પાંચ ગામે બામરા તાલુકદારોનાં છે. તેઓ જિલ્લિય દ્રીબ્યુટ અને જુનાગઢ નેરતલખીની રકમ ભરે છે. રાંધીઆના સૈયદ વહીવટદારોને કાંઈને કાંઈ ભરવાનું નથી. આંકડીઆના ચાવડા રાખ્યુનો અને નીલવળાના બામરા તાલુકદારો જિલ્લિય દ્રીબ્યુટ અને નેરતલખીની રકમો ભરે છે. બીલકી અને ખીમડીઆના મુસલમાન વહીવટદારોને પણ કાંઈ ભરવું પડતું નથી. કમાડીઆનાં મીર તાલુકદાર જિલ્લિય દ્રીબ્યુટ ભરે છે અને જનખાઈની દેરડીના ગઢવી તાલુકદારોને કાંઈને કાંઈ ભરવું પડતું નથી.

૧૩. બનાસ કાંઠા એજન્સિમાં કાંકરેજ, દેમોદર, સૌતલપુર અને વારાડી એટલાં યાજ્ઞો છે. ત્યારે સોજરકાંઠા એજન્સિમાં કટોસજ, ગઢવાડા એ બે યાજ્ઞો છે. આ યાજ્ઞમાં ૧૮ ગામે છે. ગાયકવાડ સરકારને દ્રીબ્યુટની રકમ આપે છે. કેટલાંક ગામે કાંકરેજ રાખ્યુને ખીમડીની રકમ પણ આપે છે. રેવાકાંઠા એજન્સિમાં સમાવેશ ચુજરાત સ્ટેટ્સ એજન્સિમાં થાય છે. તેમાં બધાં મળીને નાનાં મોટાં ૧૧ રાખ્યો અને તાલુકાઓ છે.*

ઉપર પ્રમાણે જેતપુર વિભાગને અને રાંચકાંઠા તથા વંદરાજી સીવીલ રોડનને ખાદ કરતાં આખા કાઠીયાવાડમાં બાર યાજ્ઞો છે. આ યાજ્ઞોની રચના કર્નલ લોફર કાઠીયાવાડનાં રાંચો સાથે સમજુતી કરી ત્યારે પડી દેરમાં આવી છે. એ વખતે મુલેદશાંતિ સંધાવતાં મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવાથી નાના તાલુકદારોની કમ્પા પ્રમાણે એમનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવવાની યત્ન એમને જિલ્લિય સરકાર પોતાની દેડમન નીચે રાખી એજન્સિની રચના કરી હતી. આ યાજ્ઞોના તાલુકદારો પૈકી મોટા ભાગ ગોરિસ જાડેજ, જાલા, વોલા, બામરા અને સરવૈયા રાખ્યુનો છે, અને અત્યારે કાઠીયાવાડમાં એ વંશોની જે મોટાં રાંચો છે તેમાંથી તેઓ ૧૯મી સદીની

* “દેશી રાખ્યો”ના પાંચમાં વર્ગમાં મદીકાંઠા અને રેવાકાંઠા એજન્સિમાં રાખ્યો. તથા તાલુકાઓ સંબંધી વિગતવાર દર્શાવેલ આપવામાં આવી છે એટલે અહીં એની પુનરાવર્તન કરી નથી.

પહેલાંથી છુટા પડેલા છે. માંહોમાંહેની લડાઈના કારણે, મનદુઃખના કારણે, અથવા તો રાજ્યમાંથી ભાઈઓના હકદારો વારસો મળવાના કારણે ધાણાં-ઓનાં આ ગામો અલગ રહ્યાં છે, પરંતુ કાઠીયાવાડમાં અત્યારે જે ગોહિલ, બડેન, ઝાંલા, વગેરેનાં મોટાં રાજ્યો છે. તેઓ સાથે ધાણાના ગામોના તાલુકાદારોને મોટા ભાગ સગોત્રી સંબંધ ધરાવે છે, મતલબ કે એ બધા ભાઈઓ છે એ વાત ભુલવા જેવી નથી, પણ રાજ્યોના ઇતિહાસમાં જેમ બને છે તેમ માંહોમાંહેના રાજદ્રોષના કારણે આ બધા છુટા પડેલા છે. આ નાના તાલુકાદારો અને એમનાં ગોત્રના જે મોટાં રાજ્યો છે તેમની વચ્ચે હજી બાવકારિક સંબંધ તો ચાલુ છે. સારે માટે પ્રસંગે એમને લખાણ પઠાણ કરવામાં આવે છે. અને ત્યારે બધા એક કુટુંબના હોય તે પ્રમાણે એમની સાથે વર્તન રાખવામાં આવે છે.

આ બધા તાલુકાદારો સમક્ષ અત્યારે પહેલાં કહ્યું તેમ નવો સવાલ ઉભો થયો છે, કે જે તેમની કષ્ટનામાં ન હતો. તેઓએ જે વખતે જે તે રાજ્યોમાંથી અલગ રહેવાનું નક્કી કર્યું તે વખતે એમનું સ્વાતંત્ર્ય જળવાઈ રહેશે એવું સરકાર તરફથી વચન આપવામાં આવ્યું હતું. હવે તેઓ સરકારી રક્ષણના પ્રતાપે શાંતિકાળમાં રહેલા હોઈ પોતાને અણગમતો કાંઈ પ્રસંગ આવે તો પણ તેની સામે થવામાં નિવેરણ માને છે. એટલે જ્યારે એમને બીજાં રાજ્યો સાથે લાંબી જવાનું કહેવામાં આવે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે એ એમને ન ગમે એવી વાત છે.

બીનહકુમતી બધા તાલુકાદારો તો ધ્રુષ્ટ છે કે તેઓ હાલ જે પ્રમાણે એનન્સિના રક્ષણ નીચે છે તે પ્રમાણે ચાલુ રહે. પણ ફરિશનના રાજદારી સંયોગોના કારણે એનન્સિનો લાંબો વખત ચાલુ ન રાખવાની ઇચ્છા જણાય છે. આવા સંયોગોમાં બીનહકુમતી તાલુકાદારોને મુંઝવે એવો સવાલ એ છે, કે તેઓએ શું કરવું?

આ સવાલ છેલ્લાં પાંચ વરસથી ચર્ચા છે.

બધાની એવી માન્યતા છે કે હાલ જે સ્થિતિમાં તેઓ છે તે સ્થિતિમાં ચાલુ રહે. જે એમ કરવું હોય તો એમના વહીવટનો બધો ખર્ચ એમણે આપવો જોઈએ. અને જે તે પ્રમાણે કરવામાં આવે તો અત્યારે ધાણા વરાડની જે રકમ તાલુકાદારોને લરવી પડે છે, તેમાં અસાધારણ વધારો કરવો પડે. જે ખર્ચ તાલુકાદારો ઉપાડી શકે એવી હવે અત્યારે તેમની સ્થિતિ અને આવક રહ્યાં નથી, તેમ જૂતકાળમાં સરકારે તાલુકાદારોને એમનું સ્વાતંત્ર્ય જળવાઈ રહે એ પ્રમાણે રાખવાનાં જે વચનો આપ્યાં હોય તે વચનો પણ કાળજળના પ્રતાપે સરકાર પોતાની ઇચ્છા છતાં પાલન કરી શકે એવાં સ્થિતિ અને સંયોગો રહ્યાં નથી.

૧૯૦૭-૮માં કર્નલ એલેક્ઝાંડર વોલર જેઓ વડોદરાના રેસીડેન્ટ હતા તેમણે કાઠીયાવાડમાં આવી ભુલાં ભુલાં રાજ્યો સાથે વાટાઘાટ ચલાવીને બંદોબસ્ત કર્યો તેમાં તાલુકાઓના અંદરના વહીવટ સંબંધે જે કે તાલુકાદારોને તદ્દન સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી હતી અને મુખ્ય ખોચ માત્ર દેશની સુબેદશાંતિસારી રીતે જળવાય એ ઉપર જ રાખવામાં આવ્યું હતું. આ વખતે લીંબડી તાલુકાની ચુકવતી બાબત લીંબડીના તાલુકાદાર સાથે કરાવ થયો તેની યાદ આં નીચે આપી છે. અને એવીજ મતલબના કરાવો કાઠીયાવાડના બીજાં તાલુકાઓ સાથે પણ કરવામાં આવ્યા હતા. એ યાદ આ પ્રમાણે છે:—

૧. મારો ભુતો તાલુકો જેમાં મારાં ધંધુકા-રાણપુર તાળાનાં ગામો આવ્યાં છે તેમાં લસરની આમ-દરફતથી જે કાંઈ નુકસાન થવા સંભવ છે તે ન થવાની તસલીમો ચાલુ માટે કરાવ.

૨. કાંધાની રકમ અગાઉ પ્રમાણે લરવામાં આવશે. લસરની આમદરફત વખત મારે માટે દરેક ગામમાં ચાડ અગર ચોટી મૂકવામાં આવે તેને ખોરાક ચંદી અને પાન સોપારી દરતુર પ્રમાણે આપવામાં આવશે.

૩. જ્યાંબંધી ચુકાવ્યા પછી મારા તાલુકામાંથી કાંઈ દોર કોઈમાં જાય તો તેને દરતુર પ્રમાણે છોડી મૂકવું જોઈએ.

૪. મારા બાપાતો સરકારને લુહું સુકવે છે તેથી તે રકમ બાબત સરકાર મને કોઈ પણ હરકત ન કરેલાં તે પરખારી સુકાવી લેશે.

૫. કોઈ મારેા બાપાત કે ભાગીયો સરકારમાં અપીલ કરે તે ઉપરથી સરકારે જે કાંઈ હુ દસ્તાવેજી થી ચરતથી ભોગવતો આવ્યો છું તેને ગેરવાળખી હરકત ન કરવી. એમ મારે અગાઉથી સરકારની મેંજુરી લીધા વગર કાંઈ કરવું નથી.

૬. સરકારને મારી કાંઈ ગેરચાલ માલુમ પડે તો પ્રથમ સરકારે મને ચેતવવા કાસીદ મોકલવો. તે કાસીદ જેલું મારે વિષે સરકારમાં વ્યાજ્ઞી સફાઈ કરવા માણસ ન મોકલું તો સરકારે મોહોસલ કરવો.

૭. ઈશ્વરી બનાવથી કોઈ વર્ષ મારે દેશ અસમાની મુશ્કતાનીમાં આવી પડે તો તે વર્ષમાં સરકારે મને મદદ કરવી.

૮. જે મુકા તાલુકાની જમા દોષ વર્ષ ન અપાય તો હુ બાકવાના તાલુકદાર પાસેથી બાકવા ગામ ઉપર સરકારની મુકરર કરેલ જમા અપાવીશ. પણ ગામને કાંઈ હરકત કરવામાં નહીં આવે.

૯. મને મહેરબાની કરી મારી અગાઉ કરેલ અરજ મુજબ સરકારે મદદ આપવી નેહજે. હુ સેપન ૧૮૬૫ના વર્ષથી દરસાલ જમાની રકમ નિયમ-સર વડોદરે પહોંચાડવાની ચરત કરું છું તે પર અને હમેશાં એ રકમ વડોદરાબરવાનું દસ્તાવેજ કરી આપું છું તે માટે અને વિશેષ કરી મને રજુ કરવા સરકારમાં ચાલુ મારે ફેલ જમાન અને આડ જમાન આપું છું તે ઉપર મુરત રાખી સરકારે મહેરબાનીના રાહે આતર-બલ કંપની તરફથી મેન્ટ આલેકઝાંડર વોકરના આ દરાવ મુજબ વ્યાજ્ઞી રીતે મને તમલ્લી કરવી નેહજે.

૧૦. આ દલગથી કબુલ કરવામાં આવે છે કે ઉપર લખી દસ કલમમાં લખ્યા પ્રમાણે સરકાર પગાવશે. આલેકઝાંડર વોકર મેન્ટ

મોદેર

કારસી.
સદી અંગ્રેજીમાં

મુકામ તાલુકે ધ્રોલ પ્રગણે સરપદડ પ્રાંત કાઈ આવાડ તા. ૧ રમઝાન, સન સમાન મીયા તી વ અશ્દ (ઈ. સ. ૧૮૦૭-૮)

ઉપરની મતલબનો બંદોબસ્ત જે વોકર મેન્ટલ મેન્ટના નામે જાળખાય છે તે ઈ. સ. ૧૮૦૭ થ ૧૮૨૦ સુધીમાં કાઠીઆવાડનાં અને મહીકાંકાના નાન મોટા તાલુકાઓ સાથે કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૮૨૦મ ગાયકવાડ સરકાર સાથે સરકારને જે કરાર થયે તેમાં આ પ્રાંતના "જમીનદારોના પ્રગણમાં કંપન સરકારની મેંજુરી વગર લશ્કર મોકલવું નહીં તેમજ કંપની સરકારથી પરખારે એ પ્રાંતના જમીનદાર" વરતી ઉપર કાંઈ દાવો ચલાવવો નહીં." એ પ્રમાણે ગાયકવાડ સરકારે કબૂલત આપી છે.

પ્રાંતના રામજોએ જે ખતો કંપની સરકાર લખી આપ્યાં હતાં તે તેઓ બરાબર પાળશે તે માં તેઓના તરફથી ફેલ જમીનો અને આડ જમીનો અપવામાં આવ્યા હતા. આ જમીનો બારોડા થત અને જીવના જેખમે પણ રામજો પાસે તેઓ ચરતે પગાવશે એવો એ કાળમાં બારોડા ઉપર વિશ્વાસ હતો. કાઠીઆવાડના રામજો સાથે બંદોબસ્ત સરકાર તરફથી કરવામાં આવ્યો તેમાં મુખ્યત્વે કરીને (૧) એક રામ જીજ સાથે વેર ઉભું ન કરે, એથે પુજો કરનાર કાઠી કે રમજુનને આશરો ન આપે કાઠીની જમીન ઝોંટી ન લે અને બાપાતોની જમીન વેચાતી ન રાખે, અને ચોરો અને દરામખોરોને આશરો ન આપે, છુટચોરી કરે નહીં (૨) કંપન અને ગાયકવાડ સરકારના અપરાધીને આશરો ન આપે, (૩) પેરવા, ગાયકવાડ અને કંપનીના મદાને જે સરહદે આવેલા દોષ તેમાં ચોરી છુંટકાટ ન થાય અને થાય તો જે નુકસાન થાય તે માટે જેની ર દદ દોષ તે બરી આપે, (૪) કાઠી જમીનદાર ગામ અગર જમીન તેની બરાબર દાલતને લીધે લખાતી લેવામાં આવ્યું દોષ અને પાહું ન સોંપાદ દોષ તો ઈ-આફ કરી સોંપાવી આપે. અને અ પ્રમાણે બંદોબસ્તમાં તલાવન પડે તો મોદેરાસ આં

તેના રાજ્ય અર્થ આપવામાં આવે. એ પ્રમાણે ગોઠવણ કરવામાં આવી.

કાઠીઆવાડના રાજ્યો અને તાલુકદારોએ કંપનીને જે લખાણ લખી આપેલું તેના સામાન્ય નમુનાનો પ્રકાર ઉપર મુજબ છે. પણ ત્યાર પછી તે છતાં પણ કાઠીઆવાડમાં હુંદકદ ઉપર નોંધેલો તેવો અંકુશ ન રહેવાથી એ આખતની તપાસ કરવા ઈ. સ. ૧૮૮૩માં સરકારે એક કમિટી નીમી હતી. અને આ કમિટીએ મૂળના કરાવોમાં વપરાયેલી લાપાના સંબંધી સ્પષ્ટિકરણ કરતો અહેવાલ સરકાર આગળ મંજૂરી માટે રજૂ કર્યો હતો. અર્થાત્ કે કાઠીઆવાડ પ્રાંત ઉપર ૧૮૦૭થી બ્રિટિશ સરકારનું સાર્વભૌમપણું સ્થપાવાના અંગે જે દસ્તાવેજો થયા તેમાં રાજ્યો અને તાલુકદારોના વહીવટની અંદરની આખતમાં વચ્ચે પડવાનો ઇરાદો રાખવામાં આવ્યો નથી.

૧૮૦૨માં વસાઈના કરાર થયા તે અન્વયે એ કરારની ૧૪મી કલમ પ્રમાણે ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે ૧૮૦૧માં જે કરારો થયેલા તેનો પેશ્વાએ સ્વીકાર કર્યો. અને અમદાવાદના મહેસુલના પદ્દા પરંતે પેશ્વા અને ગાયકવાડ વચ્ચે જે ઘાટાઘાટ કરવાનું અધિકૃત રહ્યું હતું તેના અંગની લેવડ દેવડ વગેરે નક્કી કરવાનું કામ કંપની સરકારને સુપ્રત કરવામાં આવ્યું. કંપની સરકારે તો કે યોગ્ય રીતે લંબાવ તરીકે કામ કરી જલે પક્ષોને લેવડ દેવડનો હિસાબ નક્કી કરી આપ્યો. કાઠીઆવાડ ઉપર પેશ્વાનું સાર્વભૌમત્વ હોવા છતાં એના મહેસુલની ઉધરાતમાં મુશ્કેલી પડતી હોવાથી પેશ્વાએ કાઠીઆવાડના મહેસુલની ઉધરાત કરવાનું અમુક વરસના પડાથી ગાયકવાડ સરકારને આપ્યું હતું. અને તેમાં પણ કાઠીઆવાડનાં જે સંસ્થાનો બ્રિટિશની સાથે સંબંધમાં હતાં તેનો સમાવેશ થતો નહોતો. વળી કંપની સરકારની રકમ પણ ગાયકવાડના પાસે લેણી હતી. અને લશ્કરના પગારો ચઢી ગયા હતા. પેશ્વાના તરફની જવાબદારી અદા કરવા અને નાણાં સંબંધી મુશ્કેલી-

માંથી મોકળાશ મેળવવા માટે ગાયકવાડની લશ્કરી 'ટુકડીઓ' અવાર નવાર કાઠીઆવાડની લાગોમાં મુલકગીરી ઉધરાવવા નીકળતી હતી. જે કે આ વખતે દર વરસે મુલકગીરીની રકમ દરેક તાલુકાએ આર્પવી ૧૮ નોંધેલો એવું કાંઈ ધોરણ હોય એમ જણાતું નથી. તેમ એ મુલકગીરીની રકમ પંચું નિર્ધાર થયેલી નહોતી. દાખલા તરીકે નવાનગરની ખંડણીની રકમ કાયમની નહોતી. પણ જે પ્રમાણમાં મુલકગીરીનું લશ્કર આવતું તે પ્રમાણ ઉપર મહેસુલની ઉધરાતનો આધાર હતો. મુલકગીરીનું લશ્કર કાઠીઆવાડમાં આવતું ત્યારે તેનો મુકામ લાંબા વખત સુધી રહેતો હતો અને તે લશ્કરની સાથે કે લશ્કરના અમલદારોની સાથે તાલુકદારો પરિચયમાં આવતા. મુલકગીરીની રકમ પેટાં કે રક્ષણ માટે કે બીજા કાંઈ કારણે તાલુકદારો ગાયકવાડ સરકારને ગામો પણ લખી આપતા હતા. ધારીનો કોલ્લો પહેલાં ઠેબાણી કાઠીઓના તાબામાં હતો. તેમણે વાંકીઆના રાણીગવાળાને તે લખી આપ્યો હતો. અને બપોરે રાણીગવાળા બારવટે ગયો ત્યારે ધારી તાલુકાને ગાયકવાડ સરકારે પોતાના મુલકમાં દાખલ કરી દીધો હતો. સાંચઈના કાઠીઓએ પોતાના તેર ગામનો ગરાસ ગાયકવાડ સરકારને લખી આપ્યો હતો. અને ધોતરવડના કાઠીઓએ પોતાનાં ૭૮ ગામો લખી આપ્યાં હતાં. ચલાળા અને તેના હં ગામોવાળા કાઠીનાં ગામો-ગમસાહેબને ત્યાં ગીરો મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. પણ ૧૮૧૨માં નવાનગર સાથે લગાઈ થવાથી પરિણામે ચલાળાનો ગીરો હક ગાયકવાડ સરકારને મળ્યો હતો. નવાનગર તાબાના લીમ-કદાના રજપુતોએ અંદર અંદરની તકરારને અંગે પોતાનો મિત્રકતનો અર્થો લાગ અને કુશ સત્તા ગાયકવાડ સરકારને સુપ્રત કરી દીધી હતી. મોણપુરના ધોધારી રાજપુતોએ પણ પોતાનાં ગામોનો વેશ અને વળે ગાયકવાડ સરકારને લખી દીધાં હતાં.

ઉપર જે યોગ દાખલાઓ આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે (૧) કર્નલ વોકરે કાઠીઆવાડમાં પ્રવેશ કર્યો તે પહેલાં મુલકગીરી લશ્કરે

પોતાના બગીચા કાઢીઆવાડનાં કેટલાંક ગામે ઉપર પોતાની હકુમત સ્થાપી હતી. (૨) અંદર અંદરના વિખવાદને લોધે નાના તાલુકાદારે પોતાના રક્ષણને માટે ભાંજગડના પરિશ્રમે નક્કી થયેલી નાણાંની થોડી રકમ આપી અથવા તે નાણાંના અસાધ્ય મુશ્કેલી આપી રક્ષણ મેળવી લેતા અને આખરે એ મુશ્કેલી ખાલસા થતો હતો. અથવા તે હંમેશાં માટે અઘાટ હકથી બીજાના હાથમાં આપી દેવામાં આવતો. આ કાળ અંધાધુંધીનો હતો. અને હક કરતાં બળજબરીનો હતો. એટલે તાલુકાઓના કબજાના પ્રદેશમાં વારંવાર ફેરફાર થઈ જતો. અને મુશ્કેલી ભાગ બીજાઓને બદલામાં આપવાની લગભગ પ્રથા પડી ગઈ હતી. અને નાણાંના બદલામાં કે તે વસુલ કરવા માટે પણ મુશ્કેલી ઉપર સત્તા બેસાડવામાં આવતી હતી. એ રીતે ગાયકવાડ સરકારના રાજ્ય વહીવટને અંગે નાણાંની મુશ્કેલી ટાળવા અને એમની પાસેનાં બાંહેધરીવાળા ચાલુકારોનાં દેવા પતાવવા માટે ૧૮૨૮થી ૧૮૪૦ સુધીમાં કંપની સરકારે એમના મુશ્કેલીમાં પેટલાદ, બદિયલ, કડી, ડગોઈ, બદાલુરપુર, તેમજ સીનેર પ્રગણા અને કાઢીઆવાડમાં અમરેલી, દામનગર વગેરે પ્રગણા, કાઢીઆવાડની મુશ્કેલીરી તથા મદોકાંઠા-દેવાકાંઠાની ખંડણી તથા રાજપીપળાની, ઉદેપુરની તથા સંખેડાનાં ખંડીયા ગામેની ખંડણીઓ ઉપર જાતી મૂકી હતી. જેની અંદાજે આવક રૂ. ૧૫ લાખની ગણવામાં આવી હતી.

૧૯મા સુકાની સરઆતમાં કાઢીઆવાડ અને ગુજરાતની રાજકીય સ્થિતિ અંધાધુંધી ભરી હતી. રાજ્યો ચાલતાં દતાં પણ તેમાં બળજબરીનું નેર વધારે હતું. અને લગભગમાં અવારનવાર રાજ્યોને વિગ્રહ પરાજય મળતા દતા. રાજ્યોની હદ, આવક અને એનું બળ નિશ્ચ ન હતું. આવા સંધેરોમાં ૧૮૨૮ હડીયા કંપની સરકારના પ્રતિનિધિઓએ આવી આખા દેશમાં શાંતિ સ્થાપવાના ખેડને નગર આગળ રાખી લગભગ છઠ્ઠા આગ્રહ વિના દરેકની સાથે જેમનો તેમ બીજાનું કરી વાગ્યો. અને તેથી ૧૮૬૩માં

કાઢીઆવાડનાં બધાં રાજ્યોનું કલાસીફિકેશન સરકારે કર્યું. અને જૂતકાળમાં કાઢીઆવાડ ઉપર મોગલો અને પેશવાના સાર્વભૌમપણાને સ્થાને હંમેશાંને માટે કંપની ગાદીનરીન થઈ. કાઢીઆવાડનાં અને ગુજરાતનાં રાજ્યોને ભરવી પડતી પેશકશી, નેરતલખી, ખીચડી વેરા, ધાસદણો, મુખડી અને ટ્રિબ્યુટ વગેરે જેને ભરવાં પડતાં એની જવાબદારી કંપનીએ સંપૂર્ણ રીતે પોતાને માથે લીધી. અને એ જવાબદારી કંપનીએ અને ત્યાર પછી અંગ્રેજ સરકારે અત્યાર સુધી બરાબર અદા કરી છે.

સવાસો વરસ સુધી ચાલ્યા આવેલા સંબંધમાં મૂળ પાયામાંથી ફેરફાર કરવાનો સમય હવે અત્યારે આવ્યો છે. વાંચકો જાણે છે કે કાઢીઆવાડ, મદીકાંઠા અને દેવાકાંઠાના તાલુકાદારોને પોતાની નીચે મેળવી લેવાની વડાદાર રાજ્ય સમજાવટ કરે છે. મનુષ્ય સ્વભાવ છે કે એને ચાલુ સીલામાંથી બહાર આવી નવા સીલામાં દાખલ થવાનું પસંદ પડતું નથી. એને જીનું વધારે ગમે છે. એ રીતે કાઢીઆવાડના તાલુકાદારોના મોટા ભાગમાં વસવસો પેઢો છે. અને ને કે અત્યારે વડાદાર રાજ્યનું બંધારણ હાંદુસ્તાનનાં બધાં દેશી રાજ્યોમાં બંધારણ પૂર્વકનું બંધારણ મનાય છે. વડાદાર રાજ્યની પારાસભા છે, અને તેમાં પ્રમુખમતની હદ કરવામાં આવે છે. છતાં પણ આ બધા તાલુકાદારોને અત્યારે પાછાં જૂતકાળનાં અવ્યવસ્થાનાં સમરણો તાજાં થતાં હોય એમ એમની હાલની ચળવળ ઉપરથી લાગે છે. એમાંના લગભગ બધા કોઈ પણ જોએ હાલની માફક એગ્રિસિટી હકુમતમાં રહેવા પ્રુથી છે. કોઈ રાજ્ય નીચે તેઓ જવા પ્રુથી નથી, અને તાલુકાદારો માટે એમના સ્વાધીની દૃષ્ટિએ હાલના એગ્રિસિટી વહીવટ નીચે રહેતું એ વધારે ચોગ્ય છે.

એગ્રિસિટી વહીવટને અંગે મોટામાં મોટો સવાલ ખર્ચનો છે. પરંતુ તેમાં ને કરકસરથી કામ લેવામાં આવે. પગારોનું, ભર્યાંઓનું અને વહીવટનું ખર્ચ ઓછું કરવામાં આવે, નજર નજરનાં ચાલુઓને નેડી દેવામાં આવે, તો વહીવટનો ખર્ચ મૂકો ઓછો

થઈ જાય અને તાલુકદારોને પણ સંતોષ થાય: એ કે કાળજી એવું છે કે એ એનું કામ કર્યા જશે. જમ્મનો સત્તાના ઉપભોગનો નહીં પણ સેવાવૃત્તિનો છે. પ્રજા સાથે સહકારથી ચાલવાનો છે. દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાના પરિધમાં સ્વાતંત્ર્ય ભોગવવાનો હકદાર છે એવો નિયમ પ્રવર્તે છે ત્યાં તાલુકદારો પોતે ઈચ્છે છે એવું એન્જિનિસ વહીવટમાં પણ સ્વાતંત્ર્ય જાળવી શકે નહીં, તે એક સવાલ છે.

તાલુકદારો માટે બીજો માર્ગ બ્રિટિશ હોદ્દામાં લખી જવાનો છે. એટલું ખરું કે એમ થવાથી તેઓ હાલ જે થોડા હકો ભોગવે છે તેમાં હાનિ પહોંચવાનો સંભવ છે. પરંતુ ભવિષ્યનો વિચાર કરતાં એમ લાગ્યા વગર રહે એવું નથી કે તેઓ બ્રિટિશ હોદ્દાની સામાન્ય પ્રગતી કક્ષામાં આવી જશે એટલે તેમનામાં કેળવણી વગેરેનો વિકાસ થશે. બ્રિટિશ હોદ્દામાં લખનાથી અત્યારે તો ત્યાંના તાલુકદારો જેવી રીયતિમાં તેઓ મુકાય છે. અને લાગણીનો અને આક્રમકો સવાલ બાણ ઉપર મુકાયે તો બ્રિટિશ હોદ્દાના તાલુકદારોનો મોટો ભાગ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી રહ્યો છે. જો કે તેઓને જીલ્લાના અધિકારીઓને ધણીવાર પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કરવો પડે છે. પરંતુ એ તો એન્જિનિસ વહીવટમાં પણ શું છે? શું ચાલુદારો અને ચાણુના માણસો તરફથી, તાલુકદારો પોતાને જેવા સમજે છે તે પ્રમાણે તેમનો દરજ્જો સાચવવામાં આવે છે? અર્થાત્ કે એન્જિનિસ વહીવટ તબેજ તેઓ પોતાના હકો જાળવી રાખશે એ માન્યતા બૂલ ભરેલી છે. અત્યારે હીંદુસ્તાનનું રાજ્યતંત્ર ન સમજ પડે એવી ત્વરિત ગતિથી ફેરવાતું જાય છે અને એની અસર એન્જિનિસના વહીવટ ઉપર થયા વગર નહીં રહે એ નિશ્ચિત છે. એટલે એ દષ્ટિએ પણ કાઠીઆવાડ-ગુજરાતના તાલુકદારોએ પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર કરવો નોંધ્યો.

કેટલાક તરફથી એવી સૂચના કરવામાં આવે છે કે બધાં ચાણુઓનું સંયુક્ત બંધારણ કરવું. અથવા તો નજીક નજીકનાં ચાણુઓ એકત્ર થઈ પોતપોતાનું બંધારણ

ધરી કાઢે. જેમ અત્યારે મોટાં રાજ્યોનું છે તે પ્રમાણે બધાં ચાણુઓનું સંયુક્ત બંધારણ રચવામાં આવે અને તે સફળ થાય તો ખુશી થવા જોગ છે. પરંતુ પોતે પોતાનો સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે એમ છે એવી દૃઢ માન્યતા ધરાવનારો તાલુકદાર વર્ગ આજો એકત્ર થાય એ આકાશ કુસુમવત્ વાત છે. સિવાય કે સત્તાના આક્રમકી તેમ કરવાની એમને ફરજ પાડવામાં આવે. નજીક નજીકનાં ચાણુઓ એકત્ર થાય. એમાં પણ આ પ્રકારની જ મુશ્કેલી રહેલી છે. જેતપુર, બીલખા, મેંદરડા, બગસરા વગેરે નાનાં નાનાં કાઠી સંસ્થાનોમાં અત્યાર મુશ્કેલીમાં જે વહીવટી મુશ્કેલી આવી છે તે આમાં પણ આવ્યા કરવાની અને અત્યાર સુધી એવી વહીવટી મુશ્કેલીઓ તરફ સરકારના રાજદારી ખાતાએ જેમ દયાની નજરથી જોયું છે એમ હવે પછી ભેલામાં નહિ આવે એ જાણી લેવું જરૂરનું છે. ફેરલ ધારાસભાઓમાં ફરીઆદો રજુ થશે. અને તે ફરીઆદોમાં જેમ તાલુકદારોનો દરજ્જો, એમની સત્તા અને એમના જ્ઞાતકાળના ઇતિહાસનો વિચાર કરવામાં આવશે એમ તાલુકાઓની પ્રજા પક્ષે પણ વિચારણા કરવામાં આવશે. અત્યારે જગતનાં રાજ્યોનાં બંધારણો પરિણામની દરકાર કર્યા વિના પ્રજાપક્ષે ધક્કાતાં જાય છે અને જ્યાં સરમુખ્યવારી સ્થપાઈ છે ત્યાં પણ તે, લશ્કરનાં કરતાં પ્રગતી બાળ ઉપર પોતાના સ્થાયી-પણાનો વધારે અધાર રાખે છે. એવા સંયોગોમાં નાના નાના તાલુકાઓ પોતાના જ્ઞાતકાળના ઇતિહાસ ઉપર આધાર રાખી પોતે ઘડેલાં બંધારણો ટકાવી રાખી શકે એમ માનવું અતિશયોક્તિ ભરેલું છે.

આ બધા સંયોગોમાં અમને કેવળ નિષ્પક્ષપાતપણે એમ લાગે છે કે તાલુકદારોએ પોતાના નજીકના મોટા રાજ્યમાં, પોતાના ચાલુ હકો ન્યાયી રીતે જળવાઈ રહે એ રીતે જો જરૂર કે ફરજ પડે તો જોશઈ જવું એજ વ્યવહાર માર્ગ છે. જો તેવાં બંધન ખતો કરવામાં આવે, કરારો કરવામાં વચનો આપવામાં આવે પરંતુ તેના પાલનની ચિર-સ્થાયીતા માટે કશી ખાતરી રાખી શકાય એવા હાલના રાજદારી-સંયોગો નથી, એમ સ્પષ્ટ સંમજવું નોંધ્યો.

તેમ શબ્દોની લખાવટ ઉપર તાલુકદારો પોતાના ભવિષ્યનો આધાર રાખતા હોય તો તે પણ ચોક્કસ નથી. અને તો શબ્દો કરતાં હકીકતી બાંધના, મનનો મેળ, વ્યાવહારિક અને આર્થિક સંબંધો એ વગેરેની કીમત વધારે આંકીએ છીએ. ક્યા રાજ્ય સાથે જેડાતું એ તાલુકદારોએ પોતાના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ વિચારવાનું છે. પણ જે રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા સારી હોય, જે રાજ્યમાં વચન પાલનની કીમત ગણાતી હોય, જે રાજ્યમાં સદાનુશ્રુતિવાળો અધિકારી વર્ગ હોય અને પોતાની ફરીઆદોનો સત્તર નીકાલ જે રાજ્યમાં થઈ જશે એમ લાગતું હોય એ રાજ્યમાં તાલુકદારોએ જેડાતું મુનાસપ છે.

કાંઈપણ રાજ્યમાં તાલુકદારો કે ભાગદારો જેડાય તો એમણે શબ્દોની મારામારીમાં પડી લાંબા લાંબા કરારો કરવા કે વચનો મેળવવાં એ બંધવદાર નથી. જેમ તેઓ શબ્દોમાં વધારે ઉતરશે એમ તેઓ વધારે ગુમાવશે. રાજ્યોમાં જેડાવાનો એમનો ક્ષાદ્ત સાદો નેછએ. એમાં ધણીશુંચવણો ન નેછએ. સીધી વાત નેછએ. માગણીઓ સ્પષ્ટ નેછએ.

શાથે શાથે એમણે જમાનો પજુ ઝોળખવો નેછએ. પોતાના તાલુકાની પ્રજાનો પણ મન લેવો નેછએ. અને એ પ્રમાણે જે પ્રજા તરફ બેદરકાર રહી તાલુકદારો સ્વતંત્ર રીતે પ્રજાની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ નિર્ણય કરી નાંખશે તો એમાં કચો ભણીવાર નહીં આવે અને તાલુકાના દક્ષત રક્ષણ પણ નહીં થઈ શકે. સામાન્ય રીતે તાલુકદારોને કાંઈપણ રાજ્યમાં જેડાવા મારેનો મુમ્દો નીચેની મનવજનો દોષો નેછએ.

૧. તાલુકદારોના જે દહો અને જવાબદારી અત્યારે દવાતી ધરાવનાં હોય તે દહો અને જવાબદારી ચોક્કસ રીતે કાયમ રહે અને તેને રાજ્યના કાંઈપણ કાયદાથી બાંધ ન આવે.

૨. તાલુકદારો ઉપર અત્યારે એન્જિનિસની સરકાર હકુમત ધરાવે છે તે હકુમત અને કાયદોનો અધિકાર એટલા જ પ્રમાણમાં રાજ્ય ભોગવે.

૩. રાજ્યના ભાષાતો, મૂળ ગરામીઆઓ, કુરદારો,

અમીરો વગેરે જે વિશિષ્ટ હોય ભોગવતા હોય તે હોય વિશેષ અધિકારરૂપે તાલુકદારોને પણ મળે.

૪. અત્યારે તાલુકદારોને ખર્ચનો જે ભોજો પડે છે તે કરતાં વિશેષ ભોજો સરકારની સાથેના કાંઈપણ સંયોગોમાં નહીં પડવા દેવાની રાજ્ય બાંહેધરી આપે છે. જેમાં ટીબુર, પેરાકશી, નેરતલખી, આંકડો, મુખડી, ધાસદાણો, ખીચડી વગેરેનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

૫. તાલુકદારો રાજ્યનું સાર્વભૌમપણું અને નિયમન સ્વીકારે છે તેના બદલામાં હાલના ખર્ચના ભોજામાં રાજ્ય અમુક કરતાં વધારે નહીં એટલી રાહત આપવા બંધાય છે.

૬. પોતાની પ્રજા સાથે સારો સંબંધ જાળવી રાખવા તાલુકદારો બંધાય છે. અને રાજ્યની પ્રજા અને તાલુકદારોની પ્રજા વચ્ચે કાંઈપણ પ્રકારનો બેદરકાર નહીં ગણતાં કેળવણી નોકરી વગેરે બાબતમાં સમાન ગણવા રાજ્ય બંધાય છે.

૭. તાલુકદારો અને રાજ્ય વચ્ચે કાંઈપણ બાબતમાં મતભેદ પડે તો બન્ને કે બન્નેમાંથી ગમે તે એક રેસીડન્ટ કે સંબંધ ધરાવના સિવિલ અમલદારની સંમતિથી વાઇસરોયને અપીલ કરી શકે છે.

૮. જાહેરકલિનાં કાગોમાં રાજ્યની સાથે તાલુકદારો સદકાર આપશે.

૯. તાલુકદારોના દહો અને જવાબદારીઓનું લીસ્ટ આ નીચે આપવામાં આવ્યું છે. અને તે બન્ને પડાને માન્ય છે. અને તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે તો બન્ને પડાની સંમતિથી પંચ નીખો થઈ શકે. અને પચના પ્રમુખ તરીકે સિવિલ સરકારનો ન્યાયખાનાનો એક અધિકારી રહે.

ઉપરની મતજાળનો ટુંકો પણ બધી દકીમનો સમાવેશ થાય એવો એક ગુસદો થવો નેછએ. અને તેની બાજા ચોક્કસી નેછએ. દહો માગવાની સાથે દહોની સાથે રહેલી જવાબદારીઓ પણ તાલુકદારોએ ખની શકે તે પ્રમાણમાં ઉપાડી નેછએ. અને તેમ કરવામાં આવે તોજ દહો દહો રહે છે.

કાઠીઆવાડમાં જે યાણાં છે, તેમાં મોટે ભાગે ગોહિલ, જડેજ, ઝાલા, પરમાર, ખાચર વગેરે જાતિના તાલુકદાર ભાગદારો છે. અને એ જાતિનાં જે રાજ્યો કાઠીઆવાડમાં છે તે રાજ્યોની સાથે આ બધા તાલુકદારોના મૂળ પુરુષોનો જૂતકાળમાં સંબંધ હતો. તેઓ પરસ્પર સંબંધી છતાં એકબીજાની સામે લડતા, ખારવટે નીકળતા અને રાજ્યની સામે હુકોની બાબતમાં ખંડો ઉઠાવતા તથા જુદાં રાજ્યો રચાવવા પ્રયત્ન કરતા. જેમાં કેટલાક સફળ પણ થયા હતા. પણ તેઓ મૂળ એક ગોત્રના બાહ્યો છે. અને જૂતકાળમાં ગમે તેટલો તેમની વચ્ચે દુકા, રાજ્યભાગ, વગેરે બાબતમાં મતભેદ છતાં વ્યવહારના દરેક પ્રસંગે તેઓ એકબીજા સાથે ભેળાતા અને દુરમતાવટ શૂલી જતા. સાથે ખેસતા, જમતા અને રહેતા. અને તેવું કારણ એ હતું કે તે વખતે વચન પાલનની એક બીજાને કીમત હતી. અને કોઈપણ ભોગે આપેલું વચન પાળવાની એમનામાં તત્પરતા હતી. એમના ધંધાને અત્યારે પરસ્પર અવિશ્વાસની નજરથી જુઓ છે એ એકદમ રસકારક બીજા છે.

મનુષ્યનું જીવન સલામત નથી, એની મીલકત સલામત નથી. મોટાં મોટાં રાજ્યોએ દહ મનથી કરેલા કરારો સલામત રહ્યા નથી. એટલે જગતના અંત કાળમાં સલામતી જેવું કશું નથી. માત્ર એ મનને મનાવવાની એક માન્યતા છે. એવા સંયોગમાં તાલુકદારોએ જે રાજ્યો સાથે જોડાવું હોય તો કરારો ઉપર ભાર મૂકવા કરતાં પણ વિશ્વાસ અને રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા, તેની બીજાઓ તરફની વર્તણૂક, તેની પ્રથા, ઉદારતા ઉપર નજર રાખી જોડાવું એજ વધારે સલામત લાગે છે. દ્રવ્યના બદલાયી સલામતી જળવાતી નથી. અને એવી રીતે મળેલો તત્કાલ લાભ લાંબો વખત ટકતો નથી. કવિષ્વની પ્રજાને માટે એવી રીતે મેળવેલો બદલો શાપરૂપ નીવડે છે એ સમજી તાલુકદારોએ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત છે. એટલે ક્યા રાજ્યમાં જોડાવાથી પોતાનું હિત છે તે બીજા કોઈ સમજાવે તે કરતાં તાલુકદારો પોતે પોતાના સ્વાર્થને અંગે વધારે સમજી શકે એમ છે.

તેઓમાંના કેટલાક કેટલેક અંગે રાજદારી બાબતોના બહુકાર અને હેશિયાર છે. એમણે પોતાની પ્રજાનો પણ મત લેવો જોઈએ. અને પ્રજાનું વલણ કંઈ તરફ છે એ પણ સ્પષ્ટ લેવું જોઈએ. અને કહીએ કે કોઈ કહે, કે તાલુકદારોએ અમુક રાજ્યમાં જોડાવું અને અમુકમાં નહીં એ નકામું છે. કારણ કે સ્વાર્થ કહેનારનો નહીં પણ તાલુકદારોનો છે. અને કહેનાર જેમ પોતાના સ્વાર્થ માટે કહે છે તેમ સાંભળનારે પણ પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. બાકી એક વાત અત્ર કહેવી જોઈએ કે સામાન્ય રીતે તાલુકદારો પ્રત્યે એમની રેવતનો અણગમો છે. રેવતનાં માણસો તાલુકદારી હકુમત કાયમ રહે એવું ઇચ્છતાં નથી. વળી જે રાજ્યોમાં ભાયાતો અને મૂળ ગરાસીઆઓ છે તેઓનો રાજ્યપરાણુ સાથેનો સંબંધ હોઈ તેઓ પોતાની પ્રજા ઉપર ગમે તેમ વર્તે છે અને તેથી રાજ્યોને પણ ધણી વાર મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. આ ભાયાતો અને મૂળ ગરાસીઆઓ સામે પણ એમના લોકોની સંખ્યાબંધ ફરીઆદો અવારનવાર થયા કરે છે. ત્યારે રાજ્યને એથી લાભ તો કશો છે જ નહીં. એ જ પ્રમાણે તાલુકદારોના સંબંધમાં છે. તાલુકદારો ગમે તે રાજ્યમાં જોડાય પણ જે રાજ્યને તાલુકદારોને આપેલાં વચન પાળવાં છે તે રાજ્યને એથી ઉલટું જવાબદારી અને ખર્ચ વધે છે. એક માત્ર વસ્તીના વધારા સિવાય રાજ્યોને કશો લાભ નથી. તાલુકદારો રેવત ઉપર ગમે તેવું સ્વચ્છંદી વર્તન ચલાવશે અને રાજ્યો પાસે સતત ફરીઆદો આવ્યા કરશે. રાજ્ય ત્યારે એ સંબંધમાં પગલાં ભરવાનો વિચાર કરશે ત્યારે તાલુકદારો કરારોનો મુસદ્દો સામે ધરશે. અથવા તો સરકારમાં અપીલ કરવા દોડી જશે. જે કોઈ હોશીઆર રાજ્ય હશે તો બેદરકાર રહેશે પણ સહાનુમતિવાળુ રાજ્ય હશે તો એવા રાજ્યને હમેશાંને માટે તકલીફનું એક પ્રકરણ વધશે. ખેસક આવી બંધી બાબતોના માર્ગો પણ સહજ છે. અને એવી બાબતો તો એડમીનીસ્ટ્રેશનનો એક ભાગ છે. પણ એ તરફ રાજ્યોએ દુર્લક્ષ રાખવું ન ધરે, એટલું જ અત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

એક અભ્યાસી.

ભાવનગર સંસ્થાનમાં ગૌસંવર્ધન

(લેખક : શ્રીયુત નરવરસાસ માણિકસાસ સુરતી)

૧. દરકોષ, જેને હિંદુસ્થાનની ખેતીના અર્થ-શાસ્ત્રનું સામાન્ય જ્ઞાન છે, તેને, દોર ઉછેર અને ખાસ કરીને ગાય અને તેના પરિવારના વિકાસની અગત્ય સારી રીતે સંગ્રહ્ય છે. ગોળાતિ, ખેડોના બાર ખેંચવાનું સાધન અને હિંદુસ્થાનની વનસ્પતિ આદારી પ્રજા માટે ખેડોરની મુખ્ય વસ્તુઓ ઘી, દુધ વિગેરે ઉપજાવે છે. ગૌસંવર્ધનના કાર્યની શ્રેયશ ઉઠાવી, તે કામને અનેરો વેગ આપી, હિંદુસ્થાનની ખેતીના પ્રજાની સચોટ સમજણ નામદાર લોર્ડ લીનલ્લીથગો સાહેબે બ્યવહારિક રીતે પુરવાર કરી આપી છે.

૨. નામદાર વાણસરોય સાહેબે દોર ઉછેર માટે દાક્ષ કરી, (આ બાબતમાં હુંદશીનાદ મુલાખો) તે પૂર્વે કેદલાક વર્ષોથી ભાવનગર દરગારનું, ગૌસંવર્ધનના કાર્ય તરફ આગ્રહતા પૂર્વક ખ્યાન ખેંચાણું હતું. અને એ દિશામાં પદેપા પગલાં તરીકે, ભાવનગર સરકારનાં દોરની ઓલાદમાં સુધારો કરવાના પ્રજાની તપાસણી માટે એક ગૌસંવર્ધન કમિટી નિમવામાં આવી હતી. ખેતીમાં વધારે ઉપયોગી ગાય અને બળદની નજીક રતી જતી ઓલાદને સુધારવા તરફ આ કમિટીનું, દુરનો રીતે મુખ્યત્વે લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થયું હતું. ઓલાદ સુધારવા માટેનો એક માત્ર ઉપાય, ખસી સાગેનો અંગ ધાર્મિક પૂર્વમદ દૂર કરવો તે હતું. હવે તે બર્ગોમાં પીન્સરથી, જરા પણ દુઃખ ન થાય તેવી અને નિરપહારી રીતે ખસી કરવામાં આવતી હોવાથી તે પૂર્વમદ તદ્દન અયોગ્ય અને હુનવાણી થયો છે. કમિટીએ એવન ૧૯૮૮ ની શરૂઆતમાં હુંદી પણ સર્વમારી તપાસણી આદરી. કમિટીને સાનંદાકર્ષ સાથે તે વખતે જાણ્યું કે આ પૂર્વમદ ઉપરજો અને તે જરા વિવેક જરી

સમજવટ અને નવી પદ્ધતિનો દર્શનિક પ્રયોગ રૂપમાં કરી બતાવવાથી દૂર થઈ શકે તેવો હતો. કમિટીએ તેમનો રિપોર્ટ પેશ કર્યો અને તેને પરિણામે ગૌ-સંવર્ધનનું કામ આગળ ધપાવવા માટે ખાસ રકમ બજેટમાં મંજૂર કરી, એક દસકામાં ધાર્યો હેતુ બર લાવવા માટે એક તો રેડીયાર ગોધસાની ખસી કરવાની અને નવી ઓલાદ સુધારવા માટે ઉમદા ધણપૂંટ પૂરા પાડવાની એમ એકી માથે બન્ને બાબતો ઉપર આ પ્રવૃત્તિ કેન્દ્રિત કરી.

૩. કાઠિયાવાડમાં અને ખાસ કરીને ભાવનગર સંસ્થાનમાં ગીર જાતિ ઉમદા ગણાય છે; અને તે સામાન્ય રીતે દેશી કે દેસાણુના નામથી ઓળખાય છે. આ જનાવરો કદાવર શરીરના અને મજબુત હોય છે. ખેતીના અને બારખદારી કામ માટે તે ધણી ઉપયોગી છે. એમ કહેવાય છે કે પેશવાણ સમયમાં, બારે તોપખાનાના ગણાઓ ખેંચવા માટે અચૂક આ જાતના બળદો ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં હતાં, અને બારખદારી જનાવરોની ઉછેર માટે આ જાતના ધણપૂંટોને પુના ગોસલવામાં આવનાં હતાં. વળી ગીરની ઉમદા ગાય પુષ્કળ દુધ આપે છે. આ બાબતમાં ફક્ત સિંધી ગાયો સિવાય તેની કોઈ બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. સિંધી બળદ, તેના હુંકા અને નાના હંદને લીધે ખેતીના ઉપયોગમાં આવી શકતો નથી. ગાયો દુધ આપવાના અને બળદો ખેતીનાં ઉપયોગમાં લેવાનાં એમ બંને અર્થ સારે એવી દેસાણુ જાત આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે; ખીજા કોષ હજાકામાં તેને તોલે અને એવો ગાયની જાત નથી.

૪. યુજનશતની કોંકરેજ જાત કરતા દેસાણુ જાત ખડતલ અને રોગોના વધારે પ્રતિકાર કરી શકે તેવી

છે. દેસાણ કરતાં કાંકરેજીની માવજત વધારે સેવી પડે છે, અને ખોરાક મળુ સારો આપવો પડે છે. વળી તે ખેતીનો ભાર ખેતને હકાવવામાં દેસાણ કરતાં વહેલી નખળી પડે છે. તેનામાં હોય જેવું કાંઈ હોય તો એક માત્ર એ છે કે દેખાવમાં તે સુરત જેવું લાગે છે અને ગતિ મંદ હોય છે, પરંતુ ખેતીના કામમાં તરિત ગતિ કરતાં કૌવતની વધારે જરૂર છે અને તે મુશ્કેલી તો તેની મુશ્કેલી કાંઈ નથી. તેની ખરી કિંમત તો દૂર આવેલા ધાત્રોલ અને અર્જેન્ટાઇનના માલધારીઓ સમજે છે. ત્યાં દિંદુરધાનમાંથી ઉત્તમ ઓલદનાં દોરો, ત્યાંનાં દોરો સાથે સંકર ઉછેર (crossing) માટે, નીકાસ કરવામાં આવે છે.

૫. નેક નામદાર મદારાજ સાહેબ શ્રીકૃષ્ણ-કુમારસિંહજી જેમનો દોર ઉછેરની બાબતમાં અપૂર્વ રસ છે. તેઓશ્રીની ખાનગી ગૌશાળાનાં મુખી-ટેન્ડેન્ટ શ્રીયુત પ્રણેતાત્તમ નરહર જેમની કેપરેખ નીચે કામ કરતા નિષ્ણાત ગોડાંઓ ઓપરેટરોને ગૌસંવર્ધનનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. રાજ્યકર્તાનો આ બાબતમાં અપૂર્વ રસ અને ઉત્સાહ અમુક્ય પુરવાર થયો છે. તે કાર્યકર્તાઓને પ્રેરણા આપે છે એટલું જ નહીં પણ આ કામ પદ્ધતિસર અને સફળતાપૂર્વક અંવિરત આગળ ધપાવવામાં મદદ રૂપે છે.

૬. વિશેષ લખતા પ્રહેલાં આંહી એટલી નેધિ સેવી ઉચિત છે કે દરબારી ગૌશાળાના સુખી. શ્રી. જોષી માત્ર જાકુલી-પગાર વડીયે-કામ કરનાર નથી. પરંતુ અદમ્ય ઉત્સાહી છે. જેમણે દોર ઉછેર અને ખાસ કરીને દેસાણ જાતનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું જીવનના ધ્યેય તરીકે સ્વીકાર્યું છે. શ્રી. જોષીના આ વિષયના ઉચ્ચ જ્ઞાન અને લાંબા અનુભવથી તેઓ સર્વમાન્ય સલાહકાર બની રહ્યા છે; અને ગૌસંવર્ધનને અંગે કાંઈ વિચારણા થતી હોય ત્યારે આ વિષયના નિષ્ણાત અધિકારીઓ અને મહાત્મા ગાંધીજી આદિ લોક-નેતાઓ શ્રી જોષીની કિંમતી સલાહ માંગે છે.

તેમના ચાંતમાં અભિવૃદ્ધિ કરવા અને ગૌસંવર્ધન વિષયમાં અગત્યન વિચારો અને તે વિષયના ખાસ

વિજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ માટે શ્રી. જોષીને અમેરીકાની વિલિયમ્સ ટાઉનની માઉન્ટ હોપ (Mount Hope, Williams town, U. S. A.) ફેટલ ફાર્મ નેલા માટે મોકલાવેલ છે. ત્રીકાદ વર્ષ પછી ત્યારે તેઓ વિશેષ જ્ઞાન અને વિદેશી શિક્ષણ મેળવી. ભાવનગર આવશે ત્યારે તેઓ, ગૌસંવર્ધનના કાર્યમાં પ્રથમ કરતાં વધારે ઉપયોગી નિવડશે તેમાં કાંઈ શંકા નથી.

૭. ખરી કરવા સામેના જૂના પૂર્વગ્રહને મિટાવવામાં, ખરી કરવાની નવી પદ્ધતિ જે લોકપ્રિય બનતી અથ છે, તેણે ઘણી મદદ કરી છે. વસ્તુતઃ તે પૂર્વગ્રહ, જે કામ કરવાનું છે તે પુરતો તો તદ્દન નથી જ એમ કહી શકાય; અને આ કામ માટે જે બુદ્ધિ ઓપરેટરો રોકવામાં આવ્યા છે તેમણે અત્યાર સુધીમાં ૬, ૭૫૮ ગોધલાઓને ખરી કર્યા છે. રખડતા આખલાઓ જ સામાન્ય રીતે માઝનીયો ખૂંટના નામે ઓળખાય છે તે, ખેડૂતોની મોલાતને નુકશાન કરવા ઉપરાંત ઉમદા જાતને નખળી પાડવામાં મુખ્ય કારણભૂત હતા. તેમને ખરી કરીને, નુકશાન કરતાં અટકાવ્યા છે.

૮. પોતાની બેતીમાં ઉપયોગમાં આવે તેવા બળદો ઉછેરવાના કાયદા રીત હજી બરોબર સમજી નથી. તેઓ ગાય કરતાં ઊંચને વધારે પરંદ કરે છે. આખા ગામનાં ધણુ માટે આપવામાં આવેલ એક ખૂંટની પણ સારી સારવાર રાખી પોષણ કરવાની વૃત્તિ તેઓ દર્શાવતા નથી. વસ્તુતઃ કામ આપી શકે તેટલું પોષણ કરવા માટે આપવાનો ઘાસ ચારો એકઠો નહિ કરી શકવાનાં કારણે કેટલાંક ગામે ધણુખૂંટ આપવામાં આવ્યા હતા, તેને પાછા મંગાવી સેવાની જરૂર પડી છે. આ મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે, ખંજાં ટાણીએ ત્યારે ઘાસ-નીરજીની જલ હોય, ત્યારે આખા વર્ષ માટેની ધણુખૂંટની ખોરાક એકઠી કરવામાં સહકાર આપવા માટે. ખેડૂતોને સચતાં આપવામાં આવી છે.

જે ગામેએ ધણુખૂંટો આપવામાં આવ્યા છે ત્યાંની નવી ઓલાદ આશ્ચર્યદ બની છે. અને જે ગામેએ ધણુખૂંટોને બે કે તેથી વધારે વર્ષ માટે

રાખવામાં આવેલ છે ત્યાં નવી ઓલોદમાં સહેજ નજરે તરી આવે એવો વિકાસ થવા ઉપરાંત કબાલા (સિંધિઓ સાથે બળદની ખેડીદાના થતા કરાર ખતો) દીક દીક પ્રમાણમાં ઓછા થયા છે. જો ભાવનગર રાજ્યનો દરેક ખેડૂત એક કે બે ગાયો રાખીને પોતાના બળદો પોતે જ ઉછેરવા મુજબ, અને તે વાત બની શકે તેવી છે; તો તેઓ આગળ ખતાવવામાં આવશે તેમ, વાર્ષિક ત્રણથી ચાર લાખ રૂપિયા જેટલી રકમ ખચાવી શકે, કે જે રકમ વાધરી અને સિંધિઓને બળદની ખરીદી માટે તેઓ અત્યારે આપે છે.

૯. ગૌસંવર્ધનની પ્રવૃત્તિમાં રસ ભગૃત થવાથી દિન પ્રતિદિન સારો ભરોસાપાત્ર ઉમદા જાતનો ધણખૂંટ મેળવવામાં સુરક્ષી પડે છે. અનુકૂળ સ્થળે ઉછેર માટે કાર્મ સ્થાપવાથી સારા ધણખૂંટ મેળવવાની સુરક્ષી અમુક અંશે દૂર થાય તેમ છે. આવી બે કાર્મો સ્થાપવાની યોજના નામદાર દરબાશીની વિચારણામાં છે.

૧૦. બ્રીડીશ હાંડીયાની સાથે સાંચ, આખા ભાવનગર સંસ્થાનમાં પણ હેલ્થી પંચવાર્ષિક દોર ગણતરી ઇ. સ. ૧૯૩૫ ના જન્મુઆરી માસમાં કરવામાં આવી હતી. આ દોર ગણતરી મુજબ ખેતીને ઉપયોગી દોર ૮૨,૪૬૧ હતો, જ્યારે ઇ. સ. ૧૯૩૦ ની ગણતરીમાં તે સંખ્યા ૭૫,૬૬૫ હતી. બંને વખતની દોર ગણતરીની સરખામણીવાળું કોષ્ટક પરિશિષ્ટ કમાં આપવામાં આવ્યું છે. વિશેષમાં, દોરની સંખ્યા, વય, અને જાત, પેટા વિભાગ સહિત વિગતથી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે.

૧૧. બળદની કુલ સંખ્યા ૮૨,૪૬૧ છે જ્યારે હજીની સંખ્યા ૩૨,૮૧૯ છે, જેથી દર એક હજે બળદની સંખ્યા ૨.૫ની આવે છે. દોર ગણતરીને અંગે આવેલા આંકડાઓમાંથી દરબારી નોંધાયેલા ખાતે-દારોની સંખ્યા અને ખેતી ઉપયોગી જનાવરોની સંખ્યા તારવવામાં આવી છે અને તેનું અવલોકન

કરવાથી જણાય છે કે ૨૯૮૨૭ દરબારી ખાતેદારો પાસે ૫૫૫૨૬ ત્રણ વર્ષ ઉપરાંતના બળદો છે અને તેમના હસ્તક એકદર ૧૯,૭૩,૫૦૫ વીધા જમીન આવે છે. જેની સરેરાશ ગણતરી દરેક ખાતેદાર દીક ૧૦૮૬ બળદ અને દરેક બળદ દીક ૭૦ વીધા જમીન આવે છે.

૧૨. એ સંતોષથી નોંધ લેવા જેવું છે કે ઉમદા દેશાણ બળદ અને વોડકાની સંખ્યા અનુક્રમે ૧૦,૬૩૨ અને ૪,૫૪૦ મુજબ વધી છે; જ્યારે આયાત કરવામાં આવેલ વઢીવારા બળદ અને વોડકાની સંખ્યા ઇ. સ. ૧૯૩૦ ના દોર ગણતરી સાથે મેળવણી કરતાં ૧,૦૦૨ જેટલી ઘટી છે હવે ગિર જાતને નવચેતન આપવાના પંદ્રતિસરના ઉપાયોના પરિણામે, આશા રાખવામાં આવે છે કે, ભવિષ્યમાં થનારી દોર ગણતરી વખતે, પરદેશી વઢીવાર અને સિંધી બળદની સંખ્યા ઓછી દેખાશે; અને તેથી બીજી બાજુ દેશાણ ઉમદા જાતની સંખ્યામાં પ્રમાણમાં ઉમેરો થશે.

૧૩. ત્રણ વર્ષ ઉપરાંત. અને દુઝણી ગાય તથા બેસની સંખ્યા અનુક્રમે ૪૭,૨૦૬ અને ૫૧,૭૮૪ છે. રાજ્યની વસતીની કુલ સંખ્યા ૫,૦૦,૨૭૪ છે. એટલે દરેક દોર દીક પાંચ માણસો આવે છે. દરકોઇ અને લીલીયા પરગણામાં દોરોની સંખ્યા ઓછી છે. ત્યાં દરેક દુઝણી દોર દીક માણસની સંખ્યા ૮૦૩ અને ૭૦૩ અનુક્રમે આવે છે. એ ધણી જ દિલગીરીની વાત છે કે ગામડામાં, આર્થિક દૃષ્ટિએ ગાયોની જરૂરીયાત ધણી ઓછી સમજાઇ છે, અને તેને તરછોડી તેના પ્રત્યે બેદરકારી ખતાવવામાં આવે છે. જેથી પરિણામે ગાયોની ઉમદા જાત નબળી પડી છે, અને એક ગાય સરેરાશ દરરોજનું ૭ શેરથી વધારે દુધ આપી શકતી નથી.

વિશેષમાં દર વખત, ગાય અને બેસોની કુલ સંખ્યામાં, અર્ધ ભાગ વસુકી ગયેલો અને ખાકીનો અર્ધ ભાગ દુઝણી હોય એમ સહેજે અનુમાન થાય, એટલે ગાયોની કુલ સંખ્યા ૪૭, ૨૦૬માં ૨૩, ૬૦૩ ગાયો-દુઝણી હશે એમ માની લેતાં, અને એક ગાયના દરરોજના સરેરાશ ૮ શેર દુધની ગણતરીએ.

દુધનું કુલ વજન (૨૩,૬૦૩X૮)=૧૮૮૮૨૪ શેર થાય છે. જે વરતીની સંખ્યા ૫૦૦૨૭૪ ને સરખે ભાગે વહેંચી આપીએ તો માથા દીઠ ગાયનું દુધ માત્ર ૧૫ તોલા આવે.

એવી જ રીતે દુગ્ધણી ભેંસની સંખ્યા ૨૫,૮૬૨ ધારીએ અને એક ભેંસ દીઠ દરરોજના ૧૨ શેર દુધની અટકળ કરીએ તો ભેંસનું દુધ કુલ ૩૧૬૭૦૪ શેર દરરોજનું થાય. ભેંસના દુધમાં ચરબીનું પ્રમાણ વિશેષતઃ હોય છે. અને તેથી ગામડામાં મોટા પ્રમાણમાં ભેંસના દુધનું ઘી બનાવીને શહેરમાં તેના તરત પૈસા ઉપજાવી શકાય છે. ગામડામાં માણસો ભેંસનું દુધ તો બહુ જ ઓછું વાપરે છે, પરંતુ તેનું ઘી બનાવીને શહેરમાં વેચી આવે છે. દુધમાં ૮ ટકા ચરબીના ગણીએ તો દરરોજ ૨૮૦૯૯ શેર ઘી ઉપજે છે. જેના મોટા ભાગનો નિકાસ કરવામાં આવે છે.

૧૪. દુધ અને તેમાંથી બનતી વસ્તુઓની જરૂરીઆત કરતાં છત નથી-બન્ને અછત છે. તે હકીકત એવી સાબીત થાય છે કે ખેતીની ખીજ નિપજના ભાવો ધટયા છે. કેટલાકમાં તો મહાન વિમઠ પૂરે જે ભાવો હતા તેથી પણ કેમી થયા છે. જ્યારે દુધ અને તેમાંથી નિપજતી વસ્તુઓના ભાવો ધટયા નથી.

ગામડાં તેમજ શહેરમાં સારા દુધના ભાવો એટલાને એટલા મોંઘા રલા છે. ચાલીશ તોલાના એક શેર દુધનો ભાવ ભાએ જ રૂ. ૦-૧-૬ થી ઓછો રહ્યો છે. તાજેતરમાં હિંદુસ્થાનના ખેડૂતોની આર્થિક ત્રિયતિની તપાસણી થઈ તેમાં એવું જણાય હતું કે, " હવેલામાં, ઇંગ્લાંડ અને વેસમાં જેટલાં દોરો કરતાં તે કરતાં ૨૪ ગણાં વધારે હતાં, પરંતુ તેથી ઇંગ્લાંડ અને વેસમાં જેટલું દુધ અને માખણ ઉત્પન્ન થતું હતું તેથી અડધું પણ યતું નહોતું, જ્યારે વસ્તી કે જેને દુધ ઘી પૂરૂ પાડવાનું હતું તેની સંખ્યા ઇંગ્લાંડ અને વેસ કરતાં સાત ગણી અહીં હિંદુસ્તાનમાં વધારે છે.

આ બધું હિંદુસ્તાનનું પશુ-ધન ચિંતાજનક રીતે

ધસાતું જાય છે, એમ ખતાવે છે; અને તે પરિસ્થિતિની હિંદુસ્થાન વનસ્પતિ આહારી છે અને જેના ખોરાકનો મુખ્ય ભાગ દુધ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ છે. તેની ઉપર, કેવી વિનાશક અસર થતી હોવી ભ્રષ્ટ્રએ તો રહેજે કહી શકાય એમ છે.

૧૫. ઉપર જણાવ્યું છે તેથી એટલું સ્વતઃ સમજાય છે કે સંસ્થાનમાં ગૌસંવર્ધનના કામનો થયેલો આદર ઘણો વખતસરનો છે; અને આંધી મોઢું થયું હોત તો તે અસર જ ગણાત.

૧૬. ભેંસની બાબતમાં એક વાત વિચારવા જેવી છે. સંસ્થાનમાં ૫૧,૭૮૪ વિયાતી ભેંસો છે. તેઓ દર વર્ષે અર્ધ સંખ્યામાં પાડીને અને અર્ધ સંખ્યામાં પાડાઓને જન્મ આપે એમ માની શકાય; આ હકીકત ટોર ગણતરીથી સિદ્ધ થયેલ છે, તેમાં ૨૦,૭૩૪ એક વરસથી નાની પાડીઓ અને ૨૬૦૫૬ ખાડાવાં છે પરંતુ વરસની અંદરના ફક્ત ૫,૩૮૩ નાના પાડા અને ઉછરેલા મોટા પાડા ૧,૭૩૫ છે. એક વરસની આસપાસના પાડા અને પાડીઓમાં દેખાઈ આવે તેમ તકાવતાનું કારણ એ છે કે પાડાઓ ખેતીનું કે બારગદારી કામ આપી શકતા નથી; એટલે આર્થિક દૃષ્ટિએ નુકશાનકારક હોવાથી બુખે મરી જાય છે, અથવા તેમને બુખે મરવા દેવામાં આવે છે.

જે દેશ અહિંસામાં માને છે ત્યાં આંખી ફૂર, અને ઘાતકી રીતે જીવની હિંસા થાય છે તે ખીના લોકો માટે તદ્દન અપરિહિત અને હટ માની ન શકાય તેવી છે. આનો ખૂલાસો એક જ રીતે થઈ શકે કે આમ પરાપૂર્વથી બનતું આવ્યું છે એટલે એ તરફ લોકોનાં મન રીઠાં બનતાં, વિચાર આવતો નથી અને લાગણી અંદર મારી જડ બની ગઈ છે. આ નિર્દયતા ઓછી કરવા માટે ખેડૂતોમાં ગાયોને પ્રથમ પદ્ધતી આપવાની લાગણી ઉત્પન્ન કરવી તેજ છે; અને જેથી ખેડૂતોને પણ આર્થિક મોટા ફાયદો થશે; અને આગળ જણાવ્યું છે તેમ, ગિરની વતં ભારખદારી અને દુધાળા જનવર એમ બન્ને દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે. દેશાશુ ગાયને જો ખરોખર ઉછેરવામાં

આવે અને તેની સારી માવજત લેવાય તો પુષ્કળ પ્રમાણમાં દુધ અને ખેતીને માટે બળદો આપી શકે તેથી છે. જો ખેડૂતા ભેંસને બદલે સારી ગાયો રાખવા માટે તો, પાડાઓનો નિર્દય રીતે વધ થતો અટકે, અને તદુપરાંત ખેતીના કામ માટે બળદોની આયાત કરવી પડે છે, તેને બદલે ખેતી ઉપયોગી જનાવ-રોનો સારા પ્રમાણમાં નિકાસ કરવાની સ્થિતિએ પહોંચે.

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ ભેંસની ઉપયોગીતા ઉતારી પાડવાનો નથી. હિંદુસ્તાનની ગામડાની રૈયતના ગણ્યામાંક્યા ખીજ પેટા ગૃહ-ઉદ્યોગો છે તેમાં સાંડે વળતર આપે તેવા ઉદ્યોગોમાં ભેંસની ઉછેરનું સ્થાન પણ અગત્યનું છે. દુગ્ધી ભેંસોની સાવચેતી પૂર્વક પસંદગી કરી તેના દુધનાં ગુણ અને વજનમાં વૃદ્ધિ થાય તેવા ઉપાયો લેવાથી, ભેંસોનો ઉદ્યોગ અત્યારે જ વળતર આપે છે તેથી, ધાણું વધારે વળતર મળશે.

૧૭. બળદ સરેરાશ દસ વર્ષ સુધી કામ આપી શકે છે. આ સંસ્થાનના ૮૨,૪૬૧ બળદોને કામ આપતા રાખવા માટે દર વર્ષે નબળા અને કામ નહિ આપના બળદોને બદલાવવા માટે તાજા અને સશક્ત ૮,૨૫૬ બળદો પૂરા પાડવા જોઈએ. અને આપણે દરેક બળદની સરેરાશ રૂ. ૫૦-ની કિંમત અટકળીએ તો પણ રૂ. ૪,૧૨,૩૦૦ એટલે કે ચાર લાખ ઉપરાંતની રકમ દર વર્ષે ખેડૂતોને બળદ ખરીદવા પાછળ ખર્ચવી પડે છે. ખેતી ઉપયોગી જનાવરોની ખરીદી પાછળ મોટી રકમનો ખર્ચ કરવાની જરૂર પડે છે તે ખેડૂતોની કરજદારીનું એક મુખ્ય કારણ છે. દરેક ખેડૂત, દર એક સાંતી-દોક, એટલે કે ૬૦ થી ૮૦ વીધા જમીન ખેડતા હોય તે માટે, એક સારી ગાય રાખતો થઇ જાય તો તે પોતે પૈસાથી ખરીદી ન શકાય તેવા સુંદર બળદો ઉછેરી શકે.

એટલે પછી ખેડૂતને અત્યારે બળદ ખરીદવા સાર નાણાં માટે રાહકાર પાસે જ લાચારી કરવી પડે છે તે ન કરવી પડે તેમજ બળદ વેચનાર સિધો વાઘરી ઉપર પણ આધાર ન રાખવો પડે, અને પરિણામે, ઉમદા ઉછેરની અને સારી રીતે સચવાયેલી ગાયમાતા, પૂર્વની તેની મહત્તા ભરી કામદુધાની પદ્ધતિ ફરી પ્રાપ્ત કરી શકે.

બાઇબલમાં સશક્ત ગાયોએ નબળા ગાયોથી પોંચણ મેળવ્યું એ મતલબનું ખીજ અર્થમાં લખાણ છે. અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં તેથી તદ્દન ઉલટી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. આંદિ નબળા અને નિર્માથ દેશો એવા ભારતમાં છે કે, મળી શકતો તમામ ધાસચારો તેઓ ખાઈ નાચે છે અને સુંદર, ઉપયોગી અને સાચવવા યોગ્ય જનાવરોને ભાગે થોડુંક જ ખાઈ રહે છે.

૧૮. આગળ જણાવ્યું છે તેમ ૮,૫૬૮ રેલીઆર અને નબળા ખૂટોને અત્યાર સુધીમાં ખસી કરવામાં આવ્યા છે અને ભાવનગર સંસ્થાનના ૬૬૬ ગામો પૈકી ૧૨૭ ગામોમાં અત્યારે દેશાણુ, સુંદર દેખા-વડા, ફાલુ ધણુખૂટો આપવામાં આવ્યા છે.

૧૯. ભાવનગર અને વડોદરા રાજ્યની સરહદે દેરના ઉછેરને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ઉભી થાય તેવી સ્થળો છે. અને ત્યાં, સંયુક્ત ધોરણે સારી દેર ઉછેરની (breeding farm) સંયુક્ત સંસ્થા સ્થાપવાની યોજના વિચારણામાં છે. વડોદરા સંસ્થાને, સુધારણાના અનેક કાર્યોમાં, નેતૃત્વ પદ લીધું છે; અને આશા રાખીએ કે વિચારાતી યોજના સત્વર મૂર્ત સ્વરૂપ લઈ અસ્તિત્વમાં આવશે. વડોદરા જેવા મોટા પ્રગતિમાન રાજ્ય અને ભાવનગર રાજ્યના આ સહકાર્યથી ચાલતી, આવી સંસ્થાથી આખા સૌરાષ્ટ્રમાં ગૌસંવર્ધનની પ્રવૃત્તિને ધણો સારો વેગ મળશે.

લાવનગર સંસ્થાનમાં ગૌસંવર્ધન

સને ૧૯૩૦ની ગણતરી પ્રમાણે તથા સને ૧૯૩૫ની ગણતરી પ્રમાણે ઢોર વિગેરેની સંખ્યાના મુકાબલે અને કમી બસતી સંખ્યા બતાવનારૂં પત્રક. પરિશિષ્ટ ક.

ઢોર વિગેરેનો જાત	સને ૧૯૩૦ની ગણતરી પ્રમાણેની સંખ્યા	સને ૧૯૩૫ની ગણતરી પ્રમાણેની સંખ્યા	કમી	બસતી
ધણપુંડ	૪૦૭	૫૨૪	૦	૧૧૭
ખેતીના ઉપયોગમાં લેવાતા પુંડ	૨૧૯૮૧	૧૨૯૫૭	૯૦૨૪	૦
રેઢીવાર પુંડ કે બળદ	૧૫૮૩	૧૪૩૧	૧૫૨	૦
બળદ દેશી	૫૫૫૨૬	૭૦૯૯૮	૦	૧૫૪૭૨
(૧) ખસી કરેલા દેશી બળદ વધુ વર્ષ ઉપરાંતની ઉંમરના	૩૪૨૪૯	૪૫૧૮૧	૦	૧૦૯૩૨
(૨) ખસી કરેલા ત્રણ વર્ષની ઉંમરના દેશી વાંછડાઓ	૨૧૨૭૭	૨૫૮૧૭	૦	૪૫૪૦
બળદ વઢીવારા	૩૦૭૩૪	૨૯૭૩૨	૧૦૦૨	૦
ગાયો (વાછડી, વોઝા વિગેરે સાથે)	૮૬૬૯૫	૮૩૭૬૧	૨૯૩૪	૦
ખાડા	૭૧૦૫	૮૩૧૭	૦	૧૨૧૨
બેસો	૯૧૮૯૭	૯૯૧૯૭	૦	૭૩૦૦
ધોડા	૯૫૨૪	૧૧૦૩૦	૦	૧૫૦૬
ગધેડા	૪૫૭૦	૬૦૭૨	૦	૧૫૦૨
ગાઝર	૧,૫૫,૩૩૮	૧,૫૦,૩૪૯	૪૯૮૯	૦
બકરા	૧,૧૧,૭૭૯	૧,૨૩,૩૭૬	૦	૧૧૫૯૭
ખચ્ચર	૧૪	૬	૮	૦
ઊંટ	૩૧૦	૩૯૫	૦	૮૫
ટ્રેકટર	૨	૩	૦	૧
દેશી હળ	૩૦૬૭૧	૩૧૦૨૦	૦	૩૪૯
વિલાયતી હળ	૨૧૭	૫૪૯	૦	૩૨૨
ચાર બળદવાળાં હળ	૧૧૨૪	૧૨૮૭	૦	૧૬૩
એકા ડમણીવા	૮૫૪	૯૫૯	૦	૧૦૫
ગાડાં	૧૯૦૨૬	૨૦૭૧૬	૦	૧૬૯૦
ધોડાગાડી	૫૫૦	૬૧૪	૦	૬૪
શેરડી પીલવાના ચીચોડા	ગણતરી થઈ નથી	૧૨૯	૦	૧૨૯
રેડીમ કે એપલ એન્જનથી ચાલતા પંખ	સદર	૪૫	૦	૪૫

તળાવ

(અમ વર્ષના હેલ્થ અંકથી આજે)

અર્વાચીન ઇતિહાસ

ઈ. સ. ૧૭૭૧માં બારૈયા પાસેથી તળાવ પ્રગણું ખંભાતના નવાખ પાસે આવ્યું પછી દોઢર વખત સિદ્ધાને એમ લાગ્યું કે આપણે તળાવ પ્રગણું ન રાખ્યું એ ભૂલ કરી છે વળી આસપાસ સુખાની પશુ કનડગત હતી. એટલે દોઢર સાહેબે ઈ. સ. ૧૭૭૫માં ખંભાતના નવાખ પાસેથી ૩. ૭૫૫ હજારથી તળાવ પ્રગણું વેચાણ રાખ્યું. પરંતુ અહીંના સુખા નુકસાને પ્રગણાનો કબજો છોડ્યો નહિ એટલે લડાઈ કરીને લેવાની ફરજ પડી.

એ વખતે ભાવનગરથી દોઢર વખતસિદ્ધા લરકર લઈને ચડ્યા ત્યારે તેની સાથે બાદવાણી તથા ખીમાજવાળા હતા અને સુખાને ભગાડીને તળાવ સર કર્યું. એ વખતે ભાવનગરથી વધામણી આવી કે દોઢર સાહેબને ત્યાં યુવરાજશ્રીનો જન્મ થયો છે. (મહારાજ વળેસેહજી) તેથી ઠા. સાહેબ તથા લરકર તથા ભા. દેવાણી ભાવનગર પધારી ગયા અને અહીં તળાવ પ્રગણાનો વહીવટ કરવા માટે ખીમાજવાળાને સુખા તરીકે થોડાક માણસો સાથે મૂક્યા. ત્યારથી એ ખીમાજવાળો અહીં રહ્યા. એને ખીમ બે બાઈઓ નથુજી તથા ભાભાજી સાથે હતા. તેનો મૂળ ગરાસ હાલારમાં ઢાંક પાસે હતો અને એ ઢાંકના ભાયાત હતા એટલે ઢાંકસાવાળા કહેવાતા.

હાલારમાં તેના સાત ગામે હતા. મેરવદર, ચંદુલી, ઉગલાવદર, કેરાળા, દેવળકી વગેરે ગામેનો ગરાસ મૂકીને અહીં રહ્યા એટલે ઠા. સાહેબે તેને દેવલી તથા ગોરખી એ બે ગામે તથા તળાવમાં

સોળ સાંતીની જમીન, બાર કોશ તથા પાવડીનું ખીડ વગેરે તેને ગરાસમાં આપ્યું. ખીમાજવાળાને બે દોક-રાઓ જમાજી અને ઉનડજી હતા. એ વાળા લાણ્યોએ એ વખતે તળાવ ગામ, બંદર, તથા પરગણું આપાદ રાખેલું.

એ વખતે સરવૈયા ગરાસીયા તથા કાઠીનું જોર નરમ પાડેલું. તેમને હરાવેલા અને વાળાકમાં ભાવનગરની સત્તા વધારવામાં સારી મદદ કરી સામેલ રહેલા.

ખીમાજ પછી તેના મોટા દોકરાં જમાજીએ ચીતળની લડાઈમાં પરજેગામના દેવાણી કીમલાઈને સાથે લઈને ચીતળ પર હલ્લો કરેલો. અને જય મેળવ્યો હતો.

એ વખતનો એક દુહો છે.

ધન ફરકે ધરમરી આવે વરણુ અદાર
તળાવે વાળો તપે, જસજીતણુ જગમાળ

ખીમ દોકરા ઉનડવાળો પશુ તળાવ પ્રગણાનો સારો બદોખરત રાખતા. એક વખત દેવલી ગામે કાઠીએનું પાળ આવેલું. તેની સાથે મીયાડા પશુ હતા. એ ખખર ઉનડલાઈને મળતા અહીંથી થોડાક આરખને લઈને ત્યાં ગમેલા અને જ્યાં દેવલી ગામમાં જય ત્યાં કાઠીઓ લૂંટ ચલાવતા હતા ત્યાં તેની સાથે ધીજાણું શણેલું અને તેના મુખ્ય કાઠીને મારેલો. પાળના ઘણા માણસો મરાયા અને ખીમ ભાગી ગયા. એ વખતે દેવલી ગામેની એક મેચણુખાઈએ પશુ બહાદુરી કરી હતી. એ વખતના પાળીઆ દેવલી ગામે હજી સુધી છે. પાળને ભગાડ્યા પછી ઉનડલાઈ ચોકમાં બેઠા હતા ત્યાં પછવાડેથી એક મીયાડો

ઉઘાડી તરવારે તેને માથે આવી ચઢ્યો એટલે ઉનડ-ભાઈએ જનપંથુ કે આ ધા કરશે એ વખતે સમય-સચકતા વાપરીને પકારી કરીને કહ્યું કે “ધા કર, થું જોઈ રહ્યો છે.” એ સાંભળીને ખીયાડો ઝગમગ્યો કે મારી પાછળ કોમ ધસી આવ્યું છે એમ ધારીને પાછળ જોયું ત્યાં ઉનડભાઈએ ઉભા થઈને એકજ ઝટકાથી કાર કર્યો, ત્યાર બાદ ઉનડભાઈએ આ ગામમાંથી અમુક ચોરાને પકડ્યા હતા તે બદલ તેને પોંજરા ઉપરનો કર લેવાનો હુકમ મળ્યો હતો.

પછી આ ગામનો વહીવટ તાગજના દીકરા નેધિજી કરતા અને તેની સાથે મહેતા કુંડુજના નથુ મહેતા વગેરે કારભાર કરતા. એ મહેતા કુંડુજને પછુ આ ગામમાં ગરાસ મળેલ છે. અને હાલ તેના વંશજો ખાય છે. ત્યાર પછી રામા મહેતા વગેરે કારભાર કરતા. પછી સુધારા અને કોર્ટો ચર્ચ ત્યારથી હાલની ચાલુ પ્રણાલી મુજબ વહીવટ ચાલે છે.

બહારવંટા:—ભાવનગરના કા. સાહેબે મહુવા પ્રગણના ખરીયાના મોણુપર વગેરે ગામો છે તે લઈ લીધેલ એટલે એક સાદુલ નામનો ખસીયો સંવત ૧૬૮૨ના પૌષ વૃદી ૪ ને શુક્રવારે અહીં આવેલ તે મહુવાને રસ્તેથી કુંગરા તરફથી પાવડીના દરવાજે આવેલ હાલ જ્યાં શાકે મારકીટ છે. તેની સામે ઘોડાર હતી ત્યાં આવીને ઘોડા છોડીને તરત નાસી ગયેલ એ વખતે પાવડીના દરવાજા પાસે એક કોડો હતો તેને ઘોળીએ કોડો કહેતા ત્યાં એક પીરભાઈ કરીને એક સિપાઈ હતા તેને બુંદુકથી મારેલ અને પછી લાગી ગયેલ એ સિવાય કંઈ લૂંટ કરી શકેલ નહિ. એ સિપાઈનો ચોતરો હાલ શાકે મારકીટ પાસે છે. એ સિવાય અહીં બહારવંટાં મળ્યાં નથી.

વાળાઓ સાથે ભાવનગર રાજ્યનો સંબંધ

૧. ખીમાજવાળાની કન્યા કા. સા. વખત-સિંહજીને આપ્યા હતા અને તેના વજ્રસિંહજી ઠાકોર તે તળાવના ભાણેજ થાય.

૨. ખીમાજના દીકરા જગાજના કુંવરી-વજ્ર-સિંહજી ભાણેજને આપેલ.

૩. રજુમલજી વાળાની દીકરી બાથી નાનીબા મહારાજા જસવંતસિંહજીને આપેલ હતા. પ્રથમ જસવંતસિંહજી ફટાયા હતા. ત્યારે એ ટીમાણા ગામે રહેતા અને તેના બળદો ચારવાને માટે વાળાઓને જે પાવડીનું ખીડ આપેલું હતું તેમાંથી જમીન કાઢી આપેલી અને તેનું બાળધું ત્યાં જ રહેતું. પછી જ્યારે જસવંતસિંહજી મહારાજાને ગાદી મળી ત્યારે એ ખીડની જમીનને બદલે કુંડાના કુંગર આપવાનું કહ્યું. પણ વાળાઓએ ના પાડી. અમારે આટલો ગીરાસ ધણે છે. પછી કન્યાજીજી વાળાની કુંવરી ગામ બાજુ રાજ્યા મહારાજા શ્રી તખ્તસિંહજીને આપેલા હતા. એ વખતમાં વાળાઓને મળેલા દેવલી ગોરખી બંને ગામો વહેંચાયાં અને જુદા પડ્યા તેમાં એ વહેંચણીને લીધે ખીજા ભાઈઓને નુકસાન પહોંચ્યું છે. પ્રથમ જે ભાઈઓને દેવલી ગામ હતું તે ખીજાને મળ્યું. અને જોને ગોરખી હતું, તે દેવલી હતું તેને મળ્યું. એ રીતે વહેંચણી ચર્ચ હતી. એ વખતમાં ઉનડભાઈ વાળાના દીકરા પથાભાઈના દીકરા લગવતસંગ ચર્ચ મળ્યા એ મરદ માણસ હતા ને તેની રહેણીકરણી સારી હતી.

મહારાજા ભાવસિંહજીના વખતમાં કનુભાઈ વાળા ચર્ચ મળ્યા તેને જુદા હજુર સાથે સારો સંબંધ હતો એ પણ એક પ્રખ્યાત ને મરદ માણસ થઈ ગયા. આ રાજ્યમાં તથા કાઠીઆવાડમાંના ધણા રજવાડામાં પણ તેને સારી લાગવગ હતી. પાલીતાણાના એડમીની-સ્ટ્રેટર એવન સાહેબ સાથે સારો પરિચય હતો તેમ સર પ્રલાશંકર પટ્ટણી સાથે પણ સારી મિત્રાચારી હતી. તેને મહુમ મહારાજાએ લેસવડીનો ટીખો એક જમાવંધીથી આપેલો ત્યાં તેણે એક નાનું ગામ વસાવેલું તેનું નામ કનકપુર રાખ્યું છે, પણ હાલમાં ત્યાં વસતી નથી તેમજ ઘણાં ઘરો પડી ગયાં છે.

હાલમાં વાળા ભાઈઓના અહીં ૪૦ ઘરો છે અને નાનું મોટું ૧૫૦ માણસની વસતી છે. પ્રથમ એ ગામ હતો હવે તેમાં ઘણા લાગ થઈ ગયા છે

નથી હવે સ્થિતિ સાધારણ છે. આ રીતનો ભાવનગર રાજ્ય સાથેનો સંબંધ વાળાઓનો જીવો સાત પેઢીથી છે. છતાં એ અહીં મુળ ગરાસીઆ તરીકે નથી તેને જીવાઈદાર ગણે છે એ મુજબ હાલમાં નિર્વંશનો ગરાસ દરબાર ખાલસા કરે છે એ જરા વાળાઓને ભવિષ્યમાં બહુ જ નુકશાની કર્તા છે. હાલમાં વાળાઓના એ બંને ગામ ઉપર ના. દરબારશ્રી તરફની જપ્તી હોવાથી એ ગામોનો વહીવટ જપ્તી વહીવટથી ચાલે છે.

સ્થળ વર્ણન

૧. શ્રીભોજેશ્વર મહાદેવનું દહેરું—આ સ્થળ નદીના કાંઠા ઉપર આવેલું છે. એ દહેરું અહીં એક ભોજો રાજગર નામે બ્રાહ્મણ હતો તેણે બંધાવ્યું છે. તેના વિશે એવી હકીકત છે કે શેત્રુછ નદીને કંઠે શ્રીધનેશ્વર મહાદેવ છે ત્યાં પહેલાં બ્રાહ્મણો આવજી-માગમાં પુજા કરવા જતા ત્યાં એક બાવો રહેતો હતો એક વખત ભોજોરાજગર મોડો પુજવા ગયેલો એ વખતે બાવાએ તેને કહેલું છે કે મોડા મોડા કેમ આવો છો? રાજગરે કહ્યું કે અમારે જ્યારે વખત મળે ત્યારે આવીએ. બાવાએ કહ્યું કે—ને એવું હોય તો ધરનું દહેરું બંધાવીએ એટલે કાઠ પૂછે નહિ.

એ ઉપરથી ભોજોરાજગરે નિશ્ચય કર્યો કે—શિવનું એક દહેરું બંધાવવું. પોતે સારી સ્થિતિનો હતો એટલે આંહી નદીના કાંઠા પર એક દહેરું બંધાવીને ત્યાં શિવની સ્થાપના કરી. તેના નામ ઉપરથી ભોજેશ્વર મહાદેવ એવું નામ રાખવામાં આવ્યું અને એ ત્યાં પુજા કરતો, પછી ત્યાં એક બાવો પુજારી રહેતો. ત્યારબાદ આંહીના પુર્વાશ્રમી એક દશાશ્રીમાળી વાણીઆ સંન્યાસી થયા છે જેનું નામ કાશીકાંદંજી છે. તેણે એ જગ્યાની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. એ સ્વામીજીએ બે વખત આફ્રિકામાં જમીને ફરમાં સારી રકમ લાવીને ત્યાં ઘણો સુધારો કર્યો છે. અને તેની બાજુમાં એક રામજી મંદિર બંધાવીને ત્યાં રામચંદ્રજી, કાકારજીની સ્થાપના કરી છે. એ જગ્યાની ખાલી જગ્યામાં

મકાનો કર્યા છે. એક ભાગમાં યુગરાતી સ્કૂલ બેસે છે. બીજી એક મેડી કરી છે ત્યાં સાધુ સંન્યાસીઓ ઉતરે છે. એ જગ્યામાં એક કુવો છે તે નાદવા તથા ધોવાના ઉપયોગમાં આવે છે તેમજ ચોમાસામાં નદીમાં પાણી હોય ત્યારે તેનું પાણી આ બાજુના તમામ માણસો ઉપયોગમાં લે છે. હાલમાં આ જગ્યાનું મહાત્મ્ય ઘણું સારું છે. સ્વામીજીએ હાલમાં ત્યાં સંન્યાસીઓ માટે અન્નક્ષેત્ર બોલ્યું છે. નાં દરબારશ્રી તરફથી દર વરસે રૂ. ૫) પાંચ દીવેશના મળે છે. શ્રાવણ માસમાં બહુ સારી ધામધુમ ચાલે છે. સ્વામીજીએ એક અતિત્યાવાને પુંજરી રાખેલા છે.

૨. શ્રીલીલજન મહાદેવનું દહેરું—આ દહેરું નદીના સામા કાંઠા ઉપર આવેલું છે. ત્યાં પહેલાં એક ચોતરો હતો અને એક પ્રભુ નામના માણસે ત્યાં શિવની સ્થાપના કરેલી. ત્યાં એક પીંપળો હતો એટલે પ્રથમ પ્રભુજીનો પીંપળો કહેવાતો. ત્યાર પછી સ્વામી કાશીકાંદંજીએ ત્યાં દહેરું બંધાવ્યું અને ત્યાં આગળ એક ઘાટ બંધાવેલ છે. એ લોકોને ન્હાવા ધોવા માટે બહુ ઉપયોગી છે.

૩. શ્રીમાળીઆ નાગની દહેરી—એ ઉપરકત દહેરા પાસે નાગની નાની દહેરી છે. તે આંહીના એક દશાશ્રીમાળી વાણીયાએ બંધાવેલ છે. કાઠને સર્પ કરડ્યો હોય તો તેની માનતા કરે છે કે સારું ચર્મ જશે તો સાકર વહેંચીયું. પછી ત્યાં છોકરાંઓને સાકર વહેંચે છે.

૪. શ્રીકાશીવિશ્વનાથનું દહેરું—એ દહેરું સ્વામી કાશીકાંદંજીએ બંધાવ્યું છે. ત્યાં પ્રથમ એક દશાશ્રીમાળી વાણીયાની બંધાવેલ કાઠ બાવાસાધુને ઉતરવાની ધર્મશાળા હતી. પરંતુ તેનો ધર્મશાળા તરીકે ઉપયોગ થતો નહોતો. એક ગૃહસ્થે સ્વામીને રૂ. ૧) એક હજાર સાથે એ જગ્યા અર્પણ કરી. ત્યારબાદ સ્વામીએ ત્યાં એક દહેરું બંધાવ્યું અને કાશી-વિશ્વનાથ મહાદેવની સ્થાપના કરી તથા ત્યાં બીજી ઈમારત ચણાવી.

૫. વૈજનાથ મહાદેવ:—નદીના કાંઠા ઉપર અતિત
બાવાના ઘર છે તેના ફળીઆમાં એક ચોતરો છે
ત્યાં વૈજનાથ મહાદેવ પધરાવેલ છે.

૬. હનુમાનજીની દહેરી:—ગામમાંથી નદીએ
જતાં માખણીઆના દરવાજા બહાર નીકળતા એ
દહેરી છે, ત્યાં હનુમાનજીની મૂર્તિ પધરાવેલ છે,
એવી પ્રતિમા આ બાજુ તો ક્યાંય પશ્ય નથી. મૂર્તિ
બહુ ભવ્ય અને આકર્ષક છે. ચ. ૧૯૫૬માં એ મૂર્તિ
નદી કાંઠે વડાના જાડ નીચેથી દટાએલી મળી
આવી હતી અને એક દશાશ્રીમાળી વાણીએ આ
જગ્યાએ દહેરી મથુવાનીને તેની પ્રતિષ્ઠા કરી અને
તેની પુનઃનો ખર્ચ પણ એ આપે છે.

૭. રામજી મંદિર:—આ મંદિર ગંગાદાસ
નામના એક ગૃહસ્થે બંધાવ્યું છે. પ્રથમ ત્યાં ધર્મશાળા
હતી તે રજીઆતની ધર્મશાળા નામે જાણખાતી
પછી ત્યાં મંદિર તથા એક મકાન બંધાવવામાં આવ્યું
તે મંદિર મોટા ગોપનાથજીના બ્રહ્મચારીને સોંપેલ છે.
એ મંદિરમાં એક મુસાફરખાનું રાખેલ છે, ત્યાં
તીર્થવાસી માધુઓ ઉતરે છે, તેને ચોણોર ખીચડી
તથા એક રૂપિયાબાર ધીનું સદાનત આપવામાં આવે
છે. ત્યાં એક બાલક પુત્રની રાખેલ છે. એ મંદિરની
પાસે નદીના કાંઠા ઉપર એક કુવો બંધાવેલ છે.
પરંતુ તેનું પાણી કાંઈ ઉપયોગમાં લેતું નથી. તેને
ગંગાદાસનો કુવો કહે છે. આ મંદિર સંવત ૧૯૬૦માં
બંધાવેલ છે. તેનું મહાત્મ્ય સાઈ છે.

૮. કાકુરદારી (નીચડું મંદિર):—એ ગામમાં
લુનું મંદિર છે. અને મુરલીધરની મૂર્તિ પધરાવેલ છે.
પહેલાં એ મંદિરનું મહાત્મ્ય સાઈ હતું પણ હાલમાં
પુનઃની નબાવે બરાબર નથી.

૯. મહાલક્ષ્મી માતાજીનું મંદિર:—એ શ્રીમાળી
બાલજી ચાતિની કુળદેવીનું મંદિર છે. તેથી એ ચાતિ
તરફથી તેનો વહોવટ આવે છે અને પુજા થાય છે.
નવરાત્રમાં આઠમને દિવસે ત્યાં હવન થાય છે.

૧૦. વચડું મંદિર:—કાકુરદારથી ઉપર જતાં
એ મુરલીધરજીનું મંદિર છે.

મારલીધરનું મંદિર:—પહેલાં એ ફક્કડની
જગ્યા હતી હાલમાં ત્યાં એક લેખાછ (રામાનંદી
મહારાજ, એ જગ્યાધારી છે. તેને નામદાર દરબારશ્રી
તરફથી વાડી-ખેતર તથા ગામમાં જમીન મળી છે.
ગામમાં વેંડા છે. તેનું બાહુ આવે છે. તેમજ આંહીનાં
વાળા ગરાદીઆઓ તરફથી પણ મદદ મળેલી છે.
ખીજ દેવાલયો કરતા આ મંદિરને ઉપજ સારી છે.
દરવરસે હુતાસણીના તહેવારામાં ગરાદીઆઓ તર-
ફથી ચાર દિવસ રાત્રે ઉત્સવ થાય છે અને હુતાસ-
ણીના દિવસે નાં દરબારશ્રી તરફથી ઉત્સવ થાય
છે. આંહી એક પાણીનું ટાકું છે તેમાં ચોમાસમાં
પાણી ભરી લેવામાં આવે છે. તે બાર માસ વપરાય છે.

૧૧. ઉપડું મંદિર:—આ મંદિર છેક ઉચાણમાં
કુમરની અંધનો આવેલું છે. અને સહુધી ઉચાણએ
છે એટલે તેને ઉપડું મંદિર કહે છે. પહેલાં આ
જગ્યા પણ ફક્કડની હતી હાલમાં રામાનંદી એક
મહારાજ રહે છે. તે સંસારી છે. પહેલાં હરિરામ
મહારાજના વખતમાં આ મંદિરનું મહાત્મ્ય સાઈ
હતું. એ મહારાજ દર આવણ માસમાં રામાયણ
વાંચતા. ગામના પણ ભાવિકો સાંભળવા જતા. આ
મંદિરને ખાસ કાંઈ ઉપજ નથી પરંતુ આસપાસના
ગામડામાં તેના સેવકો છે એ અનાજ પગેરે પહેલાં
મોઝલતા હાલમાં તો જુજગળ આપે છે. વચડું
તથા ઉપડું એ અને મંદિરમાં ગરાદીઆઓ તરફથી
હંમેશાં શટધા અપાય છે. આ મંદિરનો દેખાવ બહુ
સુંદર છે આંહીથી ગામનો દેખાવ બહુ સુંદર લાગે છે.

૧૨. હુવેલી:—એ ગામના મધ્ય ભાગમાં
આવેલ છે. વૈશ્ય ધર્મનું એ મંદિર છે. તેની વ્યવસ્થા
કયોળ મહાજન કરે છે. પૂનને માટે એક મૂખ્યાછ
રાખેલ છે. એ શ્રીનાથજીના મોટા મંદિર સાથે જોડા-
એલ છે એટલે આંહીથી ત્યાં બેટ જાય છે. કાગણ
માસમાં તથા આવણ માસની જ-માષ્ટમીએ. સારી
ધામધુમ થાય છે.

૧૩. સામુંદ્રી માતાનું મંદિર:—એ કયોળના
વંડામાં કયોળજાતિની કુળદેવીનું મંદિર છે. હવન
અષ્ટમીએ ત્યાં હવન થાય છે.

૧૫. શ્રી ખોડીઆર માતાજી:—એ વિધેની હકીકત ગીરી વર્ણનમાં આવી ગઈ છે.

૧૬. શ્રી ભવાની માતાનું મંદિર:—પ્રથમ આ જગ્યાએ એક ચોતરફ હતો. અને આસપાસ જંગલ હતું સૌથી જુનામાં જુનું આ સ્થાનક ગણાય છે. તળાજીઆ જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણોની કુળદેવી એ ગણાય છે. તેઓએ એ મંદિર બંધાવેલ છે. તેના ઉપર એ લોકોની ખૂબ શ્રદ્ધા છે. પ્રથમ ને મૂર્તિ હતી તે ખંડિત થઈ હતી. એટલે હાલમાં નવી મૂર્તિ આણી તેની પ્રતિષ્ઠા કરેલ છે. નાશક રહેતા એક તળાજીઆ બ્રાહ્મણ રામચંદ્રે શ. ૨૦૦૦) ખર્ચે ત્યાં મકાન બંધાવેલ છે. એ સિવાય એ જ્ઞાતિના કુટુંબી તેને હાલમાં રીપેરેશન કરેલ છે.

એ લોકોની જ્ઞાતિના લગ્નખાદ ત્યાં આગળ મીઠાળ છૂટે છે. પ્રથમ આ મંદિરને પહેલાં નામદાર દરબારશ્રી તરફથી શ. ૩૫૦૦ વર્ષાસન મળતું હાલમાં શ. ૧૪) મળે છે. એ જ્ઞાતિ તરફથી ત્યાં શ. ૭) સાતના પંચારથી એક પુત્રી રાખે છે. તેની વ્યવસ્થા સારી છે. ત્યાં એક જુના શીલાલેખ છે. પણ તે વાંચી શકતો નથી. હવન અષ્ટમીને દિવસે ત્યાં હવન થાય છે.

૧૭. ધેનેધર મહાદેવનું દહેરૂ:—એ દહેરૂ ધણી જુના વખતનું છે. જ્યારે પાલીતાણા તથાતુ ત્યારે શેત્રુંજીમાં મોટી રેલ આવી હતી ત્યારે તેના કેટલોક-ભાગ પડી ગયો હતો. એટલે તેનો જીર્ણોદ્ધાર શેઠ ચત્રજીવ જીવણદાસે કરાવ્યો હતો. ત્યાં બે એરડા છે, ત્યાં કોઈ બાવા સાધુ ઉતરે છે. તેની પુજા એક અતીત બાવો કરે છે. તેને નાં દરબારશ્રી તરફથી ચોડી જમીન મળેલી છે. આ દહેરૂ શેત્રુંજીના કાંઠા ઉપર છે. ત્યાં એક ઘાટ બંધાવેલ છે. ત્યાં પાણી એક વાંસ ઉકું રહે છે જેથી લોકો ખાસ નોંધવા-ન્ય છે.

૧૮. પંચનાથ મહાદેવનું દહેરૂ:—એ દહેરૂ તળાજી તથા શેત્રુંજીના સંગમ ઉપર છે. ત્યાં હિન્દુ લોકોનું સ્મશાન છે. સ્મશાન માટે છાપડે ત્યાં એક વિશાળ ઓરડો શેઠ વાલજી રણછોડે બંધાવેલ

છે. ત્યાં ઘાટ પણ તેમણે બંધાવેલ છે. ત્યાં વડલાના બહુ જ મોટાં ઝાડ છે. ત્યાં એક બાવો રહે છે અને ગાયો રાખે છે, ત્યાં પાંડુઓએ એ મહાદેવની સ્થાપના કરેલ છે. એટલે તેને પંચનાથ કહે છે.

૧૯. મુખ્યમાર્ગ માતા:—તેનું સ્થાનક અહીંના એક સોની બાણા સગાળને ત્યાં છે. પ્રથમ એ સોનીના વડા, પેલા હાથસણી તરફ રહેતા અને અહીં રહેવા આવ્યા ત્યારે તેના કુળાં સાથે આવેલ. એ માતાજી સોની તથા સરવૈયા ગરાશીયાની કુળદેવી છે. એ માતાજીના પડયાની એક એવી વાત છે કે—પ્રથમ મુળ સોનીના વખતમાં વરસ નખાતું હતું એટલે સોની લોકો પરદેશ કમાવા ગયેલા. ધર એમના બેરાઓ હતા. તેની આર્થિક સ્થિતિ સારી નહતી પરંતુ એકવાર એ સોનીની સ્ત્રીને માતાજીએ સ્વપ્નામાં આવીને કહ્યું કે હંગેશાં સવારે વહેલા ઉઠીને નાહી ધોઈ ઘીનો દીવો કરી મારા સ્થાનકના પથરણા નીચે વાળેશો તો એક સોનામહેર નીકળશે. એ પ્રમાણે એ બાઈ હંમેશાં કરતી. અને તેને એક સોનામહેર મળતી. વરસ સાડ ચંદુ એટલે સોની લોકો ધરે આવ્યા એટલે તેના નાતીલાએ એવું કહ્યું કે, તમારે ધરે તો કાંઈ મોળું વરસ દેખાતું નહતું કારણ કે સૌ ખર્ષ પીને મર્યા કરતાં. એથી એ સોનીને શક પડ્યો ને ધરે આવીને કહ્યું કે તમે કેવી રીતે રહેતા તે સાચું બોલો અને હકીકત સાચી શું છે. બે બાઈ સાચું કહે તો સોનામહેર નીકળતી બંધ થાય એવું માતાજીનું પચન હતું એટલે બાઈએ કહ્યું કે માતાજીના પ્રનામે અમે સુખી હતાં. અને એથી વધારે જાણવાની કાંઈ જરૂર નથી. એથી સોનીને વધારે શક પડ્યો અને હડ લીધી કે નહિં બોલો સાચું? જેથી બાઈએ માતાજીની સ્તુતિ કરીને કહ્યું કે, હે માતાજી મારી લાજ રાખવા માટે બાજ તો પરચો ખતાવો, એમ કહીને ઘીનો દીવો કર્યો. અને પાથરણા નીચે વાળે છે તો સોનામહેર નીકળી ત્યારથી બીજો દિવસે નીકળતી બંધ થઈ. એ માતાજીના દીવેલ માટે નાં દરબારશ્રી તરફથી જમીન

મળી છે તે તેના વંશજો હાલ આપ છે. તેના વંશમાં એકેક ભૂલો માતાજીનો થાય છે નવરાત્રમાં તેનું સ્થાપન કરે છે અને કાકડા વગાડે છે અને ધૂણે છે. ત્યાં લોકો દર્શને આવે છે અને શ્રીફળ વગેરે મૂકે છે.

૨૦. જૈન દેરાસર:—એ દેરાસર ગામમાં આવેલું છે. સંવત ૧૮૨૬માં એ દહેરૂં આંધ્રમાં આવેલું હતું. દહેરૂં તૈયાર થયા પછી અહીંના કડો-લોવા ખાલણોએ રાત્રે જાગ્રને ત્યાં શિવલિંગ પધરાવી દીધું હતું. સવારે વાણીયાઓને ખબર પડી એટલે બહુ ઉદ્ઘાપાત થયો. હવે કરવું શું? આ શિવલિંગનું ઉત્થાપન કોણ કરે? છેવટ એક વારૈયા કુટુંબના વાણીયે શિવલિંગ ઉખેડીને નદીમાં પધરાવી દીધું એટલે તેના વંશમાં એકેક ઉત્તરોત્તર આંધળો થાય છે. પછી એ દહેરામાં શાન્તીનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવ્યો ત્યારે ઘોંઘાળી દલોચંદ નામે એક ગોરજ આવેલ હતો એ બહુ ક્રિયાવાળો હતો. તેણે તેની જૈનવિધિ પ્રમાણે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. એ વખતે પોતે બાકળા ત્યાં શ્રીફળ અહર ઉરાડતો હતો. તેમાં ફક્ત શ્રીફળની કાચકા જ નીચે પડતા. વળી બીજા અમરકાંડ એવો થયો હતો કે-એ દેરાસરની પાસે એક જુનો અપાશરો છે. ત્યાં એક જૂત રહેતો હતો. ત્યાં આવતાં એ લોકોને ધૂપ બંધ થઇ ગયો, એટલે ગોરજએ ચોતાની ક્રિયાથી પાછા ધૂપ શરૂ કર્યો અને ત્યાંથી જૂતને કાઢ્યો. અને પોતાની ક્રિયા પુરી કરી.

મુસલમાની પીરાણા

૧. હસનપીર:—તેની દરગાહ ગામની પશ્ચિમે કુંગરની બાજુમાં છે. તેની પીરાઈ વિષે એવી રાત છે કે-અહીં એક સૈપદનીયાં રહેતા હતા. તેને બે ફરજદ હતા. દીકરાનું નામ હસન, દીકરીનું નામ ચાંદબીબી હતું. તેને ત્યાં એક વખત પરદેશી મુસાફર આવ્યો. તેણે સૈપદની બહુ સારી આખર સાંભળીને તેને ત્યાં થાપણ મૂકી પોતે દેશાવર ગયો એ વખતે સૈપદની અને ફરજદો ત્યાં હાજર હતા.

મુસાફર એક વરસે પાછો આવ્યો. અને પોતાની થાપણ સૈપદ પાસે માગી. ત્યારે સૈપદે સાક્ષી ના પાડી અને કહ્યું કે, તારી થાપણ અહીં કેવી? હું તને એળખતો પણ નથી. તારો કોઈ સાક્ષી હોય તો લાવ. પેલો મુસાફર કહે, માફ કરાજી સાક્ષી નથી. પરંતુ એ વખતે તમારા બે ફરજદો ત્યાં રહેતા હતા. તેને પૂછો સૈપદે કહ્યું એ બધા શું જાણે. એટલે મુસાફર તેને ઘરે ચાલી નીકળ્યો અને નદી કાંઠે આવે છે. તો હસન બહારથી આવતો સામો મળ્યો અને મુસાફરને એળખી ગયો. કહ્યું કે ચાલો ઘરે એટલે મુસાફરે કહ્યું કે ઘરે શું આવું. આજંથી એક વરસ પહેલાં હું તમારે ત્યાં થાપણ મૂકી ગયો હતો પણ હવે તમારા આપ ના પાડે છે અને મારી થાપણ એળખી છે. એ સાંભળી હસને કહ્યું કે “જમીના છુરા આયા.” એમ કહીને પોતાને ઘરે ગયો. ને તેના આપને કહ્યું, “પેલાની થાપણ આપી દો.” એટલે સૈપદે કહ્યું તું શું સમજે. એ સાંભળી હસન ત્યાંથી ચાકી નીકળ્યો અને જ્યાં હાલ દરગાહ છે ત્યાં સમાઈ ગયો. હસન ચાલી નીકળ્યો પછી તેની બહેન ચાંદબીબી તેને બોલાવા માટે નીકળી. નદીકાંઠે જતાં તેને ખબર મળી કે હસન તો સમાઈ ગયો. એ સાંભળી પોતે પણ ત્યાં જ સમાઈ ગઈ. ત્યાં એક ચોતરા છે અને તેની ઉપર તેની કબર છે તેને ચાંદબીબીનો ચોતરા કહે છે. હસન જ્યાં સમાઈ ત્યાં તેની કબર છે અને તેની ઉપર મુકરમો બાંધેલ છે તેની પાસે એક હોજ છે અને તેને હસનપીરનો હોજ કહે છે. તેની પાસે એક ઈદગાહ છે. ત્યાં ઇદને દિવસે મુસલમાનો કુનગો પડે છે. એ ઇદગાહનો હાલમાં જીર્ણોદ્ધાર કરેલ છે. તેમાં અહીંના રક્ષીશ બાબ્લ શુકરચ ગુલામહસેન વહીશાહમદ દેવજીએ સારી રકમની મદદ કરી છે. એ સિવાય મુસલમાનોએ ફાજો કરીને એ કામ કરેલ છે.

૨. જોડીયાપીર:—એ હસન પીરથી કુંગરની પાછળ થઈને નામ તરફ આવતાં બે કબરો છે, તેને જોડીયાપીર કહે છે.

૩. લીલાપીર:—તેની કબર એક કાળીની વાડીમાં છે.

૪. ભૂરાપીર:—તેની કબર સીપાઇના કબ-સ્તાનમાં છે.

૫. વજનશા ઉરે હજીરાપીર:—એ કાજીની વાડીમાં છે ત્યાં તેનો મુકરબો છે. એ વાડી હજીરા-પીરની વાડી તરીકે ઓળખાય છે તેની ધણી લોકો માનતા કરે છે.

૬. લીલાપીર:—તેની કબર જમાદારના ખેતરમાં છે.

૭. સૈયદપીર:—તેની કબર સંધેડીયાની વાડીમાં છે.

૮. શાખાપીર:—તેની કબર ગામમાં પંડ્યા ત્રીભોવનદાસના ઘર પાસે છે.

૯. લંગડશાપીર:—તેની કબર ગામમાંથી વાયવ્ય કોણમાં છે.

૧૦. ગોરાપીર:—તેની કબર સોભાવડ પાસે ખેતરમાં છે.

૧૧. દાદાપીર:—એ ગામમાં ભરાની માતાના મંદિર પાસે છે. ત્યાં સાત કબરા છે.

૧૨. લીલાપીર:—એ ગામમાં વાવ પાસે એક ચોતરા પર તેની કબર છે.

૧૩. દાદાપીર:—આબલીયા કોઠાની ધારે છે જેની નિશાની હાલ નથી.

૧૪. મોટી મરજીદ:—એ ધણી જુના વખતની કોઈ મુસલમાન બાદશાહે બંધાવેલ મરજીદ છે. એ મરજીદમાં એક કુવો છે. કહે છે કે, એ મહમુદ બેગડાના વખતમાં બંધાવેલ છે, તેને બાવન ચાંબલા છે. અને એ લગ્ય ઇમારત છે. ત્યાં મુસલમાનો નિમાજ પઢવા જાય છે. ત્યાં ફકીરો ઉતરે છે. એ મરજીદ ગામમાં જૈન દેરાસરની સામે છે.

૧૫. વોરા મરજીદ:—એ વહોરા જમાતે બંધાવેલ છે. એ દરબારી ઉતારાની પાછળ આવેલ છે. ત્યાં એક કુવો છે. ત્યાં એક મકાન બંધાવેલું છે તેમાં વહોરાના મોટા ધર્મગુરૂ તરફથી મોકલેલ ચુલ્હાં

રહે છે. તે નીમાજ પઢાવવાનું તેમજ બેચ્યાંઓને તેના ધર્મનું શિક્ષણ આપે છે.

૧૬. શિયાઈસ્નાસરીનો મદ્રેસો:—(મસીદીયા ખોળતો) ત્યાં એ લોકો નીમાજ પઢવા જાય છે. એક મોલવી રાખે છે. અને તેના બેચ્યાંઓને ધર્મનું શિક્ષણ આપે છે. પહેલાં આ ગામમાં મરજીદીયા ખોળનાં ધણાં ઘર હતાં પણ હાલમાં વીસ પચીસ ઘરા છે.

૧૭. ઈસ્માઈલીયા જમાતખાનું—(ખોળખાનું) એ આગાખાની ખોળ (દસોદી)નું છે. ત્યાં હંમેશાં એ લોકો ધુઆ પઢવા જાય છે. ત્યાં એ લોકોના બેચ્યાંઓને તેના ધર્મનું શિક્ષણ આપવા માટે તેની કબિન્સીલ તરફથી એક માસ્તર રહે છે.

તળાજની આસપાસ દેવસ્થાન તથા તેનું મહાત્મ્ય

૧. આલેસાની ખોડીમાર:—તેનું સ્થળ આંહીથી પૂર્વ ગોરખી ગામની સીમમાં એક ખેતરમાં વાવની અંદર તેનું સ્થાનક છે. તેના દીવેલ માટે એક ખેતર આપેલું છે. અને ગરાસીઆઓ તરફથી દર વરસે રૂ. ૫) લાપસી કરવા માટે મળે છે. અગાઉ આલેશા વાણીયાની હકીકત આવી ગઈ તેના ઘર પાસે આ માતાજીનું સ્થાનક છે. એટલે તેને આલે-શાની ખોડીઆર કહે છે. એ માતાજીની એક એવી વાત છે કે—પ્રથમ જે ઉનચવાળાની હકીકત આવી, ગઈ તેના દીકરા પધાભાઈના દીકરા ભગવાનસંગ હતા એ વખતે તેનો ગરાસ દેવલી ગામમાં હતો. તેની પાસે તરસરાની સીમમાં તેના આંખા હતા. એ વખતે તરસરા ગામ એ બાઇસાહેબનું હતું અને તેને ત્યાં એક વાણીઓ કારભારી રહેતો. એક વખત મોસમમાં આંખા વેડવા માટે ભગવાનસંગ ગોરખી ગામેથી કાળીઓને લઈને તરસરા ગયા તે પહેલાં આંહીના અમુક ભાઇઓ તથા પેલા કારભારીએ ખટપટ કરી રાખી હતી કે આ વખતે જે ભગવાનસંગ આંખા વેડવા આવે તો તેને વેડવા દેવા નહીં. એ તો

પોતાના કાળીઓને આંખે ચડાવીને ફરીઓ વેડ્યા લાગ્યા. એવામાં એ ગામના કારભારીના ઉશ્કેરવાથી એક અંતિત બાવો ગામના દેટલાક માણસો લઇને આવ્યા અને આંખા વેડવાની ના પાડી. એટલે ભગવાનસંગે તેને કહ્યું કે, જે તને ના પાડતો હોય તેને મારી પાસે મોકલ. એટલે બાવો પાછો ગયો તેણે કારભારીને વાત કરી. જેથી કારભારીએ જાવાને વધારે ઉશ્કેર્યો અને આખું ગામેકુ હથિયારબંધ એટલે લાકડીઓ વગેરે લઇને મોકલ્યું. એ આવતા બેઠને ભગવાનસંગે ખુલી તલવારે તેની સામે જઇને ગામેકુ હાકવીને ગામમાં પાછું વાળ્યું. એટલે વળી પાછું ગામેકુ આવે-એમ ત્રણવાર ગામેકાને હાકાડ્યું.

પેલા બાવાને કહ્યું કે-તું અંતિત બાવો છે મારે આ તારૂં કામ નથી છતાં બાવો માન્યો નહિ જેથી તલવારના એક ઝટકાથી તેનો હાથ કાપી નાખ્યો એ બેઠને બધા વીખરાઇ ગયા અને ગામમાં જતા રહ્યા. પછી ભગવાનસંગે આંખા પાસે ઉઠાડે સાથે ખુલી તલવારે, ઉભા છે અને આંખા વેડાવે છે. એવામાં એ ગામની સીમમાં ભરવાડો ઘેટાં ચારતા હશે. તેણે જતરડાનો (ગોફળનો) ધા કર્યો. એ ધા ભગવાનસંગના માથામાં વાગ્યો. “જતરડાનો ધા એટલે બંદુકની ગોળી” એટલે પડી ગયા ત્યારે જે ગામ લોકો હડી ગયા હતા એ પાછા આવ્યા તે પછી ઉપર ડુબળ માર માર્યો કે તેની સ્થિતિ બધે એવી રહી નહી.

એવી બેભાન સ્થિતિમાં તેને જોઈએ નાખીને ધરે લાગ્યા. એ હકીકતની ખબર લાવનગર જાણ સાહેબને પડી તેણે પેલા વાણીયાને કપડા મોકલ્યા પણ તે પહેલાં એ વાણીએ આપઘાત કર્યો હતો. કારણ કે તેને ખીક લાગી કે આ કાવત્રામાં હું છું એવી ને ખબર પડશે તો મારી કોફી સ્થિતિ થશે.

આંદો ભગવાનસંગને લાગ્યા ત્યારે જ્યે તેવી સ્થિતિ નહોતી જેથી તેના પિતા પથભાઈએ કહ્યું કે જ્યારે હોકારો દેશે ત્યારે હું અનાજ લઇશ. ખીજે દિવસે રાત્રે એ ખોડીઆર માતાજી રચખમાં આવ્યા

અને કહ્યું કે-તારા દીકરા ઉપર હું મારી ધાબળી ફેરવીને તેનું રક્ષણ કરતી હતી. નહોતર આખા ગામનો માર પડે તે બધે જ નહીં. મારે સાફ થઇ જશે. સવારે ભગવાનસંગે હોકારો દીધો અને પાણી માગ્યું.

પછી તેમાંથી ભગવાનસંગને સાફ થયું ત્યારથી તેના કુટુંબના હજી એ માતાજીની માનતા કરે છે. અને તેની શ્રદ્ધા સારી છે.

૨. શીતળામાતાજી:—એ સોલાવડ ગામને અને આંદોથી એક માઈલ ઉપર છે. જ્યારે ખચ્ચા-એને શીતળા નીકળીને નખી જાય છે ત્યારે ત્યાં તેને પગે લગાડવા લઈ જાય છે.

૩. યજ્ઞેશ્વર મહાદેવ:—એ આંદોથી બે માઈલ ઉપર સોલાવડ ગામ પાસે તળાજી નદીના કાંઠા ઉપર છે. તેની વિષે એવી વાત છે કે સોલાવડ ગામે વિરેશ્વર ભદ્ર રહેતો હતો તેના કુટુંબમાં કાઠ ભાણેખપતી બીજી કન્યા લાવ્યા હતા. એટલે ઔદિમ્ય જ્ઞાતિ-માંથી તેનો બદિષ્કાર કર્યો હતો. એ હકીકત તેના વજમાનો આહીરોને બદે કરી જેથી આહીરોએ ભટ્ટને કહ્યું કે ગમે તેટલો ખર્ચ કરીને તમારી જ્ઞાતિ બેગી કરો. અમે તમને સારી મદદ કરશું પછી એ ભટ્ટે એક મોટો યજ્ઞ આરંભ્યો અને ઔદિમ્યની તથામ જ્ઞાતિ તેડું કર્યું એ વખતે ઔદિમ્ય જ્ઞાતિમાં દવે, જ્વની વગેરેના કજીયાને લીધે ધણું તડ પડી ગયું હતા. પરંતુ એ વખતે ભટ્ટે યજ્ઞ કરીને પછી જમાડવાના વખતે એનું કહ્યું કે એક બાળુ દવે અને એક બાળુ જ્વનો. જેને દવે તરફ રહેવું હોય તેણે એ બાળુ બેસવું અને જેને જ્વની તરફ રહેવું હોય તેણે જ્વની તરફ બેસવું એટલે એ વખતથી બે મોટા તડ રહ્યાં, ત્યારથી દવેનું અને જ્વનીનું એ બે વળાણું થાય છે. ત્યાં ભટ્ટે સૌ સાહાણોને જમાડ્યા. ભટ્ટને પણ જ્ઞાતિમાં લીધા. ભટ્ટે રા. પાંચ હજારનો ખર્ચ કર્યો હતો. પછી ત્યાં મહાદેવની સ્થાપના કરી તેને યજ્ઞેશ્વર મહાદેવ કહે છે. એ ભટ્ટને એ વખતથી તેના વજમાન તરફથી પાંચસો

વીધા જમીન મળેલી છે. તે તેના વંશજો હજી ખાવ છે. ત્યાં શ્રાવણ મારામાં જન્મ-માષ્ટમીને દિવસે મેળા ભરાય છે એ વખતે તળાવની બાજુમાં સ્ત્રી પુરો હોડારાંખો વગેરે ત્યાં દર્શન કરવા વાંચ છે. આંહીથી જવાને માટે સાધન ગાડી ટાપો, મોટર વગેરે મળે છે. ત્યાં રહેવા ઉતરવા માટે એક ચોરડો તથા એક ખાણ રસોડું રસોઈ કરવા માટે છે. જમવા માટે સીધું સામાન આંહીથી લઈ જવો પડે છે.

૪. રોંદલ માતાજી:—આંહીથી ૭ માઈલ ઉપર ખંડેરા ગામ છે. ત્યાંથી દક્ષિણે એક માઈલ ઉપર આ માતાજીનું સ્થાનક છે. આખ માટે હાથ પગ લુલા થયા હોય તેમજ જે હોડારને ગાતા નીકળ્યા હોય તેની માનતા અહીં કરે છે. ત્યાં એક ચોરડો છે. ત્યાં અતીત ખાવા પુનરી રહે છે. તેને થોડીક જમીન છે. દર વરસે મહા માસના ચારે રવિવારે ત્યાં મેળા ભરાય છે. અને જે લોકોને માનતા હોય તે ત્યાં આવે છે. અહીંથી સાત માઈલ થાય છે. ત્યાં બીજી કોઈ સગવડ નથી પણ ખંડેરા ગામે નિશાળ છે, વળી ત્યાં વાણીયા, બ્રાહ્મણની વસતી પણ છે. એટલે જમવાની સગવડ એ ગામે થઈ શકે.

૫. મોટા ગોપનાથજી:—આંહીથી ૧૪ માઈલ પર એ સ્થળ આવેલ છે. ત્યાં પહેલા મહાદેવનો એક ચોતરો હતો. એ દહેડું રાજપીપળાના ગોહોલ રાવ ગોપસિંહજીએ સેણમાં સેડામાં બંધાવ્યું હતું. એ ઉપરની એ મહાદેવનું નામ ગોપનાથજી પડ્યું છે. ત્યાર પછી સુરતના શેડીયા બારણાણ વાળાએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરેલ છે. આંહીથી તળાવની નરસિંહ મહેતા ત્યાં ગયા હતા. ત્યાં મહાદેવનું તેણે તપ કર્યું હતું. મહાદેવ તેને પ્રસન્ન થયા હતા. એ જગ્યામાં મહંત તથા બ્રહ્મચારી રહે છે. અને તેને સારા પ્રમાણમાં ગરાસ છે. તેમજ સેરકા તરફથી પણ સારી ઉપજ આવે છે ત્યાં ધણી બન્યાળુ તથા મુસાફરો આવે છે. રહેવાની તથા ઉતરવાની સારી સગવડ છે એ સ્થળ તદ્દન દરિયા કીનારે આવેલું હોવાથી ધણું ગમણીમ

અને દવાસીક છે, તે હવાખાવાનું તથા ગાંઠાનું ઠેકાણું છે.

ત્યાં નામદાર દરબારશીએ દરિયા કીનારે એક બંગલો બંધાવેલ છે. અને તેની પાસે એક દીવાદાંડી છે ત્યાં દરબારી ઉતારો પણ છે. પહેલાં ત્યાં યુરોપીઓ પણ હવાખાવા આવતા. નામદાર પાલીતાણા કાંકાર સાહેબ પણ દર વરસે ત્યાં હવા ખાવા આવે છે. આપણા મહારાજા સાહેબ પણ ત્યાં હવા ખાવા પધારે છે. તળાવની જવા માટે વાહનમાં ગાડી તથા ઘોડા ગાડી મળે છે. જમવા ખાવાની પણ સગવડ સારી છે.

૬. ગણેશની દહેરી:—એ સ્થળ અહીંથી ત્રણ માઈલ ઉપર ધસોરા ગામ છે તેની ધાર ઉપર એક દહેરી સથરાના રહીશ શેઠ જીવજીદાસ પરજીદાસે બંધાવેલ છે. ત્યાંથી સમુદ્ર પણ નજીક છે. ત્યાં રહેવા ઉતરવાનું કોઈ ખાસ સાધન નથી ધસોરા ગામે રહીને ત્યાં જવો જવાય છે. સીધું સામાન તળાવની લઈ જવું પડે છે.

૭. દેરાળીની જગ્યા:—આ પાદરી ગામ પાસે અહીંથી ચાર માઈલ ઉપર દરિયા કાંઠે આવેલ છે. ત્યાં કાંકારજી તથા રાંકરના દહેરા છે. એ મનમૂજ જીવજીદાસ તળાવના શેઠે બંધાવેલ છે. ત્યાં ખાખી ખાવાઓ રહે છે ગાયો સારા પ્રમાણમાં રાખે છે. વાહન અહીંથી મળે છે સીધું સામાન લઈ જવું પડે છે.

૮. રામચંદ્ર:—એ સ્થળ સથરા પાસે મલવાડા ગામ છે તેની પાસે દરિયા કાંઠે એ આવેલ છે. તે કુદરતી રીતે બહુજ સુંદર અને હવાસિક છે. ત્યાં એક નહેરું છે ત્યાં રાણનાં ઝાડ ધણાં છે. એ નહેરામાં પાણીનો પ્રશ છે. ત્યાં ખોડિયારનું સ્થાનક આંહીથી આઠ નવ માઈલ ઉપર છે. વાહન આંહીથી મળે છે. સીધું સામાન લઈ જવું પડે છે.

૯. નાના ગોપનાથ:—એ સ્થળ મણાર ગામ પાસે અગ્રગ ગામની પૂર્વે દરિયા કાંઠા પર આવેલ છે, ત્યાં મહાદેવનું દહેડું છે અને એક પુનરી

રહે છે, અહીંથી દમ અગિયાર માઈલ ઉપર છે. વાહન અહીંથી મળે છે. સીધુ સામાન લઈ જવું પડે છે. તેનું મહાત્મ્ય સારું છે. ભાદરવી અમાસે ત્યાં મેળો ભરાય છે.

૧૦. ત્રિવેણી મહાદેવ:—એ સ્થળ અહીંથી ૭ માઈલ ઉપર ટીમાણા ગામ પાસે છે. ત્યાં શેત્રુંજીને બે નાની નદીઓ મળે છે એટલે એ સંગમને ત્રિવેણી કહે છે ત્યાં પ્રથમ મદદેવનો ઝોટલો હતો પણ હાલમાં સથરાના રીસી ૨૫૦ શેક જીવજીવાસ પરજીવાસ દહેડું ચણાવ્યું છે. ભાદરવી અમાસે ત્યાં પણ મેળો ભરાય છે વાહન અહીંથી મળે છે, સીધુ સામાન લઈ જવું પડે છે.

૧૧. કમળાનો કુંગર:—તેને જન, લોકો શેત્રુંજીની એક ટુપ ગણે છે ને કમળગીરી કહે છે. તેની ઉપર આહીરાની કુળદેવી કમળાનું સ્થાનક છે. એટલે તેને કમળાનો કુંગર કહે છે. કાશ્યપ મુદી ૧૪ને દિવસે આહીર લોકો તરફથી ત્યાં લુતાશની પ્રકટાવવામાં આવે છે તેને કમળાની લુતાશની કહે છે ત્યાંથી તળાવ નદી નીકળેલ છે આહીથી પંદર માઈલ થાય છે અહીંથી વાહન મળે છે સીધુ સામાન લઈ જવું પડે છે.

૧૨. મીઠી વીરડી:—એ આહીથી સોળ માઈલ ઉપર જમપરા ગામ પાસે મીઠી વીરડી નામે ગામ છે ત્યાં કાળીઓની વસ્તી છે. દરિયા કાંઠે ઠાકોરજીની જગ્યા છે અને દરિયામાં એક ચોતરા ઉપર મહાદેવનું આશુ છે. એ ચોતરા પાસે પાણીના વીરડા છે તેમાં કેટલાક ખારા તથા મીઠા છે. દરિયાનું પાણી આવી વધ્ય છતાં અમુક વીરડામાં મીઠું પાણી નીકળે છે તેથી તે સ્થળને મીઠી વીરડી કહે છે. ત્યાં ગામમાં દરબારી હિતારો છે ત્યાં જગ્યામાં પણ હિતરાની સંગવડ છે ત્યાં એક આવેલો રહે છે. તેને દરબારશ્રી તરફથી જમીન મળે છે. વાહન અહીંથી મળે છે. સીધુ સામાન લઈ જવું પડે છે. તથા સરોચનથી પણ જવાય છે.

૧૩. મોખાણની દહેરી:—એ મીઠી વીરડી

પાસે ખડખર ગામ છે ત્યાંથી બે માઈલ ઉપર ભેગવડી ગામ પાસે એક ધાર ઉપર તેની દહેરી છે. મોખાણ મોખાણ છે જેનું ધડ મોખાથી લડતાં લડતાં ત્યાં પડ્યું હતું ત્યાં એક દહેરી ચણાવેલી છે. તેમાં મોખાણનો પાળોઆ છે.

ત્યાંથી કેટલાક અશીષુના બંધાણીઓ નીકળે છે તે મોખાણની દહેરીએ અશીષુની કાંકરી મુકતાં જાય છે એટલે અવારનવાર અશીષુ પડ્યું જ રહે છે. કેઈ અશીષુનો બંધાણી ત્યાંથી નીકળ્યો હોય અને તેની પાસે અશીષુ ન હોય ત્યારે તેને બહુ ઉપરેથી ચર્મ પડે છે. વાહન અહીંથી મળે છે. તથા સરોચનથી વાહન મળે છે. સીધું સામાન સાથે લઈ જવું પડે છે.

૧૪. ગેખલકાપીર:—એ જગ્યા લાવનગરની સડે અહીંથી ગણુ માઈલ ઉપર છે. ત્યાં એક વાવ છે. તેને પીરની વાવ કહે છે. ત્યાં એક કુશીર રહે છે તેને નામદાર દરબારશ્રી તરફથી જમીન મળેલી છે. તેને વિષે એની દંતકથા છે કે ત્યારે ત્રાપજમાં જૈન દેશન સર અણાનું હતું ત્યારે એ પીરની જગ્યા પાસેથી પતથારી લાગ્યા હતા, એટલે એ દહેડે દિવસે અણાથ અને રાત્રે પડી જાય. પછી એ દહેરાના આમદા ભાગમાં એ પીરનું સ્થાનક કરામાં આવ્યું ત્યારે દહેડે પૂર્વે થયું એ વિષે કહેવન છે કે—“અપાશરો તો અધવચ રહ્યો, ને ગરજ્યો ગેખલકાપીર.”

૧૫. રોજ જલાલપીર:—અહીંથી બે માઈલ પર પાવડી ગામ છે, તેને પાદર એ જગ્યા છે. ત્યાં તેનો મકરઓ બંધાવેલ છે. ચુંદવર તરફ પાવડીનો કુશીર રહે છે. પહેલાં તેની પાસે એક મોટું રખડાનું ઝાંડ હતું. તેના યાનો ઘેરાવેલ લગલગ વીસ હાથ હતો. તેની માનતા ચાલતી. જે હોકરાને મોટી ઉધરસ થાય તેની તેને કાકાની માનતા થતી.

૧૬. દાણ મહામદરાપીર:—અહીંથી ૭ માઈલ ઉપર સુલતાનપુર ગામે તેની કબર છે. તેને ખારવાઓ માને છે.

૧૭. ઉમરખતીબપીર:—અહીંથી ૭ માઈલ ઉપર ટીમાણા ગામ પાસે તેની કબર છે.

૧૮. કુતરાપાળીઓ:—તેની વિષે એવી દંતકથા

છે કે એક વણુખરા પાસે એક કુતરો પાળેલો હતો તે બહુ સારો નીમકહલાલ કુતરો હતો, એ વણુખરાને કાંઈ પૈસાનો ખપ પડવાથી એ મહુવે ગએલ ત્યારે ત્યાં કાંઈ વેપારીને ત્યાં એ કુતરાને ધરેલું મૂકીને પૈસા લાગ્યો હતો કે ન્યારે પૈસા આપી જઈશ ત્યારે કુતરો લઈ જઈશ. એક વખત એ વાણીયાને ત્યાં ચોરી થઈ તે વખતે એ કુતરો તેને ધરે હતો. ચોરા ખાતર પાડીને તમામ માલ ખેતરમાં દાટીને જતા રહ્યા. કુતરો તેની પાછળ પાછળ છુપી રીતે ગએલો ન્યાં માલ દાટ્યો હતો ત્યાં કુતરાએ નિશાની રાખીને આવતો રહ્યો સવારે વાણીયાને ખબર પડી કે ચોરી થઈ અને ઘણો માલ ચોરાઈ ગયો છે. એ ટાપમે ઘણા માણસો ભેગા થઈ ગયા હતા. પેલા કુતરાએ તેના શેકના ધોતીયાનો છેડો પકડીને બહાર લઈ જવા લાગ્યો એટલે મહુ તેની પાછળ ગયા જે ખેતરમાં માલ દાટ્યો હતો ત્યાં જઈને કુતરો તેના પગવતી ખજુવા લાગ્યો. પછી ત્યાં ખેદ્યું એટલે તમામ માલ મળી આવ્યો, એથી એ વાણીયા બહુ ખુશી થયો. અને ચોતે પેલા વણુખરા ઉપર ચિડી લખીને તેમાં લખ્યું કે: તમારૂં રૂ. વસુક થઈ ગયા છે, કારણ કે તમારા કુતરાએ અમને ઘણો ફાયદો કરી દીધો છે માટે આ સાથે તમારો કુતરો પણ મોકલ્યો છે. આ ચિડી કુતરાની ડાકે બાંધીને મહુવેથી રવાના કરી દીધો.

થવા કાળે આંહીથી વણુખરા રૂ. લઈને મહુવે જતા હતા અહીંથી એ માર્ગજ ઉપર સાબડાસર ગામે તેને કુતરો સામે મળ્યો, એ નોંધને વણુખરાને કોઈ ચડ્યો કે એક દિવસ માટે ભાગી આવ્યો. એમ કહીને કુતરાના માથા ઉપર લાકડી મારી. કુતરાને સખત થા વાગવાથી પડી ગયો અને મરી ગયો. તેને ગળે વણુખરાએ ચીડી નોંઈ વાંચી તો બહુ પરતાયો છેવટ ત્યાં તેણે એક ચોતરો બંધાવ્યો તેને કુતરા પાળીઓ કહે છે.

અમતકારો વિષે દંતકથાઓ

૧. અમતકાર પહેલો:—આ ગામથી પશ્ચિમે

એક દહેરી છે. તેના વિષે એવી વાત છે કે—અહીં એક સંકેદ કપડાંવાળો ગોરખ રહેતો હતો. તે ક્રિયાવાળો હતો અને મેલી સાધનાઓ કરતો હતો. એક વાર તેણે એક જક્ષની સાંધતાં કરતી શરૂ કરી પરંતુ તેમાં તેને એક માણસનો ભોગ દેવાનો હતો એટલે એક વાણીયાને મોટી મોટી લાલચો આપીને તે પોતાની પાસે રાખતો અને તેને કહ્યું કે—હું એક સાધના કરું છું જે એ દુર્ગિભૂત થશે તો તું માગીશ તે હું કરી દઈશ. એ લાલચથી વાણીયા હમેશાં ગોરખ પાસે આવતો. ગોરખનો વિચાર એવો હતો કે આ વાણીયાનો ભોગ ચડાવી દેવો. કીક સપાટામાં આવ્યો છે. જે દિવસે તેની સાધના પૂરી થવાની હતી અને જક્ષને ભોગ દેવાનો હતો તે દિવસે વાણીયાને કહ્યું કે આજે સાંજે તું મારી પાસે આવજે આપણુ આજ રાત્રે સાધના કરવા જવું પડશે. રાત્રે વાણીયા તેની પાસે આવ્યો એટલે બરાબર અરધી રાત થઈ ત્યારે બંને જણા ન્યાં હાલ એ દહેરી છે ત્યાં આવ્યા એ જગ્યા કાળીઓનું રમશાન હતું પોતે દરેક જાતની સામગ્રી સાથે લાવેલ. સાથે એક દોરાની દડી હતી, એક જગ્યાએ એક ખીલો નાખીને તેની સાથે દોરાનો એક છેડો બાંધ્યો અને બીજો છેડો દૂર પકડીને વાણીયાને ખેસાર્યો તેણે કહ્યું કે બીલો નહીં કાંઈપણુ દેખાવ ચાપ તો પણ ડરતો નહીં ફક્ત બે કલાક ખેસવાનું છે પછી આપણને જક્ષ પ્રસન્ન થશે એટલે જે નોંઈશ તે આપણને મળશે.

એ પ્રમાણે ગોડવણુ કરીને ન્યાં ખીલી મારેલી હતી ત્યાં ગોરખ પોતે ખેસીને જક્ષની ઉપાસના કરવા લાગ્યો બરાબર અરધી રાત્રી થઈ એટલે જક્ષ એક અગ્નિના ગોળાના રૂપમાં આવ્યો એટલે ગોરખને તેને ઉભો દોરો બાંધ્યો હતો તે ઉપર જવાનું કહ્યું ને સંકેત કર્યો કે ત્યાં તારો ભોગ છે તે લઈ લે પણ ન્યારે વાણીયાને ગોરખને દોરાનો છેડો પકડીને દૂર ખેસાર્યો હતો ત્યારે એ વાણીયાએ ગમે તે કારણસર

પેલો દારાના છેડા પાસે ક્યારાડાનું નળું હતું ત્યાં બાંધી દબને પોતે એક ખીજ નળાની એથે જળને છેડો. જેવો પેલો અગ્નિનો ગોળો ઉભે દેરે આવ્યો તો ત્યાં લક્ષને બદલે ક્યારાડાનું નળું હતું. કોઈ માણસ મળે નહીં. કોધાયમાન થઈને પાછો વળ્યો અને ત્યાં પેલો ગોરજ છેડો હતો ત્યાં સપ્તઘાટ કરતો પાછો આવ્યો અને ગોરજને ભરખી ગયો.

એ બધું દ્રશ્ય પેલા વાણીયાએ જોયું એટલે તે તો ગભરાઈ જ ગયો અને ખીતો ખીતો મહામુશીબતે ગામ ભેગો થયો. સવારે એ જગ્યાએ જુએ છે તો ગોરજ રાત્ર થઈ ગયેલા. પછી ત્યાં એક દહેરી સળાવી તેને ગોરજની દહેરી કહે છે.

પરુસણના તહેવારોમાં જૈન લોકોનો વરધોડા ચડે છે ત્યારે ત્યાં જળને જૈનો પાક્ષીતાણાના શેત્રુજ કુંગરના દર્શન કરે છે.

૨. ચમત્કાર ખીન્ને—આંદી એક અમરગર નામે અતિત બાંધે રહેતો હતો તે નાદી વૈવ હતો તેમજ સાધનાવાળો હતો, તેને કાળીકા તથા કૈરવની સાધના હતી. જેને અંગે પોતે ઘણું ઘણું કામ કરી શકતો. પણ તે કાષ્ટને હેરાન કરવાનું કામ કરતો નહીં.

એક વખત તેણે એક મલાપકાને તાંબે કરવા માટે સાધના શરૂ કરી, તેમાં નીચે પ્રમાણે ચીન્ને નોંધ્યે હોએ અને ક્રિયા કરવી પડે છે.

૧. સાતવાવનું પાણી નમ્નાવરયામાં લાવવું.
 ૨. સાતમેસાણની માટી નમ્નાવરયામાં ખોદી લાવવી.
 ૩. સાત જાતનાં ફુલ નમ્નાવરયામાં લાવવાં.
 ૪. ઉપરાંત માટી તથા પાણીથી નમ્નકુંભાર પ્રાસેથી રાત્રે અવળે ચાકડે ઉતારીને ઘડો બનાવરાવવો.
 ૫. પછી એ કુંભની સ્થાપના કરીને સાત દિવસ સાધના કરવી.
- ઉપર પ્રમાણે દરેક કાર્ય જો પરિપૂર્ણ થાય તો મલાપકા તાંબે થાય અને જે કાર્ય કરવા માગે તે થઈ શકે એવી સિદ્ધિ મળે. એ હેતુથી તેણે ઉપર પ્રમાણે સાધના શરૂ કરી.

પહેલી રાત્રીએ એ મહારાજ હાથમાં ઉધારી તલવાર લઈને માટી લેવાને મસાણમાં ગયા ત્યાં માટી ખોદે ત્યાં એવો તેને ભાસ યતો કે હું પોતે જ જમીનમાં ઉડો ઉતરતો જાણી છું. પણ બ્યારે તલવારની પીંછી (અણી) જમીનને અટકાડે એટલે એ ભાસ થાય નહીં. એમ મસાણ તથા કુંગરતાનું માંથી માટી ખોદી લાવ્યા.

ખીજ રાત્રીએ સાતવાવનું પાણી લેવા ગયા જે વાવમાં ઉતરીને ત્યાં પાણી ભરે ત્યાં એવો ભાસ થાય કે જાણે માણસનાં તુબલાં તરતા હોય. પણ બ્યારે તલવારની પીંછી અટકાડે એટલે તુબલાં હડી જાય એવી રીતે પાણી ભરી લાવ્યા.

ત્રીજી રાત્રીએ ફુલ લેવા ગયા તો જે ફુલચાંદે જાય ત્યાં સર્પો જ દેખાય પણ તલવારની પીંછી અટકાડે એટલે તે દૂર થાય અને ફુલ તોડી લે. એ પ્રમાણે ફુલ લાવ્યા.

ચોથી રાત્રીએ એક કુંભારને ખોલાવીને તેનો ઘડો ઉતરાવ્યો. પછી તેણે ફુલ સ્થાપના કરીને સાધના શરૂ કરી. એમ કરતાં છ દિવસ તો થયા, તે દરમ્યાન તેને ઘણા ચમત્કારો જોવામાં આવ્યા પરંતુ મહારાજ હિંમતવાળો તથા પરાક્રમી હતા, જેથી ડગ્યા નહીં. છેવટ ક્ષાત્રગે દિવસે રાત્રીએ એ મહારાજની માતાને સ્વપ્નું આવ્યું કે—તારો દીકરો સાધના કરે છે તે સાધના પૂરી નહીં થાય અને તેનું પરિણામ સારું નહીં આવે તેમજ તેને કેટલાંક બિહામણા ચમત્કાર દેખાયા એટલે સવારે બ્યારે મહારાજ નહાવા ગયા હતા ત્યારે તેણે જે કુંભ સ્થાપ્યો હતો તે ફોડી નાખ્યો અને ફેંકી દીધો.

બ્યારે મહારાજ નાહીને આવ્યા ત્યારે જુએ છે છે તો કોઈ મળે નહીં તેણે સાતાજીને પૂછ્યું કે આ કુંભ કોણે ફેંકી દીધો, માતાજીએ તેને સમજાવી વાત કરી. એ સાંભળી મહારાજ ભૂલ નારાજ થયા.

ઘણી ઘણી જલ્મત ઉઘાડીને સાધના કરી હતી તે ફક્ત એક જ દિવસ માટે અધુરી રહી, પછી શું વિષય ?

૩. ચમત્કાર ત્રીજો—આંહી એક જીનો અપા-
સરા છે ત્યાં એ કલ્યાણુ ગોરજ રહેતો હતો તે
ચમત્કારોને સાધનાવાળો હતો ધણા માણસોને ત્યાં
એક અંપાનું ઝાડ છે તે ખંજેરીને રૂપિયા દેખાડ્યા
હતા. એવી રીતે તેણે કેટલાક રૂપિયા ભોળા માણસો
પાસેથી મેળવ્યા હતા.

પરંતુ એક બાવો મળ્યો તેણે તેને રૂપિયા હોય
તો તેના સોનાના સીકા બનાવી આપવાનું કહીને
અમુક ક્રિયા બતાવીને તેના તમામ રૂપિયા લઇને
રતોરાત રવાના થઈ ગયો હતો.

૪. ચમત્કાર ચોથો—એ અપાસરામાં કસ્તુર
વિભળ નામનો ગોરજ રહેતો હતો કહે છે કે એ
ગોરજ ન્યારે આંહી આવેલ ત્યારે પેલા અંપાનું
ઝાડ ઉઝાડીને તેની ઉપર બેસીને આવેલ.

એક વખત રાજુલા તરફના વાંજ દરજી ત્યાંથી
તાડનાં ઝાડ ઉઝાડીને આજુબાજુ નીકળ્યા હતા તેનું
ઝાડ તેણે દક્ષના ગામના રસ્તામાં પાડ્યું હતું તે
આજીવન મુધી હતું. પેલા અપાસરામાં અંપાનું
ઝાડ હજી મુધી છે. હાલમાં પણ એ અપાસરામાં
રાતવાસો-કાંઈ રહેતું નથી.

૫. ચમત્કાર પાંચમો—પહેલાં જે હસનપીર
વિષે વાત આવી ગઈ છે તેની વિષે ધણું લોકો એવું
કહે છે કે દર શુક્રવારે પીરની સવારી ત્યાંથી નીકળે
છે, અને ગેબનશાપીર મુધી જાય છે ધણી વખત
ખત્તીઓ પણ દેખાય છે.

૬. ચમત્કાર છઠો—આંહીથી કુટેલી ગામે
જતાં રસ્તામાં એક જીની વાવ આવે છે તેને ભોં-
ડાની વાવ કહે છે. ત્યાં પહેલાં એક ગામ હતું તેનો
નાશ થઈ ગયો છે. ધણું લોકો કહે છે કે—રતે
ત્યાં રજુ ભગે છે અને દેકારા બોલે છે.

એ વાવમાં એક શિલાલેખ છે—તેની નીચે ધન
દારેલું છે એવી લોકવાયકા ચાલતી. એથી આંહીના
એક કડીયા મહમદ કાજીએ એ શિલાલેખ ઉખાડ્યો
અને બીજે દિવસે તેણે તો પાછો ચોંટી ગયેલો.
કડીયા એ પ્રમાણે કર્યું ને ત્યાં ખરે આવે છે તો

નંદીમાં આવતાં તે પડી ગયો અને તેમાં તેનો
જીવ ગયો.

૭. ચમત્કાર સાતમો—આજીથી પાંચેક વરસ
પહેલાં હાલના મહેલ આં વસુ સાહેબ હરિલા-
લભાઈ છે તે તળાવના વહિવટદારના હુદ્દા પર હતા
એક વખતે એઓ સાહેબ તથા ન્યાયાધીશસાહેબ
કુંગર પર ફરવા ગયેલા, સાંજે વહિવટદાર સાહેબની
કચેરીનો ફરાસ વાણું નામે જીવન તેમને ખત્તી લઈને
તેડવા જતો હતો, ત્યાં કુંગર પર પ્રથમ આવતું
આંબલીવાળું ભોંયડું છે, ત્યાં જાય તો તેણે એક
મહાત્માને ઉભેલા જોયા. તેને માથાપર લટુરીયાવાળ
હતા અને તે સુનેરી જેવા ચળકતા હતા. એ જોઈને
પેલો વાણું એકદમ ઉપર પગથીયાં ચડવા લાગ્યો.

પેલા મહારાજે તેને કહ્યું “ખરે રહે અચ્ચા”
એ સાંજીળાને વાણું એકદમ નાસ્તો ત્યાં ઉપર
જાય ત્યાં તેની પાછળ ફરી વખત એવો જ અવાજ
આવ્યો. ત્યાં નરસિંહ મહેતાની નિશાળ પાસે જાય
તો ત્રીજી વખત એ પ્રમાણે અવાજ આવ્યો. જેથી
વાણું તો એકદમ જીવ લઈને નાહો. છેવટ મહા-
ત્માએ કહ્યું કે “જા અચ્ચાં તેરા ભાગ્ય” એમ
કહીને ખોડીવારના ભોંયરા તરફ જવાની કડી
તરફ ગયા.

પેલો વાણું ત્યાં ગળના દરવાજામાં જાય છે ત્યાં
વહીવટદાર સાહેબ વચેરે ફરીને નીચે ઉતરતા તેને
સામે મળ્યા. પણ પેલો વાણું તો આલ્યો જ જાય,
એ જોઈને ન્યા. સાહેબ ફરાસ વાણું હોરા હતા
તેણે તેનું બાવડું પકડીને પાછો વાળ્યો એ જોના-
રાઓને નવાઈ લાગી પણ એ વખતે કાંઈ કાંઈ
બોલ્યું નહોતું.

છેવટે વહિવટદાર સાહેબને ઘરે મૂકીને વાણું
પોતાને ઘરે જતાં એક પટાવાળાને તે વાત કહેતો
ગયો. પટાવાળાએ એ વાત વહિવટદાર સાહેબને
કરી. એટલે તેણે પેલા વાણુંને બોલાવીને પૂછ્યું કે
આ વાત સાચી? એટલે તેણે બનેલી વાત કરી.

હાલ પણ એ જીવન વાલુંદ હયાત છે અને એ બનેલી સત્ય હકીકત છે.

ભૂત તથા-જીવના વહેમ.

૧. પહેલાં આંહી એક જુનો ઉતારો હતો. પ્રથમે ત્યાં પોલીસ ઓફિસ ખેસતી પછી એ મકાન નાં દરવાજાએ આશી માછરાબાના ભાયોને સોંપેલ પરંતુ ત્યાં કાંઈ રહેતું નહીં કારણ એવું મનાતું કે ત્યાં એક ભૂત થાય છે. હાલમાં તો ત્યાં બીજાં ઘણાં મકાનો થઈ ગયાં છે.

૨. આંહી એક આફ્રિકાવાળો વંડો છે. ત્યાં પણ કાંઈ રહેતું નથી તેની વિશે એવો વહેમ છે કે જે-ત્યાં રહેનાર કાંઈ સુખી થતું નથી.

૩. નવી ખગરમાં-એક દીમાણવાળા વાણી-આતું મોડું મકાન છે ત્યાં પહેલાં કન્યાશાળા ભાડે ખેસતી. ત્યારબાદ ત્યાં કાંઈ બાકી રહેતું નથી ત્યાં એવું મનાય છે કે-ભૂત થાય છે.

૪. જુના અપાસરા પાસે એક પીપળાતું ઝાડ છે ત્યાં એક ભૂત રહેતો હતો પણ ત્યારે. સ્ત્રીચંદ ગોરજીએ તેને ખીલી દીધો છે પછી થતો નથી. હાલમાં ત્યાં વસ્તીવાળાં મકાનો છે.

૫. ન્યાં હાલમાં ગોરજીની દહેરી છે. ત્યાં આગળ નદી કાંઠે એક મોડું વડતું ઝાડ હતું ત્યાં પણ ભૂત થતો હતો.

ત્યાં આગળ માટીની ખાણો છે એટલે ત્યાં માટી ખોદતાં ઘણીએ સ્ત્રીઓ દટાઈ ગઈ છે એટલે એવું મનાય છે કે બાઈઓ બીજાને વળગે છે. ત્યાં ભૂત-ચુરલ ચામડી વગેરે ઘણીવાર થાય છે એમ કહેવાય છે.

૬. કુંગરે ચઢતાં ગઢના દરવાજા પાસે એક જન થાય છે. તેનો દેખાવ એક વ્હોરાના ધર્મચરૂ મુલ્લાને થયો હતો.

૭. આંબલીઆ કોઠાની ધારે પહેલાં એક કોઠો હતો તેમાં આંબલીનું એક ઝાડ હતું તેથી તે આંબલીયા કોઠાની ધાર કહેવાય છે. ત્યાં પહેલાં એક જન રહેતો હતો. તેને એક કાજીએ શીરામાં કેદ

કરીને શેરુ કાઢી દાટી દીધો હતો. થોડાએક વરસે બહાર નીકળ્યો હતો અને પેલા કાજીને તેણે મારી નાખ્યો હતો, હાલમાં તો એ કોઠો પાટી નાખવામાં આવ્યો છે અને એ ધાર ઉપર કન્યાશાળાનું મકાન બંધાવેલું છે, હાલમાં કાંઈ ત્યાં છે નહીં.

૮. આંહી એક મોટી મસજીદ છે ત્યાં પહેલાં નુરદીન નામે એક જન રહેતો હતો તેમજ બીજી કેટલીક જનાત હતી. એટલે મસજીદમાં કાંઈ રાત-વાસો રહી શકતું નહીં ને ને ફરી શકે આવતા હતા તે પણ ત્યાં રહેતો નહીં, ને કાંઈ ત્યાં રાત્રે રહેતું તો સવારે તેને પછાડેલો જ હોય.

એક વખત પંચમ તરફથી એક સૈયદ આવેલો તેને પોતાના ફરજદના નીકાલ કરવા હતા. એટલે આવેલ હતો. સાંજે તેને કહેવામાં આવ્યું કે તમે આંહી રાતવાસો રહેશો નહીં આંહી એક જનાત રહે છે. પણ તે વાત સૈયદે માની નહી, પોતે કુરાને હાફીક હતો. એટલે કુરાન સાંઈ પડેલો હતો. રાત્રે તેણે કુરાન વાંચતું રાઈ કર્યું એટલે પેલા જન તેની જનાત સાથે આવ્યો અને કુરાન સાંભળવા બેઠો. બ્યારે કુરાન વંચાઈ રહ્યું ત્યારે જને કહ્યું કે મુશ્શીદ આપને શું જોઈએ છીએ મુશ્શીદ પોતાની હકીકત જણાવી એટલે પેલા જને તેનો એક બોલો ભરીને સોનામહોરો આપી ત્યારે સૈયદે કહ્યું કે મારે એ ના જોઈએ પરંતુ આ મસીદમાં કાંઈ મુસાફરને તું કિતરવા નથી દેતો એટલે હવે પછી એ કરવું નહીં. એટલે એ પ્રમાણે જન કબુલ થયો ને કહ્યું કે હવે હું કાંઈ ને હરકત કરીશ નહીં પણ આ ને આલી છે ત્યાં કાંઈએ સુતું નહીં.

વળી એજ રાતમાં સૈયદને એ જને પોતાના વતનમાં પહોંચાડી દીધો. સવારે માણસો આવીને જુએ છે તો સૈયદ મજે નહીં એટલે દરેક માની લીધું કે સૈયદને જનાતે ઉપાડીને ક્યાંય ફેંકી દીધો હશે, ત્યારપછી ૧૫ દિવસે એ સૈયદનો આંહીની જમાત ઉપર પત્ર આવ્યો અને તેમાં તેણે તમામ હકીકત લખી હતી. ત્યારથી હવે ત્યાં મુસાફરો ફરીશ વગેરે ઉતરે છે અને એ જન કાંઈ ને કાંઈ હરકત કરતો નથી.

પરચુરણ હકીકત

૧. આંહીથી ૭ માઈલ ઉપર ટીમાણાં ગામ છે તેની પાસે જ નદી છે તેને ગોડી નદી કહે છે એ વિષે એવી વાત છે કે-ગોડીઆ રમવા આવ્યા હતા તેણે આ નદી બનાવી છે એટલે તેને ગોડી નદી કહે છે.

૨. આંહી એક વાલજી કરીને પ્લાસ્ટીક રહેતો હતો તે કાસ્ટનું કામ કરતો સવારે વહેલો ચાલે તો સાંજે જીનાગઢ પહોંચતો અને ત્યાંથી ત્રીજે દિવસે નીકળી સાંજે આંહી પહોંચતો એટલે તેને વાલજી પંખી કહેતા. તેના મકાનો હજી સુધી છે.

૩. આંહી એક ડોસા નામે અગર રહેતો હતો ખાનારો બહુ હતો. એક વખત આંહીથી તે ગોડી

લઈને આંહીના મહેતા કેડુંબના વેપારીને ત્યાં મહુવે ગયેલો. એ વખતે તે રંપ માણસની રસેઈ દ્વષાક વગેરે ખાઈ ગયો હતો છતાં કહે મેં હજી જરા શીરામણ કુઈ છે હવે શેટલો બપોરે ખાઈશ. એ ઉપરથી તેનું નામ ડોસા ધોમ પાડયું હતું.

૪. સુલતાનપુરની સડકે એક વડલો છે. બચ્ચાઓને મોટી ઉધરસ થઈ હોય ત્યારે ત્યાં પોણી નામવાની માનતા કરે છે તેને વીળ વડ કહે છે.

૫. ગોળારો પત્થર:—આંહીના માજી પોલીસ આસિં ના મકાનના ફલીયામાં એ પત્થર પડેલો છે તે કુચર ઉપરથી દડીને આવેલો છે મોટો જખર ખોરડા જેવડો એ પત્થર છે જ્યારે કોઈ બચ્ચાને મોટી ઉધરસ થાય છે ત્યારે તે પત્થરના દુકાને બચ્ચાના ગળામાં બાંધે છે.

શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડ અને તેમને ખંડણી ભરનારા તાલુકદારો વચ્ચેના સંબંધની પુનર્વિવેચના

૧

સામાન્ય ધોરણો

૧. શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબ તરફથી દરેક તાલુકદારને એક કાયમો પરવાનો નેકનામદાર વાઇસરાય સાહેબે પ્રસંદ કરેલા નમુના મુજબ આપવામાં આવશે. અને તેમાં હાલ તે તાલુકદારો જે જે હક્કો ભોગવે છે તે કાયમને માટે બહોલ રાખવામાં આવશે.

૨. પરવાનામાં નિર્દિષ્ટ કરેલા હક્કોનું કોઈપણ પ્રકારનું ઉલ્લંઘન થયું છે, એવી કોઈ તાલુકદારની ફરીઆદ હોવાને પ્રસંગે નામદાર ગવર્નર જનરલના એજન્ટ તરફ વિવાદ થઈ શકશે અને આ બાબતમાં તેઓનો ઠરાવ અને પક્ષને બંધનકારક ગણવામાં આવશે.

(જે નામદાર ગવર્નર જનરલના એજન્ટના આ બાબતના ઠરાવ વિરુદ્ધ નેક નામદાર વાઇસરાય સાહેબ તરફ રીતેસર વિવાદ કરવાની છુટ હોવા બદલ તાલુકદારોની માગણી હશે તો તે વિષે આ ચોક્કસમાં વ્યવસ્થા કરી શકાશે.)

૩. શ્રીમંત વડોદરા સરકાર અને ખંડણી ભરનારા તાલુકદારો વચ્ચેના અરસપરસ સંબંધ ચલાવવાનું કામ શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબે નીમેલા એક અમલદારને સોંપવામાં આવશે. આ અમલદારે વડોદરાના નામદાર દીવાન સાહેબના રાજકીય (પોલીટીકલ) અધિકાર પરત્વે તેમના હાથ નીચે રહી કામ કરશે. જેથી તાલુકદારોની વિશિષ્ટ રિયલિટી કાયમને માટે જાળવી શકાય. આ અમલદાર માટે હવે પછી વિશેષ અમલદાર એ મેંચા વાપરવામાં આવશે.

તાલુકદારોના અધિકાર વગેરે.

૪. તાલુકદારો જે મુલકી, પોલીસ, દીવાની અને ફોજદારી અધિકારી હાલમાં ભોગવે છે, તે ચાલુ રહેવા દેવામાં આવશે.

૫. મુલકી અધિકાર એ શબ્દમાં જમીન મહેસુલ, આબકારી, લાંબ ગાંભે વગેરેની વ્યવસ્થા અને જંગલ સાપર વગેરેના વહીવટ ચલાવવાના અધિકારનો સમાવેશ થાય છે.

૬. પોલીસ, દીવાની અને ફોજદારી અધિકાર એટલે તાલુકદાર હાલ જે એવા ભોગવતા હશે તે સ્થળત્યાગી છે.

૭. જે જે સંસ્થાઓ અને લોકહિતની યોજનાઓ તાલુકદારોની હિપજ્ઞાથી નીચાવવામાં આવતી હશે તે ઉપરની તાલુકદારોની સત્તામાં કોઈપણ પ્રકારની દરમિયાનગીરી કરવામાં આવશે નહીં.

૮. તાલુકદારોના એકબીજા સાહેબા દરમિયાનની જે ખીસલ હાલ ચાલુ હોય તેમાં નેક નામદાર વાઈસરોય સાહેબની અગાઉથી સંમતિ મેળવ્યા સિવાય ફેરફાર કરવામાં આવશે નહીં.

૯. તાલુકદારોના હાલ જે નીચે દર્શવેલા અંગત હકો છે, તે ચાલુ રહેશે.

૧. શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબની રૂપરૂપ પરવાનગી સિવાય કોઈપણ તાલુકદાર વિરૂદ્ધ નાણાં વિષયક દીવાની દાવો દાખવી શકશે નહીં. તાલુકદારો વિરૂદ્ધના સર્વ પ્રકારના દાવા વિશેષ અમલદાર આગળ જ ચાલશે. વડોદરા રાજ્યની સાધારણ ન્યાયાધીશીઓને આ આબતમાં અધિકાર રહેશે નહીં.

૨. હકુમત ધરાવતા તાલુકદાર, તેની પત્ની તથા તેના પાટલી વિરૂદ્ધ ફોજદારી રાહે કામ ચાલી શકશે નહીં. કોઈપણ પ્રસંગે આલું કામ ચલાવવાની આવશ્યકતા જણાશે તો શ્રીમંત સરકારે વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબની આજ્ઞાથી આવી આબતમાં વિશેષ અમલદાર રાજકીય તપાસના સ્વરૂપનું કામ ચલાવશે. આ અમલદારના નિર્ણય વિરૂદ્ધ નેકનામદાર વાઈસરોય સાહેબ તરફ વિવાદ કરવાનો હક રહેશે.

૩. ખીન હકુમતી તાલુકદારો જેઓ અગ્રજન્મનો (Primogeniture) રિવાજ પાળે છે તેમના વિરૂદ્ધના સર્વ ફોજદારી કામો વિશેષ-અમલદાર સંમતિ ચાલશે. આ આબતમાં રાજ્યની સામાન્ય ન્યાયાધીશીઓને અધિકાર રહેશે નહીં. આ અમલદારના નિર્ણય વિરૂદ્ધ નામદાર ગવર્નર જનરલના એજન્ટ તરફ વિવાદ કરવાનો હક રહેશે.

૪. જે જે તાલુકદારો અગ્રજન્મનો રિવાજ પાળતા હોય તે સર્વને વડોદરા રાજ્યની દીવાની ફોજદારી અને મુલકી કચેરીઓમાં ભંતે હાજર થવાની ફરજમાંથી માફી પાળવામાં આપશે. તેમજ હયાત સંબંધી કાયદામાંથી પણ તેમને માફી આપવામાં આવશે.

૩

શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબનો અધિકાર

૧૦. જમીન મહેસુલની આકરણીના અંશપિત સિદ્ધિતોની અવગણનાથી અગર અસહ્ય કરેલાના દયાણથી તાલુકદારોની પ્રજામાં વાજબી અશ્રીતિય ફેલાવા પામે નહીં એટલા માટે તાલુકદારોના મુલકી વહીવટ ઉપર સાધારણ દેખરેખ રાખવાની સત્તા.

૧૧. જે પ્રસંગે હાલમાં તાલુકદારોને એજન્સીની પરવાનગી લીધા સિવાય જમીન અગર તેનું મહેસુલ ખીજને નામે સ્વતંત્રપણે કરી આપવાની મંત્રી કરવામાં આવી છે, તેવાં કામોમાં પરવાનગી આપવાનો અધિકાર.

૧૨. તાલુકદારોએ આબકારી અને જંગલ લગતા કરી આપેલા કરારો પ્રમાણે વહીવટ રહે છે કે નહીં તે બદલ તાલુકદારના વહીવટ ઉપર સાધારણ દેખરેખ.

૧૩. નીચે દર્શવેલા અધિકાર વાપરવાની સત્તા.

(૧) જે તાલુકદારોને પોલીસ અધિકાર બિલકુલ નથી તેમના તાલુકદારી હકમાં તમામ પ્રકારના પોલીસ અધિકાર.

(૨) જે તાલુકદારને પોલીસ અધિકાર થોડા પ્રમાણમાં હશે તેમની હદમાં બાકી રહેતા તમામ પોલીસ અધિકાર, હધીઆર દારૂગોળા સંબંધી નિયમોના અમલ તથા જેમને તાલુકદારની હદમાં રહેવા દેવા ઇષ્ટ નથી એવું જણાય તેવા શખ્સોને હદપાર કરવાના અધિકારોના આ કલમમાં સમાવેશ થાય છે.

૧૪. સર્વ તાલુકામાં મુલેહ શાંતિ જાળવવાની સત્તા.

૧૫. દીવાની ફોજદારી કામોમાં અવશિષ્ટ હકુમત પ્રાંત ન્યાયાધીશીથી નીચેના દરજ્જાની નહીં એવી વડોદરા રાજ્યની ન્યાયાધીશીઓ વાપરશે.

૧૬. તાલુકદારોને મુકરર કરી આપેલી દીવાની અને ફોજદારી હકુમતની રૂબરૂ તેઓએ કરેલા નિર્ણયની વિરૂદ્ધ રીતસર વિવાદ ચાલી શકશે નહીં. પરંતુ કોઈ કામમાં ભારે અન્યાય થયો છે એવું જણાય તો તેવા કામમાં “વિશેષ અમલદાર” તરફ તપાસણીનો અધિકાર રહેશે.

૧૭. તાલુકદારની દીવાની હકુમતની મર્યાદાની અંદર આવતા હોય તેવાં કામો સિવાય હસ્તાવેગે વગેરેની મોહણીના અધિકાર શ્રીમંત વડોદરા સરકારના હસ્તક રહેશે.

૧૮. રેલ્વે, રસ્તા, નહેર અને બીજાં સાર્વજનિક કામો માટે જમીન લેવાના કામનું નિયમન શ્રીમંત વડોદરા સરકાર કરશે. પરંતુ જે પક્ષકાર મુલકી અમલદારે અપાવેલ વળતરથી નારાજ હશે તો તેને દીવાની ન્યાયાધીશીમાં કામ લઈ જવાની છૂટ રહેશે.

૧૯. (૧) તાલુકદારની અરસપરસના સીમાડાને લગતી તકરારો નીકાલ “વિશેષ અમલદાર” કરશે. પક્ષકારોને વડોદરાના નામદાર રેસીડેન્ટ સાહેબ તરફ વિવાદ કરવાનો હક રહેશે.

(૨) શ્રીમંત વડોદરા સરકાર અને તાલુકદારો વચ્ચેની સીમાડાની તકરારો નીકાલ, નામદાર અંગ્રેજ સરકાર અને શ્રીમંત વડોદરા સરકાર વચ્ચે આવી તકરારો નીકાલ માટે જે નિયમો હાલ અમલમાં છે તે મુજબ થશે.

૨૦. એન્જિનિસ તરફ હાલમાં આલતી રેલ્વેની હકુમત શ્રીમંત વડોદરા સરકારને હસ્તક રહેશે.

૨૧. અરીજી સંબંધી કરવામાં આવેલા કરારોનો વહીવટ જે હાલમાં એન્જિનિસ હસ્તક છે, તે શ્રીમંત વડોદરા સરકાર તરફ રહેશે.

૨૨. ધારા ધડવાની સત્તા શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબ તરફ રહેશે. (વડોદરાની ધારાસભાને તાલુકાના સંબંધમાં કોઈપણ હક રહેશે નહીં) નેક નામદાર વાઈસરોય સાહેબની અગાઉથી સંમતિ મેળવ્યા સિવાય તાલુકદારોને પોતાને અસર કરે તેવો અથવા તેમના વારસાઈ હકના કાયદાને અસર કરે તેવો કોઈપણ કાયદો ધડવામાં આવશે નહીં.

૨૩. તાલુકદારોના ભાગીદારો વચ્ચેની તકરારોનો નિર્ણય કરવાનો અને તેમના ભાગોની વહેંચણીને બહાલી આપવાનો અધિકાર શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબ તરફ રહેશે.

૨૪. વસ્તી ગણતરીની વ્યવસ્થા શ્રીમંત વડોદરા સરકાર કરશે.

૪

રાજકીય પ્રકારના અધિકાર-ગાદીના ઉત્તરાધિકાર રાજ્યની ગેરવ્યવસ્થા વગેરે

૨૫. શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબ નીચે દર્શાવેલી બાબતોમાં નેક નામદાર વાઈસરોય સાહેબની અગાઉ અનુમતિ મેળવી હકુમો કરી શકશે.

(૧) તાલુકાની ગાદીના ઉત્તરાધિકાર વિધેની તકરારો.

(૨) તાલુકદારોના વહીવટમાં ગેરવ્યવસ્થા પ્રસંગે કરવાની વ્યવસ્થા.

(૩) શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ જે પ્રસંગોએ ઉત્તરાધિકારોને અથવા ખાલસા કરવાનો હક ધરાવતા હોય તે પ્રસંગો.

૨૬. તાલુકદારો હતક લે તે પ્રસંગે શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબની સંમતિની આવશ્યકતા રહેશે. શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ આવા પ્રસંગે નામની જ નજરાણી લેશે એવું ધોરણ તેઓશ્રીએ સ્વીકાર્યું છે, અને તે નજરાણો કોઈપણ

ગાંધીવાડ સરકાર અને તેમને ખેડૂણી ભરનારા તાલુકદારો સંબંધી પુનર્વિનિર્માણ

પ્રસંગે તાલુકદારના તથા મહીનાના ઉત્પન્ન કરતાં વધારે હશે. નહીં.

૨૭. (૧) તાલુકામાં અગ્રજતનો રીવાજ પગાતો હોય તેવા તાલુકામાં) તાલુકદારની સગીરાવસ્થામાં તેમનું વાલીપણું શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબ અને વડોદરાના નામદાર રેસીડન્ટ સાહેબનું સંયુક્ત રહેશે. આવી સગીરાવસ્થા સાધારણ રીતે ૨૦ વર્ષની ઉંમર પૂરી થયેલી ગણાશે. અને તે નામદાર અંગ્રેજ સરકારની અનુમતિ સિવાય હંથાવી શકાશે નહીં.

તાલુકદારની સગીરાવસ્થા દરમિયાનના વહીવટ વિશેષ અમલદાર (શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબના હુકમ અનુસાર) અને નામદાર રેસીડન્ટ સાહેબના (નામદાર રેસીડન્ટ સાહેબના હુકમ અનુસાર) એક બીજાના સંપૂર્ણ સહકારથી સંયુક્ત રીતે ચલાવશે.

૫

નાણાં વિષયક વ્યવસ્થા

૨૮. (૧) તાલુકદારોની ઉપજ અને તેમણે ભરવાની ખેડૂણીનું પ્રમાણ દરેક તાલુકદારોની બાબતમાં એક સરખું નથી માટે ખેડૂણી ભરનારા તાલુકદારો સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ પુનઃ સ્થાપિત થાય ત્યારે અને તેઓ પ્રત્યક્ષ સંબંધ ચાલુ રહે ત્યાં મુદ્દી ખેડૂણી ભરનારા તાલુકદારો પાસેથી ખેડૂણી લેવાનો પોતાનો હક તદ્દત્ત રાખવાનું શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબ સ્વીકારે છે.

(૨) બંને થાણાની હદના સામાન્ય વહીવટના અર્થને તેમજ હકુમતવાળા તાલુકામાં હાલમાં આપ-

વામાં આવતા ફાયદા (જેવા કે કેળવણી, વૈદકીય મદદ, શીતળાનો ઉપચાર, કાપડો અને વ્યવસ્થા જાળવવાં માટે કરવામાં આવતી તત્કાલીન વગેરે) ના અર્થને અને નામદાર અંગ્રેજ સરકારના અમલદારો દ્વારા જે અવશિષ્ટ અધિકાર વાપરે છે અને ક્યાં કરે છે તેના અર્થને પહોંચી વળવા માટે નામદાર રેસીડન્ટ સાહેબની સંમતિથી એક સરખા ધોરણે તાલુકદારો પાસેથી ફાળો લેવામાં આવશે. આ ફાળો જે તે તાલુકા પાસેથી તેના ઉત્પન્નના ૧૦ ટકાથી* વધારે લેવામાં આવશે નહીં. તેમજ જે તાલુકા પોતાના ખર્ચે દવાખાનું, પોલીસ ને કેળવણીની સંસ્થા નીભાવતા હશે તેમને તે બદલ દવા ખર્ચ માટે અમુક રકમો મળશે આપવામાં આવશે,

૬

ફરિકાળ

૨૯. (૧) તાલુકદારોની રૈયતને વડોદરા રાજ્યની રૈયતને અપાય છે તે ધોરણે માધ્યાત્મિક અને કળા વિષયક શિક્ષણનો તથા વડોદરા રાજ્યનાં રજીસ્ટ્રાર અને ઔપચાલકમાં વૈદકીય ઉપચારોનો લાભ મળી શકશે.

(૨) પરરાજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી અને વડોદરા રાજ્યની નોકરી માટે કરવામાં આવતી ભરતીની જાગતમાં શ્રીમંત વડોદરા સરકારની રૈયતને જે રક્ષણ અને સવલતો આપવામાં આવે છે તે પણ તાલુકદારોની રૈયતને આપવામાં આવશે.

૭

વિશિષ્ટ તાલુકદારોને લગતી કલમો

૩૦ માંડવાના થાણાને જે દીવાતી અને ફ્રાન્સ

* (૧) થાણાની હદના સામાન્ય વહીવટના અર્થને પહોંચી વળવા માટે જે તાલુકા હાલમાં કાંઈ ફાળો આપતા નથી તેમને બાકિયામાં આપે ફાળો આપવો પડશે નહીં. હાલમાં જે તાલુકા આપે ફાળો આપે તેમને જ આ કલમ લાગુ કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

(૨) જે કોઈ તાલુકા હાલ ૧૦ ટકા કરતાં ઓછા ફાળો આપેતા હોય તો હાલ જે ટકાવારીનું ધોરણ પ્રચલિત હોય તે દરથી તેના ફાળો નક્કી કરવામાં આવશે.

જે તાલુકદારો આ પુનર્વિનિર્માણ સ્વીકારશે તેઓને ગુજરાત સ્ટેટ્સ એગ્રીકલ્ચરની જાહેરાત નં. ૨૦૭૪ તા. ૨૧-૧-૩૬ અને વેસ્ટર્ન હિંદિયા સ્ટેટ્સના તાલુકદારોના સંબંધમાં તે એગ્રીકલ્ચરની જાહેરાત નં. ૧૪૬ તા. ૧૦-૧૨-૩૫ લાગુ કરવાનો નામદાર વડોદરા સરકારનો ઉદ્દેશ નથી.

દારી અધિકાર પોતાના તાલુકામાં છે. તે અધિકાર તેઓને સાથેઈમાં વાપરવા દેવાનું શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબ સ્વીકારશે. આમાં ગામ હોય એવા તેમના વાંટાઓમાં પણ તેમને અધિકાર આપવામાં આવશે. અને આવા અધિકાર તેઓ વડોદરા રાજ્યના સાધારણ વહીવટને તાબે રહીને વાપરી શકશે. (વિશેષ અમલદારને તાબે રહીને નહીં.)
૩૧. નીચે લખેલા નાના તાલુકાઓમાં કાઠપણ

તાલુકદાર નથી. પણ તેમાં મતાદારો વગેરે ખંડણી ઉધરાવે છે તેવા તાલુકા શ્રીમંત વડોદરા સરકારના પ્રત્યક્ષ અમલ નીચે આવશે.

- (૧) બાવીશી.
- (૨) બારમુવાડા.
- (૩) ચાંદપ.
- (૪) જહેર નીરમાળી.
- (૫) દોડકા.

અહમદનગર સંસ્થાન કેને સોંપવું એ વિષયને.

લગતા કાગળો.

ઈ. સ. ૧૮૪૭ થી ૧૮૪૯

(એન. મી. વીલોખીની મીનીટ)

(૧૮ વર્ષ ૫૪ ૧૫ થી ચાલે)

૩૭. પણ આ બધી વિનંતિઓ નિષ્ફળ નીવડી અને તખ્તસીંગ ચુંટાયો, દત્તક લેવાયો અને મારવાડનો રાજા બન્યો. અને તેના પુત્રને પણ યુવરાજ તરીકે તેની સાથે આવવા માટે નિમંત્રણ દેવામાં આવ્યું. આપણું રાજકર્તા તરીકે અને દીકરાનું યુવરાજ તરીકે ચુંટાણું એ એક જ ક્રિયા છે (જે જુદી જુદી ચુંટણીની ક્રિયા નથી) એ બતાવવવા માટે અને તખ્તસીંગને જેમ ચુંટવામાં આવ્યો હતો તેમ દત્તક પણ લેવામાં આવ્યો જ હતો એ વાત નિઃશંક સિદ્ધ કરવા માટે આ બતાવેને લગતી હકીકતનો મારે વિગતવાર ઉલ્લેખ કરવો એ અહીં જરૂરું છે. કારણકે તખ્તસીંગને દત્તક લેવામાં આવ્યો હતો એ વાતનો પાછળથી ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો છે.* બોર્ડનું પ્યાન આ રીતે વિગતો ઉપર રોકવામાં હું માત્ર અહમદનગર અને

અને તેના તાબાનાં પ્રદેશ કેને સોંપવા એ પ્રશ્ન સંબંધે વ્યાજબી નિર્ણય ઉપર આવવાનો માર્ગ વિચારું છું. કેમકે તખ્તસીંગનું દત્તક વિધાન થયેલું હોવાની હકીકતો ઉપર એ નિર્ણયનો ધણો જ આધાર છે. કારણકે દરેક વિધાન થવાની સાથે તેના આવશ્યક પરિણામો આપોઆપ ઉપસ્થિત થાય છે. અને તેથી તખ્તસીંગના પુત્રના હકો તેના પિતાના હકોને અનુસરવા જોઈએ એમ કહિત થાય છે.

૩૮. તા. ૨૬ સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૩ના રોજ કર્નલ સધરલેન્ડે લખી જણાવ્યું કે “જે પ્રમાણે મારવામાં આવતું હતું તે પ્રમાણે મહુમ : મહારાજાએ છેવટ જે મોડાસા અને અહમદનગરના રાજ્ય કુટુંબની તરફેણમાં પોતાનો અભિપ્રાય જહેર કર્યો હતો તેની અસર બધા પક્ષો ઉપર થઈ હતી. અને તેને અંગે તેઓ મારવાડની

* કર્નલ સધરલેન્ડના હાઈદી સરકાર ઉપરના તા. ૨ અને તા. ૧૬, મે ૧૮૪૬ના કાગળોમાં.

ગાદીના ઉત્તરાધિકારી તરીકે એ મોડાસા તથા અહમદનગરના રાજ્ય કુટુંબના પુરુષને નક્કી કરવા પ્રેરવા હતા. ” અને તે સાથે જણાવ્યું હતું કે જનાનાની રાણીઓ તેમજ રાજ્યના સરદારો અને મુખ્ય અધિકારીઓ તરફથી કેટલાક વિશ્વાસપાત્ર માણસોને થોડા વખતમાં અહમદનગર મોકલવામાં આવનાર છે. તેની સાથે જ તેણે બધા પક્ષોની પ્રતિવાદો એક કાગળ મોકલ્યા હતા. જેમાં “ જોધપુરની ખાલી પડેલી ગાદી ઉપર કાં તો તખ્તસીંગને અથવા તેના દીકરાને નીમવામાં આવશે એવી સમજાવતી અહમદનગરના રાજા તખ્તસીંગને અને તેના દીકરા જસવતસીંગને આમંત્રણ કરીને જોધપુર બોલાવવા ” નો ફાવ કરવામાં આવ્યો હતો. કારણ કે રાજ્યમાં એક પક્ષ સગીરની પસંદગી કરવાની તરફથી હતા અને બીજો પક્ષ પુખ્ત ઉમરના પુરુષને ચુંટવાની તરફથી હતા. તા. ૧૫મી ઓક્ટોબરના રોજ જોધપુરના પોલીટીકલ એજન્ટ રીપોર્ટ કરી લખી જણાવ્યું કે તે પત્ર લખવાને આગલે દિવસે રાણીઓ, સરદારો અને બીજાઓ જેને વારગાના નિર્ણયમાં મત આપવાનો અધિકાર હતો તે ગ્રાંધાના સર્વતુલ્યે તખ્તસીંગ

મારવાડના રાજ્યકર્તા તરીકે ચુંટાયો હતો. અને તેની સાથે તેજ વખતે રાણીઓએ “ તખ્તસીંગના દીકરાને મારવાડની ગાદીના (તખ્તસીંગ-પછીના વારસ ઉત્તરાધિકારી) સુવરાજ તરીકે આમંત્રણ કરી બોલાવ્યો હતો. તે ઉપરાંત આ બાબતમાં રાણીઓ તથા સરદારોએ તૈયાર કરેલા લેખી દસ્તાવેજો પોતાના “ આ દત્તક વિધાનના વિષય સંબંધેના ” બીજાં રીપોર્ટ સાથે મોકલવાનો પોતાનો ઇરાદો હોવાનું આ પત્રમાં લખ્યો જણાવ્યું હતું. “ વિધવા રાણીઓએ મહારાજ તખ્તસીંગને લખેલા અને મારવાડની ખાલી પડેલી ગાદી ઉપર મહારાજ તખ્તસીંગનું દત્તક વિધાન તથા તેની સુટાણી થયેલી હોવાનું બહાર કરતા આ દસ્તાવેજ પત્રો તેજ તારીખના રોજ મહારાજ તખ્તસીંગને મોકલવામાં આવ્યા હતા. અને તેની સાથે જ પોલીટીકલ એજન્ટ તરફથી મહારાજ તખ્તસીંગને ખરીતો મોકલવામાં આવ્યો હતો. જેમાં ગવર્નર જનરલની મંજૂરીની આગાહીમાં મારવાડનું રાજ્યતંત્ર હાથમાં લેવા માટે મારવાડની રાજધાની જોધપુર આવવાનું તેને

× રાજપુતાનાના એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ કર્નલ સધરલેંડ ઉપરનો કેપ્ટન લડલોનો કાગળ.

+ આ પેરિઆક્રમાં રહેલી માહેતીનો મુખ્ય ભાગ ખરોડાના રેસીડન્ટના તા. ૨૪ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩ના રોજના કાગળમાંથી તથા તેની સાથે સામેલ રાખી મોકલવાના કાગળોમાંથી લેવામાં આવેલ છે. તખ્તસીંગની સુટાણી તેમજ તેનું દત્તક વિધાન થયેલું હોવાનું કર્નલ સધરલેંડ પોતાના ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયા ઉપરના તા. ૨, ડીસેમ્બર ૧૮૪૩ના રોજના કાગળમાં પણ સ્પષ્ટ જણાવ કરે છે. એ કાગળમાં કર્નલ સધરલેંડ “ તાજેતરમાં મારવાડના મહારાજ તરીકે તખ્તસીંગની સુટાણી કરવામાં આવી તથા તેનું દત્તક વિધાન કરવામાં આવ્યું તેને અંગે જે જે નાણુક તથા સુરક્ષી બંધો પ્રત્યે ઉભા થવાનો સંભવ હતો તે પ્રત્યે ચર્ચા છે. એ પ્રશ્નોની ચર્ચામાં તે ઉત્તર છે તેનું કારણ એ છે કે રાજ્યના સરદારોએ તથા મહુમ મહારાજની વિધવા રાણીઓએ જે સુટાણી તથા દત્તક વિધાનની કિંવા કરી હતી તે દીક્ષા ગવર્નર જનરલના એજન્ટ તરીકે તેની (કર્નલ સધરલેંડની) સાથે ચળાને તેને જણાવીને કરી હતી. ” એ કાગળના એકંદરે વલણ ઉપરથી એવું સ્થાપિત થાય છે કે તખ્તસીંગની સુટાણી તથા તેના દત્તક વિધાનની કિંવા બધી રીતે સંપૂર્ણ પદ્ધતિસર નિયમાનુસાર થયેલી હતી. ખાસ વધારે તો, એટલા માટે કે તખ્તસીંગ પુખ્ત ઉમરનો હોવાથી તેની સુટાણી કરવામાં કશી પણ અંગત સ્વાર્થી આશય હોવાનો આશય ઉપરિચિત થઈ શકતો નથી. તે છતાં આપણે નોંધવું કે કર્નલ સધરલેંડ ઇ. સ. ૧૮૪૬ના મે માસમાં એ દત્તક વિધાનની કિંવા થયેલી હોવાની વાતનો સમૂળો ઇન્કાર કરે છે.

આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું. આ લખાણના જવાબમાં કર્નલ સધરલેંડે તખ્તસીંગ તથા તેના પુત્રને જોધપુરના મહારાજ તરીકે અને તેના ઉત્તરાધિકારી યુવરાજ તરીકે દત્તક લેવામાં તથા ચુંટવામાં આવ્યા તે આનંદનગર બનાવ માટે પોતાના અંતઃકરણપૂર્વકનાં અભિનંદનો પાઠવ્યાં અને તેની સાથે જ કેપ્ટન લેંગને એમ લખી જણાવ્યું કે તેણે “મહારાજ તખ્તસીંગ તથા તેના પુત્રને તેમની જોધપુરની મુસાફરીમાં મહુમ મહારાજ માનસીંગના ઉત્તરાધિકારી તરીકે સંપૂર્ણ ધોરણસર ચુંટાયેલ રાજ્યકર્તા તથા યુવરાજ તરીકે દરેક સગવડ આપવી.” લગભગ આ અરસામાં તખ્તસીંગ જોધપુરથી પોતાને તેડી જવા માટે જે લોકોને મોકલવામાં આવ્યા હતા તેઓ અહમદનગર આવી પહોંચવાના, તથા પોતાને દત્તક લેવામાં આવેલ છે એમ જણાવતો મહારાણીએ તરફનો ખાસ ફકો અથવા રાજપત્ર પોતાને ગણી ગયેલ હોવાના ખબર કેપ્ટન લેંગને આપ્યા. અને પોતાના રક્ષણ માટે પોતાની સાથે રક્ષક સવારો મોકલવાની માગણી કરી. આ માગણી પ્રમાણે તુરત જ અમલ કરવામાં આવ્યો અને તખ્તસીંગને જોધપુર જતાં માર્ગમાં અડચણ નાંખવા માટેના ઇંડર તરફના કાંઈ પણ પ્રયત્નને તેડી નાંખવા માટેના પ્રયંશ કરવામાં આવ્યા. મહારાજ તખ્તસીંગ અહમદનગરથી તા. ૨૦મી* ઓક્ટોબરના રોજ સવારમાં નીકળીને પોતાની ભાવિ રાજધાની જોધપુરમાં તા. ૨૯ના રોજ સાંજે દાખલ થયા.* અને પછી તુરત જ માનસીંગના રાજમહેલમાં દાખલ થઈ તેમાં નિવાસ કર્યો. અને મારવાડના મહારાજ તરીકેનું પદ તથા અધિકાર ધારણ કર્યા. આ ચુંટણી તથા દત્તક વિધાન માટે હોંદી સરકારે તુરત જ પોતાની મંજૂરી આપી અને એ બ્યવસ્થાને સંમતિ આપતાં એમ જણાવ્યું કે—

* કેપ્ટન લેંગના હેડક્વાર્ટ્સ વિનાયકરાવને જને મહારાજની સાથે જવા માટે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો તેના રિપોર્ટ.

x કેપ્ટન લડલોનો તા. ૨૯નો અને કર્નલ સધરલેંડનો તા. ૩૧ ઓક્ટો. ૧૮૪૩નો કાગળ.

+ અંડર સેક્રેટરી મિ. એડવર્ડનો તા. ૪ નવેમ્બર ૧૮૪૩નો કાગળ.

“જે કે સંતુષ્ટી નજીકનો વારસાહક તો ઇંડરનો જ છે એ વાત કબૂલ રાખવામાં આવે છે તો પણ બ્યારે હવે રાણીએ તથા સરદારોએ અહમદનગર શાખામાંથી સર્વાનુમતે પસંદગી કરીજ છે ત્યારે ગવર્નર જનરલ ઇન દેસીસનો મત એમ થાય છે કે આ બાબતમાં હવે બ્રિટિશ ગવર્નમેંટે વચમાં પડી દખલગીરી કરવી એ જરૂર નથી.”

૩૯. મારવાડના ગાદી વારસાના પ્રશ્નના આ વિભાગ સંબંધે હોંદમાંની વરિષ્ઠ સત્તાએ પોતાનો છેવટનો નિર્ણય આપી દીધો છે તો પછી એ સંબંધની આ બધી વિગતોથી મેં બોડીને શા માટે તકલીફ આપી છે એમ પ્રશ્ન થઈ શકે એવું છે. એના ઉત્તરમાં હું સરિનય જણાવવાની રમ્મ લઈ છું કે મારવાડની ગાદીના વારસા સંબંધેના પ્રશ્નને ફરી ઉજળવાની મારી લેશ પણ ઇચ્છા નથી. કારણકે ઇંડરના બાળક રાજકર્તાને એ નિર્ણયથી જે નુકસાન પહોંચ્યું છે તે જેતાં જે કે એ નિર્ણય ગેરવાજબી અન્યાય ભરેલો જ ગણવો જોઈએ. તો પણ આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે અહમદનગરની ગાદી જોને સોંપવી એ બાબતનો નિર્ણય કરવા સંબંધેનો જે પ્રશ્ન હાલ અહીં ઉપરિચત છે તે પ્રશ્ન સાંચે આ વિગતો વિચાર કરી જેતાં અસંબંધ નહીં લાગે, કારણ કે એ પ્રશ્ન સંબંધેના નિર્ણય કેટલાક પ્રમાણમાં તખ્તસીંગને દત્તક લેવામાં આવ્યો હતો કે નહીં એ હકીકત ઉપર આધાર રાખે છે. આ વિગતો ઉપરથી આપણને એક જોષપ્રદ શિક્ષણ મળે છે. અને તે એ છે કે આંવા ગંવાઈ મલતના પ્રશ્નોના વાજબી નિર્ણય ઉપર આવવા માટે ઉતાવળથી અને જરૂરી એવી બધી હકીકતોની મોહતી વિના તેનો નિકાલ કરી નાંખવો ન જોઈએ. કારણકે જે એ કેસને લગતી બધી પરિસ્થિતિ ગવર્નમેંટે ઝોફ ઇડીઆની જાણમાં હોત તો ઇંડરના

રાજ્યકર્તાના હકને ગવર્નમેંટ ઓફ ઇંડીઆએ ટેકા આપ્યો હોત એવો જે કેપ્ટન લેખેનો મત છે તેમાં હું સંપૂર્ણ મળતો થયા સિવાય રહી શકેના નથી. ખરેખર પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોતાં તો ઇડરના એ હકોને કેમ શા માટે ડુગાડવામાં આવ્યા હશે તેવું કશું જ કારણ જોવામાં આવતું નથી. તખ્તસોંગની પસંદગી કરવામાં આવી તે પહેલાં ધણા લાંબા વખતથી માંડીને છેક તે પસંદગીના હેતુના દિવસ સુધી મારવાડના પોલીટીકલ અમલદારોએ અને હોદ્દાના ગવર્નર જનરલે ઇડરના રાજકર્તાને મારવાડની ગાદીના વર્તમાન, સહુથી નજીકમાં નજીકના વારસ તરીકે માન્ય ગણ્યો હતો +

મહારાજ માનસોંગે પોતાના ઉત્તરાધિકારી ગાદી વારસ તરીકે ખીન નામો સાથે તેવું નામ પશુ જણાવ્યું હતું. અને ઇડરના રાજકર્તાના પ્રતિસ્પર્ધી તખ્તસોંગની સુટણી તથા તેના દત્તક વિધાનની

કિંમત જે કરવામાં આવી તે સર્વોત્તમ પ્રમાણભૂત મતો અનુસાર, જે નિયમો અને ધોરણ અનુસાર આવી સુટણી તથા દત્તક વિધાનની કિંમતો થવી જોઈ એ તે પદ્ધતિ અને નિયમોથી તદ્દન વિરુદ્ધ રીતે જ કરવામાં આવી હતી એમ જ્યારે હું સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરી બતાવીશ ત્યારે આપણને, અહમદનગરની પસંદગી કરવામાં આવી એ થતા વધારે આશ્ચર્યજનક અને ન સમજાય એવી લાગશે, પરંતુ ભેષપુરની ગાદીના વારસા માટેના એ બે ઉમેદવારો તે વખતે કેવી ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલા હતા તે બે ખ્યાલમાં લેવામાં આવે તો અહમદનગરની પસંદગી કેમ થઈ તેવું કારણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. બીજી કોઈ પણ રીતે એ ધરના કેમ બનવા પામી તે સમજી શકાય એવું નથી. તખ્તસોંગે ચોવીસ વરસનો ખંતથી, અપ-જાતાથી ઉદ્વેગ કર્યો કરનાર અને ચાલાક ભુદિવાળો યુવાન હતો. પોતાના સ્વાધીની સંભાળ રાખવા માટે

* કેપ્ટન લેખેનો તા. ૨૦મી જુન ૧૮૫૫નો કાગળ પેરા ૯થી ૧૧ જેમાં ઇડરને સહન કરવા પહેલાં અન્યાય ઉપર લાગણી ભરી ટીકા કરવામાં આવી છે.

+ જુઓ આ ચીનીટના પેરા ૨૧થી ૨૯, કેપ્ટન લેખેનો તા. ૧૨ જુન ૧૮૪૩નો કાગળ, કર્નલ સેફરોડના તા. ૪ તથા તા. ૧૭ જૂન ૧૮૪૩ના કાગળો અને સેફ્ટરી મિ. ચોમસનના તા. ૨૯ એ અને તા. ૧૪મી ઓક્ટોબરના કાગળો.

x તખ્તસોંગનું પશુ નામ પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે માનસોંગે જણાવ્યું હતું પણ એ તો એ વખતે જણાવ્યું હતું કે જ્યારે માનસોંગ પોતે ચિત્તપ્રમત્તી રિયતિમાં હતો એ સિદ્ધ હતું.

૧ કેપ્ટન કીલીના તા. ૯ મી એ ૧૮૪૫ ના રિપોર્ટમાંથી નીચે આપેલું અવતરણ તખ્તસોંગને વધારે પસંદગી શા માટે આપવામાં આવી તે બાબતમાં આ પ્રમાણે પુષ્ટિ કરે છે.

ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં માનસોંગ ખીનવારસ યુવરી ગયો આથી મારવાડના ગાદી વારસા માટે સંખ્યાબંધ ખટપટો થઈ. જે ખટપટોને લીધે છેવટ એ રાજ્યવંશની મોટી સાખામાંથી ઉતરી આવેલ ઇડરનું રાજ્ય કુટુંબ વારસામાંથી તરવાઈ ગયું અને તખ્તસોંગને દત્તક લેવામાં આવ્યો. અહમદનગરની ખટપટ અને મુક્તિ પ્રયુક્તિ ફેલેકેમંદ થવાનું કારણ કદાચ એ પણ હોઈ શકે કે ઇડરનો રાજ્ય વહીવટ સરકારના મેનેજમેંટ નીચે હોવાથી ઇડરના હકોને પૂરતું સંરક્ષણ મળશે એવો ઇડર દરખાસ્તે પૂરતો વિશ્વાસ હોવાથી ભેષપુરની ગાદી માટે વારસ દત્તક લેવામાં જેઓનાં સ્વાર્થ સંબંધ અને કિંત બેઝયેલાં હતાં તેમનાં મન મનાવી લેવા માટે તખ્તે રાજ કરી પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેવા માટે ઉપાયો યોજવા જરૂરના હતાં, આ ઉપાયો યોજવાનું ખીન જરૂરી ધારી ઇડર દરખાસ્તે તે પ્રમાણે કર્યું નહોતું હોય અને તેથી ઇડરની ચક્રવર્તી પરિણામે અને પ્રયત્નના અભાવને પરિણામે અહમદનગર કાવી ગયું હશે.

તે પોતે જાતે સમર્થ હતો. અને તેથી પ્રયત્ન કરવાના કેન્દ્રસ્થાન તથા બેઠપુરમાં પોતાના ખંતથી કામ કરનારા એજંટો મોકલીને તેમની દ્વારા પ્રયત્ન કરીને તે પોતાની પેસંદગી કરાવી શક્યો. જ્યારે બીજા બાબુએ જીવાનસોંગ ખાર વરસની ઉમરનો સગીર હતો અને પોતે બ્રિટિશ સરકારના વાલીપણા નીચે* હતો તેથી જે સત્તા જાતે પોતાનો (ઈડરના રાજ્ય-કર્તાના) વાલી બની છે, તે સત્તા એવા વાલીપણામાં જે ફરજોનો સમાવેશ થાય છે તે ફરજો અદા કરશે (અને તે પ્રમાણે પોતાના હકોનું અને હિતોનું સંરક્ષણ કરશે) એવો વ્યર્થ ભરોસો તેના મનમાં હતો. અને તેથી પોતાના હકોનું સંરક્ષણ કરવા તેણે કાંઈપણ પગલાં લીધાં નહોં. વસ્તુતઃ એક વખત તો માન-સોંગના મૃત્યુ પહેલાં ઈડર પક્ષે પોતાના એક એજંટને બેઠપુર મોકલવાની ઈચ્છા કરી હતી. પણ કમનસીબે મહારાજા માનસોંગના ગાદીત્યાગ સંગ્રંધે જે ચર્ચાઓ તેજ સમયે ચાલી રહી હતી તેથી કેપ્ટન લૅંગ તદ્દન બીન-વાકિફ હતો. અને તેથી તેણે, ઈડર પક્ષને સલાહ આપી તે 'પ્રગલ્ભ' લેતાં અટકાવ્યો. કયા ઉપાયથી

તખ્તસોંગ બેઠપુરના ગાદી વારસ તરીકે ચુકાવામાં અને દત્તક નિમાવામાં સફળ થયો તે આપણે ચોક્કસ પણે જાણી શકીએ એવું નથી. કારણ કે જનાનાનાં છૂપાં રહસ્યો આપણાથી ગુપ્ત છે. કેપ્ટનલૅંગની માન્યતા પ્રમાણે આ કામ ખટખટ અને લાંબ રૂસ્ત-દ્વારા સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. અને એમ માનવા માટે પોતાને જે કારણો જણાવ્યાં હતાં તેનો તેણે લેખિત ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને ઈડરની રાણી, આમ બનવામાં કેટલેક અંશે ઉપર જણાવેલ ખટખટ અને લાંચરૂસ્તને અને કેટલેક અંશે તખ્તસોંગની મા સાથે સંગપણ ધરાવનાર માનસોંગની વિધવાની લાગવગને કારણરૂપ જણાવે છે. અને એ આવે! સંગપણ સંગ્રંધ ખરેખર હોય તો એ કારણ ઘણું સંમતિત છે. બીજા તરફ કેપ્ટન લાડલોન ઈડરના રાજ્યકર્તાને પસંદ ન કરવામાં આવ્યો તેના કારણ તરીકે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે. "ઈડરના રાજ્યકર્તાને પસંદ કરવા સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. જેના કારણ સંગ્રંધ અને લાગે છે કે કુન્વર જીવસોંગનું મરણ થતા મારવાડની ગાદીના ઉત્તરાધિકારી વારસ થયા

* એ આંગળ જણાવ્યું છે કે ગભીરસિંહનું મરણ થતાં તેની રાણીની અરજથી તેનું સંસ્થાન સરકારના મેનેજમેન્ટ નીચે લેવામાં આવ્યું હતું. અને તેથી (કેપ્ટનલૅંગ જણાવે છે કે) "જ્યારે બેઠપુરના ગાદી વારસાનો પ્રશ્ન શરૂ થયો ત્યારે ઈડરના રાજાનો બધો વહીવટ સીધો બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ હસ્તક જ થતો હતો તેથી ઈડર દરબારે પોતાનો હકદાવો રજૂ કરવા માટે કયાં પણ પગલાં લીધાં નહોં. પણ સરકાર ઉપર આધાર રાખ્યો એમ લાગે છે." તા. ૧૮ મી ડીસેમ્બર ૧૮૪૩ નો કાગળ.

x ઉપર જણાવેલો કેપ્ટનલૅંગનો તા. ૨૦-૬-૪૩ નો કાગળ પેરા ૯.

+ આ એકીસર તખ્તસોંગ અને તેના પુત્રનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપે છે. "તખ્તસોંગ સંગ્રંધે એમ જણાવવામાં આવે છે કે તે યોનીષ વર્ષની ઉમરનો, મધ્યમ કદનો, સારા સ્વભાવવાળો, બ્યવહાર, કામદાજ કુશળતાથી પદ્ધતિસર કરવાની ટેવવાળો અને જે હયા અધિકારનું આસન તેણે પૂરવાનું છે. તેને માટે ભેદભેદ શક્તિ અને આવડત ધરાવનારો છે. આ બધી તેની તરફેણમાં લાભદાયક થાય એવી બાબતો ઉપરાંત તેનો અંગત દેખાવ પણ એવો ખોડખાંપણ વિનાનો અને મંપૂર્ણ સંતોષકારક જણાવવામાં આવે છે કે તેમાં કાંઈ પણ વિશેષ ઈચ્છવાનું બાકી રહેતું નથી. તેનો દીકરો જેને રાજ્યમાતા માનસોંગના ઉત્તરાધિકારી સુવરાજ તરીકે નીમવા ઈચ્છે છે તેને માટે પણ વખાણના શબ્દોમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં માત્ર એક જ અપવાદ છે અને તે એક સાત વર્ષની ઉમરના બાળકના પ્રમાણમાં તેનું કદ વધારે પડતું નાનું ગણવામાં આવે છે." કર્નલ સંધરલેડ ઉપરનો તા. ૧૫ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩નો કાગળ.

માટે ઇંદરના રાજ્યને પ્રયત્ન કરેલો હોવાથી મુકુમ મહારાજને એ જાણતમાં ઇંદરના રાજવંશનું જોડું લાગ્યું હતું. અને તેના માટે ઇંદરાજ તથા વિરાધ વૃત્તિ ઉભી થઈ હતી. અને ઇંદરના રાજકર્તાની પસંદગી સામે ઉઠવામાં આવેલ વાંધાનો મૂળ ઉદ્ભવ આમાંથી થયો હતો. એ કે તખ્તસીંગની સુટણી કરવાની તરફેણના પક્ષ તરફથી આ જાનું ઉતું કરવામાં આવ્યું હોય એ ઘણું બનવાનું છે પણ એક તાજે-તરમાં ઇ. સ. ૧૮૪૩ના જૂન માસમાં મહારાજાએ પોતે જ પોતાના વારસદાર તરીકે ઇંદરના રાજકર્તાનું નામ આપ્યું હતું. એ હકીકત છે. અને એ હકીકત માનસીંગના મનમાં ઇંદર તરફ ઇતરાજ કે તેની સામે વિરોધ હોવાની કલ્પનાને જોડી શાખીત કરે છે. અને એ મોલુદ હકીકતના પૂરાવાથી એ કલ્પના જોડી પડતી ન હોત તોપણ નીચે આપેલા અવતરણ ઉપરથી જોવામાં આવશે કે આ બતની લાગણી માનસીંગના મનમાં હોય એ ઘણું જ અસંભવિત છે હું એ. તખ્તસીંગની એ સુટણી કરવામાં આવી તે રજપુતાનાના રૂઢ રિવાજોની વિરૂદ્ધ કરવામાં આવી હતી એથી જ મારો મત, એ દર્શાવે છે તેના ટેકામાં આ મારી મીનીટના આગળ આવી ગયેલા પૈરા ૨૯ થી-૩૩ સુધી પાછું જાન

જેનું જરૂરનું છે. એ દરમિયાનમાં સારામાં સારો પ્રમાણિને આધારે અથવા તો ગુર્નર જનરલના એ પ્રદેશમાંના વર્તમાન તથા ભૂતકાળના એન્ડેન્ટા પ્રમાણને આધારે સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવ્યું છે કે વારસદારને અભાવે સુટણી કરવાનો જ રિવાજ છે તેનો પાયો રીફુઓમાં સામાન્ય રીતે પ્રચલિત દત્તક વિધાનના ધારા ઉપર રચાયેલો છે. અને તે સાથે એમ પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જે કે ચાલુ પ્રયા એ જોશક રાજકીય વિચારણાને આધારે ઉદ્ભવિત છે તે પ્રયાનુસાર જે વ્યક્તિ રાજપદ માટે નાલાયક હોય તેનો કૌટુંબિક સંબંધ મહુદી નજીકનો હોય તોપણ તેને વારસામાંથી બાતલ રાખવી એ બાજબી ગણાય. તોપણ આવી રીતે વારસા માટે નાલાયક બનાવી દેનાર કોઈપણ કારણ જ્યાં વિદ્યમાન ન હોય ત્યાં કૌટુંબિક સંબંધ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતા અથ દરની અવગણના કરવી ન જ નોંધાયે. તે છતાં આ સદરહુ કેસમાં તો આવા દરોની સદંતર અવગણના કરવામાં આવી છે. એટલું જ નહીં પણ એની અવગણના કરી તેને ગદલે જે પક્ષની પસંદગી કરવામાં આવી છે તે પક્ષની આ વારસા માટે અયોગ્યતા સિદ્ધ કરનાર અત્યંત સ્પષ્ટ નિશ્ચયાત્મક કારણ મોલુદ છે. કર્નલ સધરલેન્ડે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે રાજ

* ઇ. સ. ૧૮૧૭-૧૮માં હજીસીંગનું મરણ થતાં પોક્કમ પદને લઈ લાગ્યો કે કદાચ રાજ માનસીંગ પોતે રાજ્યની લગામ પાછી પોતાના હાથમાં લેશે. અને તેથી એ લાયક દર કરવા માટે તેઓએ પોતાના રાજકર્તા તરીકે દત્તક લેવા માટે એક ઇંદર રાજ્ય કુટુંબનો પુત્ર આપવાની ઇંદર પાસે માગણી કરી. આ માગણી ઘણી આકર્ષક હતી છતાં ઇંદરનો રાજ્ય ગંજીરસીંગ કે જેને એક જ પુત્ર હતો તેણે આ માગણી મંજૂર રાખવાની ના પાડી. સીવાય કે એ માગણી મારવાડના આખા સરદાર વર્ગની સંયુક્ત એકમતીના ટેકાથી કરવામાં આવે. આવી એકમતી મેળવવી અશક્ય હતી. અને તેથી પોક્કમ પક્ષને માટે રાજ માનસીંગને પાછો રાજ્યાધિકાર ઉપર લાવવા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નહોતો. + જવર્નમેંટ એક ઇડીયા ઉપરનો તા. ૨ ડિસેમ્બર ૧૮૪૩નો કાગળ. આ કાગળમાંથી નીચેનું અવતરણ અગત્યનું છે.

“પ્રજ્ઞને આ દૃષ્ટિથી જોતાં મારવાડની રાજ્યગાદી માટે તખ્તસીંગની જે સુટણી અને દત્તક વિધાનની ક્રિયા કરવામાં આવી તે બધું બધી રીતે ધોરણસર બાજબી પદ્ધતિ અનુસાર થયું છે અને બીજી ઘણી ખરી સુટણીઓ અને દત્તક વિધાન કરતાં આમાં એક વધારે મારી જાણત એ છે કે તખ્તસીંગ પુખ્ત ઉમરનો છે અને તેથી કોસનગંઢના કાયદાહકો સામે તેમજ બીજાં પણ જ્યાં જ્યાં આવા સુટણી

ગાદીના વારસાની આપતમાં તો લગભગ દરેક પ્રકાર માટે અગાઉના દાયકાના આધારો ટાંકી શકાય, એવો કર્નલ સધરલેન્ડનો મત છે તેની સાથે હું મળતો થાઉં છું. વળી એમ પણ મારી માન્યતા છે કે આવા કેસોનો નિર્ણય હોંદુ ધારાના દત્તક વિધાનના નિયમોને ચુસ્તપણે અને અક્ષરસઃ વળગી રહીને ન કરવો જોઈએ. આ ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારના ધારા અનુસાર આવા નિર્ણયોમાં જે ખાસ અગત્યની આપતો છે તે પૈકી કેટલીએકનો ઉલ્લેખ મારે આગળ ઉપર કરવો પડશે. અત્યારે અહીં કર્નલ સધરલેન્ડના સમ્બંધમાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે જ્યાં વારસાનો નિર્ણય ચુંટણીથી થવાનો હોય ત્યાં “ચુંટણીને સંપૂર્ણ કાયદો પરિપૂર્ણ બનાવવા માટે, જેની વારસ તરીકે

ચુંટણી કરવામાં આવે તેને, ગુજરી જનાર રાજકર્તાની મુખ્ય વિધવા મહારાણીએ પોતાના પુત્ર તરીકે દત્તક લેવો જોઈએ.” દત્તક વિધાનના ધારાનો અત્યંત છૂટથી અર્થ કરવામાં આવે તોપણ એવા અત્યંત છૂટથી કરાયેલા અર્થ અનુસાર પણ, કોઈપણ સંભવિત યોગ્ય, યોગ્ય વર્ષની પુખ્ત ઉંમરનો માણસ જે પોતે જાતે છોકરાનો પિતા હોય તે પુત્ર તરીકે દત્તક લેવાને માટે કાયદેસર યોગ્ય ગણાય એવો દાવો તો ભાગ્યે જ કાઢી શકે. અને તે છતાં તખ્તસોગની વારસવ સ્થિતિ બરાબર આવી જ છે. અને તેથી તેની ચુંટણી મારવાડની રૂઢિ અને રીવાજોથી વિરુદ્ધ રીતે કરવામાં આવી હતી એમ જે હું દબણે કહું છું તે સાચું છે એમ સાબીત થાય છે. (અપૂર્ણ)

અને દત્તક વિધાનના પ્રસંગો ઉપરિચિત થયા હોય એવાં ઘણાંખરાં સ્થાનોના કાર્યવાહકો સામે, સગીર વહીવટના લાંબા ગાળા દરમિયાન રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં રહે એવા આશયથી રાજ્ય કુટુંબની સૌથી નાનામાં નાની વ્યક્તિને પસંદ કરીને દત્તક લેવાના આલેખને જેમ અવકાશ રહે છે તેમ તે પ્રકારના આલેખનો અવકાશ મારવાડના ગાદી વારસની પસંદગી તથા દત્તક વિધાનની આ મહત્વની આપતની સાથે સંબંધ ધરાવનારાઓ સામે નથી રહેતો.”

*કર્નલ સધરલેન્ડના ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયા ઉપરના તા. ૭મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૭ના કાગળમાંથી નીચેનું અવતરણ સાબીત કરે છે કે એક બીજી ગાળતમાં પણ તખ્તસોગની ચુંટણી રાજસ્થાનની રૂઢિ તથા રીત રિવાજોથી વિરુદ્ધ હતી.

પણ દત્તક વિધાનની વિધિઓ કરતી કે કેમ અથવા તો એટલું જ નહીં પણ જ્યાં ગુજરી જનાર પતિ તરફથી એ જાતનો અધિકાર આપવામાં ન આવ્યો હોય ત્યાં આવા દત્તક વિધાનની વિધિઓ હોંદુ ધારા અને રૂઢિ પ્રમાણે બાળગી ગણાય કે કેમ અથવા આવો અધિકાર મળેલો નહોતો ત્યારે જે કૌટુંબિક સંગ્રહ અનુસાર નજીકમાં નજીકનો વારસદાર હોય તેને જ પોતાના રાજ્યકર્તા તરીકે ગ્રહણ કરવા પૂરતું જ તેમને માટે કરવાનું બાકી રહે છે કે કેમ, એનો નિર્ણય આપના પ્રશ્નોમાં નિયામક હક ધરાવનાર સરકારોએ તથા લોકોએ કરવાનો રહેશે.” તેની સાથે તે સરકારને એવી ભક્ષામણું કરે છે કે “જે લોકોના હાથમાં ચુંટણીનો અધિકાર છે તેઓ પોતાના તે કામમાં નિષ્ફળ થાય અથવા તો તેઓની આવી નિષ્ફળતાને પરિણામે સુલેહનો ભંગ થવાનો સંભવ જણાય અથવા તો એમાંથી ગમે તે એક પક્ષ અથવા બંને પક્ષ આપણી દરમિયાનગીરીની માગણી કરે એવું કોઈ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી સરકારે જેટલું અને તેટલું જોઈું વચ્ચે આવવું.”

આ ઉપરથી એવામાં આવશે કે એમાંથી એક પક્ષ અથવા બંને પક્ષ આ પ્રશ્નો નિર્ણય કરવા માટે વચ્ચે પડવાની સરકારને અપીલ કરી શકે એવો અપીલનો હક કર્નલ સધરલેન્ડે ચુંટણી થયા પહેલાં આ ઉલ્લેખમાં સ્વીકાર્યો છે અને હું કહુલું કે યુગ આપણે સામે ઈડર પક્ષે આપણને જે અપીલો અને દલીલો કરી તે સર્વ તરફ આપણા કાન બંધ રાખવાની આપણને શા માટે જરૂર પડી હશે તે હું કદી સમજી શક્યો નથી.

કાઠિયાવાડનો પહેલાનો લોખંડ ઉદ્યોગ

(તા. ૩૭ જાને. ૧૮૩૮ને રોજ કાઠિયાવાડના પોલીસીસ્ટ્ર એજન્ટના બીજા આસિસ્ટન્ટ નીચેનો પત્ર ઉપરથી સરકારને મોકલ્યો હતો.)

કાઠિયાવાડની લોખંડની ખે ખાણો જ દહુ મેં તપાસી છે. એક રાણાના રાણાવાવની અને બીજી જામ તાણકાના રાણપુરની-બન્ને ખાણોની સ્થિતિ ગામડીઆશાહી અને સાદી છે. બજારસા અને વીમાવાડા (રાણાવાવ)ની ખાણના નમુનાઓ મુંગ્રાઈની ન્યોપ્રોપીટીસ સોસાયટીના મંત્રીને મોકલ્યા છે. બર-કામાંથી કાઢસા મળે છે માટે રાણાવાવની ખાણ અતીશય સમગ્રતા ભરેલી થઈ પડે છે. આ તરફની બૂમિનાં ખનિજ ક્ષેત્રો હજી સુધી અણખોડાયેલાં જ રહ્યાં છે. અને મેં કહેલી આ લોહાની ખાણો તો જમીનના પેટાળમાં ખોદવામાં આવેલા માત્ર ખાડા જ છે. આ ખાડાઓ પાંચથી વીસ ફુટ સુધી ખોદવામાં આવે છે. અને જે પ્રમાણે દક્ષિણમાં કરવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે કાઠિયાવાડમાં પણ લોહાની ખાણો ખોદવામાં આવે છે. બન્નેના વિષિમાં મળનાપણું છે. ખાણમાંથી ખોદાયેલો માલ ઘોઈ નાંખી સાફ કરી ગાંઠમાં ભરી કારખાનાઓમાં મોકલવામાં આવે છે. કારખાનાં પણ તદ્દન સાદી ઢબમાં હોય છે. ઉપર એક નાનું છાપડું હોય છે. અને તેની નીચે માણસ બેસીને કામ કરે છે. ચોમાસાની રૂપમાં તો કામ બંધ રાખવામાં આવે છે. લોહાની ભરીઓ ઉપર કામ કરનાર માણસ ધમણથી જ કામ કરે છે એ કામ જમીનગદામના સારામાં સારા કારીગરને પણ હકકર ખવરાવે એવું છે.

દિવસ ઉગતામાં દરેક કારીગર કામ શરૂ કરે છે. અને અતીશય ખેત અને ઉદ્યોગથી એ માણસો પોતાનું કામ કરતા જણાય છે. દિવસ આથમતાં કામ બંધ કરવામાં આવે છે. આપણે વંચોતી શોધ

કરી-છે. આપણો શુદ્ધ વૈકલ્ય ખૂબ છે. એટલે આપણી સામે સાદી રીતે કામ કરતા આ માણસોને હરીકાઈ કરવી કઠિન થઈ પડે છે. અને તેમને પોતાની મહેનતનો જે નણ્યો મરડો. મળે છે એ અણુતાં આપણને ખેદ થાય છે.

એક કારખાનામાંથી લોહાની વાર્ષિક પેદાશ લગભગ ૬૫ ખાંડી થાય છે. અને કાઠિયાવાડમાં અત્યારે જે છ કારખાના કામ કરે છે તેમાંથી વાર્ષિક ૧૫૦ ટનની સરેરાશ પેદાશ મળી શકાય. ગ્રેટબ્રિટનની લોહાની પેદાશના ગરખાંમણીમાં તો આ પેદાશ સાવ નજીકી મળી શકાય. આ માટે નીચેનાં આંકડાઓ જણવા જેવા છે.

કાઠિયાવાડમાં લોખંડની પેદાશ ૧૮૩૭ ૧૬ ટન.

વિસ્તારતની ,, ૧૭૮૮ ૮૦૦ ,,

,, ૧૭૯૬ ૧૦૩૩ ,,

,, ૧૮૦૬ ૧૪૯૭ ,,

,, ૧૮૨૦ ૨૫૨૬ ,,

કાઠિયાવાડમાં. નોંધવું લોહું-જરૂરીયાત કરતાં પણ વધારે લોહું-ખેડ કરવાની શક્તિ છે, છતાં વિસ્તારતી માથની સ્પર્ધામાં કાઠિયાવાડનું લોહું ટકી શકતું નથી. રાણાવાવ અને રાણપુર કે ન્યાં લોહું બને છે. ત્યાં તે વિસ્તારતના ગાદ કરતાં મોંઘું પડે છે. પરિણામ એ આવે છે, કે જગતમાં કાઠિયાવાડના લોખંડનો કાર્ક લાવ પૂરતું નથી. લોખંડ ઉત્પન્ન કરનારાં પોરબંદર, નવાનગર, જોડીઆ વગેરે ગામોએ બહારથી આવતા લોહાની સામે પોતાના રક્ષણ માટે જગત નાંખે છે. પરંતુ તે સ્થળોએ પૂરતી માગ નથી. અગ્નિમાને કાઠિયાવાડના લોખંડને કાઠિયાવાડ બહાર જગત શોધવું રહ્યું. લીખડી ૧-૧-૧૮૩૮.

છ. જેકબ. ફેરન.

પૂજ્ય શ્રી પ્રભાશંકર પદ્મણી સાહેબના સંસ્મરણો

કાઈ પણ મહા પુરુષના એકંદર જીવનનો ખ્યાલ કરવાનું તેમજ તેનો સર્વાંગ આજેખ કરવાનું કામ ધણું કઠણ છે. એ વાત એવા જીવનનો વિચાર કરવા બેસીએ ત્યારે જ સમન્વય એવી છે. વિચાર કરતાં એમનું જીવન એટલું બધું વિસ્તારવાળું, એટલું અગાધ અને ઉંચું જણાવા માંડે છે કે તેને પહોંચી વળવા માટે આપણી છેક લઘુતા અને અશક્તિનું તરત જાન થઈ જાય છે.

પૃથ્વી આખીને વૌદાર્ધ રહેલાં મહાસાગરનાં અપાર અગાધ જળની મર્યાદાની જામી ઉતારવા માટે કેવડા કેમેરા-લેન્ડએ તેનો ખ્યાલ પણ શી રીતે થઈ શકે! આપણે બહુ તો નકશામાં અમુકને હિંદી મહા-સાગર, અમુકને આટલાંટિક, અમુકને પાસિફિક, ઉત્તર મહાસાગર અને એવાં એવાં લુદાં નામો પાડી પાડીને કંઇક દૂર દર્શન કર્યાનું માની લઈએ. પણ તેમ કર્યાથી તે સાગરોના વિસ્તારનો ખરો ખ્યાલ તો આવે જ નહિ. તો પછી એવા લુદાં નામોથી આજ-ખાતા મહાસાગરો બધા સમુદ્ધનિયોથી ભેગાંબને એક અખંડ મહાન જળસમૂદ્ર છે તેનું સાચું જાન આપણને શી રીતે થઈ શકે!

પૃથ્વી ફરતા બધી બાણ પથરાઈ રહેલાં એ અપાર પાણીના સમૂહનો એકો સાથે ખ્યાલ કરવો હોય તો તેનાથી પણ વધારે વિસ્તારમાં વ્યાપેલાં ચોમેરના આકાશમાં સમાય એવડા કેમેરા માંડવો બેઠાએ, તોજ આખાવ જળસમૂહને દેખી દેખાડી શકાય! મને તો આટલું બધું મહાન અને વ્યાપકજીવન પૂજ્ય સ્વર્ગસ્થ સર પદ્મણીજીનું સાગ્યા કર્યું છે. અને હજીયે લાગે છે, અને ચોગરદમના અવકાશને ઘેરી વળે એવડો મારી પાસે કેમેરા નથી. હું તો એ અપાર ઐશ્વર્યવાળો, અગાધ હૃદયવાળો, અને આખી આલસમાં વિસ્તરી રહેલો એ અલૌકિક વ્યક્તિના

જીવનસાગરને એક કાંઠે ઉભો ઉભો તેનાં અદ્ભુત સુંદર ઉજળતાં મોઝાં બેઠો બેઠો. આનંદ અને અહોભાવ જ માત્ર અનુભવી શકું. સાગરને કિનારે ઉભેલી કાઈ લઘુ વ્યક્તિ તેથી વધારે શું કરી શકે?

આ રીતે એ દૈવી પુરુષના સર્વવ્યાપક જીવનમાં અનેક મોઝાં ઉજળી રહેલાં-હતાં, અને હું તે બેઠો જાણીને અનેકવાર હર્ષપ્રક્રુદ્ધ થયો હતો, તેમાંનાં બેચાર સ્મરણો જ હું કહી શકું, અને એથી વધારેની વાતો ગારી શક્તિ બહારની છે.

એમનો રાજભક્તિ અને સેવાનિષ્ઠા તો દૂરથી પણ પ્રથમ નજરે દેખાય એવી છે. આરંભથી છેક છેવટ સુધી એકધારી સેવાનિષ્ઠા ચાલી આવેલી-સૌ કાંઇએ બેથેલી છે. એમાં નરેશ પ્રત્યે તો પ્રભુ સરખો પૂજ્યભાવ અને પક્ષાદારી અનેકવાર, તેઓશ્રીના જીવનમાં જોવામાં આવતાં હતાં.

હું છેક ન્હાની વયથી ઘરનો ખાનગી શિક્ષક હોઈ, આણુ અબ્યાસે નિશાળનો સમય થઈ જતો ત્યારે સાથે જ જમી લાંબને મારે કોલેજમાં જવાનું થતું, અને વેકેશનોમાં પણ ઘણીવાર વિદ્યાર્થીઓ સાથે આખો વખત રહેવાનો પ્રબંધ હતો. આવા સમયમાં મેં અનેકવાર બેથેલું કે અમારી સાથે તેઓશ્રી જમતા હોય ત્યાં ઘણી વેળા “મહારાજ સાહેબે યાદ કરે છે.” એવાં કહેણ આવતાં. અને એ કહેણ સંજાળાં કે તરત તેને પ્રભુ આઠા જેમ સમજીને ખાતું અધવચ્ચ હોય કે આરંભ જ હોય તોપણ હિભા થઈ ઝબો અંગરખું પહેર્યું ન પહેર્યું ને તુરત સામે રાજમહેલ તરફ ચાલતા થતા. અને ઘણીએ વેળા મુખવાસનું પટીકું અને પ્રગરખાં પણ પટાવણો લાંબને પાછળ દોડી જતાં મેં દોઢેલો. આ જોઈ એક નાનો દાખલો છે તોપણ રાજ પ્રત્યેની ભક્તિ અને સેવાનિષ્ઠા કટલી-ખંધી હતી. તે બરાબર સાબીત કરે એવો છે.

ખીન્ને મોટા દાખલો તો સૌ જાણે છે, કે-પોતે સરકારી સામાન્યના હોદી વજરની કાઉન્સીલમાં, ત્યાં દિંદના ગણના માંડવા રાજપુરુષને જ પદવી મળી શકે, એવી ઉંચી માનવંતી પદવી ઉપર પોતે પાંચ વરસ માટે નીમાયા હતા પણ દેવયોગે આપણા લોકપ્રિય સંદર્ભત મહારાજન સર. ભાવસિદ્ધાંતો સ્વર્ગવાસ એમણે ત્યાં સાંભળ્યો કે તરત એ મોટી પદવી હજી વરસ દોઢ વરસ પણ પૂરી બોગવી નહોતી તેને તજી દેતાં એમને જરાય વાર લાગી નહોતી. પોતાના પ્રભુત્વ "રાજા તરફની એમની ચેમલકિત અને સેવાનિષ્ઠાનો આ ન્યક્ત દાખલો છે. " મારા પ્રભુ સમાન રાજવીનાં આગેશો અત્યારે માવતરની હૂંફ વિનાની વીણાં પડે તે કેમ સહેવાય, અને એ મહારાજને વત્સલભાવે સાચવેલી પ્રજાને પણ હવે કોનો ફિલાસો? "-આવી હૃદયની ભાવખીલી ઉદાર શ્રુતિથી પોતે એ મહાન ગૌરવરાણું પદ પણ તત્કાળ છોડી દીધું હતું. અને પોતે પાછો પોતાનો રાજ્ય સેવાધર્મ સ્નેહથી સ્વીકારી લીધો હતો. એડમીની-સ્ટ્રેશનના લાંબા સમયમાં કેટલી ચીવટ, ખંત અને ઉર્મગથી બાળ મહારાજન, રાજવી ભાષણો, અને બધી દૈયતનું કેવું સરસ રીતે લાલન, પાલન, પેપણ, શિશુણુ વગેરે કર્યું હતું, અને રાજ્યની આખાંદી અને સમૃદ્ધિ અનેક માર્ગે, કેટલી બધી વધી હતી તે વાંત તો હજી તાજી જ નજરે તરે છે.

પણ આ બધાં કાર્યો એમણે પોતાના ઈશ્વર તુલ્ય નરેશને નામે જ કર્યા છે. દરેક કામની ચોળના ઝોમાં "મહુમ મહારાજન સાહેબની અમુક અમુક ઈચ્છાઓ હતી " અથવા "તેમણે આ ચોળના વિચારી રાખી હતી "—એવા ઉશ્વેષો અને વળી "નામદાર બાળ મહારાજની આટલી આટલી ઈચ્છા છે " એવા ઉશ્વેષો દરબાર દરતરે અનેક છે એટલું નહિ પરંતુ જાહેર ભાષણોમાં પણ તેઓશ્રીના ઉદ્દારો અનેકવારે સાંભળવામાં આવેલા.

આમાં એ મહાન નરનું નિરંજિમાનપણું અને આત્મસમર્પણની વૃત્તિ દેખાય છે. આવાં અદ્ભુત

વગરનાં કામો આપણા રાજ્યને અંગે તો અનેક કર્યા છે, પણ તે ઉપરાંત ખીન્ન દેશી રાજ્યોનાં અને સરકારથી સોંપાયેલાં કામો પણ એવી જ ઉદાર ભાવનાથી તેઓશ્રીએ અનેક કર્યા છે. અને તેથી જ તેઓ આખા દિંદમાં અને સિટિય સ્તનતમાં હવે પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા. છતાં એમની સાદાર્થ અને નિરભિમાનપણું એટલું બધું હતું કે એ મહાપુરુષ તરફ દરેકાંઈને પૂજ્યભાવ થયા વગર રહેતો નહિ. મોટા મોટા સરકારી અમલદારો, મોટા રાજપુરુષો અને પ્રસિદ્ધ લોકનેતાઓ પણ એમની સલાહ લેતા. અને એમની અગાધ બુદ્ધિ, બીચી શક્તિ, તલંદરશી અને વિશાળ દ્રષ્ટિ, અને કાર્યદક્ષતાથી તાલુબ થયાના પણ દાખલા છે.

ઉપરાંત એ ઉદાર પુરુષની દાન દયાળુતાની વાંતો લખતાં તો મોટી કલમ છેકે હુંકી જ પડે, એટલી વિશાળ એમની દાનભાવના હતી. એમની પાસે માગવા ગયેલા કાર્ધ પણ, ગરીબ કે દુઃખી માણસ કાર્ધ મળ્યા વગરનો કદિ પાછો ફર્યો જ નથી. એટલું જ નહિ પણ માગનારે પોતે પ્રાપ્તિની જોટલી આશા કે ઇચ્છા રાખી હોય તે કરતાં ઘણું વધુ મળ્યાથી અહોભાવ અને તુષિ સાથે દાન પક્ષીસ લઈ રાજી થયેલાના દાખલા પણ ઘણા છે.

માગવા આવનારને જ આમ આપતા એમ નહિ, પણ રસ્તે જતાં આવતાં જ કોઈ દુર્બળ, દરિદ્રો કે દુઃખી નજર પડ્યો તેને માગ્યા વિના પણ પોતે આપવા વગર રહ્યા નથી. આખા દિવસમાં જો કોઈને કોઈ ન આપણું હોય તો એમના જીવને ચેત જ પડતું નહિ. કેમકે એ ઉદાર દિલની દયાળુ ભાવણી કંઈ કંઈ અપાયાથી જ પ્રસન્ન થતી.

આમ દરિદ્ર કે દુઃખીને તો આપતા, પરંતુ મોટા શ્રીમંતો, રોકીયા, કે ગૃહસ્થો જેને વિષે પરિચયથી બાજુવામાં આવતું કે-તે અમુક સંજોગો કે કારણોને લીધે ગરીબીમાં લપસી પડવાની અણી ઉપર છે, તેવા અનેકને અણીને અવસરે એમણે હાય દમને ટેકવી રાખ્યાના પણ ઘણા દાખલા છે. એક અંગ્રેજ લેખકે

લાખ્યું છે કે-“ ગરીબ અવસ્થામાં જન્મેલાને ગરીબાઈ વેડવી પડે તે સહેલું છે, પણ શ્રીમંતાઈના વૈભવમાંથી ઉતરી પડીને દરિદ્રતાનાં દુઃખનો ભોગ યહું પડે તે અત્યંત અસહ્ય છે.” આ સિદ્ધાંતનું તાત્પર્ય તેઓથી બરાબર સમજતા તેથી એવી કોઈની પણ રિયલિટી થઈ પડવાનું જાણીને તેમનું દયાળુ દિલ કટણી ઉઠતું.

દુઃખીને દાનનાં અને સહાયનાં કામો એમણે જીવનભર ધણીયે કર્યો છે, પણ તેમાંથી એક પણ કામ એ મહાપુરુષે કર્તૃત્વ લોકથી કર્યું જ નથી. દાન કે સહાય લેનારો માણસ ઉપકાર માનવા આવે તે પણ તેમને ગમતું નહિ. એવા લોકોનાં તરફનાં આજ્ઞા-રના શબ્દોની પણ તેઓ નાપમંદગી બતાવતા. દાન કે સહાય દરકોઈને જમણે હાથે જ અપાયું તે કામો હાથ પણ જાણે નહિ, એવું એમને તેનું કાયમ વિસ્મરણ જ રહેતું. આનું મુખ્ય કારણ એ કે પોતે આપ્યું છે એવો ક્ષુદ્રભાવ તેમને કદિ પણ થતો નહિ. પરંતુ જે કંઈ અપાય છે તે પ્રભુ અપાવે છે, અને પોતે તો આપવામાં નિમિત્ત માત્ર છે, તેથી પ્રભુની હુડી શીકારે છે-એવી એમના હૃદયમાં ઉદાર ભાવના નિરંતર પ્રકટી રહેતી,

વળી “પાત્રે દાનમ્”નો સિદ્ધાન્ત પણ એમને પસંદ નહોતો. તેઓ એમ માનતા કે જેઓને કંઈ આપવાની દાનત ન હોય તેઓ નહિ આપવાના બહાના તરીકે જ એ સિદ્ધાન્તનો ઉપયોગ કરે છે, બાકી પ્રભુની આ સૃષ્ટિમાં કોને દાન માટે પાત્ર કુપાત્ર ગણવો એ મુશ્કેલ છે. જે માણસ માગવા માટે લાંબો હાથ કરે તેજ એનું દાન લેવાનું પાત્ર-પછી વળી પાત્રનું બહાનું શા માટે શોધવું?

ગુજરાતી ભાષામાં “માગવું તે તો માથા સાટે” એવી કહેવત છે. તેમાં જે ઉડા મર્મ રહેલો છે તે તેઓ બરાબર સમજતા. માગવામાં શરમ લાગે એ તો માનવીનો સહજ સ્વભાવ છે. પણ ધણી લોકોને ગરીબ હોવા છતાં માગવું પડે તે માથા સાટે યાય છે, એટલે કે-માગવા માટે લાંબો હાથ કરવા કરતાં માથું વાદીને ધરી દેવું એ વાત તેમને મન સહેલી

છે. મનુષ્ય સ્વભાવની આવી પીછાણ એમને પૂરેપૂરી હતી, તેથી તેઓથી એમજ માનતા કે-કંઠાલીયત કે નાણાબીડ વગર કોઈ માગવાનો હાથ ધરે જ નહિ માટે જરૂર આપવું એવો ઉદાર ભાવના એમની હતી.

એમની પ્રભુ પરાયણૃત્તિ અને ત્યાગની ભાવના પણ અદ્ભુત હતી. ત્યાગી, સન્વાસી થઇને બેસવામાં તેઓ વિરાગ કે પ્રભુમય જીવન માનતા નહિ. તેઓ તો પ્રભુ અર્થે લોક કલ્યાણનાં કર્તવ્યને જ પોતાનો ધર્મ સમજતા, અને એવો કર્તવ્ય ધર્મ જીવનની છેલ્લી ધડી સુધી બળવવાનું પોતે સુકયા નથી. તા. ૧૬થી ફેબ્રુઆરીએ એ સુદરાત્મા જીવનમુક્ત થયા, અને તારીખ ૧૫મી ફેબ્રુઆરીના દિવસે સુધી એમણે ધરડી લોકકલ્યાણની અને રાત્નહિતની તાજ અનેક મોજનાઓ એની સાળીતી દેનારી મોલુદ છે!

આમ પ્રભુને માટે, પોતાના પ્રભુત્વ રાજ્યની કાજે, અને પ્રભુના અંશવાળી બધી પ્રજાના હિતને સાફ પ્રાપ્ત થયેલાં કામો કરવા; પરંતુ તે કરવામાં પોતે કર્યો છે અથવા પોતાના લાભ કે યશ માટે કર્યો છે-એવી જેમાં છાયા પણ ન હોય એ જ ખરો ત્યાગ અને અને ખરો કર્મયોગ!

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં કહ્યું છે કે-ફળની જરા પણ ઈચ્છા રાખ્યા વગર માત્ર કર્મ કે ધર્મ ગણીને પ્રાપ્ત થયેલાં કર્તવ્યો કરવામાં આવે તેજ ખરો વિરાગ અને તેજ ખરો યોગ કહેવાય. આવી દૃઢ ભાવનાથી એ કર્મયોગી મહાત્માએ દરેક કર્તવ્ય કરેલું નજરે તરે છે. હું મારી જીવાનીમાં પૂજાપાક કરવા વખતે ગીતાનું વાચન કરતો અને અર્થ સમજીને પાક કરવાની કાળજી પણ રાખતો. પરંતુ ગીતામાં ગવાયેલા તત્ત્વભાષનું ખરૂં રહસ્ય તો મને એ મહાપુરુષના જીવનમાંથી જોઈતું સમજાયું છે તેટલું ગીતાજીના શબ્દોમાંથી નહોતું જ સમજાયું!

ઉપરાંત એ મહાન પૂજ્ય પુરૂષ “માનવતા મહેરબાન” તો શું પણ “સદા કૃપાળુ નામદાર” કે એવા ભવ્ય સંયોધનથી રાજરીતિમાં બોલાવતા અને પૂજવાને યોગ્ય ગણાતા હતા, તેમણે એવું ગૌરવર્ધ્ય

પદ પણ કર્તવ્યનિહાના લાવથી તણે “આજમ” જેવા લઘુ સંબોધનનું પદ રંગે રંગીકારી લીધું હતું. અને તેમ કરીને રાજ્યની અને રાયતની સેવા કરવામાં શરીરની પણ પરવા કર્યા વગર અપાર મનોબળથી ઉદ્ઘા બે મહિના સુધી જે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો તે વાત તો છેક તાજ જ છે.

આવા અર્થવાન પ્રતિભાશાળી મહાપુરુષની મહત્તા હું મારાં અલ્પ સાધનોથી શી રીતે માપી શકું? હીમાલય જેવા મહાન પર્વતરાજની તબેડીમાં ઉભેલા માનવી તેમાંથી ચારે બાજુ અમૂલ જેવા પ્રવાહોને

ધોધબંધ વહેતા દેખે, અનેક મુશ્કેલીવાળી ઔષધીઓનાં વનોને એમાં ઝૂંપી રહેલાં જુવે, એના પટ વિસ્તારનો તો ક્યાંય છેડો જ ક્યાં શકે નહિ, અને એનાં ગંગા-વર ઉચાં શિખરોને આકાશમાં વાતો કરતાં નિહાળે, ત્યારે તે માનવી આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈને માત્ર એટલું જ કહી શકે કે—

“અહા હા! કેટલો મહાન!”

આવા અહોભાવે જ હું તો વિરમું.

તા. ૨-૩-૧૯૩૮.

વિ. ય. આવાસતથી

મુંબઈની રાજ-મંત્રી સભા

૧૯૩૬ ના ઓગસ્ટ, સપ્ટેમ્બર અને ઓક્ટોબર મહીનામાં મુંબઈના ટાઉન હોલમાં નરેશો અને એમના, મંત્રીઓની એક અસાધારણ સભા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એકસેશન અને ફીડરલ વિપરો પરત્વે વિચારણા અને નિર્ણય કરવા એકત્ર થઈ હતી. પહેલાં મંત્રીઓની સભાએ મર્યાદા યોગ્ય વિગતોની વિગતસર ચર્ચા કરી જે નિર્ણયો બાંધ્યા હતા તે નિર્ણયો ઉપર દેહરી કમિટીએ વિચારણા ચલાવી હતી અને ઓક્ટોબરમાં ગળેલી નરેશોની સભાએ નહિવત ફેરફારો સાથે એને મંજૂરી આપી હતી. આ સભાઓમાં થયેલું કામકાજ અગત્યનું હતું. અને તે એટલા માટે કે મંત્રીઓની સભાએ બહુજ ઓછવટથી અને છણી છણીને અગત્યના સવાલોની ચર્ચા કરી હતી. આ સભાઓની કાર્યવાહીના પરિણામે ગરે વર્ષે નીમાયેલી નરેન્દ્ર મંડળની કોન્સ્ટીટ્યુશનલ કમિટી અને અર્થ પ્રકરણી કમિટીએ પોતાના અભિપ્રાયો આપ્યા હતા. અર્થાત્ કે દેશી રાજ્યોએ ફેડરેશનમાં પ્રવેશ કરવા સંબંધીના પ્રશ્ન પરત્વે થઈ શકે એટલી સંપૂર્ણ વિચારણા મંત્રીઓએ અને નરેશોએ કરી લીધી છે.

જો કે આવી બાબતોની ચર્ચા નરેન્દ્ર મંડળની બહાર સભાઓમાં કરવામાં આવતી નથી પણ બાનગી

એકામાં એ વિષે ખૂબ ઉદાપોહ કરવામાં આવે છે. પરંતુ હમણાં હમણાં નરેન્દ્ર મંડળની એકો નિયમ પ્રમાણે ભરાતી નથી. ઉદેશાં માર વરસમાં આ મંડળની એક માત્ર બે વખત ડિલ્હી ખાતે મળી છે. એટલે તત્કાળ, ઉત્પલ થયેલા સવાલોને માટે નરેશો મુંબઈ જેમ રથે એકત્ર થઈ વિચારણા કરે છે. ફેડરેશનની બાબતો સાથે સંબંધ ધરાવતા જે કેટલાક અનિવાર્ય સવાલો છે તે પૈકી એક સવાલ નરેન્દ્ર મંડળના બંધારણનો છે. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એકસેશન સંબંધી કે ફીડરલ વિપરો સંબંધી જે કે રાજ્યોના હિતની દૃષ્ટિએ નિર્ણયો બાંધવામાં આવે છે પરંતુ એ નિર્ણયોને જ્યાં સુધી નરેન્દ્ર મંડળ તરફથી વિધિસર સંગતિ, ન મળે ત્યાં સુધી એનું, કાપદેસર જોર ઝોણું રહે. કારણકે મુંબઈ વગેરે રથેઓએ નરેશો વ્યક્તિગત એકત્ર મળે છે. અને ત્યાં ચતા નિર્ણયો એક સમાના નિર્ણયો જેવા છે. જ્યારે નરેન્દ્ર મંડળ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારી સંસ્થા છતાં એના વિષે રાજ્યોમાં એવો અસંતોષ છે જે ગદાં રાજ્યોનું એમાં પ્રતિનિધિત્વ નથી. એક એ રાજ્યો તો એવાં છે, કે અત્યાર સુધીમાં એ રાજ્યોએ નરેન્દ્ર મંડળને રપસી સુદાં નથી કર્યાં, અને જ્યાં સુધી એ અસંતોષ દૂર કરવામાં ન આવે ત્યાં

સુધી નરેન્દ્ર મંડળની સંસ્થા, અને એના બંધારણ સંબંધી અસંતોષ દૂર ન જ થાય. મુંબઈની રાજ-મંત્રી સભાએ આ મુશ્કેલી દૂર કરવા ઘણું અંશે સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે.

કેટલાંક વર્ષથી નરેન્દ્ર મંડળની પુનર્ઘટના કરવા સંબંધી તો ચર્ચા ચલી જ હતી. અને તે માટે સર્વ નરેશો ઇતેન્દ્ર હતા. જે એમ ન કરવામાં આવે તો એ સંસ્થા, એના બંધારણની નિર્બલતાને લીધે સ્વયં નષ્ટ થવા જેવી સ્થિતિમાં આવી પડે. અને એટલા જ માટે આ મંડળની નવેસરથી રચના કરવાના હેતુથી નરેન્દ્ર મંડળનો એક પુનર્ઘટના સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. આ સમિતિનો હેતુ નરેશોમાં અસંતોષ દૂર કરી એકસંધી સ્થાપવાનો અને નરેન્દ્ર મંડળને રાજ્યોત્તું સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારું મંડળ કરવાનું હતો. આ સમિતિની એક ઉપ સમિતિ નીમવામાં આવી હતી અને તેણે પુનર્ઘટનાનો અહેવાલ રાજ-મંત્રીઓની સભા સમક્ષ રજુ કર્યો હતો. આઠ આઠ દિવસની સતત મંત્રણા પછી સર્વ એક મત ઉપર આવ્યા હતા, અને નરેન્દ્ર મંડળની રેન્ડીંગ કમિટીનું બંધારણ, નવેસરથી રચવાનો અને હૈદરી કમિટીના નામે ઓળખાતી મંત્રીઓની સમિતિને સ્થાયી બનાવવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. મુંબઈની સભાએ નરેન્દ્ર મંડળના બંધારણ સંબંધી જે ફેરફારો સૂચવ્યા છે તેના ઇરાવોનો ખરડો આ લેખની નીચે આપવામાં આવ્યો છે. સૂચવાયેલા આ ફેરફારો મંડળના માનસેલર, જેઓ અત્યારે મહારાજા ગમ-સાહેબ સર વિશ્વવિજયસિંહજી છે એમના ઉપર મોકલાયા પછી એ બધાની ચર્ચા નરેશોની ખાનગી સભામાં થશે અને ત્યાં થયેલા નિશ્ચય પ્રમાણે પુનઃ નરેન્દ્ર મંડળનું બંધારણ રચાશે. વળી પુનર્ઘટના સમિતિએ નરેન્દ્ર મંડળમાં સભ્ય તરીકે બીજાં રાજ્યો દાખલ થઈ શકે તેને માટે એક કાઉટેરીંગ કમિટીની પણ નિયુક્તિ કરી છે. પણ આખા નરેન્દ્ર મંડળના બંધારણમાં અગત્યનું સ્થાન તો નરેશોની રેન્ડીંગ કમિટીનું છે. આ કમિટીનું મહત્વ લીગ ઓફ નેશ-

ન્સની કૌસીલ જેવું છે. એટલે એ કમિટી, બ્યારે આ નવા ખરડા પ્રમાણે સ્થાયી સ્વરૂપ લેશે ત્યારે બીજાં રાજ્યોને નરેન્દ્ર મંડળમાં યોગ્ય રીતે પ્રતિનિધિત્વ મળી શકશે એમ અમારું માનવું છે. નરેન્દ્ર મંડળના મૂળ બંધારણ અનુસાર રેન્ડીંગ કમિટી સાત નરેશ સભ્યોની હતી. પાછળથી તેમાં ફેરફાર કરી એ સંખ્યા નવની કરવામાં આવી અને ઉપરાંત પ્રો-આન્સેલરની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી. પરંતુ નરેન્દ્ર મંડળની બેઠકા દરમિયાન રેન્ડીંગ કમિટીની મુંદણી કેવી રીતે ચલી અને તેમાં રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ જળવાવું કે કેમ એ હકીકત, એવી બાબતો વિષે ગણકાર હોય તે બરાબર સમજી શકે એવું છે. હવે આ નવા ખરડા પ્રમાણે-જે તે નરેન્દ્ર મંડળમાં માન્ય રહે તો-રેન્ડીંગ કમિટીના સભ્યોની સંખ્યા ૨૫ ની થશે. અને જે ઇરાવોનો અમલ થશે તો લગભગ બધાં રાજ્યોનું એ કમિટી પ્રતિનિધિત્વ ધરાવશે. અર્થાત્ કે એથી નરેન્દ્ર મંડળની અત્યારે જે અસ્થિર દશા છે તેમાં એકસંધી સ્થપાશે.

કેટલાકને એવી શંકા થાય કે નરેશોની આ એક-સંધી અને નરેન્દ્ર મંડળની પુનર્ઘટનાનું પગલું શીડરલ ધારામંડળમાં બ્રિટિશ હોંદની સામે વિરોધ મતનું એક ભુજ ઉભું કરશે. પરંતુ એવા કાલ્પણ હેતુથી નરેશો કે જેઓ બીજાઓના જેટલાજ દેશભક્ત છે તેઓ એવું પગલું લેશે એ માન્યતા અયોગ્ય અને ખૂલ ભરેલી છે. શીડરલ બંધારણમાં બ્યક્તિગત રીતે અને એક સામું મોંતાનું હિત જળવાઈ રહે એટલું જ કરવાનો માત્ર નરેશોનો હેતુ છે. અને પુનર્ઘટના સમિતિએ એક સલાહ સુધી સતત મહેનત કરી જે યોજના ધરી, તૈયાર કરી છે તેથી એ હેતુ ભવિષ્યના શીડરલ બંધારણમાં જળવાશે. નરેશોની શાફક મંત્રીઓની પણ સલાહ આપનારી સ્થાયી સમિતિ નીમવાનું ઇરાવ-વામાં આવ્યું છે. જેનું કાર્ય નરેશોને શીડરલ બાબતોમાં સલાહ અને સૂચના આપવાનું રહેશે. પણ એ સલાહ કે સૂચના નરેશોને બંધનકારક નહોતી ગણાય.

એકંદરે આ યોજના એવી છે કે એથી, મોટા

રાજ્યોની નરેદ્ર મંડળમાં સહાનુભૂતિ મેળવી શકાય છે. નાનાં રાજ્યોને સંતાપ મળે છે. તેમને નરેદ્ર મંડળમાં પ્રવેશ કરવાનું દાર ઉઘડે છે. અમુક જ નરેદ્રો અત્યાર સુધી સ્ટેન્ડીંગ કમિટીમાં નીભાય છે, એવો જ આક્ષેપ હતો તે દૂર થઈ હોંટાં બધાં રાજ્યોને એમાં યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ મળે છે. અને ફીફ્થ યાજ્ઞોતર નરેદ્રોને મંત્રીમંડળની સલાહ મેળવવાની તક ઉભી થાય છે. એક યાજ્ઞોતરો અત્ર ઉદ્દેશ્ય કરવો જોઈએ, અને તે મહારાજા જામસાહેબે કહ્યું છે તેમ “કેટલાક નરેદ્રોમાં ગેરરામજૂતી ફેલાય છે તે પ્રમાણે સમિતિનો ઉદ્દેશ, નરેદ્ર મંડળને નવેસરથી રચવાનો નથી. પણ તે વિશેષ શક્તિશાળી બને એવી રીતે તેનું બંધારણ રચવાનો ઉદ્દેશ છે.” જામ મહારાજાની એ વાત ખરી છે કે નરેદ્ર મંડળનું ડલેવર જ્યાં સુધી શક્તિશાળી ન બને ત્યાં સુધી એ મંડળથી દેશીરાજ્યોના હિત સંબંધે યથાર્થ રીતે જાળવી શકાશે નહીં. અને આવો મત હમલગ સર્વ માન્ય છે.

પુનર્વ્યવસ્થા સમિતિએ જે પેટા સમિતિ નામી હતી તેમાં મંત્રીના મહારાજા, અને સુવરાજ સાહેબ લીજંટી ઉપરાંત વડોદરાના હાલના દીવાન સાહેબ, સર મનુભાઈ મહેતા ગ્વાલીયર તરફથી, નવાજ સર લીલાકાંત હવાતખાન, સર ફૈયાસ નારાયણ હમસર, મેજર સરદાર પાનીકર, નવાજ અલીયાર જંગ, કર્નલ જોરાવરસિંહજી અને મી. પવાર વગેરે સભ્યો હતા. આ ઉપ સમિતિએ પરિશ્રમ પૂર્વક ટુંક સમયમાં પોતાનો અહેવાલ તૈયાર કરી પુનર્વ્યવસ્થા સમિતિ આગળ પેશ કર્યો હતો. અને નરેદ્ર મંડળના બંધારણને લગતી કેટલીક વૈકલ્પિક સૂચનાઓ કરી હતી. ખાસ કરીને સ્ટેન્ડીંગ કમિટીના બંધારણ પરત્વે નાનાં રાજ્યો તરફથી મતભેદ ઉપસ્થિત થયો હતો. અને ફેરફાર ધારામંડળોમાં એકતાની વહેચણીનું જે ધોરણ અપનાવ કરવામાં આવ્યું છે તે કરતાં પણ વિશેષ પ્રમાણમાં મધ્યમ દક્ષિણાં ૨૨ રાજ્યોને વિશેષ પ્રતિનિધિત્વ ન મળવું જોઈએ એવો નાનાં

રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓનો આગ્રહ હતો. પરંતુ માંહિ માંહિની નિખાલસ ચર્ચા અને આપમેથી કામ કરવાની શક્તિથી એ મતભેદનું પરિણામ સુખરૂપ આવ્યું છે. અને કશા પણ મતભેદ સિવાય સર્વાનુમતે સ્ટેન્ડીંગ કમિટીનું અને સલાહ આપનારી કાયમી મંત્રી સંમિતિનું બંધારણ માન્ય રહેવા પામ્યું એ રાજ્યોને માટે શુભ સિદ્ધિ છે. નરેદ્રો એ નરેદ્રો હોવા છતાં તેમણે દર્શાવી આપ્યું છે કે સામાન્ય હિતની બાબતોમાં તેઓ એકસંધી જાળવી શકે છે. અમારી દૃઢ માન્યતા છે કે નરેદ્રોના આ દર્શાવોની અસર બ્રિટિશ હાંદવા આગેવાનો ઉપર અને સરકારી મંડળોમાં થશે.

આ રીતે એક અઠવાડિયાની મહેનત પછી, નરેદ્ર મંડળની પુનર્વ્યવસ્થા સમિતિએ પોતાનું કામકાજ પૂર્વ કર્યું છે. એ નરેદ્રોના જાણકારોને આશ્ચર્ય પમાડે એવું છે. અને તેમાં સર્વ એકમતથી સંમત થયા છે કે નરેદ્રોની સ્ટેન્ડીંગ કમિટીની અને મંત્રીઓની રચાથી કમિટીનું પુનઃ બંધારણ કરવાની જરૂર છે. મહારાજા બીકાનેરના પ્રમુખપદે જે સલાહો લગાઈ નેમાં આ જાને કમિટીઓ પરત્વે વિગતેસર લોકીત આપવામાં આવી હતી. આદલી વિગતેસર અને વિષય ચિત્તે મુજબમાં એકત્ર મળેલા નરેદ્રો અને પ્રધાનોએ પોતાનાં હિતોની ચર્ચા કરી નિર્ણયો બાંધ્યાં એ, એમને વિષે અનિશ્ચિત મનોવૃત્તિનો આક્ષેપ કરનારાને જુદા પાડે છે. અને આ રીતે બીકાનેર મહારાજાના પ્રમુખપણા નાંચે પુનઃરચના સમિતિની જે એકા મળતી હતી તે ફોલ્ડમંદ પૂરવાર થઈ, એ એકકામાં દરેક પ્રશ્નોની જુદા દીકરી જણાવટ કરવામાં આવી અને દરેકના દષ્ટિબિંદુની વિચારણા કરવામાં આવી, એ ઉપરથી બીજાનો વિચાર કરવાની નરેદ્રોનો લાગણીની પ્રસંગ કરવાનું મન થઈ જાય એવું છે. બીજાના વિચારો અન્વય કરવાની ટેવ નરેદ્રોમાં અને મંત્રીઓમાં ફેજવાય એ એમના સુયોગની નિશાની છે. પરિણામ એ આવ્યું હતું કે શંકાશીલ વાતાવરણ દૂર થઈ કમિટીના બધા સભ્યો એકમતના હતા કે રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે એકસંધી કરવાની ખાસ અગત્ય છે

અને એટલા માટે નરેન્દ્ર મંડળ હોદ્દાનાં બધાં રાજ્યોનું યોગ્ય રીતે પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે એવું થવું જોઈએ. કાર્યવાહીના અંતે મહારાજા જામસાહેબે, બીકાનેર નરેશ કમિટીઓના કામકાજમાં જે જાહેરમત ઉઠાવી અને જે હેતુથી આ સભા બોલાવવામાં આવી હતી તે હેતુ પાર પાડવા માટે એમનો ઉપકાર માન્યો હતો, પ્રધાનોનો પણ. અને તેમાં ખાસ કરીને હૈદરાબાદના પ્રતિનિધિ નવાબ અલીયાર જંગનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. આ સભાએ નીચેના ઠરાવોનો ખરડો પસાર કર્યો હતો.

રાજ્યોની સ્થાયી સમિતિ

રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે એકસંપી થાય એવી જરૂરીઆત ધ્યાનમાં લેતાં અને નરેન્દ્ર મંડળમાં દેશી રાજ્યોને પ્રતિનિધિત્વ મળે તથા સર્વ રાજ્યો એક સાથે પગલાં લઈ શકે એટલા માટે આ સમિતિ, રાજ્યોની રેન્ડોગ કમિટી (સ્થાયી સમિતિ)ની યુનિર્ધટનાની આવશ્યકતા માટે એકમત થાય છે. તેવીજ રીતે પ્રધાનોની પણ એક કાયમી સમિતિનું બંધારણ નક્કી કરે છે અને લક્ષ્મણ કરે છે કે નીચેની ઢરખાસ્તોનો અમલ કરવો.

૧. રાજ્યોની સ્થાયી સમિતિનું નવું બંધારણ નીચે પ્રમાણે રહેશે.

જ. કુલ સભ્યોની સંખ્યા ૨૫ ની રહેશે. તેમાં પરિશિષ્ટ બમાં જે રાજ્યો દર્શાવ્યાં છે તેમને માટે ૧૫ બેઠક રહેશે. અને બાકીનાં રાજ્યો માટે ૧૦ જગ્યાઓ રહેશે. અને તેનું પ્રમાણ ૩ : ૨ નું રહેશે.

ચ (૧) પહેલી ૧૫ બેઠકમાંથી ૫ બેઠકા ૨૧ તોપોની સલામીવાળાં પાંચ રાજ્યો માટે અલગ રહેશે.

ચ (૨) અને અરશેષ ૧૦ બેઠકા બાકીનાં ૧૯ રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવામાં આવશે. અને તે એવી રીતે કે નીચેનાં પાંચ જુથમાંથી કોઈ પણ જુથ કોઈ પણ વખત પ્રતિનિધિત્વ વગરનું ન રહે. રાજ્યોનાં પાંચ જુથ આ પ્રમાણે છે. (૧) દક્ષિણ હોદ અને દક્ષિણનાં રાજ્યો. (૨) રાજપુતાનાનાં રાજ્યો. (૩) મધ્ય હોદનાં

રાજ્યો. (૪) પંચગળનાં રાજ્યો. (૫) પશ્ચિમ હોદ અને ગુજરાતનાં રાજ્યો.

ચ (૩) આ દસ નરેશ પ્રતિનિધિ સભ્યોને પરિશિષ્ટ બમાં જે ચોવીંશ રાજ્યો દર્શાવ્યાં છે તેના નરેશો ચુંટશે. અને

ચ (૪) આ દસ બેઠકોનું વોટીંગ રજીસ્ટર પોસ્ટથી થશે. તથા દરેક વોટીંગ પેપરમાં મત આપનારની સહી થશે.

ચ (૫) વોટીંગ પેપરને એવી રીતે પોસ્ટ કરવામાં આવશે કે નરેન્દ્રમંડળની બેઠક ભરાવાની હોય તે દિવસોમાં આ વોટીંગ પેપર ઉઘાડવાની જે તારીખ નક્કી કરવામાં આવી હોય તે તારીખ પહેલાં બે અઢવાડીયાં અગાઉ એ નરેન્દ્રમંડળના સેક્રેટરીને મળી જાય. અને જે પરિણામ બહાર પડે તે માન્ય રહેશે.

ક. પરિશિષ્ટ બમાં જે ધોરણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે ધોરણ અનુસાર બાકીનાં રાજ્યો વચ્ચે બાકીની ૧૦ બેઠકોની વહેંચણી થશે.

પ્રધાનોની સ્થાયી સમિતિ

૧. આ સમિતિની રચના નરેન્દ્રમંડળ નીચે પ્રમાણેના ધોરણે કરશે.

જ. સમિતિમાં સભ્યોની કુલ સંખ્યા ૨૫ ની રહેશે. આમાં પરિશિષ્ટ બ માં જે રાજ્યો દર્શાવ્યાં છે તે રાજ્યો માટે ૧૫ બેઠકો અને બાકીનાં રાજ્યો માટે ૧૦ બેઠકા રહેશે.

ચ. (૧) ૨૧ તોપોની સલામતી ભોગવતાં રાજ્યો માટે દરેકને એક એક એ પ્રમાણે ૫ બેઠકા અલગ રહેશે. અને આ પાંચ રાજ્યો પોતપોતાના પ્રધાનો નીમશે.

ચ. (૨) અરશેષ ૧૦ બેઠકા બાકીનાં ૧૯ રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવામાં આવશે. પણ તે એ રીતે કે નીચેનાં પાંચ જુથમાંથી કોઈ પણ જુથ કોઈ પણ વખત પ્રતિનિધિત્વ વગરનું ન રહે. રાજ્યોનાં પાંચ જુથ આ પ્રમાણે છે. (૧) દક્ષિણ હોદ અને દક્ષિણનાં રાજ્યો. (૨) રાજપુતાનાનાં રાજ્યો. (૩) મધ્ય હોદનાં

રાજ્યો. (૪) પંચાયતનાં રાજ્યો, (૫) પશ્ચિમ હિંદ અને ગુજરાતનાં રાજ્યો.

૪ (૩) આ દસ પ્રતિનિધિ સભ્યોને પરિશિષ્ટ ૪ માં દર્શાવેલાં રાજ્યોના નરેશો ચુંટશે.

૪ (૪) આ દસ બેઠકાનું વોટીંગ રજીસ્ટર પોસ્ટથી થશે. તથા દરેક વોટીંગ પેપરમાં મત આપનારની સહી થશે.

૪ (૫) વોટીંગ પેપરને એવી રીતે પોસ્ટ કરવામાં આવશે કે નરેદ્રમંડળની બેઠક ભરાવાની હોય તે દિવસોમાં આ વોટીંગ પેપર ઉઘાડવાની જે તારીખ નક્કી કરવામાં આવી હોય તે તારીખ પહેલાં બે અઠવાડીયા અગાઉ એ નરેદ્રમંડળના સેક્રેટરીને મળી જાય, અને જે પરિણામ બહાર પડે તે માન્ય રહેશે.

૫. પરિશિષ્ટ ૪ માં જે ધોરણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે ધોરણ અનુસાર બાકીનાં રાજ્યો વચ્ચે બાકી રહેલી ૧૦ બેઠકાની વહેંચણી થશે.

૨. (ક) ૧૯૩૫ના હિંદી સરકારના કાયદાને અંગે જે પ્રશ્નો દેશી રાજ્યોના કિત સંબંધ પરત્વે ઉત્પન્ન થાય તે સંબંધમાં સલાહ આપવાનું કાર્ય આ સમિતિનું રહેશે. (ઘ) નરેશોની રેન્ડીંગ કમિટી અથવા ચાન્સેલર જે બાબતો પરત્વે કમિટીને પડે તે ઉપર આ સમિતિ સલાહ આપશે. (ઙ) આ સમિતિને જે બાબતો સંબંધી પૃચ્છા કરવામાં આવી હશે તે બાબતો ઉપરના પોતાના વિચારો તે કક્ષે ચાન્સેલરને જ જણાવશે. (ઙ) ઉપરના (ઘ)માં જે બાબતોનો ઉદ્વેગ કર્યો છે તે સિવાય ૧૯૩૫ના ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈડીઆ એક્ટના સંબંધમાં જે કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તે સંબંધમાં આ સમિતિ પોતાનો મત ચાન્સેલરને આપશે. તેમજ વ્યક્તિગત રાજ્યને પણ પોતાનો અભિપ્રાય આપવાનો અધિકાર રહેશે. પણ રાજ્યોની રેન્ડીંગ કમિટીની અને પ્રધાનોની સમિતિમાં જે રાજ્યો પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતાં હોય તે રાજ્યોની અગાઉથી સમિતિ મેળવ્યા સિવાય બીજી કોઈ સત્તા સાથે આ સમિતિ પચત્તવહાર અથવા વાટાઘાટ કરી શકશે નહીં.

૩. હવે પછી પ્રધાનોની સમિતિ જે નિયમો કરે તે નિયમો પ્રમાણે પ્રધાનોની સમિતિનાં પ્રમુખનું સ્થાન રાષ્ટ્રપતિની નક્કી થશે.

૪. પ્રધાનોની સમિતિમાં જે સભ્યો ચુંટાય તે બે વરસની મુદત સુધી રહેશે. અને એના એ સભ્ય ફરી ચુંટણીને માટે લાયક ગણાશે.

૫. સમિતિનું સેક્રેટરીએટ એના પ્રમુખના હાથ નીચે રહેશે. અને દફતરોનું સંરક્ષણ, સંચાલની અને એના કામગીરીના વગેરે માટેના નિયમો સમિતિ ઘડશે.

૬. આ સમિતિના કામકાજમાં અને સેક્રેટરી-એટના નિલાય માટે જે ખર્ચ લાયક તે, સમિતિમાં જે જે રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ હોય તે રાજ્યોમાં ફાળવવામાં આવશે. જે રાજ્યોને સમિતિમાં કામગીરી સ્થાન છે તે રાજ્યોને, રાજ્યોનાં લુપ્ત અથવા તો બીજા વ્યક્તિગત રાજ્ય કરતાં ફાળામાં બેઠકી રકમ ભરવી પડશે. દરેક કેટલો ફાળો આપવો તે હવે પછી ચોક્કસ રીતે નક્કી કરવામાં આવશે.

૭. આગામી વર્ષના બજેટની નકલ અને તેના તપાસાયેલો હિસાબ દરેક વરસે ચાન્સેલરને તેમજ જે રાજ્યો ફાળો આપતાં હોય તે રાજ્યોને મોકલવામાં આવશે. અને જે ખર્ચ કરવામાં આવશે તે હવે પછી સમિતિ જે નિયમો કરે તે નિયમો પ્રમાણે કરવામાં આવશે.

ઉપરના ઠરાવમાં જે ફેરફાર સૂચવવામાં આવ્યા છે તે સિવાય કેટલાંક રાજ્યોના નરેશોમાં જે અસંતોષ હવાતી ધરાવે છે તે દૂર કરવા માટે આ પુનરેચના કરનારી સમિતિ પોતાના હક્કની રૂએ, નરેદ્રમંડળના સભ્ય થતા માટેની ચોક્કસતાનું જે ધોરણ કાઢેલી આ કમિટી રજુ કરે અને નરેદ્રમંડળ મંલુર રાખે તે પ્રમાણે જે કોઈ રાજ્ય નરેદ્રમંડળના સભ્ય થવાને લાયક કરે તો તેને નરેદ્રમંડળમાં દાખલ કરવા માટે અનુમોદન આપે છે.

પરિશિષ્ટ અ

૧. જે રાજ્યોને ફેડરલ ધારામંડળોમાં ૧૯૩૫ના કાયદા પ્રમાણે વ્યક્તિગત પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું છે, તેને

૨. ૧૯૩૦નું હોંદી રાકારનું દેશી રાજ્યો ઉપર જે મેમોરેન્ડમ છે, તે મેમોરેન્ડમ પ્રમાણે જે રાજ્યની ઉપજ એક કરેલ અથવા તેથી વધારે હોય તેવાં રાજ્યો અથવા તો ૧૯૩૧ની વસતી ગણતરી પ્રમાણે જે રાજ્યની વસ્તી ૫ લાખ અથવા તે કરતાં વધારે હોય તેવાં રાજ્યો માટે નરેશોની અને પ્રધાનોની સમિતિમાં એકંદર પંદર પંદર બેઠકો મળશે.

ઉપર જણાવેલાં રાજ્યો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. ૨૧ તોપોની સલામી:

- (૧) વડોદરા, (૨) ગ્વાલીયર, (૩) હેદાબાદ, (૪) કાશ્મીર, (૫) મહેસુર.

૨. ૧૯ તોપોની સલામી:

- (૬) ભોપાલ, (૭) છંદોર, (૮) કાલ્હાપુર, (૯) ત્રાવણકોર, (૧૦) ઉડ્ડેપુર.

૩. ૧૭ તોપોની સલામી:

- (૧૧) ભાવલપુર, (૧૨) બીકાનેર, (૧૩) કાચીન, (૧૪) કચ્છ, (૧૫) જયપુર, (૧૬) જોધપુર, (૧૭) કોટા, (૧૮) પતીયાલા, (૧૯) રેવા.

૪. ૧૫ તોપોની સલામી: (૨૦) અલવર.

૫. ૧૩ તોપોની સલામી:

- (૨૧) ભાવનગર, (૨૨) કુચિબિહાર, (૨૩) જુનાગઢ, (૨૪) નવાનગર.

પરિશિષ્ટ બ.

૧. પરિશિષ્ટ બમાં જે રાજ્યોનો સમાવેશ નથી તે રાજ્યો વચ્ચે નીચેના ધોરણે ૧૦ બેઠકો વહેંચવામાં આવશે.

- (૧) દક્ષિણ હોંદ (વિભાગ. ૯) } ૧ બેઠક
દક્ષિણનાં રાજ્યો (વિભાગ ૧૩) }
(૨) રાજપુતાનાનાં રાજ્યો (વિભાગ ૧૦) ૨ બેઠક
(૩) ગંધ્ય હોંદનાં રાજ્યો બનારસ સાથે (વિભાગ ૧૧) ૨ બેઠક
(૪) * પશ્ચિમ હોંદ અને ચુગરાતનાં રાજ્યો (વિભાગ ૧૨) ૨ બેઠક

* આ વિભાગમાં સુદણી માટે બે જુદા જુદા વિભાગો કરવામાં આવશે.

(૫) પગનનાં રાજ્યો તેહરી સાથે (વિભાગ ૧૪) ૨ બેઠક

(૬) પૂર્વ હોંદનાં રાજ્યો રામપુર સીકીમ સાથે (વિભાગ ૧૫-૧૬) ૧ બેઠક

૨. અ. ઉપર જણાવેલા દરેક વિભાગનાં રાજ્યોના રાજ્યોને દરેક વિભાગ માટેના પેનલમાં હાજલ થવ માટે અનુક્રમ રાખતું તે રાજ્યની સંમતિથી નામ સૂચવવાનો હક રહેશે. વ. આ રીતે જે જુદાં જુદાં પેનલો બનશે, તેમાંથી નરેન્દ્ર મંડળની બેઠક વખતે જે (પરિશિષ્ટ બમાં દર્શાવેલાં ૨૪ રાજ્યોના નરેશો સિવાયના) નરેશ સભ્યો હાજર હોય તેઓ દરેક વિભાગની જે સંખ્યા નક્કી કરવામાં આવી છે તે પ્રમાણે સુદણી કરશે.

“દેશી રાજ્ય” ઓફીસ

હરીઆઈ જગાત અને હેશી રાજ્યો.

(ગત વર્ષ ૪૫૪ ૧૮૨ થી)

શીસ્કલ કમિશનના રિપોર્ટ ઉપર હોદી સરકારે દર્શાવેલા વિચારો ઉપરથી એમ જણાય છે કે કેટલાંક રાજ્યોએ વ્યક્તિગત રીતે નરેન્દ્ર મેડળ દ્વારા પોતાનો દાવો નોંધાવ્યો છે. મહેસોર સરકારે એક નવું અને મર્યાદિત દષ્ટિબિંદુ સરકાર આગળ મૂક્યું છે. અને વર્તમાનપત્રોના અહેવાલ ઉપરથી જણાય છે કે એ રાજ્યના દીવાને મહેસૂરની પ્રજા પ્રતિનિધિ સભામાં બહાર કહ્યું કે “૧૯૨૩ના માર્ચ મહિનામાં રાજ્યે હિંદી સરકાર આગળ જે બે નિવેદનો રજુ કર્યા હતાં તેમાંનું એક, રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાઓના ઉપયોગ માટે જે રોડ્સ, મશીનરી તથા બીજી ચીજો રાજ્યમાં આપાત કરવામાં આવે તેના ઉપર હિંદી સરકાર જે જગાત લે છે તે સંબંધમાં હતું.”

“એન્ડો અફ્ગાન ટ્રેડિંગ કંપેન્સન” ઉપર ૧૯૨૨ ના ૫મી જુને સહીઓ થઈ હતી. અફઘાનીસ્તાન સાથે આમાં સમજાવ્યું કરવામાં આવી છે તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે હોદી સરકાર અફઘાનીસ્તાનને અને તેટલી છૂટછોટો આપવા ખુશી છે. ૧૯૨૧ના ૨૨મી નવેમ્બરે અફઘાનીસ્તાન સાથે કરવામાં આવેલા કરારોની કલમ ૬ અને ૭ અન્વયે આ વ્યાપારી ગોડવણુ કરવામાં આવી છે. આ બે કલમો પ્રમાણે “અફઘાનિસ્તાનને અમુક માલ જગાત લીધા વગર આપાત કરવા દેવાની અને ત્યાંથી અમુક માલ જગાત લીધા વગર નિકાસ કરવા દેવાની છૂટનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. પણ આવી છૂટ એ જ માલને માટે છે, કે જે માલ અફઘાન સરકારનો હોય અને રાજ્યનાં ખાતાઓને માટે જરૂરનો હોય તેને. આ છૂટ વેપારને માટે અથવા તો રાજ્યે કાઢેને મોનોપોલી આપી હોય તેને માટે નથી. તેમ એ હકીકત પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા

જેવી છે કે કાશ્મીરની માફક ડ્રાન્ડીટમાં નો માલનો જથ્થો (Bulk) બાંહે તો જગાતની આ છૂટ આપવામાં આવે છે.

હિંદુસ્તાનમાં જે સરકારનું એક સંસ્થાન ચંદ્રનગર છે. તેની સાથે બ્રિટિશ સરકાર ખાસ ગોડવણુથી કરારો કર્યા છે. ત્યાંના ક્લેક્ટરને શીસ્કલ કમિશનના એક સભ્યે નીચેના સવાલો પૂછ્યા હતા.

પ્રશ્ન : ચંદ્રનગરમાં જે માલ આવે છે તે માલ ઉપર બ્રિટિશ હિંદમાં જગાત લેવાય છે કે નહીં?

ઉત્તર : હું માનું છું તે પ્રમાણે જે સરકાર અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે એવી જાતની ગોડવણુ છે, કે જેની રૂએ જે સરકાર ચંદ્રનગરમાં કર્ટમ્સ વહીવટનું પોતાનું જુદું ખાતું રાખવાનો હક જવા દીધો છે. ફક્ત જે આશીસરોના અંગત ઉપયોગ માટેનો જેટલો માલ હોય તેના ઉપર જગાત લેવાતી નથી. જેને માટે અમારે ત્યાં રીબેટ આપવાની ખાસ પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે. જે સંસ્થાનો અને બ્રિટિશ હિંદનું “કર્ટમ્સ સુનીયન” છે.

ઉપરના જવાબ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જે અધિકારી વર્ગ માટે જગાતનો અપવાદ મૂકવામાં આવ્યો છે. જે પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં અમુક રાજ્યોના રાજ્યો માટે પણ છે. પણ ખરું જોતાં ઉપરોક્ત જવાબમાં પૂરી સ્પષ્ટતા નથી કારણ કે જે સરકાર સાથે વ્યાપારી ગોડવણુની જે કલમો છે તેમાંથી આવના પ્રકારની વહીવટી પદ્ધતિ સ્પષ્ટ થતી નથી.

હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ આ કરતાં ઉલટી છે. તે આ પ્રમાણે છે.

૧. હિંદનાં બંદરી રાજ્યો અને કાશ્મીરનું રાજ્ય હિંદના સી કર્ટમ્સ એક્ટની હકુમતની બહાર છે, એમ

કરાવવામાં આવ્યું છે. માત્ર હાંદનાં દેશી રાજ્યો સ્વયં પોતાની ખુશીયી રાજ્યમાં આ એકટનો અમલ કરી શકે છે.

૨. અફગાન સરકારના ઉપયોગ માટેનાં માલ દરિઆઇ જગતથી મુક્ત છે. અને બીજાં અમુક પ્રકારનાં માલ જમીન ઉપરની કરદારની મુક્ત છે.

૩. કાશ્ગીર અને અફગાનિસ્તાનનાં બંને રાજ્યો બોલમાં જે માલ પંચો હોય એના જમ્યાના (Bolk) માલ પાડી શકે છે.

૪. એન્ડ્રેનગરના સંબંધમાં અને અમુક માલના સંબંધમાં હિંદી સરકાર અને ફ્રેન્ચ સરકાર વચ્ચે કરદાર મુનીયન છે. એન્ડ્રેનગરના આશીસરોના માલ ઉપર જગત સેવાતી નથી.

૫. હિંદના અમુક રાજ્યોના માલ ઉપર પણ જગત સેવાતી નથી.

૧૮૬૩ના સી કરદાર એકટના ૧૨મા સેક્શન પ્રમાણે દેશી રાજ્યો એ કાયદામાંથી મુક્ત છે. પણ થોડાં જ રાજ્યોને એથી લાલ થયો હોય એમ જણાય છે. પણ દેશી રાજ્યોના હકોનો આ સ્વીકાર, “અમુક દેશી રાજ્યોની હદ તેમજ બહારનાં યુરોપીયન રાજ્યોની હદ ઓળંગતા માલ ઉપર જગત લઈ શકાય એવી ગોડવણ કરવાનું કરાવવામાં આવે છે.” એવી રીતનું નિર્ણય દરીઆઈ જગત માટેના ૧૮૬૪ના ૮મા એકટમાં છે એથી રદ થઈ ગય છે.

અત્યારે બંદરી દેશી રાજ્યો કે જેઓ બ્રિટિશ હાંદના ધોરણે જગત લેવા કબૂલ થયાં છે તે દેશી રાજ્યોને ફ્રી ટ્રાન્સીપોર્ટનો હક આપવામાં આવ્યો છે. એટલે આવાં દેશી રાજ્યો માટે બ્રિટિશ હાંદના બંદરે વહાણોમાં જે માલ આવ્યો હોય તે માલ ઉપર કોઈ પણ ભતેના પોર્ટડયુઝ તથા જગત લીધા વગર એમને એ માલને ટ્રાન્સીપ કરવા દેવામાં આવે છે. હાંદુસ્તાનનાં ફ્રેન્ચ અને પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનો માટે પણ આવા પ્રકારનો અપવાદ છે. પણ ૧૮૬૪ના કાયદાથી આ પ્રકારનો અપવાદ બંધ થાય છે. અને હાંદનાં બંદરી રાજ્યો ન્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય ધોરણે ન ચાલે ત્યાં

સુધી આ જાતનું ફ્રી ટ્રાન્સીપમેન્ટ માલ રાખવાનું સંસ્કારને કાંઈ કારણ જણાતું નથી. કેટલાંક દેશી રાજ્યોએ ગોડવણ કરી છે તે પ્રમાણે તેઓ પોતાનાં બંદરોએ પરદેશી માલની આયાત નિકાસ કરી શકે છે. જે કે બધાં બંદરી રાજ્યો પોતાનાં બંદરોએ બ્રિટિશ ઇન્ડીયન ટેરીટ્રી પ્રમાણે જગત લેવા કબૂલ થાય છતાં પણ “જમીન રસ્તે અમુક રીતની લાઇનદોરી મૂકવાની તો જરૂર ઉભી રહેશે. કારણ કે જે તેમ કરવામાં ન આવે તો અમુક રાજ્યો, બીજાં રાજ્યોને અને બ્રિટિશ દોરને બોગે ધણા લાભ મેળવી જશે.” સંસ્કારની આવી માન્યતા બરાબર ન હોય તોપણ હાંદમાં કેટકેટલાં રાજ્યોની આસપાસ જગતની લાઇનદોરીઓ ઉભી કરવામાં આવી છે. ત્રાવણકોર રાજ્ય બ્રિટિશ હાંદના ધોરણે જગત લેતું હતું અને અમુક માલ ઉપરની જમીન ઉપરની જગત લેવા સિવાય એ રાજ્યની હદ ઉપર કરદાર થાણાં ન હતાં. અને હવે તો એ રાજ્યની સાથે બે વર્સથી હાંદી સરકારે જગતની ગોડવણ કરી છે. પરંતુ કાઠીયાવાડનાં અમુક બંદરે લેપારની સગવડ માટે, જેટલાં આકર્ષક છે તેવાં ત્રાવણકોરનાં બંદરો નથી. એટલે ન્યાં સુધી કાઠીયાવાડનાં બંદરો સાથે સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી આ આખા સવાલનો સંતોષકારક અંત આપી શકે એમ લાગતું નથી.

પરંતુ એવું સમાધાન કરવા માટે બીજાં બંદરી રાજ્યોના હકો અને તેની માગણીઓ ધ્યાનમાં લેવી પડે એવું છે. બંદરી રાજ્યોની ભૌગોલિક સ્થિતિ તેમજ બીજાં બંદરી રાજ્યોની ભૌગોલિક સ્થિતિ વચ્ચે તફાવત છે. એટલે એ બધાં સાથે એક સંસ્કાર ગોડવણ થઈ શકે એવું નથી. જે આવકની વહેંચણી કરવા માટે વસ્તીની ગંખ્યા ઉપર આધાર રાખવામાં આવે તો મોટાં પ્રમતિકારક રાજ્યો જેવાં કે ગ્વાલીયર, ઇંદોર, વડોદરા, ઉદેપુર, જયપુર, ભાવનગર, શીરોહી, જેસલમેર વગેરે રાજ્યો વચ્ચેના તફાવતને ખસુસ ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. અને જો એ માર્ગે સમાધાન શક્ય ન હોય તો બંદરી રાજ્યોનાં બંદરોનો વહીવટ રાષ્ટ્રીય

ધોરણે મુકાય એવી ગોઠવણ કરવી. અને એ રાજ્યોનાં દરેક બંદરની કુદરતી સ્થિતિ, સંયોગો અને શક્તિ પ્રમાણે તેમજ તેની માલુ આવકને ધ્યાનમાં લઈ જગતમાં હીસ્સો આપવો અને ખીજાં રાજ્યોને ખોડ હુ ખોડ મોકલી આપાત નિકાસ કરવાની અનુકૂળતા તેમજ સગવડો આપવી. ને કે એથી એમને બહુ આર્થિક લાભ થશે કે કેમ તે ન કહી શકાય પરંતુ તેમના હકોનો એથી સ્વીકાર થાય છે એટલો એમને સંતોષ થશે. હીંદુસ્તાન અમુક દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં આ પ્રમાણેની ગોઠવણ અત્યારે પણ હવાતી ધરાવે છે. એટલે ને એ ચોક્કસને વિકસારવામાં આવે તો વેપાર લખતો સંભવ છે અને તે નવી નહીં લાગે એવી રાજ્યતા કાંઈ ખોટી નથી.

હીંદુસ્તાનનાં બંદરી રાજ્યોનાં બંદરો રાષ્ટ્રીયધોરણે કેપર મુકવા કે નહીં તેમાં ફરજ ન પાડી શકાય. ખંસોર રાજ્યમાં સોનાની ખાણ છે, એટલે જોએ મહેસુરની ખાણનું સોનું વાપરે તેને નફામાં ભાગ મળશે નેહંચે એ માગણી તેવી બેહુદી લાગે છે, તેવી આ બાબત છે. દરેક રાજ્ય પોતાના કુદરતી હકોનો ઉપયોગ કરે એ સ્વાભાવિક છે, અને તેના એ હકો ઉપર ખીજા રાજ્યોએ આક્રમણ ન કરવું નેહંચે. સિવાય કે એ રાજ્ય રાષ્ટ્રપ્રતીય સહકાર કરવા માગતું હોય તો. કોઈ રાજ્ય ઉપર ફરજ પાડી શકાય નહીં. અને એમાં રાજદ્વારી ડહાપણ નથી. છતાં જે રાજ્યોને બંદરો નથી એ રાજ્યોને સીધી રીતે આપાત નીકાસ કરવાની સગવડ કરી દેવી નેહંચે. પરંતુ તે પોતાના નજીકના બ્રિટિશ પોર્ટ સિવાય ખીજેથી આપાત નિકાસ ન કરે એવી એમાં મર્યાદા રાખવી નેહંચે. અને તે પ્રમાણે ચામ છે કે નહીં તેમાં તકેદારી રાખવી નેહંચે. અથવા તો આવાં રાજ્યોની આલુમાલુ જમીન ઉપરની લાઈનદોરી નાંખવાની ફરજ રાખવી નેહંચે. અમે તેમ પણ આ રાજ્યોને સંતોષવાં તો પડશે. અને ફેરલ બંધારણમાં તો આવાં રાજ્યોની લાગવગ પણ એટલી હદે કે બ્રિટિશ ઈન્ડિયન એક્સચેન્જ જગાતની બધી આવક

પોતે રાજ્ય એમ ખનવું અશક્ય થશે.

૧૯૧૭ માં કાઠીયાવાડનાં રાજ્યો સાથે કરેલા કરારો અને એ ગ્રામની બધી બાણુ ધ્યાનમાં લીધા પછર પીરમવામની લાઈન દોરી કાઠી નાંખવામાં આવી તેથી વિશેષ સંચવાડો ઉભો થયો હતો. લાઈન દોરીથી લોકોને જાતીય હાડમારી પડે છે એ નાણીતી વાત છે. એટલે ૧૯૨૭ માં આણુ-કા-ફરસને પરિણામે જે પગલું લેવામાં આવ્યું તેથી તકરારની સ્થિતિ પુનઃ ઉપસ્થિત થઈ. કાઠીયાવાડનાં જે રાજ્યોનાં બંદરો સાથે બ્રિટિશ બંદરની માફક જ એ બંદરને ગણવાં એવી ભતના છુના કરારો છે તે ચાલુ રાખવામાં આવ્યા છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે ખીજાં રાજ્યોને એથી ઈર્ષાનું કારણ મળ્યું હતું. એથી એકેય પક્ષને લાભ મળ્યો નથી. કાઠીયાવાડનાં રાજ્યો તો વેપાર હેતુનાં દસ વરસમાં ખીજે ધસઘાઈ ગયો છે. અને હોદી સરકારની કસ્ટમ્સની રાજનીતિને લીધે બ્રિટિશ પોર્ટનો હક ધરાવતારાં બંદરોનો વેપાર પણ નાશ પામ્યો છે.

બ્રિટન એ દરીઆની મહારાણી કહેવાય છે. અને ત્રણ ચાઈલ કરતાં દરીઆના વધારે ભાગ ઉપર રાજ્યોનો હક નથી એમ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત કે કોઈ પણ પ્રકારના કરારોનો ભંગ કર્યા વિના બ્રિટન કોઈ પણ બંદર પરોક્ષ રીતે બંધ કરાવી શકવા શક્તિમાન છે. પરંતુ આ તો લગચલ સંયોગોની વાત છે. દરીઆની હદની માલીકીની આગળ એ આંતર રાષ્ટ્રીય સલાહ છે અને રાજ્યો ઉપરની પોતાની સાર્વભૌમ સત્તા છતાં આની બાબતમાં એ દરીઆની માલિકીની સત્તાનો ઉપયોગ કરે એવું બ્રિટન મૂર્ખ નથી. પરંતુ હાલ કે ક્ષવિષ્યમાં પણ સરકારની કસ્ટમ્સની રાજનીતિને અંગે રાજ્યોને સહન ન કરવું પડે એટલા માટે સારામાં સારો માર્ગ એ છે, કે દરીઆઈ રાજ્યોએ બંદરો બંદર એક કસ્ટમ્સ યુનીયન કરવું. અને મુડી, રાજ્યની સ્થિતિ અને સંયોગો, વેપારનો જથ્થો વગેરેનો વિચાર કરી બંદરની આવકની વહેંચણી કરી લેવી.

આટલો લાઇચારો રાજ્યો કેળવે તો લંબિયમાં એમનું હિત છે. કાઠીઆવાડનાં બંદરોને કેટલાક કુદરતી લાભો પણ છે. એટલે હીંદનાં જે બંદરો કૃત્રિમ રીતે વિકસાવવામાં આવેલાં છે તે બંદરોનો વેપાર પણ કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ આવે તો નવાઈ નહીં. અને બ્રિટિશ હીંદનાં બંદરોના ધણા ખર્ચાળ માર્ગ કરતાં વેપારીઓ આ માર્ગને વધારે પસંદગી આપશે. થોડા વખત માટે આ બંદરોએ ઉતરતા માલ ઉપર જગત લેવામાં ન આવે તો પણ રાજ્યોને પોર્ટ ડ્યુઝ, મંજુરી તો મળશે અને વેપાર ન્યારે બરાબર રિથર થાય ત્યારે ડ્યુટી લેવામાં આવે તો તે ડ્યુટીને માટે સરકાર ટ્રાન્ઝીટ ડ્યુટી ગણીને વાંધો લઈ શકશે નહીં. કારણ કે જે રાજ્યોને બંદરો નથી તેની પણ આ સ્થિતિ છે. એટલે દેશી રાજ્યોની માગણી એને ન્યાં સુધી હીંદી સરકાર સંતોષશે નહીં ત્યાં સુધી હીંદી સરકારથી કોઈ પણ જાતનો વાંધો લઈ શકાય તેમ નથી.

પરંતુ આ બધી બાબતોમાં વીરમગામની લાઈન

દોરી મુશ્કેલી રૂપ છે. પહેલાં કેટલાક રાજ્યોનો વિચાર એવો હતો કે લાઈનદોરીનો આ સવાલ લીગ ઓફ નેશન્સની પાસે લઈ જવો. કાઠીઆવાડનાં રાજ્યો સાથે ૧૯૧૭ માં જે કરારો કરવામાં આવ્યા હતા. એ કરારોનું પાલન નહીં કરવામાં સરકાર વ્યાજબી છે કે કેમ તેનો છેવટનો નિર્ણય થાય તે પહેલાં બીજા ધણા સવાલો ઉભા થશે. અને થયા છે. અને જે રાજ્યોને બ્રિટિશ પોર્ટના હક છે તેઓના હક ઉપર પણ તેની અસર થઈ છે. કાં તો આ બાબત એક સ્વતંત્ર ટ્રીબ્યુનલ આગળ નિર્ણય માટે મૂકવી જોઈએ. અથવા તો લીગ એનો ન્યાયી નિર્ણય આપવો જોઈએ. જગતમાંથી ગુલામગીરી નાબૂદ કરવામાં અને કેરી પીણાં ઉપર નિયમન મૂકવામાં દેશી રાજ્યોનો સહકાર માગવામાં આવે છે અને એ બધી બાબતમાં લીગ કરેલા નિર્ણય દેશી રાજ્યોને બંધન કરતાં છે તો પછી દેશી રાજ્યોની આ ફરીઆદ લીગ શા માટે ન સાંભળે અને તેનો નિર્ણય શા માટે ન આપે? પણ બધાં રાજ્યોએ ભેગા મળી આ જુએશ ઉઠાવી લેવી જોઈએ.

જ.

ગ્રામ્ય કેળવણીનો પ્રશ્ન*

(શ. શ. ગંગુલન ઉ. લાદ્ય વિદ્યાધિકારી: ભાવનગર રાજ્ય)

મનુષ્યનો સ્વભાવ એ છે કે તે હેતુ સિવાય કોઈ ક્ષિયા કરતો નથી. ધર્મની કે સમાજની સંસ્થાની ઉત્પત્તિ મનુષ્યની જરૂરિયાતમાંથી જ થઈ છે, તો આપણે તપાસવું ઘટે છે કે શાળાઓ અને શિક્ષકોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ અને અંગેશોમાં એવું શું પરિવર્તન થયું કે હાલ આપણને તે બિનઉપયોગી લાગે છે.

જૂના કાળમાં મનુષ્ય ત્યારે એકલ પ્રાણી મટી કુંડું બન્યો અને નાના સમાજો રચાયા તે વખતે પુત્રની કેળવણી પિતા જ આપતો; પુત્ર પગલર ધાપ, ગુજરાન મેળવી શકે અને સ્વરક્ષણ સાધી શકે તે માટે પિતા તેને તૈયાર કરતો. આ વાત આપણા દેશમાં જ નહિ, પણ રોમ અને ગ્રીસના ઇતિહાસમાં પણ મોઢમ પડે છે.

Ancient Indian Education માં એક સ્થળે લખ્યું છે કે "In early days such instructions as the young Kshatriyas and Vaishyas received would presumably be given by their fathers and confined to teaching them the duties of their particular calling in life." (જૂના કાળમાં ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વિદ્યાર્થીઓને જે નીતની તાલીમ મેળવે એ તે તેમના પિતાઓ આપતા, અને તેમાં પોત પોતાના ધંધાની તાલીમ અપાતી.) આ પદ્ધતિના અવશેષો આપણે ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આપણા સુતાર, હુદાર, દરજી અને ગોચી કામમાં બાળકોને તેમનાં ઘરમાં જ પોતાના ધંધાની તાલીમ આપવામાં આવે છે. ઉત્તરેન્દ્રમાં પણ ધંધાના શિક્ષણ

માટે "guilds"ની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે જ થઈ હતી, અને હાલની ટેકનિકલ સ્કૂલનું ઉત્પત્તિસ્થાન આ ગીટસ છે. હાથશા તરીકે લેડનની. "સીટી એન્ડ ગીટસ ટેકનિકલ સ્કૂલ"

એક બીજી આપણે કલ્પના કરીએ. જૂના જમાનામાં નાના સમાજ બાંધી રહેતા માણસો પોતપોતાનો ધંધો કરતા, અને ધંધાને અંગેની તાલીમ તેમને તેમના ઘરમાં મળતી. આ નાના સમાજમાં હમેશાંનું કામ કરી નવરા પડેલા કુદિશીળા માણસોને એમ થયું હશે કે નવરાશના વખતમાં પોતપોતાના ધંધાને અંગેની કેટલીક વાતચિત કરી મુશીબતોને દૂર કરવી આમ કરવા માટે તેઓ વારંવાર એકત્રિત થતા, અને પરિણામે વિચારની આપલેથી પોતાનું કામ વિશેષ સાફ કરી શકતા. આ પદ્ધતિ બાકીના સમાજને પણ ગમી અને બીજાઓને તેમાં જોડાવાની ઇચ્છા થઈ. આનું નામ તે સ્કૂલ. નવરાશ અને સ્કૂલ (Leisure & School) આ બંને રાજોનો ધાતુ એક છે. એટલે નવરાશમાં વિચાર કરવા મળતા તેમાંથી સ્કૂલ બની. ગ્રીસના શિક્ષણના ઇતિહાસમાં સોક્રેટીસના વખતમાં આવી સંસ્થાની ઉત્પત્તિનાં વર્ણન મોઢમ પડે છે. જૂની આથેન્સ, પેરુઆ અને નેપોલેનાં વિદ્યાપીઠોની પદ્ધતિ આમાંથી થઈ છે. આ બંને વસ્તુ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે માણસોને ધંધાની તાલીમ ઘરમાંથી મળતી, અને તાસ્તિક વિષયોનું જ્ઞાન સ્કૂલોમાંથી મળવા લાગ્યું.

વળી હિંદુ ધર્મમાં પણ વર્ણવ્યથર્મ ઉપર સમાજની રચના હોઈ શુદ્ધિનું કામ અસુર કામ કરે અને સારીરિક જમનું કામ ધર્મ વર્ણ કરે, એવું જૂના

* મામદશિષ્યામૂર્તિ, આંગલાના ઉદ્ધાટન પ્રસંગે કરેલું પ્રવચન.

કાળથી આદ્યુ આદ્યુ છે. ગ્રીસમાં પણ શારીરિક અમનું કામ તો ચુલામો ન કરે તે રિવાજ હોઈ, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ કે જેનાં બીજ ગ્રીસમાં શેષાયેલાં, તેમાં પણ શરીરઅમ માટેનું ગૌરવ બિલકુલ આન્યું નહિ. આ ઉપરથી સહજ એમ ક્ષિત થાય છે કે જૂના કાળથી બૌદ્ધિક કેળવણીને સમાજમાં હમેશાં હોયું સ્થાન મળતું આન્યું છે, અને શારીરિક અમને અલ્પ સ્થાન મળતું આન્યું છે, અને કેળવણીમાં શુદ્ધિની અને ઉદ્યોગની કેળવણી હમેશાં એકબીજાની દૂર રહે છે.

જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ માણસોનું જ્ઞાન અને અનુભવસંકીર્ણ વધતું આદ્યું, અને જે જે બાબતો જાણવાની જરૂર બની યઇ, અને નિર્વાહમાં જે જે જ્ઞાન ઉપયોગી જણાવવા લાગ્યું, તેના સમાસ શિક્ષણમાં થવા લાગ્યો. અભ્યાસક્રમ દિવસે દિવસે વધારે વિસ્તૃત થવા લાગ્યો, અને વસ્તુસ્થિતિ હાલની સ્થિતિએ પહોંચી. અભ્યાસક્રમના વિષયોના આપણે બે ભાગ પાડી શકીએ: (૧) ઉપયોગી વિષયો અને (૨) સંસ્કૃતિ આપનાર વિષયો. લખતાં, વાંચતાં અને ગણતાં આવાં બે જોઈએ; નહિ તો મનુષ્યને વહેવાર ચાલે નહિ. તેટલા માટે લેખન, વાચન અને ગણિત અભ્યાસક્રમમાં આવ્યાં. સાહિત્ય, સંગિત, ધર્મ અને ઇતિહાસ એ સમાજની સંસ્કૃતિ પોષે છે માટે સંસ્કૃતિ ખાતર આ વિષયો અભ્યાસક્રમ પર દાખલ થયા. આ લોકો એટલું મોટું થયું કે શિક્ષણની પદ્ધતિ સાધકાલોચકલ મટીને હોટકલ થઈ, અને કેળવણી તર્કનો વિષય મટી યાદશસ્ત્રનો વિષય બની. દાખલા તરીકે ગ્રંથિત સાહિત્ય સંસ્કૃતિ આપે; પણ આ માટે વ્યાકરણની જરૂર રહે તેથી અભ્યાસક્રમમાં વ્યાકરણ દાખલ કરવું પડ્યું, અને વ્યાકરણ એટલો બધો સમય અને શક્તિ શેક્યાં કે ખરું સાહિત્ય અદશ્ય થયું. વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં પણ ઉપયોગી જ્ઞાનની જગ્યા નિયમે અને વ્યાખ્યાઓએ લીધી. પરિણામે બૌદ્ધિક કેળવણી માત્ર જિનઉપયોગી જ્ઞાનના કાંડોળથી ભરપૂર બની, માણસો હાથેપગે ભૂલાં બન્યાં અને પરિણામે અત્યાદનો બેકારીનો જન્મતો આવ્યો.

આ સ્થિતિ સુધારવા ઘણા દેશોમાં કેળવણી-કાર્યને પ્રયત્નો કર્યા છે. કેન્નાડમાં ગોડીએ અને જર્મનીમાં કેરસર દાર્ફનરે તદ્દન બૌદ્ધિક કેળવણી સામે પોકાર કર્યો હતો. અમેરિકામાં જોન ડ્યુઈએ આદ્યુપેશનલ સાધકાલોચકલ બાંધી કરી પ્રોગ્રેસિવ મેથડની શરૂઆત કરી. ઇંગ્લેન્ડમાં સેન્ડરસને લાઇબ્રેરી મેથડ અને જર્મનીએ આર-લાઈટ ઉન્ટરીસ્ટની ઘોષણા કરી. પૂન્ય મહાત્માજીએ આપણા દેશની કેળવણીની સ્થિતિ નીહાળી ઉદ્યોગદેશિત કેળવણીની યોજના પ્રજા સમક્ષ મૂકી. આ બધી પદ્ધતિઓના સૂક્ષ્મ બેદોમાં અહીં આપણે નહિ ઊતરીએ, પણ તે દરેકની અંદર રહેલાં સામાન્ય સત્યો આપણે જોઈએ.

૧. જ્ઞાન, જ્ઞાન ખાતર ઉપયોગી નથી, પણ તેના જીવનવહેવારમાં થતા ઉપયોગ ખાતર તે ઉપયોગી છે.

૨. જ્ઞાન-શુદ્ધિ તે બળ નથી, બે આપણે તેને વાપરી ન શકીએ તો.

૩. મનુષ્ય જીવન એક છે, તેના વિભાગ થવા થોડા નથી; માટે એક વિષયમાંથી અનેક વિષયની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. મનુષ્યજીવનને દાઈમ ટેબલનાં ખાનામાં વિષયવાર ભાગી શકાય નહિ.

૪. રચિત કરતાં તર્કશક્તિને પ્રથમ સ્થાન મળવું જોઈએ.

હવે આપણે પૂન્ય મહાત્માજીએ જે યોજના આપણી સમક્ષ મૂકી છે તેના ઉપર થોડાંક વિચાર કરીએ.

હિંદુસ્તાનમાં વસ્તીના લગભગ આઠ ટકા લખી વાંચી શકે છે; તે સ્થિતિ મટાડી બીજા સુધરેલા દેશોની માફક માણસ નિરક્ષર માટે તેને માટે કેળવણી ફરજિયાત અને મફત હોવી જોઈએ તેવું મંતવ્ય કોંગ્રેસના નેતાઓએ હમેશાં રજૂ કર્યું હતું. બ્યારે પ્રતિનો વહીવટ કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોના હાથમાં આવ્યો ત્યારે તેઓને આ સ્થિતિ સુધારી અક્ષરજ્ઞાન જેટલું બને તેટલું સર્વવ્યાપી કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. આ

પ્રમાણે કરતાં ખર્ચને બેતને વધવા શક્ય હશે. આપણા પ્રાંતમાં કેળવણીના ખર્ચને આખકારી ઉત્પન્ન માંથી પહેલેથી વળવાનો વહીવટ છે. જેટલી આખકારીની આવક વધુ તેટલી જ કેળવણી પાછળ મોટી રકમ ખર્ચી શકાય: આખકારીની આવક વધારવી તે તો કોઈએ મન પાષ ગણાય. તો શું કરવું કે જેથી આખકારીની આવક સિવાય પણ કેળવણી સર્વજનની બનાવી શકાય? આ કૃટ પ્રશ્ન મહાત્માજીના મગજ આગળ આવ્યો. જેમાંથી સ્વાવલંબી (ઉલોગેડેડિટ) કેળવણીની યોજના તેઓએ બહાર પાડી. મહાત્માજી એક મહાન બક્તિ છે; આથી યોજનાની ઝીણી ઝીણી વિગતો તેઓ વિચારે તે માનવું વધારે પડતું ગણાય. તેઓની યોજનામાં ધણુઓને ઘણા વ્યાવહારિક દોષો લાગ્યા છે. પરંતુ આપણા દેશની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ન્યુ એલ્યુકેશન ફેલોશીપના સભ્ય ડૉ. પી. બોવેના શબ્દો મને યાદ આવે છે. તેઓએ આ યોજના સંબંધી વાત કરતાં જણાવેલ કે “હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ પુષ્કળ છે. કુરોપમાં મધ્યકાળમાં જે ભતની કેળવણી અપાતી, તે જ ભતની કેળવણીની સંસ્થાઓ હિંદુસ્તાનમાં ઘણે ઠેકાણે આજે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. હિંદુસ્તાનના ગામડાંની શાળાઓ અને કુરોપની આધુનિક શાળાઓ વચ્ચે એટલું મોટું અંતર છે કે મહાત્માજી જે યોજના રચી કરે છે તે અપ-બેસલ્ટી થશે તેમ માનવા હું લલચાઉ છું.”

મને પોતાને તો મહાત્માજીની યોજના રચાનિક ફેરફારો સાથે એકાદ બે ગામડાંની શાળાઓમાં પ્રયોગ તરીકે દાખલ કરવા જેવી જણાય છે, અને હું તો મહાત્માજીની ઉલોગેડેડિટ યોજનાને શ્રદ્ધાથી ભેઈ રહ્યો છું. વળી મને આ યોજના વિશેષ સફળ થાય તેમ જણાય છે તેનું કારણ છે કે હું થોડા વખત ઉપર અમુક અંગ્રે ઉલોગેડેડિટ સંસ્થાને સફળતાપૂર્વક કામ કરતી ભેઈ આવ્યો છું. આ સંસ્થા તો અંગ્રેજોની “વેકેશનલ ટ્રેનિંગ સ્કૂલ”. આ સંસ્થા અમેરિકન મિશન તરફથી અપ્રાવધમાં આવે છે. અને એની અંદર પાંચ વર્ષથી માંડીને વીસ વર્ષની કિમર સુધીના

વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. આ શાળાની અંદર પ્રાથમિકશાળાનાં સાત વર્ગો ઉપરાંત શિક્ષક બનાવવાના બે વર્ગો છે, અને વિદ્યાર્થીઓને ચતુર્થેતની પરીક્ષાઓમાં પાસ થવાનું હોય છે. સાથેસાથ આ વિદ્યાર્થીઓને ખેતીની, સુતારી કામની, બાગાયતની અને પોદ્દી કાર્મિંગની તાલીમ આપવામાં આવે છે. મોટી હંમરના વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાનાં ખેતરો ઉપર દરરોજના છથી આઠ કલાક કામ કરે છે, અને જે ઉત્પન્ન આવે તેમાંથી જમીનનું મહેસૂલ, ખાતર અને બિયાણુ, મજૂરી અને બળદની ભેડાનો ખર્ચ ચૂકવી સારી એટી પેદાશ પોતાને માટે બચાવી શકે છે, અને તેમાંથી સ્કૂલને અંગેનો પોતાનો ખર્ચ કાઢે છે. આ ઉપરાંત નવરાજના વખતમાં સુતારી વર્ગમાં કામ કરે છે, ત્યાં તેમને લાપકાત પ્રમાણે દર કલાકનો વધારેમાં વધારે એક આનો આપવામાં આવે છે. આ સંસ્થાના પ્રિન્સીપાલ ફેવરડ મ્યુમોવ સાહેબ વાતચિતમાં કહેતા હતા કે આ વિદ્યાર્થીઓ શારીરિક શ્રમ ઉઠાવે છે તેથી તેમની બુદ્ધિશક્તિ ઘણી જ વધારે ખોળે છે, અને સરકારી પરીક્ષાનાં પરીણામોમાં આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ બહુ સારી રીતે ઉત્તીર્ણ થાય છે.

જેન ડ્યુપોએ એક ઠેકાણે લખ્યું છે:—“The fundamental point in the psychology of an occupation is that it maintains a balance between the intellectual and practical phases of experience.” તે વર્ણવે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે ઉલોગેડેડિટ કેળવણીની યોજના કદાચ શાળાનાં પ્રથમ બે ત્રણ વર્ષોમાં સ્વાવલંબી ન બંની શકે પણ ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં તો એકસ વિદ્યાર્થીઓને શાળાના ખર્ચમાંથી બચાવી શકે, અને હવનમાં પણ સ્વાસ્થ્ય બનાવી બેકારીના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરે.

આજ ઉલોગે દાખલ કરતાં, બાળકોનો અભ્યાસ-ક્રમ અવલંબે ફેરફાર માગે છે, અને કેટલુંક બૌદ્ધિક જ્ઞાન પણ જોઈએ કરવું પડે તેમ છે, પરંતુ તેથી

કોઈને ખીવાનું કારણ નથી કે આપણી કેળવણી, કેળવણી નહિ રહે અને સમાજમાંથી સંસ્કૃતિ ઝોટી થશે. સંસ્કૃતિ માત્ર પુસ્તકોમાં જ છે તે માન્યતા બૂલ-ભરેલી છે. સંસ્કૃતિ તો નિત્ય જીવનના દરેક વ્યવહારમાં પણ રહેલી છે.

આ ગતના પ્રયોગો આજે હિંદુ ભરમાં થવાની તૈયારીઓ થઈ રહી છે, અને તેવો એક પ્રયોગ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાચિંતનન અમારે આંગણે કરે છે તે અમારે માટે શુભ શુભ છે. આ પ્રયોગ ઉપર લાવનગર નરેશની મીડી દષ્ટિ છે અને અમે તેને સદ્ગુણ કરવા બનતું કર્યું. કારણકે આ પ્રયોગદ્વારા અમે અમારાં ગામડાંની નવી કેળવણી ધંધવા માગીએ છીએ. આ

પ્રયોગદ્વારા તૈયાર થયેલ ગ્રામ પ્રગ્નજનો, ગ્રામપંચાયતો, ગ્રામસહકારી મંડળો તેવા ગ્રામ સુધારણા સમિતિઓ સુંદર રીતે ચલાવી શકે તેવા થાય, ગ્રામજીવનમાંથી નષ્ટ થયેલ જીવન ઉત્થાસ ફરી ગમગીત થાય, ખેડારી અને બૂખમરાનો રાક્ષસ દૂર થાય, અને તેઓ સુખી, સંપૂર્ણ અને ઉપયોગી જીવન જીવે તેવા થાય તેવી અમારી આશાઓ છે.

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જીવન સમર્પણ કરેલ સિદ્ધહસ્ત શ્રી. નાનાભાઈ આ પ્રયોગ હાથ ધરે છે તેથી તેની સદ્ગુણા અવસ્થ થશે તેવી મને શ્રદ્ધા છે. આ પ્રયોગને પ્રભુના આશીર્વાદ હો તેમ ઇચ્છું છું.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

જામનગર-રોડી રેલ્વે.

મે મહીનાની રફમી તારીખે મહારાજા જામ-સાહેબે જામનગર રાજ્યના અગ્રગણ્ય નાગરિકો, લાખાતો, રાજ્ય અને રેલ્વેનો અધિકારી વર્ગ અને રાજકુટુંબીજનો, સરદારો વગેરેની હાજરીમાં જામનગર રોડી ૯ માર્ચની રેલ્વેની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરી હતી. જામનગર ખેડી ડોક એસ્ટેટમાંથી રોડી લાઇન ભુદી પડે છે ત્યાં રોડી જોડે રોડેને ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરવામાં આવી હતી. મહારાજાશ્રીએ વિવૃત કળ દર્શાવી નવી લાઇનમાં પહેલી ટ્રેઈનને આવવા દેવાનો દરવાજો ખુલ્લો મૂક્યો હતો. ના. મહારાજા જામસાહેબ સાથે તેમના બન્ધુઓ અને અન્ય ગૃહસ્થો ટ્રેઈનમાં બેસી રોડી રોડેને ગયા હતા. ન્યાં એક સુશીલિત મંડપ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો.

રાયસાહેબ ગીરધરલાલ ડી. મહેતા જોયો જામ-નગર દ્વારકા રેલ્વેના મેનેજર છે તેમણે ના. જામ-

સાહેબને વિરમિ કરતાં નવાનગર રાજ્યમાં “દ્રાન્સપોર્ટ” ના વિદ્યાસનો ઈતેખાખ આપ્યો હતો. અને દર્શાવ્યું હતું કે અત્યાર સુધી નવાનગરના નરેશોએ દ્રાન્સપોર્ટ સંબંધી વિકાસમાં અમણી લાગ લીધો છે. ત્યાર પછી આ નવી રેલ્વે લાઈનથી કચ્છ અને જામનગર વચ્ચે ઉતારોએ તેમજ માલને વિશેષ અનુકુળતા થવાને પરિણામે તેમાં વધારો થશે તે દર્શાવ્યું હતું. એમણે પોતાના વકતૃત્વમાં નવાનગર અને કચ્છ રાજ્યના મીઠાશલ્યાં મંજૂરો ઉદ્દેશ કર્યો હતો જેને પરિણામે કચ્છના મુસાફરોને મળતી અનુકુળતામાં વધારો થવા પામ્યો છે.

ત્યાર પછી ના. મહારાજાએ રેલ્વે લાઈન ખુલ્લી મૂકવાનું જાહેર કરતાં રાજ્યના બધા મહાલોને રેલ્વેથી જોડવાની પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હતી. અને તે સાથે પોતાના રાજ્યની પ્રગતિને “દ્રાન્સપોર્ટ”ની વિશેષ સગવડ મળે એવી પણ ઇચ્છા દર્શાવી હતી. કચ્છ રાજ્ય

અત્યાર સુધી નવાનગર સાથે જે મીઠા સહકાર અને સ્નેહસંબંધ જાળવી રાખ્યો છે. અને જેને પરિણામે કચ્છ એને જામનગર રાજ્ય વચ્ચે “ટ્રાન્સપોર્ટ”ની સગવડતાઓમાં વધારો કરવા પામ્યો છે તે માટે કચ્છ રાજ્યનો આભાર માન્યો હતો. અને રાજીઆતાનાં દર્શન કરવા અથવા ફરવા આવવા માટે પ્રવૃત્ત ઉપર જે નિયમન હતું તે દૂર કરવાની ખુશી દર્શાવી હતી.

છેવટ રાયસાહેબ ગીરધરલાલે એક આદર્શ ટ્રેડન જેમાં રાજી પીપર અને કાકા વગેરે બતાવવામાં આવ્યાં હતાં તે નાં જામસાહેબને નજર કરી હતી. ત્યાર-બાદ મી. સરેયાએ રહેતેના આગલી સાચતર ઝાંઝાઓ રજુ કર્યાં હતા. પાનસોપારી તથા કારતોરા થયા પછી મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો, અને ખાસ ટ્રેડન માફત મહેમાનોને જામનગર પાછા લાવવામાં આવ્યા હતા.

નવલખી બંદરનો કૃત્રિમ વિકાસ.

નવલખી બંદર ખુદ્દ હતું અને તે આજાદ કરવું એ નામદાર મોરબી મહારાજ સાહેબનો ઉદ્દેશ છે. તેઓશ્રીના પ્રયાસથી નવલખી બંદરે ૧૯૨૪માં પહેલી સ્ટીમર આવી અને ત્યારબાદ વ્યાપારના પ્રમાણમાં આવવા માંડી. આ બંદરને લાગતી કેટલીક હપ્તકત ખાસ જાણવા જેવી છે. સને ૧૮૯૪ માં કેટલાક માલધારીઓ પોતાની સાદા નવલખી બંદરની નજીક આવેલા ચેરના જંગલમાં આગતા હતા. જામનગર રેલ્વે એવો સલામ ઉપસ્થિત કર્યો કે આ હવે જામનગરની છે. અને મોરબીએ એવી તકરાર કરી કે મોરબીની હવે છે. હાથાર પ્રાંતના મે પોલી. એજન્ટ સાહેબ પાસે બંને પક્ષના પ્રતિનિધિઓની સુનાવણી થઈ. મોરબી તરફથી પટવારીજી હતા. પ્રાંત સાહેબે જામનગરના લાલમાં કરાવ કર્યો. મોરબી તરફથી પટવારીજીએ અપીલ દાખલ કરી. અપેલેટ કોર્ટ બંને પક્ષની હપ્તકત સાંભળી નીચેની કોર્ટનો કરાવ ફેરવી આ હવે મોરબીની છે, તેવો કરાવ કર્યો

એટલે મોરબીની માલિકીનો પાયો સને ૧૮૯૫-૯૬માં નખાયો. સને ૧૮૯૯માં કાઠિયાવાડમાં ભાષકર દુષ્કાળ હતો. જોઈએ તેટલા મજુરો મળી શકતા. સર વાધજી ધણુ દુરઅકિશી હતા. તે વખતના એન્જીનિયર ગોકુળદાસ દક્તરી, આહાથ અને કર્તવ્ય નિષ્ઠ હતા. હમરો મજુરોને રાકી થોડા મહીનામાં દંદીસરાથી નવલખી સુધી ૧૧ માઈલ ત્રામવે કરી નાખી. જામનગર મોરબી રેલ્વેની સામે પોલી-ટીકલ દાવો દાખલ કર્યો અને મનાઈ હુકમ માગ્યો. સને ૧૯૦૫માં આ દાવાનો નીકાલ કરવા મુંબઈ મચરમેન્ટે અટકાવના તોર્ણન દીલીસનના કમીશર મીરટર આર. એમ. કેનડીને રપે. બડજ તરીકે નીમ્યા. પટવારીજીએ સને ૧૮૯૮ થી ૧૯૦૦ સુધી આધીપ વવાણીઆનો કેસ મોરબી તરફથી ચલાવેલો. તેમની શક્તિ અને કર્તવ્યનિષ્ઠતા માટે મોરબીના મરહુમ મહારાજ સાહેબને ધણો ઉચો મત હતો. તેથી નવલખીનો કેસ પણ એમને સોંપવા મહુમ સર વાધજીએ નિશ્ચય કર્યો તેમણી માગણીથી આ કેસ મોરબી તરફથી ચલાવવા પાલજુપુરના મરહુમ નવાય સાહેબે પટવારીજીને પરવાનગી આપી. પુરાવો અમદાવાદમાં લેવાયો. પટવારીજી ત્રણ મહીના સુધી ત્યાં રહ્યા. પુરાવો પુરો થયા બાદ મી. કેનડી સ્થાનીક તબ્લીજ કરવા થયા અને બંને પક્ષના પુરાવાની તુલના કરી. નવલખી મોરબીની હવે છે તેવો કરાવ કર્યો. અને ફરીઆમાં જામનગર, મોરબી અને કચ્છનો વિમેટો મુકરર કર્યો. કેસ પુરો થયા બાદ પટવારીજી પાલજુપુર ગયા. જામનગરે અપીલો કરી, તેનો જવાબ મોરબી તરફથી પાલજુપુરમાં રહી તૈયાર કર્યો. મી. કેનડીનો કરાવ છેવટ ખલાસ રહ્યો. ત્યારથી નવલખી મોરબીના કબજા-ઓગવડામાં અને વહીવટ નીચે છે.

મહુમ સર વાધજીના પ્રયાસથી એક સ્ટીમર-નેવીગેશન કંપનીએ નવલખી સ્ટીમર લાવવાનું શરૂ કર્યું. શરૂઆતમાં જ કંપની અને રેલ્વે વચ્ચે તકરાર ઉત્પન્ન થઈ. કોર્ટ ચઢવાને બદલે સર વાધજીએ પંચ તરીકે પટવારીજીને પમદ કર્યા, અને કંપનીએ મી.

મુનશી બારીસ્ટરને પસંદ કર્યા. પટવારીજી પાલણપુરના chief minister હોવાથી, પાલણપુરમાં જ બંને પંચો ભેગા થયા. બંને પક્ષોના પ્રતિનિધિઓ હાજર થયા. મોરબી તરફથી કાઠિયાવાડના મુખસિદ્ધ બેરીસ્ટર મી. શુકલ હાજર હતા. પંચો સંમત ન થયા. પટવારીજીએ મોરબીના લાલભાઈ કરાવ આપ્યો અને મી. મુનશી બેરીસ્ટરે કંપનીના લાલભાઈ આપ્યો. બંને પક્ષોએ એકમત કરી સર ગોકુલદાસ કહાનદાસને સરપંચ તરીકે પસંદ કર્યા તેમણે પટવારીજીનો કરાવ ખદાક રાખ્યો. ત્યારબાદ એટલે કે ૧૯૦૮ થી સને ૧૯૨૨માં હાલના નામદાર મહારાજ સાહેબ ગાદી-નશીન થયા ત્યાંસુધી નવલખી એક પણ સ્ટીમર ન આવી. અત્યારે આ બંદરની વાર્ષિક ઉપજ ૧૫થી ૨૦ લાખ જેટલી છે, જ્યારે મોરબીની જમીન મહે-સુલની ઉપજ સાંઝાઆઠ લાખ રૂપીઆની છે. મોરબી રાજ્યનો અને રેલવેનો તમામ ખર્ચ બંદરની ઉપજ-માંથી જ નીકળે તેવી આ બંદરની સ્થિતિ છે.

દહોસરાથી હળવદ સુધી ખરી શકે તો દ્રામ નાખવા મરહુમ સર વાલજી નરસેનો પણ વિચાર હતો, પરંતુ પ્રાંગધ્રાની સંમતીના અભાવે તે હેતુ પાર ન પડ્યો. તે વખતે મોરબીથી દહોસરા અને દહો-સરાથી નવલખી સુધી નેરોગેજ દ્રામવે હતી. આસરે ૭ વર્ષ પહેલાં લાખો રૂપીઆનું ખર્ચ કરી મોરબીથી નવલખી સુધી મીટરગેજ રેલવે હાલના નામદાર મહા-હાજ સાહેબે કરી છે.

નવલખીથી મોરબી અને વાંકાનેર રસ્તે વઢવાણ આસરે ૯૮ માઈલ છે. લાવનગરથી વઢવાણ ૧૦૪ માઈલ છે જે દહોસરાથી હળવદ સુધી (આસરે ૨૦ માઈલ) પ્રાંગધ્રાની સંમતીથી મોરબી રેલવે ખાંધી શકે તો નવલખીથી વઢવાણ જંકશન આસરે ૬૮ માઈલ થાય. કરાંચી અને મુંબઈ તરફથી કચ્છ જનારા પેસેન્જરો માટે આ રસ્તો ફુંકામાં ફુંકા થાય છે. સમગ્ર ઘણાં ઝોઝાં લાગે અને લાકડું પણ ઝોણું બેસે. વઢવાણ જંકશન આ રસ્તે નવલખીથી ફક્ત ૬૮ માઈલ રહે, તેથી નવલખીમાં આપાત થએલા

માલનું પોવાણુ ખોડીશ મન્ડીયામાં થાય તે દેખીતું છે. મોરબીની હાલની મીટરગેજનો કેટલોક દ્વિધીક દહોસરાથી પ્રાંગધ્રા રેલવે ઉપર જાય તેથી મોરબીને થોડું નુકસાન થાય. પરંતુ બંદરની આબાદીના લક્ષ્યમિદ્ધથી દહોસરાથી હળવદ સુધી રેલવે કરવાની તક મળે તો તે તકનો લાભ મોરબી રાજ્યને થાય તે સ્વાભાવિક છે. જે દહોસરાથી હળવદ સુધી મોરબી રેલવે કરી શકે તો પ્રાંગધ્રાથી દહોસરા સુધીની રેલવેનો વઢીવટ પણ મોરબી જ કરે, તેમાં પણ મોરબી સ્ટેટનું હિત રહેલું છે.

લાવનગર રાજ્યના શિક્ષકોને તાલીમ આપવા માટે કેમ્પ.

લાવનગર સ્ટેટના કેળવણી ખાતામાં હેલ્થ કેટલાંક વર્ષોથી જે સુધારા થતા જાય છે તેમાં પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને તાલીમ આપવાની યોજના ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. ૭ વર્ષથી રાજ્ય તરફથી લાવનગરમાં એક ટ્રેનિંગ સ્કૂલ ચલાવવામાં આવે છે. જ્યાં દર વર્ષે લગભગ ત્રીસેક શિક્ષકોને તૈયાર કરવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત બંને વેકેશનમાં રાજ્યના ખર્ચે ટ્રેનિંગ કેમ્પ ખોલવામાં આવે છે.

પહેલા આઠ કેમ્પમાં અન્ટ્રેન્ડ શિક્ષકોને તાલીમ આપવાની ગોઠવણ હતી. તે મુજબ રાજ્યના કેળવણી ખાતામાંથી લગભગ ૧૪૦ શિક્ષકોએ તેનો લાભ લીધો. ત્યારબાદ ટ્રેન્ડ થએલા શિક્ષકોને માટે “રીફ્રેશર કોર્સ” જેવા કેમ્પ ખોલવામાં આવે છે.

જ્યે વર્ષે આવે એક કેમ્પ કોળીઆકમાં ખોલવામાં આવ્યો હતો. આ સાલ કાઠિયાવાડના કાશ્મીર જેવા ગણાતા મહુવા મુકામે પંદર દિવસ માટે કેમ્પ ખોલવામાં આવ્યો છે.

કેમ્પમાં આવનાર શિક્ષકોને આવવા જવાનો તથા રહેવા ખાવાનો યોગ્ય બંદોબસ્ત સ્ટેટ તરફથી થાય છે. કેળવણી ખાતાના વરીઝ અધિકારી શ્રી. ગમ્મનન ભટ્ટ કેમ્પમાં ખુબ રસ લે છે અને ઘણાં સક્રીય ફાળો આપે છે. તેમનાં માનસસાજ ઉપરનાં

વ્યાખ્યાનો તથા પાઠો ઉપરાંત બીજા વિષયોનાં વ્યાખ્યાનો તથા પાઠો આપવા માટે બીજા ગૃહસ્થોને પણ મહુવામાં આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. સરકારી કેળવણી ખાતામાં મુંબઈ ઈલાકામાં પણ આવી રીતના કોર્સ લખાઈ કરવામાં આવ્યા છે અને તેથી શિક્ષકોને ઘણો ફાયદો થયો છે. ભાવનગર રાજ્યે આ દીક્ષામાં જે પહેલ કરી છે તે સુતુષ છે. અને અત્યાર સુધીમાં તાલીમ લઈ ગયેલા શિક્ષકોએ ગામડાંમાં જે કામ કર્યું છે તેનાથી પ્રગતિ તેમજ કેળવણી ખાતાને સંતોષ થયો છે. બીજાં રાજ્યો તથા સંસ્થાઓ પણ ટ્રેનિંગ તથા રીફ્રેશર કોર્સ જેવા પ્રયોગો કરે તે ઇચ્છવા જેવું છે. ભાવનગર રાજ્યે અત્યાર સુધીમાં આ પ્રયોગની પાછળ દશ હજાર રૂપિયા ખર્ચ્યા છે.

આ કેમ્પમાં ભાગ લેનાર શિક્ષકો, વકતાઓ પાસેથી નુતન વિચારો મહત્વ કરે, અદ્યતન પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન મેળવી લેવા સંસ્કારો તાજાં કરી વિદ્યા વ્યાપક વધારે અને એક બીજાના વિચારોની આપલે કરી આવા સુંદર વાતાવરણના શારીરિક અને માનસિક તાજગી મેળવીને જ્યાં તે સ્વાભાવિક છે. કેમ્પ ધોરણે જે જ્ઞાન શિક્ષકોએ સંપાદન કર્યું છે અને શિક્ષકોની જે જે ખુબીઓથી તેઓ વર્ધિત થયા છે તેમને ઉપયોગ તેમની શાળામાં કરે અને ભાવિ પ્રગતિના ઘડતરમાં સુંદર ફાળો આપે એવી શુભેચ્છાઓએ જ અરધાને મળ્યો.

કચ્છ રાજ્યનો દાણામાફીનો ઇરાવ.

[કચ્છ રાજ્યે આખા રાજ્યમાં જાડતની માફીનો જે ઇરાવ કર્યો છે તે આ નીચે આપવામાં આવ્યો છે.]

રે. નં. નં. ૬૭૩૬

જુદાવિદ મહારાવથી હજુર સાહેબના ફરમાનથી આ સાધેના પત્રક મુજબ લેવાતાં દાણ સં. ૧૯૮૫ નાં અસાઠ સુદ ૨ થી બીજો હુકમ થતાં સુધી ન લેતાં એવો હુકમ કરવામાં આવે છે.

(૧) પીટુ દાણ, (૨) લીલોત્રી દાણ, (૩) પગવટ આપાત, (૪) પગવટ નિકાસ, (૫) પગવટ તલદાણ

(૬) મોઘાપુરનું દાણ (૭) ચરો તથા વનાદાણ (૮) ખેંગી પગવટ દાણ (૯) ઉધડ તથા જેપનું દાણ (૧૦) ટાકું દાણ (૧૧) ઉન તથા રૂનું દાણ (૧૨) જીનદાણ (૧૩) આંખાં, જાંબુ તથા શેરડીના ટકા (૧૪) છાણા ચરાના ટકા (૧૫) કોટવાલનો લાગો (૧૬) પંચતન (૧૭) દેશી સરપણાં તથા ચુનો લગાઈ (૧૮) ગેરકાંઈઓ (૧૯) તળાવની માટી વેચાણ (૨૦) બોગણીઆની દેગ (૨૧) કાપડ સુતરનું દાણ (૨૨) મરાઈની લાગત હુમકો (૨૩) બીડં નવો લાગો (૨૪) વાંસનો લાગો (૨૫) ઉઠાંકણી (૨૬) તોલામણી ભરામણી (૨૭) શુગી (૨૮) છાગળ.

ચૂંકાઈકર ડી. મહેતા.

દિવાન

માણસા પ્રકરણનું સમાધાન.

[સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની દરમિયાનગીરીથી, માણસા રાજ્યના ખેડૂનોએ જે અજવળ ઉપાડી હતી તેનો સમાધાનથી અને આવ્યો છે. આ મુંબઈમાં લોકો તરફથી એક સમારંભની યોજના કરવામાં આવી હતી. અને તેમાં જુદા જુદા ગૃહસ્થોએ ભાવણ કરી હતી. તેમાં ના. રાઓલજીએ “મારા બહાલા ખેડૂતો અને ગૃહસ્થો” ને સંબોધી નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું. અમે આશા રાખીએ છીએ કે માણસામાં હવે શાંતિ રહેશે. અને નાં રાઓલજી અને પ્રજા વચ્ચેનો સંબંધ પિતા-પુત્ર જેવો રહ્યા કરશે. આ આખા પ્રકરણમાં નવા દિવાન મી. ઓઝાએ દરિયાલી વલણ પ્રશંસનીય છે.]

“આને આપે સહુએ મને ખાસ મુંબઈથી બોલાવી ખડુ માન આપ્યું છે તે ખદક હું તમારો ઉપકાર માનું છું.

રાજ્ય અને તમારી વચ્ચે મતભેદ હતા તેનો ઉકેલ આપણે હળીમળીને લાવી રાક્યા છીએ, તે પરમાત્માની કૃપા છે અને હવે આપણે શૂરકાળ ખૂલી જઈ વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં આપણી

વચ્ચે મતભેદ ઉભા ન થાય એવું પરમાત્મા પાસે આપણે ઇચ્છીએ છીએ.

‘રાજ્ય કલસ્ત્ર કારણમ્’ એ કહેવત આપણા પુરાણા કાળમાં હતી અને તે સત્ય હતી, તેજ પ્રમાણે ‘યથા રાજ તથા પ્રજા’ એ પણ સુત્ર છે. એનો ગર્ભિત અર્થ એવો છે કે રાજ્ય પ્રગ્નના સહકારથી રાજ્યનો રથ ચાલે છે. અત્યારે સમય કહે છે, કે યુગ બદલાય છે, ત્યારે પ્રજાની સંસ્થાઓએ પણ યુગને અનુરૂપ થવું જોઈએ એમ હું માનતો આવ્યો છું, અને માંતું છું, રાજ્ય એટલે રાજ્ય અને પ્રજા. પ્રજાનાં સંતોષ અને સુખ એ રાજ્યને પોતાનાં સુખ અને સંતોષ માનવાં જોઈએ, એ રાજ્યનો ધર્મ છે. અને એ ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું એ દરેક રાજ્યની ફરજ છે.

આજે તમારો આનંદ જોઈ હું રાતું છું અને તમારા સુખમાં હું સંતોષ અનુભવું છું. મારા પ્રત્યેની તમારી લાગણી અને મમતા જોઈ હું મગફર થાઉં છું. આપણું રાજ્ય ઉપર પરમાત્માની પા ઉતરે એટલી જ હું અત્યારે પ્રાર્થના કરું છું.”

કેવીન રાજ્યનો બંધારણનો કાયદો.

કેવીનના મહારાજ્યએ કેવીન સરકારનો કાયદો જાહેર કર્યો છે. જે અનુસાર કેવીન રાજ્યમાં પ્રજાને જવાબદાર એવું બંધારણસરનું રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આ કાયદાની લાખા લગભગ ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ ૧૯૩૫ ને મળતી જ છે.

આ કાયદામાં રાજ્યનો સાર્વભૌમસત્તા સાથેનો સંબંધ, અર્થાત્ તે પીઠાં રાજ્યો સાથેની સંધીમાંથી ઉત્પન્ન થતી જવાબદારીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી. તેમજ રાજ્ય અને રાજકુટુંબના ખર્ચે પશુ આ કાયદાના અમલથી બહાર રાખવામાં આવેલાં છે.

રાજ્ય કારોબાર દીવાન અને ધારાસભાના પ્રધાનની સલાહ પ્રમાણે ચાલશે. મહારાજ્ય, દીવાન

અને પીઠા પ્રધાનની સલાહ મુજબ ચાલશે. બંધારણમાં પ્રધાનનું સ્થાન દાખલ કરવામાં કેવીન રાજ્ય એ હિંદુસ્તાનમાં પહેલું દેશી રાજ્ય છે. દીવાનની નીમણીક મહારાજ્ય કરશે. તેમ ધારાસભાને જવાબદાર હોય તેવા પ્રધાનની નીમણીક પણ મહારાજ્ય કરશે, પણ છતાં મહારાજ્યનો ઇરાદો એવો છે કે પ્રધાન ન્યાં સુધી ધારાસભાનો વિશ્વાસ ધરાવશે ત્યાં સુધી જ હોદ્દા ઉપર રહેશે. પ્રધાનનો પગાર ધારાસભા દ્વારા વધી નક્કી કરશે. દરાર ન થાય ત્યાંસુધી માસિક ૮૫૦ રૂ. રહેશે અને પ્રધાનને સોંપાયેલાં બધા ખાતાઓમાં તે પ્રધાનની સલાહ પ્રમાણે જ ચાલશે. નીચેનાં ખાતાઓ પ્રધાનને હસ્તક રહેશે, ખેતી, આયુર્વેદ, સહકારી મંડળી, પંચાયત, જલેર તંદુરસ્તી, દલીતોદ્ધાર અને ગ્રામ્યઉદ્યોગોની ખીલવણી.

૫૮ સભ્યોની ધારાસભા રહેશે, જેમાં ૩૮ સુદાયેલા અને બાકીના નિયુક્ત સભ્યો રહેશે. એ નિયુક્તોની નીમણીક મહારાજ્ય કરશે, દીવાન હોદ્દાની રજા સભ્ય ગણાશે. કાઉન્સિલનો પ્રમુખ દીવાન બનશે, પણ ઉપપ્રમુખ સુદાયની પ્રજાને સત્તા રહેશે. ધારાસભાના પ્રદેશમાં નીચેની વસ્તુઓ નહીં આવી શકે.

[૧] રાજકુટુંબને લગતી બાબત.

[૨] સંધીઓ, તાજ સંધિના અને રાજ્યના બહારના સંબંધો.

[૩] મંદિરો અને રાજ્યની સખાવંતોના વહીવટ.

[૪] રાજ્યનું લશ્કર, સિક્કા, હાઈકોર્ટના જજનેનું ખાતું અને કોર્ટના વડા વગેરે બાબતોના બીલને ધારાસભાની પુનઃવિચારણા માટે મોકલવાની દીવાનને સત્તા રહેશે. બીલ આખરી સંમતી માટે મહારાજ્ય પાસે રજુ થશે જેઓ તેને સંમતિ આપશે તે જ તે કાયદાનું રચણ લઈ શકશે.

રાજ્યનું બજેટ ધારાસભા સમક્ષ રજુ થશે અને ગ્રાન્ટની માગણીઓ ઉપર ચર્ચા ચાલી શકશે અને તે મંજૂર અથવા નામંજૂર કરી શકશે, પણ અનામત ખાતાઓને લગતી ગ્રાન્ટો પુનઃ ચાલુ કરવાની સત્તા

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

સરકાર હરતક રહેશે. રાજ્યનું કુલ ખરચ, રેલ્વેખરચ મળાને-વાર્ષિક ૮૬.૭૬ લાખ જેટલું થાય છે. તેમાંથી ૩૦.૫૩ લાખનું ખરચ ધારાસભાના મત મોટે નહીં રહ્યું થાય. આ ૩૦.૫૩ લાખમાં મહા-રાજા અને રાજકુટુંબનું ખરચ, ૬.૯૫ લાખ ધીરીશ સરકારને ખડછી, ૨.૨૮ લાખ દીવાસણી આવક વેરા અને જગત ગાટનું લાગણું, ૨.૨૮ લાખ પેન્શન, ૩૦૮૧ લાખ રીન્ડીંગ ફંડનું વ્યાજ, ૫.૫૫ લાખ અને બીજા ખર્ચોનો સમાવેશ થાય છે,

ન્યાયને લગતી બાબતોમાં હાઇકોર્ટ ઉભી કરે-વામાં આવશે, અત્યારની મુખ્ય કોર્ટને હાઇકોર્ટ બનાવવામાં આવશે. જેમાં ત્રણ ન્યાયાધીશો હોય એક ગ્રીફ જસ્ટીસ રહેશે. હાઈકોર્ટના જજનોની નીમણૂક મહારાજા કરશે મહારાજાની મિલકત કે બત ઉપર કાર્પણ કોર્ટનો દાવો ચાલી શકશે નહીં, ખાસ કાયદા કે હુકમો કરવાની મહારાજાની સત્તાને આ કાયદાથી કશો બાધ આવતો નથી.

કચ્છ રાજ્યે કસ્ટમ્સમાં ફરેલો વધારો.

પગવટની જગત કાઢી નાખી કચ્છ દરબારે સંવત ૧૯૬૪ ના જેઠ સુદ ૨ ના રોજથી નીચે પ્રમાણે બંદરી જગતમાં વધારો કર્યો છે. જગતના દર વધવાથી એમ ધારી શકાય છે, કે દાણચોરી થતી હવે અટકી જશે તેમ કચ્છ રાજ્યના આર્થિક ધોરણમાં મણુવા ભોગ ફેરફાર પણ થશે.

વસ્તુનું નામ	હાલ લેવાતો જગતનો દર	હવે પછી લેવાતો જગતનો દર
સિમેન્ટ	૭ ટકા	૨૦ ટકા
ખાંડ ચીનાઈ તથા જવરા	૭ ટકા	બે હંફવેટની ગુણી ૧ ઉપર કારી ૨૦
દીવાસણી	૭ ટકા	૪૦ દીવાસણીની પેટી વાળી ૨૫
		ગ્રાસની પેટી ઉપર ૧૦૦) કારી
કાંપડ સુતરાઈ પરદેશી	૭ ટકા	સિટિસ ઉપર ૧૫ ટકા તે સિવાયના ઉપર ૨૫ ટકા.
કાંપડ આટીફીશિલ તથા રેશમી	૭ ટકા	૧૫ ટકા
સુતર, પરદેશી	૭ ટકા	૧૫ ટકા
સુતર કિન્દમાં બનેલું	૭ ટકા	૧૫ ટકા
ત્રાખા ખીતળનાં વાસણ	૭ ટકા	૧૫ ટકા
કેનવાસ શુઝ તથા પગરખાં	૭ ટકા	૧૫ ટકા
મેટરકાર તથા તેને લગતો સામાન	૭ ટકા	૨૦ ટકા
મશિનરી અને તેનો ભાગ	૭ ટકા	૨૦ ટકા
ભાંગલોરી નળીયાં	૧૦ ટકા	૧૫ ટકા
સોશરેટ	૭ ટકા	૨૦ ટકા
રીફાઈન તેલ ફીસઓઈલ એનીમલટર્ક	૭ ટકા	૧૫ ટકા
આમેડિન રેકડ અને તેને લગતો સામાન	૭ ટકા	૧૫ ટકા
રેડીઓ અને તેને લગતો સામાન	૭ ટકા	૧૫ ટકા
માંદો તોલો ૧	છુટો ૧	હવે પછી તોલો ૧ ઉપર છુટો બે

વસ્તુનું નામ

હાલ લેવાનો
જગ્યાતનો દર

હવે પછી લેવાનો
જગ્યાતનો દર

આ

૭ ટકા

એક રતલે કારી- ૦૮

ચામડાં

ઓછું કરવાનું

૭ ટકા

૪ ટકા

છાપેલાં પુસ્તકો

૭ ટકા

માફ

પારખદરનો પ્રાચીન રાજવંશ.

પૂનામાંથી પ્રસિદ્ધ થતા The Poona Orientalist નામક ત્રૈમાસિકના છેલ્લા અંકોમાં જાણીતા પુરાતત્ત્વવેત્તા શ્રીદત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસાજીદરનો Some Unpublished Inscriptions of The Chaulukyas of Gujarat. એ નામનો લેખ છપાયો છે અને તે અપૂર્ણ હોઈ ૬૭ આગળ લખાવાનો છે. એ ત્રૈમાસિકના ગયા એપ્રિલના અંકમાં ૧૫થી ૧૬ સુધીના આંકના અપ્રસિદ્ધ લેખો (નોંકે તેમાંનો ૧૫મો પૂર્વે શ્રી. દક્ષપતરામ પ્રા. બપ્પચરે અન્યત્ર છપાવેલો-જેનું સૂચન લેખકે ૪૫ પૃષ્ઠે છે.) છપાયા છે. આમાં ૧૬મો વિ. સં. ૧૩૪૬નો વાયેશ્વા સારંગદેવના સમયનો શિલાલેખ ખાસ જ્ઞાન ખેંચે છે.

આ શિલાલેખ ઉપરથી જે મુખ્ય વસ્તુ જાણવા જેવી મળે છે તે એ છે કે એ વખતે વામનચલી-વર્તમાન વંશળી સૌરાષ્ટ્રમાં કોઈ ક્ષેત્રમાનંદનો પુત્ર વિજયનંદ સૌરાષ્ટ્રનો મહામંડલેશ્વર (Governor) હતો. અત્યારે વિજયનંદે મુદ્દત્તણી (ભૂમલી=ધૂમલી-પૌરાણિક રાજ્યની જુની રાજધાની અત્યારે જામનગરના તાબાના બારાં વિકાગમાં આવેલી)ના રાજા માતુ નામક રાજા ઉપર ચડાઇ કરી હતી. આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ એ માટે કરવામાં આવ્યો છે કે, આ લડાઈમાં રાહોડવંશીય શ્રીમદ્દલ નામના કોઈ સુનિયનો હરિપાલ નામનો પુત્ર વિજયનંદની સાથે લડાઈમાં ગયેલો અને ત્યાં માર્યો ગયો હતો.

શ્રી ડિસાજીદર જણાવે છે તે પ્રમાણે માતુ એ ખીલે કોઈ નહીં, પણ મુપ્રસિદ્ધ બાણ જેકેવા હોવો જોઈએ. આ લડાઈમાં કોનો વિજય થયો એ સમજી

શકાતું નથી; બલકે જોમાં એ વિશે કશું રપટ નથી. જેકાઓને પરાસ્ત કરી ગુજરાતના શાસન નીચે લાવવાનો આ પ્રયત્ન હોય એવું એ લેખમાંના વિપ્રદેશમત્તાઃ એવું જે વિજયનંદનું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે, તેથી સમજાય છે. વિજયનંદ વિજયી બન્યો હોય તેવું જણાતું નથી; કેમકે જે વિજયી બન્યો હોય તો વિજયોદલેખનું સૂચન થયા વિના ન રહે.

આ શિલાલેખમાં રપટ નથી; છતાં શ્રીડિસાજીદર જણાવે છે, તે પ્રમાણે ખીજ શિલાલેખો પરથી નક્કી થઈ શકે છે કે, વિજયનંદનો જન્મ ક્ષેત્રમાનંદથી વીરધવલની પુત્રી પ્રીમલાદેવીથી થયો હતો. એ રીતે એ વાયેશ્વા વંશનો દૈદિત્ર ચતો હતો. એટલે જ તેને વંધલીનો શાસક નીમવામાં આવ્યો હતો આ વિજયનંદ એમ છતાં કયા કુળનો હતો તે જાણી શકાતું નથી. આ વિષયમાં વધુ શોધનો અપેક્ષા રહે છે.

આ શિલાલેખથી એક ખીજ વસ્તુ જાણવા મળે છે તે સૌરાષ્ટ્રમાં રાહોડોના અસ્તિત્વની. એશક, એઓની કોઈ જગીરો હતી કે નહીં, તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. અત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં રાહોડો લાગ્યેજ નેત્રવામાં આવે છે. માંગરોલ જેવામાં રાહોડોની મોટી વસ્તી છે; પણ તે બધા તો મુસલમાન થઈ ચૂક્યા છે, જેમના પૂર્વજોને મુસ્લિમ શાસનકાળમાં ધર્મપરિવર્તન કરવું પડ્યું હતું.

આ શિલાલેખ શિલાલેખ ખંડો, પણ એ પાળિયો (Herostone) છે. કાઠિયાવાડમાં જૂનામાં જૂનો પાળિયાઓ મળે છે. તેમાં આ જૂનામાં જૂનો છે એમ માનવામાં બાધ નથી. આવા અનેક પાળિયાઓ

હિંચાવાના ગામેગામ પાધરોમાં અને સીમાડે છે. એવો ૧૩૦૦ ની આસપાસનો માધવપુર નજીક રાજકર્મમાં નજ દશમાં મારા જેવામાં આવેલો. આ પાળિયાઓમાં સૌરાષ્ટ્રનો સંદર ઇતિહાસ દટાયેલો પડ્યો છે. પણ કાઠિયાવાડ અનેક દેશી રજવાડાઓમાં વહેંચાઈ ગયેલો હોવાથી એવા જૂના અવશેષોને સુરક્ષિત રાખવાની કાંઈ સુવિધા નથી. અનેક કેમણે પાળિયાઓના સારા પર્યટને તોડી નાખી મકાન ચણવામાં ઉપયોગ કરી લેવામાં આવે છે. રાજ્યોનોજ ઇતિહાસ તેમાં દટાયેલો હોવા છતાં તે તરફ સેવાતી ઉપેક્ષાવિધી એ નજ થાય છે.

અત્યારે પોરબંદરનો રાજવંશ આખા કાઠિયાવાડમાં સૌથી જૂનો કહિયો તો તેમાં જરાયે ખોટું નથી. બીજા રાજવંશો પાછળથી આવી વસેલા છે, અત્યારે આ રાજવંશ છેક વલ્લભીજી જેટલો જૂનો છે; બદલે એથી પણ જૂનો ગણી શકાય. એ રાજવંશ સાથે આખા સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ સંકળાયેલો છે. ઉપર સૂચવેલા શિલાલેખમાંજ ચુગટાતના સુખાને બાણુ જેઠના સાથે લગાઈ થયાનો ઉલ્લેખ છે. એ મહેતુક હશે જ. છતાં શા માટે લગાઈ થઈ, તે વાત અંધારામાં છે. એ લગાઈમાં ઉભય પક્ષના અનેક વીર પુરૂષો મરાયા હશે, અને નવાં નવાંની હશે ત્યાં ત્યાં એ વીર પુરૂષોના સૌરાષ્ટ્રના અઘાપિ પ્રચલિત રિવાજ પ્રમાણે પાળિયાઓ ખોલાયા હશે; અને તેમાં લગાઈનો હેતુ પણ કાંઈ કાંઈમાં અપારો હશે; પણ રીતસર સંગ્રહ કે રક્ષણ થયાના અંશને એ સૌ વાતો ધોર અંધકારમાં પડી છે. પોરબંદરનાં ગામડાંઓમાં વિ. સં. ૧૦૦૦ સુધીનાં પાળિયાઓ હોવાનું સાંભળ્યું છે. અત્યારે પોરબંદર રાજ્યનો વિસ્તાર એણે છે, પણ પૂર્વે આખા બડાં વિભાગમાં અને આખા ઘેડ વિભાગમાં જેઠવાઓનું શાસન હતું. એટલે એ સમય વિભાગમાં એક અનિદાગિક વિગતો પૂરી પાડનારા અવશેષો હશે. આ દિશા તરફ એમાં રામદ્ધ રાજ્યો બરેબર લક્ષ આપે તો કડીબંધ ઇતિહાસ બહાર નીકળી આવે.

(ચુગટાતી)

તળાખ-મહુવા દ્રામ્બે-રેલ્વેની-ઉદ્ધારન-ક્રિયા.

[તા. ૧૯મી માએ તળાખ-મહુવા રેલ્વેની ઉદ્ધારન ક્રિયા વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ એજન્સિના વડા એસ. મી. ગીગસનના દસ્તે મહુવા ખાતે કરવામાં આવી હતી. અને તે પ્રસંગે નાં મદારાબ સર કૃષ્ણકુમારસિંદણ કે. સી એસ. આઈ. એ. જાન. મી. ગીગસને અને રેલ્વે મેનેજર મી. બીલાએ જે પ્રવચન કર્યું હતું તેનો સાર લાગ આ નીચે આપવામાં આવ્યો છે.

આ રેલ્વે ૩૪મી માર્ચની ગાંધીવામાં આવી છે. અને તે ભાવનગર સ્ટેટ રેલ્વેના ઈંખુડી ગેનેજર અને એન્જીનીયર શ્રીમુત હેમચંદભાઈ રામછામણ મહેતાએ અતીશય કાળજીપૂર્વક અને લગભગ ૫૦ જેટલા નાના મોટા પૂરો ખાધા પડ્યા છતાં બહુ અલ્પ સમયમાં બાંધી તૈયાર કરી છે. મી. બીલા અને મી. મહેતા બન્ને ભાવનગર સ્ટેટ રેલ્વેની લંચલેખ એ દસકાથી સેવા કરતા આવ્યા છે. અને મહુમ સર પ્રભાસીક કે જેઓ રાજ્યની રેલ્વે નીતિના સર્જક હતા એમની યોજનાને પ્રવર્તન પૂર્વક સફળ રીતે પાર ઉતારવાનો વશ આ બન્ને મુદ્દસોને ઘટે છે. અને ભાવનગર રાજ્યે આવા કર્તવ્યનિષ્ઠ રેલ્વે એક્ષીએટીવની સેવા પ્રાપ્ત કરી છે તે અભિનંદનિય છે.]

તત્ત્વી

મી. બીલાનું ભાષણ.

“ભાવનગર તળાખ દ્રામ્બે, તળાખથી વધારી મહુવા સુધી લઈ જવામાં આવી તેની ઉદ્ધારન ક્રિયા અર્થે આપને અહીં આવતાં મુશ્કેલી પડી હશે છતાં આપે અહીં હાજરી આપી તેથી અમે ઘણા ખુશી થયા છીએ. અને આ રીતે આપે અમને જે માન આપ્યું છે તે માટે અમે આપના આભારી છીએ.

તળાખથી મહુવા સુધી ૩૪ મી. માઇલમાં રેલ્વે બાંધવાથી ભાવનગર દરવારથીનો પોતાના રાજ્યમાં રેલ્વે વધારવાનો જે ઉદ્દેશ છે તે કેટલેક અંશે પાર પડે છે. હવે રાજ્યને રેલ્વેની ઉપશાખાઓ સાથે એકંદર ૩૦૦ માઇલની મીટરગેજ અને ૬૦ મી. માઈ-

લતી નેરોગેજ મળી એકંદર ૩૭૪૬ માઇલની રેલ્વે થાય છે. ૩૧મી માર્ચ '૩૭ સુધીમાં દરખાસ્ત મીટર-ગેજ માટે ૨,૪૭,૪૬૦૦૦ રૂપિયાની રકમ ખર્ચાઈ છે. અને નેરોગેજ માટે ૧૩,૬૭,૦૦૦ નો ખર્ચ કર્યો છે. મીટરગેજ રેલ્વે લગભગ ૫ ટકા ઉપરાંત બાજુ આપે છે, જે હાલના સમયમાં ઠીક ગણાય. ૧૯૨૬માં ઉધણવામાં આવેલી લાવનગર તળાવના ટ્રાન્સેમાં રાજ્યે ૧૩,૬૭૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચાઈ છે. અને તે, મુડી ઉપર ૩ થી ૪ ટકા સુધીનું બાજુ આપે છે. એ પણ બહુ ખરાબ ન ગણાય.

રેલ્વેના વિકાસની આ નીતિ ચાલુ રાખવાનો સર્વેશ મહર્ષિ મહારાજાશ્રી તખ્તસિંહજી અને મહર્ષિ મહારાજાશ્રી લાલસિંહજીને ઘટે છે. આ પ્રકારની નીતિ ૧૮૬૦ થી ૧૯૨૬ સુધી ચાલુ રહી. મહર્ષિ મહારાજાશ્રી તખ્તસિંહજીની કારકીર્દિમાં એટલે લગભગ ૧૮૬૬ સુધીમાં ૧૨૦૦૪ માઇલની મીટરગેજ રેલ્વે ખુલ્લી મૂકવામાં આવી હતી. અને મહર્ષિ મહારાજાશ્રી લાલસિંહજીની કારકીર્દિમાં ઇ. સ. ૧૯૧૯ સુધીમાં ૮૬૧૯ માઇલની ખીલ વધારે મીટરગેજ રેલ્વે ખુલ્લી મૂકવામાં આવી. ત્યાર પછી ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૧ સુધીમાં સગીર પહોંત દરમિયાન કૌરિલના પ્રેસીડેન્ટ મહર્ષિ સર પ્રભાશંકરની કારકીર્દિમાં ૧૦૦૦૩૮ માઇલની મીટરગેજ રેલ્વે અને ૩૪૭૪ માઇલની નેરોગેજ રેલ્વેનો વધારો થયો છે, અને છેવટે આ હાલની ૩૪૫ માઇલની રેલ્વે મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમાર-સિંહજીની કારકીર્દિમાં બંધાઈ છે.

મહર્ષિ સર પ્રભાશંકર કે જેમણે ૪૫ વરગ જેટલા દીર્ઘકાળ સુધી આ રાજ્યની અપ્રતિમ સેવા કરી છે તેઓ રાજ્યની રેલ્વે સંગ્રામી આ નીતિમાં માર્ગ-દર્શક અને સલાહકાર હતા. અને આ પ્રસંગે રેલ્વે સ્ટાફ, રેલ્વેનો અધિકારી વર્ગ અને મારીવતી તેઓ-થીના દુઃખદ અવગમન માટે હું દીક્ષગીરી બહેર કંઈ છું. લાવનગર સ્ટેટ રેલ્વેની ૧૦ વરસની મારી નોકરીમાં સાર પ્રભાશંકર સાથે હું નિકટ સંપર્કમાં આવ્યો છું. અને મને લાગે છે કે મેં એક સાચા

અને અંગત મિત્ર માત્ર જ મુલાકાત નથી પરંતુ તે ઉપરાંત રેલ્વે બોર્ડના એક સલાહકાર અને સહાયકર્તાની પણ મને ખોટ પડી છે. એમનું સ્થાન હંમેશાં ખાલીજ રહેશે. તેઓ ખરેખર મહાન પુરુષ હતા. અને રેલ્વેની બાબતમાં તે એમનું શુદ્ધ કૌશલ્ય, ઉદાર નીતિ અને દૈર્ઘ્યદષ્ટિ ઘણાં બધાંની પાસેથી છે.

આ પ્રકારની રેલ્વે નીતિ (કે જેનાથી મહર્ષિ મહારાજાશ્રી લાલસિંહજી સંપૂર્ણ વાકેફગાર હતા તે) સર પ્રભાશંકરની પ્રેરણા અને સૂચનને આભારી હતી. પરિણામે રેલ્વે રીકર્ડ કંડ સ્વપાયું, અને તેથી મહર્ષિ મહારાજાશ્રી લાલસિંહજીએ જે રેલ્વે કામોની યોજના કરી રાખી હતી તેને સંપૂર્ણ રીતે પાર ઉતારવાનું બની શક્યું. આ બધાં કામો આજે પૂરાં થાય છે.

તળાવના મહુવા રેલ્વે કે જે આજે આપને હંમેશાં ખુલ્લી મુકવાની છે; તે સંગ્રામમાં મારે અને ચોડા શબ્દો કહેવા જોઈએ. આ રેલ્વે નેરોગેજ છે. અને તેથી લાવનગર રાજ્યના દક્ષિણ દરીઆ કિનારા ઉપર આવેલા મહુવા શહેરનો લાવનગરની સાથે સંગ્રામ જોડાય છે. આ રેલ્વેની સર્વે ૧૯૩૫ની સાલ કરવામાં આવી હતી, તે વખતે આશરે ૧૮ લાખ ખર્ચનો અંદાજ કરવામાં આવ્યો હતો. રેલ્વેની ૧૯૩ માં મેલ્બોરી મળી અને તેજ વર્ષના મે મહીનામાં કે સર કરવામાં આવ્યું.

આ રેલ્વે બાંધવામાં જો-જીનીયરોજ દષ્ટિ ખાસ ગંભીર મુશ્કેલીઓ આવી નથી અને એકંદરે જેને પુરોતા બાંધકામ સિવાય કામ સહેલું હવડું હતું. આ રેલ્વે લાઇનમાં કુલ ૧૫ પુલો નામાં આવ્યા છે. જ્યારે નાના મોટા બધા મળી પુરોતા સંખ્યા ૫૦ થાય છે.

આ બધા પુલોમાં મોટા અને ઉપયોગી ૫ તો રોનુંજ નદી ઉપર જે પૂલ બાંધવામાં આવે છે તે છે. જે આપણે આજ જોઈએ. આ પૂલને તળાવોથી તે મયાળા સુધી રી-ફર્ન ફર્સ કોંક્રી-બાંધવામાં આવ્યો છે, અને હું માનું છું કે કાલ વહમાં આ બંનેનો પૂલ આ પહેલો જ છે.

આ પૂલ ઉપર એકંદર ૬૨ ફૂટ પહોળાઈના પી-ઈન ફ્રાન્ક કોંક્રેટના નવ ગાળા છે, અને પૂલની એકંદર લંબાઈ ૬૮૫ ફૂટ છે. પૂલનો પાયો છેક કુરાળ જમીન આવી ત્યાં સુધી લઈ જવામાં આવ્યો છે. અને નદીની સપાટીથી ઉંડાઈમાં ૬ થી ૨૦ ફૂટ સુધી આ પાયો ઉઠા ગયેલો છે. પાવાના ઉંડામાં ઉંડા તળીઆથી છેક ટોચ સુધી કુલ ઉંચાઈ ૫૫ ફૂટની છે. અને નદીની સપાટીથી ૩૫ ફૂટની છે. પૂલનું ખર્ચ-આશરે ૨ લાખ ૨૦ હજાર રૂપીઆ થયું છે. જ્યારે લાઇન ઉપર આવેલા બધા પૂલોનું એકંદર ખર્ચ ૬ લાખ રૂપીઆ થયું છે.

આપને સર્વને જાણવામાં રસ પડશે કે શેત્રુંજીનો આ પૂલ બાંધવામાં ૧૫૦ ટન લોહું વપરાયું છે. આ બધું લોહું તાતા કંપની પાસેથી લેવામાં આવ્યું છે. લગભગ ૧૦૦૦ ટન સીમેન્ટ વાપરવામાં આવ્યો છે. આ બધો સીમેન્ટ પોર્લેન્ડ સીમેન્ટ કંપનીએ પૂરો પાડ્યો છે. ટેક સુધી પૂલમાં બધો સીમેન્ટ વાપરવામાં આવ્યો છે. એ આ પૂલની વિશિષ્ટતા છે. આ પૂલને હોસ્ટાપેલ કાવમંજી એન્ડ કંપનીએ પ્લાન કરી બાંધ્યો છે તેમનો, તેમજ આ લાઇનની માપણી તેમજ બાંધકામ, છેક પહેલેથી છેલ્લે સુધી આ રેલ્વેના ડેપુટી મેનેજર અને એન્જીનિયર મી. એચ. આર. મહેતાએ કરેલ છે તેમનો, અને માલજી નદીનો પૂલ બાંધનાર રા. બા. કુતેહચંદ એન્ડ સન્સનો હું આ પ્રસંગે આભાર માનું છું. તેમજ રેલ્વેના બીજા અધિકારી વર્ગ જેમણે આ રેલ્વે બાંધવામાં જે મદદ અને સહકાર આપ્યા છે તેમનો ઉપકાર માનું છું.

છેલ્લે મારે જણાવ્યું જેમણે કે આ રેલ્વેનો લાવનગર-તળાવ ભાગ રાહદારી રસ્તા ઉપર હોવાને લીધે કેટલીક જગ્યાએ-ખાસ કરીને તણસા કે ત્યાં બમ્બરમાંથી લાઇન પસાર થાય છે ત્યાં-વળાંક હોવાથી આગે ૧૦૩૫ માઈલની લાઇન દેરવવા માંગીએ છીએ. અને આ માટેના પ્લાન વગેરે અમલવાદના કલેક્ટરને મોકલવામાં આવ્યો છે. અને રેલ્વે માટેની

જમીન મળી જશે કે તરત દરબારશીની-મંજુરી માટે તેને મોકલવામાં આવશે, અને અમને આશા છે, કે અમને તે માટે સત્તર મંજુરી મળી જશે. વળી બીજા કેટલેક ટેકાણે પણ વળાંક છે જેની સુધારણા બખિબમાં કરવામાં આવશે.

એક વાર ફરીથી આપે અહીં આવી હાજરી આપવા માટે આપનો ઉપકાર માનું છું.

નાનમહારાજશ્રી સર કૃષ્ણકુમારસિંહજીનું ભાંપણું

આ તળાવ-મહુવા દ્રામ્બેના વધારાની ઉદ્ધાટન ક્રિયા કરવાનું આપને કહેતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે. આપ ગવેંએ મી. બીષા પાસેથી લાવનગર રેલ્વેના ઇતિહાસ સાંભળ્યો છે, એટલે આ સંબંધી વિશેષ કરેનું એ લાગેજ જરૂરનું હોય. છતાં પણ આપ સર્વને જાણીને આનંદ થશે કે આ દ્રામ્બેના વધારાથી રાજ્યનો રેલ્વે સંબંધી કાર્યક્રમ સંપૂર્ણ થાય છે. અમારા રાજ્યના બધા મહાસેા હવે રેલ્વેથી સંકળાયેલા થયા છે. અને અમને લાગે છે કે એથી મારી પ્રગતિ પ્રગતિ અને જાહોજલાલીમાં વધારો થશે.

બહુ લાંબું લાપણું કરવાનો અમારો ઇરાદો નથી, પરંતુ જે બાબત હું કે અમારી પ્રજા ભૂલી શકે એ એમ નથી. જેનો ઉલ્લેખ મી. બીષાએ પોતાના લાપણમાં કર્યો નથી, એ સંબંધી હું બે શબ્દો કહેવા છઠ્ઠું છું. આ રેલ્વેમાં અને તેના વહીવટમાં મી. બીષાનો ઘણો ફાળો છે. ૧૭ વરસથી મી. બીષા અમારી સાથે છે, અને એ સમય દરમિયાન અમારી રેલ્વેના વહીવટમાં એમણે ઉચ્ચ પ્રકારની કૃતિચિન્તા, પોતાનો અનુભવ અને કાર્યક્ષમતાનો ઉપયોગ કર્યો છે. એમણે હમણાં જ જણાવ્યું છે કે લાવનગર સ્ટેટ રેલ્વે કુલ ૩૭૪ ફૂટ માઇલની થશે. પણ આપ સર્વ જાણીને ખુશી થશે કે લગભગ ૧૮૬ માઇલ એટલે અરધો અરધ રેલ્વે એમને હાથે બાંધાઈ છે, અને એટલા માટે મારી માન્યતા છે અને તે આપ સર્વને પણ લાગે એવું છે તે એ છે કે મી. બીષાએ લાવનગર રેલ્વેના મેનેજર તરીકે જે સેવાઓ કરી છે તેની લાવનગરમાં દરેક બક્ષિ

કદર કરે છે, એ આ પ્રસંગે હું કહેવાની રજા લઉં છું. ઉપરાંત અહીંનાં જેઓ છે તે પૈકી દરેક જણ મીઃ બીયાને એક જૂના અને સરસ મિત્ર તરીકે જુએ છે.

જોન. મી. ગીબસનને ઉદ્દેશી મહારાજાએ કહ્યું કે આ લાઈનની માપણી તથા તેનું બાંધકામ કરવા માટે મી. એચ. ચાર. મહેતા તથા તેમના એન્જિનિયર તથા બીજાઓ સંબંધી મી. બીયાએ જે પ્રશંસાયુક્ત શબ્દો વાપર્યા છે તે સાંભળીને આપને પણ અમારી જેમ આનંદ થયો હશે. અને એ સંબંધીના અહેવાલો ઉપરથી જણાય છે કે અમારી રેલ્વેના વહીવટની જે પ્રજ્ઞાલિકા છે તેને સાચવી રાખવા માટે દરેક પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

આજે અમારા અંતઃકરણમાં માત્ર એકજ શોચનીય વિચાર છે. અને તે એ કે મી. બીયાએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે સર પ્રલાશંકર કે જેઓ પ્રજાપયોગી આવી બધી યોજનાઓના સંરક્ષક હતા, તેઓ આજે નથી. તેમની ઉમદા હાજરીની અમને ખોટ લાગે છે. એમને અને લાવનગરને જુદા પાડી શકાય એવું નથી એટલે એ સંબંધમાં હું કાંઈ વધારે કહેવા ઈચ્છતા નથી.

છેવટે અમારા રાજ્યના બધા મહાલોને રેલ્વેથી જોડવામાં જે આ છેલ્લી કડી છે તેની ઉદ્ઘાટન કિવા જોન. મી. ગીબસનના હાથથી થશે તે માટે મને ખાસ આનંદ થાય છે. મારા આમંત્રણને માન આપીને તેઓ આટલે સુધી આવ્યા તે માટે હું તેમનો આભાર

માનું છું અને જોન. મી. ગીબસનને લાઈન ખુલ્લી થકવાની વિનંતિ કરું છું.

જોન. મી. ગીબસનનું વિવેચન

ત્યારબાદ દ્વાબે ખુલ્લી થકતાં જોન. મી. ગીબસને જણાવ્યું હતું કે લાવનગર રેલ્વે ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. અને આખા કાઠિયાવાડમાં રેલ્વે વ્યવહારનો અપ્રતિમ લાભ આપે આપની ભાગ્યવાન પ્રજાને આપ્યો છે તે માટે આપે મગફળ થવા જેવું છે. અને રેલ્વે બાંધવાનો કાર્યક્રમ સંપૂર્ણ કરીને આપનામદારે આપના પુરોગામી નરેશો કે જેમણે રેલ્વેના વિકાસની ઉંપયોગીતા સ્વીકારી હતી તેમની કહાવણ ભરી નીતિનું અનુકરણ કરી તે નીતિને ચાલુ રાખી છે. આપનામદારે કહ્યું તે પ્રમાણે આ સંબંધી ઘણો યશ આપના ઔદ્યોગિકરણે ઘટે છે કે જેમને આ કાર્ય સુપ્રત કરવામાં આવ્યું હતું; ૬૦ ધરસ પહેલાં જે યોજના કરવામાં આવી હતી તે યોજના અત્યારે સંપૂર્ણ પાર પડી તે જોઈને મી. બીયાને ઘણો સંતોષ થતો હશે. કારણ કે તે પૈકી અરધાઅરધ રેલ્વે માટે તેઓ જવાબદાર છે.

ત્યાર-પછી નાં મહારાજાએ જોન. મી. ગીબસનને એક આંદોનો કાસ્કેટ ભેટ આપ્યો હતો જેમાં સેન્ટુઅન્ટી અને તળાખની રેકરીનું કોતરકામ કરવામાં આવ્યું હતું.

સૂચના

—જે મુદ્દસોનાં ગયાં વરસનાં લગાજમ બાકી હોય તે મે. થી તુરત મોકલી આપવા જોડવણ કરશે એવી આશા છે.

—આ અંકમાં રચળ સંકાયને લીધે અવલોકન વિભાગ દાખલ થઈ શકેલ નથી. આવતા અંકમાં તે અવસ્થા પ્રસિદ્ધ થશે.

વહીવટી અહેવાલો

વડોદરા રાજ્યનો એડમીનીસ્ટ્રેશન રિપોર્ટ ૧૯૩૬-૩૭

૧લી ઑગસ્ટ ૧૯૩૬થી ૩૧મી જુલાઈ ૧૯૩૭ સુધીનો વડોદરા સ્ટેટનો વહીવટી રિપોર્ટ વખતસર પ્રસિદ્ધ થયો છે. અહેવાલ ઉપરથી જણાય છે, કે રિપોર્ટવાળા વર્ષમાં રાજ્યની એકંદર આવક ૨ કરોડ ૩૦ લાખ જેટલી થયા પામી છે. જે ગયા વરસ કરતાં લગભગ ૫૬ લાખ જેટલી ઓછી છે. આવક ઓછી થવાનું મહત્વનું કારણ તો ગયા વરસ કરતાં લેન્ડ રેવન્યુમાં લગભગ ૪૩ લાખ રૂપિયા ઓછા આવ્યા છે એ છે. આમ છતાં રાજ્યની નાણાં પ્રકરણી સ્થિતિ ખૂબ સદર છે. અને બંધોમાં, જુદી જુદી સીક્યુરીટીઝમાં, લેનોમાં અને રેલ્વે જેવાં સ્થાવી કામો વગેરેમાં મળી રાજ્યની સ્થાવર જંગમ મુદી ૧૨ કરોડ ઉપરાંતની અત્યારે છે. જમીન મહેસુલથી બીજે દરજ્જે રાજ્યને રેલ્વેની આવક છે. અને તે લગભગ ૫૨ લાખ જેટલી છે. આખા રાજ્યમાં ૭૦૦ માર્કલ ઉપરાંત રેલ્વે લાઈન છે, અને વધારાની લાઈન, બાંધવા માટેની યોજના ગતિમાં છે એમ અહેવાલ ઉપરથી જણાય છે. અને અમતે લાગે છે કે કાઠિયાવાડમાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનો જે પ્રદેશ છે તેને પાટનગરની સાથે સુધી રીતે જોડવાનો કાર્યક્રમ રાજ્યને હાથમાં લેવો પડશે. પીઠ્ઠી નદીવાદ ઉપરથી યોજના સુધી ને રેલ્વે બાંધી દેવામાં આવે તો વડોદરા રાજ્યને જેમ આર્થિકદૃષ્ટિએ લાભ થાય, તેમ ઉતાર્યોને હાડમારી ઓછી થાય, તેમજ વખતનો અત્રે પૈસાનો ખર્ચા થાય. ફેટલાક વખત પહેલાં વડોદરા રાજ્યની એવી રેલ્વે સંબંધી યોજના પશુ હતી અને તે રિપોર્ટમાં રાજ્યનો જે નકશો આપવામાં આવ્યો છે તેના ઉપરથી સદબાજુ ખ્યાલ આવે એમ છે. અને અત્યારે ફેડરેશનને અંગે વડોદરા સ્ટેટનો સંબંધ કાઠિયાવાડના તાલુકાઓ સાથે જોડવાનો પ્રયત્ન થાય છે તેના સંબોગમાં રેલ્વેની આવી કોઈ યોજના બધી દૃષ્ટિએ ઉપયુક્ત છે. શ્રીમંત નામદાર ગાયકવાડ સરકારના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે એક કરોડ રૂપિયા એકમ કરવામાં આવ્યા હતા, તેનું દ્રુષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. અને તેના પ્રતિવાર્ષિક વ્યાજની જે રકમ આવે તે રકમ રાજ્યમાં ગ્રામ્ય સુધારણામાં ખર્ચી નાખવાની એક યોજના તૈયાર કરવામાં આવી છે તે પ્રચલ્ય છે. અમને માહિતી છે એ પ્રમાણે આ જંગમવર રકમ રાજ્યના ખેડુતોના કરજનિવારણ દ્વં માટે ઉપયોગમાં લેવાનો ઇરાદો હતો. ને કે દ્રુષ્ટની જે યોજના છે તેથી પરીક્ષ રીતે ખેડુતોને લાભ થશે, પરંતુ ત્યાં સુધી એમના કરજને માટે ઉપાયો ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી રાજ્યની જમીનમહેસુલ ઉપર ખેડુતોની સ્થિતિની અસર થયા વિના નહીં રહે. તેમાંય ખાસ કરીને અમરેલી જેવા પ્રાંતો કે જ્યાં જમીનની મગદૂર હલકી છે ત્યાં તો કોઈ ઉપાય લેવા ધટે છે. આખા અહેવાલમાં દરેક ખાતાની વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવી છે. અને એ માહિતીને સંપૂર્ણ કરવા માટે નકશાઓ પશુ જુદીથી આપવામાં આવ્યા છે. રિપોર્ટની કૌમત રૂ. ૨-૧૨-૦ રાખવામાં આવી છે.

ભાવનગર રાજ્યનો વહીવટી રિપોર્ટ સં. ૧૯૨૨ ઇ. સ. ૧૯૩૫-૩૬

ભાવનગર રાજ્યનો ૧૯૩૫-૩૬ના વર્ષનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો છે. રિપોર્ટવાળા વર્ષમાં રાજ્યની વાર્ષિક આવક રેલ્વેની આવક સાથે ૧ કરોડ ૭૪ લાખ જેટલી થઈ છે. છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં ભાવનગરની નાણાં પ્રકરણી સ્થિતિ ઉત્તમ પ્રકારની વહીવટી પ્રધાને પરિણામે સદર થયા પામી છે. ૧૯૨૦-૨૧ના વર્ષમાં આ રાજ્યની વાર્ષિક આવકની લગભગ ૬૯ લાખ રૂપિયા હતી તે વધીને અહેવાલવાળા વર્ષમાં તેથી અઢીગણી થયા પામી છે. આવકનાં સાધનોમાં તરી જગતની રકમ લગભગ ૬૭ લાખ જેટલી છે, પરંતુ તે આગલા વર્ષ કરતાં તો લગભગ અર્ધા જેટલી છે. ભાવનગરનાં બંદરા છેલ્લાં પંચોત્તર વર્ષથી પ્રિટિશપોર્ટના કરારી હકો ધરાવે છે. અને એ હકો ભાવનગર રાજ્યને બદલો આપી રેગરેસા હોઈ

સરકારને દક્ષતે તે વિશિષ્ટ રીતે માન્ય રહેલા છે, છતાં હાલની સરકારી જગતનીતિએ એવા પ્રકારનું ધોરણ અપત્યાર ક્યું છે કે સિટિશ ન્યાયમાં વિશ્વાસ ધરાવનાર હરકોઇને ક્ષણભર આશ્ચર્ય થયા વિના વિના રહે નહીં. પરિણામે લાવનગરનો બંદરી વેપાર આ એકબં વરસમાં પચાસ ટકા જેટલો ધરી જવા પામ્યો છે. બેશક કાકીઆવાડનાં બંદરોનો સવાલ યુગ્યવણુ ભર્યો છે અને સિટિશ પોર્ટલના હકો ધરાવતા છતાં એની અસર લાવનગરનાં બંદરો ઉપર પણ સ્વાભાવિક રીતે થઈ છે. અમને લાગે છે કે સમગ્ર હીંદના બંધારણનો નવો યુગ શરૂ થાય તે પહેલાં આ પ્રશ્નો સમાધાની ભર્યો સંતોષપ્રદ અંત આવી જશે. આવકનાં બીજાં સાધનોમાં લગભગ ૧૬ લાખ જેટલી વ્યાજની એકમી આવક રાજ્યને આવે છે. ઉત્તરોત્તર એમાં વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ છે. ખર્ચનાં પાસાં બેતાં દરબાર અને રાજકુટુંબના ખર્ચ માટે ૪૬ લાખની રકમ ખરચવામાં આવી છે જે આંકડો એકંદર ઉપજના માત્ર અઠી ટકા જેટલો છે. અને આવકારપ્રદ છે. જે રાજ્યોમાં રાજ્યની ઉપજના ૫૦ ટકા જેટલી રકમ અંગત ખર્ચખાતે ખર્ચવામાં આવે છે તે રાજ્યોએ હાલના વાતાવરણમાં આ વાત લક્ષમાં લેવા યોગ્ય અને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. નરંદ્રમંડળે ઉપજના દસ ટકા રાજકર્તાએ અંગત ખર્ચ માટે લેવાને સંમતિ આપી છે, જ્યારે લાવનગર રાજ્યમાં એ ખાતે રૂ. ૬ ટકા ખર્ચ આવે છે, એ લાવનગર નરેશને માટે ખરેખર અભિનંદનીય છે. જાહેર બાંધકામ ખાતે રૂ. ૧૭ લાખ જેટલી રકમ ખર્ચવામાં આવી છે, પણ તેમાં તેર લાખ ફૂંપીઆની રકમ લાવનગર શહેરને પાણી પૂરું પાડનાર બોરીઆર તળાવ બાંધવામાં ખરચાઈ છે. જ્યારે બાકીની રકમ ગામડાંઓની શાળાઓનાં મકાનો બાંધવા વગેરે માટે ખરચવામાં આવી છે. કળવણી અને વૈદકીય પાછળ રાજ્ય તરફથી રિપોર્ટવાળા વર્ષમાં ૬ લાખ ૪૪ હજાર અને ૧ લાખ ૭૧ હજાર જેટલી રકમ ખરચવામાં આવી છે. લાવનગર રાજ્યે જેકુતોના કરજ નિવારણનો પ્રશ્ન પ્રથમ હાથ ધરી આખા હીંદુસ્તાનમાં જેકુતોના કરજના પ્રશ્ન પરત્વે દાખલો બેસાડ્યો છે અને ગ્રામ્યવિકાસનું એક અલગ ક્ષેત્ર કરી તે ક્ષેત્રની વ્યવસ્થા જોવાનાં તે નાણાં છે તે ગામડાંના લોકોએ કરે એવી વ્યવસ્થા કરી છે. અને તેની સાથે સાથે આખા રાજ્યમાં ગ્રામ્યવિકાસનો વિકાસ થાય તે તરફ રાજ્યના અધિકારી વર્ગનું ખાસ લક્ષ છે. અમને લાગે છે કે હાલના ગદસતા જતા ફેરફારોમાં રાજ્યોમાં ગ્રામ્યવિકાસનો વિકાસ કરવો એ લોકોને સુખરૂપ જીવન બોગવવામાં અમૂલ્ય મદદરૂપ થઈ પડે એવી સ્થાનિક સંસ્થા છે.

અહેવાલવાળા વર્ષમાં ના. લોડ વીલીંગટ અને લેડી વીલીંગટને લાવનગરની સુલાકાત લીધી હતી એને લગતાં ઇતેખાખ અહેવાલમાં છે.

The Government of Cochin Act

કોચીન રાજ્યે લોકોને પ્રતિનિધિત્વવાળું શાસન આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે તે સંબંધી થોડી માહતી અમે આ અંકમાં અન્યત્ર આપી છે. આ માટે રાજ્યે ઉપરના નામોના એક કાયદો પ્રકટ કર્યો છે. આ કાયદાનાં એકંદર ૧૮૬ પાનાં છે. અને તેમાં (૧) હેતુ નિરૂપણ, (૨) કારોબારી (૩) ધારામંડળ (૪) ન્યાય ખાતું, (૫) પરચુરણ બાબતો. એ પ્રમાણે પાંચ વિભાગોમાં પહેલા ત્રીસ પાનામાં કાયદાની પૃથક્કલ છે. અને બાકીનાં બધાં પાનાઓમાં ધારામંડળોને લગતી સુટણીના નિયમો, અને ઉપનિયમો છે. આ એકટ પ્રમાણે જો બરાબર અમલ કરવામાં આવે અને કારોબારી ખાતાઓ તેના અમલમાં વચમાં ન પડે તો કોચીન રાજ્યની પ્રગતિ જવાબદાર શાસનનો અનુભવ થાય એવું છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે કોચીનની માફક બીજાં મોટાં રાજ્યો પણ આ દિશામાં નિચારણા કરે.

(બીજા વહીવટી રિપોર્ટ સંબંધી સમાલોચના આવતા અંકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.)

નોંધ અને ચર્ચા

“દેશી રાજ્ય”નું ૧૨મું વર્ષ

સામાન્ય રીતે લખતા હોઈએ તો એમ લખવું જોઈએ કે “ઈશ્વર કૃપાથી ‘દેશી રાજ્ય’ ૧૦મું વર્ષ પૂર્ણ કરી અગીઆરમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે, અને તે માટે અમે એ જગન્નિષંતાના આભાર માનીએ છીએ.” પરંતુ આ એક દયકાના ગાળામાં દેશી રાજ્ય ઉપર કોઈ દિવસ ઈશ્વરકૃપા વરસી જ નથી. જાણે ઈશ્વરનો હેતુ પણ હોંદનાં દેશી રાજ્યો સાથે એમની સેવા કરનાર “દેશી રાજ્ય”ની પણ મળુના કરવાનો હોય! એટલે પરગાટમાની અકૃપા પ્રસાદના સતત વર્ષભુને અંગે આગરે રાજ્યોપણની પરાવ-લંખન જ્ઞાતનો અંગિકાર કરવો પડ્યો છે. અને “દેશી રાજ્ય” પ્રેમાસિક કરવું પડ્યું છે; તે એમ ધારીને કે કોઈ રીતે એ જગન્નિષંતા સાચું જીએ છે! પરંતુ હજી એ શુભ અવસર આપ્યો નથી. અને “દેશી રાજ્ય” આર્થિક બારગાંધી મુક્ત થયું નથી. “દેશી રાજ્ય” ને કયું Patronage નથી. તેમ તેને પક્ષ નથી. ગ્રાહકોની સંખ્યા જોજ એવું બળ છે. આવા વિષમ-સંયોગોમાંથી કોઈ વખત પણ મુક્ત થવાનો એ આશાએ અમે પ્રત્યેક માહકને વિશ્વસિ કરીએ છીએ કે તેઓ મે. થી ચાલુ રહે એટલું જ નહીં પણ એમના બીજા સન્નિમત્રોને પણ માહક થવા લગામણ કરે. “દેશી રાજ્ય” પ્રત્યે જોએ લાગણી ધરાવતા હોય તેઓને પણ વિશ્વસિ છે કે તેઓ પોતે માહક બની એ પ્રેમ ભરી લાગણીને મૂર્ત સ્વરૂપ આપે.

અને બીજું એ કે દરેક માહક-વેળાસર પોતાનું લવાજમ મોકલી આપે તથા તે કરતાં તો વિશેષ એ કે જોએનું લવાજમ ચઢી મણું હોય તેઓ ચઢેલી રકમ

તુરત મોકલી આપવા મે. કરે. અને અમારો એટલો ભાર જોએ કરે.

નવેશોએ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય.

એક અમેરિકન પત્રકાર લખે છે કે “સીયામના રાજ્યતંત્રમાં એક મદતવનો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે, અને તે એ કે ગરકારની નોકરીમાંથી સંખ્યાગંધ રાજકુમારોને રજા આપવામાં આવી છે. શહેનશાહના આ સંબંધીઓમાંના ઘણા તદ્દન નાલાયક હતા. અને માત્ર રાજકુટુંબના હોવાને લીધે મોટી જગ્યાઓ ઉપર હતા, અને તીજોરીને કેવળ ભાર રૂપ હતા.” આ સંખ્દો હોંદના રાજકુટુંબોએ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. પોતાના રાજકુમાર હોય, ભાઈ હોય, ભત્રિજો હોય કે સાજો હોય, એટલાજ માટે તે રાજ્યની નોકરીને માટે યોગ્ય છે એમ ન મનાઈ જવું જોઈએ. આવાં ઈશ્વરો ઉચ્ચ રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ થઈ રાજ્ય વહીવટમાં ભારરૂપ અને દળભગીરીરૂપ જોવામાં આવ્યા છે. જો તેવા ગાંડો ધેલા દુક્રમે કરે છે અને તેઓ રાજકુટુંબના સંબંધમાં હોવાને કારણે કોઈ તેમને કહી શકવું નથી. પૈસાના લોભની ખાતર-કારણ કે રામજોને આ વર્ગનું ભરણ પોષણ તો કરવું પડે છે-પણ આ વર્ગનાં માણસોને દરબારની નોકરીમાં ન રાખવાં એ ઇચ્છાર નોગ છે. શિવાય કે રાજ્યના બીજા નોકરોની માફક આ વર્ગનાં માણસોએ પણ યોગ્ય લાવકાત, કેળવણી, વગેરે પ્રાપ્ત થવી હોય અને બીજા નોકરોની માફકજ રહેવાં તૈયાર હોય.

નાં ભાવનગર નરેશ યુરપ તરફ.

નામદાર ભાવનગરના મહારાજ સાહેબ, નાં મહારાણી સાહેબ, અને કુમાર સાહેબો, રાજ્યના દીવાન શ્રીયુત અનંતરાય પટ્ટણી, નાં મહારાજ સાહેબના બે બન્ધુ કુમારશ્રી નિર્મળકુમારસિંહજી અને કુમારશ્રી ધર્મકુમારસિંહજી વગેરે મંડળ હવાફેર અર્થે એપ્રિલ મહીનાની તા. ૩૦મી ની રટીમરમાં યુરપમાં લેખાન ગયેલ છે. આ મંડળી યુરપ ખાતે ચારેક ગાસ રહેવાની વક્તી છે. દીવાનશ્રી અનંતરાય પટ્ટણીની ગેરહાજરીમાં દીવાન તરીકેનો ચાળ નામ મહારાજશ્રીએ નામખ દીક્ષાન રા. રા. નંદરતલાલ માણેકલાલ સુરતીને સુપ્રત કર્યો છે.

રાજ્યોમાં બંધારણીય સુધારા.

હોદી પ્રધાન લોર્ડ એટલેડે લંડન ખાતે એક ભોજન સમારંભ પ્રસંગે નાં વાઈસરોયના ઇંગ્લેન્ડ ગમન સંબંધી જે ભગ ઉપરિચિત થયે છે તેમુ નિરસન કરતાં કહ્યું હતું કે “ફેરેશનતા સંબંધમાં વિચારણા કરવા માટે વાઈસરોય હોડુસ્તાનથી ઇંગ્લેન્ડ આવે છે એ કેવળ ભ્રમ છે હોદમાં ફેરેશનનું ધોરણ દાખલ કરવાનું બહુજ વિચારપૂર્વક નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. અને જ્યાં સુધી તે અમલમાં ન આવે ત્યાં સુધી પાર્લામેન્ટ એ વ્યવસ્થામાં કંઈ જ ફેરફાર કરવા તૈયાર નથી. વળી ગવર્નમેન્ટ એકાદ ઇડીઆ એકટમાં કંઈ જગ્યાએ એવું નથી કે જ્યાં દેશી રાજ્યોમાં સુધારણા કરવાના કાર્યમાં પ્રત્યવાય આવે. તેમ આ સંબંધમાં હોદી સરકાર પણ દેશી રાજ્યોની આડે નહીં આવે. અને ફોરલ ધારા મંડળમાં દેશી રાજ્યોએ પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટણીના ધોરણે મોકલવા કે નહીં તે એમણે જોવાનું છે. હોદીઓએ આ યોજનાનો સંપૂર્ણ લાભ લેવો નોંધએ કારણકે સંભવ છે કે એવો પ્રસંગ પુનઃ ન આવે.” હોદી પ્રધાને એક વાત સ્પષ્ટ કરી છે અને તે એ કે જે દેશી રાજ્યોના નરેશો પોતાના રાજ્યમાં રાજ્યબંધારણીય સુધારા કરવા હિતમર

હોય તેમને એમ કરતાં હોદનું ફોરલ બંધારણ આટકાવતું નથી. હરકેઈ રાજકર્તા જે ધારે તો રાજ્યમાં લેખાનો સહકાર મેળવી ચાલુ બંધારણમાં ફેરફાર કરી શકે છે. અને એમ કરતાં જે લેખાને સંતોષ અપાતો હોય તો તે આપી શકે છે. સમગ્ર હોદમાં ફોરલ બંધારણ દાખલ થાય અને ત્યાર પછી એની અસરના પરિણામે રાજ્યોને બંધારણીય સુધારા આપવા પડે તે કરતાં બહુતર છે કે અત્યારથી જ રાજ્યોએ એ દીશામાં કાર્ય સાધક પગલાં લેતાં. ફરજ પડવાને લીધે કામ કરવા કરતાં સ્વેચ્છાથી કરવામાં સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ થાય છે, એ રાજ્યોથી ન છુટાવું નોંધએ.

ફરવત સામે ધરમપુરનું પગલું.

ધરમપુર રાજ્યનો કાઈ નોકર લાંચ ફરવત કે બક્ષિસ લેતો જણાશે તો તેને સખ્ત નશીયત થશે એવું એ રાજ્યના મેજસ્ટ્રેટમાં બંદરનામું પ્રસિદ્ધ થયું છે. સામાન્ય રીતે દેશીરાજ્યોમાં લાંચ ફરવતની બદી સામે આંગવીચામણા થાય છે એવો જાહેરમત છે. પણ વધી પડેલા ભુમિના ભારને ઉતારવા માટે જેમ ભગવાનને આતાર લીધા વગર છૂટકો નથી રહેતો એમ જ્યારે રાજ્યોમાં લાંચની અતિશય બદી થર કરી બેસે છે ત્યારે રાજકર્તાથી મૌન રહી શકાતું નથી. માત્ર ધરમપુર રાજ્યમાં જ નહીં પણ લગભગ બધાં દેશી રાજ્યોમાં આવી જ આસુરી રિયતિ પ્રવર્તતી હશે. પણ એમાં ધરમપુર રાજ્યે પહેલ કરી તે માટે તે અભિનંદનને પાત્ર છે. ધરમપુર રાજ્યનું અનુકરણ બીજાં રાજ્યો વિના વિલંબે કરે એ ઇચ્છવા જેમ છે. સગો જેમ વહેલો દૂર કરવામાં આવે એમ સલામતી વિશેષ છે.

ઓનરરી મેજસ્ટ્રેટ

મુંગઈ સરકારે આ વર્ષથી આખા ઇલાકામાંથી (તળ મુંગઈ સિવાય) ઓનરરી મેજસ્ટ્રેટની બેઠક બંધ કરી છે. ઇલાકાનું અનુકરણ કરી કેટલાંક દેશી રાજ્યોએ પણ ઓનરરી મેજસ્ટ્રેટની નીમણુક કરવાનું ધોરણ અખત્યાર કર્યું હતું. પરંતુ ઉભય રથળે એ

ધોરણને નિષ્ફળતા મળી છે. જોનારની મેજસ્ટ્રેટનું સ્થાન મેજિસ્ટ્રેટનારોએ મોટા લાભ કાઢવાના સામાન્ય માનથી પણ વંચિત હોય છે. એટલે તેઓ લોકોને સંતોષ આપી શકતા નથી, અને બીજાં ઉપરની અસહ્યતાનું કામ અને તકલીફ ઓછાં કરવાનો પણ તેમાં હેતુ હતો, એ પણ સફળ થયો નથી. અગતે લાગે છે કે ત્યારે ઈલાકામાં થયું છે ત્યારે દેશી રાજ્યોમાં પણ જ્યાં એ ચોલાની પ્રતિભા હોય તેને કોતી દૂર કરવી અથવા તો તેનો ખર્ચ હેતુ સધાય એટલા માટે એની પુનઃ પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરવી.

લુનાગઢ રાજ્યનું હાલનું સ્થિતિ પગલું

લુનાગઢ રાજ્યના એડેટ દરતુરણ અમલમાં દીવાનની સહીથી નીચેની જાહેર ખર્ચ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

જાહેર ખર્ચ

નં. ૨૬ અને ૧૯૩૮

રાજ્ય પ્રકરણીય કોર્ટના જજ અને વધારાના સેશન્સ-જજ મી. એન. પી. જનપતિ સામે અમુક આક્ષેપો રજૂ થયા છે. તે ગ્રંથિકામાં તપાસ ચલાવવાની હોઈ આથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે કે ઉપરાંત અમલદારને જે કોર્ટ એ લાંચ આપી હોય અથવા લાંચ આપવા દુષ્ટતા બતાવી હોય તેઓ લુનાગઢ આપવા પકાર પડશે તેના સામે રેડેટ તરફથી કોર્ટ પણ જતનો કેસ દરવામાં આવશે નહીં.

લુનાગઢ

Sardar md

તા. ૧૮ એપ્રિલ ૧૯૩૮ દીવાન, લુનાગઢ રેડેટ

લુનાગઢ રાજ્યમાં ઓછામાં ઓછા છેલ્લા એ દસકાથી કલેક્ટર અને કમીશનરના દરજ્જાના અંગ્રેજ અધિકારીઓ દીવાન પદે આવે છે. છતાં હાલ ના. દીવાન સાહેબને બીજા કોઈ કારણથી ખાતાના અધિકારી સામે નહીં ને સેશન્સ જજ જેવા દરજ્જાના ન્યાયખાતાના અધિકારી સામે ઉપરની "જાહેર ખર્ચ" કાઢવી પડી એ શું સ્થિતિ કરે છે? ન્યાય એ પ્રજા જીવનની હયાતીનો પાયો

છે. એ પાયો જે ભેજણીયો હોય તો રાજ્યના બીજાં વહીવટી ખાતાઓ વિશે શું માનવું? મી. જનપતિ સામેના આક્ષેપો સત્ય હોય કિંવા અસત્ય પણ હોય તે અત્યારથી કહી શકાય નહીં પરંતુ તાત્કાલિક તો એ છે કે લુનાગઢ રાજ્યના દીવાન સાહેબે જાગર પણ સંકોચ વગર કેવળ પ્રગટિતની દરિયાઈ વિચાર કરીને રાજ્યનાં વેપારનું જે પગલું લીધું છે તે ખરેખર હાનિ અને ઝીમની રાજનિષ્ટા પૂરવાર કરે છે. માંજગામાં આવ્યું છે કે ઉપરોક્ત જાહેર ખર્ચ પ્રસિદ્ધ થયા પછી એ રાજ્યના બીજાં અધિકારીઓ સામે ખૂરીઆદો છે. આવી ફરીઆદો બાદે ખરી હોય પણ કેટલીક વાર "સાબે છે મટે ચાલો આપણે પણ કહેવા જઈએ" એવી મતાનુ-ગતિક વૃત્તિથી દોરવાઈ ભેંકા ફાવે તેની ફરીઆદો રજૂ કરે છે અને તેમાં કેટલીક વખત તો કથું સત્ય પણ નથી હોતું. એ હકીકત ધ્યાન પકાર ન રહેતી બેઠકો. લુનાગઢ રાજ્યે "જાહેર ખર્ચ" કાઢી છે એટલે ત્યાં લાંચ રૂચતનો સડો હશે અને બીજાં નહીં હોય એમ રમે કોઈ માની જોડે!

લાંચ-રૂચતની લાલચ એ એવી લાલચ છે, કે જે હુકમથી દૂર કરી શકાતી નથી. કેટલીક વખત તો આપનારાઓ, લેનારાઓને હિલા કરે છે. એટલા માટે પડી ગયેલી એ પ્રધાનાં મૂળ કારણો નાખૂદ કરવાં બેઠકો. બાકી માત્ર તપાસ કરવાથી કે શિક્ષાથી આ ખતો દૂર થાય એ અસંભવિત છે. જોથી તો માત્ર એકાદ વ્યક્તિને શિક્ષા થશે, અને તેને લીધે કદાચ નોકર વર્ગ થોડો વખત વિશેષ સાવચેત બનશે.

માંગધા રાજ્યમાં રેવન્યુ મુદ્દાસ.

માંગધા રાજ્યે, રાજ્યના રેવન્યુ ખાતાના બંધારણમાં કેટલીક મહત્વનો ફેરફાર કર્યો છે. અને વહીવટની સરકાર ખાતર રાજ્યના સાત મહાલો ને જાહેર તેની પુનર્વિતરણ કરી ચાર મહાલો કરી બિટિશ જલ્લાના ધોરણે તેનાં સંકલિત પાડી નાંખવામાં

આવ્યા છે. તેમ જૈવન્યુ ખાતાની વડી ઝોરીસનું પણ નવેસરથી બંધારણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં માત્ર ચૌદજ માણસો રાખવામાં આવ્યાં છે. અને એજ પ્રમાણે મહાલોની ઝોરીસોમાં પણ કરવામાં આવ્યું છે. રાજ્યની આ વ્યવસ્થા જેમ રાજ્ય ઉપર ખર્ચનો નિરર્થક ભાર ઝાણા કરે છે, તેમ કામની સરક્ષતા થવાથી અરજદારને તેમની ફરીઆદની દાદ પણ સત્વર મળવાનો સંભવ છે. પ્રાંજિકા રાજ્યનું આ પગલું કાળગળને અનુસરતું છે. અને ખીત્તં એવાંજ રાજ્યોએ દાખલો લેવા યોગ્ય છે.

જયપુર અને સીકર.

હેલ્લા કેટલાક માસથી જયપુર અને સીકર વચ્ચે ઉમ લડાઈ ચાલે છે. લડાઈ શબ્દ અહીં એટલા માટે વાપર્યો છે, કે સીકર જયપુરનું ખંડીયું રાજ્ય ગણાતું હોય પોતાના હુકમોનું પાલન કરાવવા જયપુર રાજ્યે સીકર ઉપર સૈન્યની હુકડી મોકલી છે. એમ કહેવાય છે, કે સીકરના યુવરાજને વિદ્યોત કેળવણી લેવા મોકલવાની, જયપુર રાજ્યના આગ્રહમાંથી આ બધો ઘટાટોપ ઉપરિચત થયો છે. આ ખરું હશે. પણ આજ કેટલાંય વરસોથી જયપુર અને સીકર વચ્ચે સાર્વભૌમત્વના સંબંધમાં તકરાર ચાલ્યા કરે છે. સીકર રાજ્ય માને છે, કે જયપુર કહે છે તે પ્રમાણે જયપુરનું ખંડીયું નથી પણ આંતરિક સ્વાતંત્ર્ય ધરાવે છે. અને સાર્વભૌમ સત્તા સાથે જયપુરના જેટલો જ એનો સ્વતંત્ર રાજદારી સંબંધ છે. માત્ર જયપુર રાજ્યને વાર્ષિક ૩૯ હજારનું બરણું લેવા સિવાય ખીજે કશો અધિકાર નથી. લડાઈનું મૂળ તો આ મતભેદમાં છે. સીકરના રાજ રાજ સાહેબ તરફથી એ રાજ્યની પ્રગળે રાજ રાજનો પક્ષ લઈ જયપુર રાજ્યના શરોખારીઓ સામે અસરકારક વિરોધ દર્શાવ્યો છે, અને પ્રગળા બળમાં કેટલું રહસ્ય રહ્યું છે તે દર્શાવી આપ્યું છે. હોદતા રજવાડાંના આધુનિક ઇતિહાસમાં આ એક નવું પ્રકરણ છે. અત્યારે તો આ બધાનું પરિણામ

એ આવ્યું છે કે હોદી સરકારની દરમિયાનગીરીથી એક સ્વતંત્ર તપાસ સમિતિ નીમવામાં આવી છે. પણ એક, ખીજની પાસે પરાણે તાબેદારી કબ્જ કરાવવી, એ તાબે રહેનાર કરતાં તાબે રાખનારની નિર્ભયતાનું સૂચક છે. તાબેદારી ભુંકામથી કે આગ્રહથી નહીં પણ પ્રેમથી મેળવી શકાય છે. એ જયપુર જેવા પ્રથમ દરજ્જાના રાજ્યના શરોખારીઓ સમગ્ર જય તો કેટલાંય વરસોથી આ બે રાજ્યો વચ્ચે ચાલ્યો આવતો ઝઘડો શાંત થઈ જાય.

ભાવનગરમાં રાજ્યમાં ગૌરવર્ધન

ભાવનગર રાજ્યમાં ગૌરવર્ધનનું કાર્ય કેટલી મહાનુભૂતિથી ચાલે છે તે આ અંકમાં અન્યત્ર શ્રીલક્ષ્મી સુરતી, જેઓ અત્યારે રાજ્યમાં કામ ચલાવે દીવાન પદે છે એમના લેખથી જણાય છે. રાજ્યના વહીવાટી ખાતાના કામને અંગે પોતાના સ્વર્ગવાસ અગાઉ મહુમ સર પ્રજાલોકર પદ્મણીએ છેલ્લા બે માસ દીરઘીકટમાં મુસાફરી કરી ત્યારે પોતાની મુસાફરીના દરેક ગામે દોર ઉઠેર અને તેમાં ખાસ કરીને ગાયોના પાલન ઉપર વિશેષ ભાર મૂકતાં ખેડુતોને લેસો કરતાં ગાયો રાખવાનો આગ્રહ કર્યો હતો કે જેથી તેઓની ખેતી વિશેષ આબાદ થાય. અને દર વરસે ખેડુતોને બળદોની ખરીદી પાછળ લગભગ ત્રણ લાખ રૂપિયા જેટલી રકમ ખરચતી પડે છે તે બધી જાય. અને મહુમની આ સૂચનાને વિશેષ અમલી બનાવવા માટે રાજ્યનું વસુલાતી ખાતું જો તંકેદારી રાખે અને મહાલોના વહીવટદારને તથા તપાસોના ચાલુદારને પણ આ બાબતમાં વિશેષ નસ લેતા કરે તો ખેડુતોને તદ્દન કરજમુકા કરી નાંખ્યા પછી તેમની આર્થિક રિયલિટી સુધારવાનાં કાર્યને રાજ્ય અત્યારે જે મહત્વ આપે છે, તેમાં આથી મદદ મળે. કારણ કે ધર્મની દૃષ્ટિએ તો ગૌપાકનનું મહત્વ છે. પણ તેથી વિશેષ મહત્વ આર્થિક દૃષ્ટિએ છે. ત્યારે એમાં ધર્મ દૃષ્ટિ પણ આવી જાય છે.

મહારાજા સર કૃષ્ણકુમારસિંહજી કે.સી.એસ.આઇ.
નાં રાજેન્દ્રશાહના જન્મ દિવસ ગ્રામ્યે બાવનગર
રાજ્યના નાં મહારાજા શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીને
“નાઇટ કમાન્ડર ઓફ ધી રટાર ઓફ ઈડીઆ”
નો ચંદ્રક અર્પવામાં આવ્યો છે. મહારાજાની સર
કૃષ્ણકુમારસિંહજીનું સાંજન્ય, સરલ પ્રૃત્તિ, રાજકર્તા
છતાં કેવળ નિરસિયાનપણું, લોકો તરફ હાર્દિક
પ્રીતિ અને દુઃખી મનુષ્યોને મદદ આપવાની બાવના
એ વગેરે ગુણો એમને આ મહેત્તા ચંદ્રકને શોભાવશે.
અમે તે નામદારને અમારા અંતરના ભાવોથી
અભિનંદન આપીએ છીએ. અને દીર્ઘાયુઃ ધૃવ્ધીએ
છીએ, તથા આવા બહુમાન એ નામદારશ્રીને પ્રાપ્ત
થતાં રહે એવી શુભેચ્છા દર્શાવીએ છીએ.

સ્વર્ગસ્થ હીરાલાલ પારેખ.

ગુજરાત વર્તમાનસાપ્તિકાના આસિંગ રેક્ટર
અને ગુજરાતનાં સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન હીરાલાલ પારેખના
દુઃખજનક અવસાનથી ગુજરાતને એકનિષ્ઠ વિદ્વાનની
મોટ પડી છે. એમની રામભાવ વૃત્તિથી ગુજરાતના
લેખક વર્ગમાં એમણે પ્રતિષ્ઠાપાત્ર સ્થાન મેળવી
લીધું હતું. સાક્ષરમંડળમાં વિરલ એવી સર્વની સાથે
એમણે સમાન મૈત્રી કેળવી હતી. ગુજરાત સર્વસંમદ
ચોજવાની એમની અંતિમ પ્રવૃત્તિ હતી. અને તે માટે
એમણે રૂપરેષા પણ તૈયાર કરી હતી. ગુજરાતના
હિતદાસોના એમનો હોડો અભ્યાસ હતો. અને પ્રભુએ
ને એમને દીર્ઘાયુ આપ્યું હોત તો ગુજરાતનો
પ્રમાણુજીત હિતદાસ એમના હાથે પૂરા પડત. એમના
સ્થાને એમનું સ્થાન પૂરી શકે એવા કોઈ વિદ્વાન
યુદ્ધસ્થની સોસાયટી તરફથી નીમણુંક કરવામાં આ
એવી અમારી વિનંતિ છે. પ્રભુ એમના આત્મ લખાવલી છે અને તેમાંની કેટલીક તો હૃદયમાં સોસરી
શાંતિ આપે.

કચ્છ રાજ્યની જગતનીતિ.

કચ્છ રાજ્યનાં બધાં બંદરો સ્વતંત્ર કે કોઈ અમાલ્ય કે સિદ્ધિકે તે લખી હોય તો આશ્ચર્ય પામવાનું
અને તે બ્રિટિશ હિંદની સાથે કસ્ટમ્સની વીચારપોથીમાંથી આ વાર્તાઓ ઉતારવામાં આવી છે તે જુદ
ને પટ્ટણી પણ હોઈ શકે. આ પ્રસ્તકની કિંમત ૮ આના છે.

નથી. અર્થાત્ કે એ બંદરોએ પરદેશથી જે માલ
આવે એના ઉપર દેશી જગત લેવી તે રાજ્યની
મુનસફી ઉપર આધાર રાખે છે. બૂતકાળમાં અને
અત્યારે પણ આ બંદરોએ બ્રિટિશ ટેરીફ એકટ
પ્રમાણે જગત લેવાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું.
અને અત્યારે પણ કચ્છ રાજ્ય કસ્ટમ્સ યુનીયનમાં
નોંધાય એવો સરકારની ઈચ્છા હોય એ સ્વાભા
વિક છે, જેથી વેપારની નીતિનું એક ધોરણ
સચવાઈ રહે. અત્યાર સુધી કચ્છ રાજ્યનું સ્વાતંત્ર્ય
જળવાઈ રહ્યું છે. પણ હમણાં હમણાં કચ્છ રાજ્યનાં
બંદરોએ માલની આયાત કરી દાણચોરીથી કાઢીઆ-
વાડમાં બીજાં રાજ્યોની હદમાં અને બ્રિટિશ હદમાં
માલ નિકાસ કરવાની પ્રવૃત્તિ સતત ચાલુ રહેવા પામી
હતી અને તેથી કચ્છ રાજ્યને દરીઆઈ આયાત જગતમાં
વધારો કરવાની ફરજ પડી છે. આથી દાણચોરી કેટલેક
અંશે અટકશે ખરી. જે કે કચ્છની સ્થાનિક પ્રજાને
પરદેશથી આયાત થતી ચીજો મોંઘા ભાવે પડશે.
કચ્છ રાજ્યનાં બંદરોની “હોરીન પોર્ટ”માં ગણુના
યતી હોવાથી એ રાજ્યની સરહદે લાઈનદોરી મૂકવામાં
આવી છે. પણ માત્ર બ્રિટિશ ટેરીફ પ્રમાણે કચ્છ
રાજ્યનાં બંદરોએ જગતનું ધોરણ સ્વીકારવામાં આવે
અને સરહદ પસાર થતા માલનાં સંદિગ્ધિરો સરકાર
સાથે સહકારની કામ ચલાઈ શરતો નક્કી કરી આપવામાં
આવે તો સંગ્રહ છે કે સીધા કેટલીક ભાગમાં, તેમજ
મારવાડમાં તેમજ ગુજરાતમાં કચ્છની માલની
પોચા

નરાજ મહેતા તરફથી ઉપરનાં નાતકું છતાં ઉપયોગી
એ તો જુદની વિચારપોથીમાંના લેખ અને અનુલવ
જાર છેવટે કહી દેવામાં આવ્યો છે. કેટલીક વાર્તા પરથી
નાચું છે. વાર્તાઓ, વર્ણન અને દાલકાથી મુક્ત છે અને જે
વામાં આવ્યું છે. વાર્તા જે રીતે લખવામાં આવી છે તે
ને પટ્ટણી પણ હોઈ શકે. આ પ્રસ્તકની કિંમત ૮ આના છે.

સુખર્ષ સમાચાર

(૫)

“આ પુસ્તકની ખુબી એ છે કે એના લખનારનું નામ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું નથી, તેમજ એનું મુલ્ય શું છે તે પણ જણાવવામાં આવ્યું નથી. x x x નવ લીટીની નાનકડી પ્રસ્તાવનામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ વાર્તાઓ લખનાર કાણ હશે એટલી ભાવના એ વાંચનારને થાય તો લખનારના હૃદયમાં તે પેસી શકે છે. આ રહસ્ય સમજવા માટે હું ભાગ્યશાળી નથી.

પણ એક વાત ચોક્કસ છે. મુંબ પૃષ્ઠ પર જણાવવામાં આવ્યું છે કે એક વૃદ્ધની વિચારપોથી-માંથી આ વાતો લખાયેલી છે. એ વૃદ્ધ પુરૂષ કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિ નહીં હોય. તેઓ દેશી રાજપોતા પુરેપુરા અનુભવી હોવા નોંધ્યો, શાસ્ત્રો અને ક્રીસ્તુકીના પુરા જ્ઞાતા હોવા નોંધ્યો, અને જમાનાને પુરા જોળખનારા હોવા નોંધ્યો. એમને વીણીનીણીને રજુ કરેલી વાતો ક્લુલક નથી, મૂખમાં નથી, પરંતુ તેમાંથી સમજવાનો સાર માત્ર બાળકોને માટે નથી, પરંતુ મોટરાઓને માટે પણ છે. આ પુસ્તકમાં ૨૩ વારતાઓ આપવામાં આવી છે. સો પાનામાં તે બરીં દેવામાં આવી છે, સરળનાથી સમજાવવામાં આવી છે. વાંચતા રસ ઉત્પન્ન થાય એવી છે, અને દરેક વારતાને અને તેમાંનો બોધ સમજાવવામાં આવ્યો છે. પ્રકાશક કહે છે કે ઉછરતી છાત્રીવાળાઓને ચારિત્રવાન કરવામાં સારા સાધનરૂપ થઈ પડે એવી આ વારતાઓ છે. દાદાજીની ધણીએ વાતો આપણે વાંચીએ અને સાંભળીએ છીએ. અને જે વૃદ્ધ લેખકની પાસે આ વિચારપોથી છે તેમાંથી થોડીક વધુ વાનગી-હવે પછી ચખાડવામાં આવશે એવી હું લાલચ રાખું તો ?”

સાંજ. વર્તમાન

(૬)

“એક સમય એવો હતો કે વાર્તાઓ બોધપ્રદ હોય તોજ ઉત્તમ લેખાય અને બોધનું તત્ત્વ જેમ વધારે પ્રમાણમાં કે બોધની કક્ષા જેમ વધુ ઉચ્ચ તેમ તે વાર્તા વધુ સુંદર: આજની વાર્તાઓમાંથી બોધ તારવી શકાય છે, પરંતુ એજ એનું સર્વરૂપ નથી. આપણી બાળવાર્તાઓમાં પણ આજ સ્થિતિ ઉદ્ભવ પામી છે. માનસશાસ્ત્ર અને શિક્ષણશાસ્ત્રના વિકાસ સાથે પદ્ધતિ અને શિક્ષણનાં સાધનોમાં સુધારો થયો, તેમ વાર્તાઓની કક્ષામાં પણ સુધારો અને વિકાસ થયાં. આ પ્રકારના જમાનામાં પંચ-તંત્રની કે ઇસપનીતિની દબ્બ પર લખાયેલી વાર્તાઓ કંઈક વિચારમાં મૂકી દે છે. આ પુસ્તકમાં ત્રેવીસ વાર્તાઓ છે કે જે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કે જાણીતા પુરૂષોનાં જીવનમાંથી ઉતારવામાં આવી છે. આ વાર્તાઓ બોધ આપવાના હેતુથીજ લખાયેલ છે. ખાતા મોટા સૌ કોઈ આ વાર્તા અવશ્ય રસપૂર્વક વાંચે.”

ગુજરાતી.

(૭)

“એક વૃદ્ધની વિચારપોથીમાંથી” આમાંની બોધક વાર્તાઓ ઉતારેલી છે. કેટલીક દંતકથાઓ છે, કેટલીક ઇતિહાસકથાઓ છે, કેટલીક રૂપક કથાઓ છે, અને બધીય બોધક છે. સરલ શૈલીએ લખાયેલી એ કથાઓ છે અને રાજકારણ અને ધર્મનીતિની વચ્ચે વિહરતા કોઈ સન્નજનની એ વિચારપોથી હશે એવું અનુમાન કરી શકાય છે.”

પ્રબંધ

યતો ધર્મસ્તતો જયઃ

દેશી રાજ્ય

(ત્રૈમાસિક)

વર્ષ ૧૧ શુ]

શુભાષ્ટ-સપ્ટેમ્બર : ૧૯૩૮

[અંક ૨

દેશીરાજ્યો અને મહાસભા

૧૮૮૪ ના દીસેમ્બર મહીનામાં યીઓએસીસીલ સોસાયટીના કેન્દ્ર રૂપાંતર અધ્યક્ષ ખાતે એનું વાર્ષિક સંમેલન થયું. અધ્યક્ષ પાંજા, કરતાં મદ્રાસ ખાતે દીવાન બહાદુર રઘુનાથરાવના ધરમાં આ દેશના સત્તર મહાપુરુષો દેશની સ્થિતિ અને સંયોગોનો વિચાર કરવા એકત્ર મળ્યા. અને વિચારાન્તે કોંગ્રેસની સ્થાપનાનો વિચાર કરી તે સર્વ છૂટા પડ્યા* છૂટા પડેલા આ દરેક ગૃહસ્થે પોતા પોતાના પ્રાંતમાં આ સંબંધી વિચારા દેવાબ્યા. પરિણામે ૧૮૮૫ માં " રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ માટે કાર્ય કરનાર સર્વ ઉત્સાહી દેશ સેવકોની પરસ્પર અંગત ઝોળખાણ થઈ શકે એટલા માટે સરળતા કરવા અને જે રાજકીય પ્રવૃત્તિ કરવાની હોય તેની અર્થા કરવા " કોંગ્રેસની એક મળી. કોંગ્રેસનો આ હેતુ વિકાસ પામી, સિટિશ હોલના રાજ્ય કારોબારીઓ સમક્ષ મંકમ રીતે લોક-

મત રજુ કરવાનો અને હિંદુસ્તાનને માટે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનું રાજ્યઅધારણ પ્રાપ્ત કરવાનો અને આગળ જતાં અહિંસાત્મક ઉપાયોથી સ્વરાજ્ય મેળવવાનો થયો. પરંતુ કોંગ્રેસની સ્થાપનાથી લગભગ અત્યાર સુધી દેશના રાજદારી આગેવાનોએ દેશી રાજ્યોના સંવાલમાં માથું મારવાનું ઉચિત ધાર્યું ન હતું. ઉલટું એમાંના લગભગ અધાની નીતિ તો રાજાઓ તરફ અને રાજ્યો તરફ ધણી સંકાનુભુતિવાળી હતી. દેશસેવકોમાં દાદાભાઈ, માંડલીક, ઝવેરીલાલ યાત્રિક, રાનડે, મલગારી, તેલંગ, ટિળક અને શીરાજીશો મહેતા વગેરે દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ ધરાવતા હતાં. ધણી દેશી રાજ્યોના દીવાનો અને રાજાઓ સાથે એ અધારો મૈત્રી સંબંધ હતો દરબંગાના મહારાજ રાજા રામપાલસીંગ વગેરે કોંગ્રેસમાં હાજરી આપતા. કોંગ્રેસનો જન્મ થયો તે પહેલાં દેશી રાજ્યો

* આ સત્તર મહાપુરુષોનાં નામ (૧) એસ. સુબ્બલક્ષ્મ આયર, (૨) પી. રંગા નાયડુ, (૩) પી. આનંદ યાદુ, (૪) નરેન્દ્રનાથ સેન, (૫) સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, (૬) વી. એન. માંડલીક, (૭) કે. ટી. તેલંગ, (૮) દાદાભાઈ નવરોજી (૯) સી. વિજયવર્ગ મુડલીઆર, (૧૦) પાંકુરંગ ગોપાલ, (૧૧) સરદાર દયાલસીંગ, (૧૨) બાબુ હરિશંક, (૧૩) બાબુ કાશીપ્રસાદ, (૧૪) પંડિત લક્ષ્મીનારાયણ (૧૫) બાબુ ચાર્યંદ્ર મિત્ર (૧૬) બાબુ શ્રીરામ (૧૭) દી. બા. રઘુનાથરાવ.

હોદ્દા આખાના હિતની દૃષ્ટિએ એ એકજ સફળ યર્ષ શકે એવો બંધારણનો માર્ગ છે.

૧૯૧૯ પછી હોદ્દા રાજ્યોએ બંધારણના સવાલમાં ધણો રસ લેવા માંડ્યો. અને તેની અસર એમની પ્રજા ઉપર પણ યર્ષ. અને પ્રજા દ્વારા કેબ્રિસ સમિતિઓમાં ધીમે ધીમે દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોનો ઉઠાપોહ થવા લાગ્યો. અને છેલ્લાં દસ વરસમાં કેબ્રિસને દેશી રાજ્યોના સવાલમાં રસ લેતી કરવાના અવાર નવાર પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. પણ રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાં બંધારણ સમિતિ આગળ મહાત્મા ગાંધીજીએ દેશી રાજ્યો સંબંધી કેબ્રિસની નીતિ સંબંધી ઉલ્લેખ કરતાં રાજકર્તાઓને ઉદ્દેશી કર્યું હતું કે “આપની પરવાનગી હોય તો હું એમ પણ કહું કે છેક પ્રારંભકાળમાં કેબ્રિસે તમારા પક્ષ લીધો છે. આ સમિતિને હું રમરણ કરાવું કે કારમીર અને મહેસુરનો પક્ષ લેનાર હોદ્દાના દાદા હતા. અને હું પૂરી નમ્રતાથી કહેવા ઇચ્છું છું કે આ બે મહાન રાજ્યશૈલી, ત્રાહભાઈ નવરોજી અને કેબ્રિસના પુરુષાર્થના ઓછા ઝણી નથી. આજ સુધી પણ કેબ્રિસે હોદ્દાનાના રાજ્ય મહારાજાઓના ધરની અને આંતરિક બાબતોમાં દખલ ન કરીને તેમની સેવા કરવાનોજ પ્રયત્ન કર્યો છે.” સિવાય ન્યારે ન્યારે ગાંધીજીએ દેશી રાજ્યો સંબંધી પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કર્યું છે ત્યારે દરેક વખતે ઉપર પ્રમાણેના સિદ્ધાંતને જ પોતે અનુસર્યા છે. દેશી રાજ્યો સંબંધી ગાંધીજીની નીતિ હંમેશાં રક્ષણાત્મકજ રહી છે અને આ બાબતમાં તેઓ પોતાના પુરાવાથીઓને અનુસર્યા છે.

આમ છતાં ચાર પાંચ વરસ અગાઉથી કેબ્રિસે દેશી રાજ્યોના વહીવટમાં રસ લેવા માંડ્યો હતો. એનાં કારણો અનેક હશે. પરંતુ કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં અવ્યવસ્થિત કારોબાર થવાના પરિણામે અને બ્રિટિશ હોદ્દામાં આલતી રાજદ્વારી અળવળમાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાએ ભાગ લેવા માંડ્યો તેથી રાજકર્તાઓમાં એમના સરકાર સાથેના સંબંધને અંગે કેટલેક અંશે અણગમો ઉત્પન્ન થયો. ૧૯૨૮માં. કલકત્તામાં કેબ્રિ-

સની બેઠક યર્ષ તેમાં પડિત જવાહરલાલ નહેરૂના મુખમાંથી એવું વાક્ય નીકળી ગયું કે “માંડ્યા ઉપર બેઠેલા સદ્ગુરુદરથો (મહાસુદામાદના રાજ્ય અને રાજ્ય રામપાલસિંહ જેવાઓ) સમાજને બીન જરૂરી છે. પડિત નહેરૂની ઉપરની ટીકા તરફ કેબ્રિસ મંડળમાં સખત અણગમો થયો હતો. અને એને લીધે બીજે દિવસે કેબ્રિસમાં એવો કરાવ કરવાની જરૂરીઆત ઊભી યર્ષ કે “કોઈની ખાનગી કે અંગત. મીલકત કોઈને કાયદેસર રીતે પ્રાપ્ત યર્ષ હશે તથા જોને સ્વરાજ્યની સ્થાપના વખતે તે મીલકતનો ભાગવટો આપુ હશે, તે મીલકત ઉપરનો તેનો હક મંજુર રાખવામાં આવશે.” પરંતુ આવા કરાવની કશી અસર દેશી રાજ્યોમાં અવાર નવાર પ્રવર્તે રહેલી અળવળ ઉપર થવા પામી નહોતી. તેમ ધાતક નીતિથી જેઓ દેશી રાજ્યોમાં પ્રવૃત્તિ ચલાવી રહ્યા હતા તેઓના ઉપર કેબ્રિસ કશો અંકુશ પણ રાખી શકી નહોતી. કોઈ દેશી રાજ્યમાં કેબ્રિસની નીતિને અસંમત એવી કોઈ રાજદ્વારી અળવળનો કેબ્રિસ પ્રસિદ્ધ રીતે પ્રતિકાર કરી શકે એમ ન હતું. કારણ કે એવો પ્રતિકાર લોકોને સ્વાભાવિક રીતે લોકશાસનના સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ છે એમ લાગી જાય. એટલે બની શકે ત્યાં સુધી દેશી રાજ્યોમાં આલતી અળવળો તરફ કેબ્રિસે તટસ્થતા જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો.

જો કે અત્યાર, સુધી કેબ્રિસે દેશી રાજ્યોના બંધારણ સંબંધી ઉઠાસીનતા જાળવી રાખી હતી પણ ૧૯૨૯માં “દેશી રાજ્યો પોતાની પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર બક્ષે અને પ્રજાના પ્રાથમિક હક્કો જેવા કે વાણી સ્વાતંત્ર્ય, સલા સ્વાતંત્ર્ય, માલમીલકત અને જનની સહી સલામતી વિષે હવે વખતસર જનહેરાત કરે” એમ કેબ્રિસે જાહેરાત કરી. બ્રિટિશ હોદ્દામાં આ વખતે અને ત્યાર પછી સલાઅંધોના કાયદા થયા હતા. તેના લોકોએ વિરોધ કર્યો, પકડાયા અને કેદમાં ગયા. તેમ બીજી દીશામાં ભવના ભૂત, જરેલા ખ્યાલથી દેશી રાજ્યોમાં પણ એવા કાયદાનું અવતરણ કરવામાં આવ્યું. અને કોર્ટ, જરવાએ, રાજ-

કર્તાઓ જેમ પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરતા ગયા તેમ એમની સામે લોકોનો વિરોધ પણ વધતો ગયો. અને કોંગ્રેસમાં દેશી રાજ્યોના વહીવટ સામે ટીકા કરનારો એક પ્રયત્ન પણ ઉભો થયો. જેમ પહેલાં 'સ્વરાજ્ય પક્ષ' અને 'હેમેકેટીક પાર્ટી' ઉભા થયા હતા તેમ. કોઈ પણ મોટી અને લોકાદર પામેલી સંસ્થાને સહવ. રહેવું હોય, તો તેણે ઉભા થતા બધા મતભેદોને અને પક્ષોને પોતાનામાં સમાવી દેવા જોઈએ. એવું બંધારણ પણ એવું હોવું જોઈએ કે બીજા બંધારણોને તે અનુકુળ હોય.

રાજ્યોએ રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાં છૂટથી ભાગ લીધો. બીજી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાં કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે ગાંધીજીએ હાજરી આપી. સિવાય પંડિત, માલવીજી, મરોજીની નાઈકુ વગેરે કોંગ્રેસ મતવાદી મંડળ આ બીજી કોન્ફરન્સમાં હતા. કોંગ્રેસના વધતા જતા ખજાની નરેશોને કોન્ફરન્સમાં સ્પષ્ટ ખાત્રી થઈ શકે એવું હતું. દેશી રાજ્યોના કેટલાક પ્રતિનિધિઓ આ વખતે કોંગ્રેસનું માપ કાઢી શક્યા હતા. અર્થાત કે સરકારની માફક કોંગ્રેસ પણ ભવિષ્યનાં વરસોમાં દેશી રાજ્યોના વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ કરશે. એ એમની જાણ પહોંચી ન હોવું જોઈએ. ગમે તેમ પણ ૧૯૩૫ના બંધારણના કાયદાને સ્વીકાર કર્યો. ત્યારથી, સમગ્ર હોંદના હિત માટે દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ હોંદનું મતદાર મંડળ એક સરખી જવાબદારી સ્વીકારી લે છે. અને એ મૂળ બાબતમાંથી દેશી રાજ્યોમાં દરમિયાનગીરી કરવાનો કોંગ્રેસ અધિકાર મેળવી લે છે. તેમ બીજી રીતે અત્યાર સુધી બ્રિટિશ હોંદની રાજનીતિમાં દેશી રાજ્યો તાદસ્થ જાણી રહ્યા હતા તેમાં સ્પષ્ટ રીતે ફેરફાર થયો. ફેરફાર ધારામંડળમાં પોતાને પ્રમાણમાં વધારે બેઠકો મળે એવો રાજ્યોએ પ્રયત્ન કરી કંઈક અંશે સફળતા મેળવી. અને તે આગળ જતાં ઝગઝગ મૂળ મયું.

આ પ્રમાણે હોંદના બંધારણના સત્તામાં દેશી રાજ્યોએ આદ્ય ભાગ લીધો તેવું પરિણામ

સ્વાભાવિક રીતે એ આશય કે કોંગ્રેસનું લક્ષ્ય દેશી રાજ્યો તરફ ગયું. ૧૯૩૪ માં જે કે આલ ઇડીઆ કોંગ્રેસ સમિતિ આગળ ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું કે કે "દેશી રાજ્યો સંબંધી કોંગ્રેસની નીતિ શું હોવી જોઈએ એમાં પણ મતભેદ રહ્યા છે એ વિષે મેં મારા વિચારો વારંવાર દર્શાવ્યા છે. અનેક વખત એ વિચારો હું તપાસી ગયો છું. પરંતુ તેમાં કશો ફેરફાર કરવાનું હજી મને થોડું નથી." ગાંધીજીના એ વિચારો એટલે દેશી રાજ્યોમાં કોંગ્રેસે તહીં પકડવાની નીતિ. આમ છતાં એજ વરસમાં "ફોર્મીનર્સ એક્ટ"ના જુના કાયદાનો દુરુપયોગ કરી બ્રિટિશ હોંદના અસંખ્ય મહાસભાવાદીઓ સામે પ્રવેશ થયો, કરી એમને બ્રિટિશ હોંદમાં પોતાનો કાયદેસર નિર્વાહ ધંધો કરતા અટકાવી દેવામાં આવ્યા છે "તે સામે કોંગ્રેસે વિરોધ દર્શાવ્યો. તથા "દેશી રાજ્યોની પ્રજાના કલ્યાણ વિષે બ્રિટિશ હોંદની પ્રજાના કલ્યાણ જેટલીજ કાળજી મહાસભા રાખે છે. અને એ પ્રજાને ખાત્રી આપે છે કે તેમની સ્વતંત્રતાની લડતમાં મહાસભાની પૂર્ણ મહાનુભૂતિ છે." એવો ઠરાવ કર્યો. દેશી રાજ્યોની પ્રજાના નામે જેઓ કામ કરનારા માણસો હતા અને જેઓ મહાસભાવાદી પણ હતા તેઓને કોંગ્રેસની આટલી સદાનુભૂતિથી સંતોષ થયો નહીં. જે વખતે ૧૯૩૫ નો હીંદી સરકારનો કાયદો આમની સભામાં ચર્ચામાં હતા તે અરસામાં એ કાયદાની ફટ્ટી કલમના અર્થ સંબંધી અને શીરેશનમાં રાજકર્તાઓની સત્તા સંબંધી પોતાના ધંધાની રૂએ કોંગ્રેસની પાર્લામેન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખ જુલાભાઈ દેસાઈએ કેટલાક એવા વિચારો જાહેર કર્યા કે જેથી દેશી રાજ્યોની પ્રજામાંના જેઓ કોંગ્રેસમાં શ્રદ્ધા રાખનારા હતા, તેમણે એવી માગણી કરી કે મહાસભાએ દેશી રાજ્યો પરત્વે પોતાની નીતિ સાવ સ્પષ્ટ કરી નાંખવી જોઈએ આ બધા સંયોગો અને સ્થિતિના બળે ૧૯૩૫ ના જુલાઈ મહીનામાં વર્ધામાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ મળી તેણે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો.

.. "બ્રિટિશ હોંદમાં વસતી પ્રજાને સ્વરાજ્યનો

જન્મસિદ્ધ હક છે. તેવાજ હક દેશી રાજ્યોમાં વસતી પ્રગ્નને છે, એ હકીકત મહાસભા કબૂલ કરે છે. આથી દેશી રાજ્યોમાં પ્રગ્નકીય જવાબદાર તંત્રની સ્થાપના થાય એને મહાસભાએ અનુમોદનજ આપ્યું છે. પરંતુ એ વસ્તુ સમજી લેવાની જરૂર છે કે પ્રગ્નકીય તંત્રના અંગની બધી જવાબદારી તે તે રાજ્યની પ્રગ્નની ઉપરજ રહે છે. મહાસભા તો શક્ય હોય ત્યાં રાજ્યો ઉપર પોતાનું નૈતિક બળ વાપરી એમને મિત્ર બાવે સલાહ આપી શકે. અને એમ કરવા તો એ બંધાયેલોજ છે. આ સિવાય આજના સંયોગોમાં મહાસભા પાસે બીજી શક્તિ નથી. પરંતુ મહાસભા દેશી રાજ્યોની પ્રગ્નને એટલી તો ખાતરી આપીજ દે છે કે રાજ્યોની મદદ લેવા સાથે મહાસભા પ્રગ્નના હિતની તો લેશ માત્ર અવગણના સહન કરી શકશે નહીં. પ્રથમથીજ મહાસભાએ એવા હિત ધર્મણુનો વિરોધ કર્યો છે. ”

ઉપરનો ફરાવ સાવ સ્પષ્ટ છે. પણ તેમાં દેશી રાજ્યો ઉપર નવા બંધારણની શું અસર થશે તે સંબંધી એ કારણથી કાંઈ કહેવામાં નથી આવ્યું કે કેમકે આ વખતે બંધારણનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. ત્રણ ચાર વરસના વિચારને અંતે અને કેમકે પ્રાંતિક વહીવટનો સ્વીકાર કર્યા પછી ફોરલ ધારા મંડળોમાં દેશી રાજ્યોને જે જગ્યાએ આપવામાં આવી છે તે ચુંટણીના ધોરણે પુરાવી બેઠકે એવો દંડ આગ્રહ મહાસભાવાદી આગેવાનોએ સતત ચાલુ રાખ્યો છે. એટલું નહીં પણ નવા બંધારણના સ્વીકારની શરતો પૈકી આ એક મહત્વની શરત છે.

ઉપરના ફરાવમાં દેશી રાજ્યો સાથે મૈત્રી બળથી રાખવાનો અને બને ત્યાં સુધી તટસ્થ પણે સાચવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ છેલ્લાં બે વરસમાં હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોમાં બનેલા બનાવોને અંતે લગભગ બધામાં મહાસભાએ દરમિયાનગીરી કરી છે. અને અત્યાર સુધી દેશીરાજ્યો જે કેવળ સાર્વભૌમ સત્તા તરીકે સરકારની સામેજ નજર રાખી રહ્યાં હતાં એ સાર્વભૌમત્વમાં કેમકે હીસ્સે

પડાવ્યો છે. મહાસભાનો વાવટો ફરકાવવા સંબંધી ચાલેલી ચળવળના પરિણામે મહેસુર રાજ્યમાં વિદુરાશ્વત્યમ ખાતે ગોળીખાર થયો અને કેટલાંક માણસો મરી ગયાં તથા કેટલાંકને ઇજા થઈ અને તેને અંગે મહેસુર રાજ્યમાં જે ઉઠાપોઠ થયો તેમાં મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે સરદાર વલ્લભભાઈ અને પ્રો. કૃપાલાનીએ વચમાં પડી સમાધાન કરાવ્યું. મહેસુર રાજ્યે મહાસભાના પક્ષની સભાઓ હોય ત્યાં રાષ્ટ્રીય વાવટો ફરકાવવામાં આવે તે સામે પોતાનો વિરોધ નથી એમ જાહેર કર્યું. સિવાય બીજાં સાર્વજનિક પ્રસંગોએ મહેસુર રાજ્યના પ્વજની સાથે કેમકે સનેા વાવટો ફરકાવવામાં આવે તેને મંજુરી આપી. હમણાં મહેસુરના મહાસભાવાદીઓએ એવો આગ્રહ કર્યો હતો કે જ્યાં બે વાવટો ફરકાવવાના હોય ત્યાં પહેલાં કેમકે સનેા વાવટો ફરકાવવો. અને મહેસુર દરબાર એ વાત માન્ય ન રાખે તો સત્યાગ્રહ કરવો. પણ સત્યાગ્રહ કરવાની મનિષા રાખનારાઓને ઉપરથી કહેવામાં આવ્યું કે આવી નાની નાની બાબતોમાં સત્યાગ્રહ કરવો મુનાસીમ નથી. જલીયાનવાળા બાગમાં પણ ગોળીખાર થયો હતો અને મહેસુર ખાતે પણ થયો. પરંતુ કેમકે સનેા આગેવાનોએ દરમિયાનગીરી કરતાં મહેસુર જેવા રાજ્યમાં પ્રથમ ત્રાસે ખૂબ સંભાળ રાખી અને સાવચેતી પૂર્વક કંઈક અંશે મહેસુર રાજ્ય પાસે એ દરમિયાનગીરીનું મહત્વ અંકગણ્ય. જ્યારે સરકારે પોતાના સાર્વભૌમપણાની રૂએ આ સંગંધમાં જાહેરમાં જાણી શકાય એવાં કરાં પગલાં ન લીધાં.

ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલા માણસા રાજ્યમાં બેહુતો અને રાજ્ય વચ્ચે જે વિરોધ જાગ્યો હતો તેમાં પણ કેમકે દરમિયાનગીરી કરી. મહેસુરના પ્રમાણમાં માણસા રાજ્ય નાનું હોવાથી ત્યાંના રાજ્યકારોખારીઓ સામે કેમકે સનેા પ્રતિનિધિ જેવા સરદાર વલ્લભભાઈએ સહજ ઉચિત્તાથી કામ લઈ રાજ્ય પાસે શરતો કબૂલ કરાવી. અને જતાં સાબરકાંઠા એજન્સિના પોલીટીકલ એજન્ટ મૌન રહ્યા.

ઉપરના બંને કિસ્સાઓમાં જો સાર્વભૌમ સત્તા તરીકે સરકારે દરમિયાનગીરી કરી હોત તો ? કાઠી-આવાડમાં ગોહિલવાડ પ્રાંતમાં આવેલા વળા રાજ્યમાં કોંગ્રેસે પરાક્ષ રીતે તટસ્થતા જાળવી છે. કાંતો એમાં સફળતા થવાનાં યોગ્ય ચિહ્નો લાગ્યાં નહીં હોય અથવા દરમિયાનગીરી કરવાં જેવું એ પ્રશ્નનું મહત્વ નહીં લાગ્યું હોય ! છેલ્લે જયપુર વિરૂદ્ધ સીકરના કીરસામાં પણ કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે શેઠ જમનાલાલ બલ્લજી દરમિયાનગીરી કરી બંને રાજ્ય વચ્ચે સમાધાની બર્થ વાતાવરણ ઉભું કર્યું છે. જયપુર અને સીકરના સવાક્ષમાં તો સાર્વભૌમસત્તા તરીકે સરકારને ખુલ્લી રીતે દરમિયાનગીરી કરવાનાં કારણો પણ હતાં. પણ સરકારે જયપુરના લગભગ આંતર વહીવટનો એ સવાલ ગણી મૌન જાળવી રાખ્યું. કહેવાય છે કે સીકરમાં રાજપુતો, જયપુરના લશ્કર સામે સમરાંગણમાં ઉતરવા પણ તૈયાર થયા હતા. સીકરના બધા દરવાજાઓ બંધ કરી દેવામાં આવ્યા હતા. અને બંને રાજ્ય વચ્ચે જૂતકાળની યાદી આપે એવું પ્રશ્નનું આખું સ્વરૂપ લગાયક બની ગયું હતું. હીંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોના આંતર વહીવટમાં સરકારની નીતિ તટસ્થ રહેવાની છે, એ વાત માન્ય રાખતા છતાં એટલું ખરૂં છે કે રાજ્યોની પ્રજાની સહી સલામતી જોખમમાં ન આવી પડે એની પણ સંભાળ રાખવાની સરકારની ફરજ એના સાર્વભૌમ-પણામાંથી ફક્ત થાય છે. સરકારે સાર્વભૌમ સત્તા તરીકે જયપુર રાજ્યને સંદિપ્તુતા અને કૌશલ્યથી કામ લેવાનું પ્રયત્ન કર્યું હોત તો તેની ઈષ્ટ અક્ષર થાત એમ લાગે છે. પરંતુ સરકારની શિયલતાનો લાજ કોંગ્રેસે લઈ લીધો છે.

મૈસૂરની સાથેના સમાધાન પછી દુરતમાં મળેલી કોંગ્રેસની વરકોમ કમિટીએ એ સંબંધમાં જે કંલાવ કર્યા તેમાં એક વાક્ય એવું હતું કે “મહા-સભાવાદીઓમાં એક એવો પક્ષ વધતો જાય છે કે જે દેશી રાજ્યોને મધ્યયુગના અવશેષ માની તેમનો સંપૂર્ણ નાશ કરવા હુજ છે. પણ મહાસભાની સંસ્થા

તરીકેની નીતિ અત્યાર સુધી દેશી રાજ્યો પ્રત્યે મિત્રાચારીની રહી છે ને હજી પણ રહેશે.” આ ખરૂં છે પણ મહાસભામાં જે પક્ષ વધતો જાય છે તે ખરેખર વધશે પછી દેશી રાજ્યો સંબંધી મહા-સભાની નીતિ કેવી રહેશે ? જો કે એટલું ખરૂં છે કે એ નીતિમાં બ્યારે ફેરફાર થશે ત્યારે મહાસભાએ પાછળના કોઈપણ વરસોમાં નહીં એવું જે દેશમાં પ્રતિષ્ઠાપાત્ર સ્થાન અત્યારે મેળવ્યું છે અને બ્રિટિશ-હિંદના સાત મોટા પ્રાંતોમાં એ પ્રતિષ્ઠાના બળે જે સરસુઅત્યારે મેળવી છે, એમાંનું કર્યું નહીં હોય એમ લાગે છે. જૂતકાળમાં દેશી રાજ્યો સાથે સમાધાનશીલ વલણ રાખી કોંગ્રેસે પોતાની શક્તિમાં વધારો કર્યો છે. કોંગ્રેસનું એ વલણ કુનેહભર્યું હતું, પરંતુ હવે એ નીતિ જાણે કોંગ્રેસ ત્યાગવા માગતી હોય એમ એની હાલની કાર્યનીતિથી જણાય છે. ફેરફારનગો પ્રશ્ન, પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસે મેળવેલી અધાધિત સત્તા, યુરપનો આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન અને તેની ઈંગ્લેંડના રાજકીય વાતાવરણ ઉપર પડતી અમરના ઝંચોગોમાં દેશી રાજ્યોના વહીવટમાં કોંગ્રેસના હસ્તક્ષેપને તત્કાલ સફળતા મળે પરંતુ કોંગ્રેસની એ નીતિ સતત ચાલુ રહેશે તો અમને શંકા છે કે બ્રિટિશ હિંદના પ્રશ્નો કે જે ધણા મહત્વના છે તેને હાની પહોંચશે. ભૌગોલિક અને સામાજિક સંબંધ જો કે દેશી રાજ્યોને સમગ્ર હિંદની સાથે સંબંધમાં રાખે છે પણ રાજદ્વારી સંબંધની રીતે રાજ્યો પરદેશી સંસ્થાઓ જેવાં છે, એટલે દેશી રાજ્યોના સીધા પરિચયમાં કોંગ્રેસ ન આવે એ ઈચ્છતા જોગ છે. કોંગ્રેસના જૂતકાળના મહારથીઓ જો કે હાલને યુગાબલે તેઓ “મવાલ” હતા એમ માનીએ છતાં દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની કોંગ્રેસની, એમણે દોરેલી રેખા વધારે વ્યવહારૂ હતી. અને નરેન્દ્ર મંડળની સ્થાપના સુધી સરકાર, સાર્વભૌમસત્તા છતાં સરકારે પણ બહુધા એજ નીતિનું અનુસરણ કર્યા કર્યું છે. પણ આ વિકલ્પમાં શું વિધિનિષેધાત્મક છે, તે કાળ સિવાય કોઈ નક્કી કરી શકે એમ નથી.

પણ અત્યારે 'કોંગ્રેસમાં દેશી રાજ્યોની' પ્રગ્નતા પણ વિશ્વાસ-મહાત્મા ગાંધીજી કોંગ્રેસના સારથી છે તેથી કે લોકોની વૃત્તિમાં જ ફેરફાર થયો હોય તેથી- છે એટલે નરેશોએ નળરે દેખાતી એ રિથિતિની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈ એ એમ અમને લાગે છે. સીકરમાં આખી પ્રગ્ન કમીટીનું વલણ જમનાલાલ બગલના કહેવાથી ફેરવાઈ ગયું અને મુંબે મોંઝી તથા "રાજપુશીથી સીકરવાસીઓએ અને રાવ રાગએ પણ જયપુરનું આધિપત્ય માન્ય રાખી લીધું તેનું કારણ લોકોનો કોંગ્રેસના વચનમાં વિશ્વાસ એજ. આ ફીટ ડેક્કા જ સહીનામાં પ્રેરેલે દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નને એની કાર્યસૂચિમાં અગત્યનું રચાત આપ્યું છે અને એટલાં રાજ્યોમાં કોંગ્રેસે દરમિયાનગીરી કરી છે તે બધી જગ્યાએ વધતે જોઈ અંશે અસર કરી છે. વર્ધા ખાતે જુદાઈ મહીનાના ત્રીજા સપ્તાહમાં કોંગ્રેસની વરકીંગ કમિટી મળી હતી એ કમિટીમાં કોંગ્રેસના ઈતિહાસમાં પહેલી જ વખત (મહેસુરના કંરાવ પછી) દેશી રાજ્યોની રાજદ્વારી પરિસ્થિતિના સંબંધમાં વિગતેસર ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઠરાવ નીચે આપી આ લેખ અને પુરો કરીએ છીએ

૧. "માણુમા, વળા, રામકુર્મ, જમખંડી અને મીરજના પ્રગ્નજનોએ તેમના આર્થિક અને રાજકીય હકોની રક્ષાને સારૂ ચલાવેલી તેમની શ્રાવતન ભરી અને અર્થિક લડતમાં જે વિજય મેળવ્યો છે તેને સારૂ કાર્યવાહક સમિતિ તેમને અભિનંદન આપે છે."

૨. "ઉત્કલમાં નીલગીરી રાજ્યના પ્રગ્નજનો

તેમના રાજ્યની અંદર સભા સરખસની અને મંડળો સ્થાપવાની જે બંધી છે તેનો સામે જે અર્થિક લડત ચલાવી રહ્યા છે તેમાં કાર્યવાહક સમિતિ તેમની પ્રત્યે સહાનુભુતિ પ્રગટ કરે છે."

૩. "કાર્યવાહક સમિતિ ઠરાવ કરે છે કે રાજ્ય રથાનોની મહાસભા સમિતિઓ અત્યાર સુધી કરતી હતી તેમ પોત પોતાની પ્રાંતિક સમિતિના હાથ નીચે હાલ તુરત કામ કરે."

૪. "શેઠ જમનાલાલ બગલ પાસેથી જયપુર અને સિકરના કલ્લદના સમાધાનનો અહેવાલ સાંભળ્યા પછી આ સમિતિ લોકોને એ વાતનું અભિનંદન આપે છે કે શેઠ જમનાલાલજીની સલાહ સાંભળી અને સશસ્ત્ર સામનાનો વિચાર છોડી ઈર્ષ અર્થિક્ષાની રીત અપત્યાર કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં સાચી શ્રાવતનની ભાવના ખતાવી ને જે ખૂનામરફી થવાનો ભય રહેતો હતો હતા તે અટકાવી. ૪થી જુલાઈ એ સીકરમાં થયેલા ગોળીબારમાં જે ખોન જરૂરી પ્રાણહાની થઈ તેને સારૂ કાર્યવાહક સમિતિ ખેદપ્રદર્શિત કરે છે અને મહુમોના કુટુંબો પ્રત્યે દિલસોજી દર્શાવે છે. સમિતિને આશા છે કે સિકરની પ્રગ્ન સાથે ભવિષ્યમાં કામ લેવામાં જયપુરના અધિકારીઓ સૌમ્યતાથી કામ લેશે. જેથી જયપુર રાજ્ય અને અને સિકરના રાવરાગ તથા પ્રગ્નજનો વચ્ચે પાછો મિત્રાચારનો સંબંધ સ્થપાય."

એક અભ્યાસી."

મુંબઈ ઈલાકાના તાલુકદારો અને સરદારો સમક્ષ

મહુમ સર પ્રભાશંકરેનું બાંધણું.

[ગયા હિસ્ટ્રીઅર માસમાં તા. ૧૮ મીએ મુંબઈ ઈલાકાના તાલુકદારો અને સરદારો વચ્ચેની એક કોન્ફરંસ નાસીક ખાતે મહુમ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પ્રમુખ પદે ભારાઈ હતી. તે પ્રસંગે કોન્ફરંસ સમક્ષ સર પ્રભાશંકરે જે તત્કાલ પ્રવચન કર્યું હતું તે અત્યારે ન્યારે ગણોત્સવીય, સરકારે પ્રતિક ધારાસભામાં પેથ કરનાર છે ત્યારે એ વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતા સર્વ કાબુને આ વિચારો ઉપયુક્ત હોય તેનું અવતરણુ અગ્રે આ નીચે આપીએ છીએ. તાલુકદારો અને સરદારોનું એક શિષ્ટ મંડળ મહુમ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની આગેવાની નીચે મુંબઈ સરકાર પાસે જવાનું પણ હતું. અને જે તે પ્રમાણે બની શક્યું હોત તો તાલુકદારો અને ગણોત્સદારો વચ્ચેનો સંબંધ ઈષ્ટ સ્વરૂપ લેત. આજમાં આણું મુંબઈ સરકાર સમક્ષ તાલુકદારોનું શિષ્ટ મંડળ પોતાનું પ્રયોજન યોગ્ય રીતે રજૂ કરી શકત. તંત્રી]

કોન્ફરંસના સરકાર મંડળના પ્રમુખે પોતાના બાંધણા બાંધણામાં કેટલાક મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી હતી. એ મુદ્દાઓના સંબંધમાં કોન્ફરંસના પ્રમુખ તરીકે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ લગભગ ચાર કલાક સુધી મૌખિક વિવેચન કર્યું હતું. સભામાં કાંઈ અંગ્રીજ ઝડપી લેખકની હાજરી નહીં હોવાથી તેમનું આ બાંધણું અક્ષરેશઃ લેવાઈ શકાયું નથી પણ તેમણે જે જે મુદ્દાઓ પરત્વે ચર્ચા કરી હતી તેના સાર ભાગ આ નીચે આપ્યો છે.

વિવેચનની શરૂઆતમાં એમણે કહ્યું કે “અત્યાચારના કાળમાં ન્યારે સાંભળનારાઓની કદવળા શક્તિને ઉજ્જેરી થીએ એવા માત્ર શબ્દોનેજ મહત્ત્વ અપાય છે ત્યારે આ કોન્ફરંસના પ્રમુખ તરીકે મને પોતાને મારામાં ભરોસો પડતો નથી. એક એડમીનીસ્ટ્રેટર તરીકે માત્ર શબ્દો કરતાં કાર્યમાં મને સંતોષ થકા છે. કારણ કે શબ્દો એ કાંઈ કાર્ય નથી.”

“આપણા દેશના ઇતિહાસમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી જમીન ધારણ કરનારાઓ વિશિષ્ટ હકો ધરાવે છે. રાજ્યની અમુલ્ય સેવાના બદલામાં આ હકો એમને મળેલા છે. તે કારણથી અને આ સંવાદની અગત્યતાને લીધે આ સંભાનું પ્રમુખ સ્થાન લેવાનું મેં દબાવ્યું છે. મને ધ્યાન્ય કે મારો વહીવટનું અનુ-

ભવ આ સભાને માર્ગદર્શક થઈ પડે એમ હોય, જમીનદારો અને એમના ખેડુતો વચ્ચેના સંબંધનો એમને સાચો ખ્યાલ આપી શકાય અને ન્યારે આ ઈલાકામાં પ્રગટીય સરકાર અસ્તિત્વ ધરાવે છે ત્યારે જે તેઓ બધા સંગઠિત થઈ શકે તેમ હોય તો મારે તેઓને સહય મદદ કરવી જોઈએ.”

સરકાર મંડળના પ્રમુખે પોતાના બાંધણામાં ભગવાન રામચંદ્રજી સંબંધી વિચારો પ્રકટ કર્યા હતા તેના ઉલ્લેખ કરતાં પટ્ટણીજીએ કહ્યું કે “એક રીતે જ્નેતાં આ સભા નાસીકમાં ભરવામાં આવી છે એ યોગ્ય ચક્ર છે. કારણ કે આ શહેર ઘણા પ્રાચીન કાળથી ધર્મના રચણ તરીકે જાણીતું છે. અને રામચંદ્રજીના જીવન સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે. આંમં કહેતાં આપણને રામરાજ્યનું સ્મરણ થાય છે કે જેમાં દરેક પ્રજાજનનાં હિતોની સંભાળ રાખવામાં આવતી હતી, અત્યારના કાળમાં પણ દેશહિત માટે રામરાજ્યનાં જોવા ન્દાથી અને સમસ્ત પ્રજાજનનું હિત સચવાઈ રહે એવા રાજ્યની ખાસ અંગત્ય છે.”

“સામાન્ય રીતે એ જાણીતી વાત છે કે કેટલીક વખત પ્રજાના અમુક વર્ગનાં હકો જાળવવા માટે રાજ્ય ઉપર દબાવણ લાવવું પડે છે, પણ હકો અને જવાબદારી એ એક બીજાની સાથે રહેલાં છે. અને

તે હથેળીની બે બાજુ નેવાં છે. એક માણસ હકો ભોગવે અને બીજા ઉપર જવાબદારી હોય એ બને નહીં. જે માણસ હકો ભોગવે એના ઉપર જ એ હકોના અંગની જવાબદારી અદા કરવાની હોય છે, હકો અને જવાબદારી એક બીજાથી છુટાં રહી શકે જ નહીં. જો આ દૃષ્ટિબિંદુથી જમીનદારો અને ખેડૂનો પોતાના પ્રશ્નોનો વિચાર કરે તો ઘણી સહેલાઈથી એમની મુશ્કેલીઓનો અંત આવી જાય.”

એમણે વિશેષમાં કહ્યું છે કે “જ્યારે રાજ્યતંત્રમાં ફેરફાર થાય છે ત્યારે પ્રગતનાં જુદા જુદા વર્ગનાં માણસો વચ્ચે આગળ આવવાને માટે સ્પર્ધાને અંગે સંકર્ષણ થાય છે. જેમ રમતોમાં થાય છે તેમ. પણ પોતાના સ્વાર્થ માટે સમાજના ક્ષેત્રમાંથી એક વર્ગને ખસેડી મૂકવો એ નીતિ નથી, માટે સરકાર સમક્ષ અત્યારે જે પ્રશ્નો છે તેમાં સરકાર અને જમીનદારોના હકોનો ઈતિહાસ પણ તપાસવો જોઈશે. જમીનદારોને જાના તરફથી આ હકો આપવામાં આવ્યા હતા, જોને આપવામાં આવ્યા હતા, શામાટે આપવામાં આવ્યા હતા અને કેવી રીતે આપવામાં આવ્યા હતા એ તથા તેના અંગના બધા સંબંધોનો તપાસ કરવો પડશે. આ બધી બાબતો તરફ દુર્લક્ષ આપી શકાય જ નહીં, કારણકે હાલની સરકાર, જે પોતાની પુરોગામી એટલે પહેલાંની સરકારનાં નાણાં અને એણે કરેલા કરારોને કાગળના ટુકડા જેવાં ગણે તો તે શી રીતે આશા રાખી શકે કે પોતે અલાવેલાં નાણાં અને કરેલા કરારો પોતાની પછીની સરકાર મંજૂર રાખશે? અને એમ માનવાને એને હક પણ શું છે? ઈસુખ્રીસ્તે જ્યારે “as you sow so shall ye reap” અર્થાત્ “જેવું વાવે તેવું લણે” એમ કહ્યું ત્યારે માત્ર વ્યક્તિને જ અનુલક્ષીને નહીં પરંતુ રાજ્યાધિકારીઓને પણ એણે ઉદ્દેશ્ય હતા.”

“જો કે આ સલાહને સ્થાપન થયાં બહુ વરસો થયાં નથી. છતાં પણ એ સલાહ જે હકોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે તે હકો તો ભોગલકાળથી ચાલ્યા

આવ્યા છે, અને આ એક સુખદ પ્રસંગ છે કે જમીનદારો, જમીનદારો, ધનાઢારો વગેરે ઘણા જુદા કાળથી જે હકો ભોગવતા આવ્યા છે તે હકોનું સંરક્ષણ કરવા તેઓ એકઠા મળ્યા છે.” પદ્મણીએ કહ્યું કે “સુખ્યત્વે આ આખા વર્ગનાં હિતો લગભગ એક સરખાં છે. છતાં એમના વ્યક્તિગત હકોના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર છે અને તેઓનાં હિતો પણ એક બીજાથી ઘણી રીતે જુદાં પડે છે. એટલે જો અધા જમીનદારો બીજાના હકોનો વિચાર કર્યા વિના પોતાના વ્યક્તિગત હકો માટે દબાણ લાવશે તો મના એમનું દિનનું અરાજક નક્ષણ થઈ શકશે હા.” આમ કહીને એમણે લીગ એન્ડ નેશન્સ કે જે દુનિયામાં મોટામાં મોટી એસેમ્બલી છે અને જેના હેતુ દુનિયામાં શાંતિ સ્થાપવાનો છે તેમાં શું બન્યું અને અત્યારે શું બની રહ્યું છે. તેનો નિર્દેશ કર્યો હતો. પદ્મણીએ કહ્યું કે “એક પણ અપવાદ સિવાય લીગમાં દરેક રાજ્ય આ વાતને વળગી રહ્યું છે કે “જ્યાં સુધી મારા દેશના લાભો સહીસલામત રહેશે ત્યાં સુધી હું દુનિયામાં શાંતિ સ્થાપવા માટે છું” હવે જે દરેક રાજ્ય શાંતિનો માર્ગ આ રીતનો અહણ કરે તો દુનિયામાં કઈ રીતે શાંતિ સ્થાપી શકાય? એટલે ખરે જોતાં જ્યાં બધાએ સાથે મળીને પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે ત્યાં એ પ્રયત્ન કરનારાઓએ યોગ્ય પ્રકારે સ્વાર્થ ત્યાગ પણ કરવો જોઈ એ.”

“સ્વાગત મંડળના પ્રમુખે પોતાના ભાષણમાં સરકારના પ્રધાનોએ કરેલા ભાષણો પરત્વે ઉલ્લેખ કર્યો છે, આ ભાષણોથી જમીનદારોના મનમાં પોતાના હકો માટે લાગણી ઉત્પન્ન થવા પામી છે” આ સંબંધમાં પોતાના વિચાર દર્શાવતાં સર પ્રભા-શંકરે કહ્યું કે “પ્રધાનોના મનમાં શું છે, તે એક અધિકારી તરીકે પોતે સમજી અને જાણી શકે છે. કેટલાક માને છે તે પ્રમાણે આ ભાષણોથી જે લાય ઉત્પન્ન થયો છે તે જમીનદાર વર્ગ વિરૂદ્ધના એક પક્ષી વિચારોને અંગે નથી. જો કોઈ અધિકારી કોઈ પગલું લેશે અને તેથી તેની હાથ નીચેના માણસોના

સુખઈ ઈલાકાના તાલુકદારો અને સરદારો સમક્ષ મહુમ સર પ્રભાશંકરજી બાપજી

હકોને અસર થાય તો તેનો અર્થ એવો ન થવો જોઈ એ કે આ માણસો તરફ એ અધિકારીને ઘૂંચા છે. પરંતુ એનું ખરું કારણ તો એ સવાલનો અંગતી દરેક વસ્તુચિતિનું એને જ્ઞાન ન હોય એજ છે.”

“પ્રધાનોએ પોતાના બાપજીમાં જમીનદાર વર્ગ સંબંધી આ પ્રમાણે કહ્યું તેનાં બે કારણો હતાં. એક કારણ તો એ કે ખજેટના અસમતોલપણાને અંગે બધા દેશોના વહીવટી તંત્રને જે જાતનો ભય લાગે છે તે જાતનો ભય. અને બીજું કારણ આ સવાલના અંગતી પૂરતી માહેતી હોવાની અશક્યતા. પહેલા કારણ સંબંધી વિચારતાં લાગે છે લોકશાસન એ ખર્ચાળ શાસન છે. અને તે શાસન ચલાવવા દ્રવ્યની ખાસ આવશ્યકતા છે. સામાન્ય વહીવટ તો એવા પ્રકારનો છે કે જેઓની પાસે પૈસા હોય અને જેઓ સરકારની સામે કર માટે ઓછામાં ઓછો વિરોધ કરનાર હોય તેઓની ઉપર કર નાંખવો. અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં બધે ઠેકાણે કર નાંખવો એ આવશ્યક મનાય છે. પણ તે ડહાપણ ભરેલો માર્ગ છે કે કેમ તે પાછળથી જણાશે. અને જમીનદારો અત્યારે જે પ્રકારનાં વચનોની ખાત્રી માગે છે તે લક્ષમાં લેવા યોગ્ય નથી એવી માન્યતા કોઈપણ ડાહ્યા રાજ્ય કારોબારીઓએ ન રાખવી જોઈએ. એક બાજુ આ વચનોની પવિત્રતા અને બીજી બાજુ કર નાંખવાની યોજનામાંથી જે આવક શક્ય હોય તેની તુલના કરવી જોઈએ. વચનોની બાજુનું ત્રાણું ને ભારે લાગે તો કર નાંખવાની દરખાસ્તની પુનઃ વિચારણા થવી જોઈએ. કારણ કે જે સરકાર નૈતિક પાયા ઉપર ઉભા રહેવાની ઉત્કંઠા ધરાવે છે તેણે યોગ્ય વચનોને સંરક્ષણ આપવું જોઈએ.”

ત્યાર પછી તેમણે સરકારની નાણા વિષયક જરૂરીયાતના પ્રશ્નની બીજી બાજુની ચર્ચા કરતાં સભા સમક્ષ સ્પષ્ટના કરી હતી કે “ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ એવો ન થવો જોઈએ કે વહીવટી તંત્ર ચલાવવા માટે નાણાં મેળવવામાં

મદદ આપવાની ફરજમાંથી પ્રજા મુક્ત છે.” ઉલટું એમણે તો ભાર પૂર્વક એમ કહ્યું કે “જેઓ નાણાં આપી શકે એમની પાસેથી રાજ્યવહીવટના કામને માટે નાણાં મેળવવાની કોઈપણ સારી યોજનાનો વિરોધ ન કરવો જોઈએ” જુના ઐતિહાસિક દાખલાઓ ટાંકી પટ્ટણીજીએ જણાવ્યું હતું કે આવા નજવા વિરોધમાંથી ભૂતકાળમાં ઉભાં થયેલાં તોફાનોના પરિણામે જે માણસો ફક્ત વેપાર કરવાની ઈચ્છા રાખતા હતા તેઓના હાથમાં તંત્ર કેવી રીતે ચાલ્યું ગયું હતું!

રાજ્યતંત્રમાં ફેરફાર દાખલ કરવાની પદ્ધતિનો સંબંધમાં બાપજી કર્તાએ કહ્યું કે “બીજાનાં મન ઉપર પોતાના વિચારો પરાણે ઠોકી બેસાડવાની માણસોની માન્યતા હજારો વર્ષથી ચાલી આવી છે. આ માન્યતા અસંસ્કૃત છે. નાઝી, ફેસીસ્ટ અને કમ્યુનિસ્ટોના વહીવટી તંત્રમાં બીજાને પરાણે ફરજ પાડવાનો સિદ્ધાંત રહેલો છે. પરંતુ જ્યારે ફરજ પાડવાના હાથે વૃદ્ધ અને અશક્ત થઇ જાય ત્યારે ભૂતકાળમાં એ હાથોથી દબાયેલાં અને નીચાં વળી ગયેલાં બેઠા એકદમ કમાનની જેમ ઉછળી ઉભાં થઈ બહાર આવે છે. આ કરતાં ઇંગ્લેંડ, ફ્રાંસ અને અમેરિકામાં પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ સામાને સમજાવવાની ચર્ચા કરવાની અને તેના વિચારોની સાથે મેળ કરવાની જે રીત છે તે વધારે સારી રીત છે. બીજાઓને સમજાવી પોતાના વિચારો માન્ય રાખવાની આ પદ્ધતિનો વિચાર કરતાં અને ઈલાકાનું હાલનું પ્રધાનમંડળ એ ધોરણના સિદ્ધાંત પ્રમાણે રચાયું છે એટલે સરકારને પોતાના તરફ અભાવ છે એવો નિરર્થક ભય જમીનદારોએ ન રાખવો જોઈએ. પ્રધાનોના જે બાપજીએ જમીનદાર-ધનામદાર વર્ગને બચાવ્યા છે તે બાપજી તો આર્થિક મુશ્કેલીઓ ધરાવતી જવાબદાર સરકારના શરૂઆતના વિચારો હતા. છતાં પણ તમારી સર્વની ફરજ છે કે દેશહિત માટે સરકારને એના કામમાં મદદ કરવા બનતે પણ તરફથી નેતાં યોગ્ય હોય એવો સ્વાધીત્યાગ

અંશુક અંશી તો તમારે કરવો જોઈએ. અને એમ કરી દેશના દરેક સમજી પડતે ખાસ ખાતી કરી આપવી જોઈએ કે દેશને મદદ કરવાની તમારી જવાબદારી તમે બરાબર સમજે છો. તમને આ હંકો પ્રાપ્ત થયા છે એ તમારી ભૂતકાળની સેવાના બદલા રૂપે છે. અને ભવિષ્યમાં પણ તમારી સેવાની આ દેશને જરૂર પડશે. માત્ર ભુદા સ્વરૂપમાં.”

“આ નાણાં પ્રકરણી મુકેલીના કારણ ઉપરાંત પ્રધાનોએ કરેલા ભાષણોનું ખીન્નું કારણ આ સવાલના અંગેની સાચી બીનાનું અપૂર્ણ જ્ઞાન હશે. કોઈપણ ડાહી સરકાર પોતાની પ્રજાના એક પણ ભગ્ન હિતોને નુકસાન થાય એવું પગલું તે કદિ ન ભરે” એવી ખાત્રી સભાને આપતાં પટ્ટણીજીએ કહ્યું કે “સરકારે ત્યારે આ વર્ગના હિતો વિરૂદ્ધ પોતાનો ભત ખાંધ્યો ત્યારે તેનું ખરું કારણ તો અમુક અમુક બાબતોના જ્ઞાન પરત્વે સરકારની ખીન વાકેફગારી જોઈ હતું. દરેક વિષયને લગતી બધી બાબતોના પૂરે પૂરો ખ્યાલ દરેક માણસને બધી વખતે હોય એ સંભવિત નથી. રાજ્યના વહીવટ કરનાર તરીકે અમુક બાબતો વિશે કરેલા નિશ્ચયમાં ત્યારે મારી આગળ એ બાબતોના સંબંધમાં નવું અજવાળું પાડવામાં આવતું ત્યારે મને મારો અભિપ્રાય ફેરવવામાં શરમ લાગતી ન હતી. એટલે મારી ખાત્રી છે કે હાલની સરકાર કે જે પ્રજા અને દેશને સંગઠિત કરવા ઈચ્છા ધરાવે છે અને તે માટે પ્રજાના બધા વર્ગોને સહકાર માગે છે તથા સર્વને થોડા ન્યાય આપવા ત્યાગર છે તે ઈનામદારો અને જગીરદારોના સંબંધમાં પણ એજ ધોરણે વર્તશે.”

અમદાવાદ ખાતે મુંબઈના નાં ગવર્નર જે
ભાષણ રૂપે હતું તેનો ઉદ્દેશ કરતાં કહ્યું છે “નાં
ગવર્નરે યોતાના ભાષણમાં જમીનદાર ર્જના હિતો
ને, એ એ નાં નાં રૂપે રૂપે તે નામનાના કહેવાનો
હતુ ના એ હતા કે સરકારની ગરીબીઓમાં
જમીનદારવર્ગે યોગ્ય હિસ્સો આપવો એ એમની
દુરજ છે, કોંગ્રેસ પણ સરકારાપૂર્વક પ્રગતિશીલ કામો

કરવા માગે છે. અને કોંગ્રેસ સમક્ષ પણ અત્યારે અણધારીથી તકરારો ઉપરિચિત થાય છે એટલે આવા સંયોગોમાં કોંગ્રેસ પણ બનીનદારવર્ગમાં અસંતોષ પેદા કરે એ માની શકાય એવી વાત નથી.”

જમીનદારવર્ગને સંબોધી ભાષણકર્તાએ એવો
ભવ દર્શાવ્યો હતો કે “ માણસની લાગણીઓનો
ઉભરો એકવાર બહાર આવી ગયા પછી તેના બધા
પ્રયત્નો વિચાર અને વર્તનમાં શિથિલ થઈ જાય છે.
આપણે કેટલીક વખત તો આપણને પોતાને છેતરીએ
છીએ. અને તે એ રીતે કે જ્યારે આપણે આવી
સભાઓમાં બેગા થઈએ છીએ અને તેમાં ભાષણો
કરીએ છીએ ત્યારે આપણે કાંઈક કહ્યું અને કાંઈક
મેળવ્યું એમ આપણને લાગે છે, જ્યારે ખરી રીતે
જોતાં તો આપણે માત્ર ભાષણો જ કર્યા હોય છે.
ખૂબ પૈસા ખર્ચ્યાં હોય છે. જ્યારે બદલામાં કાંઈ
પણ પેદા કહ્યું હોતું નથી. તેમ હાલની આલતી
સ્થિતિમાં સંગીત અને વૃદ્ધારે સારો કશો ફેરફાર
કર્યો હોતો નથી. મારે જો આ સભાનો હેતુ એની
સાથે સંબંધ ધરાવતા વર્ગનાં માણસોના કાયદેસર હક્કો
સાચવવાનો હોય તો તમારામાંથી જેઓ ખરેખર
કાંઈ સેવા કરી શકે એવા હોય તેવા શુદ્ધિશાળી અને
મહેનતુ માણસોને લઈ તેની એક મધ્યવર્તી સમિતિ
નીમણની આવશ્યકતા છે. આ સમિતિને ઈલાકાના
જમીનદારવર્ગને અંગે ઉપસ્થિત થતા બધા વિષયો
સંબંધી વિચારણા કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય આપવું જોઈએ.”

એકુતોની સ્થિતિ પરત્વે ખોણતાં પટ્ટણીજીએ કહ્યું કે “એકુતોની સ્થિતિનો સવાલ એવો છે, કે તેની અસર જોવી રીતે જમીનદાર વર્ગ ઉપર થાય છે તેવીજ રીતે સરકાર અને દેશીરાજ્યો ઉપર મુજબ થાય છે. અસર થાય છે એટલુંજ નહીં પણ કેટલેક અંશે લાયક પણ ઉત્પન્ન કરે છે. ભાવનગર રાજ્યે લેકાને ખોળામાં એસાડ્યા છે અને ખીર્મ રાજ્યો તથા સરકાર જો ભાવનગરનું અનુકરણ કરે તો એકુતોની સ્થિતિના પ્રકારનો આયોગ્યાપ નિકાલ આપી

ન્યાય જેઓ આગેવાન કહેવાય છે અને જેમણે એ વર્ષમાં રહીને કામ કર્યું છે તેઓએ આ પ્રશ્ને હજી સુધી કામમાં કેમ નથી લીધો અને દરેકને ચોખ્ખા ન્યાય મળે એવા નિશ્ચયથી લોકોને ખોળામાં લઈ આ પ્રશ્નો નીવડે લાવવાનો પ્રયત્ન કેમ નથી કર્યો તે સમજવું મુશ્કેલ છે." સર પ્રભાશંકરે એની આરા ફર્શાવી હતી કે "એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે આગેવાનોને સમજણ આવશે અને ત્યારે તેઓ લોકોને અમૂલ્ય મદદ કરવા શક્તિમાન થશે. અને એજ પ્રમાણે જમીનદારો પણ જ્યારે પોતાની પ્રગતિ અસંતોષકારક સ્થિતિ થીએ અને તેને જો પોતાના ખોળામાં ખેસાડશે તો કોઠો પણ તેમને વળગી રહેશે. જમીનદારો, ધનામદારો વગેરે ખેડૂતોને ધણી રીતે મદદ કરી શકે એમ છે. તેઓ પોતાના ખેડૂતોને ફરજખર્ચ સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરવાના સાધનો શોધી શકે એમ છે. વળી જમીનદારો સાથે મુશ્કેલી ઉભી થાય એવું કંઈ ખેડૂતો ઈચ્છતા નથી. તેઓ તો જરૂરી પ્રગતિ છે. એટલે જો કોઈ પણ પ્રકારની હિરાનગતી વગર ખેડૂતોને એમનું કામ કરવા દેવામાં આવે, તેમને પૂરું પહેરવા આદવાનું મળે અને પૂરું ખાવાપીવાનું મળે તો તેઓ પૂર્ણ સંતોષી રહે છે." ભાષણકર્તાએ ખેડૂતોની ફરજદાર સ્થિતિનું નિવારણ થાય એવાં સાધનો શોધી કઢાવવાનો જમીનદાર વર્ગને ખાસ આગ્રહ કર્યો હતો. અને જો તે માટે નાણાં ન હોય તો પોતાની જવાબદારીથી ખેડૂતોના નામની માર ટકાવી લેવા ઉભી કરવાનું જણાવ્યું હતું. અને કહ્યું હતું કે "જમીનદાર વર્ગ પોતાની બાંહેધરીથી ખેડૂતોને માટે સરકાર પાસેથી પણ નાણાં ઉછીતાં લઈ શકે એમ છે. અને જો તે પ્રમાણે કરવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં ખેડૂતો સુખરૂપ જીવન ગાળી શકે."

આ પછી ખેડૂતોને નાણાં ધીરનારા શાહુકારો સંબંધી કહ્યું કે "નાણાં ધીરનારા શાહુકારોના વર્ગ તરફ મારી સહાનુભૂતિ છે. આ વર્ગ સમાજમાં અમરયાન ધરાવે છે. અને સમાજની આર્થિક

જરૂરીયાતો પૂરી પાડે છે. નળળાં વર્ષમાં ખેડૂતોને પોતાની હયાતી ટકાવી રાખવા નાણાં ઉછીતાં લેવાં પડે છે. દરેક માણસને પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવા આજમાં જોઈ મછીને પાંચ રૂપિયાની જરૂર છે. અને જો પ્રદેશમાં દુષ્કાળ હોય તે પ્રદેશની જન સંખ્યાને આ રકમથી ઘણીએ તો તે એવડી મોટી રકમ થઈ જાય કે જે રકમ કોઈ પણ સરકાર ધીર શકે નહીં. એ કામ તો સ્થાનિક ધીરધાર કરનારાઓનું છે. અને તેથી તેઓ સમાજમાં એક વિશિષ્ટ વર્ગ તરીકે સ્થાન ધરાવે છે. જો ધીરધાર કરનાર વેપારીઓ કે ટકાના બ્યાજખી બ્યાજ ખેડૂતોને નાણાં ધીરે તો તે નાણાં ચાલુ વરસના પાકમાંથી ખેડૂત સહજ ભરપાઈ કરી શકે. અને ખેડૂત એક વખત ફરજમાંથી મુક્ત થયો એટલે પછી દરેક વરસે એને મહેસૂલ ભરવાની આવે તે વખતે એને મુશ્કેલી ન પડે."

"દરેક પ્રાંતમાં ખેડૂતોની ફરજદાર સ્થિતિનો ઉકેલ લાવવાના પ્રયત્ન થઈ રહ્યા છે. અને જો તે પ્રમાણે થાય તો ખેડૂતોની ખરીદ શક્તિ વધે અને તેથી ધીરધાર કરનાર સ્થાનિક વેપારીઓને પણ કાયદો થાય. ભાવનગર રાજ્યમાં આ પ્રમાણે ખર્ચ પામ્યું છે. આ રાજ્યે ખેડૂતોનું બધું દેવું (રાજ્યનું અને વેપારીઓનું) પતાવી દીધું છે. અને ત્યાં ખેડૂતોની ખરીદ શક્તિમાં વધારો થતો જોવામાં આવ્યો છે. એટલે આપણા દેશના નાણાંશાસ્ત્રીઓએ આ પ્રશ્નો નીવડે લાવવામાં મદદ કરવી જોઈએ. કેમકે ગામપ્રજા લોકોની ખરીદશક્તિમાં જેમ વધારો થશે તેમ હાંદુરતાનની ઔદ્યોગિક અને આર્થિક પ્રગતિ થશે. કોઈ પણ સરકાર એટલું તો અવશ્ય જાણવું જોઈએ કે મનુષ્ય માન ઉપયોગી છે. માન તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો એની કુશળતા એનામાં જોઈએ." આ સંબંધમાં ભાષણકર્તાએ નીચેના શ્લોક કહ્યો હતો.

"અમન્ત્રમક્ષરમ્ નાસ્તિ નાસ્તિ મૂલમનૌપધિમ્
અયોગ્યઃ પુલ્લવો નાસ્તિ યોજકસ્તરુદુલ્લમઃ ॥

“કોઈ પણ અક્ષર એવો નથી કે જે મન્ત્ર ન હોય, કોઈ પણ મૂળિયું એવું નથી કે જે ઔષધિ ન હોય, કોઈ પણ પુરુષ એવો નથી કે જે અયોગ્ય હોય. માત્ર તે બધાનો ઉપયોગ કરી જાણનાર હુલેલ છે.”

જમીનદાર વર્ગની એક વર્ગ તરીકે દેશને કેટલી ઉપયોગિતા છે તે દર્શાવતાં કહ્યું કે:—

“(૧) પરદેશી આક્રમણના સમયમાં સરકારને મદદ કરીને,

(૨) દુષ્કાળના વખતમાં તથા નબળાં વરસોમાં ખેડુતોને અનાજ આપીને, તેમને માટે સહેલી સર-તોથી લોનની જોડવણુ કરીને અને જ્યારે જેટલી જરૂર હોય ત્યારે તેમને તજાવી આપીને,

(૩) જ્યારે સમાજમાં કાન્તિને અંગે ચાલી રહેલી ચળવળને અંગે લોકોનાં મન ઉશ્કરાયેલી સ્થિતિમાં હોય ત્યારે પોતાની લાગવગની લોકોના ઉપર અસર કરીને, અને

(૪) જ્યારે કોઈ પક્ષ પોતાના સ્વાર્થ માટે લોકોનો હથીઆર તરીકે ઉપયોગ કરવા માગતો હોય ત્યારે લોકોની સાથે અંગત પરિચયમાં આવી તેઓને ખરું શું છે એ સમજાવીને અને વસ્તુસ્થિતિનું સાચું લાન કરાવીને નાશકારક તેમજ અર્થહીન ચળવળ અટકાવવામાં સમાજને ઉપયોગી થઈ પડે છે.”

વિશેષમાં એમણે બારપૂર્વક કહ્યું કે “કોઈ બીજી સત્તાના દબાણથી જમીનદાર વર્ગને એકત્ર થવાની ફરજ પાડવામાં આવે તેના કરતાં પોતાના સામાન્ય હિતોને માટે સ્વયં એકત્ર થવું એ વધારે હિતકારક છે. કુટુંબની શાંતિ જેમ કુટુંબનાં માણસોના સહકારથી જળવાઈ રહે છે તેમ સમાજની શાંતિના આધાર લોકોના પરસ્પરના સહકાર ઉપર અવલંબી રહે છે. રાજ્યકર્તા અને પ્રજા આ વાત લક્ષમાં રાખે તો કોઈને પરસ્પર શંકા કે કે હય રાખવાનું કારણુ રહે નહીં.”

સરદાર ક્રોમેએ જમીનદાર વર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે બેઝન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટી સમક્ષ જે કાર્ય કર્યું હતું, તેમની સમજાવવાની શક્તિની અને એમણે

દર્શાવેલી હોંમતની પટ્ટણીએ પ્રશંસા કરી હતી. અને એ કમિટી સમક્ષ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે આવા શક્તિશાળી પુરૂષની સેવાઓનો જમીનદાર વર્ગને લાભ મળ્યો તે માટે એમને અભિનંદન આપ્યું હતું. અને કહ્યું હતું કે “હોદ્દો સરકારના કાયદાની ૩૦૦મી કલમમાં તેમણે જમીનદાર વર્ગના હકો માટે સહીસલામતી મેળવી છે. અને તે કલમ એવા પ્રકારની છે કે હાલના નવા કાયદાને માન આપનારા કોઈનાથી તેની અવગણના થઈ શકે એવું નથી.”

પોતાના લાખણને અંતે જમીનદાર વર્ગને પોતાના હકો માટે બહુ ચિંતા ન રાખવાની લલામણુ કરતાં સર પ્રભાશંકરે કહ્યું કે “માત્ર નિરર્થક ચળવળ ઉભી કરનારી એક સલાના સંચો તરીકે નહીં પણ દેશના સામાન્ય હિતમાં મદદ કરવાની વૃત્તિવાળા નાગરિક તરીકે સહકારની લાવનાથી સરકાર સમક્ષ તમે તમારું દષ્ટિબિંદુ રજુ કરો, જે આ પ્રમાણે કરશે તો તમારે હય રાખવાનું કશું કારણુ નહીં રહે. કારણકે ખાસ કરી ધણાં માણસોએ-જેમાં પ્રધાનોનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેમણે સલા ઉપરના પોતાના અંગત સંદેશાઓમાં આ સલાની સફળતા ધ્રુવી છે એટલે તમારું શુભ ધ્વજનારા પ્રધાનો પોતાના શબ્દોને વળગી રહે એમ તમે એમને વિવેકપૂર્વક કહી શકો છો. પણ આ કરતાં સર્વોપરિ એક વૃદ્ધ માણસ છે. જે હોદ્દોના આત્મા છે. અને જેનામાં આપું હોદ્દો વિશ્વાસ રાખે છે, મહાત્મા ગાંધી. તમે કહો છો કે મહાત્માજીએ તમારા તરફ ન્યાયી અને યોગ્ય વ્યવહાર રાખવાનું વચન આપ્યું છે. તેઓ જે કહે છે તે ઈશ્વરને સાક્ષી રાખીને જ કહે છે. અને આપ સર્વ જાણો છો કે ત્યાં સુધી એમની હયાતી છે ત્યાં સુધી તમારા તો શું પણ કોઈના પણ યોગ્ય હકો ઉપર આક્રમણુ થશે એવો હય રાખવાની જરૂર નથી, વ્યક્તિઓ અને તંત્રમાં ફેરફાર થશે પણ મહાત્માજી એ તો હંમેશાં મહાત્મા જ રહેશે.”

સિવિલ લીસ્ટ એટલે ?

હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યોના હાથમાં એમની પ્રગતિ સવિધ છે. અને રાજકર્તા નિરંકુશ સત્તાનો અપશોવ છે. હિંદુસ્તાનનો રાજકર્તા પ્રગતિ પેસાને વસ્તુતઃ પોતાના જ માને છે, તેઓના ખર્ચનાં 'સિવિલ લીસ્ટ' થાય છે, પણ આ લીસ્ટોના અંતરમાં શું છે તે નો તપ્તબેદ્ધો જ મમળે છે પ્રગતિની મમલ ધનવામાં આવના 'મગિસ લીસ્ટ' નો કોઈ અર્થ જ નથી. આ 'સિવિલ લીસ્ટ' કોણ ધરે છે ? હિંદુસ્તાનના ધણાંખરાં રાજ્યોમાં તો ધારાસભા રૂપ લોક-સત્તાનો અભાવ છે, એટલે રાજ પોતે પોતાનું જ સિવિલ લીસ્ટ બનાવે છે. અને આ સિવિલ લીસ્ટ માંથી પોતાને માટે ખર્ચાતા પ્રગતિ પેસાનો હિસાબ કાંઈ એછો જ હોય છે ? કેટલીય મોટી રકમોને રાજ્યના બજેટમાં બીજી રકમો નીચે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ગોઠવી દેવામાં આવે છે.

હાંદની મારી છેલ્લી મુસાફરી દરમિયાન એક પ્રગતિશીલ રાજ્યની રાજ્યધાનીમાં હું ઉતર્યો હતો. અને હિસાબી ખાતાના અમલદાર સાથે રાજ્યનું બજેટ હું તપાસતો હતો. તપાસતાં જનહેર બાધકા-મોનું ખાતું આવ્યું, તેમાં મેં જોયું કે એ ખાતાના એક વિભાગનું કામ માત્ર રાજ્યના મહેલની દુરસ્તી કરવાનું જ હતું. મેં પૂછ્યું "આ ખર્ચ રાજ્યનું 'હાઉસહોલ્ડ ખાતું' કાં ન નિભાવે ?" અમલદાર મૌન રહ્યા, પછી હું આગળ જોવા લાગ્યો. મહારા-જ્યના કુમારનું કેળવણીનું ખર્ચ બજેટમાંની કેળવણીની રકમમાં સમાવી દેવામાં આવ્યું હતું. મને યાદ છે કે

એક રાજ્ય રાજ્યની ઉપજમાંથી પોતાના સિવિલ લીસ્ટ તરીકે દર વર્સે ૪૫ લાખ રૂપીઆ ઉપાડે છે. મેં એ રાજ્યના એક અમલદારને પૂછ્યું કે "તમારા રાજ્ય આટલા બધા પૈસા શી રીતે ખર્ચે છે ?" તેણે જવાબ આપ્યો કે "રાજ્ય સાહેબ પોતાના જોઈયરામાં તગદ નાંખતો સંગ્રહ કરે છે." રાજ્યના જોયરામાં આ નાંખાનો ઉપયોગ શું ? આ રીતે સંગ્રહ કરનાર તો મ એક જ રાજકર્તા જોયે. બીજાઓ પોતાની પ્રગતિ પેસામાં પ્રતિ દન અંગાર મૂકતા જાય છે. જૂના વખતના રાજકર્તાઓને સંગીત કળા, અને સાહિત્યનો શોખ હતો અને તે પાછળ નાણાં ખર્ચતા. ન્યારે હાલના રાજ્યો પરદેશી વીજો પાછળ પોતાનાં નાણાંનો ધુમાડો કરે છે. મારી ગણતરીએ અત્યારે હિંદુસ્તાનના વીશ-કદાચ ત્રીસ રાજકર્તાઓ એક દિવસના ત્રણ હજારથી ૭ હજાર રૂપીઆ રાજ્યની તીજેરીમાંથી ઉપાડે છે. ન્યારે એ રાજ્યોની પ્રગતિ બકિત દીક દરરોજની આવક લાગે જ એઆના હશે. પરદેશનાં વખતમાં રાજ્યની હદમાં રહેનાર બ્રિટિશ રેસીડન્ટ રાજ્યને એની ઉડાઉ-ગીરી માટે ઠપકો આપતો, પરંતુ આ બાબત અત્યારે તો જૂતકાળની બાબત બની ગઈ છે. અને નાતજા-તનાં બંધનો શિથિલ થવાને પરિણામે આજે તો બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓ રાજ્યો સાથે ભાત ભાતનાં ખાણાંઓ ઉડાવે છે અને મોંઘી કોમતનો દારૂ પીએ છે, અર્થાત્ કે આ પ્રતિનિધિઓમાં રાજ્યને ઠપકો આપવા બેટલું અત્યારે સામર્થ્ય રહ્યું નથી.*

* સેટ નિહાલસિંહના એક લેખ ઉપરથી.

રાજશાસન અને પ્રજા

[વર્ષ ૧૦ સુ ૫૯ ૧૪૨૫]

નોકરોને નોકરીના પ્રમાણમાં યોગ્ય પગાર મળવો જોઈએ. તેમ એમના કામનું અને પગારનું ધોરણ પરસ્પર એવું જોઈએ કે જે કામ એમને સુપ્રત હોય તે પ્રમાણમાં મળતા પગારથી એમને સંતોષ મળતો હોય. ધણાં દેશી રાજ્યોમાં અત્યારે પગારનું બહુ હલકું ધોરણ છે. બહતી જેવું ક્યું છે નહીં અને કામ કરતાં છતાં કેટલીક વાર નોકરોને ઉપરીની મહેરબાની ઉપર નભવું પડે છે. દેશી રાજ્યોમાં જોછામાં જોછા અને વધારેમાં વધારે પગારનો દર નક્કી કરવાનું આવશ્યક છે. એ પ્રમાણે ચાલ તો દેશી રાજ્યોમાં સારાં સારાં અને પ્રમાણિક માણસો નોકરી કરવા વિશેષ પ્રમાણમાં લલચાય. અત્યારે ઘણાને સરકારી નોકરીનો મોહ છે તે શા માટે છે? માટે સરકારી નોકરીના ધોરણે જ દેશી રાજ્યોની નોકરીનું બંધારણ ચલું જોઈએ, અને એ નોકરીમાં ભુનાં નવા સંબંધ કરતાં કામ કરવાની આવડત અને નૈતિકતા ઉપર વધારે ધ્યાન અપાવું જોઈએ.

નરેશનાં કે રાજકુટુંબનાં કૃપાપાત્ર માણસો હોય અને એમને પોષવાની અગત્ય હોય તો એનાં માણસોના યોગક્ષેમની જવાબદારી નરેશ અંગત રીતે પોતાની ઉપર લઈ લેવી જોઈએ, પણ એવાં માણસોને રાજ્યવહીવટમાં દાખલ કરવા માટે પોતે આગ્રહ ન કરવો જોઈએ. ધણા રાજ્યોમાં યોગ્યતા ધરાવતાં આવાં કૃપાપાત્ર માણસો રાજ્યવહીવટમાં દાખલ થવાને પરિણામે નોકરીઓની અસ્થિરતા થઈ જવા પામી છે. સારા નીતિવાળા, ઉદ્યમી, કાર્યકુશળ અને લક્ષ્મી નોકરો રાજ્યની આવી પ્રયાથી કાં તો અસ્તિત્વ ધરાવતી અન્યત્ર ચાલ્યા જાય છે અથવા તો નિષ્ક્રિય થઈને નોકરીઓમાં ચાલુ રહે છે તો એમની કાર્યક્ષમતાનો લાભ રાજ્યને જોઈએ તેવો મળી શકતો નથી.

રાજ્યના નોકરો એ તંત્રના નોકરો છે. એ નોકરો નરેશના કે અધિકારીઓના અંગત નોકરો નથી. જે તેઓના અંગત કામોમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તો તેઓ તંત્રના કામોમાં બેદરકાર થઈ જાય છે. જે કે આથી ખરચ વધે છે પરંતુ દરેક નોકરને પોતાની યોગ્ય જવાબદારીનું પૂરું જાન રહે છે. કેટલાંક નાનાં રાજ્યોમાં રાજ્યતંત્રના અંગનાં કામો કરતાં અધિકારી વર્ગનાં કે ધણી વખત તો નરેશનાં અંગત કામોમાં નોકરીઆત વર્ગ વધારે રોકાયેલા રહે છે. એમની માફતે ધરખટલાનાં કામો લેવામાં આવે છે. પરસ્પરની સહાનુભૂતિથી આવાં કામો જે થતાં હોય તો તેનું પરિણામ એ આવે છે કે ધીમે ધીમે આખા તંત્રમાં પક્ષપાત થાય છે અને એનો દોષ એકબીજા ઉપર ઓઢાડી દેવા પરસ્પર પ્રયત્ન કરે છે.

નોકરોને એમના પગારો બરાબર મિલકત મળવા જોઈએ. જે એમની જવાબદારી તેઓ બરાબર અદા કરે એવી રાજ્યની સાચી ધૃષ્ટિ હોય તો તેઓ જુખ્યા ન સૂઝ જાય એ માટે રાજ્યે તકદારી રાખવી જોઈએ. બાર બાર મહોના કે તે કરતાં પણ વધારે સુદત સુધી જે રાજ્યોમાં નોકરોના પગાર ન ચૂકવાતા હોય. એ રાજ્યોના સેવકો પાસેથી વફાદારીની, કામની અને પ્રમાણિકપણાની આશા થી રીતે રાખી શકાય? આજથી થોડાં વરસ પહેલાં તો કેટલાંક રાજ્યોમાં નોકરોને પગારને બદલે અનાજ લેવાની ફરજ પાડવામાં આવતી હતી. અત્યારે પણ કેટલાંક રાજ્યોમાં આવી પ્રથા હજી પણ હવે તે પ્રથા ધીમે ધીમે જોછી ચલી જાય છે, એ ખુશી થવા જેવું છે.

નોકરોના પગારનું ધોરણ જેમ નિયમિત રીતે ઘડાવું જોઈએ તેમ દરેક નોકર, નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવા

પછી સુખેથી, સાદી રીતે પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. કેટલાંક સારાં રાજ્યોમાં પેન્શન આપવાનું ધોરણ છે. પણ ઘણાંમાં નથી. વળી કેટલીક જગ્યાએ તો ધોરણ છતાં ત્યાંની રાજ્ય વ્યવસ્થા એવી હોય છે કે લાગે જ પેન્શનના કાળ સુધી કાંઈ નોકર રાજ્યમાં ટકી શકે છે. માટે દેશી રાજ્યોએ ગ્રેયુએટીનું ધોરણ પણ દાખલ કરવું જોઈએ. આવી આવી આગતોમાં દરેક રાજ્ય સ્થિતિ અને પ્રયોગો પ્રમાણે ભલે અમલ કરે પણ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દેશી રાજ્યોએ એના નોકરોની સલામતી જળવાય, એમની કદર થાય, નોકરી પૂરી થયે એમને યોગ્ય બદલો મળી રહે અને તેઓ ચિંતા મુક્ત જીવન ગણી શકે એવી બંધારણીય વ્યવસ્થા રાખવી જોઈએ.

ઘણાં રાજ્યોમાં નિવૃત્ત થયેલા નોકરોને કે ઘણીવાર તો ખીજીથી અયોગ્ય ક્યાં હોય એવા નોકરોને ફરીવાર નોકરીમાં રાખવામાં આવે છે. દયાના કારણથી કે કરકસરના કારણથી અને કેટલાંક દાખલાઓમાં હોશીઆરીના કારણથી આમ કરવામાં આવ્યું હોય એમ સંભવિત છે, પણ રિવાજ તરીકે આ રીત અનિષ્ટ છે. એક વખત એક સ્થળે એક નોકર નોકરીને માટે અયોગ્ય ક્યાં પછી એને ફરી નોકરીમાં દાખલ કરવો એ રાજ્યનાં ચાલુ ધારા-ધોરણોના ભંગ કરવા સમાન છે. નિવૃત્તિને યોગ્ય કરેલાં માણસો બરાબર કામ કરી શકતાં નથી. કારણ બાબતના નિષ્ણાત કે ખાસ કમોને માટે ઉપયોગી હોય એવા નોકરોને બહારથી આયાત કરવા માટે ભલે અપવાદ રાખવામાં આવે પણ સામાન્ય ધોરણ તો એક જ જોઈએ. અથવા નો નિવૃત્ત નોકરોને રાખવાની જરૂરીઆત ઉભી થાય તો રાજ્યના બજેટમાં એમને વિભાગ અને કર્ગોરણ અલગ રાખવાં જોઈએ. આ નિયમને જે દલતા પૂર્વક વળગી રહેવામાં આવશે તો દેશી રાજ્યોમાં નોકરીઓની સલામતી જળવાશે. નોકરોને પોતાના વાળખી હક્ક જવાનો ભય નહીં રહે અને દરેક નોકર સંતોષ-પૂર્વક પોતાને યોગ્ય સોંપાયેલું કામ કર્યા જશે.

રાજ્યોમાં હાલના યુગબળને પરિણામે નાનાં મોટાં ઘણાં ખાતાઓની સંખ્યા વધી પડી છે. તેમ પહેલાના કરતાં નોકરો અને અધિકારીઓ પણ વધ્યા છે. પહેલાં તો એક અધિકારી સવડ પડતાં બે ત્રણ ખાતાઓ સંભાળતા. પણ હવે ખાતા દીઠ અધિકારી થયા છે. એટલે જે દરેક ખાતાનું નિયમસર સીવીલ લીસ્ટ રાખવામાં આવે અને એ પ્રમાણે નજર રાખી નોકરીઆતોની ફરકારી, ખદતી વગેરે કરવામાં આવે તો એથી પણ તંત્રના વહીવટમાં ઘણી સ્વચ્છતા થાય. સીવીલ લીસ્ટ નહીં રાખવાથી અધિકારીઓમાં-અને તેમાંય ખાસ કરીને જે અધિકારીને ખુલામત બહુ ગમતી હોય છે, જેઓ કુદાશુદ્ધ જેવા હોય છે, તેમ જોઓ વાહવાહ કહેવરાવવાની વૃત્તિના હોય છે તેઓમાં સ્વચ્છતા આવી જાય છે. આવા અધિકારીઓને પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરતા અટકાવવા માટે સીવીલ લીસ્ટ એ એમના ઉપર મોટો નૈતિક અંકુશ છે. બ્રિટિશ હોદ્દાના જીલ્લાઓમાં નાનામાં નાની નોકરીઓનું પણ સીવીલ લીસ્ટ હોય છે અને તે ગમે તે જેવા માગી શકે છે. નાનાં મોટાં દરેક દેશી રાજ્યમાં સીવીલ લીસ્ટની પ્રથા કાયમી દાખલ કરી દેવી જોઈએ. રાજ્યની બધી નોકરીઓનો એ સીવીલ લીસ્ટમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ. અને તે દરેકને માટે ખુદ્દું હોવું જોઈએ અથવા તો જાપાની તેની કોમલ લર્ડ માંગે તેને આપવું જોઈએ.

દરેક રાજ્યે લોકોની તંદુરસ્તી ઉપર ધ્યાન આપવું એ તેની પહેલી ફરજ છે. લોકોને ખાવાનું પૂરું અન્ન, પહેરવાને પૂરાં વસ્ત્ર અને પીવાને સ્વચ્છ પાણી નો મળવું હોય તો તેમની તંદુરસ્તી સચવાય છે. હિંદુઓની જરૂરીઆતની આ ત્રણ ચીજોનો અભાવ હોય અને રાજ્યમાં વૈદ્યકીય સાધનો ગમે તેટલાં ઉંચા પ્રકારનાં, નવીન ટપાલખનાં રાખવામાં આવે, દવાખાનાનાં સારાં મકાનો બાંધવામાં આવે, તેમાં વૈદો અને દાકતરો ઉંચી ઉંચી ડીગ્રીવાળા રાખવામાં આવે અને ગામડે ગામડે ફરતાં દવાખાનાઓ ફેરવવામાં આવે તોપણ તે બધું નકામું છે. હમણાં

અધી જગ્યાએ “ મોટી રીલીફ ” તો પેવન ફેલાયો છે. પણ રોજ ઉત્પત્ત થયા પછી તેને મટાડવાના પ્રયત્નો કરતાં રાજ ઉત્પત્ત જ નં થાય એવો સાધનોની યોજના કરવી એ વંધારે હંધાપણું ભરેલો માર્ગ છે. દવાખાનાઓનું કામ રોજ મટાડવાની ફરતી રોજને ઉત્પત્ત ન થવાં દેવાનું હોયું નેપ્રએ. વળી દવાખાનાનાં આમાં આવતાં દરદીઓની મોટી સંખ્યા ઉપર રાજ્યના વૈદકીય ખાતાની સંકળતા નથી. કેટલીક વખત તો સંખ્યાબંધ આવતાં દરદીઓ નોનારાઓ આગળ રાજ્યતંત્રનું તાદર્ય સ્વરૂપ બંધુ ફરે છે. મૃત્યુ, જરા, મંદેલાં વગેરે શરીરનાં ધર્મો છે. અને તે અનિવાર્ય છે; પણ રાજ્યમાં મરણ પ્રમાણ કેવું છે અને તે કેટલી ઉંમરે થાય છે, લોકોની સામાન્ય મુખાકાશ કેવી છે એ અંકેડાઓ ઉપરથી વૈદકીય ખાતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થાય છે; લોકોને સ્વચ્છ રહેવાની ટેવ પાડવી, શહેરો અને ગામડાંઓનાં રસ્તાઓ સાફ અને સ્વચ્છ રાખવા તથા તે માટે અથા પ્રયત્નો કરવા એ વૈદકીય ખાતાની ફરજ છે. વળી રાજ્યના દાકતરો અને વૈદો ગરીબ માણસોને કેટલા મદદફૂલ છે એ ઉપર એમની ચોંચતાની કીમત અંકવી નેપ્રએ. ધણાં રાજ્યોમાં તો દાકતરો અને વૈદો લોકો તરફની પોતાની ફરજ તરફ દુર્લભ રાખી “ ખાનગી પ્રેક્ટીસ ” તરફ વધારે ખર્ચ આપે છે. ગરીબો કરતાં અધિકારી વર્ગ અને શ્રીમંતોની સુઝુપા કરવામાં વધારે વખત ગાળે છે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે જોઈના કાષમાં સતી છે તેમને અગર તો જોઈ વધારે પૈસા ખર્ચે છે તેમને જ સારી રીતે વૈદકીય સારવાર મળે છે અને બીજાઓને નિરાશ થવું પડે છે. પૈસાને મોહ એવો છે કે એમાંથી લાંબે જ કાઈ સંતોષન હંદી શકે છે. એટલે ડોક્ટરો કે વૈદો પોતાને માટે નિયત કરેલી કામના કલાકોની બહાર ખાનગી ધંધો ચલાવે એ હાલે યોગ્ય હોય પછી કામની કલાકોમાં પછી ખાનગી ધંધો કરેલો એ કાષધણુ રીતે વાળખી લેવાનું નેપ્રએ નહીં.

દરેક રોજે વૈદકીય ખાતાને વ્યવસ્થિત કરવાં

તરફ અને તેનો લાભ ગામડાંના લોકો જમ અને તેમ વધારે પ્રમાણમાં લે એ તરફ દષ્ટિ રાખી બંનેટ કરવું નેપ્રએ. મોટી મોટી ઈસ્પીતાઓમાં લોકોને તાત્કાલિક મદદ મળે, તેઓને કલાકોના કલાકો ઉભા રહેવું નં પડે, તેમની સાથે વૈદકીય ખાતાનાં માણસો વિવેક લઈ વર્તન ચલાવે, અનુભવા હોય એમને યોગ્ય માર્ગ બતાવે એવા પ્રકારની વ્યવસ્થા થવી નેપ્રએ. દવાખાનાંઓ એ કાઈ સત્તા ચલાવનારાં ખાતાં નથી પણ લોકસેવા કરવાના ખાતાં છે. એટલે ત્યાં કામ કરનારાં માણસો પણ એવા પ્રકારનાં હોવાં નેપ્રએ કે જોઈ સેવાભાવથી કામ કરે અને લોકોને ત્યાં આવતાં શાંતિ મળે.

વળી દાકતરો અને વૈદો રાજ્યના નોકર હતાં ઉપર કહ્યું તેમ તેમનું પ્રધાનકાર્ય સેવાનું છે. એમને રાજદારી કામો કે રાજ્યનાં બીજાં કામો સાથે કશો સંબંધ નથી. તેઓ ધંધે પણ સ્વતંત્ર છે. એટલે ધંધા વખત રાજ્યના બીજા નોકરો માત્ર ઉપરીનાં સુચાર્મદ ઉપર પોતાની હયાતી ટકાવી રાખતા હોય છે તેવું સારા અને પોતાનાં ધંધામાં નિષ્ણાંત દાકતરો અને વૈદોના સંબંધમાં હોય એમ માની શકાય એવું નથી. ને કે અણુપર અને ધંધાનું પૂરું જ્ઞાન નહિ ધરાવનારાં કે આજસુઓની વાત હુંદી છે. આ કક્ષાનાં દાકતરો અને વૈદો હોય છે તેઓ પ્રજાની તંદુરસ્તી માટે સ્વાભાવિક રીતે બેદરકાર રહે છે. અને પ્રજાનાં માણસો તરફ અસભ્ય વર્તન ચલાવવાની ટેવવાળો થઈ ગય છે. દાકતર કે વૈદોને જે યોગ્યતાની સાથે અગત્યના સુચ હોવો નેપ્રએ તે તેમની ચારિત્ર્ય શીલતાને છે. જ્ઞાન કે અનુભવ શરૂઆતમાં કાષનો એછો હોય એ નહીં શકે પણ ને કાઈ વૈદ કે દાકતર ચારિત્ર્યહીન હોય તો તો તે ધણુ કાઢી નાંખે છે. આવા દાકતરો કે વૈદોને કાઈ પણ ભોગે રાજ્યમાંથી રજા આપવી નેપ્રએ. પછી તે ગમે તેટલા નિષ્ણાત કે આવડતવાળા હોય તો પણ.

રાજ્યોના નરેશોએ પોતાનું વૈદકીય ખાતું

અલગ રાખવું જોઈએ. એનાં ધણાં કારણો છે. પોતાને માટે દાકતરો અને વૈદો અલગ રાખી એમને આનગી પગાર આપવો જોઈએ. પણ રાજ્યતંત્રના અંગે જેઓ કામ કરતા હોય તેમનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ કારણ કે એમ કરવાથી તેઓ ખેદરકાર બની જાય છે. અને કદાચ એમની સેવાની શ્રે જરૂર લાગે તો તે વિશેષ દરમાયો આપીને અને પ્રમુખના કામોમાં અંતરાય ન આવે એવી રીતે લેવી. એમની સાથે રાજ્યમાં એ બહુ અંગત સંબંધોમાં ન આવવું જોઈએ. કારણ કે તેથી તેમાંના કેટલાક અંગત સંબંધોના ઉપયોગ કરવાની રેવવાળા ચર્ચા થાય છે. અને નરેશની સાથે સંબંધ છે માટે લઈ શકાય એટલા લાભો ઉઠાવવાની તેમનામાં લાલચ ઉભી થાય છે. વળી અંગત સંબંધોના લીધે બીજાં પણ ધણાં નુકસાનો થવાનો ભય છે. જો કે જુના કાળમાં આવા ભયો વધારે હતા. અત્યારે તો કેસવણી અને મુદ્દારાના પ્રતાપે માણસોનાં મન સુધરી છે. છતાં એ પણ સાચું છે કે માણસના મનનું મૂલ્ય કાઢી શકાય એવું નથી.

દરેક રાજ્યમાં કાબેજ પોલીસ ખાતું જોઈએ, અને પોલીસ ખાતાના માણસો પણ સ્વેચ્છાચારી નહિ, અમુકદારી તોરવાળા નહિ, રસ્તેતળેર નહિ, ચૂંદાઓને દાખી દેવાની વૃત્તિવાળા નહિ પણ કાયદાનું જરાખર પાલન કરી લોકો પાસે પણ કાયદાનું પાલન કરાવવાની વૃત્તિવાળા જોઈએ. પોલીસનું કામ અને એની ફરજ લોકોના જનમાનવનું રક્ષણ કરવાની છે. જે રાજ્યમાં લોકોના જનમાનવનું રક્ષણ ન થાય અને ચૂંદાઓ થાય તથા તે પકડાય નહિ તો જાણવું કે રાજ્યનું પોલીસ ખાતું નિર્જન અને આરામગાહમાં મુલેલું છે. મુખ્યમાં ચૂંદાઓ કરવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક રહેલી છે. માનસિક, શારીરિક વગેરે ચૂંદાઓના અનેક પ્રકાર છે. પણ અહીં તો લોકવ્યવહારમાં જેને સામાન્ય રીતે ચૂંદાઓ કહેવામાં આવે છે, તે સંબંધીય હિંસા કહેવામાં આવે છે. સરકારી પોલીસખાતા કરતાં ધણાં દેશી રાજ્યોમાં પોલીસ ખાતું જે તે

રાજ્યો પૂરતું કેટલીક વખત કાયદેસર જેવામાં આવે છે. અને તેનું એક કારણ તો એ છે, કે રાજ્યોનું સેવક મુખ્યત્વે હોવાને લીધે ચૂંદાઓ કરવાને પ્રેરકાર્થ જવાનો વિશેષ ભય રહે છે. તેમ ચૂંદાઓની ખાતમી પણ એજ કારણથી સત્વર મેળવી શકાય છે. જો આ ખાતાના માણસો ખેદરકાર અને પ્રમાદી ન રહેતા હોય તો. કેટલાંક રાજ્યોમાં પોલીસના માણસોનો ઉપયોગ નરેશના કે અધિકારી વર્ગના અંગત ધરખટલાની તહેનાતમાં થતા જેવામાં આવે છે. આથી કરીને તે ખાતાના માણસો પોતાની ફરજ જાનવવાની જગ્યાએ સમાયસર હાજર રહેી શકતા નથી. દરેક નાના મોટા રાજ્યમાં પોલીસો સામે તો ફરીઆદ હોય છે. જો કે એ ખાતાની એ કમનસીબી છે. પણ તેમાં કેટલીક વાર સત્યાંશ પણ હોય છે. આ ખાતું એ એવું ખાતું છે કે કાયદાના રક્ષણના નામે એ, લોકો ઉપર લુલ્ભ કરી શકે છે. લોકો પાસેથી પૈસા મેળવી શકે છે. લોકમાનસ પણ ધણી વખત એવું હોય છે કે ચૂંદો છુપાવવા કે પ્રતિષ્ઠા જાળવવાના ખ્યાલથી પોલીસ ખાતાનાં માણસો સાથે દ્રવ્યાદિનો વ્યવહાર રાખે છે. કેટલેક સ્થળે તો પોલીસ અને લોકો વચ્ચે ફટકે દલાલો હોય છે, અને તેઓની માર્ગદર્શિ આપી વ્યવહાર આવે છે. આમ “વાડ ચૂંદોને રીજાડાં ગળે” તો લોકોની અને એમની માલમિલકતની સલામતીની આશા શી રીતે રાખી શકાય? વળી રાજ્યમાં આ ખાતું એ એવું ખાતું છે કે જેમ લોકોની સલામતી જાળવવાની એના ઉપર જવાબદારી છે તેમ રાજ્યતંત્રનું રક્ષણ કરવાની પણ એની જવાબદારી છે. રાજ્યમાં તોફાની માણસો પોતાના સ્વાર્થ માટે લોકોને ખેડી રીતે ઉત્કેરી મૂકે નહિ અને લોકોમાં રાજ્ય સામે અસંતોષ ન ઉભો કરે એની તકેદારી પોલીસ ખાતાએ રાખવાની છે. આ માટે છૂપા દત્તો રાખવા પડે છે. રાજ્યતંત્રના પ્રાચીન પુસ્તકોમાં આ વિષે ઘણું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આવા દત્તો આપના રાજ્યના અધિકારી વર્ગમાં, બીજા તોફાનોમાં, સરહદ

ઉપર બીજાં રાજ્યોમાં, ધર્મ રચણામાં, મુસાદર-આનાઓમાં, સાધુઓના અને લિખારીઓના ટોળામાં સતત ફરતા રહે છે. તેઓ વિદ્વાન, બહુશ્રુત, જુદી જુદી ભાષા બોલનારા, જુદા જુદા વેશો ધારણ કરનારા, રત્નભાવે શાંત, મળતાવડા અને પોતાનું રક્ષણ કરવાને શક્તિવાળા હોવા નોંધ્યે. તેમ તેઓ પ્રમાણિક અને વિશ્વાસપાત્ર પણ હોવા નોંધ્યે. લોભી, લાલચુ કે સ્વાર્થી હોય તો ઊલટું આવ્યા દૂતો મુશ્કેલીઓ ઉભી કરે છે. તેઓ જેમ કાર્યકુશળ હોય તેમ અસત્યવાદી કે જુઠાણું ફેલાવનારા ન હોવા નોંધ્યે. સ્પષ્ટવક્તા પણ મિત્રભાષી હોવા નોંધ્યે.

પોલીસોના માણસો કેળવાયેલા હોય તો વધારે સારું. હવે આપણા દેશમાં પણ પોલીસોને કેળવવાની રચના નીકળી છે, એવી રચનામાં મોકલીને અથવા તો રયાનિક રીતે એમને કેળવવાની વ્યવસ્થા કરીને મોકરીમાં રાખવા એ હિતાવહ છે. મૂર્ખ, અજ્ઞા માણસો કેટલીક વખત હિંમતવાળા છતાં સત્તાને દુરુપયોગ કરે છે. જ્યારે કેળવાયેલા માણસ એને સન્માર્ગે વાપરે છે કે સમજીને ઉપયોગ કરે છે.

(અપૂર્ણ)

“દેશી રાજ્ય” ઓફીસ

સમયના પ્રવાહમાં

હિંદનાં દેશી રાજ્યો

(ગત વર્ષ પૃષ્ઠ ૩૧૮ થી)

રક્ષિત રાજ્યને પોતાના આન્તર શાસનમાં પણ રક્ષક સત્તાની ઈચ્છાને માન આપવું પડે છે. ખાસ કરીને એ ઈચ્છા જ્યારે સ્પષ્ટ દૃઢ આત્માનું સ્વરૂપ લે ત્યારે તો તેને વશ વર્તવા વિના બીજા માર્ગ ન રહેતો નથી. ખરું છે કે કોલ, કરારો અને સંધીપત્રો વિગેરેથી દેશીરાજ્યોના હકો અને આન્તર શાસનની સ્વતંત્રતા નક્કી કરેલ મર્યાદામાં સુરક્ષિત છે પણ એ સુરક્ષિતતા જળવાઈ રહેવાનો આધાર લેક્સિસ સામ્રાજ્યની કૃપા અને ન્યાય પરાયણતા ઉપર રહે છે. સત્તાને આગ્રહ બાધે તો તેના સામે શાણપણ, કાયદા કાનુનો, અને હકના દલીલો, એ બધું નિઃશ્રમ છે. રક્ષક સત્તા ઉઘાડે અન્યાય ન કરે તોપણ એવા અનેક આક્રમકતા માર્ગો સહ્યે છે કે જેનાથી કોલકરારોનો તથા દેશી રાજ્યોનો સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર કરવા છતાં વ્યવહારમાં એ કોલકરારોમાંથી અને એ હકોમાંથી દેશી રાજ્યોને

જે લાભ થતો હોય અથવા થવાનો સંભવ હોય તે અટકાવી શકાય, અને એ રીતે શબ્દાર્થને અમુક અંશે માન આપવા છતાં જે હેતુથી મૂળ એ શબ્દો લખાયા હોય એ હેતુ વિફળ થઈ જાય. કાયદાની બારીકાની અને આંટોધુંટીની એક એ મુશ્કેલી છે કે તેમાં શબ્દોને અનંક શક્ય અને સંભવિત અર્થોમાં ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. શબ્દોને જીણી જીણીને તેમાંથી ખરે આશય તારવવા માટેની આ પદ્ધતિ છે. પણ સરલ દૃષ્ટિએ જોતાં બધા શબ્દોમાંથી જે સ્પષ્ટ ભાવાર્થ આપોઆપ દેખાય એવો હોય છે તે એકત્ર ભાવાર્થ તરફની દૃષ્ટિ ધણે ભાગે એમાંથી હિડી જાય છે. બન્ને પક્ષના સહી કરનારાં એએ જે સમજણથી એમાં સહી કરી હોય તે કરતાં કાંઈ નવી જ જાતનો જુદો અર્થ એ શબ્દોમાંથી

હિન્દનાં દેશી રાજ્યો

કાઠી રાજ્ય છે. કાઠી ધર્મના મૂળ ઉપદેશના સીધા સાદા ઉપદેશો ઉપર પાછળથી જે ટીકાઓ અને વિદ્વાતાભ્યાં બાળ્યો રચાય છે તે મૂળ ઉપદેશના અર્થમાં એવી વિકૃતિ ઉભી કરી દે છે કે મૂળ ઉપદેશ કે જે એ પોતાના ઉપદેશનાં વિકૃત સ્વરૂપને જુએ તો તેને પોતાના ઉપદેશ સાથે કશો સંબંધ છે કે કેમ તે જાણખી શકે નહિ અથવા કદાચ પોતાના ઉપદેશથી એ તદ્દન વિરુદ્ધ છે એમ પણ તેને લાગે. બધા મોટા ધર્મોમાં પાછળથી આવી વિકૃતિઓ થઈ છે અને સરસ ભાવાર્થ વિદ્વાતાભ્યાં શબ્દાર્થમાં વિકૃત બની લુપ્તપ્રાય થઈ ગયો છે. મૂળ બોલનાર કે લખનાર કે સહી કરનારના સરસ ભાવાર્થ તરફ જે મુખ્ય દૃષ્ટિ રાખવામાં આવે તો ઘણું લાગે બહુ મતભેદ જોતો ન થાય, પણ પક્ષબાંધીને જે શબ્દોને પક્ષપાતી દૃષ્ટિથી જીણવામાં આવે તો ખરો અર્થ છિન્નભિન્ન થઈ જાય. આશય સત્ય સાર કાઢવાનો હોવા છતાં પરિણામ છુડું આવે. અત્યારે પરિસ્થિતિ અને દૃષ્ટિબિન્દુઓ બદલાયાં છે અને જૂની પરિસ્થિતિમાં જૂનાં દૃષ્ટિબિન્દુથી લખાયેલા શબ્દોને નવી પરિસ્થિતિ અને નવાં દૃષ્ટિબિન્દુને અનુકૂળ થાય એવો અર્થ આપવા માટેનો પ્રયાસ ભાવાર્થને જુલાવી દે અને આશયને ઉલટાવી નાખે એ બનવા જોગ છે. જે વખતે સંધીપત્રો અને કાલકરારો કરવામાં આવ્યાં હતાં તે વખતે જે પરસ્પર સ્થિતિ અને પરસ્પર સંબંધ હતાં તે સ્થિતિ અત્યારે નથી અને અત્યારની બદલાયેલી સ્થિતિમાં એ સંબંધ પણ એવો ન હોઈ શકે. જૂના વખતમાં ધડાતું બંધાતું બીટીશ રાજ્ય અને અત્યારનું સુદૃઢ સ્થાપિત બીટીશ સામ્રાજ્ય એ બે સામર્થ્યની દૃષ્ટિએ પરસ્પરથી ધણું જુદાં પડે છે. શરૂઆતમાં, સંધી કરતાં દેશી રાજ્યો જે કે રક્ષિત રાજ્યો યવાની સ્થિતિ સ્વીકારવાની સંધી કરવા પુરતાં નિર્બળ તો હતાં જ, તો પણ બે પક્ષની સંમતિ અને સહીથી યતી સંધીઓમાં બંને પક્ષની અચૂક પ્રકારની સમાનતા સ્વીકૃત કેળાય છે. એ સંધી એટલે પરસ્પર બંધન

પરસ્પર જવાબદારી. ત્યારે અત્યારની સ્થિતિમાં તો જૂના કાલકરારોનો અર્થ કરવાનો અને તેના ઉપર બચાવ નિંજુ બાંધવાનો પ્રશ્ન જોતો થાય કે મતભેદ પડે તો દેશી રાજ્ય એ અરજદારની સ્થિતિમાં છે બીટીશ સામ્રાજ્ય એ ન્યાયાધીશ છે, અને એનો ચુકાદો એ છેવટનો ન્યાય છે. એમાં કશું ખોટું ચૂં છે એમ કહેવાનો આશય નથી. રક્ષિત રાજ્ય અને રક્ષક રાજ્ય વચ્ચે એ પ્રકારનો જ સંબંધ હોઈ શકે અને તેમના મતભેદના પ્રશ્નોમાં દેશી રાજ્ય અને હિન્દી સરકાર એ બે પક્ષ બને છે અને બીટીશ સરકાર તટસ્થ ન્યાયધીશ બને છે. માત્ર હિન્દી સરકાર જેટલે અંશે બીટીશ સરકારનું એક અંગ છે અને દેશી રાજ્ય એ જેટલે અંશે રક્ષિત પણ જુદું રાજ્ય છે તેટલે અંશેજ આ સ્થિતિ છે. એટલે હિન્દી સરકાર અને બીટીશ સરકાર મળીને બનેલી બીટીશ સામ્રાજ્ય સત્તા પોતાનાં આપેલાં વચ્ચેનો, કાલકરારોને, સંધીપત્રોને અને સાર્વભૌમ રક્ષક સત્તા તરીકેની રક્ષિત રાજ્યોના હકોનું અને હિતોનું રક્ષણ કરવાની પોતાની જવાબદારીને માન આપવાની નીતિ સેવે ત્યાં સુધીજ દેશી રાજ્યોના હકો અને તેમની આન્તર શાસનની સ્વતંત્રતા ટકી શકે. જે રાજ્યોની આત્મશાસનની સ્વતંત્ર મર્યાદા પણ વિશાળ હોય અને જેના હકો સારામાં સારા હોય તેની પણ આ સ્થિતિ છે. પણ હિન્દનાં દેશી રાજ્યો તો ક્ષેત્રફળોમાં, આમદાનીમાં, આન્તર શાસનના સ્વાતંત્ર્યની મર્યાદામાં અને એમ ઘણી બાબતોમાં એક બીજાથી ધણું જુદાં પડે છે. અધિરાજ, મહારાજ, અને રાજપદ ક્ષીણ થતું થતું. જગીરદાર, ગામ ધણી અને છેવટ મૂળ ગ્રામીણોમાં લય પામી જાય છે. બીટીશ સત્તા મોટાં નાનાં સર્વત્ર રક્ષણ કરે છે તેથી તેમનું અસ્તિત્વ જળવાઈ રહ્યું છે, અને આન્તર શાસનની જોડેલી સ્વતંત્રતા જેને છે તેટલી તેને જળવાઈ રહેવાનો આધાર બીટીશ સામ્રાજ્યની ઇચ્છા, કૃપા અને ન્યાયપરાયણતા ઉપર છે.

આ માત્ર વર્તમાન સ્થિતિનો નિર્દેશ છે,

સામ્રાજ્યની શુભેચ્છામાં કે ન્યાયપરાયણતામાં શંકા હોવાનો આ પ્રશ્ન નથી. જો એવી શંકા માટે રચાન હોય તો દેશી રાજ્યો માટે કંઈ આશા કે પ્રયત્નનો લાભો અવકાશ રહેતો જ નથી. સામ્રાજ્યની શુભેચ્છામાં અને ન્યાયપરાયણતામાં વિશ્વાસને અંગેજ દેશી રાજ્યો પોતાના હકોની વાત કરી શકે અને દાદ મેળવવા પ્રયત્ન કરી શકે. દેશી રાજ્યો માટે બ્રીટીશ ન્યાય પદ્ધતિનો અનુભવ નવો નથી. બ્યારે બ્યારે દેશી રાજ્યોના હકો વિષયે મૌલિક મતભેદો ઉદભવ્યા છે ત્યારે ત્યારે ચુકાદાનું કામ કાંતો હિન્દી સરકારના હાથમાં અથવા તો બ્રીટીશ સરકારના હાથમાં આવ્યું છે અને એમાં જો ચુકાદાઓ આવ્યા છે તે બધા એક પક્ષી, એટલે કે દેશીરાજ્યોના ભોગે સરકારને લાભ મળે એ પ્રકારના નથી. બેશક કેટલાક ચુકાદાઓ દેશીરાજ્યો વિરુદ્ધ પણ આવ્યા હશે. પણ જો ઉપરી સત્તા, પોતાની વિરુદ્ધ અને રક્ષિત નિર્ભજ દેશીરાજ્યની તરફેણમાં પણ ચુકાદા આપતી હોય તે રાજ્ય સત્તા બ્યારે દેશી રાજ્યની વિરુદ્ધ ચુકાદા આપે ત્યારે તેના ઉપર ધરાદા પૂરકના અન્યાયનો આક્ષેપ ન થઈ શકે. કારણ કે મતભેદના બધા પ્રસંગોમાં દેશી રાજ્યોનું પોતાના હકો વિષયેનું મતવ્ય સાચું જ હોય એમ હમેશાં ન બને. જ્યાં દેશી રાજ્યની વાત ખોટી હોય ત્યાં તેવા વિરુદ્ધ ચુકાદા આવે એ અન્યાય ન ગણાય. અને કોઈનો ખરેખરો હક માર્યો જતો હોય તોપણ એને ધરાદાપૂરકનો અન્યાય ગણવા કરતાં, ભૂલથી, એાઈ માહિતીને અંગે, કે એવા કોઈ કારણને પરિણામે થયેલા ખોટા ચુકાદા માનવો ઘટે. એવી ભૂલ તો કોઈપણ નિષ્પક્ષપાત ન્યાયાધીશને હાથે થઈ જાય.

પણ કોઈના પણ વ્યાજબી હકો ધરાદા પૂરકના અન્યાયથી માર્યા જાય, અથવા કોઈ દાદ ન સાંભળે તેથી માર્યા જાય, અથવા ન્યાયાધીશ પાસે પુરતી માહિતી ન હોવાથી માર્યા જાય, અથવા અરજ કરનારને પોતાનો કેસ સરખો રજુ કરતાં ન આવડે તેથી માર્યા જાય કે ન્યાયાધીશની કોઈ સહજ ભૂલથી

કે શરતચૂકથી માર્યા જાય એમાં, જેના હક માર્યા જાય તેને માટે વારતવ પરિણામમાં ફરક પડતો નથી. એમ ન બનવા પામે તે માટે બને તેટલી સંભાળ રાખવી તે દરેક ન્યાયાધીશની ફરજ છે અને દરેક સારો ન્યાયાધીશ ન્યાયના ગૌરવ ખાતર અને પોતાના સ્વમાન ખાતર પણ એ માટે બનતી કાળજી રાખેજ એ સ્વાભાવિક છે. પણ છતાં જેટલે અંશે માણસમાં ભૂલખાતતાને અવકાશ છે તેટલે અંશે કોઈ પણ અરજદારના અને તેમજ દેશી રાજ્યના હકોને માર્યા જવાનો સંભવ કે ભય બીજો રહે એ અનિવાર્ય છે. દેશીરાજ્યે પણ પોતાના ભાષાતો સાથેના અને મૂળ ઋત્તીઓ સાથેના હક સંબંધના મતભેદોમાં, અને દરેક રાજ્યે પોતાના શાસિત વર્ગ સાથેના રાજ્યહક સંબંધના મતભેદોમાં નિર્ભય આપતી વખતે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે.

દેશીરાજ્યો એ રાજ્યો છે. એમાંનાં કેટલાંક તો ઘણાં મોટાં રાજ્યો છે. અમુક રૂપમાં એ મિનરાજ્યો છે. એમના હિન્દી સરકાર સાથેના સંબંધો અમુક દૃષ્ટિએ આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોને મળતા છે. અને બ્રીટીશ હિન્દની પ્રજા અને તેના પ્રાન્તો એ તો સાવ તાબાની વ્યક્તિઓ કે તાબાના પ્રદેશો છે, એમ કહેવાય છે. આવી વિચારસૂણીમાં દેશીરાજ્ય અને બ્રીટીશ હિન્દનાં બળાબળની સરખામણી વિષયમાં ખોટો ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય છે. વસ્તુતઃ બ્રીટીશ હિન્દ પ્રમાણમાં પ્રબળ છે અને દેશીરાજ્યો તેની સરખામણીમાં નિર્ભજ છે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. બ્રીટીશ રાજ્યની રચાવના પછી આજ સુધીમાં બ્રીટીશ હિન્દની પ્રજા ધીમે ધીમે પગલે પણ રાજ્યીય હકોમાં આગળ વધતી આવી છે. મને કે કમને, જેમ ગણે તેમ, પણ સુધારાઓ ઉપર સુધારાઓ થયા છે. બેશક સંપૂર્ણતા ઘણે દર છે. અસંતોષને અવકાશ છે. પ્રજાને પૂર્ણ જવાબદાર એવું રાજ્યતંત્ર બ્રીટીશ હિન્દને હજી મળ્યું નથી, પણ છતાં મહારાણી વીક્ટોરીઆના હંદેરા વખતની બ્રીટીશ હિન્દની રહીશ વ્યક્તિ કરતાં આજની બ્રીટીશ હિન્દની રહીશ વ્યક્તિ વધારે રાજ્યીય

હકો ભોગવે છે. જ્યારે દશરાજ્યોનાં અને રાજ્યોનાં હકો, મોભો, વિગેરે એ વખતે જેવાં હતાં તેના કરતાં ઘણાં ઓછાં થઈ ગયાં છે અને હજી ઓછાં થતાં જાય છે એમ બંધારથી જોનારને તો લાગે. આમાં કશું યોગ્ય થયું છે કે અયોગ્ય થયું છે એમ કહેવાનો આશય નથી. એમાં તો દષ્ટિભેદ હોયજ, અને છે. પણ કંતો રાજ્યોની બૂદ્ધિથી અથવા તેમની અશક્તિ કે અનાડતથી કે છેવટ કાળના સામાન્ય ક્રમથી આ સ્થિતિ આવી છે, અને આ સ્થિતિ એ ક્રમશઃ પગથીઆ ઉતરતા જવાની ગતિ છે. બ્રિટીશ હિન્દુ સંતોષણ એ દેશીરાજ્યોનાં સંતોષણ કરતાં બ્રિટીશ સરકારને મટે વધારે મહત્વની વસ્તુ છે. અને એમ હોય એમાં નવાઈ પણ નથી. કોઈ પણ રાજ્યને ખીખાં કાઢી પણ સ્વતંત્ર કે પોતાની નીચેનાં રક્ષિત રાજ્યના કરતાં પોતાની અંગત પ્રજા મટે વધારે પક્ષપાત હોય એ સમજી શકાય એવું છે. અને બ્રિટીશ હિન્દની પ્રજાને સંતોષવાની તથા આર્થિક જરૂરીઆતોને પહોંચી વળવાની જરૂરીઆત સામે જોતાં રક્ષિત રાજ્યોના સંધીપત્રોથી ઉપસ્થિત થતા હકોને અથવા હકોનાં ક્ષેત્રોને કે તેમાંથી દેશીરાજ્યોને નિષ્પન્ન થતાં લાભોને બાવલા માર્ગોથી અને તેટલા સંકોચવા તરફ અને વધારે ને વધારે સંકોચતા જવા તરફ વૃત્તિ દોરવાઈ જાય એ બહુ બનવા જોગ છે. એમાં ન્યાય અન્યાયની વાત નથી. દેશીરાજ્યને અન્યાય આપવો કે તેને હાની થાય એવું કરવું એવો એમાં ઇંગ્લેંડ હોવાની પંજુ વાત નથી. માત્ર એક તરફ વધારે વળા જતી વૃત્તિનું એ સહજ વલણ છે. અને ફેડરેશનમાં એ વલણ વધારે પ્રબલ થાય એ પણ બનવાજોગ છે. અને તેથી દેશીરાજ્યોને જરા ભય લોગે એ પણ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે એકતામાં મેળો જવું અને વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખવું એ બે વાતને બહુ મેળ નથી. એમ દરવા મટે તો સંયુક્ત બંધારણનાં સ્પષ્ટ નિયમો ઉપરાંત દરેક પક્ષમાં પરસ્પરનાં વ્યક્તિત્વને જાળવી રાખવાનો અને વિકસવાનો અવકાશ આપવાનો હકો અને સ્થિતિ આપવા હોયો જોઈએ.

બૂનાં સંધીપત્રો પ્રમાણેના હકો જાળવાઈ રહેશે એવી ખાતરી નવેમ્બરથી આપવામાં આવે એ એક માર્ગ છે. પણ ને કાળને એમ લાગતું હોય કે વર્તમાન સ્થિતિમાં સંધીપત્રો અફર, માન્ય હોવા છતાં હકો જાળવી રાખવા મુશ્કેલ છે તો એવાં શંકાસીલ રાજ્યને તવા કોલકરારાથી કે ખાત્રીઓથી ભય ઓછો દાખ નં પણ થાય, અને સમયે સમયે બદલાતી બહુમતી, પરંપરાગત રાજ્યનીતિને કે હકોને બહુ માન આપી જાળવી રાખવાની વૃત્તિવાળી રહી શકે કે કેમ એ પણ જરા શંકાસ્પદ તો લાગે. પણ આવી આ શક્યો જો દેશીરાજ્યોના મનમાં હોય તો તેઓ ફેડરેશનમાં જોડાવાની હા પાડે નહિ. ખાસ કરીને પ્રથમ વિચારણા વખતે જ ઉત્સાહથી તેમણે ફેડરેશનમાં જોડાવાની આતુરતા, ઈચ્છા, સંમતિ, કે અનુમતિ બતાવી હતી તે ઉત્સાહ અત્યારે કંઈક મોજો છે એમ દેખાય છે. કદાચ શરૂઆતમાં ફેડરેશન એટલે આખા હિન્દુ એક સંયુક્ત રાજ્યતંત્ર એટલેજા તેમને મુખ્ય ખ્યાલ હતો. એવું કોઈ રાજ્યતંત્ર ધરી હિન્દની એક સંયુક્ત મહારાજ્ય સંસ્થા બાંધવી અને તેમાં પોતાથી અને તેટલા સહકાર આપવો એટલુંજ એમાં કરવાનું રહે છે એમ તેમને લાગ્યું હશે. 'ફેડરેશન એટલે અનેક સ્વતંત્ર રાજ્યોનું સ્વેચ્છાએ જોડાણ' એટલો સામાન્ય અર્થજ તેમને પ્રધાનપણે દેખાયો હશે. સ્વતંત્ર રાજ્યો જ્યારે સ્વેચ્છાએ જોડાય ત્યારે પરસ્પર સર્વને અનુકૂળ થાય અને સર્વના મતનું સમાધાન થાય એ રીતની શરતોથી જોડાય. એમાં દરેકની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર છે અને દરેક સ્વેચ્છાથી જોડાય એવી શરતો સહુએ સાથે મળીને નક્કી કરવી જોઈએ એવું દેખાય એ સ્વાભાવિક છે. સામાના પ્રાન્તો સ્વતંત્રપ્રાય રાજ્યો જેવા બને અને રક્ષિત રાજ્યો સ્વતંત્ર રાજ્યોની કક્ષામાં બિલાં રહી, પ્રાન્તો સાથે જોડાઈ, એક સમગ્ર હિન્દની એકત્ર રાજ્યસંસ્થા બની કરે એવી એ કલ્પના છે. વળી 'એકત્ર હિન્દ' એટલો હિન્દનાં સમગ્ર પ્રજાવર્ગને તેમજ સમગ્ર રાજાવર્ગને માટે કંઈ લાવના છે. એવાં જોડાણ સામે કાંઈને

વિરોધ હોઈ શકે નહિ, હતો નહિ, અને છે નહિ, એમ લાગે છે. પણ પછી પાછળથી ફેરેશનનું સ્વરૂપ નક્કી કરવામાં અને તેના બંધારણને લગતા કાયદાઓ ધડવામાં વિગતવાર જે ભેવામાં આવ્યું તે કદાચ ધણાખરા દેશીરાજ્યોના ખ્યાલમાં ધણેભાગે પ્રથમથી નહિ આવ્યું હોય એમ લાગે છે. ભાવલીનાં ભાષણોમાં જે ઉત્સાહપ્રેરક હતું તે કાયદાની આંકણીમાં વિચારવા જેવું બની ગયું. જ્યાં સ્વતંત્ર ઉદારભાવે આપવાની વાત હતી ત્યાં કાયદાની જાળમાં બંધાવાની પરિસ્થિતિ ઉભી થયેલી લાગવા માંડી, અને પોતાના પ્રાપ્ત હક્ક અને આત્મશાસનની કે આન્તરશાસનની સ્વતંત્રતા જાળવાઈ રહેવા વિષયે શંકા પેડી. આત્મરક્ષણ માટે ખાસ પ્રબંધ કરવાની જરૂર જણાવા લાગી. ઉત્સાહને રચાને લાયક પેઠા, અને સારાંક લાય તથા નિઃશંક ઉદારતા સાથે રહી શકતાં નથી. આથી છેવટની સહી કરવામાં સંકોચ અને સાવચેતીની જરૂર જણાવા લાગી. આત્મરક્ષણની જરૂરીઆત પાસે ઉદારતાનો ઉભળકા નરમ પડી જાય એ સર્વને માટે સ્વાભાવિક છે, ધણાખરા માટે અનિવાર્ય છે. પ્રાપ્ત હક્કો અને સ્વતંત્ર આન્તરશાસન પુરતું પણ રાજ્યપાણું જે ચાલ્યું જાય તો એવી સ્થિતિ દેશીરાજ્યોને ઈષ્ટ ન લાગે એ સમજાય એવું છે. માગનાર અને મેળવનારને એ લાગણી પૂરી ન સમજાય પણ યોનારને એ જરૂર અસર કરે.

પણ હિન્દની એકતાની દૃષ્ટિએ, ધીટીશહિન્દ અને દેશીરાજ્યોનું જોડાણ એ આવશ્યક અને હિતાવહ છે. એ જોડાણને આગળથીજ ફેરેશનના નામ સાથે બાંધી લીધું ન હોત અને બધા પક્ષોએ સાથે મળી સર્વને ઈષ્ટ હોય એવું કોઈ જોડાણનું સ્વરૂપ નક્કી કરી, એ સ્વરૂપ જેવું ધડાય તેવું તેનું નામ આપ્યું હોત તો વધારે યોગ્ય થાત. પણ કદાચ આ બહારથી જોનારને દેખાતી યોગ્યતા આન્તર પરિસ્થિતિ જાણનારાઓને વ્યવહાર નહિ લાગી હોય.

સરકાર દેશી રાજ્યોને પરાણે ફેરેશનમાં જોડાવાની ફરજ ન પાડે એ સમજાય એવું છે. જો સામ્રાજ્યની

એ ઊંડી દૃઢ ઈચ્છા હોય તો, ભલે એ ઈચ્છા આઠાના રૂપમાં ન હોય તો પણ તેની અવગણના કરવાની વૃત્તિ દેશીરાજ્યોમાં ધણેભાગે ન હોઈ શકે. અને સમગ્ર હિન્દની એકતા માટેના પ્રયત્નને તોડી પાડવાની જવાબદારી લેવા કોઈ આગળ પણ ન પડે. જો કે ધીટીશહિન્દની પ્રજાનો મોટો ભાગ પણ ફેરેશનનાં આવાં સ્વરૂપથી બહુ સંતુષ્ટ નથી અને એને અપનાવી લેવા માટે ખાસ આતુર નથી એમ દેખાય છે. તો પણ એમનો વિરોધ એ સિદ્ધાન્તનો વિરોધ ગણાય, કારણ કે મધ્યસ્થ રાજ્યતંત્ર પ્રજાને સંપૂર્ણ જવાબદાર હોતું જોઈએ એવી દલીલથી એ વિરોધ છે. જ્યારે દેશીરાજ્યો તો માત્ર આત્મરક્ષણ માટેના લાયથીજ તેમાં જાળતાં અવકાશ હોય એમ લાગે છે એટલે એમનું ન ભળતું એ સ્વાર્થો એકલપેટાપણા જેવું દેખાય છે. એટલે દેશીરાજ્યોએ તો સમજાવટ અને સમાધાનનો માર્ગજ લેવાનો રહે છે.

પ્રજાતંત્રના માનસવાળા ધણેભાગે રાજ્યતંત્ર અને તે અનુસાર ચાલતાં રાજ્યોને હલકાં માને છે. (૧) ચુંટણી, અને (૨) ચુંટણીની પદ્ધતિનો અભાવ, એ બે બાબ લક્ષણો ઉપરથીજ (૧) સ્વતંત્ર પ્રજાતંત્ર અને (૨) એકઠ્ઠુ રાજ્યતંત્રનો ભેદ સમજનાર વર્ગ ધણો મોટો હોય એમ લાગે છે. એટલે રાજ્યતંત્ર અને તેના પ્રતિનિધિઓ તરફ તેમજ એ પક્ષ સાથે સંબંધ ધરાવતી દરેક વ્યક્તિ તરફ, એવા વર્ગને કંઈક અણગમતાની લાગણી રહે છે. જ્યાં વિરોધ નથી ત્યાં હિંમ્મત છે. સહાનુભૂતિ ક્યાંય હોય તો તે વિરલ છે. અને જેના તરફ સહજ સહાનુભૂતિ ન હોય તેની લાગણીઓને, તેના વિચારોને, કે તેની અરજીઓને તેનાં પોતાનાં દૃષ્ટિબિન્દુથી જોઈ શકાતાં નથી, અને જ્યાં સુધી એક બીજાને દરેકનાં પોતાનાં દૃષ્ટિબિન્દુથી જોઈ સમજ શકાય નહિ ત્યાં સુધી એકબીજાને ન્યાય આપી શકાય નહિ કે યોગ્ય અને બનને પક્ષને માનપ્રદ હોય એવું સમાધાન કરી શકાય નહિ. ધીટીશપ્રજા, પાર્લામેંટ અને પ્રધાનો તથા હાઈસરકારના ધીટીશ અધિકારીઓ તેમજ ધીટીશહિન્દની જનતા એ

સર્વ પ્રજાતંત્રનું માનસ ધરાવે છે. સ્થિતનમાં તો વસ્તુતઃ સંપૂર્ણ પ્રજાતંત્ર છે. તેને રાજતંત્રની સાથે હરીકાષ્ઠ નથી. બળની સરમુખત્યારીના નવા પ્રવાહ સામેજ તેણે તો પોતાનું રક્ષણ કરવાનું છે. પણ સ્થિતીશ હિન્દ હજી પ્રજાતંત્રનું બૂખ્યું છે, એટલે તેને દેશી કે પરદેશી કોઈ પણ એકકલ્પ્ય દેખાતી. સત્તા સામે સિદ્ધાન્ત તરીકે વિરોધ કરવાનોજ રહ્યો.

દેશી રાજ્યોની પોતાની પ્રજામાં ઘણે લાગે પ્રજાતંત્રનું માનસ બંધાઈ ગયું છે અથવા સત્વર બંધાતું જાય છે. વર્તમાનયુગ, રાજ્યસત્તાનો કેમ અમલ થવો જોઈએ એ તરફ બહુ લક્ષ આપતો નથી પણ એ સત્તા કેના હાથમાં હોવી જોઈએ એજ વર્તમાન રાજકીય વાતાવરણનો બળતો પ્રશ્ન છે. કિસાનપક્ષ, મજૂરપક્ષ, વગેરે ઘણાખરા પક્ષ પોતાના હાથમાં રાજ્ય-સત્તા હોવી જોઈએ અને એમ હોય તોજ રાજ્ય સરખું ચાલે અને તોજ ન્યાય પુરઃસરનું રાજ્યતંત્ર ગણાય એમ માનતા લાગે છે. એમાં કોની માન્યતા સાચી અને કોની ખોટી એ વિચારવાનું નથી. બધાની માન્યતા સાચી ન હોઈ શકે. કંતિ એક પક્ષની માન્યતા સાચી અને બીજા બધાની ખોટી હોય, અથવા બધાની ખોટી હોય એ સિવાય ત્રીજું ન હોઈ શકે. પણ એ ગમે તેમ હોય. વર્તમાન કાન્તિ એટલે કયા પક્ષે સત્તા હાથમાં લેવી તેનો નિર્ણય કરવાનો સમજા પ્રયત્ન. રશીઆ, ઈટલી, જર્મની, એ બધાં એક પક્ષના સૈન્ય અને જાસુસી બળ ઉપર નભતાં રાજ્યો લાગે છે. રેપનમાં એ પક્ષો શસથી એ વાતનો તોડ લાવવા એકા છે એમ દેખાય છે. હિન્દમાં એ સ્થિતિ હજી નથી આવી. જોકે એની ચસર હિન્દી જનતાનાં માનસ ઉપર ચર્ષ છે અને એવા પક્ષો નિર્જળ સ્થિતિમાંથી સમજા બનવા મથી રહ્યા હોય એમ લાગે છે, તો પણ કદાચ એ સ્થિતિ ન પણ આવે એવો સંભવ છે. અત્યારે તો હજી મુખ્યત્વે અગ્રભાગમાં પ્રજાતંત્રની બૂખ છે. પ્રજાને સંપૂર્ણ જવાબદાર અને સુટણીના ધોરણથી ચાલતું એવું રાજ્યતંત્ર અથવા તો રાજા વિનાનું કેવળ પ્રજાતંત્ર એજ એક બાળબી, ન્યાયી રાજ્યતંત્ર છે એવી માન્યતા જાણીતા પ્રજાકીય નેતાઓ અને તેમના

ખરા અનુયાયી વર્ગમાં ઘણાની હોય. એમ લાગે છે. અને દેશી રાજ્યોની પોતાની પ્રજામાં પણ એ માન્યતા ઠીક ઠીક પ્રસરી છે, પ્રસારવામાં આવે છે, પ્રસારતી જાય છે. આ માન્યતા ખોટી છે કે સાચી છે અથવા સારી છે કે ખરાબ છે એ વિચાર અહીં ઉપસ્થિત થતો નથી. માત્ર સ્થિતિ આ છે.

એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે અધિકારમાં આકર્ષણ છે, ગૌરવનો આભાસ છે, અને અભિમાનનું પેલણ છે. બેશક તેની સાથે જવાબદારી છે. પણ જવાબદારી એ તો વધારે પડતા બીકણ અન્તઃકરણવાળાનેજ ગભરાવે છે. કામ કામને શીખવે છે એ સાચું છે. અને છેટ્ટી વધારે સાચું ઘણાખરાને લાગે છે. રાજતંત્રમાં પ્રજાવર્ગની વ્યક્તિ એટલે ન્યાયની હકદાર, રક્ષણની હકદાર, પણ કોઈ પણ જાતના સીધા સ્પષ્ટ રાજકીય હક વિનાની વ્યક્તિ. આડકતરી રીતે એના મતને ભલે ધ્યાનમાં લેવાતો હોય પણ સીધી રીતે તોલાં ત્રાજવામાં કોઈપણ બાબતમાં તેની મતાંશુકી ઉંચી છે કે નીચી છે તેની ગણતરી નહિ. પ્રજાતંત્રમાં દરેક વ્યક્તિ એટલે વરિષ્ઠ સત્તા ધરાવનાર સમૂહમાંની એક. ત્યાં વ્યક્તિ એટલે રાજા ન પ્રજાની સંખ્યા. એ અપૂર્ણકે તો ખરો, રાજા પ્રજાંશ, પણ તોય દરેક વ્યક્તિના અંશમાં પણ રાજાપણું તો ખરુંજ, અને દરેકને માટે દેશનો વરિષ્ઠ અધિકારી કે વડાપ્રધાન કે રાજ્યાધિકારી બનવાનો સંભવ પણ ખરોજ. આ આકર્ષક ચિત્ર છે અને પ્રજાતંત્રની તુષા ઊભી થાય ત્યારે મોટા રાજસ વર્ગને આ પ્રકારનું આકર્ષણ જીલું થાય એ સ્વાભાવિક છે. અંગ્રેજ અભ્યાસ દ્વારા અને પશ્ચિમના ઇતિહાસની વાતો દ્વારા હિન્દમાં ઉતરી આવેલો પ્રજાતંત્રનો પ્રવાહ દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં પણ પ્રસરી છે અને પ્રસરે એ અનિવાર્ય છે. આ સ્થિતિમાં રાજ્યોની અને તેના અધિકારીઓની જાણ્યે કે અજાણ્યે થતી ભૂલો રાજ્યતંત્ર વિરૂદ્ધના અને રાજ્યો વિરૂદ્ધના પ્રચારકાર્યને વધારે બળ આપે છે.

પણ આ બધી સ્થિતિમાં આશાને અને પ્રયત્નને અવકાશ છે. એક અતુલ્ય વાત એ છે કે સામાન્ય સત્તા, તરંગીસત્તા નથી, પણ બંધારણ પુરઃસર અને

કાયદાઓ અને નિયમો અનુસાર ચાલતી સત્તા છે. ધ્વજા અને અમલની વચ્ચે કાયદાની ગળણી આવે છે. એટલે ધ્વજાના તાત્કાલિક અમલમાં ઉતાવળને અંગે જે અન્યાય થવાનો વધારે પડતો સંભવ હોય છે તે આનાથી ઓછો થાય છે. મતભેદને ચર્ચા નોવાનો, પરસ્પર દલીલોની આપણે કરવાનો, ન્યાય અન્યાયની તુલના કરવાનો, ધ્વજાને બદલાવવાનો કે તેને જરૂર પુરતી નરમ કરવાનો અથવા તેનાં સંતોષણ માટે જેમાં અન્યાય ન થતો હોય એવો કોઈ માર્ગ શોધી કઢાવવાનો અવકાશ રહે છે. બીટીશ પ્રજાનું, બીટીશ સામ્રાજ્યનું અને બીટીશ હિન્દનું હિત એ સત્તા પહેલું સાચવે એ બનવાનો છે, અને એમ માનીનેજ પોતાની રાજ્યનીતિ ધરાવી એ દેશીરાજ્યો માટે વધારે કઠાપણ ભરેલું છે. પણ બધાનાં હિતોનું રક્ષણ થઈ શકે એવો મધ્યસ્થ માર્ગ ન સ્વીકારવાનું મધ્યસ્થ સત્તાને કશું કારણ હોઈ શકે એમ લાગતું નથી. એમ એ દિશામાં સમાધાનીની શક્યતા છે.

ખીજું બીટીશ હિન્દની પ્રજા હળુ અમુક અંશે જૂના હિન્દી સંસ્કારાવાળી અને હિન્દી ભાવનાવાળી રહી છે. એના વર્તમાન નેતાવર્ગમાં પુનર્ધટનાની તીવ્ર ધ્વજા પ્રકટી છે, પણ વિતાશનો જીરૂસો ન્યાં છે ત્યાં પણ બહુ વ્યાપક કે બહુ ઉગ્ર કે બહુ સખળ નથી બન્યો. એટલે તેની સાથે પણ સમાધાનીને હળુ અવકાશ છે.

બીટીશ હિન્દની પ્રજા સાથે સમાધાન થઈ શકે તો દેશીરાજ્યની પોતાની પ્રજા સાથેનું સમાધાન તેમાં લગભગ સમાઈ જાય છે. દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં પોતાનાં રાજ્યતંત્રો સામે જે વિરોધભાવ દેખાય છે તે બીટીશ હિન્દના વિરોધનું પ્રતિબિમ્બ છે. આખા હિન્દની જનતાનું સમાધાન એટલે સાથે દેશીરાજ્યોની પ્રજાનું સમાધાન આવી ગયું સમજવું. એટલુંજ નહિ પણ જે જે રાજ્યોમાં રાજ્યપદ્ધતિ પ્રજાને સંતોષવાનું અને તેનાં હિતોનું રક્ષણ કરવાનું કામ સાધારણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં બજાવતી રહી છે ત્યાં ત્યાં જૂની રાજ્યભક્તિની અને રાજ્યભક્તિની ભાવના તેટલા

પ્રમાણમાં જળવાઈ રહી છે એમ લાગે છે. આમવર્ગમાં તો ખાસ કરીને પ્રજાનો મોટા ભાગ સુખે જીવવાથી સંતોષ માને એવો હોય છે. એટલે ન્યાય અને સુખસંપત્તિનું જેટલા પ્રમાણમાં રાજ્ય વધારે પાલન કરી શકે તેટલા પ્રમાણમાં પ્રજાની વફાદારી જળવાઈ રહેવાનો તથા વધારે ગાંઠ બનવાનો પણ સંભવ છે. અને વર્તમાન દેશી રાજ્યોને ટકી રહેવાનો સંભવ માત્ર આ વાત ઉપરજ મુખ્ય આધાર રાખે છે. ખીજા બધાં આક્રમણો એ બદારનાં આક્રમણો છે. એની સામે ટકવાનું બળ એ પ્રજાના પ્રેમ અને સહકારમાંથી ઉદ્ભવતું આન્તરબળ છે. સામાન્ય વક્ષણ તો દેશી રાજ્યકર્તાઓની આન્તર વ્યવસ્થાની, સ્વતંત્રતાને જેટલી અને તેટલી મર્યાદિત કરતાં જતા તરફજ હોય એમ લાગે છે. તેમાં પોતાની પ્રજા તરફથીજ ન્યારે કોઈ રાજ્ય સામે વિરોધ જીભે થાય ત્યારે એમ કરવા માટે સાફ પ્લાનું કે ખર્ચ કારણ મળે છે, અને જાડ કાપવા માટે લોહાના કુકાડામાં ઝાડનાં પોતાનાં લાકડાંનો હાથો ભજ્યા જેવું થાય છે. એટલે પોતાની હયાતી જળવડા માટે ઓછામાં ઓછું જે દેશીરાજ્યોએ કરવું જોઈએ તે આન્તર સુબવસ્થા અને સુશાસન છે. અને એ ધણે અંશે તેના હાથની વાત છે.

સુશાસનાં ખરાં ફળોને આવતાં વખત લાગે છે. કારણ કે રાજ્યનીતિ દીર્ઘદર્શી હોય છે અને હોવી જોઈએ. પ્રજાનો શિક્ષિત વર્ગ તત્કાલ સુધારો માગે છે અને સામે સત્તા પણ માગે છે. જેમને સત્તા જોઈએ છે તેમને ગમે તેવાં તાત્કાલિક સુશાસનથી પણ સંતોષ થવાનો નથી. વળી સુશાસન એ નિર્બળનું રક્ષણ છે અને સખળનું શાસન છે. એ સખળતાં શરીરની નહિ, પણ બુદ્ધિની, શિક્ષણની, વ્યવહાર-આવડતની, શક્તિ પ્રયુક્તિની, વાણી દ્વારા બળ બંધું કરવાની અને એવી અનેક પ્રકારની હોઈ શકે છે. એવા સખળ વર્ગમાં કેટલોક ભાગ ન્યાય પરાયણ હોય છે, અને સુશાસન તેમને એટલા પ્રમાણમાં સંતોષે છે, પણ સખળ વર્ગમાં એક એવો ભાગ પણ હોય

છે કે જ્યોત્ષી પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ ક્રાંતિ અંગત સ્વાર્થ સાધવામાં અથવા તો અંગત ગૌરવ વંદાસ્વામાં વંધારે પ્રમાણમાં કરવા તરફ દોરવાઈ જાય છે. સુશાસનમાં, આવા વર્ગને, જ્યાં તેઓ અમેળાઈ રીતે પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે ત્યાં, અંકુશિત કરવાની પ્રયત્નો કરવા પડે. અને જેટલે અંશે એમ કરવું પડે એટલે અંશે, સુશાસન સામે પણ, એવા સર્વજન વર્ગનો વિરોધ ઉભો થાય. કારણ કે સુશાસન એ કોઈની, કોઈ સર્વજન વર્ગની કે સમગ્ર પ્રજાની પણ ખુશામત નથી, પણ માત્ર શાસન જ છે.

રાજતંત્ર અને પ્રજાતંત્ર એ તેમના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો અને ભાવનાઓ અનુસાર જ વ્યવહારમાં ચલાવવામાં આવે તો એ બન્નેમાં બહારના દેખાવમાં ઘણો તફાવત હોવા છતાં, વાસ્તવ તફાવત બહુ નથી રહેતો. રાજતંત્રમાં પ્રજાની જરૂરીઆતો અને પ્રજાની ઈચ્છાઓ જાણવી એ તો મૂળભૂત વાત છે. જૂના વંશતમાં યુગચરોનો મુખ્ય ઉપયોગ એજ ગણાયો છે. રાજતંત્ર એ કાયદા થકે તેનો મૂળ સિદ્ધાન્ત પ્રગટિતો છે, અને જ્યાં વ્યવહારમાં એમ ને હોય ત્યાં પ્રગટિતો દાવો તો હોય છેજ. પણ રાજતંત્રમાં એક પાત્રી, પ્રજાતંત્ર સાથેની સરખામણીમાં દેખાય એવી છે.

પ્રજાતંત્રમાં પ્રજાને રાજ્ય વહિવટમાં અથવા ખરે જોતાં ધારાઓ ઘડવામાં સીધો ભાગ લેવાનો અવકાશ છે અને વહિવટી સત્તા કોના હાથમાં સોંપવી એ પણ સમગ્ર પ્રજાના મત ઉપર એટલે કે ચૂંટાણેલી બહુમતીના મત ઉપર આધાર રાખે છે. આમાં આત્મશાસનની રાજકીય કેળવણી અને આત્મ શાસનનું બાંધકામ ગૌરવ રહેલું છે. જ્યારે ચૂંટણીનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ક્યાં સિદ્ધાન્તો ઉપર અને કેવી વહિવટી પદ્ધતિ ઉપર અંકુશ પડેને શાસન ચલાવવા માટે ચૂંટવાનો છે એ પ્રજા પ્રજા સામે ઉપસ્થિત થાય છે. છાપાઓ અને ભાષણો એ સિદ્ધાન્તોની અને લેવાં જોઈતાં વહિવટી પદ્ધતિઓની મર્યાદા ખૂબ છૂટી કરે છે અને પ્રજાના વિચારને

પ્રભાવે છે. જેમ કોઈ ન્યાયાધીશ પાસે જૂદા જૂદા પક્ષના વકીલો પોતાપોતાનાં મુંદાઓ દાખલા દલીલ સાથે રજુ કરે તેમ ચૂંટાવા ઇચ્છનારે દરેક વર્ગ અને દરેક વ્યક્તિ માનવતા પ્રગત વર્ગ પાસે પોતાનાં સિદ્ધાન્તો, પોતા અંગીકાર કરવા ધારેલી વહિવટી પદ્ધતિ અને ઘડવા ધારેલા ધારાઓ કે સંધારાઓ, એ બધું રજુ કરે છે અને દાખલા દલીલોથી બધું સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે કે જેથી નિષ્પક્ષપાત સાચા નિર્ણય ઉપર પ્રજા આવી શકે. આમ પ્રજાને સિદ્ધાન્તોના વહિવટી પદ્ધતિઓનો અને જૂદા જૂદા કાયદાઓની સારી માઠી અસરોનો અભ્યાસ આપો આપ થાય છે. તેમની વિવેચન શક્તિ ખીલે છે. વળી ચૂંટાવા ઇચ્છનાર વર્ગની અને વ્યક્તિની યોગ્યતા યોગ્યતાની પરીક્ષા પણ પ્રજાએ કરવાની હોય છે એટલે પરીક્ષણ શક્તિ પણ વિકસે છે. ચૂંટણીથી શાસક બનેલું મંડળ જે રીતથી પોતાનું કાર્ય બજાવતું હોય તે તરફ પણ પ્રજાનું લક્ષ રહે છે એટલે રાજ્યવહિવટનું નિરીક્ષણ પણ ચાલુ રહે છે. આમ પ્રજાની વિવેચન, પરીક્ષણ, અને નિરીક્ષણ શક્તિઓ ખીલતી જાય છે. અને આ બધું પ્રજાના માનસને કેળવી આત્મશાસન માટે વધારે ને વધારે લાયકાતવાળું બનાવે છે. વળી મત આપવાના હક સાથે જવાબદારીનું અમુક ભાન પણ ઉભું થાય છે, અને જવાબદારીનું ભાન માણસને સમજી અને સંયમી બનાવે છે. શાસિત વર્ગની દરેક વ્યક્તિમાં તે પોતા શાસક હોવાનું સ્વર્ગને જાગૃત કરે છે અને સ્વમાન સંતોષણ એ જીવનની અને વિકાસની જરૂરીઆત છે અને રાજ્યશાસનમાં સીધા કે આડ-કતરે ભાગ લેનાર એ રાજ્યને સંપૂર્ણ પોતાનું રાજ્ય ગણે છે, ખીજાં બધાં રાજ્યો સામે તે પોતાનાં રાજ્યના પક્ષમાં જીતું રહે છે અને તેના રક્ષણ માટે અને ઉન્નતિ તથા ગૌરવ માટે બધી સહાય આપે છે, કર ભરવા એ તેને બોલા રૂપ લાગતું નથી. અને શુદ્ધ પ્રસંગમાં રાજ્ય માટે જીવન આપવા પણ તે તૈયાર થઈ શકે છે. રાજ્ય અને પોતા એકજ છે,

રાજ્યનું રક્ષણ એ પોતાનું અંગત આત્મ રક્ષણ છે એમ તેને લાગે છે; આમ રાજ્ય સંચાળ બને છે અને પ્રજા સંતુષ્ટ સુખી સ્વમાન વાળી અને કર્તવ્ય પરાયણ બને છે. પ્રજાતંત્રના આવા સિદ્ધાન્તો છે.

આની સામે, આપખુદ સત્તાનો જેને લોભ કે મોહ હોય તે અનેક બાનાઓ બતાવી વિરોધ કરે એ સમજાય એવું છે. અને અમુક અંશે, જેમ રાજ્ય-તંત્રમાં મૂળ સિદ્ધાન્તો કરતાં વ્યવહાર ઘણીવાર જૂદા પ્રકારનો હોય છે તેમ પ્રજાતંત્રમાં પણ સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહારમાં ગણે ફેર પડે છે. જનરવભાવની સામાન્ય ખામીનો એ પ્રભાવ છે. અર્ધાં બુદ્ધિ, સમ-જણુ અને આવડતવાળાં માણસો પ્રજાને આમ કેળવવા ઈચ્છે તો તો જરૂર ઘણે લાભ થાય પણ વ્યવહારમાં તો એ સમજાવટ કરતાં આકર્ષક શબ્દો, જાહેરાતની અને પ્રચારની કળા, ભોળાં માણસોની લાગણીઓ ઉપર કરવામાં આવતી રમત, એવું ઘણું વધારે જોવામાં આવે છે. પ્રજાને કેળવવી અને મત મેળવવા એ બે જુદી જુદી વાતો છે. કેળવણી એ ધીમે, લાંબો, સતત પ્રયત્નનો માર્ગ છે. મત મેળવવા એ લગભગ તાર્કિક હા કહેવરાવી દેવાની કળા છે. સિદ્ધાન્તની અને વ્યવહાર પદ્ધતિની હિતાહિતતાનો નિર્ણય જે સહેલો હોય તો તો પક્ષે ઊભા જ ન થાય. કહેવાય છે કે સો હાથાં માણસોનો એકમત હોય છે પણ સો મૂર્ખમાં દરેકનો મત જૂઠ્ઠા જૂદો હોય છે. કારણ કે સત્ય એક છે. એ સત્ત્વર સર-ળતાથી સમજાય એવું નથી હોતું એટલે જ પ્રમાણિક મતભેદને અવકાશ છે અને એટલે જ મતભેદ અસંખ્ય હોઈ શકે છે. જેઓ જીવનકરના અભ્યાસથી, અનુભવથી અને માત્ર રાજકીય ધંધામાં જ એકાગ્ર હોવાથી એ વિષયમાં નિષ્ણાત ગણાતા હોય એવા માણસો પણ પરસ્પર દલીલ અને સમજણથી રાજ્યના હિતનો નિર્ણય કરવામાં એક મત નથી થઈ શકતા, તો સામાન્ય માણસો કે જેઓને જીવનની અને આજીવિકાની જંગળ આડે ઊંડા અભ્યાસનો કે કોઈપણ વિચારનો ખૂબ અવકાશ નથી હોતો

તેઓ તે વિવિધ કુશળ પ્રચારોમાંથી સત્યની તારવણી કરી, પોતાની બુદ્ધિ હિતાહિતનો નિર્ણય કરી, બંને સમજીને ખરેખરો અંગત મત આપી શકે એ બનવું બહુ ઓછું શક્ય લાગે છે. એટલે તુરત મત મેળવવા માટે અને તુરત હા કહેવરાવવા માટે તાર્કિક અસર કરે એવી કળાનો જ ઉપયોગ ઘણે લાગે કરવો પડે. વ્યવહારમાં એ ગમે તેટલી આવશ્યક હોય પણ સિદ્ધાન્ત એથી પડી લાગે છે, પ્રજા એમ કેળવાતી નથી પણ ચકડોળ ચડે છે. જે નિર્ણય બંને જ અધરા છે તેને વિવિધ પક્ષો તરફથી કરવામાં આવતો વિવિધ પ્રચાર વધારે અધરા બનાવે છે. જે કોઈ બંને વિચારી નિર્ણય કરવા ઈચ્છે છે તેને માટે પણ શાન્ત વિચારણાને સ્થાને બેઝતા ઉપજે એવું વાતાવરણ ઊભું થાય છે. મતને સરખી રીતે ભંધાવાનો અવકાશ આપવાને બદલે મતને તત્કાલ પોતા તરફ ખેંચી લેવાની ઉતાવળ દરેક પક્ષ કરે છે. અને છેવટ ક્ષણિક વૃત્તિ ઉપર જ હા કે ના નો આધાર રહે છે. અનેક પ્રકારની અપ્રમાણિકતા, સ્વાર્થ હિતો-પણે, લાલચો લાગવગો, વિગેરેની સંકલિતતા કે શક્યતા કે હયાતીના સાચા કે ખોટા આક્ષેપોને ન ગણતાં પણ પ્રજાતંત્રની વ્યવહાર પદ્ધતિ સાથે એ એક વિરોધનું તત્ત્વ ઊભું રહેતું દેખાય છે. કોઈ કહે છે કે પ્રજાતંત્ર એ પ્રજાએ ચલાવાનું રાજ્યતંત્ર નથી પણ માત્ર પ્રજાને નામે ચલાવવામાં આવતું રાજ્ય-તંત્ર છે. આમ કહેનારા પણ માણસો જ છે. અને તેથી એમાં પ્રમાણિક તેમજ અપ્રમાણિક મતનો તથા પ્રમાણિક અને અપ્રમાણિક હેતુ વાળા પ્રચારનો મિશ્રણ છે. માણસ માત્ર સિદ્ધાન્તને નામે અને સત્યને નામે બોલે છે. પણ માણસ બોલે તે તેના અંગત અર્થ મત હોય, અને બીજા કોઈને પોતાના સ્વાર્થ ખાતર આડે રસ્તે ઉતારવાનો ઇરાદાપૂર્વકનો જીજ્ઞાસા વાળી પ્રપંચ ન હોય તોયે ઘણું છે. પણ માણસ બોલે ત્યારે તે મનમાં બીજી માન્યતા અને બહાર બોલવાનું બીજું એ પ્રમાણે જ બોલે છે એમ માનવું એ ઘણાં પ્રમાણિક માણસોને અન્યાય આપવા જેવું

છે. અને માણસ માનની સમર્થ વાણીને અન્તરનો પ્રમાણિક કબરો માની લેવો એ ધણીવાર જાતે છેતરાવા જેવું છે. રાજતંત્ર, પ્રજાતંત્ર, અને બળની સરમુખત્યારી, એ ત્રણે પદ્ધતિઓના પદમાં અને વિરૂદ્ધમાં સારાં અને ખરાબ તત્વો છે, અને કોઈ ખરી માન્યતાથી અને કોઈ બીજા અંગત સ્વાર્થો આશયથી એક અથવા બીજા તંત્રની વિરૂદ્ધમાં અથવા તેના પદમાં દલીલો કરે છે. અત્યારે જગતમાં મુખ્ય તો બે તંત્રો વચ્ચેજ સત્તા માટે હરોફાઈ છે; અને એ બે તંત્રો તે (૧) પ્રજાતંત્ર અને (૨) બળની સરમુખત્યારીનું તંત્ર. જૂનું પુરાણું રાજતંત્ર તો અદ્ય પ્યતું જાય છે. એનું કારણ એમાં ખાસ પામી હોય એ પણ હોઈ શકે. પણ એ વિના કે એ ઉપરાંત બીજું કારણ એ છે કે તેની પાછળ મોટા, અક્રમવાળા અને પ્રચારકુશળ વર્ગને આકર્ષવાનું અને સંતોષવાનું સામર્થ્ય નથી. રાજતંત્રમાં સિદ્ધાન્ત અને સ્વરૂપથીજ પ્રચાર કાર્યને અને બળથી, સૈન્ય અને જસુસની સહાયથી, રાજ્ય સ્થાપવાની પદ્ધતિને અવકાશ નથી. અને માત્ર સુસાસનથી, જેમાં રાજકીય ક્ષેત્રમાં આગળ વધવાની દૃષ્ટિ હોય તેવા વર્ગને બહુ સંતોષ થતો નથી. કારણ કે રાજતંત્રમાં રાજકીય ધંધાનું ક્ષેત્ર બહુ નાનું હોય છે. ધણું અક્રમવાળાં માણસોએ આજીવિકા માટે અને આત્મગૌરવ માટે બીજા ધંધાઓનોજ આશ્રય લેવાનો રહે છે. આમ અનેક રીતે રાજતંત્ર તરફ વલણ હોય એવો બુદ્ધિમાન વર્ગ બહુ થોડો છે અને દિવસે દિવસે થોડો થતો જતો હોય એમ લાગે છે. છતાં કેટલાંક બહુ થોડાં માણસો હજી એવાં પણ હોય છે કે જેમને પ્રજાતંત્રની ધાંધલ, અને બળની સરમુખત્યારીની શરસસત્તા, એ બન્નેને મુકાબલે રાજતંત્ર વધારે સાઈ લાગે છે. ન્યાં રાજ, અથવા રાજ્યને પોતાનું ગણનાર અધિકારી વર્ગ, પોતાના અન્તઃકરણથી રાજતંત્ર કરતાં પ્રજાતંત્રને વધારે યોગ્ય અને વધારે ન્યાય રાજ્યતંત્ર માનતા હોય ત્યાં તો રાજ્યમાં ધીમે ધીમે અથવા જરૂર પુરતી દિતા-

વળે પ્રજાતંત્રની એટલે કે સુંદરથી વિગેરેની પદ્ધતિ દાખલ કરતાં જરૂં અને ક્રમેક્રમે વિકસાપતાં જરૂં એ પોતાની પ્રજાને સંતોષવાનો સીધો માર્ગ છે. પણ જેમને અન્તરથી જ એમ લાગતું હોય કે એમાં માત્ર પ્રજાની ખોટી યુથામત જ છે અને ખરી સેવા નથી, તેમને માટે માર્ગ જરા વધારે વિકટ છે. પણ પ્રજામાં જે બુદ્ધિવાળાં, સમજણવાળાં અને સારાં માણસો હોય તેમની સલાહ લેવાનું કામ તો જૂના રાજ્યતંત્રમાં ચાલુ જ હતું. રાજ્ય મહાજનની સલાહ લેતા અને વધુ માણે કોઈ કડતું પણ કંઈ કહેવા આવે તે સાંભળતા અને દરેક વ્યાજબી માગણીને બને ત્યાં સુધી સંતોષવા મથતા. મહાજન એ પ્રજાનું સુંદરચેતું નદિ હોવા છતાં રાજ્ય પાસે અને પ્રજાવર્ગમાં પણ પ્રજાનું પ્રતિનિધિ ગણાતું અને ધણેભાગે પ્રજાના સામાન્ય પોકારને જ એ રાજ્ય પાસે પહોંચાડતું. જરૂર લાગે ત્યાં ત્યાં અને બની શકે ત્યાં ત્યાં સારા ગણાતા પ્રજાજનોની પાનગી સલાહ લેવી. અને જ્યાં જ્યાં તેમની સલાહ સાચી અને દિતાવલ કે નિર્દોષ લાગે ત્યાં ત્યાં તેને અપનાવી લેવી એ પ્રજાની જરૂરીઆતોને, પ્રજાની લાગણીને, અને પ્રજાનાં સ્વમાનને સંતોષવાનો એક સારો માર્ગ છે. જે વધારે બોલે અને ઉપદેશ દેવા આવે તેને સાંભળવો એટલું જ નહિ પણ જેમાં સમજણ હોય તેવાઓ જાતે ન બોલવા આવે તોપણ તેમને બોલાવી તેમની માન્યતા જાણવી એ એમાં જરૂરનું છે. માત્ર પોતાના પ્રતિનિધિ હોય અથવા પ્રચારદ્વારા અમુક વર્ગના પ્રતિનિધિ બન્યા હોય તેઓને સાંભળવા ઉપરાંત જે પ્રજાના, ખરેખર પ્રજાના, ગરીબ મુંગી પ્રજાના, પ્રતિનિધિ જણાય તેમને શોધીને પણ રાજ્યે સાંભળવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. કારણકે પ્રજાની ઉંડી જરૂરીઆતો, વ્યક્ત સુધરિત સંસ્થાઓ દ્વારા જેટલી જણાવવામાં આવે છે તેના કરતાં આવી અંગત અને નિર્ગોર મદદિતી દ્વારા વધારે સાચા રૂપમાં જણાવવામાં આવે છે. માત્ર આમાં મત લેવાનો બાહ્ય દેખાવ કે આડંબર આવવા દેવાં ન જોઈએ.

પણ આ કેટલે અંશે હિતાવહ કે શક્ય છે તે તો જેને રાજ્યતંત્રનો અને જનસ્વભાવનો વિશાળ અંગત અને આંતર અનુભવ હોય તેજ જાણી શકે. અહીં આદીથી તે અંત સુધીમાં જે કંઈ લખાયું છે તે તો માત્ર અનલિખ અને અનિગતિજ્ઞનાં એક સામાન્ય સૂચન-પુરતું જ છે.

સુશાસન માટે, દરેક પ્રકારનાં શાસન માટે રાજ્યને કે વરિષ્ઠ અધિકારીને રાજ્યતંત્રમાં અને પ્રજાતંત્રમાં પોતાના તાબાના અધિકારીઓ અને ખાતાઓના કાર્યવાહકો મારફત કામ લેવાનું હોય છે, એ બધા માણસો હોય છે અને એમનામાં પણ મોંઘાંસે તરીકેની ખામીઓ વ્યક્તિ પરત્વે તાના મોટા પ્રમોશનમાં પણ હોય જ છે, ક્યાંકે ક્યાંક સ્પષ્ટ દૂષણો પણ હોઈ શકે છે. એમનામાં એ ખામીઓ કે દૂષણો હોય એમને એમના અધિકારનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાની ફરજ સુશાસન માટે પાડી પડે છે; અને તેથી એમના તરફથી પણ સીધા કે આડકતરા વિરોધ ઊભો થાય છે. એકને દૂર કરી બીજાને લાવવા છતાં મનુષ્ય સ્વભાવ લગભગ એવો એજ ધણે ખરે જોવામાં આવે છે. કોઈપણ સુશાસનને માટે આગ્રહ ધરાવનાર શાસકને આ મુશ્કેલી નડવાનીજ. જેને તાબાના અધિકારીઓ પ્રમાણિક, કામ કરવાની લાયકાતવાળા, અને સુશાસન માટે આંતર આગ્રહ ધરાવનારા મંજી જાય એ રાજ્ય અને એ રાજા કે શાસક તથા તેના શાસિત વર્ગ એ સર્વનાં સુભાગ્ય સમજવાં.

વળી પ્રજામત અને પ્રજાની જરૂરીઆતો જાણવામાં પણ મુશ્કેલીઓ નડે છે. બોલનારાને સાંભળવાથી જ બધું કે ખરું ખ્યાલમાં આવતું નથી. પ્રજાને તોમાં પણ કેટલાંક આક્રમણ કરી શકે એવાં અને કરે એવાં હોય છે. બીજાં કેટલાંક ગમે તે પ્રકારે દોડાદોડ કરીને, લાગવગ લગાવીને કે વિનંતિઓ કરીને પણ માંડમાંડ પણ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે એવાં હોય છે, પણ કેટલાંક તો એવાં હોય છે કે

પોતે કાયદાને બને તેટલો અનુસરવા પ્રયત્ન કર્યા કરે, બધાંથી ડરતાં રહે અને છતાં પણ આક્રમણનો ભોગ થઈ પડે. નિર્જીળ અને ન્યાય તથા નીતિને અનુસરવા ઈચ્છનાર ગરીબ સ્વભાવનાં માણસો ઘણે ભાગે નિષ્પ્રતિકાર હોય છે અને ન્યારે આક્રમણનો ભોગ થઈ પડે ત્યારે સાચાં થઈ શકતાં નથી તેમ પોતાનો પોકાર ઉપરી સત્તા સુધી પહોંચાડી શકતાં નથી. અને આક્રમણ નીચે કચરાતાં કચરાતાં સાવ મુંગાં મુંગાં મરી જાય એવાં હોય છે. એવાને કશો માર્ગજ સૂચનો નથી. પ્રજાતંત્રમાં પણ આવાં લોકોનો અવાજ પોતાની મેળે કદી સંભળાવવો નથી. મુંગાના સુખ દુઃખો જોવાં, જાણવાં, સમજવાં. અને તેમને રક્ષણ આપવું એ એવો ગૂઢ રાજ્યધર્મ છે કે જેની પાછળ કીર્તિ નથી, જહોર મતલબ નથી; માત્ર અગ્નિકત સંતોષના મુંગા આશીર્વાદ છે. ન્યાયની શાન્તિ અને આજીવિકાની સરસતા છેક આવા વર્ગ સુધી સમાનપણે પ્રસરે એ સુશાસન છે. એવાં સુશાસન માટે રાજ્યતંત્રનું બાહ્ય સ્વરૂપ કે કાયદેસરનું બંધારણ કે ધોરણ કશું કરી શકતું નથી; વરિષ્ઠ શાસક અને તેની નીચેના અધિકારીઓની એ માટેની આંતર તત્પરતા, ખંત, અને સતત પ્રજા પ્રયત્ન પરાયણતા એજ તેમાં જરૂરનાં છે. ઘણું ભાગે રાજ્યના બાહ્ય રાજકીય સંબંધો એત્યારે સર્વત્ર એટલું મહત્ત્વ ભોગવતા દેખાય છે કે રાજ્યની વ્યવસ્થા તરફ પુરતું લક્ષ આપી શકતું નથી એમ જોનારને તો ભાગે એવું છે, પણ એ આપવીતી જરૂર સહુથી વધારે છે. જીવનનું ઝરણું આંતર શાસનમાં છે રાજ્યની અને રાજપણ્યની સાંકેકતા એવાં સુરાજ્યમાં અને સુશાનમાં છે. આર્તનાણું, ગરીબ નખળાં મુંગાંનું રક્ષણ સુરાજ્યમાં જ છે.

[સંપૂર્ણ.]

વિ.

બીન અખત્યારી તાલુકદારો-ભાગદારોનો પ્રશ્ન

અત્યારે કાઠીઆવાડ અને ગુજરાત એજન્સિમાં બીન અખત્યારી તાલુકદાર-ભાગદારોનો પ્રશ્ન વેગથી ચર્ચાઈ છે. પણ હજી તે સંબંધી કંઈ નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. દરમિયાન અમને જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુવાળા જે હેતુો મળ્યા છે તેને એકી સાથે જ અહીં પ્રકટ કરીએ છીએ કે જેથી સંબંધ રાખતા વાંચકોને દરેક દૃષ્ટિબિંદુ લાગુવાની અને એમની ઇચ્છા હોય તો કંઈક નિર્ણય ઉપર આવવાની તક મળે. એક વાતનો અમે અહીં ખુલાસો કરવો યોગ્ય ધારીએ છીએ કે આ બધા હેતુો પોત પોતાની દૃષ્ટિબિંદુથી લાખાયા છે એટલે તે બધાની કે તેમાંનાં કોઈપણ એકની સાથે અમે સંમત છીએ એવું નથી. તંત્રી

લેખ પહેલો.

આ “શીડેશન” એટલે શું એ બહુજ ચોડા લેખો સમજી શક્યા છે. આ વિષયનું સહત્વ મોટા ભાગે બ્રિટીશ ઈન્ડિઆ એટલે હાલના બ્રિટીશ મુલક ઉપર વધારે અસર કરશે. આપણે બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો તેની અસર કાઠીઆવાડ પર પણ થશે. આ અસર કાઠીઆવાડમાં કેવી રીતે થશે તેટલા પુરતો વિચાર કરવો કે જેથી આપણને તે માટે વિચાર કરવાથી પણ કેટલાક હાલના સંસ્થાઓમાં શું કરવાની જરૂર છે તે જાણી શકાય તે તે ધોરણ આપણે પસંદ કરી શકીએ.

આની અસર કાઠીઆવાડ પર કેવી રીતે થશે તે જો જોવા જઈએ અગર વિચાર કરીએ તો તે માટે મારી માન્યતા છે કે-કાઠીઆવાડ એ એક જુદાં

જુદાં દરબારોનું રાજતંત્ર ચલાવનાર, ને તે પણ ધણા જ જુદા જુદા રીતભાતથી ચાલતું રાજતંત્રનું કેન્દ્રસ્થાન છે. “શીડેશન” એટલે સ્વતંત્રતા. આ સ્વતંત્રતા કાને કેટલે દરજ્જે મળશે. તે માટે વિચાર કરીએ તો આ સ્વતંત્રતા માટે બ્રિટીશ ઈન્ડિઆ મહેનત કરી રહી છે, એટલે તે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ વધારે મળશે તે વાત નિર્વિવાદ છે.

જુદા જુદા રાજતંત્રોનું બંધારણ તોડીને એક જ પ્રકારનું રાજતંત્ર જવાબદાર નમુનેદાર બનાવવું એ મુખ્ય ધ્યેય “શીડેશન”નો છે. તે માટે તેને અનુકૂળ આવે તેવો કાયદો ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિઆ એક્ટ ૧૯૩૫ નો મુધારો વધારો કરી કરવામાં આવ્યો છે. આ એક્ટના ગુણ દોષ ઉપર પછી જઈશું પણ આ તંત્ર એકત્ર કરવામાં કેવી રીતે કરવાથી સુલભ થઈ પડે ને કેટલી અડચણો ને દરબારોની શું મનસ્થિતિ થાય તે ઉપર વિચાર કરીએ.

હવે જુદી જુદી રીતે ચાલતું રાજ બંધારણ એકત્ર કરતાં કેટલાકની હિતની વાત અને ને કેટલાકને તેમની ચાલતી પ્રથામાં તુલ્યાન પણ પહેંચે તેવી સ્થિતિમાં વધારે શું ચલા સંભવ છે તેનો વિચાર કરીએ તો હાલના પ્રજાના પોઝરમાં તેમને જેમ અને તેમ લાગ મળે તેવું ધોરણ અખત્યાર કરવામાં આવે તે વાત સંભવિત છે. આ કરવા પહેલાં જુદા જુદા ધારાધોરણ બંધારણ વિગેરે તોડીને પ્રથમ એકત્ર કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમાજોલ્લેખ છે. એટલે જુદી જુદી સત્તાઓ તેમજ નિલાગોને મોટા પ્રમાણમાં જેમ અને તેમ એકત્ર કરતા ને ત્યારબાદ તેનાથી ધારાધોરણો તેને અનુકૂળ કરવા તેજ સંભવિત છે.

આ એકત્ર કરવામાં પ્રથમ નોન બ્યુરીશીકેશનલ દરબારોનો મોટો જથ્થો હોવાથી તે પ્રથમ હાલમાં

પ્રથમ હાથપર લેવાયો છે. તેમના પર મુળથીજ ઘણીજ રીતે જુદી જુદી રીતે ખર્ચો એટલે બધો વધી ગયો છે કે તેમને કેટલાકને પોતાની સ્થિતિ ન હોય છતાં પરાણે મરજી ઉપરાંત બોલે પડે છે, ને તે બધાં સિવાય છુટકા થતો નથી, ચાલુદારો રોકે છે, જપ્તીઓ મુકે છે ને બહુજ કરગરવા છતાં પણ તે ભારણ પાર પાડવું પડે છે માટે આ ફીડરેશનમાં તેમને કેવી રીતે ખર્ચ ઓછો થાય ને કેવી રીતે પોતાના ગરાસનું પાલન થઈ ઉપજ ઉપર પોતાના કુટુંબ વિગેરેનું પોષણ કેવી રીતે કરવું તે એકજ સુત ધારણ કરી આ વિચાર કરવાનો છે. હાલથી હવે વિશેષ બોલે તેમના પર પડવા દરેક રીતે સંભવ છે માટે તે લોકોએ એકન થઈ પોતાને મુખ્યકર કયો રસ્તો છે તેનો વિચાર કરવાની આ ખરેખરી તક છે, ને ને તેઓ આ તક ગુમાવશે તો તેમનું કાયમનું નુકશાન થએલું છે તેમ સમજવા જરા પણ વાંધો નથી.

આ બાબતમાં આપણે તમામ પ્રકારે વિચાર કરીએ.

૧. પ્રથમ તો હાલની સ્થિતિમાં એજન્સી તો કોઈ પણ પ્રકારે રહેવાની નથી ને કદાચ કોઈ રાખવા માગે તો તે માટે ગવર્નમેન્ટ એક ઇન્ડીઆ એક્ટ પ્રમાણે સત્તા કોઈ રાખને હોવાથી અગર કોઈ રાજ નવીન કરી તે નીચે સોંપાય એટલે તમામ બોલે તેના ખર્ચનો તો પ્રથમથી તે છેવટ સુધીનો આ નોન-જ્યુરીશ્કીકરણ બોગવતા દરખાસ પર પડે ને ઉપરાંત અંડણીનો ભાર તેમજ કેટલીક બીજી બાબતોનો બોલે એમ થઈ, ન સહન થઈ શકે તેવો બોલે ઉપડાવે પડે એ સ્વાભાવિક છે ને તે બોલે આજની શક્તિ બહારનો થાય ને તેમ છતાં જેમ જેમ વર્ષો જાય તેમ તેમ આ બોલે વધશે ને આખરે પાલમલી થાય તે સ્વાભાવિક છે. તે ઉપરાંત કોને રાજ બનાવે ને તે કેવી રીતે તંત્ર ચલાવે તે પણ જોવાનું છે. ઘડીક આપણે કલ્પના કરીએ કે આ રાજને નિલેકશનથી થએલા મેમ્બરોથી કામ કરવાનું હોવાથી સત્તા નથી

પણ તે સત્તાનો ઉપયોગ કાયદાને અનુસરીને કરવો ને માનવું તેવો થએલા રાજને હાથ રહેશે એટલે તે તે રાજ સત્તા મળ્યા પછી કેટલે દરજ્જે તમારા અંકુશમાં રહેશે તે ખાસ જોવાનું છે. ઉપરનો વિચાર કરવાથી આ વાત તદ્દન અશક્ય, જે દરખાસના તદ્દન અહીંતની છે માટે તેમાં દરખાસ સંમતી નહીં આપે તે દેખીતું છે.

૨. બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો હાલમાં એક સમજુત તેવી થએલી છે કે કૉનફીડરેશન કરવું એ ફાયદાકારક છે. તેમાં વોટીંગથી મેંબરો કામ કરે, રાજ નીમાય વિગેરે સર્વ ચોક્કસ કરવી ને તે બંધારણ લાભદાયક છે. આમાં તો ખાસ છે કે હાલના કાયદામાં તેવા બંધારણની છુટ નથી તેમ છતાં આપણી સમજુતી પુરતી છુટ ગણી વિચાર કરીએ તો આ રાજ એકજ થાય ને પછી તેને વોટથી દર વખત કાયમ કરવામાં આવે તે સ્વાભાવિક છે. આ વોટનું પ્રમાણ વિગેરે જે રાજ થાય તેની પાર્ટી એટલી બધી જોરમાં રહેશે કે કદી તેને ઉઠાડવો એજ બંધકર થશે ને તેમ થયા છતાં બીજીને તેવાજ વલણનો આવે તો તમામ પ્રકારે ધરને આંગણે કળઓ પેદા થઈ તે સર્વ નાશ થશે. તેમજ દરખાસને અંગત રીતે પણ કેટલુંક નુકશાન થશે તે પણ કદી શકાશે નહિ ને કેટલાક દરખાસો આ ચુંટણી માટે લાયક હશે છતાં પણ કેટલાક કારણથી એટલે એક બીજાની ઈર્ષ્યાથી અંદરો અંદર ખટપટ કરી પ્રથમથીજ જાગશે ને તેવી રીતે થતાં આ યોજના પાર પડશે નહિ ને ત્રાહીવેને તે વખતે બોલાવવાની જરૂર પડે ત્યારે આપણી સ્થિતિ તદ્દન નકામી થશે. આવી સ્કીમ ઝાલાવાડમાં થઈ છે ને તે ચાલશે નહિ તેમ પણ વાત બહાર આવી ગઈ છે એટલે તે તરફ જાણી-જુજી અહીં તરફ વળવું મને ઠીક લાગતું નથી.

૩. હવે ત્રીજી રીતે વિચાર કરીએ તો આપણે શું માગીએ છીએ તેનો વિચાર હજુ સુધી આવા દરખાસોએ જોગા થઈ બિલકુલ કયો નથી. જો પોતે જોગા થઈ વિચાર કરે તો એક બીજાના વિચારોથી

ધણી જ બાબતોનું પ્રયત્નરૂપ થઈ મુદ્દાના સવાલો નીકળી આવે. તેમ કરવામાં દરબારો કેમ દીલ કરે છે તેનું કારણ સમજાવવું નથી. હજુ પણ એક તક લઈ ભેગા થાય ને તમામ દરબારો એકત્ર થઈ એક જ વીચાર ઉપર આવે ને શું શું માગણીઓ છે તેનો વીચાર કરે તો કાર્ય સોજે સો ટકા સુધરે તેમ છે. સાધારણ રીતે વીચાર કરતાં પહેલાં આપણે એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આપણી માગણી બ્યાબ્યાની હોવી જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ જો માગણીઓ કોઈના જેવામાં આવે તો તેને પણ ખાસ કરીને સરળ ને તદ્દન બ્યાબ્યાની ને એક પણ માગણી જેરબ્યાબ્યાની નથી, હાલની પરિસ્થિતિમાં હાલ ચાલતી રિથિતિ કેમ સંભાળી શકાય, ભવિષ્યમાં તેને કેવી રીતે નુકશાન પહોંચવા સંભવ છે ને શું કરવાથી ફાયદો છે વીગેરે વિચાર પ્રથમ કરવો.

૧. આપણે આજ સો સરાસો વધ ઉપરાંતથી નામદાર ધોરીય સરકારની મત્તા તલે સુખ અને આનંદ ભોગવેલાં છે એટલે પ્રથમ તે સત્તાની દરમ્યાનગીરી તો ખાસ જુલવાની નથી પછી તે ગમે તે રીતે રાખો પણ તે બાંહેધરી સિવાય કોઈ પણ કામ કરવું બહુ જ જોખમવાળું છે. માટે ખસુસ કરીને બાંહેધરી તો રાખશોજ.

૨. અર્થમાં જેમ ઓછું પ્રમાણ થાય તેમ હાલના થએલ ભારણમાં ફાયદો કરવા જેવું છે. અને આશરે છ થી દશ ટકા ઉપરાંત કોઈપણ પ્રકારે અર્થ વધે નહિ તે ખાસ જોશો. સાધારણ રીતે એડમીનીસ્ટ્રેશન અર્થ ૧૫ થી ૨૦ ટકા હોય ત્યારે બંધ બેસતું એડમીનીસ્ટ્રેશન ગણી શકાય પણ જો ઓછા અર્થથી કામ કરવા કોઈ રાજ્ય ખુશી ખતાવતું હોય તો તે માટે પુરતો વિચાર કરી તમારી સંમતી આપશો.

૩. તમારા હાલના તમામ ચાલતા હક્કો જેવા કે રેવન્યુ, મહેસુલ, ઉધરાણી, ખેડુતને કાઢવાના રાખવાના, ઉભડ લોકોને કાઢવાના રાખવાના વિગેરે કરો. ખેડુતથી લેવા બાબતના તેમજ

રીતરિવાજ સુબળ વારસાઈ હક્કો, તે હક્કોના પાંચન માટે ને એકંદરે તેવા પ્રકારના બીજાં હક્કોના પાંચન માટે ખાસ કાળજીપૂર્વક લક્ષ દઈ નોંધ કરાવવા જુલશો નહિ.

૪. સદર ઉપરાંત વ્યક્તિગત ને કોઈ કોઈ તકરારો બાબત કે ઈતર બાબતોના હક્કો હોય તો તે તમામની નોંધ કરવા પણ જરૂર જુલશો નહિ.

ઉપર પ્રમાણે કર્યા પછી તમારે બીજાં રાજ્યોથી જરા પણ બીવાનું કારણ રહેશે નહિ. કારણ કે એજન્સી બંધ તો કોઈ પણ પ્રકારે બીજા રાજ્યનો આશરો લીધા શીવાય ઉપાય એકે નથી. તેમ કરવા પહેલાં પસંદગી આપણે એક બીજા એકમત થઈ કરી હોય તો તેમાં ધણોજ મોટો લાભ પ્રથમથી વીચારી કામ કરવામાં છે ને તે જો એકમત થઈ એક વીચાર કરે ને તમામનો એક જ સમુદ્ધનથી એક જ બળથી એક ઢેકણે હો તો તમેને વધારે સરળ ને સારો માર્ગ થાય. કોઈપણ કારણસર તમારા દરેકમાં કે ત્રાપ મારવા કરે તુર્ત સમુદ્ધયો ભેગા થઈ તેનો વીચાર કરી શકશો ને તમારા મનનું પાલું કરી શકશો ને તેમ કરવાથી જ તમારે શ્રેય છે તે પણ નક્કી છે માટે તેમ જરૂર કરશો.

આપના સહુના બાલુમાં છે કે દેવળીઆની રકીમ ચાલી શકે તેમ નથી કારણ તેમાં એક સંઘબળ નથી તેમજ એકત્ર થવા સરખી સત્તા પણ નથી ને જે કારણે તેમ ન થાય તો જુદા જુદા થવાથી સંઘબળ તુટી જતાં તેનો લાભ દરેક લેશે ને જુદા જુદા વિભાગ પાડી તમામ ગીરાશ વહેંચાઈ જશે.

હવે એક વિચાર કરીએ કે આપણે હાલ રિથર રહીએ તો એજન્સી આપણું શું કરશે. સરળ શું છે ને અર્થ કેવે પ્રકારે ને શું કારણે કેટલો વધશે.

૧. થાણાની કિયતિ જોતાં થાણાઓ હવે ચાલશે નહિ એટલે પ્રથમ દરમજો મુજ રેટ કે તાલુકાને સોંપવામાં આવશે એટલે ભાયાત તરીકે જવાની ફરજ પાડવા સંભવ છે જેથી થાણા નીકળી જઈ અર્થ રેટ ભાયાત તરીકે પુરતી રીતે લેશે. તેટલું જ નહિ પણ કેટલાક નવીન

કરે. પણ આકતરી રીતે આવશે ને છેવટ પાયમાલી થશે.

૨. તેમ થવા કોઈ કારણસર અટકાવી શકીએ તો શું બીજું કરી શકે. સ્વાભાવિક તો એ છે કે નજીકના મોટાં સ્ટેટમાં કદાચ મેળવી દે. તેનું પરીણામ એ આવે કે ખંડણી ભરવી પડે, ખર્ચનો બોજો વધે ને ગેરંટી ન મળે ને ભાયા-તથી જરા સુધરતી સ્થિતિ પણ દીવસગત થતાં પાયમાલી તો ખરી જ.

૩. તેમ થવા કોઈ કારણસર અટકાવી શકીએ તો તો શું થઈ શકે. છેવટે એજન્સી નો રહેવાની નથી ને જુદું મુખ તેટલા માટે બની શકે નહીં તો શું કરી શકે. એટલું બને કે અખત્યારી અને બીન અખત્યારી તાલુકાઓનું મુખ કરે તે ખર્ચ તમામ સોસલું પડે તે કરતાં પસંદ કરી કન્ડીશનો કે શરતો તપાસી હીત અહીંતનો વિચાર કરી પસંદગી કરવી એજ વધારે એવરકર માર્ગ છે.

હવે પસંદગી કેને આપવી તેના મુખ્ય દોષ ઉપર આવીએ તો જેમ મોટું રાજ્ય હોય તેમ તેના બંધારણો વીસ્તારવાળાં તેમજ સાગ્રાં અને સરળ હોય. તે ઉપરાંત અમલદાર વર્ગ તેમજ રાજ્યની આબાદી તેમજ ઇતર સર્વ બાબતો પણ મારી રીતે કોન્ટ્રી-ટ્યુશનથી બંધારણના વીસ્તારમાં હોય. જેમ નાનું રાજ્ય તેમ કચવાટ વધારે હોય તે કરતાં જેમ મોટું રાજ્ય તેમ સાઈ. હવે એટલું તો ચોક્કસ છે કે કાઠીઆવાડમાં મોટામાં મોટું રાજ્ય વડોદરા સિવાય બીજું નથી. ને જો કોઈ સ્ટેટ તજે મુકવામાં આવે તે કરતાં વડોદરા ધણે દરજ્જે સાઈ એમ તો ચોક્કસ થઈ શકે છે. તે કરતાં પણ મોટા રાજ્યનો સંબંધ સારો પણ તેમ થવું આપણને શક્ય નથી. એજન્સી નીકળી જાય તો કદાચ વડોદરાને તે ફેર બદલી કરી કાઠીઆવાડ કદાચ સોંપાઈ પણ જાય, પણ તેમ થવા પહેલાં જો આપણે આપણી હોંસ નકી કરી હોય તો તે હીતાવહ થઈ પડે તેમાં જરા પણ શંકા નથી.

આપણને બોલાવવામાં આવે ને જઈએ ને પછી આપણી ગરજ જમએ તેટલો ફેર હાલની સ્થિતિમાં આ પહોંટા હાલની સ્થિતિનો થશે તો પડશે. માટે વહેણ જેમ ચેતવામાં આવે તેમ વધારે સરળ છે. માટે બારપૂર્વક કહેવું છે કે આ સમય બરાબર છે ને તે વખતે યોગ્ય તે તજવીજ કરવી એજ વધારે એવરકર છે. કદાચ હજુ કોઈ નીર્ણય ઉપર આવ્યા ન હોય તો ભેગા થઈ નીર્ણય ઉપર આવવું વધારે સાઈ છે જે તકનો લાભ લેશે.

૧. ખંડણી બંધ થાય છે. ૨. ખર્ચનો બોજો ઓછો થાય છે. ૩. ગવર્નમેન્ટ ગેરંટી મળે છે તો પછી બીજી કીણી કીણી બાબતોનું વિવેચન પાછળથી ચર્ચાથી થઈ શકે. મોટા કયા સ્ટેટમાં ભળવું, તે કવી રીતે ભળવું તે નિર્ણય ઉપર આવવું જોઈએ. તેમજ એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય કે નાના લાકી, વડીઆ, ચાણુદેવડી કે ઇતર તેરા સ્ટેટમાં ભળવા કરતાં વડોદરા જેવું મોટું રાજ્ય હજારે દરજ્જે સાઈ ગણી શકાય.

આટલી બાબતથી આપણાં જોખમ ઉતરતાં નથી. આપણી ઉપર દિન પ્રતિદિન સીધી રીતે કે આકતરી રીતે કોન્ટ્રેસના પણ હુમલાઓ આવવાના ને જો આપણને વડોદરા જેવા મોટા રાજ્યનું પડખું હોય તો હાલમાં આપણી અનેક રીતે થતી કનડગતોથી બચી શકીશું એટલું જ નહીં પણ આપણી ગેરંટીની અંદર આ બાબત કે આવી રીતની પોલિટિકલ બાબતોનો પણ સમાવેશ કરવા સાવધાની રાખી શકાય.

વડીઆ કે લાકી જેવા રાજ્યો સાથે કદાચ આપણે કોન્ટ્રીડરેશન સાઈ ગણતા હોઈએ, પણ તેમાં ખર્ચ તો નાનાની સાથે ભગવામાં વધારે પડતો આવશે ને પોતાના હક્કો આપણી ઉપર સ્થાપિત કરવા વહેલી તકે પ્રયાસ કરશે તેમજ હાલ આપણે કદાચ સાઈ ગણીએ ને પરસનલ કારકીર્દિના વખાણ ઉપર મોહિત થઈએ તો પછી બીજી પેઢીમાં તે જ વણજુ રહેશે કે કેમ તે શંકા જ છે. તે ઉપરાંત કોઈ અનિવાર્ય કારણ-સર મોહ પમાડનારી સ્કીમ લાગતી હોય તો તે

એકંદરે વધારે હાનિકર્તા છે. ને એટલું તો ખરૂં કે બે ચાર વર્ષે જ્યારે પૈસાની જરૂર પડે ત્યારે તેથી બીસ પણ આડકતરી રીતે જરૂર આપણને નડવાની. એટલા ઉંઠા વીચારથી જરૂર વીચાર કરો તો આ તરફ વલણનું પ્રમાણ દેખીતી રીતે ભુલ બરેલું છે. જે લોકોને અંગત હિત સંબંધ હોય તે તેનાથી તે બીજાને દોરવા વિચાર કરતા હોય તો તે પણ દેખીતી રીતે નાપસંદ કરવા જેવી છે. માટે ભાઈઓ જરૂર ચેતીને વિચારીને કામ તમારા ભવિષ્યનું હોવાથી કરોશો.

વડોદરા સાથે જવાથી તે નાનું રાજ્ય નથી. રાજ્યો કટલાક રાજબંધારણથી બંધાયેલા છે તે તેમાં આપણે જરા પણ ગેરંટી મળ્યા પછી જીવાનું કારણ નથી. તે ઉપરાંત આપણે તેમના કાયરેક્ટ રીક્ષેશન શિવાય બીજા આપણા રેટમાં કોઈપણ પ્રકારે જુદી સુકવતીમાં ફેરફાર થતો નથી ને આપણને ફરજિયાત ફેળવણી, દવાખાના, સડકો, લાયબ્રેરી, કોલેજો, ઉદ્યોગશાળા ને તેવા પ્રકારની ઇતર બાબતોનો વિના ખર્ચે જરૂર લાભ મળે છે. આપણે કાયમી લાભ ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખી વિચાર કરવો જોઈએ. ઇતર તાત્કાલિક લાભોમાં લુભાર્થ ન જતાં પૂર્ણ વિચારે વિચાર કરવાથી તેમજ ઇતર સારા સારા પોલીટીશીઅન માણસોને પુછવાથી પણ તે જરૂર કહેશે કે જેમ મોટું ક્ષેત્ર તેમ સુધારણા સારી હોય ને ક્ષેત્ર પણ તે યસંદ કરવા લાયક છે તે તરફને વળગીને વિચાર કરીએ તો પણ એકજ જવાબ આવે છે.

૧. વાર્ષિક ખંડણીનો લાભ.
 ૨. ખરચનું બ્યાજબીસર પ્રમાણ.
 ૩. અનેક ઉદ્યોગ, વિદ્યા અને દવા વિગેરેનો લાભ.
- આ ત્રણનો સરવાળો મુકવામાં આવે તો વાર્ષિક ધણી જ મારી બચત થાય છે ને તેથી બચત વીસ વરસમાં ભરપાઈ થઈ જાય છે. હાલની બેકાર સ્થિતિમાં આ ત્રિપતનો વિચાર કર્યા સિવાય રહેવા જેવું નથી. તેમજ એટલું તો મારે ચોક્કસ કહેવું જોઈએ કે જે સ્કીમ વડોદરા તરફથી રજુ થઈ ને પહેલ કરી

ઉદ્ધારતા બતાવી છે તે ખ્યાલબહાર કાઢવા જેવી નથી. હવે કેટલાકને તે ગમે છે ને કેટલાકને નહીં ગમે. માટે તેના અંગત શુભદાય ઉપર પછી જઈશું. ઉપરનો વિચાર બીજા અખત્યારી તાલુકાઓની દૃષ્ટિએ લખવામાં આવ્યો છે.

આપ સર્વે જાણો છો કે જ્યાં જનુરીશીકેશનો એકત્ર કરવાનાં છે ત્યાં અખત્યાર રહેવા કઠણ છે. કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે કોન્સીડરેશનમાં અખત્યારને જ રાખી શકીશું પણ હું તે માની શકતો નથી. કારણ not a loose union of States જોઈએ તેના બદલે પૃથક્કરણ થઈ જાય છે. વળી ગ્રુપ થાય કે ઇતર રીતે કોન્સીડરેશન થાય તેમાં અમુક વખત અમુક ઇસમ જોરમાં રહે ને તે કાયમ રહે, કારણ તેનું બળ તોડી પાડવા માટે આપણી વસ્તી કે ઇતર દરખાશોની તૈયારી જોઈએ તેમ કરતાં કરતાં તો અમારા કેટલાક ગેરલાભો થઈ જાય તેમ છતાં પણ ધીરજ આપણે ચત્રાવી શકીશું તેમ માનીને વીચાર કરીએ તો એ એકજ દાખલો બસ છે કે હાલનો મહાવનો સવાલ એસોસીએશનમાં ખાસ હાથ ઉપર લેવા જેવો હતો છતાં તે કેટલાક વક્ષણના કારણસર સર્વ ભાઈઓના મતથી ને એસોસીએશનથી લેવા જેવો નથી તેવો કરાવ તા. ૮-૫-૩૮ ના રાજ થયો એટલે આપણું આવું જ કોન્સીડરેશન ને કોન્સીડરેશનમાં પ્રકાશ પામે તો જરૂર તે ભાંગી પડે તેમાં જરા પણ શંકા નથી.

અને ધણી વખત રહી રહીને એ વીચાર થાય છે કે જ્યાં સંઘર્ષ મરાઠા રેટસ છે. રજપુતાના રેટસ છે ત્યાં આ કોન્સીડરેશન કે ગ્રુપીંગના વીચારો કોઈને સુલ્ખા નહીં હોય ? જરૂર સુલ્ખા તો હોવાજ જોઈએ પણ મંત્રેગોવરાત કે ઇતર કોઈ પોલીટીકલ કારણસર માન્ય રહ્યા નહીં હોય. નહીં તો ત્યાં પેરંટ રેટોમાં સારા સારા અખત્યાર ભોગવતી જગીરો સોંપવામાં આવી તે ઉપર કે તે પ્લોટીશ સરકારના વક્ષણ ઉપર જરાપણ આપણે વીચાર કરતા નથી તેટલુંજ નહીં પણ વીરિષમાં આપણે માંત સાહેબ કે રેસીડેન્ટ

સાહેબને લેખી પુછવાની ને તેમના તરફથી જવાબ મેળવવાની હોમત કરતા નથી. ફક્ત અમુક લાખઓના કહેવા ઉપર દોરવાઈ જવું તે મને બ્યાજની લાગતું નથી. થઈ શકે તેવા બ્યાજની ને સારા રસ્તા જરૂર દરેકે લેવા તે મત હું ધરાવું છું. પણ ભ્યાં આપણને બીજી કોલચાલથી પાકી ખખર મળે છે કે આ થઈ શકે તેવા સંભવ નથી તેમજ ભ્યાં પોલીટીકલ એસોસિયેશન નિશ્ચિત કરી કહી શકતા નથી ત્યાં તેનો અર્થ નકાર ઉપર વધારે વલણ રાખે છે તેમ દેખીતું છતાં આપણે કોઈપણ પ્રકારે જાગૃત થતા નથી. એવી સ્થિતિમાં સુતા રહીએ એ જરાં પણ ઠીક નથી. આપણે આપણા હોત શીવાય બીજા કોઈ પણ વીચાર કરેલા તેવા મારો હિદ્દેશ નથી. હોત શામાં સમાએલું છે તે જોવા માટે તમામ દીશાઓનો વીચાર કરેલા ને એકંદરે છેવટ નીર્ણય કરીને આપણું હોત સર્વ પ્રકારે જળવાય તે રસ્તો તુરત લેવાથી પાછી પહેલાં પાળ બંધાય તેમ થઈ શકશે. મારા આ વર્ષના છેવટના એ ત્રણ કાગળોથી આપણા સર્વ લાખઓનું સમગ્ર સંગઠન કરવાનું ને સર્વનું હોત સરખું મળી કામ કરવાનું તે વિચારે લખેલા પત્રો કેટલાકને ગમ્યા નહિ. તેટલા માટે આ સવાલ એસોસિયેશનમાંથી દુર કરેલા બ્યાજની મને લાગ્યો નહિ. અલગત મારી એસોસિયેશનમાંથી તે ઠરાવથી જવાબદારી દુર થઈ તેમજ કેટલાકને ખોટું લાગવાનો જે સમય હતો તે પણ દુર થયો. એસોસિયેશન શીવાય મારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે આપણે સર્વને આ મોટા વિચાર મહત્વનો આપી પડેલા છે. ને તે જો સમગ્ર કે સ્વતંત્ર રીતે તુરતમાં નહીં વિચારી શકાય તો પરિણામ ચોક્કસ સાતું નહીં આવે.

ઉપર જણાવેલા વિચારોમાં હજી પણ આપ સર્વને મારા અંગત વિચારો જાહેર કરું છું કે જેમ મોટું રાજ્ય તેમ ક્ષેત્ર સરળતા ને સુલભતા સારી રહેશે તે આપ ચોક્કસ માનશો. માત્ર આપ આપનો સર્વ બાબત તપાસી જે જે શકાએ થાય તેવું નિવારણ કરી વિચાર કરી એક વિચાર પર આવશો.

કાયમી કાયદાને તત્પુરતા ધરીકતા કાયદા જરાં પણ પહોંચી શકશે નહિ તે ખાતરી રાખશો.

હવે આપણાથી મોટા એટલે જીનાં ત્રીજા, ચોથા વર્ગનાં રેટો માટે જો કે આપણને તે રેટોની હાલ સ્થિતિ છે તે કેટલે દરજ્જે પુછવામાં આવ્યું છે તે પુરતી રીતે જાણી શકાયું નથી. પણ તેમના માટે પણ ઉપરનું જો ધોરણ અખત્યાર થાય તો શું સ્થિતિ થશે તે પણ ખાસ વિચાર કરવા જેવું છે.

નાન ન્યુરીશીકેશનલ, હટ્ટા, પાંચમાં, ચોથા ને ત્રીજા એ તમામ વર્ગ માટે જો પિતૃ રાજ્યમાં સેપેરાટું ધોરણ અખત્યાર થાય તો આપણું અસતીત્વ નકામું થશે ને તેમ કરવા કરતાં આપણને જે તક આપવામાં આવી છે કે પસંદગી કરવી તો તે પસંદગીને લાભ જરાપણ ગુમાવવો નહિ. કોઈ ખાસ કારણ હશે તેમજ ભ્યાં પસંદગી બ્યાજની છે તેમ પોલીટીકલ એસોસિયેશનને ખાનગી ધોરણથી ખખર હશે ત્યારે આ સ્થિતિ ઉભી થયેલી હોવા જોઈએ. માટે પૂર્ણ ભારથી તે માટે ફરી ફરી વીચાર કરશો. પસંદગીને બદલે બીજી માગણી કરવી કેટલું ગેર-બ્યાજની છે તે પણ આપણે સાધારણ રીતે સમજી શકીએ છીએ તેટલુંજ નહિ પણ માગણીનો જે વીચાર થયેલો હોય તો તેમ તે રકીમ રજી થયા શીવાય રહેત નહીં. ને કેટલાક તરફથી માગવામાં આવે છે છતાં રજી થતો નથી કે જવાબ મળતો નથી. તેનો અર્થ સમજીએ તરત સમજવાનો છે.

ઉપરના જે મારા અંગત વીચારો રજી કરેલા છે તે કોઈને હિદ્દેશીને લખવામાં આવ્યા નથી. જે કોઈ લાખઓને આ સંબંધમાં વીશેષ ખુલાસો કે સમજૂતીની જરૂર હશે તો જરૂર હું પુરીથી પુરી પાડીશ કે કેવડ પણ સમજાવી શકીશ.

લિ. આપનો

Vijaysinhji Vithalrao
Vithalgadh

લેખ બીજો.

૧. અખિલ હિંદનું ફેરફાર થાય તે પ્રશ્નને બિન અખત્યારી નાના તાલુકાઓનું ભાવિ શું ? એ સવાલ બહુ મહત્વનો છે. આ સવાલની, તેવા તાલુકદારોના હિતની નજરે, જેટલી અગત્ય છે તેટલી જ અગત્ય આખરી વ્યવસ્થામાં, આ તાલુકદારો જે મોટા સત્તાનીયે મુકાબ એ સત્તાના હિતની નજરે પણ છે, અને ત્રીજે પક્ષ એવા તાલુકાઓની પ્રજાનો છે, જેમના હિતની દૃષ્ટિ પણ તેટલી જ અગત્ય ધરાવે છે.

૨. આ આખત હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં કોઈ પણ અંધારણુ, પૂર્વદ્રષ્ટાંત તરીકે મળી શકે તેમ નથી. એટલે કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં જે પૂર્વસ્થિતિ હતી તેની જ સમાલોચના કરી, હાલના જમાનાને અંધ એસતી મુળસ્થિતિને વધારેમાં વધારે મળતી આવે તેવી કોઈ શુશ્રૂષાવિષ્ણુ યોજના આવા તાલુકદારોની ભવિષ્યની હસ્તી માટે શોધી કાઢવી જોઈએ.

૩. ક્ષીટીક હિંદની સત્તનતની સાર્વભૌમ સત્તાનીયે કાઠિયાવાડ ગયું તે પહેલાં, કાઠિયાવાડમાં જનધારી રાજ્ય અમુક જ હતાં. ખ્હારથી દોઢીની શહેનશાહત અથવા મરાઠા રાજ્યના નોકરો-કે જેઓ પણ પોતાનાં માલિકે રાજ્યોની નબળાઈનો ગેરલાભ લઈ, સુવાંગ રાજ્ય જેવી વ્યવસ્થા ગોઠવી બેઠા હતા-તેઓનાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે કાઠિયાવાડ ઉપર આક્રમણ થતાં. પણ તે આક્રમણોથી તેઓની કોઈ સ્થાયિ ઉપરી રાજ્યસત્તા અથવા સાર્વભૌમત્વ સ્થપાયેલ ન હતાં. ઉત્તર હિંદમાં જેમ હોદ ખ્હારના સરદારો કે અમીરો ધાર્ણ લાવી, લૂંટ કરી-કઢી કઢી શીક્ષત ખાઈ-ચાટ્યા જતા, તેમ કાઠિયાવાડમાં બનતું. પણ જેમ ખ્હારથી હંગામી આક્રમણ કરનારની સ્થાયિ સર્વોપરી સત્તા ઉત્તર હિંદમાં સ્થપાઈ નહિ, તેમ કાઠિયાવાડમાં પણ ખ્હારથી આક્રમણ કરનારની સ્થાયિ સર્વોપરી સત્તાનો સ્વીકાર થયો ન હતો.

૪. કાઠિયાવાડમાં મૂળ રાજ્યકર્તા વંશો જડેજ, ઝાલા, વાળા, રજપુત, અને જેઠવા હતા. છેલ્લા

બેનો વંશ વિસ્તાર કે રાજ્ય અથવા સત્તાવિસ્તાર લાંબો થયેલો નહિ. ઝાલાઓનો વંશ અને સત્તાવિસ્તાર કંઈક થયેલો પણ તે અર્થદિત હતો; એટલે જેનો વંશ, રાજ્ય અને સત્તાવિસ્તાર સમસ્ત કાઠિયાવાડમાં ગણુના થઈ શકે એટલી હદ સુધી થયેલો, એવું એક નવાનગર રાજ્ય હતું. કાઠિયાવાડનાં તમામ જડેજ રાજ્યો-જેમનો રાજ્યવિસ્તાર કાઠિયાવાડના ૩ ભાગ ઉપર અને લગભગ ૧૨ લાખની વસ્તી ઉપર છે તે તમામનું શિરછત્ર અને આદિ રાજ્ય નવાનગર છે. કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં રાજપુતોમાં વર્ચસ્વ જડેજઓનું હતું, અને આજે પણ પ્રતિષ્ઠામાં કોઈપણ રાજ્યકુળ કરતાં તેઓ અગ્ર છે. જડેજઓમાં પણ, વીરત્વ, આદર્શ, દરદર્શીપણું, કાર્યનિપુણતા, કુટુંબ અને પ્રજાવાતસલ એ બધા ગુણોની પરંપરા નવાનગરના રાજ્યકુળમાં બહુ યોજાતી છે. જમશ્રી રાવલજી, સતાજી, રણમજી, રાયસિંહજી, તમાચીજી, જસાજી, વિભાજી વિગેરે બહુ પ્રતિભાશાલી વીરવૃષાળો હતા.

૫. રાજપુતો અને જડેજઓમાં જ નવાનગરનું રાજ્યકુળ તેજસ્વિ હતું એમ નથી. કાઠિયાવાડના કોઈ સાહસિકો, જેઓ સ્થાયિ રાજ્યસ્થાપના કરવા કરતાં, અસ્થિર હંગામી સત્તા મેળવતા અને શુભાવતા, તેમના વીરવૃત્તિ અને બીજા ગુણો જોઈ તેમની સત્તા વ્યવસ્થિત કરી તેમને રાજ્યાશ્રય આપનાર પણ આ રાજ્યકુળ હતું, એટલું જ નહિ પણ કાઠિયાવાડ પર ખ્હારના આક્રમણોના અથવા બીજા વિપત્તિઓના પ્રસંગે પણ આ રાજ્ય પોતાના લશ્કરી બળ અને સર્વ સંપત્તિ, કાઠિયાવાડના સામાન્ય હિત માટે ખર્ચી છે અને તેથી કાઠિયાવાડના રાજપુત, કાઠી અને અને મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓમાં આ રાજ્યની ખાસ પ્રતિષ્ઠા હતી.

૬. વ્યાપાર-ઉદ્યોગનો વિકાસ, અને સંસ્કૃતિ તથા વિદ્યાકલાનું પોષણ પણ આ રાજ્યમાં જેટલું થયું તેટલું બીજાં રાજ્યોમાં થયેલું નહિ. હુતરકલાનું ધામ જમનગર હતું અને પશ્ચિમ હિંદની "છોટી કાશી" પણ જમનગર હતું. કાઠિયાવાડના કોઈ રાજ્યને દરિયાઈ વ્યાપાર અને સાગરની સંપત્તિ હતી, તો તે જમનગરને.

૭. જામનગરના રાજ્યકુટુંબની આ કુલપરંપરા (tradition) છેવટ સુધી અખંડ જળવાઈ રહી છે. હિંદના રાજ્યકર્તાઓના સંગ્રહન માટે, ચેમ્બર ઓફ ઓરિન્ટીસની રચાપનામાં અને તેની કાર્યવાહીમાં, મુખ્ય હિસ્સો સદ્ગત મહારાજ જામસાહેબ શ્રી કર્નલ સર રણજીતસિંહજીનેજ હોતો. તેઓ એ સંસ્થાના ધણી બન્યા અને ચેન્સેલર થએલા અને તેમની દૂરદેશી અને નિપુણતાથી આખી સંસ્થાનતમાં સન્માન્ય થઈ પડ્યા હતા; અને તેમની અસામાન્ય પ્રતિભાનો સ્વીકાર દુનિયાના બધા મહાપુરૂષોમાં થએલો. જામનગર શહેરની સુધારણા અને રાજ્યની પુનઃ વ્યવસ્થામાં તેઓએ ધણી મક્કમતા અને કાર્યદક્ષતા બતાવી; કાઠિયાવાડના બંદરી વ્યાપારની ખીલવણીની શક્યતા તેમણે જ પોતાની પ્રતાપશક્તિથી જોઈ લીધી, અને બંદરી વ્યાપારના વિકાસ માટે કરોડોની મુડી ખેડી બંદરની સુધારણામાં ખર્ચો, કાઠિયાવાડના બંદરી વ્યાપારનો વિજયધ્વજ દુનિયાના દેશદેશાવરમાં ફરકાવી, ખેડી બંદરે આયાત થયેલો માલ દોહી અને ગ્રંથકત પ્રાંત સુધી ફલ્યો. વ્યાપારની આ નવી દિશા સાંપડવાથી કાઠિયાવાડની વેપારી આલમની અને રાજ્યોની સમૃદ્ધિ અને સુખસગવડ કેટલાં વધ્યાં છે એ સૌ કોઈના જાણવામાં છે. આ વિષયમાં કાઠિયાવાડનાં ખીજાં રાજ્યોએ તો, માત્ર નવાનગર રાજ્યનું અનુકરણ જ કર્યું છે, અને કાઠિયાવાડ બહારનાં ખીજાં બંદરી રાજ્યોને એ અનુકરણ પણ હજી તો દુર્ધટ રહ્યું છે. બ્રિટીશ સરકાર સાથે આ બાબતની વાટાઘાટમાં સદ્ગત મહારાજને ઈશ્વરે આયુષ્ય આપ્યું હોત, અને ખીજાં બંદરી રાજ્યોનો જોઈ એ તેવો સાચ રહ્યો હોત તો કાઠિયાવાડના બંદરી વ્યાપારની સ્થિતિ આજ છે તેના કરતાં ધણી વધારે સદર અને સંગીન બની હોત.

૮. હાલના નામદાર મહારાજ જામસાહેબ શ્રી કર્નલ સર દિગ્વિજયસિંહજી પણ, વિશાળ હૃદયના અને કાર્યદક્ષ રાજ્યકર્તા છે, એ તેમના ટુંક સમયના રાજ્યકાર્યમાં પણ સિદ્ધ થયું છે. તેઓ નામદારની પ્રજાની આબાદી માટેની કાળજી, અને રાજ્યના

બાબાતો પ્રત્યેના સદ્ભાવથી નવાનગરનું રાજ્યતંત્ર બહુ સારી વ્યવસ્થાથી ચાલે છે અને તેઓશ્રી દરેક પ્રજાજન અને બાબાતના સિધા સંપર્કમાં રહ્યા કરે છે, તેથી રાજ્યવ્યવસ્થામાં ક્યાંઈ શિથિલતા રહી શકતી તથી.

૯. હાલના મહારાજ જામસાહેબની વિચીક્ષણતાની બારીકીથી તપાસ અને ખાત્રી કર્યા પછી સદ્ગત મહારાજએ એમને રાજ્યકાર્યની ખાસ તાલીમ આપી તૈયાર કરેલા. સદ્ગત મહારાજ રણજીતસિંહજીની ગાદીનો વારસો મળવો, એ તો કદાચ ભાગ્યાધિન એક સામાન્ય બનાવ ગણાય; પણ તેમની આખી સંસ્થાનતમાંની પ્રતિષ્ઠા-શક્તિશાલિતા અને પ્રભાવનો વારસો લઈ, તેમાં ક્ષતિ લાગ્યા સિવાય જાળવી રાખવાં એ સામાન્ય કાર્ય નથી. સામાન્યથી પર ન હોય તેવી ક્ષાવાળાને માટે, એ દુર્ધટ છે, છતાં સદ્ગત મહારાજની સંસ્થાનતમાંની પ્રતિષ્ઠા, સન્માન અને પ્રતિભા જેવાં ને તેવાં તેજસ્વિ હાલના નામદાર મહારાજશ્રી રાખી શક્યા છે. ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યકુલ સાથેનો સંબંધ અને આઠ એટલેજ ઘાટો ચાલુ રહ્યા છે, મહુમ નામદાર શહેનશાહ પંચમ જયેજીના અવસાન પછી નામદાર આઠમા એડવર્ડ ગાદીએ આવ્યા ત્યારે તેમના અંગત એ. ડી. સી. હોવાનું માન હાલના મહારાજને મળ્યું. ત્યાર પછી નામદાર છઠા જયેજી શહેનશાહને તાજ ધારણ કર્યો ત્યારે તેઓશ્રીએ પણ એ સન્માન હાલના નામદાર જામસાહેબને આપ્યું હતું. પાંચ વર્ષના અલ્પ રાજ્ય અમલમાં પણ રાજ્યકર્તા તરીકેનું વર્ચસ્વ, આખા હિંદના મહોલ નાના તમામ રાજ્યકર્તાઓમાં સ્વીકાર પામ્યું હોય, અને ચેમ્બર ઓફ ઓરિન્ટીસનું ચેન્સેલર પદ અર્પણ કરવામાં આવ્યું હોય, તો તે પણ હાલના નામદાર જામસાહેબનેજ એક અપવાદિક હિસ્સો છે. ઇંગ્લેન્ડના નામચીન રાજપુરૂષો, અમીરજાદાઓ, અને સામાજિક સ્થિતિમાં સર્વોપર ગણાતા પુરૂષોમાં બ્રિટીશ હિંદના ઈલા દરજ્જાના રાજ્યકર્તાઓમાં, રાજ્યકુલોમાં અને આમવર્ગમાં સદ્ગત મહારાજએ મેળ્યું સ્થાન હાલના મહારાજએ

વધારે પ્રકાશવાન બનાવ્યું છે, એ. તેમની દક્ષતા, અને વ્યવહારશીલતાનો પુરાવો છે. કાઠિયાવાડમાં આ પેઢી દર પેઢીની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રભાવની નજીક પહોંચ્યાન લાઈ શકે, એવાં રાજ્યકુલ બીજાં નથી. આ યર્ષધર આંગણુના રાજ્યકુલની લાખકાતની સમિત્સા.

૧૦. હવે કાઠિયાવાડનાં બીનહકુમતી રાજ્યો માટે ત્રણ રસ્તા બતાવવામાં આવે છે;—

(૧) કોન્સીડરેશન અથવા એ રાજ્યોનું સમુહતંત્ર.

(૨) વડોદરા રાજ્યની હકુમત નીચે જવાનું.

(૩) નાના તાલુકાઓ જે રાજ્યમાંથી ઉતર્યા હોય તેની સાથે પાછા ભળી જવાનું.

કોન્સીડરેશનનો વિચાર સારો દેખાય છે. પરંતુ દેખાવમાં જેટલો આકર્ષક છે તેટલો તે વ્યવહારોગ્યિત નથી. જે તાલુકાઓ કે જમીરોને કાંઈ પણ મધ્યસ્થ સંયોજીત રાખનાર તત્વ નથી તેવા, એક બીજાથી પરાયા ગણાય એવા, નાના એરેટોનું એક ઝુપ-રેટ બનાવવું એ વ્યવહારમાં ઉતારી શકાય તેવી ચોજના નથી. પરસ્પર વિશ્વાસ અને સહાવ મદિત તેઓ એકત્રિત થઈ શકે નહિ. એવા ઝુપ-રેટના વહીવટ માટે પરસ્પર ઈર્ષ્યા અને શીત્તાદોને લઈને એકમતથી અથવા સંયોજીત બહુમતિથી કામ ચઢ શકેજ નહિ. આવા સંયોજન માટે મધ્યસ્થ સંયોજક મોટું રાજ્ય હોય તો જ બની શકે. વળી ફેડરેશનને અંગે વહીવટી ખર્ચમાં અકદમ્ય વધારો થયો; એ બોલે આવી જમીરોના સમુદાયથી પણ સહન થાય નહિ. સરવાળે 'લેને ગઇ પુત એર એ આઈ ખસમ' જેવું થાય. સૌથી મહત્વની વાત તો એ છે કે હવે થનાર ફેડરેશનમાં કાંઈ વ્યક્તિગત રાજ્ય કે સામુહિક રાજ્યની અંગત પ્રતિષ્ઠા અને ખેડો ન પડે તો તેના હક્કની ઉપેક્ષા થાય. Instruments of Accession (ફેડરેશનમાં ભળવાના કરારનામા) માં તેવાઓના વ્યક્તિગત હક્ક અને સક્ષામતિના ઉલ્લેખ થાય નહિ. વળી Federation નું તંત્ર ચાલુ થાય ત્યારે આવાં રાજ્યોની ગણતરી રહે નહિ; તેમને બેઠકોએ તેવું પ્રતિનિધિત્વ મળે નહિ; અને તેઓની હરકમેશ ઉપેક્ષાજ થતી રહે. આ ચાલુ આદતનું નિવારણ નહાનાં નહાનાં

તાલુકાઓનું ગમે તેવું ઝુપ થાય તો પણ તેમાં મધ્યસ્થ પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન રાજ્ય ન હોય, તેવા ઝુપનું અસ્તિત્વ સક્ષામત અને કાયદાવાળું ન થઈ શકે, અને તેવા ઝુપની ગણના કાંઈ થાય જ નહિ.

૧૧. બીજો રસ્તો વડોદરા નીચે જવાનો સૂચવાય છે. વડોદરા અને કાઠિયાવાડના તાલુકાઓ વચ્ચે પરાપૂર્વનો જાતીયતાનો કે રાજકીય કાંઈ સંબંધ નથી. બહુ કાઠિયાવાડ પરત્વે વડોદરા “વિદેશીય” છે, ત્યાંના રાજ્યકર્તા મરાઠા એટલે આચાર વિચાર કાઠિયાવાડના તાલુકાઓથી નિરાળા, વડોદરા રાજ્યની કાઠિયાવાડનાં નાનાં સંસ્થાનો કે જમીરોને કાંઈપણ સ્મૃતિ હોઈ શકે તો તે અગાઉ તેની મુદકગીરીના નામે કાઠિયાવાડમાં સ્વકાર્યો થતી અને તેને અંગે કાઠિયાવાડની જે બરબાદી થતી તેની કંપાવનારી સ્મૃતિ જ હોય. તેના માટે ખુશનુમા યાદગીરી કાંઈ નથી. આ યર્ષ ભૂતકાળની વાત. હવે વડોદરાની જાહેરાતમાં જે હકીકત જણાવી છે તેમાં કેટલીક ન્હાની વાતોમાં તાલુકદારોને પ્રયોજન જેવું દેખાય છે. પણ વડોદરાના છત્ર નીચે જતા તાલુકદારો નિસ્સતના વહીવટ માટે નીમાએલ ખાસ અમલદારના કંચ ઉપરની અપીલો, વડોદરાના રેસીડન્ટ અને નામદાર કાઉન રિપ્રેઝન્ટેટીવ પાસે અનુક્રમે થાય તેમ લખ્યું છે કાઠિયાવાડનો હજાર એ હજારની આવકવાળો ગીરાસીયો પ્રથમ અદાલત માટે વડોદરા “ખાસ અમલદાર” પાસે, પેહલી અપીલ માટે વડોદરા રેસીડન્ટ પાસે, અને બીજી અપીલ માટે દીલ્હીના નામદાર વાઇસરાય પાસે પહોંચી શકશે? ત્યાં પહોંચવાનો ખર્ચ તે ઉઠાવી શકશે? નામદાર વાઇસરાય—બ્રિટીશ હિંદની સસ્તનતના શહેનશાહના પ્રતિનિધિ—અને બ્રિટીશ હિંદના ગવર્નર જનરલને, કાઠિયાવાડના અદના ગીરાસદારની ચરજ સાંભળી નિકાલ કરવા કુરસદ હશે? આ બધા વ્યવહારિક નક્કર પ્રશ્નો છે.

૧૨. વડોદરા સ્ટેટ પુલની રાજ્યવ્યવસ્થા માટે જમાનાઓની કહેવત યું છે? નામદાર ગાયકવાડ કાંઈ અંગત હિત તો કાઠિયાવાડનાં “ન્હાનાં ભુલકાં” ના કામમાં ધરાવવાના નથી. તેમના ખાસ અમલદારની

શીકાયત પણ તેમની પાસે થઈ શકે એવી યોજના નથી. અને કદાચ થઈ શકતી હોય તોપણ નામદાર મહારાજ સાહેબનાં દર્શન થાય ક્યારે અને ક્યાં ?

૧૩. ત્રીજી સૂચના પણ વિચારપૂર્વક તપાસવા જેવી છે. કાઠી દરબારોનું મુળ સ્ટેટ કે પિતૃવ્ય (parental) સ્ટેટ કયું ? ઘણાક તાલુકાઓનાં પિતૃવ્ય સ્ટેટો, છૂટાં પહેલા તાલુકા જેવાંજ છે. એવાં ન્હાનાં પિતૃવ્ય રાજ્યોને નાના તાલુકાઓ તેમાં ભેળવી મહત્તા કાગળ ઉપર આપવામાં આવે તો પણ તેથી તે પિતૃવ્યો વ્યવહારમાં મોટાં થઈ શકશે ? તેમની પ્રતિષ્ઠા, આર્થિક સ્થિતિ, અખિલ હિંદના ફેરફારોના અંગતું વચ્ચે જાળવી શકે તેવાં થશે ? વળી આવાં દરેક રાજ્યની રાજ્યનીતિ એક સરખી ઉદાર રહેશે ? આવાં નાનાં રાજ્યો જે પોતાની જ છુદ્દતાથી નિવૃત્ત ન થઈ શકે, તેની સાથે જાળનારનું કયું કારિદ્ર શીટાડશે ? જે નાના તાલુકાઓ માટે પિતૃવ્યતાની શોધ કરવી હોય તો, બહુ મોટા ભાગનું એક પિતૃવ્ય રાજ્ય હોય એ, બધા માટે મુકરર કરેલું વધારે હિતકર નથી ?

૧૪. ઉપર દુકાણમાં જણાવ્યું તેમ હાલ સૂચના તરત્તો અન્યવહાર અને નાના તાલુકાઓ અથવા તેમની વસ્તી માટે જોડાઈ જતી શકે તેવા નથી. કાઠિયાવાડમાં જેની કુલપરંપરા મહત્તાની છે. જેની અર્ચાચીન નીતિ પણ પ્રશસ્ત છે, અને કુદરતી સંભોગે પણ કાઠીઆવાડના નાના રાજ્યોનું પિતૃવ્ય સ્ટેટ થવા, અથવા તેમના સંયોજન માટે મધ્યવર્તી કેન્દ્ર થવા યોગ્ય છે, તેવા નવાનગર રાજ્ય સાથે, નાના તાલુકાઓ અને તેમની વસ્તીની સલામતિ અને સુખસગવડ માટે, બ્રીટીશ સરકારની દર્મ્યાનગીરી સહિતની ખાસ કલમબંધી કરી તેની સાથે સંયોજન કરવામાં આવે, તો બધી મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ આવી જાય. હાલના નામદાર જમસાહેબ ઉદારચિત્ત અને વિશાલ દ્રષ્ટિ વાલા છે. તેઓ આધુનિક પ્રવાહને પીછાનવાવાલા છે. તેમણે પોતે એક ભાષાતના પુત્ર તરીકેની સ્થિતિ મામુલી-ગીરાસદારની સ્થિતિ ભોગવી છે. ન્હાના તાલુકાઓને શું અગવડો કે દુઃખ હોય તે તેમના જાત અનુભવનો વિષય છે, અને ન્હાની સ્થિતિમાંથી

ઈશ્વરે તેમને મહત્તાનું પદ અર્પ્યું છે, તેને તેમની લાયકાતથી તેમણે જોય આપી છે. તેમને અપ્રણી બનાવ્યા હોય તો નાના તાલુકાઓનું હિત વધારે કાયમ ન બને ? જામનગર કાઠિયાવાડમાં જ છે. નામદાર જમસાહેબ તેમના નાના તાલુકાઓ-બંધુના હિતમાં અંગત રસ લે તેવી વૃત્તિના છે. તેમને રૂબરૂ મળવાનો અને અંગત સંપર્ક સાધવાનો યોગ બની શકે તેવું છે. તેમનાથી નારાજ થવાના પ્રસંગે રાજકોટના નામદાર રેસીડન્ટ પણ આપણા આંગણે જ છે. નામદાર જમસાહેબ સાથે કાઠિયાવાડનો લોહીનો સંબંધ છે. તેઓ આપણામાંનાં જ છે, આપણી વૃત્તિઓ સમજી શકે તેવા છે, અને આપણા અંગત લાભો ઝીલી શકે તેવા છે. જામનગરમાં એક વખત પેળાખી બીજી વખત બંગાલી, ત્રીજી વખત સિંધી, અને ચોથી વખત મદ્રાસી એમ, મંસ્કારે કે વ્યવહારે મેલ ન હોય તેવા દિવાનો આવવા સંભવ નથી કે જ્યોત્તિ આપણા ચક્રચુડામણિનું તંત્ર વિદેશીય બનવાનો મંભવ ઉભો થાય. જામનગર રાજ્યમાં લોકોની પરંપરાગત માન્યતાઓ અને વૃત્તિઓને સખ્ત આંચકા લાગે તેવા વિદેશીય, અણુપચ્યા તત્વોના વિચારની પ્રધાનતાવાળા કાયદા કાનુન, સુધારાના બહાને ચલા નથી. જામનગરમાં બધાં તત્વો સંગતિય છે અને રહેશે. આ બધા પ્રશ્નો જામનગર સાથે સંપર્કમાં આવવાનું આરંભણુ કરતા નથી ?

નામદાર જમસાહેબને ન્હાના તાલુકાઓ તરફથી તેમની કાયમી સલામતીનાં જે વિધાનો સૂચવવામાં આવશે, તે તેઓ જરૂર અપનાવી લેશે. તેઓ પોતે પણ પોતા તરફથી તેવી યોજના માટે સૂચનો આપશે, આ વિષયમાં બહુ ગંભીરપણે ઝોર કરી, તમામ સૂચવાતી યોજનાઓના લાભાલાભની ગણતરી કરી, સૌથી વધારે સલામતિની યોજના વિચારી કાઢી ઘટે, અને એ વિચારણાના ક્રમમાં અમારું આ સૂચન પણ અમારા બંધુઓ ખાસ કાળજીપૂર્વક વિચારે, એવી અમારી વિનંતી છે. આ વિચાર કાયમની યોજનાનો છે. માટે દરેક સૂચના માટે તેના ઐતિહાસિક પૂર્વગો અને આજની સંભાવનાનો ખાસ વિચાર કરવો ઘટે.

* લેખક

ચુડાસમા મનુભા પાતાભાઈ શેર

લેખ ત્રીજો

ફેરફારને અંગે કાઠીઆવાડના તાલુકદાર ભાગદારોને વડોદરાના છત્ર નીચે લેવા ધણા વખતથી મોટી જહેમત ચાલી રહી છે, એ તો આખા ગુજરાત કાઠીયાવાડમાં જાણીતી વાત છે. કાઠીયાવાડના એજન્સી સત્તાવાળાઓએ મૂળ કાઠીયાવાડના તાલુકદાર-ભાગદારોને વડોદરાના છત્ર તળે સંબંધ ધરાવનાર વ્યક્તિઓને પુછ્યા સિવાય ધકકેરી દેવા ના પાડેલી. તે ઉપરથી તાલુકદાર ભાગદારોને સમજાવી, વડોદરાના છત્ર નીચે લઈ જવાને માટેનાં ચક્રો ગતિમાન થયેલાં. અને એ પ્રયાસમાં અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ અજમાવવામાં આવેલી, પરંતુ તેમાં ધારવા જોઈતી જાહેરી ફત્વે ન મળવાથી પોલીટીકલ ખાતાની લાગવાગળું શરૂ પછી ઉપયોગમાં લેવાનું વડોદરા રાજ્ય તરફથી થોડા માનવામાં આવ્યું. અને તેથી ઇન્ડિયા ગવર્નમેન્ટના પોલીટીકલ ખાતા મારફત વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટસના સાબરકાંઠા, કાઠીયાવાડ, અને ગુજરાત સ્ટેટસના મહીકાંઠા વિગેરેના પોલીટીકલ ખાતાની લાગવગળે ઉપયોગ વડોદરા રાજ્યને મળી શકે તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો હોય એવાં ચિન્હો જોવામાં આવેલાં. એ પ્રમાણેની સહાયતા વડોદરાને મળી છે, અને વડોદરાના છત્ર તળે જવા પોલીટીકલ ખાતા તરફથી પણ ચિકારા ચાલુ છે. એ દર્શાવવા દેવાકાંઠા એજન્સી, સાબરકાંઠા એજન્સી, બનાસકાંઠા એજન્સી વિગેરેના પોલીટીકલ ખાતાઓ તરફથી તાલુકદાર ભાગદારોને પત્રો લખવામાં આવેલા, તેમાંના કેટલાક પત્રો વડોદરા તરફથી ફેરફાર પત્રિકામાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા. આ બધી શિકારસ સાથે વડોદરા તરફના પત્રને વેગ આપવામાં આવ્યો, અને વડોદરા તરફનો પ્રયત્ન કરનારાઓ તરફથી સામ, દામ, દંડ અને બેદ એ બધી રીતિઓ અખત્યાર કરવામાં આવી. અને ધણા કિસ્સાઓમાં એ નીતિઓનો અતિરેક પણ થયો, એમ જાહેર ચર્ચામાં બહુજ જોર શોરથી કહેવાયું છે. આ પ્રયત્નોમાં નાણાં, દારૂ, અને માયાવી આશાઓનાં ધણા પ્રલાભો છુટ્યા

દેવામાં આવ્યાં છતાં, કાઠીયાવાડના તાલુકદાર-ભાગદારોનો બહુ મોટો ભાગ એ પ્રલોભનોથી પર રહ્યો, અને વડોદરાના છત્ર નીચે જવા પોતે ખુશી નથી, એમ બહુમોટા ભાગના તાલુકદાર-ભાગદારો તરફથી જાહેર થયું. આવી રીતે કાઠીયાવાડના તાલુકદાર-ભાગદારોને અપાયેલાં પ્રલોભનો ફાગટ ગયાં, અને તે પાછળનો ખર્ચ પણ બધો ફુગ્ગલ ગયો, એમ જ્યારે વડોદરાના સત્તાવાળાઓના જોવામાં આવ્યું, ત્યારે હવે તેઓ તરફથી નવી જાણ મોકલવામાં આવે છે, એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે. અને આ નવી જાણ સામે પણ કાઠીયાવાડના તાલુકદાર-ભાગદારો અખત્યાર રહી સ્થિત રહે, એ માટે આ ચેતવણીનો સુર કાઢવામાં આવે છે.

ફેરફારને અંગે, દેશી રાજ્યો અને ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાના પોલીટીકલ કાણુ તળેના તાલુકાઓ જાગીરા, વિગેરેને અખિલ હિંદના ફેરફારમાં પણ તેઓની પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છા થાય તો અને ત્યારેજ, તેઓ તેમાં જોડાય એ જાતની બાબતો, ન્યાયી, અને ઉચ્ચ નીતિ ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટમાં સ્પષ્ટિથી સત્તાવાળાઓ તરફથી જાહેર કરવામાં આવી છે, એ બાબતમાં શાહી સરકાર દબાણ કરવા ચાહતી નથી, પણ તમામ સ્ટેટા, તાલુકદારો અને ભાગદારો પોતાની સ્વેચ્છાથી નિર્ણય કરે એવી ચાહના તે સરકાર તરફથી જાહેર થઈ છે: અને માટેજ દેશી નાના મોટા રાજ્યો અને જાગીરાઓ હજી સુધી પોતાનો સ્વેચ્છાનો નિર્ણય જાહેર કરેલ નથી. તેને અંગે અખિલ હિંદના ફેરફારની યોજના અપૂર્ણ રહી. ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ પ્રમાણેની હિંદની મધ્યવર્તી સરકારના બંધારણને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપી શકાયું નથી. છતાં, વડોદરા રાજ્યનો આગ્રહ કાઠીયાવાડ ગુજરાતના તાલુકદાર-ભાગદારોની ઇચ્છા જાણવા સિવાય, અથવા તો તેમની અનિચ્છા હોય છતાં પણ, પોતાના છત્ર નીચે તેમને જોડી દેવા માટેનો હવે યથો છે, એવી વાત જાહેર આવે છે. આનો સિદ્ધો અર્થ એ થાય છે કે કાઠીયાવાડના

તાલુકદાર-ભાગદારોને ફેડરેશનના વિષયનો સ્વનિર્ણયનો હક્ક વડી સરકાર એથી હયે, અને કલમને અંતરે આ તાલુકદાર-ભાગદારોને વડોદરા સાથે સંકલિત કરી, વડોદરા ને કાઠીયાવાડ ગુજરાતના રાજ્યોના મંડલ-શરતું ગૌરવ અને પદ આપવામાં આવે એવો વડોદરા રાજ્યનો આગ્રહ છે. અને એ આગ્રહની યોજના અમલમાં લાવવા માટેના પ્રયત્નો પુરા વેગથી અપ-સાર કરવામાં આવતા હોય તેવું જણાય છે. ગુજરાત સ્ટેટમાં અને સાબરકાંઠા, બનાસકાંઠા એન્ડ-સીઓમાં ઓછાવત્તા તે રીતના પ્રયત્નો અમલમાં છે, અને હવે કાઠીયાવાડમાં પણ પરોક્ષ રીતે નહિ પણ પ્રત્યક્ષ રીતે એ અમલમાં મુકવાની કોશિશ હાથ ધરવામાં આવી હોય તેવું દેખાય છે.

વડોદરા રાજ્યના મોટા અમલદારોની દોડધામ હમણાં રાજકોટ અને વઢવાણ વચ્ચે ખુબ યથ રહી છે. વળી પાછા આજકાલમાં પણ એ અમલદારી ધામા કાઠીયાવાડમાં પડવા લાગ્યા છે. અને વડોદરાના દિવાન સાહેબ પણ કાઠીયાવાડની ભૂમિને હમણાં હમણાં બહુ પાવન કરી રહ્યા છે, અને ત્રીજી ઝોગસ્ટે વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટમાં રેસીડેન્ટ સાહેબને મળવા તેઓ આવતા હોય તેવું સંભળાય છે. આ બધી હોલચાલો અર્થસુચક છે. આની સામે કાઠીયાવાડના તાલુકદાર-ભાગદારોએ પણ એન્ડ-સીને અને એન્ડ-સી મારફત નામદાર તાજના પ્રતિનિધિ સાહેબને સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ કે ફેડરેશનના વિષયમાં ના- હોદી સરકારે નાના મોટા રાજ્યો અને તાલુકદાર-ભાગ-દારોને સ્વનિર્ણયનો જે હક્ક આપ્યો છે, તે કોઈ પણ સંભેગમાં અને ગમે તેવા લાગવગવાળા રાજ્યની માગણી સ્વીકારીને પણ નાછુદ થવો જોઈએ નહિ. ગુજરાત-કાઠીયાવાડના તાલુકદાર-ભાગદારો આ વિષ-યમાં ગંભીરપણે વિચારતા થયા છે, અને ના- હોદી સરકારે બક્ષેલા એ હક્કનો અમલ તેઓ સમજપૂર્વક જ કરશે. રજપુતાના અને મધ્યપ્રાંત એન્ડ-સીમાં સંખ્યા-બંધ ગામો જુદાં જુદાં દેશી રાજ્ય વચ્ચે સોંપી દેવામાં આવ્યાં, એ ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન ગુજરાત

-કાઠીયાવાડમાં ન થાય, તેને માટેની તકદારી તાલુકદાર-ભાગદારોએ રાખી, એ વિષયમાં તેઓને જોલવાનો પણ વખત આવે તે પહેલાં વડોદરા નીચે તેમને ધક્કેલાવી દેવાની પેરવી ન થાય એને માટે ચાંપતા પ્રયાનો લેવા જોઈએ.

તાલુકદાર-ભાગદારોએ આખરી નિર્ણય શું કરવો એ બાબતની જુદી જુદી વિચારણાઓ હજી થઈ રહી છે. એ બધી વિચારણાઓનું તારતમ્ય બંધે પાછળથી નીકળે, પરંતુ તાલુકદાર-ભાગદારો, એ અદલા બદલાની નિર્ણય વસ્તુઓ નથી કે તેનું સાદું કોઈ રાજ્ય, પોલીટીકલ સત્તાવાળાઓ સાથે કરી બળ, પણ તાલુકદારો-ભાગદારો પોતાના હક્ક અને હિત સમજી સ્વનિર્ણય કરવાનો હક્ક ધરાવનાર વ્યક્તિ-ઓ છે, અને સ્વનિર્ણયથી જ ફેડરેશનને અંગે પોતાની ઇચ્છાથી જે કરવું હશે તે કરશે, એવો તેઓનો મક્કમ નિર્ણય પોલીટીકલ સત્તાવાળાઓ પાસે રજૂ કરી, તે બાબત સંગઠનપૂર્વક કામ કરવાની ચળવળ ટુરત હાથ ધરવી જોઈએ.

તા. ૨-૮-૩૮ રાજકોટ.

નડેગ દેસરીસિંહજી લાવસિંહજી

લેખ ચોથો

હાલમાં ફેડરેશનની યોજના દોદી સરકાર તૈયાર કરી રહી છે તેવા પ્રસંગે એન્ડ-સી યાણાનો સવાલ પ્રથમ દષ્ટિગોચર થાય છે. યાણા તાખાના બીન હકુમતી તાલુકદારો ભાગદારોને તાખામાં લેવા ધણાં મોટાં રાજ્યોએ પ્રવાસ કરી દીધા છે અને મોટી યોજનાઓ વચનોની જાહેરાતો કરી છે, તેમાં જમા-બંધી, યાણા વરાડ, કેળવણી, વારસા વગેરે બાબ-તોમાં રાહતો આપવા વચનો આપ્યાં છે અને પગા-રદાર મોટા એન્ડ-સી રાખી તથા રાજ્યના નોકરો અને નોકરોના સગા સંબંધીઓ કોઈ લાગવગ તાલુક-દાર ભાગદારોમાં ધરાવતા હોય તેમની સહીયોથી મેનીફેસ્ટ બહાર પાડી લલચાવવા દરેક પ્રયાસો થાય છે. તો એન્ડ-સી યાણા તાખાના લાભઝોને મારી

વીનતી છે કે તેવાં પ્રાસંગિક વચનોથી દોરવાઈ જવા જેવું નથી. નાણા સંબંધી જમાબંધી થાણા, વરાડ વગેરે વચનો પ્રાસંગિક છે તે વખત પસાર થઈ ગયા પછી એક યા બીજી રીતે નવા કરવેરા પડશે માટે એજન્સી થાણા કાઢી નાંખવામાં આવે અને કોન્ફીડરેશનની યોજના જે થાણા તાખાના ધણા તાલુકદાર ભાગદારોનું એકમ સાધી સફળ બનાવવી મુશ્કેલ છે એટલે કે અસંભવિત છે છતાં પણ જે કોન્ફીડરેશન યામ તોપણ કાયમી કેઈ રામ્પ કે પ્રેસીડેન્ટને કાયમી વંશ પરંપરા માટે રામ્પ જેવા પસંદ કરવામાં આવે તોજ Instrument of accessionમાં સહી કરવા સત્તા આપવામાં આવે તોજ તેવું કોન્ફીડરેશન કરી ફેડરેશનમાં દાખલ થઈ શકે, જે અશક્ય છે. એમ છતાં પણ કોન્ફીડરેશન કરી ફેડરેશનમાં થાણા નોડાય તો તમામ અર્થ તેવા કોન્ફીડરેશને ઉપાડવું નોંધવું. અત્યારે જમાબંધી થાણા વરાડનું અર્થ હારવું મુશ્કેલ પડે છે તો કોઈ રીતે કોન્ફીડરેશન આ અર્થ ઉપરાંત ફેડરેશનનું બીજું વધારે અર્થ આવે તે ઉપાડી શકે નહિ અને કોન્ફીડરેશન ચાલે પણ નહિ માટે કોન્ફીડરેશન પણ અશક્ય વસ્તુ છે કારણ તાલુકદાર ભાગદારો નવા રામ્પ ઉભા કરવા અને તમામ હકુમત તેવા કાયમી પ્રેસીડેન્ટને સોંપવા ખુશી ન હોય એ સ્વાભાવિક છે.

હવે British India કે નોડેના સુવ્યવસ્થિત દેશી રાજ્યમાં નોડાવા સંબંધી વિચાર કરવાનો રહે છે. આ સંબંધી હમણા "દેશીરાજ્ય" નામના ત્રિમાસિકના એપ્રિલ જુનના અંકમાં "એક અબ્યાસી" એ ધણા જ વિચારપુર્વક પોતાના અભીપ્રાયો વીત્યારે જણાવેલ છે તેમાં તેઓ British Indiaમાં નોડાવામાં ફાલમાં થાણા તાખાના તાલુકદારો ભાગદારોને ભોગવતા હકોનો ભોગ આપવો પડશે અને તે ઉપરાંત બીજા નવા કાયદાઓ કરી British Indiaમાં ફાલમાં Tenancy (કાયમી ખેડ હક) બીલ વીગેરે પ્રસિદ્ધ પણ શંકા ગયેલ છે, તેવા કાયદાઓથી તાલુકદારોના હકો નાશદ થવાના છે એટલે તાલુકદારોનું

Expropriation એટલે ખાલસા, આવા કાયદાઓથી થઈ જવાના છે. તે સિવાય જમીન મહેસુલની આવક ઉપર કરવેરા પડવાના છે. ગ્રામપ્રત્યાયતો વગેરે સ્થપાશે, તેમાં હાઉસ ટેક્સ, ધંધાદારી. ઉપર કર વગેરે પડશે એટલે એ રીતે તાલુકદારો, લાંબા વખતથી પેલા ભોગલ બાદશાહોના પહેલા ભોગવતા આવેલા સ્થાપીત હીત હકો ઉપર ત્રાપ પડશે. તે બધું જણ્યા જેવા પછી હમણાં મહેરબાન એજર ઉદેશિહજ સાહેબ British Indiaમાં એજન્સી થાણાના તાલુકદારોને નોડાવા સલાહ આપે છે અને 'ક્વિટ મિન'માં લેખો લખે છે અને બીજા બાજુ રાજકા વીગેરે તાલુકદારોની મીટીંગમાં તાલુકદારોને Expropriation ખાલસા કરવા કોંગ્રેસ સરકાર ઈરાદા રાખે છે. તેવાં બાપણે Tenancy બીલ વિરુદ્ધ કરી ઈરાવો પસાર કરી નામદાર ગવરનર સાહેબને ખાસ સત્તા વાપરી વચમાં આવવા તારો કરે છે એટલે હવે આમાં સાચું અને ખોટું શું તે મુકરર કરવું મારા જેવા એજન્સી થાણા ભાગદારને માટે બહુજ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. માટે મારી સાદી સમજ પ્રમાણે ખાસ સલાહ છે કે જે એજન્સી થાણા તાખાના તાલુકદારો જમીનના માલીક મટી સાધારણ રૈયતવારી હકો ખેડુ જેવા હકો ભોગવવા તૈયાર હોય અને તેવા ભોગ આપવા તૈયાર હોય તોજ British Indiaમાં જવા વિચાર કરવા જેવું છે. સં. ૧૮૫૭માં ન્યારે બ્રીટીશ સરકારે દેશી રાજ્યો ખાલસા કરવા નીતિગ્રહણ કરી ત્યારે દેશી રાજ્યોએ આપણા બાપદાદાઓએ આ ગરાસ સાચવવા બળવો કર્યો અને માર્યાં આપ્યાં તે ગરાસ હવે એજર ઉદેશિહજ સાહેબની સલાહ મુજબ બ્રીટીશ ઈન્ડીયામાં નોડાઈ ખાલસા થવા માયું ધરવા બરાબર છે, માટે બ્રીટીશ ઈન્ડીયામાં નોડાવું તે કોઈ રીતે સલાહકારક નથી.

હવે દેશી રાજ્યો સંબંધી વિચાર કરીએ. દેશી રાજ્યોમાં જવા સાફ સુવ્યવસ્થિત તંત્ર ચાલતું હોય અને જેની સામે એક લોહીનો સંબંધ હોય જેમની

સાથે સારા નરસા પ્રસંગે એકત્ર થઈ વાત વિચાર કરવાનો વહેવાર હોય તેવા રાજ્યોના તાબામાં જવું એ વધારે શ્રેયસ્કર છે. કારણ કેહેવત છે કે “Blood is thicker than water” એ કેહેવત મુજબ પિતૃરાજ્યમાં જોડાવું તે સારૂ છે વળી હવે દેશી રાજ્યો ફેડરેશનમાં જોડાશે અને વળી અત્યારના રાજદારો વાતાવરણ પ્રમાણે દેશી રાજ્યો જેવી રીતે બાધાતો મુળ ગર-સીયાઓના હક્ક ઉપર ત્રાપ મારતા હતા તેવું થઈ શકશે નહિ. વળી ફેડરલ કોર્ટમાં બાધાતોના હક્ક ખાખત અપીલો લઈ જવાનો હક્ક કરારમાં દાખલ કરાવવાથી વિશેષ સલામતી રહેશે. પિતૃરાજ્યને બાધાતો માટે જરૂર હકથમાં કાંઈક સ્થાન હોય અને દેશી રાજ્યના તથા બાધાતોના હક્કોને કાંઈપણ કાયદાથી નુકસાન કે હરકત થાય તો દેશી રાજ્ય પણ તેવા તેટલા હક્કો શુભાવે માટે સહેજે દેશી રાજ્યો બાધાતોના હક્કોનું રક્ષણ કરશે. દેશી રાજ્ય પસંદ કરવામાં અન્ય કોઈ મોડું રાજ્ય પસંદ કરવા કરતાં પિતૃરાજ્ય પસંદ કરવું તે વધારે સારૂ છે. કારણ તેમને હમેશાં પોતાના બાધાતો માટે લાગણી રહે તે સ્વાભાવિક છે, એજન્સી થાણા તાબાના તાલુકદારો ભાગદારો મારા વિચારો શાંતીપૂર્વક વાંચી વિચાર કરશે એમ આશા રાખું છું.

લી૦

એજન્સી થાણા તાબા ભાગદાર

લેખ પાંચમો

ફેડરેશનને અંગે કાઠીયાવાડના હકુમતવાળા અને ખીનહકુમતી તાલુકદારો-ભાગદારોને વડોદરા રાજ્ય સાથે જોડાઈ જવા માટે તે રાજ્ય તરફથી આમત્રણ આપવામાં આવે છે, અને એ આખન કેટલાક વખતથી ખડુ સખત પ્રચાર ચાલી રહ્યો છે આ ખાખતમાં ઇતિહાસ અને પૂર્વ પરિચયની દ્રષ્ટિથી વડોદરા રાજ્યનો દાવો ફેટલો નબળો છે એ શ્રીમાન યુગાસમા મનુભાઈ પાતાભાઈએ કાઢેલ પત્રિકા ઉપરથી જોઈ

શકાય છે. આ પત્રિકામાં વર્તમાન સ્થિતિએ વડોદરાનો દાવો, કાઠીયાવાડમાં રહેલા તાલુકદાર-ભાગદારોએ તેમની પોતાની અને તેમની રૈયતની નજરે સ્વીકારવા યોગ્ય છે કે કેમ, એ આખા પ્રશ્નનું એક દ્રષ્ટિબિંદુ ચર્ચવામાં આવશે.

૨. પહેલાં તો વડોદરા રાજ્યની વ્યાપાર ઉદ્યોગની નીતિ તપાસીએ. છેલ્લાં આશરે પંદર વર્ષથી દેશી રાજ્યોના બંદરોની ખીલવણી સફળ થઈ શકે એવી સમિતિ નવાનગર રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવી, ત્યાર પછી વડોદરા રાજ્યના આખા બંદરની ખીલવણી કરવા માટે ભગીરથ યત્ન કરવામાં આવ્યો છે. અને તેને અંગે વડોદરાની જગત નીતિ અને વ્યાપાર નીતિમાં ઘણી કૃત્રિમતા દાખલ કરવામાં આવી છે. આખા વડોદરાથી આશરે ૩૮૦ માઈલ દૂર છે, અને એ રાજ્યના નવસારી ગણદેવી વગેરે ડીરટ્રીક્ટો તો એથીએ દૂર છે. કઠી મહાલથી આખા આશરે ૩૦૦ માઈલ દૂર છે. અમરેલીથી આખા લગભગ ૨૨૫ માઈલ દૂર છે. કોડીનાર ૨૫૦ માઈલ દૂર છે. અને આ બધા મહાલો અને આખા પોર્ટ ઉપર વચ્ચે Foreign Railways છે. જે આખા પોર્ટ ઉપર ઉતરતા માલ માટે આકરામાં આકરા દર લીએ છે. વડોદરાને નવસારી ને મુંબઈ નજદીક પડે, અમરેલીને ભાવનગર નજીક પડે, કોડીનારને વેરાવળ નજીક પડે. છતાં વડોદરા રાજ્યના દરેક મહાલમાં પોર્ટ આખા ઉપર આવેલો માલજ વાપરવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. અને નેવનાં પાણી ભોજો ચડાવવાના અખતરા પ્રજના ભોજે ચાલી રહ્યા છે. વડોદરા રાજ્યના દરેક મહાલની આસપાસ પરરાજ્યનાં ગામોમાં ખાંડ, કાપડ, લોખંડ વગેરે આપાતુ માલ જે બાવે મળી શકે તેના કરતા વડોદરા રાજ્યના ગામોમાં સવપા બાવે તેજ ચીજો મળે અને તે ચીજો આપોર્ટને ખીલવી વડોદરા રાજ્યને સમૃદ્ધ કરવા માટે, ગરીબ પ્રજાએ મ્હોટાભોજો વાપરવી, તેવાં ફરમાન અમલમાં છે. આ નીતિ વિદ્વાતક નથી? તે રીતે વ્યાપાર ઉદ્યોગની ખીલવણી થઈ શકશે? અરે,

રાજ્યની પ્રજા આમ મુંડકી વેરો ક્યાંસુધી સહન કર્યે જશે? વડોદરા રાજ્યની પ્રજા થવામાં બીજા લાલ મળતા હોય કે ન મળે, પણ હંમેશની વપરાશની ચીજોને માટે અદનામાં અદના શહેરીને પોતાના લોહીના ટીપાના પૈસામાંથી આશરે ૨૫ ટકા બેટલું દેશદાણુ આપેજ છુટકા.

૩. વડોદરા રાજ્યના બ્યાપારી ખાતાને, પોર્ટ ઓખાથી માલ લાવતાં જે આકરમાં તુર આપવાં પડે, તેનું વળતર બીજી રીતે આપવાની યોજના મગજમાં ફરતીજ નથી. અને આવી રીતે જળદાર્ધથી ઠંડવેલા માલના આંકડા, નામદાર મહારાજ સાહેબ પાસે કાગળ ઉપર ચીતરી નામદાર મહારાજ સાહેબના રાજ્ય અમલમાં બ્યાપાર ઉદ્યોગ ખુબ તપે છે, એવી બ્રામકે હકીકતો રજુ થાય છે. ઉદ્યોગમાં પણ તેમજ છે. પોર્ટ ઓખાનો સીમેન્ટ અને મીઠું, આખા રાજ્યમાં વપરાવા નોંધએ, એવા વટહુકમના કેરડા વિઝાતા રહે છે. એ ઉદ્યોગને પાણી વગેરેની સગવડ નોંધએ; તેની યોજના આજ દશ દશ વર્ષે પણ ઓખામાં થઇ શકી નથી. એટલે એ ઉદ્યોગો માટે નોંધતા પાણીને માટે મોટા ખર્ચો ઉદ્યોગો ઉપરજ પડે છે, અને પરિણામે તે માલ વાપરનાર ઉપર પડે છે. બ્યાપાર ઉદ્યોગમાં સત્તાવાળાઓની ધૂનની જહાંગીરીથી રાજ્ય ચાલે અને પ્રજા આબાદ થાય એ કોઇએ સ્વપ્નામાં પણ અનુભવ્યું છે? આ જહાંગીરી સામે ખુદ વડોદરા રાજ્યની પ્રજાનો ઉકળાટ અને પોકારો વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. પણ તે કોઇના કાન સાથે અચડાય છે ખરા? કોઈ પણ રાજ્ય જે પોતાને પ્રગતિશીલ માનતું હોય, ત્યાં આવી મહમદ બેગડાની કહેવાતી ગાંડાઈથી પણ ચડી જાય તેવી વિધાતક નીતિ નથી શકે ખરી? જ્યાં આ અમલકાર પ્રજાના અવાજને શુંગળાવીને પણ વડોદરા રાજ્યના વહીવટમાં ચાલી રહ્યો છે. આ વહીવટમાં જે તાલુકદાર કે પ્રજા જાય, તેને આ અવગણ વહેંચ-માંજ ગળદાં ખાવાનું રહેશે. કાઠીયાવાડના તાલુકદાર, ભાગદાર તથા તેમની પ્રજાને આ મંજુર હોઇ શકે!

આ એકજ પ્રશ્ન અત્યારે તો વડોદરા તરફથી સુંદર પ્રલોભનો ધરનાર સામે હું મુકું છું, અને કાઠીયાવાડની જનતાને અનુરોધ કરું છું કે, જ્યાં વ્યવહાર અને અર્થશાસ્ત્રના નિયમોથી વિપરિત દશા ચાલતી હોય, અને પ્રજાના ગમે તેટલા કારમા ભોગે રાજ્યનું ખંદર ખીસવાના અમલદારી છંદોને ફાલવા કુલવાની દુર્નોતિ પ્રજાના અવાજની ગણુના કર્યા વિના, અમલમાં રહેતી હોય તે રાજ્યના છત્ર નીચે જવું એ તાલુકદાર, ભાગદાર અને રૈયત વર્ગ એ બધાએ ધીમા અદરથી આર્થિક આપધાત કરવા સમાન છે.

શ્રી. મનુભાઈનાં દ્રષ્ટિબિંદુમાંના દરેક મુદ્દાએ સાથે હું સંમત થાઉં છું અને તેમણે કાઢેલી પત્રિકાના મુદ્દાઓને તે બાબતમાં હીત ધરાવતા ભાષણોએ વાંચી જ્યા તથા વિચારવા મારી નામ વિનંતિ છે.

વાઘેલા ચંદ્રસીંહજી અને સીંહજી

લેખ છઠો

સમયાય તંત્ર માટે નાં હોંફુધાન સરકારના કાયદાને અંગે નાનાં રાજ્યોને નાં વાર્ષિકરોષે પસંદ કરેલી સ્કીમ સંબંધે એમનો શું વિચાર છે તે સત્તાવાર રીતે પુછવામાં આવ્યું છે અને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જો આ યોજના અમલમાં ન આવે તો બીજો રસ્તો ફક્ત કોનશીડરેશન યાને સંધતંત્રનો જણાય છે, અને તે કોનશીડરેશનમાં હાલ નાનાં રાજ્યો જે અધિકાર ભોગવે છે તે કોનશીડરેશનના મુખ્ય રાજ થશે, તેના અધિકારમાં બેળાઇ જશે અને તે ઉપરાંત હાલ રૈયતની સુખાકારી અને ખંદાબસ્ત માટે સાધારણ રીતે પ્રાતિક્ષ સરકાર જે અર્થ વેઠે છે તે બધા અર્થના માટે પુરેપુરો બોલો તેઓને હવેથી ઉકાવવો પડશે. એટલે હાલ જે અર્થ શ્રીં ગાયકવાડ સરકાર અગર નાં. હોદી સરકાર વેઠે છે તે હવે પછી તેવાં નાનાં રાજ્યો પોતાનું સંધતંત્ર રચે તો તેઓને પોતાને જ વેઠવો પડશે.

આથી એવું નથી થતું કે એ રીતેને અત્યારે

પોતાનું લવિષ્ય ગમે તે રીતે ફેરવવાનો અધિકાર છે. શ્રી. ગાયકવાડ સરકાર અને જે તે રેલોનો પૂર્વ તથા આજી સંબંધ બાંધી ના. વાઈસરોયે પસંદ કરેલી યોજના સિવાય બીજી કોઈ યોજના બીજા કોઈ રાજ્યો કરે તો તે બદલ તેમનો અલિખ્ય પણ માગ્યો નથી. અને પિતૃત્વના કારણથી કોઈ રાજ્ય એવી યોજના કરે તો તેને સત્તાવાર ટેકા હોઈ શકે જ નહીં. પિતૃરાજ્યો સાથે આ રેલોનો સંબંધ મોગ-લોના વખતથી જ છુટી ગયો છે. કનલ નોકરની રેલવેમાં પિતૃરાજ્યોને પોતાના પ્રથમના લાખાતો અગર તાખાનાં નાનાં રેલો માટે જવાબદારી લેવાની તક આપેલી, તે પિતૃરાજ્યો પોતાના હિતનો વિચાર કરી પોતાથી જ જતી કરી શ્રી. ગાયકવાડ સરકારને તથા ના. કંપની સરકારને વિનંતિ કરી છે કે એ જવાબદારીમાંથી અમને મુક્ત કરવા નોંધે. લગ-ભગ ૧૨૫ વર્ષથી આ જવાબદારી ના. અંગ્રેજ સરકારે અને શ્રી. વડોદરા સરકારે સંયુક્તપણે માથે લીધા પછી હવે આ પિતૃરાજ્યોએ છોડી દીધેલો હક્ક પાછો નવેસરથી ક્યાંથી ઉભો થાય એ વિચારવા જેવું છે. એટલે અત્યારે તો નાનાં રેલોને પુછવામાં આવ્યું છે તેનો જવાબ વડોદરાની યોજનામાં તેમને શી હરકત આવે છે અગર કોનફીડરેન્સ-સંઘતંત્ર તેમનાની યર્થ શકશે કે નહીં એ પુરતો જ તેઓએ આપવાનો રહે છે.

ત્રાહિત માણસો જેમને આ સંબંધ આંતરિક માહિતી છે તેમના કહેવા પ્રમાણે કાઠીઆવાડમાં અને બીજા ટેકાણે નાનાં રાજ્યો તરફથી આ પ્રમાણે જ વિચારણા થઈ છે. લગભગ જેમને અધિકાર નથી એવાં બીજા હકુમતી રાજ્યોએ કેટલાક ફેરફાર સાથે વડોદરાની યોજના તેમને પસંદ છે એવો જવાબ આપ્યો છે. હકુમતી નાનાં રાજ્યો હલુ વિચાર કરે છે કે કોનફીડરેન્સ એટલે સંઘતંત્રમાં આપણી સ્થિતિ શું થશે, અને કોનફીડરેન્સ શક્ય અને હિતાવહ ન લાગે તો આપણે વડોદરા સાથે જોડાવા માટે વડોદરાની યોજનામાં શા શા ફેરફાર માગવા નોંધે. એક થાણાંમાં બીજા હકુમતી રાજ્યો પછાડી કેટલાકે તો વડોદરાના સાથે જોડાવા બદલ નિર્ણય કરી એ આખતમાં પોતાની ખુશી બતાવી છે અને બીજાં

કેટલાંક હકુમતી નાનાં રાજ્યો હલુ વિચાર કરે છે. વડોદરાની યોજનાનો કોઈ ટેકાણે વિરોધ થયેલો નથી. કેટલાક કાંકોરો ફરી જાય છે એમ કહેવામાં કંઈ તથ્ય હોય એમ લાગતું નથી. ઉલટું જેમણે યોજના સ્વીકારવા ખુશી બતાવી છે તેમણે પોતાની ગરીબ સ્થિતિને લીધે વડોદરાની યોજના જેમ અને તેમ જલદી અમલમાં મુકવા માટે એજન્સીમાં લખાણ કર્યાનું પણ જણાય છે.

આવીજ સ્થિતિ સાબરકાંઠા અને રવાકાંઠામાં હોવાનું ચોક્કસ જાણવામાં આવ્યું છે.

આ સવાલ સાથે હાલમાં ઝોખાબંદર સંબંધી જકાત બદલની વડોદરાની નીતિના સવાલ સંબંધી કેટલાંક પેપરમાં ઉઠાપોઠ થાય છે, પરંતુ તે ગેર-સમજને લીધે છે. એ સંબંધે સત્ય હકીકત શું છે તેની સ્પષ્ટતા વડોદરાની ધારાસભામાં થઈ ગઈ છે. ઝોખા સંરક્ષક જકાત જે મહેસાણા અને અમરેલી પ્રાંતમાં લેવામાં આવે છે, તેથી માલ વાપરનાર જનતાને માલની કીમત વધારે આપવી પડે છે એમ જણાવવામાં આવે છે તે હકીકતમાં સત્ય નથી. જો કે ઝોખાબંદર કાઠીઆવાડનાં ઇતર બંદરો કરતાં વેળું છે, તો પણ ત્યાં સ્ટીમરો છેક ડકકા મુધી આવતી હોવાથી દરીયામાંથી વહાણમાં માલ ભરવાનો અને ડકકા મુધી લાવવાનો ખર્ચ અને જોખમ બને છે. એટલે ઝોખાનો માલ બીજી વિશેષ સવ-ડોને લીધે માત્ર થોડા વધુ અંતરના લીધે મેંધી પડે એ સંભવિત નથી.

હાલનો કરાર ના. અંગ્રેજ સરકાર અને શ્રી. ગાયકવાડ સરકાર વચ્ચે થયેલો છે. એવી સવલતો બીજાં રાજ્યોના બંદરોને નોંધતી હોય તો તે માગવા તેમને કંઈ પ્રતિબંધ નથી. પરંતુ તેમ કરવામાં વડોદરા રાજ્યનાં અને એ રાજ્યોનાં બંદરો અસ્પષ્ટ 'સ્વરાજ્યનાં બંદરો' જણાય તેવી ગોઠવણ થવી નોંધે. તે ગોઠવણ કરવા અત્યારના સંસ્થાગોમાં કાઠીઆવાડનાં દરીયાઈ રાજ્યો તઈયાર હોય એમ લાગતું નથી. એટલે ઝોખા બંદર સંબંધી વડોદરા રાજ્યની જકાત નીતિના સવાલ સંબંધે જે ઉઠાપોઠ થાય છે તેમાં પણ કંઈ તથ્ય નથી.

હી. તરસ્થ

કચ્છ અને હુડીયામણ

[કચ્છની પ્રજા પરિવહના અગ્રેસરોએ નામદાર મહારાજા શ્રી. જેઠાભાઈ, કચ્છ નદીને ચણણ અને હુડીયામણની સ્થિતિ પરત્વે એક વિગતેસર નિવેદનપત્ર પેશ કર્યું છે. અને તેમાં રાજ્યની હુડીયામણની નીતિ પરત્વે, તથા તેમાં ફેરફારને શું શું અવકાશ છે અને એ નીતિથી રાજ્ય તથા પ્રજા ઉપર શું અસર થાય છે એ વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. હિંદુસ્તાનનાં પ્રજાં રાજ્યો પૈકી કચ્છ એક એવું રાજ્ય છે કે જેને ચણણની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. ચણણનું સ્વતંત્ર્ય, એ કોઈ પણ રાજ્યના અખંડિત રાજ્યત્વ (Sovereignty)નું ચિન્હ છે. અને તે અદ્યપિ કચ્છમાં હયાતી ધરાવે છે. ચણણનો પ્રશ્ન પણ કઠિન છે. તેમાં ઉમેરણાં જે દૃષ્ટિબિંદુ હોય છે અને તેથી આ આખા પ્રશ્નનું સ્વરૂપ કાંઈક અંશે સમજાય એટલા માટે એ આખું નિવેદન જેમનું તેમ અમે આ નીચે આપ્યું છે. તૃતી]

૧. કચ્છમાં હુડીયામણની વસોયથી ચાલતી આવેલી નુકશાનકારક અસ્થિરતાને પરીણામે પ્રજાનાં આર્થિક જીવનને ગંભીર નુકશાન પહોંચાડી સમગ્ર દેશનું આર્થિક તંત્ર જોખમાઈ પડવાની પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થતાં, શ્રી. કચ્છી પ્રજાકીય પરિવહની સ્થાનિક કમિટિના સભ્યોની અને કચ્છના વેપારીઓના પ્રતિનિધિઓની મંચુકત સલામાં નિર્ણય થયેલાં હુડીયામણ તથા ચણણ સંબંધીનાં મંતવ્યો આપ નામદાર સમક્ષ તાત્કાલિક ઉકેલ માટે રૂબરૂ ચર્ચા કરી પેશ કરવા માટે આગાં પ્રતિનિધિ મંડળ નીમવાનો ઠરાવ થયેલ, તે ઠરાવ અન્વયે આ પ્રતિનિધિ મંડળને મળવાનો જે લાલ આપી પરિસ્થિતિની ગંભીરતા પીછાણી છે, તે માટે અમે અમારા તરફથી તથા શ્રી કચ્છી પ્રજાકીય પરિવહ તરફથી આપ નામદારનો સહકાર માનપૂર્વક આહાર માનવાની રજા લઈએ છીએ.

૨. અમે અમારાં મંતવ્યો રજુ કરીએ તે પહેલાં આપ નામદાર સમક્ષ ઘણી મગફરીથી જણાવીએ છીએ કે સ્વતંત્ર ચણણનો હક્ક જે હિંદુસ્તાનમાં થોડાં દેશી રાજ્યોમાં રહેતા પામ્યો છે તે આપણા કચ્છ દેશમાં હજી પણ અવિચળ છે, એ માટે અમે તથા શ્રી કચ્છી પ્રજા ગર્વ સહીત આનંદ-લાઈએ છીએ, અને તે હક્ક સંબંધી પ્રજાનો વિશ્વાસ કાયમ રહે અને ચણણની આંટ ઉપર ધક્કો પહોંચે નહીં તેવી

શાસ્ત્રીય નીતિ ગ્રહણ કરવા અને ગ્રહણ કરી નિભાવવા માટેની જરૂરીયાત તરફ કચ્છી પ્રજાનાં આર્થિક હિતની દૃષ્ટિએ આપ નામદારનું સંપૂર્ણ માનભાવે પરંતુ ગંભીરતાથી લક્ષ્ય ખેંચવાની પણ સાથે સાથે રજા લઈએ છીએ.

૩. આપણા રાજ્યમાં ફેરી તથા પાંચીમાનું ચણણ છે અને હુડીયામણનો દર ફેરી ૩૭૯ના રૂપિયા ૧૦૦ના ભાવે રાજ્ય તરફથી નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે તે છતાં છેલ્લાં પચાસ વરસોથી તે દર નિભાવવા માટે રાજ્ય તરફથી કશાં બચવાડાં પગલાં અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો અનુસાર કરવામાં આવ્યા નથી. તેમજ રાજ્યની નાણાં વિવયક નીતિ પણ તેવા દરને નિભાવવા માટે અનુકૂળ બનાવવામાં આવી નથી. પરીણામે હુડીયામણનો દર અગર તે નીર્ણયિત દરથી ખસેટી ટકા નીચો થયો છે, અગરતો લગભગ ખસેટી ટકા ઉંચો ગયો છે. પ્રજાની આવો નુકશાનકારક આર્થિક પાલમાલી થતો રહી છે અને ગરીબ પ્રજાનાં મહામહેનતે મેળવેલાં નાણાંની સલામતી રહી નથી. વેપાર ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા છે. અને અતીસવ ઉંચાં હુડીયામણથી ગરીબ પ્રજા અસલ મોંઘવારીમાં પીડાઈ રહી છે. આ પરિસ્થિતિ આપ નામદારથીથી અજાણ હોય એમ અમને માનવા કારણ નથી, પરંતુ તે પરિસ્થિતિ ટાળવા પગલાં કરવામાં આવ્યાં નથી.

૪. આ પ્રશ્ન સંબંધમાં અને હુંડીઆમણ રથી કરવા બાબતમાં શ્રી કચ્છી પ્રજાકીય પરિષદ તરફથી તથા કચ્છની વેપારી પરિષદ તથા વેપારી મંડળો તરફથી વારંવાર ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા છે, તે ઠરાવો આપ નામદાર હલુદ પેશ કરવામાં આવ્યા છે. છેવટ ચાલુ સાલે લગ્યાઉ પરિષદમાં નં. ૧૯ વાળો ઠરાવ પણ પસાર કરવામાં આવ્યો છે આ ઠરાવો થયા છતાં પરિસ્થિતિમાં કશો ફરક પડ્યો નહીં. છેવટ આ પ્રશ્ન ચર્ચા અને ચોખ્ખા કરવા માટે 'પરિષદની સ્થાનિક કમિટિ અને કચ્છના અગ્રગણ્ય વેપારીઓની એક મંચુક્ત સભા શ્રી ભુજપર મુકામે તારીખ ૧૬-૧-૩૮ના રોજ યોજાવામાં આવી, ત્યાં સંપૂર્ણ ગંભીરતાથી ચર્ચા ચાલી અને તે ચર્ચામાં કચ્છના બાહોશ અને અગ્રગણ્ય વેપારીઓએ ભાગ લીધો. ચર્ચાને અંતે આ મંચુક્ત સભાએ સંપૂર્ણ જવાબદારી અને ગંભીરતાથી નીચે પ્રમાણેનો ઠરાવ પસાર કર્યો અને વિગતવાર વિચારણા માટે નવ મુદ્દાઓ નક્કી કર્યા; મજદુર ઠરાવ નીચે પ્રમાણે છે:-

“હુંડીની અસ્થિરતા સંબંધમાં લગ્યાઉ પરિષદે કદેશ કરાવતો અમલ કરાવવા બાબતમાં કચ્છી પ્રજાકીય પરિષદની સ્થાનિક કમિટિ તથા તેમના તરફથી આમંત્રિત થએલા કચ્છના આગેવાન વેપારીઓની આ સંયુક્ત સભાનો ચોક્કસ અભિપ્રાય થાય છે કે હાલની, શ્રી કચ્છી દરબારની હુંડીઆમણ પરત્વેની નીતિ તમા તે અંગેની નાણાં વિષયક નીતિ અર્થશાસ્ત્રના કોઈ ચોક્કસ સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલી ન હોવાને કારણે ઉત્પન્ન થએલ હુંડીઆમણની ભયંકર અસ્થિરતાથી કચ્છની આર્થિક સ્થિતિ જોખમમાં આવી પડી છે અને કચ્છના વ્યાપારી તથા ઉત્પાદક વર્ગોની તથા ખેડૂતો, મજદુરો વીગેરેની નાણાં વિષયક સલામતી રહેતી નથી એટલે આ સભા શ્રી કચ્છ દરબારને અરજ કરે છે કે—

૧. શ્રી કચ્છ દરબારે હુંડીઆમણ પરત્વેની નીતિ તથા તેના અંગેની નાણાં વિષયક નિતિની સ્પષ્ટ જાહેરાત કરવી.

વધુ અરજ કરે છે કે:—

૨. હુંડીઆમણ રથી કરવા માટે અને કચ્છની આર્થિક સમતુલા અને નાણાંવિષયક સલામતી જાળવવા માટે રૂપીઆ કોરીના દર અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત અનુસાર ચોક્કસ રથી કરી તે દર જાહેર કરે.

૩. અને તેને ટકાવી રાખવા માટે તેને અનુકૂળ પોતાની નાણાં વિષયક નીતિ તથા લેતી ફેલીની નીતિ અપત્તવાર કરે.

એ પ્રમાણે તાત્કાલીક કરવા શ્રી દરબારને અરજ કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે નહીં કરવામાં આવે અને અત્યારની આર્થિક રીતે હાનિકારક નીતિમાં તથા તેને અંગેની નાણાં વિષયક નીતિમાં સત્તર સુધારો કરવામાં નહીં આવે તો આ સ્થિતિને કારણે શ્રી દરબારનાં ખાતાઓ જેમ કોરીને બદલે રૂપીઆમાં બંધકાર કરે છે અને લેતી ફેલી કરે છે તેજ પ્રમાણે રૂપીઆનો લઘુવટ સર્વત્ર ચાલુ કરવાની સ્થિતિ ઉપરિચિત થશે અને કચ્છ રાજ્યનાં કોરીનાં ચલણ સમંધમાં પ્રજા વિશ્વાસુ શુભાવી ખેસરો એ વિચારપૂર્વક લક્ષમાં લેવા કચ્છ રાજ્યને આ સભા વિનંતી કરે છે.

૫. વિશેષ વિચારણા માટે અને સ્પષ્ટ મંતવ્યો નિર્ણિત થવા માટે જે સુખ્ય મુદ્દાઓ નક્કી કરવામાં આવ્યા તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. નીચે લખ્યાં લુદાં લુદાં પણ કચ્છી પ્રજાનાં હિતના અંગતુત દર્શિખિન્દુઓ નજરમાં રાખીને હુંડીઆમણનો શું ભાવ કુદરતી ગણી શકાય.

૧. સ્થાનિક કચ્છમાં આર્થિક સમતોલપણ જાળવી શકાય.

૨. વ્યાપાર સરળ થાય.

૩. પ્રજાને અતિ મોઘવારીમાં આવવું ન પડે.

૪. રૂપીઆ કોરીની ખેસત કિંમતની સરખામણી નજરે.

૫. રૂપીઆ કોરીની Demand and Supply નો સિદ્ધાંતની નજરેની સ્થાનિક પરિસ્થિતિ.

૬. કચ્છનું સ્થાનિક કચ્છીયું સ્થાયી-અસ્થાયી-પણું કેટલું તેની વસ્તુસ્થિતિ.

એ સંબંધી બાબતો લુદી લુદી રીતે અને સમ-અને એકરૂપે વિચારમાં લેવાઈ હુંડીનો કયો ભાવ કુદરતી ગણી શકાય તેમ છે.

૨. હુંડીઆમણની આવી અસ્થિર દશા પ્રગ્નને તેમજ વ્યાપારને શું અસર કરે છે.

૩. હુંડીઆમણ સ્થિર થવું જરૂરી હોય તો-

૧. કયા ગાળામાં ભાવ હોવા જોઈએ.

૨. તેમ થવું શક્ય છે?

૩. અક્ય હોય તો શી રીતે?

૪. થવું અશક્ય જણાય તો શું કરવું?

૪. ફેરફારમાં જોડાવાની અક્યવાઓ બાબતને પણ હુંડીઆમણથી ભારે નિસ્પત જણાય છે. આ બાબતમાં દરબારશ્રીજી પાસેથી ચોખી હકીકત મેળવવી જરૂરી છે.

૫. હુંડી ઉંચી થતી જતી હોતાં રૂપીઆનું ચલણ થવાની અક્યવા પ્રત્યેકમાં સ્પષ્ટ વિગત મેળવવી જરૂરી છે કારણકે તે પણ આ બાબતમાં અસર કરે છે.

૬. જો ચલણ બદલાવાની અક્યવા સાચી કરે તો તે માટે અગાઉથી વિચારી નેવા જેવી બાબતો નીચે પ્રમાણે છે:-

૧. ઉંચા ભાવે વસ્તીને રૂપીઆ લેવા પડે તે પરિસ્થિતિને હળવી બનાવવા બાબત.

૨. સ્થાવર ગિલકત તેમજ લેણદેણમાં પ્રગ્નની રોકા છે તે રૂપીઆમાં ફેરવવાના ધોરણ બાબત.

૩. કોરીઓના આકારમાં મહેતાણાં પચારો અપાય છે તેના બદલામાં તેનો શું દર હોવો સુતાસખ છે.

૭. બ્રિટિશ ટેરીફ કચ્છમાં દાખલ થવા બાબતની અક્યવા પણ આ હુંડીઆમણ પર અસર કરે છે તે બાબત.

૮. ઉપર જણાવેલ ૪, ૫, ૬, ૭ મુદ્દા સંબંધમાં શ્રી દરબારે પ્રગ્નને અગમણ ન રાખવા સંબંધમાં કરવા જેવું છે.

૬. ઉપરના મુદ્દાઓ બાબત પ્રગ્નમાં તથા વેપારીઓમાં ખુબ ચર્ચા ચાલી અને છેવટ ફરીથી શ્રી બુજનગર મુકામે તથા શ્રી અંબર મુકામે અનુક્રમે તારીખ ૬-૨-૩૮ના રોજ તથા તારીખ ૨૦-૩-૩૮ના રોજ સંયુક્ત સભાઓ મળી અને એ સંયુક્ત સભામાં કચ્છી પ્રગ્નનાં હુંડીઆમણ બાબતનાં સ્પષ્ટ મંતવ્યો નિર્ણીત થયાં છે. તે મંતવ્યો પુખ્ત, શાસ્ત્રીય, અને ગંભીર વિચારણાને અંતે એકમતથી ફાવવામાં આવ્યાં છે. મજકુર મંતવ્યો નીચે પ્રમાણે છે અને તે આપ નામદાર હજુર પેશ કરવા અમે રજા લખીએ છીએ.

૧. કચ્છમાં આર્થિક સમતુલા જળવાય, વ્યાપાર ઉદ્યોગ સરળ થાય, ઉત્પાદક ધંધાઓનો વિકાસ થઈ શકે, પ્રગ્નને અતી મોંઘવારીમાં આવવું ન પડે, તથા રૂપીઆ કોરીના શ્રી કચ્છ રાજ્ય અને સરકાર વચ્ચે નિર્ણીત થએલા દરની નજરે તથા કચ્છની અત્યારની સ્થાનિક પરિસ્થિતિ નજરે, વગેરે પ્રગ્ન હીતનાં તમામ દૃષ્ટિબિંદુઓ નજરમાં રાખી પુખ્ત વિચારણાને અંતે પહેલા મુદ્દા બાબત આ સંયુક્ત સભાનો એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે શ્રી કચ્છ રાજ્યે સો રૂપીએ કોરી ૩૭૯ થી ૪૦૦ સુધીના ગાળામાં હુંડીઆમણનો દર સ્થિર કરી તે દર ટકાવી રાખવો જોઈએ.

૨. હુંડીઆમણની અસ્થિરતાથી ચલણની ચાંટ ઉપર ધક્કો પહોંચ્યો છે અને પ્રગ્નને મુશ્કેલી થતી જાય છે.

૩. મુદ્દા ત્રીજા તથા તેના પેટા મુદ્દાઓ સંબંધમાં એવો અભિપ્રાય થયો છે કે,

૧. હુંડીઆમણની સ્થિરતા અનિવાર્ય છે અને તે માટે મુદ્દા પહેલામાં જણાવ્યા પ્રમાણેનો દર ટકાવી રાખવો જોઈએ.

૨. આ પ્રમાણે હુંડીઆમણનો ભાવ ટકાવી રાખવાનું કચ્છ રાજ્ય માટે અશક્ય નથી.

૩. અને તે દર ટકાવી રાખવા માટે કચ્છ રાજ્યે નીચે પ્રમાણે પગલાંઓ સમગ્રપણે લેવાં જોઈએ.

A. ચલણમંથી થતા અને થએલા નફાને, ex-
change equalization fund હુંડી-
આમણ રિથર કરવાના ફંડ તરીકે અને
રીઝર્વ ફંડ તરીકે રાખીને.

B રાજ્યની રૂપીઆતી ખપત ઓછી કરીને
તેમજ રાજ્યની લેતી દેતી અને investment
રોકત. કારીના ચલણમાં રાખીને.

C બેન્કીંગની સગવડ કરીને.

D મોજશોખની વસ્તુઓની આયાત ઉપર
અંકુશ મુકીને.

E હુબર ઉદ્યોગ, ખેતીવાડીને ઉત્તેજન આપીને
તથા દેશની આબાદીનાં સાધનોનો વિકાસ
કરીને.

F રાજ્યની નાણાં વિષયક નીતિ પ્રજાની આર્થિક
રિયતિના પ્રમાણમાં રાખીને. રૂપીઆના
ખરચો પર અંકુશ મુકીને.

૪. મુદ્દા ચોથા સંબંધમાં આ સલા એવા
અભિપ્રાય પર આવે છે કે હિન્દી ફેરેશનમાં શ્રી
કમ્ચ રાજ્યના નેકાણ સાથે ચલણ તથા હુંડીઆ-
મણનો પ્રશ્ન સંકળાયેલો હોઈ તે સંબંધીની દરેકકોતોની
બાબતમાં શ્રી કમ્ચ રાજ્યે કે પ્રજાને વધારે વખત
અણવાડેક નહીં રાખવાની આવશ્યકતા છે.

૫-૬ મુદ્દા પાંચમા તથા છઠ્ઠાની બાબતમાં યુખ્ત
વિચારણાને અંતે આ સલાનો એવો અભિપ્રાય
થયો છે કે,—

૧. રૂપીઆનું ચલણ દાખલ થવાનો સંભવ
હોવાનું મનાવું હોવાને કારણે હુંડીનો દર
ઉંચો લઈ જવામાં આવે છે એવી પ્રજામાં
માન્યતા ફેલાયેલી છે તેથી તે સંબંધમાં
સ્પષ્ટ જાહેરાતની જરૂર છે.

૨. જે રૂપીઆનું ચલણ દાખલ થવાની અફવા
સાચી ફરે તે—

૧. શ્રી કમ્ચ રાજ્યે પ્રજા પાસેથી રૂપીઆ ૧૦૦ની
કારી ૩૭૯ના સરકાર સાથે નિર્ણિત થએલા
દર પ્રમાણે કારીઓ ખેંચી લેવી નેહ્યે.

૨. લેણદેણનો દર નક્કી થયો કારીના, બ્યવહારોનો
દર ઉપર પ્રમાણે દરાવવો નેહ્યે.

૩. અને ચલણ બદલની મુદત ઓછામાં ઓછી
છ માસની રાખવી નેહ્યે.

૭. બ્રિટીશ જગત પદ્ધતિ કમ્ચમાં દાખલ થવાની
છે એવી પણ માન્યતા પ્રજામાં ફેલાયેલી છે
અને જે તેમ હોય તો તે સાથે, પણ હુંડીઆ-
મણના પ્રશ્નનો ધણો સંબંધ રહેલો છે એટલે જે
બ્રિટીશ ટેરફ પદ્ધતિ કમ્ચમાં, થવાની અફવા સાચી
ફરે તો તે વખતે પણ હુંડીઆમણના પ્રશ્નનો નિકાલ
ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે થવો નેહ્યે
એવો આ સલાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે.

૭. હવે ઉપર જે સાત મંતવ્યો જણાવ્યાં તેની
વિગતવાર ચર્ચામાં ઉતરી નીચે પ્રમાણે જણાવવાની
માનપૂર્વક રજા લઈ એ છીએ.

૮. મુદ્દો પહેલો હુંડીઆમણના કુદરતી દર
સંબંધી છે અને તેમાં કમ્ચની આર્થિક દૃષ્ટિએ ૩૭૯
થી ૪૦૦ સુધીનો ભાવ એ કુદરતી દર છે એવું
પણ જણાવવામાં આવ્યું છે. આ અભિપ્રાય બાંધતી
વખતે શ્રી કમ્ચ રાજ્ય વચ્ચે જે સિદ્ધાન્તોને અનુ-
સરીને ૧૦૦ રૂપીઆની કારી ૩૭૯ નો દર નિર્ણિત
થયેલો છે તે નગર સમક્ષ રાખવામાં આવ્યો છે.
કારી ૩૭૯ ગાળતાં જેટલી ચાંદી ચોખી નીકળે
છે તેટલી જ ચાંદી રૂપીઆ ૧૦૦ ગાળતાં નીકળે
છે. રાજ્યના ચોપડાઓમાં આ દર પ્રમાણે જ હિસાબ
મંડાય છે અને સરકાર સાથેના સંબંધમાં પણ આ
નિર્ણિત દર પ્રમાણે જ લેતી દેતીના બ્યવહાર થાય
છે. પરંતુ આ રાજ્યનિર્ણિત દર ટકાવી રાખવા
રાજ્યે કાંઈ પણ દાલ સુધી પગલાં લીધાં નથી.
નિર્ણિત દર ૩૭૯નો છતાં સેવત ૧૯૫૭-૫૮માં ૬૦૦
કારી સુધી હુંડીઆમણનો દર થયો હતો અને પાછ-
ળથી રાજ્યની નાણાં વિષયક નીતિ બદલાતાં ભાવ
ઘટવા લાગ્યો. તે કારી ૧૬૦ સુધી ગયો. અને
ફટલાંક વરસો સુધી ૧૬૦ થી ૨૦૦ સુધી ટકાવી
રાખવામાં આવ્યો. હુંડીઆમણ આમ જસો ટકા

નીચે ગયું તેમાં દેશના ખેતીવાડી, હુન્નર ઉદ્યોગની પાયમાલી થઈ અને ખેડારીમાં વધારો થયો. કચ્છની જમીન અણખેડવાએલી મુઠી ખેડૂતો પરદેશ ચાલ્યા ગયા. કારીગરો હુન્નરોને છોડી ધંધા માટે પરદેશ ગયા, પ્રજાનાં આર્થિક જીવનને નાશ થયો. આ સંબંધમાં અનેક પોકારો થતાં સાચાં તે પોકારોને પરિણામે રાજ્યની નાણાં વિષયક નીતિ બદલી અને ખીજા દિશામાં હુંડીઆમથની નિરંકુશ ગતિ થવા લાગી તે ૧૬૦ મુઠી ભાવને પહોંચી છે. આ તખ્તમાં 'હુંડીઆમથ' નામે ૩૭૬-૪૦૦ ના ગાળામાં પહોંચ્યું ત્યારે રાજ્યે પ્રજાનું આર્થિક હિત લક્ષમાં રાખ્યું હોત અને સિદ્ધાન્તો અનુસાર હુંડીઆમથની નીતિ અંકુશમાં રાખી હોત તો તે ભાવે હુંડીઆમથ વહેંચું સ્થિર થઈ ગયું હોત પરંતુ રાજ્યની કોરીઓ વધારે ને વધારે ઉમાદક કે અતુષ્ટાદક રીતે Circulationમાં મુકવાની નીતિ ચાલુ રહેતી આવી છે, પરીણામે આ અમલ મોંઘવારીમાં પ્રજાની પાયમાલી થતી ચાલી છે અને વેપારતંત્ર તુરિ પડ્યું છે. આમ હુંડીઆમથના છેલ્લા પચાસ વરસના ઇતિહાસ ઉપરથીજ સ્પષ્ટ રીતે આપ નામદારને જણાઈ આવશે કે જે રાજ્ય તરફથી ૩૭૮નો નો ભાવ નિર્ણીત કરવામાં આવ્યો છે તે ભાવથીજ પ્રજાનું આર્થિક હિત જળવાઈ રહે તેમ છે-તેમાંજ પ્રજાની આખાઈ છે અને તેથીજ પ્રજાનાં નાણાંની સમામતી છે. અને તેવો નિર્ણીત દર ટકી રહેશે અને ટકાવી રાખવાની નીતિ મહત્વ યશે તો જ કચ્છનાં ચલણ ઉપરથી ઉડી જતો વિશ્વાસ ફરી પાછો સ્થિર થશે અને તેની આંટમાં શ્રદ્ધા પેદા થશે. તેને અભાવે શું સ્થિતિ ઉભી થશે તેની કલ્પના થઈ શકતી નથી.

૯. હુંડીઆમથનો દર નીચો હોવો જોઈએ કે ઉચો હોવો જોઈએ તેની અપ્રત્યુત ચર્ચામાં નહીં પડનાં દેશના આર્થિક ઇતિહાસ ઉપરથી જે નિર્ણીત દર દેશના હુન્નર ઉદ્યોગોને તથા સમગ્ર પ્રજાને લાભદાયક જણાયો છે તે દરને કુદરતી દર તરીકે આપણે

ગણીએ તો તે અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોની નજરે કયું અસાચીય હોય એમ અમને (આપ નામદારના નિત્ર પ્રશ્નજનોને) જણાતું નથી.

૧૦. અલગત કચ્છ રાજ્ય તરફથી ટંકશાળામાં સંવત ૧૯૩૨ થી ૧૯૯૪ સુધી કેટલાં પાંચીઆં ને કોરીઓ વાર્ષિક પાડવામાં આવ્યાં, તેમાં દર વર્સે ચાંદીના ભાવની નજરે કેટલો નફો થયો; કચ્છમાં સંવત ૧૯૩૨ થી ૧૯૯૪ સુધીના ભાવોનો price નો index number શું છે અને બ્રિટિશ હિન્દના મળી આવતાં index number શું છે તેની parity કયા દર ઉપર, ખીજા સંયોગો બાદ કરતાં રહે છે: કચ્છની આણત નિકાશના દર વરસોના આંકડા પરદેશમાં વસતા કચ્છીઓ તરફથી દર વરસે કેટલા રૂપીઆ કચ્છમાં મોકલવામાં આવે છે. સ્થાનિક કચ્છીઓનાં કોરીનાં ખચત નાણાં રૂપીઆમાં કેટલાં રોકવામાં આવે છે, -રાજ્યનાં ખચત નાણાં રૂપીઆમાં કેટલાં invest થયાં છે: અને વારસીક થાય છે, કોરીનું circulation કેટલું છે, કેટલી કેટલી રકમ ઉત્પાદક productive channel માં વાપરવામાં આવી છે. હુંડીઆમથની પચાસ વરસની અસ્થિરતાનાં શું શું પરિણામો પ્રજાને ભોગવવાં પડ્યાં છે, રાજ્યની નાણાં વિષયક નીતિથી કેવી રીતની અસર હુંડીઆમથ ઉપર થઈ છે અને થાય છે તથા જકાત નીતિથી શું અસર થાય છે.

આ તમામ આણતનાં આંકડાઓ તથા વિગતો કચ્છ રાજ્ય તરફથી પ્રજા સમક્ષ મુકવામાં આવે તો અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોની નજરે કયા દરે હુંડીઆમથનો સ્થિર કરવું જોઈએ અને કયો દર કુદરતી છે તેનો શાસ્ત્રીય અભિપ્રાય આપી શકાતો, પરંતુ તે છતાં પણ પ્રજાએ જે આર્થિક દંશા અત્યારે મુઠીમાં ભોગવી છે અને ભોગવતી રહે છે તે પરથી તેમજ ચાલુ વેપાર-ઉદ્યોગના તંત્રની વચ્ચે વસનારા અને તમામ દરિદ્રિયો લક્ષમાં રાખી વિચાર કરનારા આપ નામદારના પ્રજાજનોએ જે મત અકોરી ૩૭૬ થી ૪૦૦ ના ગાળા વચ્ચેના

દર સંબંધમાં આપ્યું છે તે મંતવ્ય ઉપરની શાસ્ત્રીય હકીકતો તપાસીને અર્થશાસ્ત્રીઓ જે નિર્ણય ઉપર આવી શકશે તેને જ પરિણામે મળતું આવશે એમ અમારી વેપારી દષ્ટિ અમને સાક્ષી પુરે છે. અમારૂં મંતવ્ય સંપૂર્ણ અને પુખ્ત વિચારણાને અંતે નક્કી થએલું છે અને તે ઠરાવવામાં અમારી જવાબદારીનું અમે સંપૂર્ણ ભાન રાખ્યું તે આપ નામદારને જણાવવાની રજા લઈએ છીએ.

૧૧. બીજો મુદ્દો હૂંડીઆમણની સ્થિરતા સંબંધમાં છે. કોઈ પણ દેશનાં ચલણ નથા હૂંડીઆમણમાં તે દેશનાં આર્થિક હિતની દષ્ટિએ વ્યવહારીક સ્થિરતા જળવાઈ રહેવી જોઈએ એવો અર્થશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે, તેવી સ્થિરતા Relative stability of prices and exchange રહે તોજ પ્રગ્નને દેશના ચલણમાં વિશ્વાસ એસે અને પ્રગ્નની આર્થિક આબાદી થાય પરંતુ તેમાં જે અસ્થિરતા દાખલ થાય તો પ્રગ્નનો વિશ્વાસ ચલણમાંથી ઉઠી જાય. વેપાર-ઉદ્યોગને નુકશાન પહોંચે અને પ્રગ્નનાં નાણાં પરરાજ્યના વિશ્વાસુ સિક્કામાં રોકાણ શોધે. પરિણામે દેશનું આર્થિક તંત્ર તુટી પડે. હૂંડીઆમણની છેલ્લાં પચાસ વરસની અસ્થિરતાથી ઉપર જણાવેલાં પરિણામો કચ્છની મરીબ પ્રજા મુંગે મોઢે સહન કર્યા કરે છે. ખુદ રાજ્ય તથા રાજ્યનાં કેટલાંક ખાતાઓ પરરાજ્યના રૂપીઆના ચલણમાં વ્યવહાર કરે છે, પરિણામે પ્રગ્નને રાજ્યનો સિક્કો સંગ્રહ કરવામાં લાયક રહે છે. આવી રીતે અસ્થિરતામાં રૂપીઆનું ચલણ દાખલ થઈ જવું જોઈએ એવી ઈચ્છા પણ પ્રગ્નમાં વ્યક્ત થતી જોવામાં આવે છે. રાજ્યોનો સ્વતંત્ર ચલણનો હક્ક પણ જોખમમાં આવી પડશે. એટલે પ્રગ્નના હિતની ખાતર તેમજ રાજ્યના ચલણના હક્કની પવિત્રતા તથા આંટની ખાતર પણ હૂંડીઆમણની અસ્થિરતા હવે વધારે વખત ચલાવી લેવી એ સલાહ ભરેલું નથી. હૂંડીઆમણને હવે કોઈ પણ ઉપાયોથી રાજ્યે સ્થિર કરવું જ જોઈએ અને તે ૩૭૬ થી ૪૦૦ સુધીના

ખાળામાં સ્થિર રહેવું જોઈએ એવું આપ નામદાર સમક્ષ ભારપૂર્વક જણાવવાની રજા લઈએ છીએ.

૧૨. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનો દર સ્થિર કરી ટકાવી રાખવાનું શક્ય છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉપર ગંભીર વિચારણા કરવામાં આવી છે અને તેને અંતે તેમ થવું અશક્ય નથી એવો સંયુક્ત સભાનો અભિપ્રાય થયો છે. અલગત કચ્છ રાજ્યની આર્થિક તથા રાજકીય સ્થિતિ નજરે તથા સ્થાનિક સાધનો અને રૂપીઆમાં રોકાણ કરવાની વધતી જતી રાજ્ય તથા પ્રગ્નની વૃત્તિ તરફ તથા રૂપીઆની વિશ્વાસનિયતા તરફ અને રાજકીય સંજોગો જોતાં આવી રીતે સ્થિર દર ટકાવી રાખવામાં કચ્છ રાજ્યનાં નાણાં વેદકાં જ્યાં સંભવ ઉપસ્થિત થતો હોય તો તે સવાલ પ્રત્યે પણ રાજ્યે ધ્યાન આપવું જોઈએ. અને તેમ થવા પામતું હોય તો હાલની હૂંડીઆમણની નુકશાનકારક અનિયંત્રીતગતિ ચાલુમાં રાખી કોરીના ચલણના હક્કને વળગી રહેવું એ ઈચ્છનીય છે કે કેમ, અને તેવી સ્થિતિમાં પ્રગ્નના આર્થિક હિતની ખાતર કેવા પ્રકારની નીતિ ગ્રહણ કરવી એ સંબંધમાં રાજ્યે ઉદાસીન રહેવું ન ધટે. એવી પણ અત્ર સ્થળેથી આપ નામદારને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ.

૧૩. અલગત અમારી સંયુક્ત સભાના અભિપ્રાય પ્રમાણે હૂંડીઆમણના દરને ટકાવી રાખવું અશક્ય નથી. અને તેને માટે જે ઉપાયો ઉપર પેરા ૬માં બતાવવામાં આવ્યા તે સમગ્ર પણ લેવાવા જોઈએ. તેમાંનો એકજ ઉપાય બીજાને મુકીને લેવાશે તો સફળતા મળશે નહીં.

૧૪. આ ઉપાયોનું વિવેચન કરતા પહેલાં એક વસ્તુ પ્રત્યે પણ અમારૂં ધ્યાન ખેંચાય છે અને તે એ છે કે કેટલાંક સ્થળોમાં માનવામાં આવે છે કે હૂંડીઆમણને અસ્થિર કરવા માટે નિર્ણિત દર ટકાવી રાખવાની રાજ્યની શાસ્ત્રીય, નાણાંવિષયક અને ચલણની નીતિ તથા આર્થિક નીતિની ગેરહાજરી જવાબદાર છે. આ ખામત અમે હૂંડીઆમણ સ્થિર

કરવા માટે જે ઉપાયો બતાવ્યા છે તે ઉપાયોની વિગતવાર ચર્ચાથી સ્પષ્ટ સમજવામાં આવશે.

૧૫. હુંડીઆમણ સ્થિર ટકાવી રાખવાના ઉપાયો પૈકી પહેલો ઉપાય એ છે કે કોરીના ચલણમાંથી થએલો નફો અને થતો નફો રીઝર્વ ફંડ તરીકે અને કોરી-રૂપીઆના હુંડીઆમણના દરને ટકાવી રાખવાના ફંડ Exchange equalization fund ને તરીકે રાખવો જોઈએ. અને તેનો ઉપયોગ સુવ્યવસ્થિત અને વિશ્વાસપાત્ર બાહોશ બેન્ક મારફત દેશના Stability of prices and exchange maintain કરવા માટે દેશના આર્થિક સંયોગો અને આર્થિક સ્થિતિની નજરે થવો જોઈએ અને તે માટે રાજ્યની સમગ્ર નાણાં વિષયક નીતિ, ઈન્વેસ્ટમેન્ટ નીતિ, તથા આયાત નિકાસ વેપારી નીતિ, આર્થિક આબાદીની નીતિ, વગેરે એ બ્યવહારીક સ્થિતતા Stability ને અનુરૂપ બનાવવી જોઈએ. ટંકશાળનો હક્ક એ તો ચલણની આંટ અને પવિત્રતા અને દેશની આબાદીને માટે જ છે. તેનું નિયમન પણ પ્રજાનો વિશ્વાસ ધરાવનારા અને નિષ્ણાત રાખસો મારફત થવું જોઈએ અને તેનાં working અને નફાના આંકડાઓ દર વર્સે પ્રજા સમક્ષ પ્રસિદ્ધ થવા જોઈએ.

આ સંયોગોમાં રાજ્યના ચલણના હક્ક તથા તેની આંટ તથા પવિત્રતા જાળવી રાખવા અને હુંડીઆમણના દરને સ્થિર કરી તેને નિભાવી રાખવા માટે આ પ્રમાણેના અત્યાર સુધીના ચલણના નફાનો ઉપયોગ થાય અને હવે પછી થનારા નફાનો પણ તેજ ઉપયોગ થાય તોજ રાજ્યના ચલણનો હક્ક અવિચળ રહી શકે અને તોજ તે ચલણની આંટમાં પ્રજાનો વિશ્વાસ પેદા થશે એવું અમે આપ નામદારશ્રીઓને સંપૂર્ણ જવાબદારીથી જણાવીએ છીએ.

૧૬. આવી રીતે ચલણમાંથી થએલો નફો તથા થતા નફાને exchange equalization fund અને રીઝર્વ ફંડ તરીકે રાખી તેનો ઉપયોગ એક સંધર બેન્ક મારફત થવો જોઈએ તે માટે તેમજ હુંડીઆમણની સ્થિરતામાં મદદરૂપ થઈ પડે તે માટે

બેન્કીંગની સગવડ કરવા બાબતનો ઉપાય નીચે ઉપાય તરીકે સુચવવામાં આવ્યો છે. exchange equalization fund ની સાથેજ સંબંધ-ધરાવતો આ ઉપાય હોઈ ખીમ ઉપાય પહેલાં આની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અત્યારના સંયોગોમાં હુંડીઆમણની અસ્થિરતાને કારણે છેલ્લાં પચાસ વર્સથી કચ્છની પ્રજા રૂપીઆના સિક્કામાં પોતાની બચત રકમોનું રાકાણું કરે છે તે ઉપરાંત રાજ્યનાં બચત નાણાં પણ પરરાજ્યના સિક્કામાં ઇન્વેસ્ટ કરવામાં આવે છે અને તે પણ હુંડીઆમણના દરને નિર્ણયિત દરથી ઉંચે લઈ જવા માટે કારણરૂપ બને છે. રાજ્ય તરફથી જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી મનુ સુબેદાર સાહેબના પ્રમુખપદ હેઠળ એક બેન્કીંગ કમીટી નીમવામાં આવી હતી અને તેનો રીપોર્ટ આપ નામદાર સમક્ષ રજુ પણ કરવામાં આવ્યો છે. જે કે તે જાહેરમાં મુકવામાં આવ્યો નથી. તે છતાં આ બાબતે રાજ્ય ઉદારસીનતા સેવી રહ્યું છે. કચ્છમાં બેન્ક અસ્તીત્વમાં લાવવા માટે પ્રજાનો તે બેન્કમાં વિશ્વાસ પેદા કરવાની જરૂર રહેશે. ચલણનો નફો તથા રાજ્યનાં તથા રાજ્ય કુટુંબનાં ઇન્વેસ્ટમેન્ટસ વગેરે તેવી બેન્ક હસ્તક રાખવાની જરૂર રહેશે અને ટંકશાળનું કામ પણ તે બેન્કનાં આશ્રય નીચે રાખવું પડશે, તે ઉપરાંત રાજ્યની લેતી દેતી પણ તે બેન્ક હસ્તક રહેવાની જરૂર પડશે. બેન્કનું કામ હુંડીઆમણને સ્થિર કરવાનું અને સિક્કાની Relative stability ટકાવી રાખવાની જરૂર રહેશે અને તે ઉપરાંત કમર્શિયલ બેન્ક તરીકિનાં functions પણ તેના હસ્તક રાખવામાં આવશે, તો પ્રજાનાં બચત નાણાંનું બેન્ક હસ્તક રાકાણું થશે અને તેથી દેશની મુદી—પરદેશ જતાં અટકશે અને વ્યાપાર ઉદ્યોગને ફાયદો થઈ હુંડીઆમણની સ્થિરતા જાળવવામાં મદદરૂપ થઈ રહેશે. બેન્કીંગ કમીટીનો રીપોર્ટ પ્રજા સમક્ષ મુકવામાં આવ્યો નથી. એટલે તેનાં મંતવ્યો સંબંધી કાંઈ ચર્ચા થઈ શકે નહીં પરંતુ અમારી માન્યતા પ્રમાણે આ મંતવ્યો પણ હુંડીઆમણની સ્થિરતાને જાળવી રાખવા માટે જ હશે.

૧૭. હુંડીઆમણુ સ્થિર ટકાવી રાખવાના બીજા ઉપાય તરીકે સંયુક્ત રાજા તરફથી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે રાજ્યે પોતાની રૂપિયાની ખપત ઓછી કરવી જોઈએ અને રાજ્યની લેતી દેતી તથા રોકાણો કારીના ચલણમાં રાખવાં જોઈએ. હુંડીઆમણુની સ્થિરતા માટે બીજા કારણો સાથે રાજ્યની મોટી રકમની રૂપિયાની માંગ તથા—રૂપિયાના આકારે થતાં રોકાણો અને લેતી દેતી એ પણ જવાબદાર છે. રાજ્યને અમે નીચે જણાવીશું તેમ મોટી રકમના રૂપિયાની જરૂર રહે છે. તે માટે કોઈ પણ જાતની નીતિ ગ્રહણ કર્યા સિવાય રાજ્ય, બજારમાં કારીઓ circulation માં મુકે છે, અને રૂપિયા ખરીદ કરે છે. રૂપિયાનો આવી રીતે ડીમાન્ડ વધતાં તેનો દર વધે છે. એક વખત વધેલા દર ફરી પાછો નીચે જતો નથી, અગર જરા નીચે જવાના સંયોગો પેદા થાય છે ત્યાં ફરી રાજ્ય તરફથી રૂપિયાની ખરીદી શક્ય છે અને ફરી લાવ વધે છે. આવો ક્રમ છેલ્લાં ૪૮લાં એક વરસોથી ચાલુ રહેલો અમાને જોવામાં આવે છે અને તે હાલની—નુકશાનકારક અસ્થિરતા માટે મારો ભાગ લખે છે.

૧૮. હવે રાજ્યને રૂપિયાની ખપત કંઈ કંઈ બાબતોમાં રહે છે અને તેને કેવી રીતે ઓછી કરી શકાય, તે જણાવવાની રાજ લાખએ છીએ. રાજ્યને રૂપિયાની ખપત ખાસ કરી નીચેનાં કારણોસર... વિવેક પડતી જોવામાં આવે છે:

૧. વરીઝ્ટ અધિકારીઓના પગારો જેનું પ્રમાણુ પણ કમ્પની પ્રગની આર્થિક સ્થિતિ નજરે અચૂંક છે. તે પગારો રાજ્યના ચલણમાં નહીં બદલે પરંતુ રાજ્યના રૂપિયાનાં ચલણમાં આપવામાં આવે છે તે માટે મોટી સંખ્યામાં રૂપિયાની જરૂર રહે છે.

૨. રાજ્યના તથા રાજ્ય કુટુંબના મુરોપના પ્રવાસો માટે પડતી રૂપિયાની જરૂર.

૩. રાજ્યનાં નાણાં રૂપિયામાં પરરાજ્યના સિક્કામાં કન્વર્સ થાય છે તે માટે મોટી રકમના રૂપિયાની જરૂરીયાત.

૪. રાજ્યનાં મરીગેશન ખાતાં, તથા રેલવે ખાતાં, બંદર ખાતાં, ઇલેક્ટ્રીક ખાતાં, પબ્લીક વર્ક્સ તથા પેલેસ ખાતાં વગેરે ખાતાંઓનાં બજેટો રૂપિયામાં આકારવામાં આવે છે તે માટે રૂપિયાની જરૂરીયાત.

૫. રાજ્યને જોઈતી પરદેશની મોજશોખની તથા બીજી કોમતી વસ્તુઓ માટે.

૬. રાજ્યનાં Rupee Commitmenty.

આ તથા આવા પ્રકારની બીજી બાબતો માટે રાજ્યને વાર્ષિક લાખો રૂપિયાની જરૂર પડે છે અને જરૂર માટે સ્થાનિક બજારમાંથી કારીઓ 'Circulation'માં મુકી રૂપિયાની ખરીદી થાય છે. ક્યારે કેવી જરૂર પડશે તે સંબંધમાં કશી એક શાસ્ત્રીય એકધારી નીતિ નથી. એટલે સ્ટાડીઆ તેનો લાભ લે છે અને તેથી હુંડીઆમણુના દરની ગતિ અનિયંત્રિત રીતે ઉભી થતી જાય છે.

૧૯. ઉપરની બાબતો સંબંધમાં વિચાર કરતાં રૂપિયાની ખપત ઓછી કરવા માટે નીચે પ્રમાણુનાં પગલાંઓ લેવાવાં જોઈએ એવો અમારો પુખ્ત અભિપ્રાય આપ નામદાર સમક્ષ રજુ કરીએ છીએ:—

૧. પ્રથમ તો એ કે રાજ્યના વરીઝ્ટ અધિકારીઓના પગારો તથા રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ઉપર જથ્થામાં જણાવેલાં ખાતાંઓનાં બજેટો રૂપિયાના ચલણમાં નહીં પરંતુ રાજ્યનાં કારીનાં ચલણમાં નિર્ણીત થવાં જોઈએ. તેમ કેટલાંક ખાતાંઓ દેશના ચલણમાં બ્યવહાર કરવાને બદલે રૂપિયામાં બ્યવહાર તથા લેતી દેતી કરે છે તે સત્વર બંધ થવું જોઈએ. કોઈ પણ રાજ્યને પોતાના સ્વતંત્ર ચલણનાં સિક્કો તરફ કોઈ પણ મમતા હોય તો તે રાજ્ય પોતાના રાજ્યમાં પોતેજ પરરાજ્યનાં ચલણમાં લેતી દેતી કરે નહીં. આપણે ચલણના હક્કને રાજ્યનાં પ્રતિક તરીકે ગણીએ છીએ છતાં પરરાજ્યના ચલણમાં આપણા અધિકારીઓના પગારો તથા આપણાં ખાતાંના બજેટો આપણે મંજૂર કરીએ અને આપણાં ચલણની આંટ તથા પવિત્રતાને ધક્કો પહોંચાડીએ છીએ, સ્વતંત્ર ચલણનો હક્ક જાળવવા કમ્પની...

કોઈ પણ રાજ્ય આ નીતિ અદ્યક્ષ કરે તો તે હક્ક શુભાવનારી સ્થિતિ તે પોતે જ પેદા કરે છે, એટલે આપ નામદારને અમારી એ વિનંતી છે કે વરિષ્ઠ અધિકારીઓના પગારો આપણાં રાજ્યનાં ચલણમાં નક્કી કરી તે પ્રમાણે કારોમાંજ આપવાની નીતિ અને રાજ્યનાં તમામ ખાતાઓનાં બજેટો તથા રાજ્યની લેતી દેતી પણ કારીનાં ચલણમાં રાખવાની નીતિ અદ્યક્ષ કરવામાં આવશે તો તે દેશનાં ચલણની આંદ જળવવામાં અને હુંડીયામણ સ્થિર કરવામાં મદદરૂપ થશે. સાથે સાથે અમારી એ પણ અરજ છે કે હાલ વરિષ્ઠ અધિકારીઓના પગારો કચ્છની ગરીબ પ્રજાની આર્થિક દૃષ્ટિએ અને કચ્છ રાજ્યનાં નાણાંતંત્રની દૃષ્ટિએ ઘણા વધારે પ્રમાણમાં છે એટલે તે દીશમાં પણ પ્રમાણ જળવવાની જરૂર છે. આથી ઉપર જણાવેલી નીતિ અદ્યક્ષ કરવામાં આવશે તો રૂપીયાની ખપત તે દીશમાં બંધ થશે.

૨. રાજ્યના તથા રાજ્ય કુટુંબના પુરોપના પ્રવાસો તથા પરદેશના નવા પ્રવાસોમાં પણ લાખો રૂપીયા ખર્ચાય છે. આ બાજતમાં અમારી નમ્ર વિનંતી એ છે કે રાજકીય કારણે અનિવાર્ય પ્રસંગે સિવાય પરદેશગમન અને વિદ્યાવતની સફરો પ્રમાણમાંજ ઓછી થાય અને તેની પાછળ નાણાંનો વ્યય પ્રમાણસર રહેવો જોઈએ.

૩. રાજ્યનાં બચત નાણાં પરરાજ્યના સિક્કામાં રોકાણ શોધે એ વસ્તુસ્થિતિનો પણ અંત આવવો જોઈએ અને ઉપર જે બેન્કની સગવડ માટે જરૂરીયાત બતાવી તેવી બેન્ક હસ્તક તેવાં રોકાણો રહેવાં અને થવાં જોઈએ. રાજ્યનાં બચત નાણાં દેશની જ આબાદી માટે વપરાવાં જોઈએ, આવી રીતે થશે તો આ દિશામાં પણ રૂપીયાની માંગ પણ ઘટી જશે.

૪. રાજ્યનાં ખાતાઓને પરદેશથી જે જે વસ્તુઓ આયાત કરવાની હોય છે તેમાં પણ જરૂરી હરકત્સર રાખવી જોઈએ અને તે માટે સ્થાનિક વેપારીઓ મારફત દેશનાં જ ચલણમાં store

purchase policy હુંડી આ દરને અંતુકુળ થાય તે રીતે નિર્ણય થવી જોઈએ.

૫. રાજ્યનાં ખાનગી તથા રાજકીય કારો માટે રૂપીયાની જે ખપત હોય તેમાં પણ પ્રમાણ જળવાઈ હરકત્સર થવી જોઈએ.

ઉપર પ્રમાણે એકધારી નીતિ અદ્યક્ષ કરવામાં આવશે તો પણ હુંડીયામણની સ્થિરતા જળવવામાં ઘણી મદદરૂપ થશે.

૨૦. હુંડીયામણ સ્થિર ટકાવવાનો એથો ઉપાય મોજશોખની વસ્તુઓની આયાત ઉપર અંકુશ મુકવા બાબતનો છે. આ ઉપાય હુંડીયામણ સાથે ઘણો અગત્યનો સંબંધ ધરાવે છે. હુંડીયામણની સ્થિરતા ટકાવી રાખવા માટે યોગ્ય પડે ત્યારે અને તે પ્રમાણે આયાત કે નિકાશ ઉપર યોગ્ય અંકુશ મુકવાની કે Trade policy કે Tariff policyમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાની જરૂરીયાત પણ પડે છે એટલે કે સ્વતંત્ર ચલણનો હક્ક ધરાવનાર રાજ્ય પાસે આયાત નિકાશ ઉપર અંકુશ રાખવાનો અને સ્વતંત્ર Tariff અને Trade policy નિર્ણય કરવાનો હક્ક સાથે સાથે હોય તો તેને હુંડીયામણની સ્થિરતા જળવી રાખવામાં સફળતા મેળવવામાં મહેલું ચર્ધ પડે, તેમ સ્વતંત્ર ચલણનો હક્ક અવિચળ રહી શકે, તે માટે રાજ્ય આર્થિક રીતે અને રાજકીય દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ.

કચ્છ રાજ્ય બંદરી હક્કો સ્વતંત્રપણે ભોજવતું હોવાથી પોતાની સ્વતંત્ર Tariff Policy નિર્ણય કરી શકે છે. આવા સંયોગોમાં હુંડીયામણની સ્થિરતા નીભાવી રાખવા માટે કપા મોજશોખની વસ્તુઓ ઉપર ક્યારે કેવા પ્રકારનો કેટલો. અંકુશ મુકવો તે બાજતમાં નિષ્ણાત અનુભવીઓની સલાહ પ્રમાણે રાજકીય નીતિ અદ્યક્ષ થવી જોઈએ. દેશમાં આવતી કેટલી બીન જરૂરી મોજશોખની વસ્તુઓ મોટી રકમની રૂપીયાની માગણી પેદા કરે છે, તે ઉપર તો હાલથીજ અંકુશ મુકવાની જરૂર છે.

૨૧. અસંખત જે કચ્છ રાજ્ય હસ્તક્ષ યુનીયનમાં

જોડાય તો ટેરીફ પોલીસીનો સ્વતંત્ર હક્ક રાજ્ય હસ્તક રહે નહીં અને હુંડીઆમણુ સ્થિર કરવા માટે આયાત અને નિકાશને નિયમન કરનારો એક મહત્વનો ઉપાય આપણને ઉપલબ્ધ થાય નહીં. આ વસ્તુ તરફ તથા બ્રિટીશ ટેરીફ દાખલ થવાથી હુંડીઆમણુને શું અસર થશે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ એવી અમારો અરજ છે.

૨૨. હુંડીઆમણુની સ્થિરતા નિલાવી રાખવા માટે પાંચમો ઉપાય એ જણાવવામાં આવ્યો છે કે દેશના હુનર ઉદ્યોગો તથા ખેતીવાડીને રાજ્ય ઉત્પન્ન આપતું નેર્ધએ અને દેશની આબાદીનાં સાધનોનો વિકાસ કરવો જોઈએ, રાજ્યની સમગ્ર નીતિ પ્રગટને આબાદ કરનારો ક્ષેત્રોનો વિકાસ કરવા તરફ વાળવી જોઈએ. અને તેમ યદ્ય દેશના હુનર ઉદ્યોગો વધશે અને ખેતીવાડીનું ઉત્પન્ન વધશે તો દેશનાં નાણાં દેશના હુનર ઉદ્યોગોમાં શેકાશ અને રૂપીઆની માંગણી ઓછી થઈ પ્રગટની આર્થિક ઉન્નતિ થશે. ખેતીવાડીમાં શાસ્ત્રીય રીતે ઉત્પન્ન કેમ વધે તથા પડતર જમીનો કેવી રીતે ખેડાવવી તથા ખેડુતોની તમામ કાયવજો કેવી રીતે દુર કરવી તથા મહેસુલી તથા કરવેરાની નીતિ ખેતીવાડીને કેમ અનુકૂળ કરવી તથા હુનર ઉદ્યોગોના કયા કયા વિકાસ કરવા યોગ્ય છે તેને માટે શું મદદની જરૂર છે વગેરે તપાસ કરવા માટે એક રાજ્યના તથા પ્રગટના પ્રતિનિધિઓની સંયુક્ત કમિટી નીમાવી જોઈએ, અને તેના તરફથી તેવી તપાસ થઈ દેશની ઉત્પાદન શક્તિનો વિકાસ કરનારી આબાદી વધારનારી નીતિ રાજ્ય તરફથી પ્રહણુ થઈ પ્રગટના પ્રતિનિધિઓ મારફત તે નીતિનો અમલ થવો જોઈએ. આમ કરવામાં આવશે તો જ ખીજા ઉપાયોની સાથે દેશના ચલણની આંટ રહેશે અને તો જ હુંડીઆમણુ સ્થિર રહી શકશે.

૨૩. છઠ્ઠા ઉપાય તરીકે એમ ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે રાજ્યે પોતાની નાણાં વિષયક નીતિ પ્રગટની આર્થિક સ્થિતિના પ્રમાણમાં રાખવી જોઈએ. આ

વિષયક સંબંધી મુચનાઓ ઉપરના પેરા ૧૯ તથા તેના પેટા પેરાઓમાં જણાવવામાં આવી છે.

રાજ્યનાં તમામ ખાતાના બજેટ તથા હિસાબો તથા ટંકશાળના હિસાબો બેન્કનાં working ના હિસાબો, આયાત નિકાસનાં આંકડા, રાજ્યનો શેકાણોનો હિસાબ, ચલણના નકાનો હિસાબ, રાજ્યે રૂપીઆ કેટલા ખરીદ શા માટે કર્યા તેના હિસાબ વગેરે નાણાં પ્રકરણને લગતા તમામ હિસાબો પ્રગટ સમક્ષ પ્રસિદ્ધિમાં મુકાવા જોઈએ.

૨૪. સાતમા ઉપાયનો ઉપરની ચર્ચામાં સમાવેશ થઈ ગય છે.

૨૫. ઉપર જે ઉપાયો જણાવવામાં આવ્યા છે તે ઉપાયોનો અમલ છુટો છવાયો નહીં કરતાં પરંતુ એક Broad business economic policy ના તથા economics system ને સ્થિર કરી પ્રગટની આર્થિક ઉન્નતી કરવાની નીતિનાં-જુદાં જુદાં અંગ પ્રત્યેગી તરીકે તેનો અમલ એકજ સમન્વયી નીતિ તરીકે થશે તોજ હુંડીઆમણુની સ્થિરતા જાળવવામાં સફળતા મળશે. એવું માનપૂર્વક જાહેર—કરવાની રજા લઇએ છીએ.

૨૬. હુંડીઆમણુની સ્થિરતાને અંગેના મુદ્દાઓનાં મંતવ્યો ઉપરાંત અમારા પ્રતિનિધી મંડળને આ વિષયની સાથે સંબંધ રાખનારાં ખીજાં મંતવ્યો રજુ કરવાનું પ્રણુ દરમ્યાન છે તે મંતવ્યો ઉપરના પેરામાં જણાવેલ ૪, ૫, ૬, મુદ્દાઓમાં જણાવવામાં આવ્યા છે એટલે આપ નામદાર સમક્ષ તે સંબંધીની હુંક ચર્ચા રજુ કરવાની રજા લઇએ છીએ.

૨૭. સને ૧૯૩૫ના હોન્ડી સરકારના શાસન ધારા પ્રમાણે દેશી રાજ્યોને પણ ફેરફારમાં જોડાવાનું આમંત્રણ છે. ફેરફારમાં જોડાવા સંબંધી કમ્પ્લે રાજ્યના સરકાર સાથે શું સંદેશા ચાલે છે તેથી પ્રગટને માહિતગાર રાખવામાં આવેલ નથી. પ્રગટ કાવેતેમ એ બાબતમાં અનુમાનો બાંધે છે. શાસન ધારામાં સિક્કો તથા ચલણ અને હુંડીઆમણુ એ વિષય ફેરફાર વિષય છે તેમાં બંદરો અને જકાત નીતિ પણ

ફેડરલ વિધયો છે એ કારણ એમજ નાણાં વિષયક બોલે ફેડરેશનને અંગે રાજ્યે ઉપાડવાનો રહેશે એવી માન્યતાને કારણ પ્રજામાં એવી સમજણ ફેલાવા પામી છે કે રાજ્યનાં બંદરો હવે ફેડરલ સરકાર હેઠળ જશે, બંદર ઉપર આયાત નિકાશ ચતા માલ અંગેની જકાત નીતિ ફેડરલ કાયદા પ્રમાણે રહેશે, ફેડરલ સરકારનું ચલણ સર્વત્ર પ્રચલીત થશે, અને ફેડરલ રૂપીઓ કચ્છમાં લોગલ ટેન્ડર ગણાશે. એવી માન્યતાઓ પ્રજામાં ધણે ભાગે પ્રચાર પામી છે. અલખત દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ નજરે આ માન્યતાઓ બિલકુલ વલુદ વગરની છે એમ આમે માની શકતા નથી. આવી માન્યતાઓ સંબંધમાં રાજ્ય તરફથી કશી જાહેરાત કે ઈન્કારીયત કરવામાં આવી નથી. રાજ્યે પ્રજાને આ સંબંધમાં અંધકારમાં રાખવાનો સમય તો નથી જ. આવી માન્યતા પુરજોશમાં ચાલે છે અને તે કારણે સંયુક્ત સભાને તે સંબંધમાં પણ પ્રજાની દેરવણી માટે તે રાજ્યનું લક્ષ ખેંચવા માટે તે સંબંધી કારવા પસાર કરવાની જરૂર જણાઈ છે. અને તે પરિસ્થિતિ તરફ સંપૂર્ણ ખ્યાન આપી રાજ્ય રીતની દૃષ્ટિએ પણ પ્રજાને વિશ્વાસમાં લેવા અમારી નમ્ર અરજ છે.

૨૮. આ સંબંધમાં કારવાનો ચોથો મુદ્દો સ્પષ્ટ જણાવે છે કે ફેડરેશન સાથે હુંડીઆમણના પ્રશ્ને સંબંધ હોઈ તે બાબતમાં પ્રજાને વાકેફગાર રાખવાની જરૂર છે. આ સંબંધી ઉપરના પેરામાં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે તે ઉપરાંત પાંચમા તથા છઠ્ઠા મુદ્દા બાબતનાં મંતવ્યો સંબંધી જણાવવાનું કે સંદેશાઓને અંતે હજી નિર્ણયો ન બંધાયા હોય તો એમ જાહેર થવાની જરૂર છે. વિશેષમાં અવ સ્થળેથી એ પણ જણાવવાની જરૂર જોઈએ છીએ કે ચલણ બદલનો પ્રશ્ન રાજકીય સંયોગોને કારણે નજીકમાં કે ભવિષ્યમાં કદાચ ઉપસ્થિત થાય તો પણ તે વખતે આ મુદ્દામાં જણાવેલા ડબ્લ ના ભાવે કારીઓ ખેંચી લેવાના કારણ સંબંધી રાજ્યે લક્ષ આપવાનું રહેશે એવું અને નમ્રપણે માનીએ છીએ.

૨૯. મુદ્દા સાતમા 'સંબંધીનો સવાલ કસ્ટમ્સ યુનિયનમાં જોડાવા સંબંધીનો છે. આ બાબતની પણ હુંડીઆમણને અસર થાય છે. આ બાબતમાં વેપારી મંડળના પ્રતિનિધિ મંડળ સાથેની મુલાકાત દરમ્યાન આપ નામદારનો અભિપ્રાય કસ્ટમ્સ યુનિયનમાં—જોડાવાની તરફથી હોવાનું અમને જણાયું ન હતું. પરંતુ તે છતાં પણ સંયોગો તેમાં જોડાઈ જવા જોવા ઉપસ્થિત થયા હોય તો તે સંયોગોના લાભ પ્રમણીતની દૃષ્ટિએ લેવા આપ નામદાર સુકશેા નહીં એવી અમારી ખાતરી છે. અલખત તેમ થાય તો હુંડીઆમણ પર અંકુશ મુકવા માટે આયાત નિકાશ નિયમનમાં રાખનારો ઉપાય બીજા ઉપાયો સાથે બતાવ્યો તે ઉપાય અદબ્ય થશે, તેની અસર ચલણ ઉપર થું થાય છે તે જોવા તરફ આપ નામદારનું ખાસ લક્ષ ખેંચીએ છીએ અને તે સમયે પણ આપ નામદાર પ્રજાના આર્થિકહીત દૃષ્ટિએ નજર રાખી હુંડીઆમણની સ્થિરતા ટકાવી નાખનારી નીતિ ગ્રહણ કરશે એવી અમારી નમ્ર વિનંતી છે.

ઉપર જણાવેલા તમામ મુદ્દાઓ તથા તેની ચર્ચા ઉપરથી આપ નામદારને સ્પષ્ટ જણાયું હશે કે કચ્છની પ્રજા ચોક્કસપણે માને છે કે :

૧. રાજ્યની હાલ સુધીની હુંડીઆમણ તથા નાણાં વિષયક નીતિ દેશનાં આર્થિક તંત્રને જોખમમાં નાંખનારી નીવડી છે.

૨. તે નીતિમાં સત્વર દુરસ્થેશી સુધારાઓ થઈ ઉપર જણાવેલા ઉપાયોને અનુસરી હુંડીઆમણને સ્થિર કરવાની નીતિ અખત્યાર થવાની જરૂર છે.

૩. હુંડીઆમણ સ્થિર કરવા માટે રાજ્યનાં સમગ્ર ક્ષેત્રમાં નાણાં વિષયક નીતિ શાસ્ત્રીય અને વેપારી દૃષ્ટિએ અખત્યાર કરવી જોઈએ અને રાજ્યની આર્થિક નીતિ દેશના હુજર ઉલોગો અને ખેતીવાડીને આબાદ કરવાના ક્ષેત્રમાં વાળવી જોઈએ.

૪. ઉપર પ્રમાણે તારકાલિક કરવામાં નહીં આવે તો ગ્રજને નુકશાનીમાં ઉતરવું પડશે.

૫. અને વિદેશમાં કચ્છની આર્થિક અને રાજ-કીય સ્થિતિને નજરે કચ્છી પ્રજાનાં આર્થિક હિતની ખાતર તે હિતની દૃષ્ટિએ ચલણ સંબંધમાં શું કરવા જેવું છે અને એવી પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવી એ બાબતની નિષ્ણાત તથા પ્રજાના અનુભવી પ્રતિનિધીઓની સલાહ લેવાની જનક્રમે,

૩૦. ઉપર પ્રમાણેના મંતવ્યો તેના સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં મુકવા માટે આપ નામદારે અમેને જે તક આપી છે તેનો ફરી અમે ઉપકાર માનીએ છીએ અને હુંડીઆમણના પ્રશ્ન પરત્વે અને દેશનાં ચલણની વ્યાંટ અને પવિત્રતા પરત્વે ઉદાસીન ન રહી પ્રજાના હિતમાં સમજપુર્વકના અમે જણાવેલા ઉપાયો લેવા આપ નામદાર તત્પર રહો એવી આપ નામદાર પ્રત્યે માનપુર્વક ફરીથી વિનંતી કરીએ છીએ. એજ અરજ.

ગુજરાતનાં કરારનામા

(રૈવાકાંઠા એજન્સિ)

(અનુસંધાન ૫૭૪ ૩૨, પુસ્તક ૧૦)

અંગ્રેજ સરકાર તથા મહારાજ પૃથ્વીરાજ ખારીયાના રાજા તેના વારસ ને હિતરાશિકારીઓ વચ્ચે સને ૧૮૨૪ ના માર્ચ મહીનામાં, અંગ્રેજ સરકારના તરફથી કેપ્ટન એ. મેકડોનલ તથા રાજાના તરફથી રાવલ જીજીભાઈ વચ્ચેનો થયેલો કરાર.

કલમ ૧

રાજા પૃથ્વીરાજે અંગ્રેજ સરકારને રક્ષણ પેઠે વર્ષો વર્ષ ખંડણી આપવાની કબૂલ કરી છે તે કબૂલાત પૂરી કરવામાં લીધે કરશે નહીં અથવા ઉડાવશે નહીં.

કલમ ૨

ખારીયાના રાજ્યનું કરણ ધણું છે. એ ઉપર અંગ્રેજ સરકાર નજર રાખી, વર્ષો વર્ષ ખંડણીના, સંવત ૧૮૮૦ (ઇ. સ. ૧૮૨૩-૧૮૨૪) થી તે સંવત ૧૮૮૬ (ઇ. સ. ૧૮૨૯-૧૮૩૦) સુધી એટલે ૬ વર્ષ સુધી વર્ષના રૂ. ૧૨૦૦૦ સાલમસાઈ લેશે.

કલમ ૩

એ ખંડણી આપવાના હતા નીચે પ્રમાણે છે:- સંવત ૧૮૮૦ (ઇ. સ. ૧૮૨૩-૨૪) ના સાલમસાઈ રૂ. ૧૨૦૦૦.

પહેલો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦ નો આશાડ સુદમાં સંવત ૧૮૮૧ એટલે જુલાઈ ૧૮૨૪માં ભરવો.

બીજો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો કારતક સુદમાં સંવત ૧૮૮૧ એટલે નવેમ્બર ૧૮૨૪માં ભરવો.

સંવત ૧૮૮૧ (ઇ. સ. ૧૮૨૪-૨૫) ના સાલમસાઈ રૂ. ૧૨૦૦૦.

પહેલો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦ નો આશાડ સંવત ૧૮૮૨માં એટલે જુલાઈ ૧૮૨૫માં ભરવો.

બીજો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો કારતક સુદમાં સંવત ૧૮૮૨માં એટલે નવેમ્બર ૧૮૨૫માં ભરવો.

સંવત ૧૮૮૨ (ઇ. સ. ૧૮૨૫-૨૬) ના સાલમસાઈ રૂ. ૧૨૦૦૦.

પહેલો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો આપાડ
સુદમાં સંવત ૧૮૮૨, એટલે જુલાઈ ૧૮૨૬માં ભરવો.
બીજો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો કારતક
સુદમાં સંવત ૧૮૮૬ એટલે નવેમ્બર ૧૮૨૬માં ભરવો.
સંવત ૧૮૮૩ (ધ. સ. ૧૮૨૬-૨૭)ના સાલમસાઈ
રૂ. ૧૨૦૦૦.

પહેલો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો આપાડ
સુદમાં સંવત ૧૮૮૪ એટલે જુલાઈ ૧૮૨૭માં ભરવો.
બીજો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો કારતક
સુદમાં સંવત ૧૮૮૪ એટલે નવેમ્બર ૧૮૨૭માં ભરવો.
સંવત ૧૮૮૪ (ધ. સ. ૧૮૨૭-૨૮)ના સાલમસાઈ
રૂ. ૧૨૦૦૦.

પહેલો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો આપાડ
સુદમાં સંવત ૧૮૮૫ એટલે જુલાઈ ૧૮૨૮માં ભરવો.
બીજો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો કારતક
સુદમાં સંવત ૧૮૮૪ એટલે નવેમ્બર ૧૮૨૮માં ભરવો.
સંવત ૧૮૮૫ (ધ. સ. ૧૮૨૮-૨૯)ના સાલમસાઈ
રૂ. ૧૨૦૦૦.

પહેલો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો આપાડ
સુદમાં સંવત ૧૮૮૫ એટલે જુલાઈ ૧૮૨૯માં ભરવો.
બીજો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો કારતક
સુદમાં સંવત ૧૮૮૫ એટલે નવેમ્બર ૧૮૨૯માં ભરવો.

કલમ ૪.

ઉપર લખેલી મુદત પુરી થયા પછી ખંડણી,
ઉપજ પ્રમાણે વધારવામાં આવશે.

મહારાજ પૃથ્વીરાયજી ગંગાદાસજી
હાલ રાવળ જીજીભાઈ ઉપર લખેલું
કલ્પલ.

સને ૧૮૨૪ના એપ્રિલ મહિનાની ૨૪મી તારીખે
ગવર્નર જનરલ ઈન કૌન્સિલે મંજૂર કર્યો.

જીજીભાઈ કામદારની સહી.

બારીઆના રાજા પૃથ્વીસિંહજી તથા કામદાર
રાવળ જીજીભાઈ અને નામદાર કંપની તરફના
કેપ્ટન આલેક્ઝાન્ડર મેકડોનાલ સાથે થએલો કરાર.

રાવળ

મારી 'રાજપુતોથી' નામદાર. કંપનીને ટાંકાં
સિવાય મહિને રૂ. ૫૦૦. અથવા વર્ષના રૂ. ૬૦૦૦
મારા રાજ્યમાં બંધાવેલ માટે પાયા અને લશ્કર
રાખેલું છે તેના ખરચ પેટે આપવાને કલ્પલ કર્યું છે,
તેમાં ચુક પડશે નહીં. એ રકમ સિવાય ટાંકાના
હકતા બરાબર ભરવામાં આવશે. પાવલ અને
ઘોડાને પગાર મહિને રૂ. ૫૦૦નો તા. ૧લી જાનેવારી
સને ૧૮૨૪ સંવત ૧૮૮૦ થી શરૂ થવાનો.

તા. ૨૪ મી જાનેવારી સન ૧૮૨૪.

કારતક સુદ ૬ નવેમ્બર તા. ૨૧ સને ૧૮૨૨ને
રોજ છાટાઉદેપુરના રાજાએ લખી આપેલું
તહનામું.

ઉદેપુરના રાજા કલ્પલ કરે છે કે અંગ્રેજ સરકારના
આશયથી ગાયકવાડ સરકારને વર્ષોવર્ષ માસદાણા
આપવાના કરાયા છે, અને હવે પછીના વહિવટ
ખાત ત્રીએ લખેલી કલમો ફરી છે—

કલમ ૧.

સદરજુ તાલુકાના બીજ અથવા કોળીઓ ગાયક-
વાડના તાળાના સંપેદા અથવા તિલકવાડાં અથવા
બીજા કોઈ પ્રગણામાં અથવા અંગ્રેજ સરકારના
આશયના તાલુકા અથવા ગામમાં કંઈ ધન કરશે
નહીં, એ ઠરાવ ધણો મજબુતાઈથી પાળવો છે. અને
કંઈ ચોરી ચએલી સાબીત થાય તો તેનો જવાબ
ઉદેપુરના રાજા આપે.

કલમ ૨.

મહેવાસીઓ, શીતરખોર, બહારવટીઓ અને
બીજા એવા ધાંધલીઆ લોકોને ઉદેપુર પ્રગણામાં
આશરો આપવામાં અથવા રાખવામાં આવશે નહીં
અથવા તેઓને કોઈ પણ તરફની મદદ કરીશું નહીં.

કલમ ૩.

ખાનગી કલ્યાની ફરિયાદ સાંભળવી નહીં. પણ
કોઈ તાલુકદાર અને જમીનદાર જોડે વાંધો હોય,
તો તે નામદાર કંપનીના રાજ્યને ઈન્સાફ કરવાને
સોંપવો. અને તેનો ઠરાવ ઉત્તરના ગણાશે.

કલમ ૪.

ઉદ્દેપુર તાલુકામાંના ધોરી રસ્તા મરામત કરી સારા રાખવામાં આવશે. જેથી વેપારને અડચણ તથા લોકોને હાથ ધાપ નહીં.

કલમ ૫.

આ તાલુકાને માટે વિશેષ કરાવ એ છે કે, સરકારના હુકમ પ્રમાણે નામદાર કંપનીના પરવાના અને મ્હોર સિવાય ચોરીથી કોઈ પણ રાહદારી વેપારીઓની ગાંસડીમાં અરીણ લઈ જવામાં આવશે નહીં. પણ ચોરીથી લઈ જતાં પકડાશે તો તે જામ કરી સરકારમાં રિપોર્ટ કરવામાં આવશે, અને તેમાં જે હુકમ આવશે તે પ્રમાણે તેની વિગત થશે. આ પાંચ કલમ પ્રમાણે હવે પછી રાજ્યકારભાર બધો ચાલશે અને તેમાં કંઈ કરાર તોડવા જેવું થશે તો તેનો જવાબદાર ઉદ્દેપુરનો રાણો છે.

ઉદ્દેપુરના રાજા રાવળ પૃથ્વીરાજે આસો સુદ ૧૦ સંવત ૧૮૭૮ તા. ૨૮મી જુન સન ૧૮૨૨ એ સરકારમાં લખેલો પત્ર.

મારી રાજ્યપ્રતિષ્ઠા અંગે સરકારના મધ્યસ્થે વર્ષોથી ગાયકવાડ સરકારને ધાસદાણાના રૂ. ૧૦૫૦૦ વડોદરામાં ભરતા હતા તે અમે ભરીએ. એ લખત-માંથી હમે ફરીથી નહીં. અને સદરજુ તાલુકાનું સાફ માફુ કામ અંગે સરકારની માર્ફતે કરવામાં આવશે. અને હું અંગે સરકારનો નોકર રહીશ. એથી ઉલટું થશે નહીં. એ ઉપર અમારી સહી મારી છે.

સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેના આસપેલ સમશે-ર બહાદુર એમણે રાજા મહારાવળ પૃથ્વીરાજને આપેલો પરવાનો, આસો વદ ૨ તા. ૧૫ મી સદર (અક્ટોબર તા. ૩૧ સન ૧૮૨૨.)

વડોદરાના સરકારને તમારી પાસેથી ધાસદાણા લેવાનો છે. અને વડોદરાના રેસીડેન્ટ મિસ્તર વિલીયમ્સની માર્ફત અને અંગે સરકારની મધ્યસ્થે એ આપતના રૂ. ૧૦૫૦૦ વર્ષના દપ્તા બાંધી આગળ માફક આપવા. અને આસમાની સુલતાનીથી કાઢ

વખત તુલસાન લાગશે તો કાઢિયાવાડ અને મહી. કાંઠામાં જે પ્રમાણે આશરો આપવાનું કબજા થયું છે તે પ્રમાણે વડોદરા સરકારને કબજા છે.

તે માટે તમારા મનમાં નિરાંત રાખવી કે તમારા ઉપર કંઈ જોરજુલમ થશે નહીં. અને તમારો તાલુકા સુધારવામાં મહેનત લેવી અને તમારા કારભારી ગોઠવેલ બહી, સર્દારામ ડબ્બા, આખા માતર, પરજુલાસ વંદરાવન પારખ, વિગેરે સરકાર સંબંધી કામકાજ કરવાને આવશે જશે તો તેમને કંઈપણ હરકત હીકો થશે નહીં. આ આશરો વર્ષોવર્ષનો છે. અને તેની જામીનગીરી અંગે સરકારની છે.

ગાયકવાડ સરકારની બાબતે મ્હોરોની સહી છે.

રેસીડેન્ટની ફર્ટ આસિસ્ટન્ટ ઇન આજ્ જે. પી. વિલિયમ્સ તરફથી રાજા મહારાવળ પૃથ્વીરાજને તા. ૧૧મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૨૨ને રાજા લખેલો પત્ર.

સલામત્યાદ મિ. વિલીયમ્સ રેસીડેન્ટને બાદરવા સુદ ૧૩ નો લખેલો કાગળ તમારા કારભારી મોરો-પતે આપ્યો, તે સમાચાર જાણ્યા છે. સદરજુ કારકુને સંવત ૧૮૭૮ના વર્ષના ધાસદાણાના રૂ. ૧૦૫૦૦ અંકે દસ હજાર પાંચસો લખ્યા છે. અને તેની વરાતની પાવતીઓ લીધી છે તે તમને આપશે. એ રૂ. ૧૦૫૦૦ની રકમ બાબત તમે કબજા કર્યું છે કે આજસુધી જે પ્રમાણે આપતા આવ્યા છે તે પ્રમાણે તમારો કારભારી વડોદરામાં આવેલો અંગે સરકારની મારફતે ભરી જશે. અને સારી ચાલના કોલો પણ તમે આપ્યા છે. તેટલા માટે ગાયકવાડ સરકાર અંગે સરકારની હમેશની બાંધિધરીનો પરવાનો આપ્યો છે, તે માટે તમારે ખાતરી જાણવું કે એ જ કબજાત પ્રમાણે ચાલશે ત્યાં સુધી આ આશ્રયનાં વચનોમાં ફેરફાર ચવાનો નથી.

(સહી) જે. પી. વિલિયમ્સ,

વડોદરા સુકામે તા. ૨૭ સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૦૩ને રાજા મેજર આલેક્ઝાન્ડર વેલ્કે અંગે

સરકાર તરફથી લુણાવાડાના રાજાને અલ્પાય વચનનો પરવાનો આપ્યો છે તે.

સિટીફિકટ લખી આપવામાં આવે છે, કે લુણા-વાડાના રાજા રાણા પ્રતાપસિંગે નામદાર કંપનીની ઓથ માગી. તે ઉપરથી તથા મિનાચારીના કાગળ પત્રોથી એમ ઈચ્છા બતાવી કે કાનુજનો નાશ કરવામાં પોતાથી બનશે તેટલી મદદ કરવાને તૈયાર છે. તેથી તેમની અરજ ઉપરથી અને ઉપસી વાતો બ્યાનમાં રાખી આ લેખ લખી આપવામાં આવ્યો છે. તેથી કરીને અંગ્રેજ સરકારની તથા તેમના મિત્ર આનંદરાવ ગાયકવાડ સરકારની દોસ્તીને હાથકના થાય છે. કાનુજ ઉપરની લડાઈ કરતાં, અંગ્રેજ પવટણને લુણાવાડાના રાજ્યમાં પેસવું પડે તો તેઓ લોકોને કંઈ પણ હરકત અથવા હલ્લો કરશે નહીં, એથી ઉલટું તેઓએ મદદની ખાત્રી રાખવી કેમકે રાજ્ય પોતાના તરફથી ખોરાક વગેરે જે કંઈ તેમને જોઈએ તે રૈયત તરફથી મળવાનો બંધોબસત રાખવો. અને તેના પૈસા અંગ્રેજ લોકોના રિવાજ અને નામ પ્રમાણે આપવામાં આવશે.

આ લેખની સામેની બાજુએ મરાઠીમાં તરજુમો કરેલો છે કે ગાયકવાડ સરકારના અમલદારો પણ રાણા પ્રતાપસિંગે દોસ્તીદાવો બતાવે.

મુકામ બરોડા (સાહી) જે. વોકર.

તા. ૨૭ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૦૩ રેસીડેન્ટ બરોડા.

મુખ્યર્ધના ગવર્નર ઈન કૌન્સિલ સન ૧૮૦૩ના ઓફીસર મહિનાની ૫ મી તારીખે મંજૂર કર્યું છે.

લુણાવાડાના રાજા બોડેનું તહનામું, સન ૧૮૦૩

ગુજરાત જુલિયસી તથા દોલતરાય સિંધીઆ પાસેથી જન્મ મુલકમાં અંગ્રેજ લશ્કરના ઉપરી કર્નલ જોહન મરેને દોસ્તીના આધારે તહનામું કરી મંજૂર રાખવાની મત્તા મળી છે, તેની રૂએ અને જે વખતે તે સાહેબ લુણાવાડા પ્રગણમાં હતા ત્યારે મારી તરફથી આમનસામન દોસ્તી અને ફાયદો થાય એવી રીતે સીફારસ કરેલી તેથી, તથા નામદાર

કંપની બહાદુર ઈપા કરી જે મિનાઇનો આશરો દીધો છે તેના ફાયદો મેળવવાની વિનંતિથી આગળની કબુલ થયેલી શરતો પ્રમાણે મારી રાજબુશીથી આ લેખથી નીચે લખેલા કરારો કરી તેને મંજૂર કરે છે.

કલમ ૧

પ્રથમ નામદાર કંપની બહાદુરના ખંડીઆ માફક મહારી તરફથી તેઓએ મહેરબાની કરી દોલતરાવ સિંધીઆના રાજ્યને મારે જે ખંડી આપવી પડતી હતી તે માફ કરી તેથી મહારે ખર્ચ નાખનાર કંપની બહાદુરની સરકારમાંથી એક પૈસાના સિવાય મારા રાજ્ય બચાવ માટે લશ્કરની પવટણ રાખું, તે તેમના હુકમમાં રહી મારા રાજ્યમાંથી ગુજરાત ઉપર હુમલો તેઓના વિરુદ્ધ કરવાનો મત્તા થાય તો અટકાવે; વળી હું લખી આપું છું કે સાધનરજુ શત્રુના ઉપર આવા ઉપાયો કરવાથી મને પોતાને અથવા મારી રૈયતને જનમાલની નુકશાની પહોંચે તો તેના બદલાતો ફાયદો મારે કરવો નહિ. અને સંધના પ્રમંત્રે અંગ્રેજોના શત્રુ તે મારા શત્રુ ગણીશ, અને તેઓ પ્રત્યે મારો મુલક બચાવવામાં હોલ્લે સુધી પ્રયત્ન કરીશ; અને વળી દખ્ખલ કરું છું કે ગવર્નર જનરલ સાહેબ જે કંઈ રાજ્ય લકિતાનાં મિત્ર માગે તે આપવાને તૈયાર છું.

કલમ ૨.

જ્યારે જ્યારે અંગ્રેજ સરકારનાં માણસોને હાલમાં અથવા હવે પછી મારા રાજ્યમાં આવવું પડે, ત્યારે તેમના જન માલની સુખ માટે મારે જવાબ દેવો, અને સરકારમાંથી તેમની ચાકરી બદલ કંઈ બદલો. માગવો નહિ, પણ તેઓની રૈયત બાબત અસહ રીવાજ પ્રમાણે માલ ઉપર દાણ અને જગત લેવાનો મારો હક્ક છે કેમકે વેપારીઓને તેટલા માટે મારે આશ્રય આપવો પડે છે.

(સાહી) જે. મરે. કર્નલ

મુકામ લુણાવાડા તા. ૧૪ નવેમ્બર સન ૧૮૦૩.

વાડાસીનારના બાબીએ ખેડાના કલેક્ટરને તા.

૩૦મી ઓગસ્ટ સન ૧૮૨૦ ને રોજ કરી

આપેલો લેખ

સરકારે મહેરબાની કરી અરીજી બાબતના કાયદા એટલે કે સન ૧૮૧૮નો કાયદો ૧લો તથા સન ૧૮૨૦નો કાયદો બીજાની નકલો આપી છે. એ કાયદા પ્રમાણે અમારા ગામમાં અરીજીનો બંદોબસ્ત ચાલશે. નામદાર કંપનીના કાયદા તોડીને કોઈ માણસ અરીજી લઈ આવશે તો મારી કબજાલ છે કે નામદાર કંપની તરફનું હરકોઈ માણસ તેને મારા તાલુકામાંથી પકડી જાય.

નામદાર કંપનીના કાયદાઓ મારી રૈયતમાં પ્રસિદ્ધ કરીશ અને તે માન્ય રહેશે એવી તબવીજ રાખીશ. અમારા રાજ્યના લોકોના અપને માટે જેટલું અરીજી જોઈશે તે અમારા તાલુકાના લોકો સરકાર જે જે ફેંકણે વખાણે કરાવશે ત્યાંથી લેશે તે નામદાર કંપનીના રાજ્યમાં એ બાબત જે ધારાઓ હશે તે પ્રમાણે તેઓ છુટક વેંચશે.

વળજી મજમુદાર સહી

બાબી આમદખાન સક્ષાત્તખાંનની તરફથી

માગબારા પ્રગણાના કુવેરાવસાવાએ રાજપીપ-
ખાના રાજ મહારાણા વેરીસાલેજને લખી
આપેલું ફેંકામીન ખત, મહા સુદ ૯ સંવત
૧૮૭૮ તા. ૩૧ જાન્યુઆરી સન ૧૮૨૨.

કલમ ૧.

હું મારા જાયાતો અને જે લોકો મારા પ્રગ-
ણામાં રહે છે તેઓ ત્યાંજ રહે અને સરકારનો
હુકમ રૈયત પ્રમાણે માનશું.

કલમ ૨.

મારા સંખેડા પ્રગણામાંથી અસલથી વરાત
આપવાની માફી મળી છે. પણ અસલ વેરા, દંડ
ફરોજી અને બીજા ન્હાના મોટા જે કરે આગળ
સરકારને આપતા હતા તે હું હાલ આપીશ. સંખેડા
પ્રગણાની ખુશકી જકાત સરકારની છે. તે યાણાદાર
ઉધરાવી લેશે.

કલમ ૩.

સરકારે હાલ જે યાણાં કરાવેલાં છે તે હું માન્ય

કરીશ, અને બીજા હવે પછી યાણાં મોકલવામાં
આવશે અથવા રહેશે તે જે જે હુકમ આપશે તેને હું
માથે ચડાવીશ.

કલમ ૪.

જો કોઈ ગામ અથવા જમીન, જોરજીલમથી
અથવા જોરવાળખી રીતે મારા કબજામાં આવી હોય
તો સરકારના હુકમથી મ્હારે પાછી આપવી. હવે
પછી કોઈ ગામ અથવા જમીન જોર જીલમથી મારે
લેવી નહિ; અને કોઈને પોતાની જમીન આપવાની
ખુશી હશે તો તે વાત સરકારને પ્રથમ જાણ કરી
હું હુકમ મેળવી લઈશ.

કલમ ૫.

મારે જે વાળખી દેવું હોય અથવા મારે
વાળખી લેવું નીકળવું હોય, અથવા મારા જે વાળખી
લક હોય, કોઈ સીમાડાની તકરારની અથવા નામદાર
કંપનીના મુલકમાં ગાયકવાડ સરકારના દેશમાં અથવા
રાજપીપલા કે કોઈ બીજા પ્રગણામાં જ્યાં કોઈ મારા
લક, અથવા ઢાંવા હશે તે હું સરકારને જાહેર કરીશ;
તે સરકાર જે બંદોબસ્ત કરશે તે હું કબજા રાખી તે
પ્રમાણે ચાલીશ. ખેલ અથવા રૈયત લોકોને આરો-
બાર હું હેરાન કરીશ નહિ, અને સરકાર જે દર
કરાવશે તેથી વિશેષ લઈશ નહિ; અને સરકારે દરેક
ગામમાં જેટલો ખરચ કરાવેલો છે તેટલા ઉપરાંત
વધારીશ નહિ.

કલમ ૬.

આજ પછી કોઈ ગામમાં મોરી થશે અથવા
રૈયત, વેપારી કે મુસાફરોને કોઈ નુકશાન થશે તો,
અને એમ સાબીત થાય કે તેમાં હું સામેલ છું,
અથવા તેમાં મારી તકસીર છે તો મ્હારે સરકારને
સંતોષ આપવો.

કલમ ૭.

તોફાની લોકો, મોરો, ખઢારવડીઆ જેઓ લૂંટ-
ફાટ વગેરે ધોરી રસ્તા ઉપર ફરવાને, જસા કરવાને
મારા મુલકમાં આવી ચઢશે તેઓને હું પકડીશ; જો
તેઓ ધણા જામરા હશે અને મારાથી ન પકડાય તો

હું તેની એકદમ ખબર સરકારને કરીશ; અને સરકારની મદદ લઈ તેઓને પકડીશ. હું કોઈ બહારવટીવા અથવા ચોરા નેડે સામેલ થઈશ નહિ; તેમ તેઓને હોંકા પાણી પણ આપીશ નહિ. અને કોઈને આપવા પણ દર્શ નહિ. હું તેમને ઉતારા અથવા ખાવાનું આપીશ નહિ, અને કોઈને આપવા દર્શ નહિ.

કલમ ૮.

ને કોઈ નવાં માણસ, સગાં સંબંધી અથવા પરદેશી મારા ગામમાં રહેવા આવશે તો તેમના જમીન લઈ તેમને રહેવા દર્શ, અને તેના ઉપર કોઈ ગુન્હો સાબીત થશે તો સરકાર આગળ તેમને રબુ કરીશ; હું જાના કોઈ માણસને રહેવા દઉં છું એવું સાબીત થાય તો તેના જવાબ મારે સરકારને દેવો.

કલમ ૯.

મારી આકરીમાં હું કોઈ ધોડેસ્વાર, કે પાયદલ ખાતા માં પરદેશી સીરબંધી રાખીશ નહિ, અને એવું માલમ પડી આવશે તો હું તેના જવાબ દઉં અને સરકાર તેની જે સજા કરાવે તે મારે કબુલ છે.

ઉપર લખેલી ૬ કલમો પ્રમાણે મારે ચાલ્યા કરવું અને કોઈ વાતે ફેર પડે તો રોજ મોસલ્લીના ખરચ સાથે મારે જવાબ દેવો, અને સરકાર જે સજા કરે તે મારે કબુલ છે. એ સિવાય પણ સરકાર જે જે

હુકમો મોકલશે તે પ્રમાણે હું ચાલું અને તેના રમાલ-પુર ગામના વસાવા મેલો, અને સુમકારીના કાતરીયા વસાવા મારા હંમેશના ફેલજમીન થયેલા છે તેઓ પોતાની મેળે આ પ્રમાણે ચાલશે, અને મને પણ તેઓ ચલાવશે. ભરૂચ પ્રગણાનું વરાદવળ ગામ વસાવા કદાના કુકીરા અને સાગપારા પ્રગણાના દરૂપકી ગામનો મંગલો વસાવો. મારા આડજમીન છે.

જે લોકો આડજમીન થયા છે તેઓને લખી આપેલો કોલ.

અને અમારી રાજ ખુશીથી આડજમીન થઈએ છીએ, કે ઉપર લખવા પ્રમાણે અને જવાબ દઈએ અથવા જ્યાં સુધી ના. કંપનીનું અને ગાયકવાડ સરકારનું અને રાજ સરકારનું રાજ્ય રહે ત્યાં સુધી વરસો વરસ અને ન્યાય અપાવીએ.

(મંદી) વસાવા કુરેજ ઉમદનું + નીશાની
,, વસાવા માયલો પુંગતું + નીશાની
,, વસાવા કાતરી હુદુઆનું + નીશાની
,, વસાવા કાનો કુકીરાનું + નીશાની
,, વસાવા મંગલો દીવાલીઓનું + નીશાની
આડજમીન.

(અપૂર્ણ)

ઝાંઝમેરની હકીકત

પ્રસ્તાવ

જ્યાં પ્રવેશ કરતાં જ કાળજી સામે ટકી રહેલો કોઠો, અણનમ દરવાનશો ડેલાની દોડી પાસે જ ઉભો છે.

જે કોઠાની બંને બાજુએ-ગામની અંદર અને બહાર-ચોરબંધી પરાક્રમના ઇતિહાસ સંઘરી, ચોર-ગાથા ગાતા; વીરક્ષત્રીઓના પાળીઆની હારો, અને પતિવ્રતપણું ને સતિત્વની પ્રતિતિ કરાવતી કોઈ સતિ માતાની દહેરી, અને એક બાજુ અખંડ સ્મૃત્યર્થવતની મહત્તાથી પુન્યભાવ ઉત્પન્ન કરતી વીર બજરગની મૂર્તિ, આવનારને આદર, આશિષ અને શૈશ્યોચિત પ્રેરણા આપી રહ્યાં છે.

જ્યાંથી ગામ વટાવી આગળ જતાં પત્થરની લાંબી જિંચી ધાર, કોઈ કુદરતી-અનેરી વસ્તુની ઝોળખ આપી રહી છે. જેના ઉપર ઇતિહાસની ગાથા ગાતા, દિલ્લા અને કોઠા, કાળને આધીન થઈ જાંગી વટી કિયતિમાં પણ ઐતિહાસિક અમૃત પાઈ રહ્યાં છે.

જ્યાંથી નજીકમાં શુભ્ર અને બારીક રેતીના નાના મોટા ટેકરા, પોતાના પ્રજ્ઞાને, જાતજાતના નાની વનસ્પતિથી સામાન સજ્જશ હસ્તીવૃદ્ધ માફક દેખાતા આનંદ આપી રહ્યા છે.

જ્યાંથી થત થત કરતા રત્નાકરને કિનારે, પણ મૂકતાં તેના પરનાં ભવ્ય ભાઈડાં, ધડીલર મનને આશ્ચર્ય મુગ્ધ કરતાં સમુદ્રની સ્તુતિ કરતાં હોય, એવું ચિત્ર ખંડુ થાય છે. અને એ સ્તુતિના પ્રસાદ તરીકે, સમુદ્ર પણ અદરનિશ પોતાના પુનિત જળનું નમણું એ ભાઈડાંને આપતો અનેરાગાનથી ભાઈડાંના પોલાણને ગજવી રહ્યો છે.

એ ભાઈડાં અને સમુદ્ર વચ્ચેના, વિશાળ અને એક સરખા સપાટ આંગણામાં, વધુ લાગે ધોળી, અને એણે લાગે વિવિધ રંગી રેતી, સુંદર ગાલી-યાની માફક પથરાયેલી હોઈ, એ આંગણાને વિશેષ સવિશેષ શોભા આપી રહ્યો છે. અદરનિશ સમુદ્ર પણ બે વખત પોતાનું એ સુંદર આંગણું પવિત્ર જળથી સ્વચ્છ કરી રહ્યો છે.

એવા સૌંદર્ય શોભિત સમુદ્ર કિનારે અને ઇતિ-સ જુના ઉપરકોટને એકે આવેલા ઝાંઝમેર ગામની નીકત મળી છે. તે પ્રમાણે શુદ્ધ કે કલ્પનાના આર વિના સાંભળવા મુગ્ધજન આ નીચે આવેળી છે. હકીકતને માટે કોઈ પણ પ્રમાણભૂત હકીકત સાધન ઉપલબ્ધ નથી, માત્ર આરોટ અને વૃદ્ધને ખેંચી પરંપરા ઉતરી આવેલી હકીકત ઉતારી છે. હકી તો કોઈ કવિના શબ્દો પ્રમાણે:—

“પૂછું કાળને પ્રશ્ન કર્યાં આ કામો કાણે” એટલે કાળનેજ પ્રશ્ન પૂછવાનો રહે છે.

સ્થળ અને સીમાની હકીકત

ઝાંઝમેર ગામ ઉપર જણાવ્યું તેમ સમુદ્રને કિનારે આવેલું છે. આ ગામ તળાગ મહાલના જિંચડી તપાના તાબાનું છે. ગામની દક્ષિણે સમુદ્ર છે. આ સમુદ્ર તે પૂર્વ તરફ શરૂ થતો ખંભાતનો અખાત અને પશ્ચિમ તરફ જતો અરબી સમુદ્ર છે. એટલે અહિંથી શરૂ થતો વાંક ગોપનાથજીથી તદ્દન વાંક વળી ખંભાતનો અખાત શરૂ થતો હોવાનું સ્પષ્ટ દેખાય છે, એટલે અમુક અંશે આ ગામ પૂરા થતા અરબી સમુદ્ર અને શરૂ થતા ખંભાતના અખાતને કિનારે ખૂણા પડતું આવેલું માની શકાય.

પૂર્વ તરફ ચાર માઈલ દૂર સુપ્રસિદ્ધ શ્રી મોઠાં ગોપનાથજીનું ધામ, અને નજીક એટલે ઠાંઠેકે માઈલ દૂર પડે રાજપુરા નામે નાતું ગામ છે.

ઉત્તર તરફ પણ આ ગામનું પડે પીયલપુર નામે મોટું ગામ છે.

અને પશ્ચિમ દિશાએ પણ ત્રતાપુરા (પરતાપરા) એ માઈલ દૂર છે. અને તે પછી છ માઈલ દૂર એજન્સીનું મોટું ગામ ઠાકા છે. અને એ જ દિશાએ સમુદ્ર કિનારે અનુક્રમે માઈલ અને બે માઈલ દૂર મધુવન અને મેઘળા નામે નાનાં ગામો છે.

ગામની સીમનો ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફનો પ્રદેશ સપાટ છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફનો દરિયા કિનારાને લગતો ભાગ ટેકરીઓ-ધારોવાળો છે. એ ધારોને “મામાની ધાર” “માંડવગઢની ધાર” “પુના ધાર” “બરડાની ધાર” એવાં નામે આવેલાં છે. એ બધી ધારોમાંથી પત્થરો નીકળે છે. આ ગામનો પ્રદેશ પત્થરવાળો જ ગણાય, પણ કિનારા સિવાયના પ્રદેશની જમીન ઉપર માટીનો ચર હોષ તેમાં ખેતી થાય છે. અને દરિયા કિનારા નજીકનો ભાગ જે ટેકરીઓ રૂપે છે તે પત્થરવાળોજ છે.

એ પત્થરને ‘જુકરા’ પત્થરની નાત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેની ખાણો છે, એ ખાણો-માંથી પત્થરો કાપે છે. તે મકાનો ચણવાના, અને વાવ, કુદા બાંધવાના કામમાં વપરાય છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે પડવાળો, અને કોઈ ઠેકાણે પડ વિનાનો પત્થર નીકળે છે. આ પત્થરની નાત પોચી ગણાય છે, એનો ચુનો પણ બને છે.

દરિયા કિનારા તરફની જમીનમાં રેતી લળવાથી ખેતીને માટે એ જમીન નબળી ગણાય છે. તોપણ આ પ્રદેશની બાજરી અને કઠોળ, તેમાં ખાસકરીને વાલ ખાવામાં વધારે સ્વાદિષ્ટ છે. કિનારા ઉપરની રેતીમાં ચેંગી થાય છે, જે ચેંગીના મૂળમાં જ પડવાળો દાણો હોય છે, તે ઉપર તો નાનો ઘાસનો છોડ જ દેખાય છે. એ છોડને મૂળ એટલે દાણા સહોત બહાર કાઢી તેને શેકે છે. એટલે દાણા ઉપરનું કાળું પડ નીકળી જતાં સફેદ દાણા દેખાય છે. આ ચેંગી ફળાહારમાં વપરાય છે. અહીંના મુખ્ય પાક બાજરી,

જુવાર, તલ કોળ, તથા ભોંવશીગનો છે.

સપાટ પ્રદેશમાં અને ધારો ઉપર બહુ વનસ્પતિ નથી, જે છૂટાં છવાયાં ઝાડો છે, તેમાં વડનાં ઝાડો મુખ્ય છે. આ ગામે આંખાના ઝાડ નથી પણ આસપાસ મધુવન અને રાજપુરા ગામે આંખા માય છે.

ગામમાં અને સીમમાં પાણી બહુ ઉડાં છે. ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશાએ વાડીઓ છે. કારણ કે તે તરફ પાણી બહુ ઉડાં નથી. પૂર્વ તરફની જમીન સારી છે, પણ પાણી બહુજ ઉડાં હોવાને કારણે એ દિશાએ તાડીઓ નથી.

ગામની અડોઅડ ને ધાર છે, તેના ઉપર દિલ્લા હોઈ, તેને ઉપરકાટ નામ આપેલું છે. એ ઉપરકાટ ઉપર ઉભા રહેતાં, દૂર દૂરનો પ્રદેશ દેખાય છે. સમુદ્રમાં દેખાતાં પંખીની માફક તરતાં વહાણો, અને સ્કીમરો, મનને આનંદદાયક લાગે છે. ભાવનગર અને તલાજી બંદરે જતાં આવતાં વહાણો તથા સ્કીમરો બહુ નજીકમાંજ દેખાય છે.

નજીક સમુદ્રની અંદર લેસલો નામે એટ છે, અને એથી નજીક દરિયા કિનારે જમીનની થોડી અણી સમુદ્રમાં હોઈ, બચિર જેવો ભાગ દેખાય છે. આ ભાગનો આકાર ઉટ જેવો હોઈ તેને ઉટમાર કહે છે.

ગામની નજીક કે દૂર નદી નથી. કોઈ કોઈ જ જગ્યાએ કાળજીના તળાવના દેખાવો જુની પાળો ઉપરથી જાણી શકાય છે.

ગામ

ઝાંઝર ગામ ઉપર લખ્યા મુજબ અત્યારે જે સ્થળે છે તે બીજી વખત બંધાએલ હોવાનું મીખીક હકીકત અને દોરના હવાડા જેવા અવશેષોથી જણાય છે.

પહેલાં જે કેકાણે ગામ હોવાની માહિતી વાત કરે છે, તે જગ્યાએ કશું નિશાન નથી. તેમજ હાલ જે ગામ છે તેનો સંબંધ ઉપરકાટ સાથે એવી રીતે જોડી દીધો છે કે, અહીં જ્યારે રાત્રીયાની હરો, ત્યારે

આજ ગામ અસ્તિત્વમાં હરો એમ માની શકાય છે.

ગામની ત્રણ બાજુ, એટલે ઉત્તર અને પૂર્વ પશ્ચિમ તરફ ગઢ બાંધેલો છે. અને દક્ષિણ તરફ ઉમર-કોટની અંદર ગામ પેટીની માફક સુરક્ષિત દેખાય છે. એ દરવાજા પાસે એક કોઠો છે, જે અત્યારે ઠીક સ્થિતિમાં હોઈ બહારથી આવનારનું, ગામની પ્રાચીનતા માટે પ્રથમ જ ધ્યાન ખેંચે છે.

ગામ તરફ ફરતા ગઢમાં એવા બીજા ચાર કોઠો હતા. જે પડી ગયા છે. આ કોઠાઓની બાંધણી દુશ્મનનું લશ્કર આવે ત્યારે અંદર ઉભા રહી તે માહેના ગોખલા અને બાકિરાં વાટે ગાળીઓ કે તીર ફેંકી શકાય એવી ગોંડવણ વાળી છે.

ગામ ફરતા ગઢના દક્ષિણ તરફના બે કોઠા ઉપરકોટને લાગેલા છે. એટલે એ કોઠાના જોડાણથી ઉપરકાટ અને ગામનો સંબંધ એક થઈ જાય છે.

ઉત્તર તરફને દરવાજેથી એટલે દક્ષિણે મોઢે ગામમાં પેસતાં, ધર્મશાળા, કાઠિારજીનું મંદીર, નિશાનું મકાન, વાવ, શંકરનું દેવાલય, જૈનનું દેરાસર તથા વસ્તીનાં મકાનો નજરે પડે છે.

ગામ તળીયાના ભાગમાં જુનો 'ખારો' નામે કુવો છે. તેનું પાણી મીઠું હોવા છતાં ખારો કુવો નામ શા ઉપરથી પડ્યું હશે તે જણાયું નથી. હાલનો એ કુવો અવાવડ છે, પણ અગાઉ જ્યારે ગામ બીજે સ્થળે હતું, તે વખતનો ભાગોળના હવાડાનો આ કુવો હતો એમ કહેવાય છે.

આ ગામ ઝાંઝરથી વાળાએ વસાવ્યું હોવાનું કહેવાય છે. અને ઝાંઝરથી ઉપરથી ઝાંઝર નામ પડ્યું છે.

ગામ કંઈ સાલમાં બંધાયું તે હકીકત મળતી નથી. હાલનો અહીં ઔદીચ તલાજીયા લાલજો, વાજવટકી સુનીઓ, પરમાર ને ડોડીયા રજપુતો, કોળી, વસવાળ, જોગી (રાવળીયા) ભરવાડ, સંધી, સિપાઈ, મેમણ અને ચમારની વસ્તી છે. જ્યારે અગાઉના વખતમાં નાગર, રાયકવાળ, શ્રીમાળી, અને ઔદીચ તલાજીયા લાલજો; કોળ અને દસા તથા વીસા

શ્રીમાળી વાણીયા, ભાટ, રજપુત, ક્ષત્રી, મંધી, સિપાઈ, મેમણ, ચમાર, ભરવાડ, જોગી (રાવળીયા) અને ચમાર તથા વસવાયા વિગેરેની ધણી જ વસ્તી હતી. ગામ તળીયું આશરે ચાળીસ વીધામાં છે. ગામની વસ્તી અત્યારે તે ૬૯૮ની છે.

વાવ

ઉપરની હકીકતમાં ગામમાં જે વાવ હોવાનું જણાવ્યું છે, તે વાવ ગામની અંદર જુલું ચર્ધગયેલી હતી. ને તે ઠેકાણે ઝાડો ઉગી ગયાં હતાં. તે વાવ દુરસ્ત થવા માટે, ગામ લોકોએ એ વખતના રાજ્ય કર્તા ધર્માવતાર મહુમ મહારાજ સાહેબ શ્રી. તખ્ત-સિંહજી મહારાજને અરજ કરવાથી, એ દયાળુ નરેશે અને ૧૮૭૫માં પાકા ચણતરથી દુરસ્ત કરાવી છે.

આ વાવ ઉત્તર દક્ષિણ લાંબી છે. દક્ષિણ દિશાને શરૂ થતે પગથીયેથી અંદર જવાય છે. બાર બાર પગથીયાના ચાર ચોક વટાવી, વાવના કુવાના કંઠે પહોંચાય છે. અને એ કંઠે પાસે ઉભા રહેતાં, અંદર વીશ હાથની ઉંડાઈએ પાણી દેખાય છે. જેથી અંદર ગયા પછી પણ એટલું ઉંડું પાણી જોયું પડે છે. ઉપરની જમીનની સપાટીથી એ વાવનો ભાગ લગભગ સાઠ-પાંસઠ હાથ ઉંડો છે, અને તે બધો પથ્થરથી પાકો બાંધેલો છે. કંઠે પાસે ઉભા રહેતાં નિચે પાણી તરફ અને ઉપર મથાળા તરફ જોતાં, તેની ઉંડાઈ અને વિશાળતા, જોનારના મનને અદ્ભુત અને આનંદદાયક લાગે છે. આ વાવ ને કુવા ઉપર તાક વાજેલો છે. બીજા તાક કે મતવાલા નથી. વાવનું પાણી હાલ માણસો વાપરતા નથી; કારણ કે ગામ પીવાવાનો જે કુવો ગામ બહાર છે, તે પાણી સાફ હોવાના કારણે, તેમજ વાવની વધુ પડતી ઉંડાઈ અને પગથીયાંની ચડવા ઉતરવાની મુશ્કેલીને લઈ, લોકો વાવનું પાણી વાપરતા નથી.

વાવમાં શિલાલેખ નથી. વાવની અડોઅડ નિશાનનું યાકી બાંધણીનું મકાન છે. તે પણ વાવ દુરસ્ત કર્યા પછીના બીજા વર્ષે જ એ જ મહારાજ સાહેબે બંધાવેલું છે.

એક ખાડો ગામની પૂર્વ દિશાએ, સમુદ્ર તરફ જવાના રસ્તા ઉપર, અને ઉપરકાટની નજીક છે. ત્યાં અસલ વાવ હતી. એમ માણસો કહે છે. પણ તેની હાલ કોઈ જાતની નિશાની નથી.

એક બીજી વાવ, ગામથી દૂર પૂર્વ દિશાએ એ માઈલ દૂર રતનાવાળી નામે છે. તે ઘણા જ જુના વખતની છે. હાલ તે પડી ગયેલી સ્થિતિમાં છે, છતાં અંદરની ચોરડી મોજુદ છે અને એ ચોરડી વાવની નવીનતા છે. શિલાલેખ નથી.

ઉપરકાટ

હવે ગામથી દક્ષિણ દિશાએ, ગામની અડોઅડ જે ઉપરકાટ છે, તે પથ્થરની પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબી ધાર ઉપર છે. આ ઉપરકાટ કોણે બંધાવ્યો, તેની હકીકત મળતી નથી. કોઈ વાળાઓએ બંધાવ્યો હોવાનું કહે છે, તો કોઈ વાજાઓએ, ને કોઈ શીરગીઓએ બંધાવ્યાનું કહે છે, એમાં કઈ હકીકત ખરી છે, તે જણાવું નથી.

ધારની ઉપર ચોગર ઉપર નિચે એમ બે કિલ્લા છે. ને કિલ્લામાં પણ વચ્ચે વચ્ચે કાકાઓ છે, જે પડી ગયેલ સ્થિતિમાં માલુમ પડે છે.

ઉપરના બે કિલ્લા, અને ગામ દૂરતો એક કિલ્લો, એમ ત્રણ કિલ્લાથી આ ઉપરકાટને 'ત્રગડો' ઉપરકાટ કહેવાનું પ્રચલીત છે.

ઉપર એક કિલ્લામાંથી, બીજા કિલ્લામાં જવાના દરવાજા છે. તે પડી ગયેલા છે. ઉપરનો થોડો ભાગ સપાટ છે. અને કેટલોક ભાગ પથ્થર કાપી લીધા હોય તેવી સ્થિતિમાં છે. એ કાટની પૂર્વ દિશા તરફ કહેવાતાં ખોડીયાર માતાના મંદિરનો દેખાવ છે, તે પડી ગયેલ છે. એ દેખાવ બે કિલ્લાની વચ્ચેના ભાગમાં છે. ત્યાં પથ્થરની માયાં કપાયેલ છ મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. તે છ બહેનોની છે એમ કહેવાય છે. એ મંદિરનાં થાંભલા વિગેરે પડી ગયેલ છે. આ મંદિર યવન લોકોએ તોડી નાંખી મૂર્તિઓનાં માયાં કાપી નાંખ્યાનું કહેવાય છે. જે યવન (કહેવાય છે તે મુજબ અલાઉદ્દીન કે તેનો સરદાર) મૂર્તિઓ ખંડીત કરીને

પોતે ચાલી નીકળ્યો, ત્યારે સાત બહેનો પૈકી એક બહેન તેની પછવાડે પડી, અને એ યવન સૈન્યને ત્રાસ પોકરાવ્યો, અને એ રીતે એક માઈલ દૂર જતાં એ યવન સરદાર મુરકેલીમાં આવી પડ્યો. દેવીના ચમત્કારથી તેને પુન્યભાવ ઉત્પન્ન થયો, જેથી તેના મુખમાંથી 'મુખકાયા' એવો શબ્દ નીકળી પડ્યો. તેથી એ દેવીનું નામ "મુખદેવી" (મુખની ખોડીવાર) રાખ્યું, ને ત્યાં એ યવન સરદારે દહેરી ચણાવી જે અત્યારે મોલુદ છે, તેમાં શિલાલેખ નથી. દહેરી મુસલમાની આકારની છે. ઉપરકોટ ઉપર ઉત્તર દિશાએ, બે ગઠની વચ્ચે એક ઉડો કુવો છે. જેને ભમરીયો કુવો કહે છે. તેની ઉંડાઈ ૭૦-૮૦ હાથ હશે, હાથ તેમાં પાણી નથી. ઉપરના મધાળેથી છેક નીચેના તળીયા સુધી એક સરખો પત્થર જ કાપેલો છે.

ઉપરકોટ ઉપરના સપાટ ભાગમાં પડી ગયેલા મકાનોના કોઈ પણ ભાગે નોવામાં આવતા નથી, એકાદ બે કેકાણે પાયાના થોડા ભાગ નોવામાં આવે છે.

વસ્તુસ્થિતિ જોતાં, ઉપરકોટ ઉપર કરવા ધારેલું કામ પૂરું થયું હોય એમ પણ લાગતું નથી. જે કિલ્લા ને કોકા કૈરા છે, તે આ ધારમાંથી કાપેલા પત્થરોના, તેમજ કુવામાંથી નિકળેલા પત્થરોના જ હોવા નોંધ્યો.

ઉપરકોટની નીચે એટલે જમીનને તળાએ, ચારે તરફ ખાદિના દેખાવ છે. દૂર સમુદ્ર કિનારે, પત્થરના બાંધેલા ધોરીયા વાટે, સમુદ્રનું પાણી આ ખાદિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે એવું અનુમાન થાય છે. એ ધોરીયો હાલ રેતીમાં પૂરાઈ ગયેલ છે. તેમજ સમુદ્ર કિનારો, અને ઉપરકોટ વચ્ચે રેતીના મોટા ઢગ પથરાઈ ગયા છે.

આ ઉપરકોટ અને ગામ દરતા કિલ્લાના બન્ને છેડા ઉપરકોટને લાગેલા છે. જેથી ગામમાં પેસવાનો દરવાજો બંધ થાય, એટલે કોઈ પણ માણસ ગામમાં કે ઉપરકોટ ઉપર આવી શકે નહિ. કારણ કે ગામ

દરતા કિલ્લો, ને ઉપરકોટ દરતા ખાદિ, આવનારને અવરોધી શકે. દુરમનનું લશ્કર ગામ બહાર હોય, કે ગામની કે ઉપરકોટની નજીક હોય, તો પણ ગામ દરતા કિલ્લાના કોકાઓમાંથી અંદરનાં માણસો બંદુકની ગોળાઓ, કે તીર વગેરે ફેંકી શકે, જ્યારે દુરમન તરફની ગોળા કે તીર, અંદર પ્રવેશી શકે નહિ.

એ રીતે, વરતીની પૂરેપૂરી સલામતી માટેની અનુકૂળ બાંધણી, ઉપરકોટ અને ગામ દરતા ગઠની છે. અને શાસ્ત્રત્વકાળે, એટલું કામ તો પૂરેપૂરું હોવાનું ચોક્કસ અનુમાન થાય છે.

આ તરફના સમુદ્ર કિનારામાં ખરાબો હોવાથી, કે ગમે તે કારણથી હાલમાં બે વરસથી ઉપરકોટ ઉપર દીવાદાંડી કરી છે, જે દીવાનો પ્રકાશ લાલ રંગનો દેખાવ છે.

લે'સલો.

ઉપરકોટ ઉપર ઉભા રહેતાં પશ્ચિમ તરફ એક માઈલ દૂર સમુદ્રમાં 'લે'સલો' નામે ખેટ છે. જ્યારે સમુદ્રમાં ભરતી હોય છે, ત્યારે તેની ચારે તરફ પાણી ફરી વળે છે. ઓટ હોય ત્યારે, ઉપર જઈ શકાય છે. પણ અડવામાં થોડી મુશ્કેલી પડે છે. તેની ઉંચાઈ લગભગ ૭૫ હાથ જેટલી હશે. ખેટના ઉપરના ભાગમાં પાણી ભરવાનાં ટાંકાં, અને મકાનોની પડી ગયેલી દિવાલોના દેખાવ માત્ર છે. આ ખેટ, આશરે છ વીધાના વિસ્તારમાં લંચબોરસ જેવો છે. પાળીઆ.

ગામ બહાર ને અંદર પાળીઆ છે. તેમાં સંવત પંદરસો, સત્તરસો, ને અઠારસોની સાલો લખેલી છે. લેખો પૂરા વંચાતા નથી.

એ પાળીઆઓમાં જણાઈતો પાળીઆ છે, તેની દંતકથા એવી છે કે: એ જણાઈ વાળનાં બહેન અદિથી છ ગાઉ દૂર એજન્સી તાબાના પસવી ગામે આપેલાં. એ બહેને પોતાના ભાઈની શરવીરતાનાં પોતાના દિયર પાસે વખાણ કર્યાં, જેથી દિયરે આ ગામનું ધણુ વાળ્યું. તે ધણુને પાછું લાવવા એ વીર સ્ત્રીએ ધિગાળું કર્યું, ને ધણુ પાછુ વાળ્યું, પણ

પોતે અહિંથી એક ગાઉ દૂર પીયલપુરની સીમમાં મરાયા. ત્યાં તેની રજુખાંભી છે. અને અહીં તેના પાળીઓ છે. તેના ઉપર સંવત ૧૮૦૦ની સાલ છે.

એક પાળીઓ પુંગ સુધારનો છે. તે સુધાર મંત્ર તંત્ર વિદ્યાનો નળુકાર હતો, એ વિદ્યાનો ઉપયોગ તેણે ખરાય રીતે કરેલો, જેથી અહીંના તે વખતના ક્ષત્રીઓ, અને રજપુતોએ મળી તેને મારી નાખ્યો. તેના પાળીઓ દહેરામાં છે. શિલાલેખ નથી.

એક સતી માતાની દહેરીમાં પાળીઓ છે, શિલાલેખ વંચાતો નથી, તેમ તેના નામની હકીકત પણ નથી.

સસલો અને કુતરો, એ બેના નાના પાળીયા, ગામ વચ્ચે ચોરા પાસે છે. બન્ને ગ્રાણી લડતાં લડતાં, વાવમાં પડી મરી ગયેલા, તેના એ પાળીઓ હોવાનું કહેવાય છે. શિલાલેખ નથી.

ગામથી પૂર્વ દિશા લણી એક માર્ગ દૂર પરમાર તથા ડોડીયા અટકના રજપુતોના બે પાળીઓ છે. એ રજપુતો લશ્કરની સામે લડાઈ કરતાં માર્યા ગયેલા, તેના એ પાળીઓ છે. તેના ઉપર સાલ કે નામ નથી.

સમાધી સ્થાનો.

ગામમાં ઠાકોરજીના મંદિરમાં એક સમાધીસ્થાન છે. એ મંદિરના અગાઉના મહંત કહાનડાસે જીવતાં સમાધી લીધી હોવાનું હાલના મહંત કહે છે.

ગામમાં શ્રી મોટાગોપનાથજીના મહંતના તાબાનાં એક મક છે. તેમાં પણ અગાઉ કોઈ વાવાજીએ સમાધી લીધી હોવાનું કહેવાય છે. મહંત મહાન સિવાય જીનું કંઈ નથી, તેમ તે વાવતની દંતકથા પણ કોઈ કહેતું નથી.

દરિયા કિનારે કોળી આલા આતાનો ચોતરો છે. તે આલા આતાએ રોગથી કંટાળીને જીવતાં સમાધી લીધી હોવાનું તેના વંશજો કહે છે.

આમઠીની દહેરી

ગામથી નજીક પશ્ચિમ દિશાએ 'આમઠી'ની કહેવાતી દહેરી હતી. તે પડી ગઈ છે. જેના માત્ર થોડા જ પત્થરો પડ્યા છે તેમાં સંવત સોળસોનો શિલાલેખ હતો એમ કહેવાય છે. દહેરીની દંતકથા કહેવાતી નથી.

ગોરજીનો ચોતરો.

ગામની નજીક પશ્ચિમ દિશાએ ગોરજીનો ચોતરો છે. તે જૈન ગોરજીનો છે. અગાઉ કોઈ મંત્ર તંત્ર વિચારદ ગોરજી થઈ ગયેલ, તે ગુબરી ગયા પછી, તેના મૃત શરીરને ત્યાં દાટી, તેના ઉપર ચોતરો કરેલો છે: તેના ઉપર શિલાલેખ નથી. હાલ તો એ ચોતરો ઉપર જૈન લોકો ચૈત્ય વંદન કરે છે.

[અપૂર્ણ]

અમરજી આણંદજી કચ્છી

(રા. રા. ઉદરંગરાય દેગવરાય ઓઝા બી. એ.)

સંવત ૧૯૧૮ થી સંવત ૧૯૭૯ના જીવનકાલમાં એક ડોકિયું.

સ્વં. રા. અમરજી આણંદજી કચ્છી જૂનાગઢના વડનગરા નાગર કચ્છી કુટુંબમાં સંવત ૧૮૯૩માં જન્મ્યા હતા. લગભગ સંવત ૧૯૧૦ સુધીમાં ગામડી કેળવણી તથા અંગ્રેજી બે ઓપડીનું જ્ઞાન, એટલું સંપાદન કર્યું. સંવત ૧૯૦૮માં કોરી દસતા માસિક દરમાયાથી તેણે નોકરી શરૂ કરી, અને સંવત ૧૯૧૭માં તે રાજ્યના અગ્રીમ તરીકેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી ત્રણ જી નવાખના વિશ્વાસુ ખાતગી કારભારી તરીકે રહી, જળવણીખાતું, રાજ્યખર્ચખાતું, રાજ્યની જાગીરાતો ખાતગી વહીવટ વગેરેને વ્યવસ્થિત કરી, ચઢાવી મેટા થયા. સંવત ૧૯૬૭ પછી સંવત ૧૯૭૯ સુધી તેણે કૃષ્ણ ઉપર રહી, કેવળ ધર્મ કર્મ-પરાયણ નિવૃત્ત જીવન ગાળ્યું. આ મહાપુરુષનું જીવનચરિત લખવાનું સુભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે. એ જીવન-ચરિતનાં પહેલી વાર લખાઈ રહેલાં પ્રકરણોમાંનું એક પ્રકરણ (પેલો ખરડો) નીચે આપેલું છે.

અમરજીભાઈ પોતાના જીવનક્રમનું વખતોવખત ઉકું નિરીક્ષણ કરતા અને એ નિરીક્ષણની લેખિત નોંધ લેતા. આ નોંધોની અસલ પ્રતો તેના કુટુંબી જનો તરફથી કાર્યપૂરતી મને સુપ્રત કરવામાં આવી છે. આ પ્રકરણ ઉપરથી વાંચનાર ભેદ શક્યકે હિંદીવાનો પોતાના ચારિત્ર્યનું કેટલું સદ્ગત નિરીક્ષણ કરતા, અને કંઈ રીતે કામ કરતા. હું એ મૂળ પ્રકરણ જ અહીં આપું છું:—

ફરી પાછું આત્મનિરીક્ષણ !

નામદાર ખુદાવિન્દ નવાખ સાહેબ મોહોબત-ખાનજી ૧૮૮૨ના સપ્ટેમ્બર માસમાં, એટલે ૧૯૩૮ ના બાદશરવામાં બેહસ્તનશીન થયા. અમે જૂનાગઢ

રાજ્યનો ઇતિહાસ લખતા હોત તો જરૂર તે નામદારની ઉજળી કારકીર્દીનું વધારે ખ્યાન કરત. પણ આ પુસ્તકમાં અમારે અમરજીભાઈ સાથે જ સંબંધ છે અને જૂનાગઢ રાજ્ય તેની સાથે જેટલે દરજ્જે સંબંધ ધરાવે છે તેટલે દરજ્જે જ અમારે જૂનાગઢ રાજ્ય સાથે સંબંધ છે. દેશી રાજ્યોમાં રાજની મહે-રજાની ઘણી રીતે મેળવાય છે. અને રાજ્યો તરફથી ધનામો અને મુલાકાતો આજે એટલી બધી સાધારણ થઈ પડી છે કે બ્રિટીશ હિન્દુસ્તાનમાં ફિઝલ રિપબ્લીક અથવા જવાબદાર સંસ્થાન જેવી સરકારના અમારા જેવા હિમાયતીને જૂનાગઢના મુસ્લીમો અને તેમના ઉપર નવાખો તરફથી વરસાન વવામાં આવતાં ધનામ-અકરામો વિશે લખતાં ભેદ ધણીને નવાઈ લાગે. પરંતુ જૂનાગઢ રાજ્ય અને આપણા ચરિત-નાયક બંને સામાન્ય ખ્યાલોવાળાં રાજ્ય અને ધન્સાન નથી. જૂનાગઢ પહેલેથી એક બંધારણસરનું રાજ્ય હતું. એ બંધારણ લોકસત્તાક ન હોતું, પણ તે બંધારણ તો હતું જ. એ એક 'ઓલિગાર્કી' હતું, પણ એ ઓલિગાર્કીનું કેન્દ્ર રાજ અને આદરો લોકહિત હતાં. રાજદક્ષ અને રાજસત્તા નિભાવી રાખવામાં આ 'ઓલિગાર્કી'નું શુદ્ધિ અને જળની મિત્રાચારી પર રચાયેલું આ મંડળ તનતોડ મહેનત કરતું. રાજદક્ષ બહુ થોડા હતા. રાજસત્તાનો હેતુ પ્રજાને ધન્સાદ આપવાનો અને સુખી રાખવાનો હતો.

આજ કલિયાણમાં આ 'ઓલિગાર્કી' નથી, આ રાજસત્તાની લાવના નથી, લોકસમાજ રાજ્યને પોતાના ચિરમણિ તરીકે ઓળખતો નથી; રાજ્યો લોકોને પોતાના અંગ તરીકે સ્વીકારતા નથી. અમે લખીએ છીએ તે વખત તેવી સ્થિતિ ન હોતી. તે વખતે

હજી રાજ એ ખરે રાજ હતો, મુત્સદ્દીઓ એ ખરા મુત્સદ્દીઓ હતા. તેથી એ મુત્સદ્દીઓનાં કામ અને રાજ્યને કચેરી તેની કદરસનાશી અમને આનંદ આપે છે. એ કદરસનાશીનું મૂળ ખુશામત નહેતું; રાજ સાથેના ખાનગી સંબંધો ન હોતા; એ કદરસનાશી પ્રજા અને રાજના હિતમાં નિહરપણે અને શ્રદ્ધાથી કચેરી કામો હતાં. રાજ્યો કદર ખૂઝતા તે લોકોના પ્રતિનિધિ તરીકે, આજે તે કદર ખૂઝે છે તે લોકોના શિરમણિ તરીકે નથી ખૂઝતા.

અમરજીભાઈએ પોતે હાલની ઈંગ્લિશ કેળવણી-વાળા નહિ છતાં ઇત્તીસ વર્ષ કામ કરી પોતાની સહજ કુશાલ શ્રદ્ધાથી જૂનાગઢનું કેળવણીખાતું ચલાવ્યું. બહારવટીયાનાં ધોંગાલું, નવો જમાનો, નવું જ કામ, તે છતાં પોલીસખાતાની અવસ્થા કરી, રાજ્યમંડળ અને રાજની ગેરહાજરીમાં રાજ્યભાર માથે ઉઠાવ્યો. એક યુવાન, સહનતનતા અધિષ્ઠાતા, રાજ્યવારસ મુસદ્દામાન કુમારના જીવનને પોતાનો ધર્મ ગૌરવ અને પ્રતાપ સાચવી પહેલેથી જ રસ્તો ખતાવ્યો. એ અમરજીભાઈનો અને નાં બહાદુર-ખાનજીનો સંબંધ અમને કેમ આનંદ ન આપે ?

અમરજીભાઈને દર વખત ઇન્કેશ મળ્યા હતા. તેની કદર ખૂઝવામાં આવી હતી, તેના પુત્રની શાદી વખતે ખુદ નવાખ સાહેબ મોહાખતખાનજી તેને ત્યાં પધાર્યા હતા. જૂનાગઢના ઇતિહાસમાં હજી સુધી બનવા પામ્યું નથી તે મુજબ સાહેબજી બહાદુર-ખાનજીએ પુત્રના વરધોડિયાના સરઘસમાં સાથે ફરવા આવ્યા હતા અને નવાખ સાહેબ ખુદાવિંદ મોહાખતખાનજીની આગળથી પરવાનગી લઈ તે શાદિનો ખર્ચ કુલ કોરી ૧૫૦૦૦) રાજ્ય તરફથી હઠાગ્રહ પડી, અમરજીભાઈને અપાવ્યા હતા. આ સર્વ વાંચી કોઈપણ સામાન્ય વાંચનાર મુખ મચકાડે તો અમને નવાઈ ન લાગે ! મુત્સદ્દીગીરી એટલે શું ? જગતની આંખમાં ધૂળ નાંખીને ઘર ભરવાં તે ! આ પ્રમાણે માનનાર કોઈ પણ મુત્સદ્દીવર્ગની પ્રામાણિકતામાં માને એ જ મુશ્કેલ છે !

અમે અમરજીભાઈને વિષે કાંઈ પણ અભિપ્રાય આપતા નથી. અમે તેની ખાનગીમાં ખાનગી કાચરી અને કાગળો જ વાંચનાર સમક્ષ મૂક્યા છે. અને તેને જ બોલવા દેયું. અત્યાર આગમ્ય મંવત ૧૯૨૬ સુધીનું અમરજીભાઈનું કચેરું આત્મનિરીક્ષણ અમે વાંચનાર સમક્ષ મૂકી ગયા છીએ.

તે પછી તેની સ્થિતિમાં ઘણો જ વધારો થયો હતો. તેના હાથમાંથી કુંવર માણુ વગેરેની મોટી રકમો પસાર થતી હતી. લાખો કોરીની વિધોટીઓ કરવાનો તેને પ્રસંગ મળ્યો હતો. રાજ્યમાં તેનો હોદ્દો ઘણો જ ઉંચો અને જવાબદાર હતો. તે ખટપટ કરવા ધારત તો પાર ઉતારી શકત; તે પોતાનું ઘર ભરવા માગત તો સોનાનાં નળિયાં કરાવી શકત. તેમ કરવાને બદલે ૧૯૪૦માં તેણે પોતાની પ્રગતિ અટકાવી. પોતે જે શિખર પર ચઢી રથાન લીધું હતું ત્યાં તેણે સ્થિરતા સાધી. ગંભીર, શાંત, ગરૂ જેવી તીવ્ર દષ્ટિ આસપાસ અને અંતરમાં નાંખી. એ શિખર ઉપર પોતે જે રસ્તે સરક્યું હતું તે રસ્તો તપાસ્યો. એ તપાસના પરિણામમાં નીચેના મુદ્દાઓ તેને મળી આવ્યા.

“મંવત ૧૯૪૦ની નોટ.

૧. રાજકોટમાં રૂપિયા અપતા હતા તે લીધા નથી.
૨. શાપુરમાં કોરી અપતા હતા તે લીધી નથી
૩. વખતોવખત કોઈ એ દેવા ઇચ્છા કરી હશે તો લલચાઈ ન જતાં, ન આપે તો ઠીક એમ મનમાં ધારેલ છે.

૪. કોઈ કોઈવાર પોશાગ આપેલ હશે તો તે પોતાના દિલથી છે. તેમાં પણ ના પાડી છે. છેવટ સોગંદ દઈને આપેલ તે વાત મદાફલ મહામ (વજીર સાહેબ)ને તરત જાહેર કરી છે.

૫. એક વખત પોશાગ દાઉદ આપી જતાં ન રાખી જસરાજને પાછો આપી દીધો.

૬. આકરા સોગંદ ખાઈને ગામ દેવાનું ચાર વખત કહ્યું છે. રાજકોટ, શાપુર, અને ગાદીએ બેઠા

પછી બે વખત જૂનાગઢમાં-એ છતાં આવજ લગી માગણી તે વ્યાખત કરી નથી.

૭. મીઠાઈ માટે રોકડી કોરી પચીસ, પંદર વીસ, એમ આપી હશે, તે દક્ષતરના પરચુરણ કામમાં વાપરી છે, પણ ખાનગી મીઠાઈ લઈને ખાધી નથી.

૮. ઘણા ખાર વધી ન જાય તેની વખતો વખત શીકર રાખવામાં આવી છે.

૯. જેમાં ખોટું ગણાય તેવા હુકમો માટે તેમને રાજ કરવા હાથ હાપણું ન કરતાં તજવીજથી ગેર-વાજબીપણું થવા દીધું નથી.

૧૦. સવારીમાં સાથે ખારી ગાડીમાં બેસવા ફર-માન છતાં તે પ્રમાણે લલચાવેલ નથી.

૧૧. હજુરિયા સાથે ચોખ્ખી રીતભાત રાખી છે. જેમાં વાજબી ન કહેવાય તેવી વ્યાખત, તેમને રાજ રાખવાની હિલચાલો, એ ખોટું ગણી ખરી રીતથી મજબૂતપણે વરતેલ છું, તેમાં કોઈની ધિતરાજીનો ડર રાખેલ નથી.

૧૨. નાણાં સંગ્રહી હજુરના વધુ પડતા ઉપાડ માટે વખતોવખત સૂચના તથા મદદફલ મહામની રૂખ તરફ નજર રહી છે. તેમાં હજુર ઘણીવાર નારાજ પણ થયા છે.

૧૩. કોઈની પણ પરખારી વાતચિત અગર હીલચાલ અથવા મદદફલ મહામની મરજી વિના મુઠા-કાત આદિ કંઈ પગલું ભરેલ નથી.

૧૪. પોતાના ખાનગી રવારૂ સાડ કોઈ ચીજની અગર પૈસાની કે પગારની અરજ કરી નથી. તેમ કોઈ મારફતે હિલચાલ પણ કરી નથી. પગાર વધારી વા કોઈ માણસ સાથે મદદફલ મહામને કેવો હુકમ આપ્યો હશે તેને મેં ખુદે ના પાડી હશે.

૧૫. તેમના હિત ખાતર બની શકે તે પ્રમાણે તજવીજ અરજ કરી છે. તે તેઓ તથા મદદફલ મહામ જાણે છે.

૧૬. અઘાપી લગે સારા ધંરાદારી, ચોખ્ખી માનતથી વરતેલ છું. કોઈ સાથે સલાહ મસલત કે ગીલવા ગિયશી કે ખટપટી પગલું ભરેલ નથી. તેની

તપાસ હજુરિયાઓ તથા લાગતા વળગતાથી ખૂબ કરવી.

૧૭. લાંચ રૂશવત કે હરામ પૈસા અગર ચીજ લીધાં નથી, તેનો ખૂબ તપાસ કરવો જોઈએ.

૧૮. તાખાનાં માણસને પણ ઈમાનદારીથી વર્તવા સૂચના તથા સખત તાજીદ જારી છે.

૧૯. મારી કામગીરી, ખાતાના બીજા માણસો કરે છે, તેની પણ દરગુજર રાખી છે. એ વિષે અરજ કરી તરફી આપી નથી.

૨૦. ઘણાં કામો સોંપવા તથા મોભો સંધારવા માહરા તરફથી કોઈ રાજ કારણીય પોતાથી અગર બીજા મારફત કરી નથી, પણ મ. મ. ખુદે ખ્યાનમાં લઈને વખતો વખત પ્રસંગ લીધો છે.

૨૧. નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવા સાડ પેનશન આપવા બાબત એક કરતાં વધુ વખત અર્થા મેં પોતાથી કરી હતી.

૨૨. માહરા વ્યાખત કોઈ વાતે કડવી ફરિયાદ અગર વાત દરખાસ્તમાં આવી નથી.

૨૩. કોઈ પણ જાતનું ગેરવાજબી પગલું ભયાનો એક પણ દાખલો બનેલ નથી.

૨૪. લોકોમાં બદસુવાસ નથી, પણ સારી સુવાસ છે,

૨૫. ઘણા રંજ ઉત્પન્ન થાય તથા તાણખેંચ પડી જતાં વાર ન લાગે એવી વખતો વખત તકે આપી હશે; તે મ. મ. સાહેબની રૂખ જાળવવાનો સમજ તથા ગેરવાજબી ન થાય તથા ન કહેવાય તેવાં કારણોથીજ, એવા બનાવમાં પણ પોતાના બાપ દાદાની આખર તથા પોતા ઉપરના અહેશાન યાદ રાખી ભલમનસાઈથી સહન કરવામાં આવ્યું છે.

૨૬. નાગરનો છેકરો રાખી દેવા બહુ વાર ફરમાન છતાં પણ મદદફલ મહામના હુકમ વિના અમલ કીધો નથી.

૨૭. x x x x ને વખતો વખત રોકડી તથા રોક કરેલ છે.

૨૮. દરેક રીતે દરેક કામમાં ચૂક ન થવાની ધણી ફીકર તથા કાળજી રાખવામાં આવે છે.

૨૯. મહાકલ મહામની એહેશાની યાદ રાખવા ફરમામાં તથા લિખિત ચરજથી ફરજ બજાવી છે.

૩૦. “ગાદીએ ખેડા વખતમાં ખરી ફરજ બજાવેલ છે”.

આ ત્રીસ કલમની નોટ પોતાના અક્ષરે લખી પોતાના ખાનગી-ખાસ દફતરમાં છેવટ સુધી ચરિત નાથકે સાચવી રાખી છે. બહાદુરખાનજી ૧૯૩૮માં ગાદીએ ખેડા, એટલે સને ૧૮૮૩-૮૪માં તે ખેડા. અને તરતજ તેણે જે જગ્યા પર મુંદરજી વલ્લભજી ઝાલા ખુ. મહાખતખાનજીના વખતમાં હતા તે જગ્યા ઉપર એટલે પોતાના ખાનગી કારભારી તરીકે અમર-લાઠીને નીમ્યા. પરંતુ ત્યાં સુધી તે પાટવી કુમાર હતા ત્યાં સુધી તેની બધી જવાબદારી અમરજીભાઈને માથે લાદવામાં આવતી, પણ તેઓ નવાજ થતાં તેની જવાબદારી અમરજીભાઈને રાખી તેની મહેરબાનીમાં ભાગ પડાવનાર નવાં તરવો ઉભાં થયાં. અમરજીભાઈના કામમાં દખલગીરી થવા લાગી અને આ સીધે માગે જનારને કનડગત થવા લાગી. ઉપરની નોટ જે વખતે કરી તે વખતેજ તા. ૩-૮-૮૫ને સોમવારને રોજ અમરજીભાઈએ ખુદાવિદ નવાજ સાહેબ બહાદુરખાનજી માટે એક યાદી તૈયાર કરી. એ યાદી

ખરેખર તો એક અટ્ટીમેટમ, અંતિમ સંદેશ જેવી જ હતી. તેણે તેમાં લખ્યું હતું :—

“તમારા રાજ્યમાં ૩૦ વરસ થયાં તેમાં નીતિ. લંગ થયા નથી. એકથી ૩ કરેડ લગે. અન્યાયી રીતે પૈસો મેળવ્યો નથી, કે લાલચ રવખે પણ કરી નથી કરનાર નથી.

અન્યાયની રીત પકડી નથી, પકડનાર નથી. માન અપમાન સામું ન જોતાં નરમાશથી વર્તવામાં આવેલ છે.

સમાધાનીથી કામ લેવામાં આવે છે, પણ ખટપટ નહિ.

ચોખ્ખો વહેવાર છતાં લોભ લાલચ કરી નથી. જે જે કામોની ફરમાશ થતી ગઈ તે ખુશીથી કરવામાં આવેલ છે.

કેટલાક પૈસાવાળા અમીર બની ગયા; ગરાશિયા થઈ ગયા કે ઘેર ખેડે પણ ફિકર નહિ.

જે નિર્લોભી અને અખોલ, ચોકખો તે તો પૈસે ખાલી; તેને જ્યારે નાહક ઘર ખેસવું પડે ત્યારે ધક્કરની કૂપા ન હોય તો બહુ સોસવું પડે, પણ ભાવિ.”

વાંચનાર, હિદુસ્તાનને આ સિદ્ધાંતો અને આ મક્કમતા યુનિવર્સિટીઓ નથી આપી શકી, વધારે કહેવાની જરૂર છે ?

૭૫૮

દેશીરાજ્યોના પ્રશ્નો.

ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારણા સંબંધી મહુમ્મ સર પ્રભાશંકરના વિચારો.

[મહુમ્મ સર પ્રભાશંકરે વસુલાતી કામને અંગે રાજ્યના મહાલોમાં જે મુસાફરી કરી હતી તે વખતે દરેક સ્થળે ખેડુતોનાં ટોળાં એકત્ર થતાં અને તે સર્વ આગળ ગ્રામ્ય પંચાયત વગેરે બાબતો સંબંધી તેઓ પોતાના વિચારો જણાવતા. આ વિચારોની ખેડુતો ઉપર ખૂબ અસર થતી હતી. તા. ૩૦મી જાન્યુઆરીએ ગઢરાથી લાલનગર આવતાં રસ્તામાં નિંગાળા સ્ટેશને નિંગાળા તખ્તાના જે ખેડુતો એકત્ર થયા હતા તેઓ આગળ મહુમ્મ જે વિવેચન કર્યું હતું તે અમે આ નીચે આપીએ છીએ. ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારણાના પ્રશ્નમાં રસ લેનાર સર્વ ટાઈને આ વિચારોમાંથી બોમ મળી શકે એમ છે આજણું ગામમાં સુધારવાનો એક જ રસ્તો છે. અને તે ગ્રામ્ય પંચાયતોની સ્થાપના. મહુમ્મ સર પ્રભાશંકરે જે સંબંધી વિવેચન કરતા લેકોને ગ્રામ્ય પંચાયતોની સ્થાપના કરવાનો ખૂબ આગ્રહ કર્યો છે. અત્યારે દેશી રાજ્યોના સંયોગો લેતાં લેકોને આ દોરામાં શિક્ષણ આપવામાં આવે એ ઇચ્છ્યા જોય છે. મહુમ્મ આ સંબંધી વિવેચન કરતાં કહ્યું હતું કે :]

“આજ હું તમારી સાથે વાત કરવા અને તમારું સાંભળવા આવ્યો છું. મહારાજ સાહેબને થયું કે આખા સ્ટેટમાં ખેડુતોને અઢી ત્રણ લાખનું કરજ થઇ ગયું છે. એમ થયું હોય તો ધૂળ ઉપર લોપણ જેવું થયું છે. અને અમે ખેવકુદાર્થ ભરેલું કામ કર્યું છે. દરબારના ૬૦ લાખ રૂપિયા છોડી દીધા અને લગભગ ૧૬ કરોડથી વધારેનું કરજ માફ થયા છતાં લોકો પાછા એના જે ગારામાં પડ્યા માંડ્યા છે, એના અંત ક્યારે આવશે તેની મહારાજને ચિંતા થાય છે. હરે હેરો ધાંડું ઉપાય છે કે ફરી લેવડા કરવામાં પડે નહીં. એ ઉપાય શોધવાનો દરબાર પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. એવા બે ચાર ઉપાયો છે. માણસ શું ખાધને માંદું પડે છે તેની ખજાર પડે તો તેનો ઉપાય થાય. અને જે ખાધને માંદું પડતું હોય તે ન ખાય એટલે માંદું ન પડે. દરબાર આટલા વખત સુધી ચાણુદાર, વહીવટદાર અને વસુલાતી અધિકારી માર્ફત તમારાં કામો અને ગામની સ્થિતિની સંભાળ રાખે છે, પણ હવે એમને એમ થયું છે કે જેમ જેમ માણસ મોટો થાય તેમ તેમ પોતાના પગ ઉપર ઉભો રહી શકે એમ થવું જોઈએ. એથી

દરબારે ગામપંચાયતનું ધોરણ નક્કી કર્યું છે. જેના ગામોમાં ગામ પંચાયત હશે તેમને ખજાર હશે કે ગામપંચાયત એ શું છે ? બાર ગામના નીંગાળા તખ્તામાં સાત ગામે ગામપંચાયત છે. એમને પુછ્યું. કે ચાણુદાર આવીને કામ કરતા, ત્યારે વધારે સુખી હતા કે અત્યારે તમે તમારું કરો છો તેથી વધારે સુખી છો ? ન્યાં ન્યાં હું ગયો છું ત્યાં ત્યાં મેં સાંભળ્યું છે કે “અમે ગામપંચાયતથી સુખી છીએ. અમારો કલેશ ઓછો થાય છે અને અમારું ઘરખેલે સ્વચ્છતાની દરી સપ્તીએ છીએ.” આ ચીજ આવી છે કે મારો બ્રમ છે કે હું બધું જોતું સમજ્યો છું ? તમે તમારું કરી લ્યો તેમાં વધારે આનંદ છે કે હું અને મારા અધિકારીઓ તમને કરી દઈએ તેમાં વધારે આનંદ છે ? ઘરમાં બાવડી છોકરાં રહેતાં હોય અને કોઈવાર કછયો થતો હોય તે પાડોશી ચૂકવે તેમાં મન્ય કે પોતે પોતાનો કછયો પતાવે તેમાં મન્ય છે તેનો વિચાર કરજો. અમે તમને ગમે તેટલા રાખીએ પણ તમારા ઘરના કહેવાઈએ તો નહીં. એટલે હું કહું છું કે ગામ પંચાયત હોય તો તમે વધારે સુખી રહો. તમારા આખા ગામનો વહીવટ જે

રીતે તમારે ચલાવવો હોય તે રીતે તમને ચલાવવાની છૂટ છે. તમને નોંધતી હોય તે બધી સત્તા આપવા દરબાર ખુશી છે. કોઈ ગામમાંથી કોઈને કાઢી મૂકવો હોય તો તે ગામ તેને કાઢી શકે. આ કાઢી મૂકવાની સત્તા તો માત્ર મહારાજાને જ છે તે તમને આપી છે. હવે રાજાની પોતાની સત્તા તમને આપી દીધી છતાં તમે મુખી ન થાઓ તો અમારા કરતાં તમારી કમેનસીથી વધારે છે. તમને ચોકીદારો આપ્યા છે તે ને તમારું રક્ષણ ન કરે તો તમે તેને કાઢી શકો છો, પણ જે નવા રાખો તેનામાં કામ કરવાની શક્તિ હોવી નોંધજો. માટે નવા રાખવામાં તમારે પોલીસ ઉપરીને પુછવું નોંધજો. હવે આટલી બધી સત્તા આપ્યા પછી ગામમાં કયું કામ કરવાનું રહે છે ? કોઈએ દોરથી ચરાવી દીધું છે એમ તમને લાગે તો તેને નુકસાન આપવાનું પણ ગામપંચાયતને સીંધું છે. હવે ચાલુદાર આવીને ૫૫ ૫૫ કરે છે ? પહેલાં વીધોડી ઉધરાવવા ચાલુદાર આવતા. પણ હવે તો તમે વીધોડી ઉધરાવી આપી દ્યો છો. આટલું ક્યાં છતાં તમે કરજમાં પડો એ કેવું ? પણ એનાં પણ કારણો છે, (૧) તમારી સ્થિતિ છે તે કરતાં સારી ન થાય-તમારી સ્થિતિ સુધરવી જ નોંધજો-તો કરજનો ખુલાસો થયા પછી પણ તમે કરજમાંથી ન છૂટી શકો. વરસાદ વખતે તમારે ખીયારણના પૈસા નોંધજો માટે તમારે પાહું કરજ કરવું પડે છે. મહારાજા સાહેબની ઈચ્છા છે કે તમારે ખીયારણ માટે તથાવું ન પડે, માટે જે ખેડૂતોને ખીયારણ નોંધવું હોય તેને ગામપંચાયત ચિઠ્ઠી કરી આપે એટલા પૈસા વહીવટદાર આપે. ચાલુદાર પૈસા આપે પણ તે એક માણસ ગામપંચાયતના નેટલી ગામની સ્થિતિ સમજે નહીં. જ્યારે ગામપંચાયત તો જોને નેટલાં પૈસા નોંધજો તેટલાની જ ચિઠ્ઠી કરી આપે. ચાલુદાર-એક માણસ છેતરાય પણ, અંદર અંદર એક બીજા છેતરી શકે નહીં. અને તેથી ચોચ હોય તેને જ પૈસા અપાય. માટે નેટલી તગાવીની ખાસ જરૂર હોય તેટલી જોને નોંધતી હોય તેને મળે.

વળી ગામપંચાયત હોય તો તગાવી પણ જલદી મળે. ચાલુદાર પાસે તમારે ધક્કા પણ ન ખાવા પડે, દક્ષિણા પણ ન આપવી પડે. આ રીતે તમને વગર વ્યાજે તગાવી મળે તો પછી તમારે વાણીઆ પાસે જવું ન પડે. છતાં પણ (૨) મરણના પ્રસંગે તમારે પૈસાની જરૂર પડે છે. બાપડીયું પરણવા જાઓ છો ત્યારે તમે ગાંડા ચર્ધ પાંચસે, હજાર ખરચી નાખો છો. વિવાહના વખતે અને દારૂ પીવાના વખતે માણસ ગાંડું ચર્ધ જાય છે, પણ એ ખર્ચ છે કે વિવાહ વખતે અને કોઈ ભુટ્ટાનું મરણ થયું હોય ત્યારે રૂપીઆ નોંધજો એ ક્યાંથી કાઢો ? તેનો ઉપાય પણ ગામપંચાયત છે. ગામ પંચાયત હોય ત્યાં સહકારી મંડળ હોય જ. ગામમાં પરમેશ્વરે જોને એ પૈસા આપ્યા હોય તે સહકારી મંડળમાં પોતાના પૈસા વ્યાજે આપે અને દરબાર એટલા સામા આપે છે. એમાંથી તમે પૈસા લઈ શકો છો. તગાવીની બાબતમાં તો તમે કોઈને ના પણ પાડી શકો છો. પણ આમાં ના પાડી શકાય નહીં કારણ કે લેનાર તમને વ્યાજ આપે છે. માત્ર તમે જોને સલાહ આપી શકો. પછી એ સલાહ એ ન માને તો તેનાં નસીબ ! કરજમાં પડવાનાં આ એ કારણો છે એ મટી જાય છતાં મને તે કારણે જે માણસ કરજ કરતો હોય એવા ગાંડાનો મારી પાસે ઈલાજ નથી. ”

“ કરજમાં ન પડવાના નેટલા ઉપાય તમે કહો તે કરવા દરબાર તૈયાર છે. પણ તમારે ખેડ સારી કરવી નોંધજો. તે ન કરો તો તમે કરજ સુકા ન રહી શકો. માટે દરબારની ઈચ્છા છે કે દરેક ખેડુતને એક કુવો હોવો નોંધજો. અને કોઈ ખેડુત વાડી વિનાનો ન હોવો નોંધજો. એથી ખેડ સારી થાય. પણ અત્યારે ક્યાં સારી ખેડ થાય છે ? હું નાનો હતો ત્યારે મેં જોયું છે કે ખેડ કેમ થતો. બાજુ હું ઓપીસર છું પણ પહેલાં નહતો. હું પણ ગરીબ માળાપતો દીકરો હતો. ત્યારે મેં જોયું છે કે સવારમાં ચાર વાગે ખેડુતો ખેતરે કામ કરવા જતા. અત્યારે મહેનત ઓછી થઈ છે એટલે ઓછી મહેન-

તવાળા ખેતરમાં બરાબર પાક થાય નહીં, હું તમારી પાસેથી માગી લઈ હું કે દરબાર આટલું બધું કરે છે તો પછી તમારે મહેનત તો બરાબર કરવી નેહોએ.”

“દરબારની ઈચ્છા છે કે ખેતર ખેડવામાં ટ્રેક્ટરનો ઉપયોગ કરવો. પણ તેના બીધે ત્રણ રૂપિયા તમે સહન ન કરી શકો. મહારાજની ઈચ્છા છે કે જે ગામ મહાલમાં તમે પસંદ કરો તે આખું ગામ એક વખત મફત ટ્રેક્ટરથી ખેડી દેવું. પણ ટ્રેક્ટર એ તો હાથી છે. તે હાલવા માંગ્યો તે એક છેડેથી શરૂ કરી બીજા છેડે પૂરું કરે, શેઠા પણ રહે નહીં. ખેડાઈ રહું એટલે ગોડલમાં પહેળા પાટલાનું વાવેતર પાય છે તે પ્રમાણે કરે તો ખાતર ઝોણું બેઈએ. નીંદામણ પણ ઝોણું થાય. બીજા વખતે પાટલો બદલાવો એટલે બીજા ચાસગાં ખાતર પૂરાય અને ઝોણા વરસાદ થાય તો પણ પાક સારો થાય. પણ આટલાથી કાંઈ બને એવું નથી. તમારે બીજાઓ કરતાં કમાવામાં પણ ધણી મહેનત કરવી પડે છે એ તમારી કમનસીબી છે.”

“તમારે ત્યાં ટોર ઉછેર સારો ન થાય ત્યાં સુધી તમે સુખી ન થાઓ. એ ઉછેર એવાં ટોરનો હોય કે જેમાંથી હાસ, દૂધ, માખણ અને બળદીઆ પણ મળે. જે લોકો ગાય પાળે એને જ આ બધું મળી શકે. મહારાજ સાહેબ દરેક ગામને ખૂટ આપે છે. પણ જે ગામ તેને સારી રીતે રાખી રહે તેને જ આપે છે. એનાથી જે વાછડા વાછડી થાય તે પહેલી પેઢીએ જ સારાં થાય છે. મહારાજ સાહેબને ગાયોનાં સોખ છે. માટે મને કહ્યું છે કે બધાને ને ગાયો રાખતાં કરી દે તો હું ધણી ખુશી થાઉં. લેસોના પાકા થાય તે તમને કામ ન લાગે એટલે એની શું દસા થાય છે તે હું જાણું છું ! આપણે એમ માનીએ છીએ કે પાણી તો જીવે જ નહીં. શા માટે ? તમે એને ખાવા આપતા નથી. આ એક મહાપાપ પ્રત્ય કરે છે. માટે મહેરબાની કરી ગાય ઉપર પ્રેમ

રાખો. અને લેસો ઉપર જરા ઝોણી પ્રીતિ રાખો એટલે પાપ થતું આટલું. કૃષ્ણ ભગવાન ગાયો રાખી ગોપાલ કહેલાયા એ કાંઈ મૂરખ નહતા. તે સમજતા હતા કે દેશનું આમાં હિત છે.”

“તમને એક નવી વાત કહું. તમને લાગશે કે આતે ઘરડા થયા છે તે ગાંડા ચઈ ગયા છે કે શું ? પણ તમે સાંભળજો એટલે લાગશે કે એ જરૂરની આવ્યત છે. માણસને બે વસ્તુની જીવનમાં જરૂર છે. ખાવાનું અને કપડાં. આ બે વસ્તુઓ તમે તમારા ગામમાં જ પેદા કરી શકો તો, કેવું સારું. જાણીયા બંગાળમાં દરેક ઘર પોતાને જોઈતી ચીજો પેદા કરી લે છે. પણ હું આજસુ માટે વાત નથી કરતો. એકુત વર્ગે આજસુ નથી. તમારે તેજ જોઈએ તે માટે તમે તંબ પેદા કરી શકો છો અને બનાવ તો ઉત્પન્ન કરો છો. આમ તમે દરેક વસ્તુ તમારા ગામમાં પેદા કરી શકો છો. એમ કરીએ એટલે ધાંચી પણ તમારે ત્યાં આવીને રહેશે. અને તે પ્રમાણે હનગમ, કુંભાર, સુતાર વગેરે આવીને રહેશે. તમારું ગામ શહેર બને ન થાય પણ શહેરમાં મળતી દરેક ચીજ તમને તમારા ગામમાં મળે એવું ને તમે ધારો તો કરી શકો એમ છે. જેટલું તમે બહારથી લાવો છો એટલા રૂપિયા તમારા બહાર ચાલ્યા જાય છે. પણ ને એટલું તમે તમારા ગામમાંથી દ્યો તો એટલા રૂપિયા તમારા ગામમાં રહે છે. ત્યાં જે ચીજ વધારે પડતી થતી હોય તો તે ખુશીથી બીજા વેચવા જવું. પણ ગામના ઉપયોગ પૂરતી રાખીને.”

(ત્યાર પછી દરેક ગામમાં લાડકુવા સુધારવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. અને તે એ કે જે કે લાડકુવા માટે દસા અને મઠાને પહેલાં લેવામાં આવ્યા છે. પણ દરજાદારની ઈચ્છા છે કે ન્યાયી માગણી થાય ત્યાં લાડકુવા કરાવી દેવા.)

“કેટલીક ગામપંચાયતમાં કલ્પેલો થયાનું મારા જાણવામાં આવ્યું છે પણ તેનું કારણ એ છે કે ગામમાં કેટલાંક માણસો એવાં હોય છે કે આખા ગામનો બેગ ચઢી જાય તેથી ગામપંચાયત થવા ન દે,

અને થાય તો ભાંગી નાંખે. માટે જે ગામમાં કંઈએ હોય ત્યાં ગામપંચાયત ચાલી શકે નહીં. મારી મરજી એવી છે કે જે ગામમાં ગામપંચાયત ન હોય ત્યાં એકઆખો ચાણુદાર નીમી દેવો. એટલે લોકોમાં એમ થશે કે આતો આફીસર આવ્યો ! માટે જેને ચાણુદાર નોંધતા હોય તેણે ગામપંચાયત ન લેવી. અથવા હોય તો ભાંગી નાખવી. રાજ્ય ખે રીતે ચાલી શકે છે. કાંતો લોકો પોતે ચલાવે અથવા દરબાર ચલાવે. એટલે ત્યાં ગામપંચાયત ન હોય ત્યાં દરબારે રાજ્ય ચલાવવું નોંધએ. હવે હું તમને પૂછું છું કે તમારે ગામપંચાયત નોંધએ છીએ કે ચાણુદાર નોંધએ છીએ ? હું તમને કહું છું કે જ્યાં મતભેદ હોય ત્યાં પણ ગામપંચાયત ચાલી શકે છે. જ્યાં મોટા ભાગ ગામપંચાયત લેવા ઈચ્છિતો હોય અને નાનો ભાગ વિરુદ્ધમાં હોય ત્યાં નાના ભાગમાંથી એક બેને ગામપંચાયતમાં લેવા, એટલે તેને ખાત્રી થઈ જાય. અને તે આપણા જેવા થઈ જાય. તથા બહારનાને કહે કે આ તો સાફ છે.”

(આટલું કહ્યા પછી સર પ્રકાશકરે ખેડુતોને કેટલીક બાબતોમાં થું બહિષ્કાર છે તેની પૃષ્ઠા કરી હતી. તેમાં ખાસ કરીને હોદ્દીય અને જમીનના સહભાગીદારપણા સંબંધે, ચવ વાસેના ખોરડાના વેચાણહક સંબંધી વિષય-વાચ્યોને જમીનના વેચાણહક આપવા સંબંધી, અને માલની રવાનગી જગત સંબંધીની બાબતો હતી. ત્યાર પછી વેપારી અને ખેડુતો સાથેના સંબંધનું વિવેચન કરતાં કહ્યું કે)

“વેપારીઓને ચોપડે તો ખેડુતોના ઘણા રૂપીઆ હતા પણ તેઓને આવતા ઝોઝા. હવે એ કરજ કાઢી નાખવું છે પણ એક બીજાની માન્યતા એવી બધાઈ ગઈ છે કે ખેડુત અને વેપારી વચ્ચે દરબાર સપ રહેવા દેવા ઈચ્છિતા નથી. વેપારી અને ખેડુત દરબારની એક સરખી રૈયત છે. હું ખેડુતોને કહેવા ઈચ્છું છું કે તમારો વેપારી સાથે સંબંધ સારો થશે તો તેમાં તમને લાભ છે. દરબારને પણ લાભ છે. પણ તમને ગામપંચાયતમાંથી ઝોઝા વ્યાજે રૂપીઆ

મળતા હોય તો તમે વેપારી પાસે નજર જાઓ, તેમાં કાંતો વાંક ? પણ જે વેપારી ગામપંચાયતમાં બને તો એને પોતાના રૂપીઆનું વ્યાજ મળે. અને તેના રૂપીઆ ખોટા થાય નહીં. એમ કરતાં કરતાં વેપારીઓનાં મન પણ સુધરી જાય. ડુંગરમાં મેં કહ્યું હતું કે આ બંને વર્ગ ભાઈચારાથી રહે તો હું પણ ઘણા ખુશી થાઉં. વેપારીઓ એ એવો વર્ગ છે કે એની રાજ્યમાં જરૂર છે. વેપારી નહીં હોય તો ગામડાંમાં હાટ કાણુ માંડશે ? માટે તમારે તેની સાથે સારો સંબંધ રાખવો. તેમ વાણીઆએ પણ વિશ્વાસ રાખવો કે ખેડુતો દરબારની આવડી મોટી તિજોરી ભરી દે છે તો વાણીઆનો એક નાનો હડફ નહીં ભરે ? વાણીઆએ પણ સમજવું નોંધએ કે જે હું આહું વ્યાજ લઈશ તો ખેડુતો રૂપીઆ આપશે. આટલું જો વાણીઆઓ સમજી જાય તો આ બંનેનો હું એવો સંબંધ કરાવવા માગું છું કે બીજે ક્યાંઈ હોયજ નહીં. હવે ૨૦-૨૫ ટકા વ્યાજ લેવાનાં તો સ્વખાજ સમજવાનાં છે છતાં જે વેપારી વર્ગ નહીં સુધરે તો દરબાર એમ પણ ઠરાવશે કે વહીવટદારે અમુક ટકા રૂપીઆ ધીરવા. માટે મારી તમને ખેપ પક્ષને વિનંતિ છે કે એકસપ થઈ જાઓ. તમે જ્યાં સુધી ખોડું ખોલશો ત્યાં સુધી બેમાંથી એકેય પક્ષનું બહુ થવાનું નથી તે ખરીત માનજો”

વંશપરંપરાની સરદેશખીનો પ્રશ્ન

એક દેશી રાજકર્તાએ કોઈને વંશપરંપરાની સરદેશખીની બક્ષિસ આપી હોય તે બક્ષિસમાં ફેરફાર કરવાનો અથવા ન્યૂનતા કરવાનો સરકારનો હક કેટલે અંશે છે તેવી એક મહત્વની બાબતને લગતો નિર્ણય કેટલાક વખત પહેલાં પ્રીવી કૉંસીલની જન્યુ-ડીસ્યલ કમિટિએ આપ્યો હતો. આ સંબંધમાં મુંબઈની હાઈકોર્ટે આપેલા નિર્ણયની સામે હાઈદી પ્રધાને કૉંસીલની જન્યુડીસ્યલ કમિટિને અપીલ કરી હતી. પરંતુ જન્યુડીસ્યલ કમિટિએ હાઈકોર્ટના નિર્ણયને માન્ય રાખ્યો અને હાઈદીપ્રધાનનો દાવો ખર્ચ સાથે

કાઠી નાંખ્યો હતો. પ્રથમ દાવો પરશુરામ માધવરામ નામના ગૃહસ્થે મોડ્યો હતો. જેનો ચુકાદો રત્નાગિરિના ડીસ્ટ્રીક્ટ જડજે તેની વિરૂદ્ધમાં આપવાથી તેણે મુંબઈની હાઈકોર્ટને અપીલ કરી હતી, હાઈકોર્ટે ડીસ્ટ્રીક્ટ જડજેનો ચુકાદો રદ કરી વાઠી પરશુરામને દાવો માન્ય રાખ્યો હતો. આ ઉપરથી હોદ્દી પ્રધાને તે સામે છેવટની અપીલ પ્રીવી કૌન્સિલની ન્યુટ્રીશયલ કમિટી પાસે કરી હતી: સદૃઢ કેસની તપાસ લોર્ડ ટામ્સન, લોર્ડ રસલ અને સર લેન્સલેટ સેન્ટરસન સમક્ષ ચાલી હતી. આ વખતે હોદ્દી પ્રધાન તરફથી હોદ્દી પ્રધાનની ઓશીસના સોલીસીટર તરફથી મિ. એમ. ડી. ગુરૂધર કે. શી. અને મિ. વોલેસ હતા. ન્યારે જૂન વાઠી પરશુરામ તરફથી વીક્સન કેપની સોલીસીટરો તરફથી સર ટી. જૈંગમેન હતા.

આ કેસ સંગ્રામી પોતાનો નિર્ણય આપતાં લોર્ડ ટામ્સને એવી મતલબનું જણાવ્યું હતું કેઈ. સ. ૧૭૦૪ અર્થાત્ આજથી આશરે ૨૩૦ વરસ પહેલાં સતારાના મહારાજાએ પરશુરામના પૂર્વજોને રત્નાગીરી જીલ્લાના દેવગઢ તાલુકામાં ખરેખર વિભાગમાં અને જોજ જીલ્લાનાં માલવણ તાલુકામાં સાસ્તી વિભાગમાં આવેલાં મંખ્યાબંધ ગામોની મહેસુલ ઉધરાવવાની વંશપરંપરાની સનંદ બક્ષિસ આપી હતી. અને તેના બદલામાં ખરેખરના સંબંધમાં સેક્ટે બે ટકા વળતર આપવાનું સનંદમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું. ન્યારે સાસ્તીના સંબંધમાં જે કે વળતરનો આંકડો નક્કી કરવામાં આવ્યો ન હતો છતાં તેના હકે ખરેખરના જેવાજ બક્ષવામાં આવ્યા હતા.

હવે બ્રિટિશ સરકારે સતારાના મુઝકનો કબજો ૧૮૧૭માં લીધો હતો. પરંતુ ત્યાર પછી ધણું વરસ સુધી પરશુરામના પૂર્વજો વગર હરકતે મહેસુલની રકમ ઉધરાવતા રહ્યા હતા. અને તે માટે નીમવામાં આવેલા મહેસુલની અમલદારોને પહેલાંની માફક વળતરની રકમ મળ્યા કરતી હતી. આ પ્રમાણે ધણું વરસ આપ્યા પછી સરકારે એ વંશપરંપરાના અધિ-

કારીઓને દૂર કરવાની ઇચ્છા ધર્. અને ૧૮૬૫માં રત્નાગિરિ-જીલ્લામાં મહેસુલી અધિકારીનો હોદ્દો ધરાવનારા આ અમલદારોને મહેસુલ ઉધરાવવાના સંબંધમાં ફેરફાર કરવાની માગણી કરી. કેટલીક વાઠા-વાઠા આપ્યા પછી સરકારે આ લોકોનું લવાજમ રૂપીએ અમુક ઠરાવ્યું એટલે ત્યાર પછી પરશુરામના પૂર્વજો મહેસુલની ઉધરાવ કરતા બંધ થયા. અને તેમને સરકાર તરફથી દર વરસે રૂ. ૬૪૨ની રકમ મળવા લાગી. આ રકમ નક્કી કરેલા ધોરણે પણ દર વરસે વધતી જતી મહેસુલના પ્રમાણમાં તેમને વધારે મળતી નોંધ એ. એટલે હાલની સનંદ ધરાવનાર પરશુરામે સરકારને આખરે ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં આ બાબતમાં અરજ કરી. અને જણાવ્યું કે સરકારે કરેલી ખા આનાની ગોઠવણ કરતાં પણ તેને ઘણી ઓછી રકમ મળતી હતી. વળી તેણે એવી પણ અરજ કરી કે ૧૮૮૨-૮૩ અને ૧૮૯૨-૯૩માં સર્વે સેટલમેંટ કરવામાં આવ્યું અને સંગ્રામ ધરાવતા જે જીલ્લાની મહેસુલમાં વધારો થતો હતો એટલે તેના પ્રમાણમાં તેને પણ વધારે રકમ મળવી નોંધ એ. જે કે વાત માનવામાં આવે એવી નથી છતાં ખરી છે કે આ અરજનો જવાબ તેને તેર વરસે ઇ. સ. ૧૯૧૩ માં મળ્યો અને તા. ૧૬ મી ડીસેમ્બર ૧૯૧૩ ને રોજ સરકારે એક ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કરી માલવણના સંગ્રામમાં વધેલી મહેસુલ પ્રમાણે અરજદારને રકમ આપવાનું કહ્યું. ન્યારે દેવગઢના સંગ્રામમાં એની માગણી સ્વીકારવામાં ન આવી. આથી ૧૯૧૬માં પરશુરામે હોદ્દીપ્રધાનની સામે દાવો મોડ્યો અને દેવગઢની બાબતમાં વધેલી મહેસુલ પ્રમાણે રકમ મળવાની એણે માગણી કરી. પણ ૧૯૭૧ ના પેન-શન્સ એક્ટ પ્રમાણે તેણે તે માટે સર્ટિફિકેટ રજુ કર્યું નહીં હોવાથી એનો દાવો કાઠી નાંખવામાં આવ્યો. હવે સને ૧૯૧૪-૧૫ માં કરેલા સર્વે સેટલમેંટના પરિણામે માલવણની મહેસુલ વધેલી માલુમ પડી. તે બાબતમાં પણ પોતાને વધારે રકમ મળવી નોંધ એ એવી પરશુરામે અરજ કરી હતી તે મંજૂર રાખવામાં

આવી હતી. સને ૧૯૧૬ની આખરમાં તેને જોઈતું સર્ટિફિકેટ દેવગઢની બાબતમાં મળી ગયું. એને આધારે તેણે ૧૯૨૩ માં હોદ્દી પ્રધાનની સામે ડિરેક્ટી કટ જડાવવાની કોર્ટમાં દાવો માંડ્યો. અને પોતાને મહેસુલની સરકારી આંકણી પ્રમાણેજ ટકાની રકમ મળવાની માંગણી કરી. ડિરેક્ટી કટ જડાવે તેનો દાવો કાઢી નાંખ્યો. તેથી તેણે હાઈકોર્ટને અપીલ કરી. હાઈકોર્ટે તેની તરફેણમાં ચુકાદો આપ્યો. તથા ખરચ મુખાં સઘળી રકમ દાવો માંડવાની તારીખથી તે ઠેક સુધી સેંકડે જ ટકાને વ્યાજે પરશુરામને આપવાનો હુકમ કર્યો. હાઈકોર્ટના હુકમ સામે હોદ્દીપ્રધાને પ્રીવી કૌન્સિલમાં અપીલ કરી.

હોદ્દીપ્રધાનનું કહેવું એવું છે કે ૧૮૬૩ ના ૭ મા કાયદાની કલમો અને તેના પેટાકાનુનો છતાં પણ સરકારને વંશપરંપરાના અમલદારોને રૂપસદ આપી દેવાનો હક છે, અને ત્યાર પછી સરકાર કાંઈ પણ રકમ આપવા બંધાયેલી નથી, અને જે કાંઈ આપે કે આપવામાં આવે તે ફક્ત મહેરબાની તરીકેજ છે. એટલા માટે વાદી પરશુરામને આ દાવો લાવવાનો કશો આધાર નથી, પણ અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે હોદ્દીપ્રધાનને આ ધડીએ આવો બચાવ કરવા દષ્ટ શકાય નહિ. આવો બચાવ એણે આગળની બંને અદાલતમાં કર્યો નથી. તેમ લેખિત બચાવમાં પણ આ દલીલ રજૂ કરી નહીં. એટલે આ નવા બચાવનાં ગમે તે ચુલુ હોય હોય પણ છેક છેલ્લી ધડીએ એ બચાવ અમે માન્ય રાખી શકતા નથી. હાઈકોર્ટે એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે વાદીને સનંદમાં જણાવેલા ટકા પ્રમાણેજ બદલો મેળવવાનો હક છે. તેની સાથે અમે પણ સંમત છીએ. અને અમારો એવો પણ અભિપ્રાય છે કે જેમ દર વરસે મહેસુલ વધતું જાય તેના પ્રમાણમાં વાદીને વિશેષ બદલો મળવો જોઈએ, વળી સનંદમાં જે ટકા દરાવ્યા છે તેને બદલે અમુક ઉચક રકમ દરાવવાની પણ સરકારને સત્તા નથી. એટલે હાઈકોર્ટે જે હુકમ

નામુ કર્યું છે તેમાં સુધારો કરવાનું અમે ફરમાવીએ છીએ. જે સુધારો એવી રીતનો કરવો કે વાદીના હકો ખુલ્લી રીતે જાહેર કરવા, જે મુજબ વાદી પણ કરી શકશે. પરિણામમાં સરકારની અપીલ નિષ્ફળ જાય છે. અમે વાદીને સેંકડે બે ટકાને હિસાબે નહિ, પણ સેંકડે રૂ. ૧-૫-૦ ને હિસાબે સઘળી રકમ આપવામાં આવે એવો ફરકાર કરવાનું હાઈકોર્ટને ફરમાવીએ છીએ. વળી આ અપીલ કરનારે જવાબ દારનો આ કોર્ટનો સઘળો ખર્ચ આપવો એવો અમે વિશેષ હુકમ કરીએ છીએ. અમારા આ હુકમને મંજૂરી આપવાનું અમે નાં શહેનશાહને જાહેર કર્યું.

દેશી રાજ્યો અને ગાંધીજી

(ગયા લુગાઈ માસમાં ગાંધીજીએ “દેશી રાજ્યો” એ શિર્ષક હેઠળ એક લેખ લખ્યો હતો. અમે તે નીચે આપીએ છીએ.)

“દેશી રાજ્યોના કારભારમાં વચ્ચે નહીં પડવાના મહાસભાના ઠરાવમાં ડહાપણ રહેલું હતું એમ હમણું હમણું બનેલા બનાવોએ પુરવાર કરી આપ્યું લાગે છે. રાજ્ય બંધારણ ગમે તેટલું અન્યાયી આપણું અને તર્કહીન હોય તોપણ એવું છે કે કાયદા તેમજ રાજકાજની દૃષ્ટિએ દરેક નાનું કે મોટું દેશીરાજ્ય ખીજ રાજ્યોના જોડેના સંબંધમાં તેમજ હિંદુસ્તાનનો જે ભાગ દેશી રાજ્યોથી ભૂદો ઓળખાવવાને બ્રિટિશ હિંદ કહેવાય છે તેની સાથેના સંબંધમાં એક એક સ્વતંત્ર અખંડ ધટક છે. સૌમાં જે કાંઈ એક વસ્તુ સર્વસામાન્ય હોય તો તે એ છે કે તેઓ બ્રિટિશ અમલના પોલાદી સંકળમાં સપડાયેલાં છે. પણ ભૂગોળની દૃષ્ટિએ તેમજ લોહીની દૃષ્ટિએ દેશી રાજ્યોના અને હિંદુસ્તાનના ખીજ ભાગોના લોકો એક અને અવિભાજ્ય છે. આપણે તેનીસ ક્રાંતિ સ્ત્રી પુરુષો એકબીજાનાં સગાં છીએ, ને કાંઈ પણ બંધારણની કે લશ્કરી યુક્તિ આપણને વિખૂટાં પાડી શકે એમ નથી. આ નૈસર્ગિક સગાઈ કશા અંતરાય વિના ચાલી રહી છે. એવું કારણ એ છે કે રાજ્ય

બંધારણની આ જે ફકીકત છે તે જ્યાં સુધી કાયમ છે ત્યાં સુધી આપણે તેની હસ્તીને સ્વીકાર કરેલો છે. એ સત્યાગ્રહનો રસ્તો છે, અથવા પાપના અપ્રતિ-કારનો રસ્તો છે. કાકટર વૈદ જેમ શરીરમાંની બધી કુદરતી શક્તિઓને ચાલન આપીને તે તેમને પોતાનું બધું જોર અજમાવવા દ્યોને ઝેરને નીકળી જવા દે છે, તેમ આપણે આ બાબતમાં વચ્ચે નહોં પડવાનો ઠરાવ કરીને મહાસભાએ દેશી રાજ્યોની પ્રગતને પાનો ચાગ્યો છે, બીજા સખ્તોમાં કહીએ તો કુદરતી શક્તિઓને—એટલે કે એ પ્રગતમાં પોતામાં જ સુખદશામાં પડેલી શક્તિઓને ચાલન આપ્યું છે, તાજેતરમાં બનેલી થોડીક ઘટનાઓમાં એમ દેખાઈ આવ્યું છે કે એ પ્રગતને પોતાની શક્તિનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, અને તેણે બહારની કશી મદદ વિના એ શક્તિ વાપરીને પ્રપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો છે. બીજું એક પરિણામ એ પણ આવ્યું છે કે રાજ્યના સત્તા-ધીશોએ પોતાની અને પ્રગતની વચ્ચેના કલહનું સમાધાન કરવાને મહાસભાવાદીઓની મદદ માગી છે. મનુષ્યે અજમાવેલી દરેક કાર્યપદ્ધતિની જેમ આને પણ એની મર્યાદાઓ છે એમાં શંકા નથી. મહાસભા ગેરવ્યાજબી માગણીઓ ન કરી શકે. પ્રગતને ખરેખરી ફરિયાદનું કારણ હોવું જોઈએ, અને તેમણે ચોકબે હાથે કામ લેવું જોઈએ. કેમકે સત્યાગ્રહનું સામન અહિંસા—એટલે કે જે વસ્તુમાં સંપૂર્ણ ન્યાય હોય તે સિદ્ધ કરવાને સારુ વિરોધીને કષ્ટ પહોંચાડ્યા વિના પોતે કષ્ટ સહન કરવું—એ છે.

દેશી રાજ્યોની પ્રગત માત્ર સત્યાગ્રહનાં એટલે કે અહિંસાનાં પૂર્ણ રહસ્ય અને શક્તિ ઓળખે તો સમગ્ર હિંદુસ્તાન સ્વરાજ મેળવે તે પહેલાં દેશી રાજ્યોની પ્રગત પોતાની મર્યાદિત સ્વતંત્રતા લઈને બેસી જશે. અને હિંદુસ્તાનને પૂર્ણ સ્વરાજ મળે તે પહેલાં તેમણે—દેશી રાજ્યોની પ્રગત—પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવવી જ પડશે. દાખલા તરીકે તેમને અટપટા બ્રિટિશ તંત્ર જોડે કામ લેવું નહોં પડે ને છતાં તેઓ અહિંસક

વાણી, લેખન અને વર્તનની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવી શકે. દેશી રાજ્યોમાં પેલા ચતી સંપત્તિની સમાન નહોં તો અત્યારના કરતાં વધારે ન્યાયપૂર્વક વહયણી તેઓ, પ્રમાણમાં વધારે સહેલાઈથી કરાવી શકે. તેઓ ઝાઝા પ્રયત્ન વિના તેમના રાજ્યોની ખાનગી સંપત્તિ પર અંકુશ રાખી શકે, અને સસ્તો ને શુદ્ધ ન્યાય મળે એવી પાકી વ્યવસ્થા કરી શકે. અતિશય વિરાળ અને નોકરશાહીના સકંબમાં સપડાયેલા બ્રિટિશ હિદ કરતાં તેઓ દારિદ્રના અને ગ્રામનવરચનાના પ્રશ્નોનો નિરાકર મળી જ વધારે સહેલાઈથી આણી શકે. તેઓ માગતાંવેત સાચી રાષ્ટ્રીય કેળવણી મેળવી શકે.

આ એમનું સ્વરાજ હશે; બેશક મહાસભાને જે પૂર્ણ સ્વરાજ જોઈએ છે તેના કરતાં તો એ ઘણું જ ઓછું હશે. પણ જો મોટાં રાજ્યોની પ્રગતને મોટા ભાગ પોતા પૂરતું સ્વરાજ મેળવી લે તો પૂર્ણ સ્વરાજની પ્રાપ્તિનો દિવસ કાંઈએ સ્વપ્ને પણ ન કહ્યો હોય એટલો જલદી આવે. એટલે દેશી રાજ્યોમાંના સુધારકો અપટીત અધીરાઈ ન કરે; તેઓ પોતાની મર્યાદાઓ, અને એ બધા ઉપરાંત વિજયની જે શરત—સત્ય અને અહિંસાનું કડકમાં કડક પાલન—છે તે—ન ભૂલે. તેમણે પાછી પાની કર્યા વિના પણ સાથે સાથે આત્મરક્ષણને નામે આંગળી સરખી ઊંચી કર્યા વિના, ઝોળાનો વરસાદ સામી છાતીએ ઝીલવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. સત્યાગ્રહી આત્મરક્ષ-ણનો હક સ્વેચ્છાએ જતો કરે છે. વળી એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે સત્યાગ્રહીની ઓળમાં ઓછી માગણી એ જ એની વધારેમાં વધારે માગણી પણ છે.

ગણેતપ્તવીલ અને તાલુકદારો

[ન્યારથી ગણેતપ્તવીલ ધારાસભામાં દાખલ થયું છે ત્યારથી ગુજરાતના તાલુકદારો એ સાથે અવિ-શ્વાસની નગદથી બુએ છે. આમોદના કાકોર સાહેબની આગેવાની નીચે ગુજરાતના તાલુકદારોનું એક સંમેલન અમદાવાદ ખાતે મળ્યું હતું, તેમાં જે ઠરાવો થયા હતા તે અને ત્યારપછી અમદાવાદ જીલ્લાના તાલુક-

દારોએ એકત્ર મળી જે દારાવો કરેલા તે દારાવો અને આ નીચે (૧) અને (૨) અનુક્રમે આપીએ છીએ. જેમ તાલુકદારોના આ ખીલ સામે અસંતોષ છે તેમ હાસરા વગેરે તાલુકાઓમાં ખેડુતોના પણ અસંતોષ છે. સદર્જી ખીલની કલમ ૬ ખેડુતોના કાયમી હકને હાનિ કરનારી છે એમ ખેડુતો માને છે. આમ જે પક્ષને માટે આ ખીલ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે તે બન્ને પક્ષનો ખીલ સામે અસંતોષ છે. સીલેક્ટ કમિટી આગળ સદર્જી ખીલ આવે ત્યારે આ ખીલ સાથે સંબંધ ધરાવતા બધા પક્ષોની સાથે રૂબરૂ ચર્ચા કરવામાં આવે તો અમને લાગે છે કે એમાંથી સમાધાની લયોં માર્ગ નીકળી શકે. નહોં તો અમને બય છે, કે કોર્ટો અને દાવાદુવીનાં કામ વધી પડશે.

તંત્રી]

૧.

(૧) ગુજરાતના તાલુકદારો અને તેમના ગણેતીઆ વચ્ચેનો સંબંધ આજ સુધી સારી રીતે સમ્બંધાયો છે.

(૨) ગણેતીઆમાં ગરીબાઈનું કોઈપણ બતનું પ્રમાણ અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય તો તે તાલુકદારોની ગણેતી પદ્ધતિ કરતાં સરકારની સેટલમેંટ નીતિને કારણે છે. કારણ કે ગણેતીઆ માટે નવા ધારા ધોરણ ઘડવા કરતાં જમીનદારોને અટકાવી શકાય તેમ છે.

(૩) સેટલમેંટની નીતિથી મોટા ભાગના જમીનદારોની અને તેમાં ખાસ કરીને તાલુકદારોની સ્થિતિ ગણેતીઆ કરતાં રહેજ પણ સારી નથી અને તેથી તાલુકદારો વિસ્તારના ગણેતીઆની સ્થિતિ રૈયતવારોના હક્ક કરતાં વધુ ખરાબ નથી. તેથી ગણેતીઆનો ગરીબાઈ તાલુકદારોને આભારી છે. એમ કહેવું ખરાબ નથી.

(૪) હિંદના ખીજા પ્રાંતોના જમીનદારો માફક ગુજરાતના તાલુકદારો સરકારના કબજેદારો કરતા નથી; કારણ કે તેમની મિલકતો મોટા રાખોના (રેટના) ભાગે હોય છે, અને તેથી તેના ઉપર તેઓ

સત્તા ધરાવે છે. આ વર્ગના માલિકો હકકો છે, અને તેમાં આવતી ખાણો અને ધાતુઓનો સમાવેશ પણ તેમાં થાય છે.

(૫) ગુજરાત પ્રાંત માટે ખેતી વિષયક નીતિ સંતોષકારક પુરવાર ન થાય ત્યાં સુધી જુદા જુદા ગણેતી ધારાનું પરિણામ ભુતકાળમાં અગાઉના ઉદાહરણો રૂપ બનશે. એટલુંજ નહિ પણ આજની જે કોટકડી ભરી સ્થિતિ છે તેના કરતાં પણ વધુ ખરાબ સ્થિતિ બનશે.

૨.

(૧) ગણેતી ખીલનાં કારણો અને આશયોના નીવેદનની વિગતો અને ભાષા ધ્યાનમાં લેતાં આ કમિટી એમ માને છે કે સદરજી ખીલ વેર લેવાની પ્રતિષ્ઠા તૈયાર થયું છે અને ભાગલાઓ પાડવાના અને ગેરરસ્તે દોરવવાના આક્ષેપો પર રચાયેલું છે તેમજ જમીનદારોના પરાધર્મી આદ્ય આવતા માન્ય રાખવામાં આવેલા હકકોનો ઈન્કાર કરવા સમાન છે.

(૨) ખીલમાંની ભેગવાઈઓનો આશય જમીનદારો કે જેમણે ભુતકાળમાં અશાંતિ, ખંડ અને યુદ્ધ દરમ્યાન સુલેહશાંતી બળવી રાખવામાં તેમજ ગ્રામ્ય પ્રદેશમાં અરક્ષિતોને રક્ષણ આપવામાં દેશની ધણી જ કીમતી સેવાઓ બળવી છે તેમની ભાગવતો તાત્કાળિક નાશ કરવાનો છે:

(૩) જે ખીલને કમદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવશે તો હકકો અને હિતોનો ગોટાળો ઉભો થશે. ઝંઘડાનાં નવાં કારણો ઉત્પન્ન થશે. સામટા દાવા દુવી થશે અને હાલમાં ગુજરાતમાં ખેડુતોમાં જે કડવાશ અને અચકામણ નથી તે ઉભી થશે તેમજ અધેર, અવ્યવસ્થા અને વર્ગ વિચ્છેદના ખીજા વાવશે.

(૪) ખીલની પાંચમી અને ૧૧ મી કલમો જે અમલમાં મુકાવામાં આવશે તો જેઓ દાવા દુવી કરાવવા પર નબે છે તેમના તરફથી ખેડુતોનું શોષણ થશે અને ગેલી પરિસ્થિતિ ઉભી થશે કે જેમાં ખેડુતો પોતે કળજે કરેલી જમીનો કરતાં કાયદાની અદાલતોમાં વધુ રોકાઈ રહેશે.

(૧૫) ખીલની ભેગવાઈઓ કાયદાના તમામ સ્થાપિત સીદ્ધાંતોનો સીધો ઇન્કાર કરવા સમાન છે.

(૧૬) આ બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં સદરહુ ખીલ દાખલ થવું જોઈએ નહીં કારણ કે તેનાં ગંભીર પરિણામો આવવાની ચોક્કસ વર્ણ છે, એ પરિણામો કેટલાં ગંભીર નીવડશે તે હાલને તબક્કે માપવું મુશ્કેલ છે,

(૭) આ કસોટીની નકલો ના. વાઈસરોય મુંબઈના ના. ગવર્નર અને ખીમ જરૂરી સત્તાવાળાઓને મોકલી આપવા પ્રયત્નને વિનંતી કરવામાં આવે છે.

એમ જણાય છે કે ગુજરાતના જમીનદારોના પ્રતિનિધીઓ સપ્ટેમ્બરની આખરમાં સર તેજબહાદુર સમુત્રી સંસાદ લેવા જશે. આ દરમ્યાન ધંધુકા તાલુકાના તાલુકદારોની એક પરિષદ પણ મળનાર છે.

કાઠીઆવાડના તાલુકદારો અને ફેરફારના

(કાઠીઆવાડના તાલુકદારો ફેરફારના પ્રશ્નને અંગે ઘણા નગ્નૃત થયા છે, અને પોતાના ભવિષ્યના સ્વાર્થનો વિચાર કરવા લાગ્યા છે. ગયા જુલાઈ માસમાં તાલુકદારોની એક સભા રાજકોટ ખાતે મળી હતી, તેમાં તેઓ વાઠાધાટના પરિણામે એક પણ નિશ્ચય ઉપર આવી શક્યા ન હતા. અને દરેક વ્યક્તિગત પોતાપોતાનો નિર્ણય કરી લેવો એવો નિશ્ચય થયો હોય એમ આ નીચેના એસોસીએશનના પ્રેસીડેન્ટ અને સેક્રેટરીના પરિપત્રો ઉપરથી જણાય છે. આ વિષય ખરેખર તાલુકદારો માટે ગંભીર છે. પણ એમણે આ બાબતની ચર્ચાઓ છૂટથી જ કરી નેઈએ કે જેથી એમાંથી તેઓ સત્ય હકીકત તારવી શકે. ભવિષ્યનાં લોક, લાક્ષ્ય, કે પ્રલોભનની આશા રાખ્યા સિવાય વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને મંચેગોનો એમણે પુખ્તપણે વિચાર કરવો જોઈએ. ઉપર્યુક્ત પરિપત્રો આ નીચે આપ્યાં છે. તંત્રી)

તા. ૮ માહે જુલાઈ ૧૯૩૮ મુ. રાજકોટ. આજરોજ સર્વે લાઈઓ જે જે હાજર હતા તે

મળ્યા ને આ બાબત જે જે લાઈઓ હાજર છે તેઓએ સર્વે ચર્ચા કરી. આ સવાલ એટલો મહત્વનો છે ને જેણે તેણે પોતે પોતાની બાબતમાં નિર્ણયકરી લેવો. આ બાબતમાં એસોસીએશનથી નક્કી થઈ શકે તેમ નથી,

VIJAYSENHJI VITHALRAO

સેક્રટરી, તાલુ. એસો.

કાઠીઆવાડ.

VIJSARWALLA

પ્રેસીડેન્ટ તાલુ. એસોસીએશન.

કાઠીઆવાડ.

રનેહી લાઈથી,

આવો મહત્વનો સવાલ જ્યાં એકવ વિચારે થયો જોઈએ તેના બદલે જુદા જુદા વિચારે કરવાનું સહુ લાઈઓને ગમ્યું તે બરાબર થતું નથી તેમ આપ સાહેબને લાગશે. આપણી સ્થિતિ શું છે તે નિશ્ચય થવા હવે લાંબો સમય નથી તે પહેલાં હજુ તક સાચવી આપણે વિચાર કરીએ તો વધારે સાઈ એમ મને હજુ પણ લાગે છે. તેમજ આપને મારી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે આપ મને લખશો અગર આપ મને મળશો તો મારાથી બનતી મદદ કરીશ. મારા લામક કામકાજ લખવા ચે. કરજો.

તા. ૯ માહે જુલાઈ ૧૯૩૮

લી. આપનો

VIJAYSENHJI VITHALRAO

ના રામરામ સ્વીકારશો.

મહીકાંઠા-રજપુતાના ભૌગોલિક તપાસ.

મુંબઈ ઈલાકાનાં મહીકાંઠા અને રજપુતાના રાજ્યોની ભૌગોલિક તપાસ પુરી થઈ હોવાનું જણાય છે. પાલણપુર, દાંતા અને રજપુતાના તથા ગુજરાતની સરહદ પર આવેલા ઇંડર રાજ્યના ઉત્તર વિભાગના મુખ્ય મુખ્ય ભાગોના નકશા દોરવાનું છેલ્લું કાર્ય પૂરું થયું હોવાનું જણાય છે. છેલ્લાં ૩૦

વરસથી આ ભૌગોલિક તપાસ ચાલતી હતી. જે કે મહાયુદ્ધના ચાર વરસના ગાળા દરમિયાન આ તપાસ મોકુફ રહી હતી. અગાઉ આ વિસ્તારોના ઉત્તર પૂર્વ અને અગ્નિકાણના નકશા દોરવામાં આવ્યા હતા. જે ઉપલાં રાજ્યોના તાજેતરમાં દોરાયેલા નકશા સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા છે. જે પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે એ પ્રદેશ પહાડી છે. ધણોખરે ભાગ સમુદ્રની સપાટીથી ૩૦૦૦ ફુટની ઊંચાઈએ આવેલા છે. ત્યાં ધણાં જંગલો અને પુષ્કળ પાણી છે. પણ ધણોખરે પ્રદેશ ધણો સુંદર છે.

આ પ્રદેશમાં ત્રાંખાનાં જુનાં કારખાનાઓ અને હાંદુ અને જૈન મંદિરો નજીક ધાતુના કાંટના ઢગલાઓ નજરે છે.

માઉન્ટ આલુના દેલવાડાના જૈન મંદિરોમાંના આકર્ષક આરસપહાણ અંખામાતાજીથી બે માઈલ દુર આવેલા જરીખા ખાતેથી લાવવામાં આવ્યા હોવાનું જણાય છે. આ પ્રદેશ રજપુતાનાના અરવલ્લીની પર્વતમાળાનો દક્ષિણનો પ્રદેશ છે. જ્યાંથી પર્વતોની હાર હથેળીમાંથી છુટા પડતાં આગળાંઓની માફક જુદી જુદી દીશામાં પથરાયેલી છે. આ હાર ગુજરાતના મેદાનમાં પડે છે અને દરીઆમાંના ટાપુઓની માફક જુદે જુદે સ્થળે બહાર પડેલી જણાય છે. આ ખડકોમાં કળી ચુનો છે.

દેવાસ (જુનીયર) સંબંધે પ્રશ્ન

(દેવાસ (જુનીયર)ના રાજના અવસાન પછી એમની ગાદી માટે ઝઘડો ઉપસ્થિત થયો હતો અને સ્વ. મહારાજના ભાઈને ગાદી સુકત કરવામાં આવી હતી. આ સંબંધી સ્વ. ગરેશનાં મહારાણીએ પોતાના સગીર પુત્ર વતી વાંધો ઉઠાવ્યો હતો પરંતુ તે નિરર્થક ગયો હતો. અમે જે નીચે જાપા ખખર આપ્યા છે એ ઉપરથી જણાય છે—જે તે હકીકત ખરી હોય તો—એ ઝઘડો પુત્રા ઉપસ્થિત થયો હોય એમ લાગે છે. વારસાના પ્રશ્નો નિર્ણય કરવા એ દેશી રાજ્યોમાં

વિકટ સલાહ છે, અને સરકારના રાજદારી ખાતાને પણ એ કામ કપર્ડ લાગે એવું છે. અમે જે ખખરો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તે જાપાખખર આ નીચે ઉદ્ધૃત કરી છે. તંત્રી)

“દેવાસ જુનીયરના મહારાજ ખાસેસાહેબના તાજેતરના પરદેશના પ્રવાસ વિષે કાંઈક બેદ સમાચેલો હોય એમ લાગે છે. આ સંબંધમાં છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી એવી મળે છે કે દેવાસ જુનીયરની ગાદીને હક કાયદેસર સ્થાપિત કરવાના દેવાસ જુનીયરના સ્વ. મહારાજના ગાદી વારસ રાજકુમાર પ્રયાસ કરે છે એવું કહેવાય છે.

દેવાસ જુનીયરના સ્વ. મહારાજના અવસાન પછી તરત જ કહેવાતાં મહારાણી અને એ વખતના દીવાને સ્વ. મહારાજના રાજકુમારને ગાદી વારસ તરીકે જાહેર કરવાના પ્રયાસો કર્યા હતા પણ સ્વ. મહારાજના સંબંધીઓ અને લશ્કર ખાતાના વડા અધીકારીએ તલવારની ધારે તેમને તેમ કરતાં અટકાવ્યાં હતાં એમ કહેવાય છે. વધુમાં એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે તેઓએ એમ જણાવ્યું હતું કે કહેવાતાં મહારાણી એ મહારાજની પરિણીત રાણી નહોતી. આથી આ અધી બાબત પોલીટીકલ એજન્ટની કચેરીએ હાલના મહારાજ જેઓ ગ્વાલીયર રાજ્યમાં અભ્યાસ કરતા હતા તેઓ આવે ત્યાં સુધી મુલતવી રાખી હતી. આ કહેવાતાં મહારાણીને ઘણે પોલીટીકલ એજન્ટની કચેરીએ સ્વોકાર્યો નહોતો અને સ્વ. મહારાજના ભાઈને હાલના મહારાજને દેવાસ જુનીયરના મહારાજ તરીકે જાહેર કર્યા હતા.

ગાદીએ આવ્યા પછી એમ જણાવાય છે કે હાલના મહારાજએ સુવરાજ અને કહેવાતાં મહારાણીને દેવાસ જુનીયરમાં રહેવાનું અને રાજકુટુંબીઓના અધીકારો મોગવવાનું કહ્યું હતું. પણ સુવરાજ અને તેની માતા તેની વીરોધ કરીને દેવાસ જુનીયર છોડી ગયાં હતાં.

આ પછી છેલ્લા ચાર વરસથી તેઓ ગાદીવારસ

તરીકેનો સાર્વભૌમસત્તા અને હોદ્દાપણ સમક્ષ દાવો રજુ કરી રહ્યા હતાં. ચાર વરસને અંતે, એમ જણાવવામાં આવે છે કે યુવરાજ અને તેની માતાએ તેમનો હક સ્થાપિત કર્યો છે અને એ સાબીત કર્યું છે કે તે રવ. મહારાજનાં પરિણીત રાણી છે, એટલું જ નહીં પણ હવે કાયદેસરનું છે એ સાબીત કરવા માટે એકસ દાખલાઓ રજુ કરવામાં

આવ્યા હતા.

હાલના મહારાજા પોતે એકલા જ ગાદી વારસ છે તેવો તેઓ દાવો કરે છે; અને મહારાણી અને યુવરાજના દાવા સંબંધમાં કહે છે કે તે કંઈ સ્વ. મહારાજનાં કાયદેસરનાં પરિણીત રાણી નથી. આ કથાના પરિણામ વિષે દેવાસભુનીયરની પ્રજા ખુબ આતુરતા સેવી રહી છે."

નોંધ અને ચર્ચા

ઇડર રાજ્યમાં પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા

ઇડરના નામદાર મહારાજાશ્રીએ "દરાવેલા નિયમો અનુસાર રાજ્યતંત્રમાં પૂરતી રીતે સલાહકાર અને સહકારી થઈ શકે એ હેતુથી" પોતાના રાજ્યમાં પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા યુક્ત કરવાનું નક્કર કર્યું છે. આ સભામાં ૨૫ સભ્યો પૈકી ૧૨ સભ્યો પ્રજાએ ચૂંટેલા અને ૧૨ સભ્યો રાજ્ય તરફના નિયુક્ત કરેલા, અને હોદ્દાની રૂએ રાજ્યના દીવાન એ સભાના પ્રમુખ એ પ્રમાણે ચોખ્ખા છે. જો કે આ સભાની કાર્ય મર્યાદા અત્યારે તો રાજ્યને માત્ર સલાહકાર તરીકે છે. પરંતુ એથી પણ પ્રગતિ જાણવી રાજ્યની ઇચ્છા પ્રદર્શક છે. લેડિઝ ક્લબ અને પ્રગતિ એમ લાગશે કે આપણી હકીકત ચોખ્ખી રીતે જાહેર કરવાનું પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા એક સાધન છે. યુગરાતનાં રાજસ્થાનોમાં ઇડર રાજ્યે પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા સ્થાપવાની પહેલ કરી તે માટે અને રાજ્યને અભિવૃદ્ધિ આપીએ છીએ, અને હવે છીએ કે રાજાના સભ્યો પોતાની અને રાજ્યની જવાબદારી સમજી "હો હા" થઈ વિના એનો સદ્વ્યયોગ કરે. તથા રાજ્યને પોતાની વેળાવાની ખાતરી કરી આપે. જેથી રાજ્યનાં ધારણને ચોખ્ખી રીતે વિકાસ પામવાનો માર્ગ રહે. ૧૯૩૧ થી ઇડર

રાજ્યમાં પ્રમુખ પંચાયતો અને લોકલબોર્ડોનું ધોરણ અખત્યાર કરવામાં આવ્યું છે એટલે અમને આશા છે કે પ્રતિનિધિ સભાને સફળતા મળશે. જો તોફાની ટોળાં તોફાન નહીં કરે તો.

ત્રાવણકોરમાં સત્યાગ્રહ

ત્રાવણકોર રાજ્યે બ્રિટિશ હિંદના ૧૯૦૮ તથા ૧૯૨૨ ના ફોજદારી કાયદાને ધોરણે કાયદો ધરી ત્યાંની રાજદ્વારી ઇસ્થાએને ઇસ્થાએને જાહેર કરી છે. આ રાજ્યમાં સ્થાનિક મહાસભા સમિતિએ જાહેર કરેલા સત્યાગ્રહના પરિણામે રાજ્યને આ પગલું ભરવું પડ્યું છે, અને ગોળીબાર પણ કરવામાં આવ્યો છે. સ્થાનિક મહાસભા સમિતિના કાર્યકર્તાને જલ્દી અને દંડની સજા કરવામાં આવી છે.

પણ એમ કહેવાય છે કે ત્રાવણકોરના સત્યાગ્રહમાં હોસક પ્રવૃત્તિને અંગે જોઈએ તેવું સાક્ષ્ય મળ્યું નથી. મહાત્મા ગાંધીજીએ આ સંબંધમાં એક કરતાં વિશેષ નિવેદનો પ્રકટ કર્યા છે અને તેના પ્રત્યુત્તર ત્રાવણકોરના દિવાન સર રામસ્વામી આયરે આપ્યા છે. ગાંધીજીએ ખેડૂરની માફક એક કમિટી નીમવાની સૂચના કરી છે. પણ આ આખા પ્રકરણમાં ત્રાવણકોર રાજ્યે વાટાઘાટના ધોરણે નહીં પણ કેવળ કાયદાના ધોરણે કામ લીધું છે. અને

એટલે અંશે ત્રાવણકોરની લડતે કાંઈ વિચિત્ર રૂપ ધર્યું છે. જેમાં વાટાઘાટે કે કોંગ્રેસની પ્રતિજ્ઞાને કશું સ્થાન જણાતું નથી, એમ ત્યાના દિવાન સાહેબના નિવેદન ઉપરથી જણાય છે.

કેટલાકને લાગશે કે હમણાં હમણાં બ્રિટિશ હોદ્દામાંથી દેશી રાજ્યો ભણી સત્યાગ્રહાદિ પદ્ધતિએ પ્રયાણ કર્યું છે. અને કાંઈક અંશે ખરું છે, કે બ્રિટીશ હોદ્દાના પ્રાંતોમાં-આખા બ્રિટિશ હોદ્દામાં Provincial Autonomyનું પરિણામ જાણ્યા વગર કોંગ્રેસની પાર્લામેન્ટરી પ્રવૃત્તિ સિવાય અન્યથા રાજદ્વારી કાર્યક્રમ કોંગ્રેસથી તત્કાલ હાથ ધરી શકાય એવો સંભવ ઓછો છે. એટલે સત્યાગ્રહ આદિ પ્રવૃત્તિએ દેશી રાજ્યો પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું છે. અને મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ સમક્ષ પણ દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોએ મહત્વ મેળવ્યું છે. આ ફેરફારનું ભવિષ્ય કશી શકાય એવું નથી. એમાંથી કાંઈ અણધાર્યા સવાલો ન નીકળી પડે તો સારું.

રાજકોટ

છેલ્લા થોડા દિવસોમાં રાજકોટ ખાતે જે બનાવો બન્યા તેની અસર સર્વત્ર ઠીક ઠીક થવા પામી છે. રાજકોટમાં, ખીજાં કેટલાંક રાજ્યોમાં છે તેમ મેળાઓમાં જુગાર રમાય છે. અને રાજ્ય તરફથી તેનો ધ્વજો આપવામાં આવે છે. જુગાર તથા ધ્વજ પદ્ધતિ સામે રાજકોટના કેટલાક લોકકારભારીઓએ વિરોધ ઉઠાવ્યો તથા આ પ્રથા નાબૂદ કરવા સભાઓ ભરી. પત્રિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરી અને અન્યથા સતત પ્રયત્ન આરંભ્યો. આ પ્રયત્નમાં વિકાસ થતે થતે ત્યાંના દિવાન દરબારશ્રી વીરાવાળા અને એમના પુત્ર ભોજવાળા ઉપર અંગત આક્ષેપો થયા. તેમ ત્યાંના ઠાકોરસાહેબ ધર્મેન્દ્રસિંહજીની નીતિ રીતિ પરત્વે પણ આક્ષેપો થયા. આમ જુગાર વગેરે અનિષ્ઠો સામેની બંધારણીય પ્રવૃત્તિએ ગૌણ રૂપ લીધું અને અંગત આક્ષેપો તથા હેસાતુસીએ પ્રધાન રૂપ લીધું. રાજ્યે આ બધું જોયા કર્યું, પછી રાજકોટ એજન્સિની હદમાં અને રાજ્યની હદમાં “લાડી આર્જ”

થયો. થોડાકને રાજ્યની જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા. બધાને પાછા બે ચાર દિવસમાં “જન્માષ્ટમી નિમિત્તે” મુક્ત કર્યા. પછી તો “સરદાર” વલ્લભભાઈ આવ્યા. એમણે અને ધીન્નઓએ ભાષણો કર્યા અને આ બધા ઉત્સાહના પરિણામે રાજ્યને અમુક કામો કરવાની મુદત આપવામાં આવી. આ “એટ્ટીમેન્ટ”નો અમલ હવે તો નવા દિવાન સર પેટ્રોકે કેડલને કરવાનો રહ્યો.

ઉપર પ્રમાણે હકીકત છે. કોઈપણ રાજ્યમાં અમુક પ્રથા અનિષ્ટ છે એમ રાજ્યના સચિવ મંડળની ખાત્રી હોય તો તે સામે લોકોનો વિરોધ જન્યત થાય ત્યાં સુધી તેને નાબૂદ કરવાની રાહ ન જોવી જોઈએ કારણકે એમાં આગળ જતાં મિથ્યા દુરાગ્રહ બંધાઈ જવાનો સંભવ છે. અને લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ જવાની ક્ષણિક વૃત્તિવાળા વર્ગની સાથે પિતૃકાવાદમાં ઉતરવું પડે છે. પરિણામે રાજ્ય, રાજ્ય મંત્રી પક્ષકાર થઈ જાય છે. અને આથી ઉલટું મિથ્યા આક્ષેપો સામે-તે જમે તેટલા અનિષ્ટ-વૃત્તિથી ભરેલા પણ જે નાપાયાદાર હોય-તો ટુલ્કિય રાખવું જોઈએ. એમ કહેવાય છે કે “સરદાર” પાસે રાજકોટ રાજ્યે પોતાનાં દક્ષતરો રજુ કર્યા હતાં. આ વાત તો કદી માની શકાય એવી નથી. રાજ્યોનો વહીવટ લોકતંત્રને માર્ગે ગતિ કરે એનો અર્થ એ કે તંત્રના વહીવટથી લોકોને સુખ મળે. એમને પોતાની મુશ્કેલીઓ દૂર કરાવવામાં ઓછામાં ઓછી તકલીફ પડે અને એમને યોગ્ય ન્યાય મળે. એમ કહેવામાં આવે છે કે રાજકોટના ના. ઠાકોરસાહેબનો અંગત ખર્ચ સવિશેષ છે. નરેન્દ્રમંડળના કારાવ અનુસાર કોઈ રાજકર્તા ઉપજના ૧૦ ટકા ખર્ચ એ વ્યવહાર છે એવી સામાન્ય માન્યતા છે. એ કારાવને રાજકોટ રાજ્ય પણ અનુસરે એ ઇચ્છનીય છે. પરિણામે એમાં રાજ્ય પ્રગ્ન ઉભયને લાભ છે.

એક સ્તુત્ય વ્યક્તિ

વાંસદાના શ્રીમેત ના. મહારાજેલશ્રી સર ધર્મેન્દ્ર સિંહજી બકાદુરે, મિહાર ઝૌસીલના જૂતપૂર્વ સભ્ય

મિ. વાસ્તવને, એમણે હિંદી અને અંગ્રેજીમાં લખેલાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો માટે તથા ચાલુક્યચંદ્રિકા, લાટખંડ અને વસુદેવપુરનો ઇતિહાસ લખવા માટે રૂ. ૫૫૧ અને રૂ. ૧૦૦૧ ની ખસિસ આપી છે. ગ્રંથકારો કે શિષ્ટ લેખકોને એમનો યાચનાથી કે વિનંતિથી ઉદાર નરેશો મદદ આપે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ નરેશો સ્વયં સ્ફૂરણાથી એ વર્ગની કરર કરે એ આ લક્ષ્મી લોલુપ જમાનામાં વિરલ છે. અને એટલા માટે ઇન્દ્રસિંહજી મહારાજે મિ. વાસ્તવને જે એમના લેખનશ્રમ બદલ જે ખસિસ આપી છે તે ખરેખર અભિનંદનને પાત્ર છે. મહારાજ સિદ્ધરાજે હેમચંદ્રસરિ પાસે સિદ્ધ-હેમ આકરણ રચાવી એ બૃહદ્ ગ્રંથનો જે સત્કાર કર્યો હતો તેવું આ પ્રમંચ સ્મરણ કરાવે છે. આપણા રાજસાહેબો પોતાના અંગત ખર્ચમાં અસાધારણ રકમ ખર્ચે છે, તે પૈકી અલ્પ રકમ પણ આમાં સત્કાર્યોમાં ખર્ચે તો કેવું સાહે ? તેઓ દેશની કેવી સરસ સેવા કરી શકે ?

રાજકુમાર કોલેજની પુનર્વિદ્યા

રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજની, કોલેજની સમિતિએ પુનર્વિદ્યા કરી ઇંગ્લેન્ડની ઇટન અને હેરોની શાળાઓના ધોરણે તેને સાર્વજનિક સ્વરૂપ આપ્યું છે. અને તેની વાર્ષિક ફીની રકમ રૂ. ૧૫૦૦ ઠરાવવામાં આવી છે. ફીની રકમ આપવાની શક્તિવાળા કેાઈ પણ ગૃહસ્થ પોતાનાં બાળકોને રાજવંશી બાળકો સાથે લાવવા મોકલી શકશે. જે માટે અત્યાર સુધી પ્રતિબંધ હતો. કેળવણીની આ સંરચાને આમ સાર્વજનિક સ્વરૂપ મળ્યું તે ના. જમસાહેબને આભારી છે. મહુમ સી. આર. દાસના બંધુ એસ. આર. દાસે આવા ધોરણ ઉપર એક સાર્વજનિક સ્કૂલ કાઢવાની યોજના તૈયાર કરી હતી. અને તેમાં મહુમ જમસાહેબ સર રણછતસિંહની તાર્ત્વિક સંમતિ અને સાહાય હતાં. એ સ્કૂલ ઉત્તર હોદમાં હોરશુન કે એવા કેાઈ સીત સ્થળે સ્થાપવાની હતી, પરંતુ તે યોજના સફળ થવા પામી ન હતી. મહુમ

જમસાહેબે આ યોજનાને આર્થિક સહાય આપવાની પણ સદાનુમતિ દર્શાવી હતી. અર્થાત્ કે મહુમ જમસાહેબની એવી એક ઉચ્ચ કક્ષાની સાર્વજનિક સ્કૂલ કહાડવાની મહેચ્છા હતી. અને હાલના જમ મહારાજને હસ્તે એ ચનાયાસે સફળ થાય છે. એ જાણીને અમને આનંદ થાય છે. જેઓ શ્રીમંત હોય તેઓ જ આ સ્કૂલનો લાભ લઈ શકે એવું છે. ફીનો દર પણ એવા શ્રીમંતો માટે તો માફકસર છે. શ્રીમંતોના નબીરાઓ કુમારો પાસેથી અને કુમારો શ્રીમંતોના નબીરાઓ પાસેથી શિખવા જેવા બોધપાઠો લેશે, પરસ્પર અભિમાન છોડી સાથે રહેતાં શિખશે અને એક બીજાના ન્યૂનતાપૂરક જેવા થઈ રહેશે તો તેઓ આ દેશની સેવામાં લવિષ્યમાં અમૂલ્ય ફાળો આપવા શક્તિમાન થશે એમ હામે છે.

લાવનગરરોટ રેલ્વેની એક આવકારપ્રદ યોજના.

લાવનગર રોટ રેલ્વેએ " Travel as you please " એવી સરતા દરની સીઝન ટીકીટ કાઢી છે. ના ૩૦ મી સપ્ટેમ્બરથી તા. ૨૫ મી ઓક્ટોબર સુધીમાં રૂ. ૫.માં આ ટીકીટ લાવનગર રોટ રેલ્વેના કોઈપણ સ્ટેશનેથી મળવાનું અને તે ટીકીટ લીધા તારીખથી ૧૫ દિવસ સુધી આ રેલ્વેના ૩૭૦ માઈલમાં ગમે તેટલી વખત ગમે તે સ્ટેશને ફરી ઉતરી શકાશે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે. લાવનગર રોટ રેલ્વે ઉપર પાલીતાણા, ગઢડા, ભીમનાથ, જોપનાથ, ઘેઝા-સોમનાથ, પોર્ટલીકટર પાસેનું પોપાવાવ, તથાજા (તાલ ખજગિરિ) વગેરે જેવા યોગ્ય ધાર્મિક સ્થળો છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે એમ આશા રાખી શકાય કે આટલા સરતા દરથી મળતી ટીકીટનો લોકો અવસ્ય લાભ લેશે. પાથાત્વ દેશમાં અને હોદમાં પણ કંપનીની બવસ્થાથી આત્રતી રેલ્વેના સંચાલકો અત્યારના આવા પ્રયોગોદ્વારા લોકોની અનુકુળતા, અને સગવડ સાચવવા પ્રયત્નો કરે છે. આ ધોરણે લાવનગર રોટ રેલ્વેએ સ્વીકાર્યું છે, એ રેલ્વેના

સત્તાવાળાઓની લોકોને મુસાફરીમાં સુખ-સગવડ કરી આપવાની તત્પરતા સૂચવે છે.

આ રેલ્વેના મેનેજર મી. બી.પ્રા અને આ રેલ્વેના ટ્રાફિક સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ જેઓ આ “Travel as you please” ટીકીટના ઉત્પાદકો અને તેની સફળતા માટે સારા શ્રમ સેવે છે, તેમને અમે એક નવ્ર સૂચના કરીએ છીએ કે સમગ્ર કાઠીઆવાડની બધી રેલ્વેમાં સરતા દરની ટીકીટથી મુસાફરી કરી શકાય એવી એક યોજના પરસ્પરતા સહકારથી ને તેઓ કરે તો મુસાફરી કરનારાઓને મુસાફરીનો અને રેલ્વેઓને આર્થિક લાભ થાય. કાઠીઆવાડની રેલ્વેના અધિકારીઓની જે મીટીંગે અવાર નવાર મળે છે. તેમાં એકાદ વખત આવા પ્રશ્નની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પણ માંહેમાંહેના સહકારતા અભાવે કે ગમે તે કારણે તેનું કશું વ્યવહારું પરિણામ આપ્યું નથી. આખા કાઠીઆવાડમાં હળવર ઉપરાંત માર્ગલમાં રેલ્વે છે. આ બધી મુસાફરી માટે કાઠીઆવાડની રેલ્વેના કારોબારીઓ સહકાર કરી સરતા દરની ટીકીટ (બની શકે તો બી. બી. એન્ડ. સી. આર્થ. કંપનીની નાન્ય માપની રેલ્વેમાં પણ સહકાર મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીને) અવાર નવાર કાઢે તો એમ લાગે છે કે લોકોમાં એ એક આવકારપ્રદ પગલું લેખાય. રેલ્વેની મુખ્ય દરજ્જા ને લોકોની અનુકૂળતા સાચવવાની છે તે જોતાં કાઠીઆવાડની રેલ્વેનો અધિકારી વર્ગ આ સંબંધમાં ઘટતું લક્ષ આપશે.

ગણોત બીલ.

મુંબઈ ઈલાકાના ગણોતદારોના હિતની દૃષ્ટિથી મુંબઈ સરકારે ગણોત બીલનો ખરડો પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ ખરડો ૧૮ કલમોમાં સમાપ્ત થઈ ગય છે અને તેનો હેતુ ગણોતથી જમીન ખેડનારાઓને રક્ષણ આપવાનો છે. ખરડાની એક કલમમાં (ચેપ્ટર ૨ નું કલમ ૩, આઈ-) જણાવ્યા પ્રમાણે જે ખેડૂત લાગ-લાગત છ વરસ સુધી કોઈ જમીનદાર, તાલુકદારની જમીન ખેડતો હોય તેને ખાસ કારણ સિવાય એ જમીનદાર જમીન ખેડતો બંધ કરી શકે નહીં એમ

જણાવ્યું છે, અર્થાત્ કે જ્યાંસુધી ગણોતદાર જમીનનું લાકું બરાબર રીતે લારે ત્યાં સુધી તે જમીનનો પરાક્ષ રીતે માલિક થઈ જાય છે. આ બીલ સામે વિરોધ દર્શાવતા થોડા દિવસ પહેલાં સાણંદના કશિર માહેબની આગેવાની નીચે તાલુકદારોની એક સભા મળી હતી અને એ સભાએ ગણોત બીલ સામે પોતાનો વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. તેમ અમદાવાદ ખાતે યુજરાતના જમીનદાર વર્ગની જે સભા મળી હતી તે સભાએ પણ ઠરાવો પસાર કરી ગણોત બીલ સામે પોતાનો વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. આ અંકમાં અન્યત્ર અમે મહુમ સર પ્રભાશંકરનું નાસિક ખાતેનું ભાષણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તેઓની એવી માન્યતા હતી કે હાલની મુંબઈ સરકાર તાલુકદાર વર્ગનું હિત પણ અવશ્ય સાચવશે કારણ કે હાલનું પ્રધાનમંડળ ઈલાકાના બધા વર્ગનું હિત સાચવશે એવી એના ઉપર નૈતિક જવાબદારી છે.

મહાત્મા ગાંધીજીની રાજ્યોને સૂચના.

મહાત્મા ગાંધીજીએ ત્રાવણકોર, હૈદરાબાદ (નીઝામ) રાજકોટ વગેરે રાજ્યોમાં જે રાજદારી વાતાવરણ ઉપસ્થિત થયું છે એ સંબંધમાં સમગ્ર રીતે વિચારો પ્રકટ કર્યા છે. અને તેમાં નરેશ મંડળને ચેતવણી આપતાં સમયાનુકૂળ વર્તવાનું સૂચન કર્યું છે. આ સૂચન માન્ય રાખવું યા નહિ એ વ્યક્તિગત રીતે નરેશો ઉપર અવલંબે છે. પરંતુ એ વિચારો પ્રત્યે તત્કાલ ઉદાસીનતા દર્શાવાય એવું નથી. તેઓ કહે છે, કે:—

“નરેશો જે પોતાનો દુરાગ્રહ પકડી રાજશે અને સમગ્રહીંદમાં બાપી રહેલી લોકજન-ગૃતિ પરત્વેના પોતાના અત્યાચાર વળગી રહેશે તો તેઓ ચોક્કસ વિનાશને આમંત્રણ નરેશોના મિત્ર હોવાનો મારો દાવો છે. એમની સેવા ચાકરી એ અમારા કુટુંબમાં વધુ નહિ તો ત્રણ પેઢીનો વારસો છે. હું કોઈ જુની સંસ્કૃતિનો અંધ ભક્ત નથી. પણ આ વારસાની મને શરમ પણ નથી, બધાંજ દેશીરાજ્યો કદાચ હયાત ન પણ

રહે. મોટાં રાજ્યો ને પોતાની મર્યાદાઓ સમજે, પોતાની પ્રજાનાં સેવકો અને, એના દિતનાં દુસ્તીઓ અને અને પોતાની હયાતી માટે પોતાનાં કે બ્રિટિશ સરકારનાં સાધનો પર નહિ પણ પોતાની પ્રજાની શુભેચ્છા પર આધાર રાખે તો તેઓ હયાત રહી શકે. ”

મહાત્માજી જાણે દહતા પૂર્વક જણાવે છે કે નો રાજ્યોને એની પ્રજાની સાથે વિપરીત સંબાધ આપવામાં આવશે તો અને ને તેઓ દિંસા ઉપર નિર્ભર રહેશે તો તેમનું રક્ષણ થઈ શકશે નહિ. આ વિચારો મનનીય છે. પણ તેની ઉપયુક્તતા તો સૌ કરતાં વિશેષ રીતે નરેશો સમજી શકે. જેઓનો સ્વાર્થ છે, અને ને તેઓના હૃદયમાં એમ લાગે કે આ વિચારો ગ્રાહ્ય છે, તો તેઓની સ્પષ્ટ ફરજ છે કે વિના વિલંબે તેના સ્વીકાર કરી લેવો એ એમનો ધર્મ છે. અને મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરી, જે સત્ય છે એને આચરણમાં મૂકવું.

રાજકોટ-જસદણ રેલ્વે

જામનગર રાજ્ય, જસદણથી રાજકોટ સુધી રેલ્વે સંધિનાર છે એવા વર્તમાન પ્રસિદ્ધ થયા છે. મોટાદથી જસદણ સુધી જાવનગર રાજ્યે જસદણ રાજ્ય સાથેની ગોઠવણથી રેલ્વે બાંધી છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે એ રેલ્વે રાજકોટ સુધી લંબાય એ ઈચ્છના નેજા ગણાય. અને એમ જણાય છે કે રાજકોટ રાજ્ય સાથે ગોઠવણ કરી જામનગર રાજ્યે જસદણથી રાજકોટ સુધી રેલ્વે બાંધવાનું ધાર્યું છે. રાજકોટ અને જસદણ વચ્ચેનો ગાળો લગભગ ૪૦ માઈલ છે. પરંતુ એ પ્રદેશ એવા છે કે જેમાં ખેતીની પેદાશ, વેપાર રાજગાર, લોકોની ધધાદારી પ્રવૃત્તિ, લોકોનો અવર જવર એ વગેરે એટલાં બધાં આકર્ષક નથી કે જેથી માલ અને ઉતારઓના દ્રષ્ટિકોણ રેલ્વેને નફો મળી શકે. એટલે આર્થિક લાભ કરતાં લોકોનાં સુખ સવડને પ્રાધાન્ય આપી આ રેલ્વે બંધાય એ દિતાવડ છે. અને કાઠીઆવાડની મધ્યમાં રહેનારાઓને આથી મુસાફરીની રાહત મળી શકે એવું છે.

પણ કાઠીઆવાડ જેવા પ્રદેશમાં નવાં ધણાં રાજ્યોની હદોનું બેડાણ થતું હોય અથવા તો બીજાં રાજ્યોની રેલ્વેનાં દિતો આડે આવતાં હોય ત્યાં રેલ્વેની કાષ્ઠપણ ચોંજના સહજ પાર પડી શકતી નથી. અને પહેલાં જ્યારે આ રેલ્વે બાંધવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો ત્યારે ૧૯૧૩માં સરકારે ઠરાવ્યું હતું કે ૨૦ વરસ સુધી આ રેલ્વે બાંધવાના પ્રયત્નો વિચાર ન કરવો. અત્યારે પાછો એવાજ દિતનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો લાગે છે. પણ અમને લાગે છે, કે પરસ્પરનાં દિન ધરાવનાર પક્ષો બાંધેલા અને સહકારથી આ ગાળાની વિચારણા કરે તો વધારે યોગ્ય છે. દિતદારક છુદ્ધિનું લક્ષણ અનાગ્રહ છે. એ રાજ્યોએ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. જે પોતાનાં સ્વાર્થ માત્રનો વિચાર કરતાં બીજાના સ્વાર્થ સામે નથી નેતા તે પરિણામે બીજા કરતાં પોતાને વિશેષ નુકશાન કરે છે. અને એટલા માટે અમને લાગે છે કે રેલ્વે જેવી બાબતમાં તો આ દૃષ્ટિએ અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ.

અત્યારે રાજકોટથી અમદાવાદ વડવાણ રસ્તે ૧૫૬ માઈલ થાય છે. જ્યારે રાજકોટ-જસદણ રેલ્વે થાય તો રાજકોટથી અમદાવાદ સુધીનો રસ્તો ૧૮૧ માઈલ થાય છે. અર્થાત્ કે નવા માર્ગે ૨૬ માઈલનો ગાળો વધે છે. અને તે આ પ્રમાણે.

વીરમગામ રસ્તો	ધંધુકા રસ્તો
અમદા.-વીરમગામ ૪૧ મા.	અમદા.-ધંધુકા ૭૭ મા.
વીરમ.-વડ. ૪૦ „	ધંધુકા-મોટાદ ૨૧ „
વડ.-રાજ. ૭૫ „	મોટાદ-જસ. ૩૩ „
	જસ.-રાજ. ૪૦ „
૧૫૬	

૧૮૧

આ આંકડાઓ ઉપરથી જણાય છે કે રાજકોટ અને તેની પેટી મેરના ઉતારોએ અમદાવાદ જવાનો જૂનો માર્ગ જ વધારે અનુકૂળ પડે. સિવાય કે નવા માર્ગે સમય બચતો હોય, સગવડતા વધતી હોય અને નુરમાં લાભ થતો હોય.

વડાગામ

વડાગામના સુવાન ઠાકોરસાહેબને રાજ્યસત્તા સુપ્રત કરવાની ક્રિયા ઓગસ્ટ મોસંની તા. ૨૬મીએ થઈ હતી. ૧૬૨૮ માં વડાગામ તાલુકામાં સગીર વહીવંદ શરૂ થયો હતો. અને ઠાકોરસાહેબે પોતાના બાપણમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે સગીર વહીવંદના એક દસકામાં આ નાના તાલુકામાં પણ પ્રમાણમાં સારી જેવી સિલક એકત્ર થવા પામી હતી. આ સિલકનો ઉપયોગ, ખીલ સારાં ગણતાં રાજ્યોમાં પણ કમ-નસીએ ઉકાઉગીરીથી કરી નાંખવામાં આવે છે, તેમ નહીં કરતાં બહુ મંગલજી પૂર્વક કરવામાં આવશે, એવી અમે આશા રાખીએ છીએ. ઠાકોરસાહેબે પોતાના બાપણમાં પો. એ. સાહેબનો 'ડે. પો. એ. મિ. ઝેનસિદ્ધ' અને વડાગામ તાલુકાના મેનેજર શ્રી. શાહનો યોગ્ય રીતે ઉપકાર માન્યો છે તે યોગ્ય છે. અમે ઈચ્છીએ છીએ કે ઠાકોરસાહેબે પ્રજાની ક્ષરિયાઈ સાંભળી જનતી ત્વરાએ એને ન્યાયપૂર્વક દૂર કરવાની જે આનીલરી શુભેચ્છા પ્રકટ કરી છે તેને એમના અમલમાં અમલથી સ્વરૂપ મળે. કોઈ પણ રાજ્યની પ્રજાને રાજ્ય નથી નોંધતું પરંતુ ચારે રાજ્ય દારબાર નોંધે છે.

નાઠ જામસાહેબનું મંતવ્ય

ના. જામસાહેબે થોડા દિવસો પહેલાં "ડેમો-ક્રસી" અને દૈનિક પદ્ધતિ પરત્વે પોતાના વિચારો પ્રકટ કરતાં, પ્રજાને એક પ્રજા પૂછ્યો હતો કે "whether they were satisfied with his services to the state or whether they wanted a change and many "Fathers" instead of one who was devo-

ted to the interest of his people." કોઈ પણ તંત્ર કરતાં નરેશતંત્ર જગતમાં અત્યાર સુધી દીર્ઘાયુષ ભોગવી શક્યું છે. તેમ "ડેમોક્રસી"ના યુગમાં પણ એનો મોહ જગતને છૂટતો નથી. કારણ એ તંત્રમાં ના. જામસાહેબ કહે છે તે પ્રમાણે એક વ્યક્તિ (પિતા) સ્વાર્થ ત્યાગ કરી લોકના હિતમાં વતપર રહે છે. અને એટલા માટે આપણાં શાસ્ત્રોમાં પણ લોક માટે "પ્રજા" શબ્દ છે. જ્યારે પાશ્ચાત્ય તંત્રોમાં તાબે રાખવાની ભાવનાવાળો "subject" શબ્દ છે અને જો આપણામાં પણ પ્રજા એ તાબે રાખવાની વસ્તુ છે એવી ડેમોક્રસીની ભાવના સ્થિર થશે તો આ ધાંધલીયા યુગમાં નરેશતંત્રની શુભનિશા હુંસાઈ જવાનો ભય છે.

લાહી, વિદ્વંસમેલન

લાહીના ના. ઠાકોરસાહેબે નવંરાત્ર નિમિત્તે યુજશતના જુદા જુદા વિદ્વાનોને આમંત્રી વિદ્વાન મંડળીને એકત્ર કરી એમના સુવિચારોનો પરિચય પોતાની પ્રજાને કરાવ્યો હતો. મહુમ રાજકવિદર કલાપીના પગલે ચાલી-હાલના ઠાકોરસાહેબ શ્રી. પ્રદલાદસિંહજી વિદ્યાપૂજનનો ઉત્સવ કરે, એ અત્યારે જ્યારે સાચી વિદ્યાનાં મૂલ્ય મનરવી રીતે અંકાય છે, ત્યારે આનંદપ્રદ છે. સ્વ. મણિભાઈ નજુભાઈ અને સ્વ. ગણિચંદર રતનજી ભટ્ટ જેવા સ્વતઃ વિદ્વાનોને સ્વ. કલાપી પોતાને ત્યાં આગ્રહપૂર્વક આમંત્રી એમની સાથે વિદ્યા વ્યાસંગ સેવતા. ઠાકોરસાહેબ પ્રદલાદ-સિંહજી પણ પોતાના એ પુરોવાયી રાજકવિની પ્રથાને સતત આગ્રહ રાખે એવી આશા છે.

વહીવટી અહેવાલો વગેરે.

લુણાવાડાનો વહીવટી રીપોર્ટ ૧૯૩૭

લુણાવાડા સંસ્થાન રેવાકાંઠા એજન્સિમાં આવેલું છે. અહીંનો રાજવંશ પ્રાચીન અણ્ણદિલ્લવાડ-પાટણના સોલંકી વંશમાંથી ઉતરી આવેલ છે. આ રાજ્યની વર્તમાન આવક લગભગ ૫૩-લાખ રૂપિયાની છે. અને ખર્ચ લગભગ ૪૬ લાખ રૂપિયાનો છે એટલે નાનું રાજ્ય છતાં દર-વર્સે શેઠમાખ રૂપિયા જેટલી રકમ ખચાવવામાં આવે છે. એવા રાજ્યવહીવટનું ધોરણ આ ખરચાળ જમાનામાં અભિનંદનને પાત્ર છે. અને એ ધોરણને સંતોષે ચાલું રહેવાં દેવામાં આવશે તો ધોડાં વરસમાં લુણાવાડા રાજ્ય પોતાની તીજેરીમાં ખાસરી રકમ એકમ કરી શકશે અને વહેણાં મોડું પરજામ એ આવશે કે એ નાણાં ખેડુતોનાં હિતમાં કે એવી કાંઈ પ્રગતીય ઉપયોગિતામાં ખરચવામાં આવશે.

આ રાજ્ય કેળવણી પાઠળ હીક લક્ષ આપે છે. પ્રાથમિક અને સેકન્ડરી કેળવણી રાજ્યમાં મક્ત આપવામાં આવે છે. અને કેળવણી પાઠળ અને વૈદકીય ખાતા પાઠળ સાઈ લક્ષ આપવામાં આવે છે. નાનાં ગામડાઓનો શાળાઓ માર્દત-લાયબેરીનો વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. તેમ ગામડાઓમાં લોકોને વૈદકીય સારવાર મળે એવી પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

રેવાકાંઠા એજન્સિનાં લગભગ બધાં રાજ્યોમાં લેખી અને રાજ્ય વચ્ચે સહકાર છે. કાઠીઆવાડની માફક બહુ ધંધાધમી નથી. વખતસર રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરવા બદલ રાજ્યના દિવાન મિ. વમાને ધન્યવાદ થો છે.

છોટાઉદેપુરનો વહીવટી રીપોર્ટ ૧૯૩૬-૩૭

છોટાઉદેપુરના દીવાન સાહેબ રાવબહાદુર ધીર-જલાલ દેસાઈ તરફથી ના ૧૯૨૬-૩૭નો રાજ્યનો વહીવટી રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. આ રાજ્ય રેવાકાંઠા એજન્સિમાં આવેલું છે. રાજકર્તા મહારાજવંશી રામજી નેટવરસિદ્ધ, પ્રસિદ્ધ ચૌહાણ

વંશના હોઈ એમનો રાજવંશ ઇતિહાસમાં ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવે છે.

આ રાજ્યની ઉત્તરમાં પંચવાયિક સરાસરી ઉપજ એકે ૧૧૬ લાખ રૂપિયા છે. પણ આ અહેવાલ વાળા વર્ષમાં લગભગ ૧૩ લાખ જેટલી થવા પાળી છે. અને તે કેટલક તથા જમીન મહેસુલની રકમ વધારે આવી છે તેને આભારી છે. આ રાજ્યની નાણાં પ્રકરણો રિથતિ સારી છે અને પ્રતિવર્ષ તેમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતાં અહેવાલના વર્ષ આખરે ૨૦ લાખ જેટલી રકમ સિલકમાં રહે છે, એ વહીવટી નિયમિતતા પ્રશંસા પાત્ર છે. હોંદી સરદારની મેજુરીથી બોડેલી છોટાઉદેપુર રેલ્વે આગળ વધારવાનું નક્કી થયું છે. અને વડોદરાસ્ટેટ રેલ્વેએ છોટા ઉદેપુરથી કુસરી સુધી સર્વે પણ કરી છે એટલે ભવિષ્યમાં ત્યારે રેલ્વેમાં વધારા થશે ત્યારે લેખીની સંગવંક-સાથે રાજ્યને પણ સાઈ જેનું બાજ ઉપજ શકશે.

નાં રાજ્ય સાહેબ ત્યારે પાટનગરમાં હોય છે ત્યારે નિયમિત-રીતે હલુર આરીસમાં હાજરી આપી અરજદારને રૂબરૂ સાંભળે છે; આ સમયમાં નરેશ પોતાની પ્રમ્તની સાથે સીધા સંપર્કમાં આવે અને એમની ફરીઆદોનું તત્કાલ નિવારણ કરે એ ઇચ્છના બેગ છે. નરેશતંત્રના પાયાનું પ્રમ્ત પ્રત્યેની સદાનુભૂતિ એ આપશ્વક ગંગ છે.

સુવાસ

આ માસિક વડોદરા ખાતેથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. અને તેમાં નિર્મળ સૌહિત્યની દ્રષ્ટિથી લેખોનો ઉત્તમ રીતે સંચય કરવામાં આવે છે. એટલું જ નહોં પણ લેખોની પસંદગી કરવામાં વિવિધતા પણ જાળવવામાં આવે છે. પુરાતત્વ અને સંશોધનના લેખોને વિવેકપૂર્વક પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે "સુવાસ"નો આ સુવામ સતત આઉ રહે એનું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

ગિરારસદાર

રામકાંટખાનેથી આ સાપ્તાહિક પ્રસિદ્ધ થતું ચરે થયું છે અને તેના સુખ્ય ઉદ્દેશ તત્કાલદારને લગતા

ફરેશનના પ્રશ્નો ચર્ચવાનો છે. આ સવાલ એવો છે બ્રાહ્મકેને
કે જેમાં તાલુકદારોનો અંગત સ્વાર્થ છે. અને વળી આ પત્રના આકારને નમ્ર પ્રાચીના છે
એ સ્વાર્થનો વિચાર કરવાનું એમના ઉપર છોડવામાં તેઓ જેમ અને તેમ પોતાનું લવાજમ તોફાંડે મોકલ
આવ્યું છે. "ગિરાસદાર" આ વર્ગને સાચું માર્ગ આપવાની અને તે માટે વારંવાર વિનંતી કર
દર્શક થાય છે, એ હેતુથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. અને અગ્રે એમને તકલીફ ન આપવી પણ એમને કરવા
પ્રયત્નથી છીએ કે આ પત્રજંથુનો એ હેતુ સમૂળ થાય. કૃપા કરે.

‘દેશી રાજ્ય’ સંબંધી અભિપ્રાયો

I need hardly say that any magazine which deals with the topics and interests of the Indian States in a reasonable and temperate manner will always command my sympathy.

I have no suggestions to make but have altered 2 words to make the facts correct.

Late Hon. Sir C. C. Watson.

Such a magazine, so long as the tone is irreproachable should contribute to a long felt want—I hope your paper is prospering.

Major D. M. Fraser, P. A. E. K. Agency.

The style he has adopted appears appropriate for rendering the magazine useful and interesting. The undersigned has, this day issued circular to all Jurisdictional Chiefs and Talukdars in this Agency, drawing their attention to the magazine.

Major L. Gordon P. A. Mahilkantha Agency.

Hoping your journal is popular and paying concern. W. T. Owen

.....you are doing really good service to the whole order of Indian Princes, and your magazine has always dealt with the most important questions pertaining to the Indian States in a really responsible manner. His Highness regularly reads Your paper and cherishes a very high opinion of your work.....

T. J. Raja

"The book is interesting and worth having in a Thana."

Deputy Political Agent, E. K. Agency

I think the magazine will be appreciated by those connected with the Indian States.

Major L. E. Lang

I have found a very favourable impression of the general tone and get-up of the Magazine.

J. E. C. Jukes

I should at once say that the scheme is based absolutely on right lines & deserves encouragement from the rulers and ruled.

Rao Bahadur H. B. Kotak

"તમારા જેવા સાવધાન અને દેશની દાઝ જોણનારા વિચારશીલ તંત્રીના અધિકાર નીચે 'દેશી રાજ્ય' ફતેહમંદ નીવડશે એવી હું આશા રાખું છું."

મહંમદ દી. આ. દેશવલ્લભ ધુવ

"દેશી રાજ્યમાં જે લેખો આવે છે તે ઉચી કોટિનાં હોય છે અને તેનાં ધણા અભ્યાસીઓને તે ઉપયોગી હોય છે."

મો. ન. અમીન

"...વિવેકભરી અને સારા સહવાવવાળી સમાધેયનાથી આપનું માસિક દેશી રાજ્યોની ઉપયોગી સેવા કરતું રહ્યું છે; તેથી તે યોગ્ય રીતે દેશી રાજ્યોમાં સંખ્યાનિત છે."

નંદવરલાલ મા. સુરતી

યતો ધર્મસ્તતો જયઃ

દેશી રાજ્ય

(ત્રૈમાસિક)

વર્ષ ૧૧ યુ]

આક્ટોબર ડિસેમ્બર : ૧૯૩૮

[અંક ૩

રાજકર્તાઓના હક્કો અને દરજ્જો.

(પ્રવેશનામામાં ઉમેરવા યોગ્ય વ્યાખ્યાનો.)

સરચાનોના રાજકર્તાઓમાં એક સામાન્ય અભિપ્રાય અત્યારે એવો છે કે તેઓ ફેરફારના દાખલ થાય તે પહેલાં પોતાના હક્કો, સલામતીઓ અને એમને ગળતી છૂટછાટોના સંબંધમાં ભવિષ્યમાં કોઈ વિશેષ નહીં આવે એવી ખાતરી મેળવી લેવી આ બાબતો એમને મૂળ વધારે અગત્યની છે અને એ બધી બાબતોના સમઘર્ષા એમને સંતોષ મળે એવો પ્રથમથી બંદોબસ્ત કરી લેવો, એવું એમનું એકસંધી વલણ છે “ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એક્સેશન”ના પરિશિષ્ટમાં બે કે ત્રણ જેવી બાબતો પરત્વે ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે છતાં રાજ્યોના કેટલાક હક્કો એવા છે કે જેનો એ પરિશિષ્ટમાં સમાવેશ થતો નથી, આવો એક પ્રશ્ન નરેન્દ્ર મણિના એક સભ્ય નરેન્દ્ર કેટલાક સમય પહેલાં ઉપસ્થિત કર્યો હતો અને એ સંબંધી નરેન્દ્ર મણિના કાયદાના સલાહકારનો અભિપ્રાય પણ મેળવવામાં આવ્યો હતો, એમ જણાય છે.

ગયા વર્ષ (૧૯૩૮)માં તો નરેન્દ્ર મણિની બેઠક કોમવાદીના અભાવે મળી ન હતી, એટલે આવી બાબતોનો બે હિસાબો હશે એવો હોય તો મણિની

અને પ્રધાનોની રોન્ડોંગ કમિટીમાં થયો હોય હૈદરી કમિટીના નામે જે કમિટી વારંવાર ઝાળખાય છે તે પ્રધાનોની રોન્ડોંગ કમિટી છે આ કમિટીમાં “ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એક્સેશન”ની ક્લસો સંબંધી વારંવાર ચર્ચા થઈ છે અને કેટલાક ફેરફારો થઈ સરકાર પાસે તેનો નવો ડ્રાફ્ટ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે સામાન્યતઃ દેશી રાજ્યોના હક્કો બે પ્રકારના છે.

(૧) વશપરપગના હક્કો અર્થાત્ રાજકર્તાના સાર્વજીક સત્તાની સાથે ચાલ્યા આવ્યા હોય, જેમાં અંગત હક્કોનો પણ સમાવેશ થાય છે અને જે હક્કો રાજ્યની બહારના પ્રદેશોમાં પણ મોન્ય રાખવામાં આવ્યા છે

(૨) તાં શહેનશાહ અથવા તાજની સાથેના અથવા હોદ્દી સરકાર સાથેના હક્કો-તહનામા, કરારો કે પ્રયામોથી ઉત્પન્ન થયા હોય તેવા હક્કો.

એક વાત સ્પષ્ટ છે કે આખા હિંદુસ્તાન ઉપરનું સાર્વજીકપણ દીલ્હીની શહેનશાહત પાસેથી ચિટનતા તાજને પ્રાપ્ત થયું છે. અને સને ૧૯૦૯, ૧૯૧૯ અને ૧૯૩૫ના કાયદાથી એ સાર્વજીકપણ (એનો

કેટલોક ભાગ) અને તેના અંગના અધિકાર પાલ્કા-
મેટના કાયદાદારા નાં શહેનશાહ તરફથી કમથઃ
બ્રિટિશ હોદ્દાના પ્રાંતોને મળ્યા છે. ત્યારે દેશી રાજ્યોમાં
એ અધિકાર તાજ તરફથી સીધા કરારોદારા પ્રાપ્ત
થયેલા છે. એટલે અત્યારના ફીડરેશનનું અને
દેશી રાજ્યોને મળેલા હકોનું પ્રાપ્તિસ્થાન એક જ છે.
માત્ર તેની વિધિમાં ફેર છે. એક પાલ્કામેટદાર
અને બીજું તાજદારા સીધું. હવે ત્યારે નાં શહે-
નશાહ, પોતે ભોગવતા હકો ફીડરેશનને સુપ્રત કરે
છે ત્યારે દેશી રાજ્યોના અત્યાર સુધીના હયાતી ધરા-
વતા હકોની સલામતી માટે કાયદાદારા “ધન્ડુમેટ
આફ એક્સેશન”માં ખાસ ગોઠવણ કરવામાં આવી,
તે દારા આ હકો સલામત રાખવામાં આવ્યા છે.
“ધન્ડુમેટ આફ એક્સેશન”નો પ્રથમ ખરડો
પ્રસિદ્ધ થયા પછી દેશી રાજ્યોમા પ્રધાનો અને
નરેશોની કમિટીએ તેમાં ફેરફારો સૂચવ્યા છે.
૧૯૩૬ની આખરમાં મુખ્ય ખાતે મહુમ સંરે પ્રલા-
શીર પટ્ટણીના પ્રમુખ પંચા નીચે પ્રધાનોની સંમિતિએ
આ ખંરડા પરત્વે પુખ્ત વિચાર કરી ફેરફારો સૂચવ્યા
હતા. ત્યારે પછી ધોલપુરે નરેશ-જેઓ નરેશ-
એક્ઝના એન્સલર હતા તેમની આર્ગવાની નીચે
નરેશોએ અને હૈદરી કમિટીએ તે ફેરફારોમાં
ફેરફારો કર્યા હતાં અને તેમાં નરેશોનો દરમજો
ભળવવા પરત્વે ખાસ કાળજી રાખવામાં આવી
હતી. પ્રવેશનીમોના આ ખંરડા (draft)ના
સંબંધી હજી કંઈ નિર્ણય થયો નથી. સાને (નાં
શહેનશાહે) પોતાના હાથમાં રાજ્ય વંછીવટના-
અંગના જે કાયદેસર અધિકારો હતા તે આ રીતે
વિભક્ત કરી નાખ્યા છે એટલા માટે હોદ્દી ધારા-
સલાઓને જે અધિકારો પ્રાપ્ત થયા છે તેનો ઉપ-
યોગ એવી રીતે ન થયો ધર કે જેથી દેશી રાજ્યોના
હકોને નુકસાન થાય. કારણ કે અત્યારે ફીડરેશનને
જે સત્તા આપવામાં આવી છે તે જ ન આપવામાં
આવી હોત તો રાજ્યોના ચાલુ હકોનું સંરક્ષણ
કરવાની જરૂરીઆત અત્યારે ન ઉભી થઈ હોત એ

દેખીતું છે. કારણ કે વિભક્ત કરવામાં આવેલી સત્તાનું
જન્મસ્થાન એક હતું. વળી બીજું પણ કારણ
છે અને તે એ કે દેશી રાજ્યોએ જે તહનામા
અને કરારો કર્યા છે તે કંઈ ફીડરેશનની સરકાર
કે પ્રાંતિક સરકારો સાથેનાં નથી પરંતુ એનો પહે-
લાંની સરકાર સાથેનાં છે. જે સરકાર પાસેથી
હાલની સરકારે લઝાઈથી નહો પણ મૈત્રી ભાવે
બધી જવાબદારીઓ અદા કરવાનું સ્વીકારી લખ
આ નવું બંધારણ માન્ય રાખ્યું છે.

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે અત્યારનું બ્રિટિશ હોદ્દા
જે રાજદારી હકો અને સત્તા ધરાવે છે તે એને
શહેનશાહ દ્વારા બંધારણીય રીતે મળ્યાં છે. નોર્મન્ટ
પાલ્કામેટરી કમિટીએ પોતાના રિપોર્ટમાં એવી મત-
લગતું કહ્યું છે કે “તાજદારા ફીડરેશનને મળેલા
અધિકારો ફીડરેશને પ્રાંતિક સરકારોને વહેંચી આપ્યા
છે એ સ્પષ્ટ હકીકત છે”,* અને ૧૯૩૫ના કાયદામાં
પણ આ સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો છે. આ કાયદા અન્વયે
અત્યાર સુધી નાં શહેનશાહ જે હકો, સત્તા અને
અખત્યાર ભોગવતા આવ્યા છે તેમજ જે સત્તા,
અખત્યાર અને હકો કરારનામા કે ચાલી આવેલી
સ્થમ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના કોષ પણ દેશી રાજ્યોના
સંબંધમાં ભોગવે છે. અને ગવર્નર, ગવર્નર જનરલ, કે
હોદ્દા પ્રધાનના હસ્તક જે સત્તા મૂકવામાં આવી છે તે
ના. શહેનશાહ હસ્તકની સત્તાનો એક ભાગ જ છે.
અર્થાત્ પ્રાંતોને અને ફીડરેશનને આ કાયદાથી,
કાયદા કરવાની અને તેની અમલ બગવણી કરવાની
સત્તા જે ધોરણે છે, એજ ધોરણે દેશી રાજ્યોને
(પ્રાંતિક સરકારોની જેમ) હકો મળ્યા છે. તેમના
આ હકો જુના વખતના છે. પરંપરાના છે. પાલ્કા-
મેટનો કોષ કાયદો એ હકોની અવગણના કરી શકે
એમ નથી. અને એટલા જ માટે રાજ્યબંધારણના
સુધારાનો ૧૯૩૫નો કાયદો થયા છતાં દેશી રાજ્યોના
હકોને ક્ષતિ ન પહોંચે માટે પ્રવેશનામાની વિશિષ્ટ
પ્રકારે ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. ઉપરાંત રાજ્યોને

* નોર્મન્ટ પાલ્કા. કમિટીનો અહેવાલ કંઈ પહેલા, ભાગ પહેલા પૃષ્ઠ ૧૫૩ અને ૧૮૧ (કાપદાની કલમ ૨(૧-૨))

વારંવાર ખાત્રી આપવામાં આવી છે કે તેઓ ફ્રીડ-રેશનમાં જોડાયેલા નહીં પણ તેઓના જે હયાત હોય છે તે જમના તેમ રહેશે. આ હકીકત ખરી છતાં બંધારણના કાયદાની કલમ ૧૨૨ પ્રમાણે ફ્રીડરેશનને દેશી રાજ્યો સંબંધી કાયદા ધરાવતી સત્તા મળે છે. અને આ કાયદાના સાતમાં પરિશિષ્ટમાં જેટલા વિષયો નિર્દિષ્ટ કર્યા છે તે વિષયો સંબંધી ફ્રીડરેશન ધારામંડળો કાયદાઓ કરી શકે છે, જે કે ફ્રીડરેશન ધારામંડળોની આ સત્તા સંબંધી મતભેદ છે. એક મત એવો છે કે એ કલમ અન્વયે જે કાયદો કાયદામાં આવે તે દેશી રાજ્યોને બંધન કરતો હોય, જ્યારે કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે એવા કાયદાની અમુક અંશે માત્ર મર્યાદિત અસર જ થઈ શકે. સુધારના કાયદાના સાતમા પરિશિષ્ટમાં બધા મળીને પદ નિયત છે. એમાં ઘણા વિષયો જેવા કે જમીન, દરિયા ઉપરનું સૈન્ય, મોટા બંદરો, પોર્ટ સ્કેન્ડલ-ટર્મિન, મ્યુનિસિપલ, મુનિસિપીટી, એક્સટ્રાડીશન, કરંસી, સીક્કાઓ, જહોર કરજ, પોર્ટ, તાર-ટેલીફોન-વાયરલેસ, ફ્રીડરેશન પબ્લીક સર્વિસ કમીશન, ફ્રીડરેશન રેલ્વેઓ, મેરીટાઇમ કમીશન, ફીક્સીંગ, ફીક્સીંગ, એર નેવીગેશન, દવાદારીઓ, કોપીરાઇટ, ફ્રીડરેશન, પ્રોપ્રિયરીનોટ, એક્સચેન્જ, ટ્રેડમાર્ક, હિંદની બહારનાં યાત્રાગુઓ અને લાયસેન્સીઓ, વગેરે બાબતો એવી છે કે જેની સાથે દેશી રાજ્યોનો હિત સંબંધ હોઈ શકે. જે કે એટલું માન્ય રાખવું જોઈએ કે અત્યારે પણ ઉપરની કેટલીક બાબતોના સંબંધમાં હોદ્દા સરકાર જે કાયદાઓ કરે છે તેની દેશી રાજ્યો ઉપર અસર થાય છે, પણ તેની સાથે એટલું પણ ખરું છે કે તેમાં દેશી રાજ્યોની સંમતિની આજ્ઞા રાખવામાં આવે છે. અને પોર્ટ, તાર વગેરે બાબતો પરત્વે તો અત્યારે પણ રાજ્યોની સંમતિ સહજ પ્રાપ્ત છે.

ફ્રીડરેશન ધારામંડળોના પરિધમાં આવતી બાબતો સિવાય, રાજ્યોને જે સ્વાતંત્ર્ય, હક્કો અને હૂદાઓ મળ્યાં છે તેનો ઉલ્લેખ બંધારણના કાયદાના પહેલા પરિશિષ્ટમાં રાજ્યના તેમજ રાજ્યોના હક્કોના નામે

છે. જેથી ફ્રીડરેશન તેમજ પ્રાંતિક સરકારો કાયદાદારો કે બીજા કોઈ રીતે એવું કોઈ ન કરી બેસે કે જે રાજ્યોના હિતને હાનિકર્તા થઈ પડે. છતાં પણ એવા પગલાં ભરવાની ફ્રીડરેશન કે પ્રાંતિક સરકારોને ફરજ ઉભી થાય તો તે ફરજના અંગના કોઈ પણ કાયદાની અસર રાજ્યોને લાગુ ન પડે એવી સ્પષ્ટ ગોઠવણ "ઇન્ડુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન"માં થવી જોઈએ એવું નરેશી સ્વાભાવિક રીતે ધ્યેય છે. રાજ્યોનું આ માનસ સમગ્ર શકાય એવું છે. કારણકે રાજ્યો ફ્રીડરેશનમાં જોડાયેલા તેના અર્થ એવો તો ન જ થયો જોઈએ કે રાજ્યોના ગાદી વારસાને લગતા, રાજ્ય કુટુંબને લગતા, આંતર જરૂરવસ્થાને લગતા, તેમજ બહારના સંબંધોથી રાજ્યોને સહિસન્નમત રાખવાના જે હક્કો અત્યારે તાજે છે તેને લગતી જવાબદારી માંથી તાજ મુક્ત થાય છે.

રાજ્યોના જે હક્કો છે અને જે હક્કોના સંરક્ષણ માટે તેઓ ઇતેમદ છે તે હક્કો પૈકા બ્રિટિશ હોદ્દામાં રાજ્યો જે હક્કો ભોગવે છે તે હક્કો વિશિષ્ટ પ્રકારના "ટેરીટોરીયલ" હક્કોના નામે જાણખાય છે. આ હક્કોના વિસ્તાર એટલો છે કે સ્વાભાવિક રીતે તેની આખા સંબંધી મતભેદ થાય એવું છે, અને મતભેદ છે. જેઓ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાના જાણકાર છે તેઓ કહે છે કે પરદેશોમાં રાજ્યો અને રાજ્યોના સંબંધોનો જે વિશિષ્ટ હક્કો ભોગવે છે, તેની ગણના પણ આ પ્રકારના હક્કોમાં થાય છે. ૧૮૮૦ ના "ટ્રીપીમેન્ટીક પ્રીવીલેજ્સ એક્ટ" પ્રમાણે "સોવરીન" પણના હક્કો માન્ય રાખવામાં આવ્યા હતા. આવા હક્કો રોમન કાળથી યુરોપમાં ચાલ્યા આવે છે. પરંતુ પહેલાં તે હક્કો બંધિત પરત્વે મળતા હતા. આજળ જતાં તેમાં ફેરફાર થયો અને કેટલીક વખત એક રાજ્યની પ્રજા બીજા રાજ્યમાં જઈ રહે અને ત્યાં કોઈ મુશ્કેલી કરે તો તેને શિક્ષા કરવાની સત્તા તે પ્રજા જે રાજ્યની હોય તે રાજ્યને હોવી જોઈએ તથા એક રાજ્યની પ્રજાનાં માણસો ગમે ત્યાં રહેતાં હોય છતાં તેને તે તે રાજ્યના કાયદાઓ લાગુ કરવા

નેઈએ તથા ખીજા દેશોની હદમાં પોતાની હકુમત સ્થાપવી અને તેનો ઉપભોગ પોતાની હકુમતમાં એ ખીજા દેશોનાં માણસો ઉપર પણ કરવો એવી જાતના હકોનો સમાવેશ બહુવાર “ટેરિટોરીઅલ” હકોમાં કરવામાં આવે છે. એક દેશમાં ખીજા દેશના કાયદાઓ, સ્થાનિક કોર્ટમાં એ ખીજા દેશના લોકોને લાગુ પાડવા તેની ગણના પણ ટેરિટોરીઅલ હકોમાં કરવામાં આવે છે. પોર્ટુગીઝો, વલંદા અને અંગ્રેજો આ દેશમાં પહેલ વહેલાં આવ્યા ત્યારે તેઓ પોતાની કાઠીઓની હદમાં ધણે અંશે આવી જાતના હકો ભોગવતા હતા. તેઓ પોતાનો ન્યાય વિભાગ જુદો રાખતા અને ભોગલો કે મરાઠાઓની કોર્ટમાં એમનાં માણસોના ગુન્હાઓની મુનાવણી થતી નહતી. હોલ્સ્ટાનની બહારના દેશોમાં કેટલીક વખત હોલ્સ્ટાન રાજ્યોએ કાયદા ભંગ કર્યાના દાખલાઓ નોંધાયા છે. પણ તેઓ આવા પ્રકારના વિશિષ્ટ હકોના પ્રતાપે કાયદાની વિંબણામાંથી મુક્ત રહેવા પામ્યા છે. રાજ્યો બ્રિટિશ હોદ્દાં પણ જે જે ઘોડી બહુ ઊંટ મેળવે છે તેનો સમાવેશ પણ આવી જાતના હકોમાં થઈ શકે.

હોલ્સ્ટાનના દેશી રાજ્યો પણ કાંઈક આવાજ પ્રકારના વિશેષ છુટાપછુટા-હકોના પોતે અધિકારી છે એમ માને છે. અને સાથે સાથે તેઓ માને છે કે આવા હકોના પાલન સાથે રાજ્યોની પદ્ધતિ, દરજ્જો અને એમના રાજપણુને સંબંધ છે. જે કે અત્યારે સંયોગો અને સમયવશાત, રાજ્યો અને રાજ્યોનો દરજ્જો તેઓ ચીતરે છે તેવો રહી શક્યો નથી. રાજ્યોને માટે જે સલામતીઓ નોંધવામાં આવી છે તે સલામતીઓને આ પ્રકારના હકો ન કહી શકાય તેમ તે સલામતીઓને કાયદાનું બંધન પણ ન કહેવાય, નરેશો જે હકો પરત્વે ઇતેજાર છે તે, ફીડરલ પરિધમાં ન આવતા હોય એવા “કાઉન રાઇટ્સ” જેને કહેવામાં આવે છે એવા હકો માટે ઇતેજાર છે. આ હકો-કરારો, સનદો અને બ્રિટિશ સરકાર સાથેનાં તહનામાઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે.

આ હકો પરત્વે કાંઈ મતભેદ ઉપસ્થિત થાય તો તેનો નિકાલ માત્ર શહેનશાહ (તાજ)ના પ્રતિનિધિ જે હોય તેજ કરી શકે એવી નરેશમંડળની દૃઢ માન્યતા છે. અને એટલા માટે ફીડરેશન સ્થાપ્યા પછી પણ આ હકો પરત્વે તાજની જવાબદારી લેશ પણ ન્યૂન થતી નથી એમ રાજ સહોબો માનતા હોવાથી આ હકોને સામાન્યતઃ “કાઉન રાઇટ્સ”થી સંબોધવામાં આવે છે. સિવાય કાયદાની કલમ ૫ મી પ્રમાણે, ફીડરલ લેજિસ્લેચરના અંકુશ તળે જે સામાન્ય વિધયોની ગણના કરવામાં આવી છે એ વિધયોના સંબંધી જે કાયદા પસાર થાય તે દેશીરાજ્યોને પણ લાગુ પડે. તેનો અર્થ એવો થાય કે દેશીરાજ્યો-રાજ્યો-ફીડરલ લેજિસ્લેચરની સત્તાનો સ્વીકાર કરે છે. આ હકીકત છે. અને એટલા માટે રાજ્યો ફીડરલ લેજિસ્લેચરની સામે પોતાના દરજ્જાનું અને હકોનું સંરક્ષણ થાય તથા આવી આવી બાબતોની મર્યાદા મૂકાય કે રાજ્યો પરત્વે અપવાદ મૂકાય એમ ઈચ્છે છે. ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશનના પહેલા પરિશિષ્ટમાં રાજ્યોની વહીવટી મર્યાદામાં પ્રવેશ ન કરી શકે એવા અપવાદ ૩૫ વિધયોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, એ ખંડે પરંતુ તે ઉપરાંત ખીજા પણ એવી બાબતો છે કે જેને માટે પણ અપવાદ રાખવાનો રાજ્યોનો આગ્રહ છે. કસ્ટમ્સ, કસ્ટમ્સ કોર્ડર્સ, પોસ્ટ ઓફીસો અને તેને લગતી બાબતો, તાર ઓફીસ, મોટર સ્પોર્ટીટ અને દીવાસગી ઉપર એક-સાઈફ ડ્યુટીમાં ભાગ, આર્મ્સ ફોર્સીસ, રાજ્ય અને રાજ્ય માટે હથિયારોની આયાત કરવી, હથિયારોને લગતા કાયદામાંથી અપવાદ, દેશના ખીજા ફીડરલ વિભાગોમાં મુસાફરી વખતે હથિયારો લઈ જવાનો પરવાનો, મીઠું, રૂઢવે અને એર નેવિગેશન એ વગેરે બાબતો એવી છે, કે જેના વહીવટનો સંબંધ દેશી રાજ્યોના વહીવટી તંત્રની સાથે મંજૂરાયેલો છે અને તેટલા માટે દેશી નરેશો એ બાબતો પરત્વે અમુક પ્રકારનું પોતા પૂરતું રક્ષણ માગે છે. ૧૯૩૫ના કાયદાની ૧૨ (૧) ટુ પ્રમાણે (the protection of

the rights of any Indian State) ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એક્સેશનમાંની બાબતો ઉપરાંત બીજી બાબતો પરત્વે પણ રાજ્યોને ગવર્નર જનરલથી સંરક્ષણ મળે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. પરંતુ સંરક્ષણની એ ગોઠવણ કાયદેસર સ્વરૂપની હોવી જોઈએ. રાજ્યોની અને એમના નિષ્ણાત પ્રધાનોની એવી માન્યતા છે કે આવી બાબતોમાં એકલા ગવર્નર જનરલ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો તેના કરતાં આ બાબતને ફોરલ કોર્ટની હકુમતમાં લઈ જવામાં આવે તો તે વધારે યોગ્ય છે. ફોરલ કોર્ટની સત્તા અત્યારે કાયદા પ્રમાણે માત્ર એટલીજ છે કે સુધારાના કાયદાની કોઈ કલમ સંબંધી કે કે તેના અર્થ સંબંધી કે એ કાયદા અન્યથે કરેલા ઓર્ડર ઇન કોંસીલ સંબંધી કે એ કાયદાદારા ફોરેશનને મળેલી સત્તા સંબંધી કોઈ મતભેદ ઉપરિચિત થાય ત્યારે તેની બાબતો કોર્ટ સમક્ષ લઈ જવી. તેને બદલે ફોરલ લેજિસ્લેચરે પસાર કરેલા અમુક કાયદાની દેશી રાજ્યો ઉપર ચતી અસર બાબતે જ્યારે મતભેદ ઉપરિચિત થાય ત્યારે તેનો નિકાલ ગવર્નર જનરલ કરતાં ફોરલ કોર્ટ કરે એવી રાજ્યોની માગણી મંજૂર રહે તો તેમાં વધારે જોખમ છે એમ લાગે છે. કારણ કે એક વખત “ન્યુટ્રીશલ” રાહે ફોરલ કોર્ટનો નિર્ણય ગમ્ય ગયો તે શહેનશાહની કોંસીલ પણ લાગે જ ફેરવે. આ કરતાં ગવર્નર જનરલના હસ્તક નિકાલની જે સત્તા છે એ વધારે યોગ્ય છે. માટે આ બાબતમાં રાજ્યો, જે આગ્રહ રાખે છે તે કરતાં “ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એક્સેશન”માં એ બાબતનો ઉમેરો કરવો એ વધારે અવધાર છે.

રાજ્યોનો દરજ્જો, એઓના રાજ્યની અંદર બહારના અધિકારો અને ફોરલ વિષયોની અસરમાંથી એમને મળતું નોઈનું રક્ષણ એ સંબંધી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એક્સેશનમાં ઉમેરો કરવો એજ વધારે યોગ્ય છે. કારણ કે બંધારણનો કાયદો ગમે ત્યારે ફેરવી શકાય પરંતુ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એક્સેશન એ રાજ્યો

સાથેનું તાજનું સ્થાયી કરાર પત્ર છે, અને જ્યારે જ્યારે હોંદના રાજ્યબંધારણનો પ્રશ્ન ભવિષ્યમાં ઉપરિચિત થાય અને હોંદી સરકારની જોખમદારીઓમાં ગમે તે પ્રકારનો ફેરફાર થાય ત્યારે પણ આ ઇન્સ્ટિટ્યુટ દ્વારા રાજ્યોને જે વચન આપવામાં આવ્યાં હોય તે સ્થાયી રહી શકે. કારણકે એક સરકારની જવાબદારી ત્યારપછીની બીજી સરકાર માન્ય રાખે એવી તેના ઉપર જવાબદારી છે. અને તેમાંજ એનું સ્થાયીત્વ તથા હિત છે. અને જે તે પ્રમાણે સંભવિત ન હોય તો ફોરેશનમાંથી તે વખતે રાજ્યો છૂટાં થઈ શકે છે એવી ગોઠવણ જે અત્યારથીજ કરી નાંખવામાં આવે તો તે વધારે હકાપણ લેરેલો માર્ગ છે. બાકી એક વખત જે કાયદાની આંદીધુટીનો અને ફોરલ કોર્ટમાં શખ્તોના અર્થ કરવાનો આશ્રય લેવામાં આવશે તો એ જગ્યામાંથી રાજ્યો કદી મુક્ત નહિ થઈ શકે.

એક વાતનો ઉદ્દેશ્ય અત્ર આવશ્યક છે, કે રાજ્યોનો દરજ્જો, એમના રાજ્યની સત્તા કે અંગત સત્તા એ બધાનો આધાર હોંદના કે લાગની સહાનુભુતિ ઉપર છે. અત્યારે હોંડુસ્તાનની અતુર્દિશાએ આવેલાં દેશી રાજ્યોમાં આંતર ક્ષણ જેવું જોવામાં આવે છે. અને બ્રિટિશ હોંદની પ્રજાની તો નરેશ મેડળે જાણે સહાનુભુતિ જ શુભાવી હોય એવું લાગે છે. એમના મોજશોખો, રહેણીકરણી, પોતાની પ્રાતરકની એમની અસહિષ્ણુના અને કાષ્ઠક દોષકે જગ્યાએ પોતાપણના થયેલા ભમને લીધે એવું અંતઃસ્થાન ઉભું કરવામાં આવે છે કે જેથી “સમગ્ર નરેશતંત્ર (જે તેનું યોગ્ય રીતે ચાલે તો બધાં તંત્રોમાં સ્થાયી રહેવા યોગ્ય છે) સામે એક પ્રકારની” ધૂણી ઉત્પન્ન કરી છે નરેશમેડળે પોતાનો દરજ્જો સ્થિર કરવો માટે આ બધાના ઉપાયો કરવા એ જરૂરનું છે. હોંડુસ્તાનમાં નરેશતંત્ર એ એક એવો વર્ગ છે કે જેમને પ્રથમથીજ વહીવટી કામોના સંસ્કારો મળેલા હોય છે. તેઓ પોતાનામાં રહેલા દોષોને નિવારી શકે તો હોંદના રાજ્યનીતિત પ્રશ્નોમાં અગ્રસ્થાન મેળવી શકે એવા છે.

એક અવધારી,

અમનગર સંસ્થાન કોને સોંપવું એ વિષયને લગતા કાગળો

ઈ. સ. ૧૮૪૭ થી ૧૮૪૯

(આન. મી. વીલોબીની મીનીટ)

(પૃ. ૧૧ પૃષ્ઠ ૪૬થી આશુ)

૪૦ આ વસ્તુસ્થિતિ સાથે મેળ ન ખાય એવી વિલક્ષણતા કર્નલ સધરલેન્ડના ધ્યાન બહાર રહી નથી, પણ એ વિલક્ષણતાએ આ નામાંકિત અમલદારને ગંભીર અસંગતતામાં અને પરસ્પર વિરોધી ઉદ્દેશો કરવાની ગુંચવણમાં ઉતારી દીધો છે. તખ્તસીંગની ચુંટણી ચર્ચા ગયા પછી જે ચર્ચા ચાલી તે દરમિયાન માનસીંગની વિધવા એવીજ વર્ષના પુખ્ત ઉમ્મરના માણસને દત્તક લે અથવા કર્નલ સધરલેન્ડના પોતાના જ શબ્દો વાપરીએ તો, પોતાના બાહુમાં લે (બોળ બેસારે) એ કેરી બેહુદી ભરેલી અને શુદ્ધિ સાથે કે ચોગાતાના ખ્યાલ સાથે મેળ ન ખાય એવી વાત છે એ તે અમલદારના (કર્નલ સધરલેન્ડના) લક્ષમાં આવ્યું અને એ મુશ્કેલીમાંથી છૂટવા માટે, તખ્તસીંગ અને તેના પુત્રને “કાયદેસર ચુંટવામાં અને દત્તક લેવામાં આવ્યા હતા” એવા સરકારી દફતરે નોંધાયેલા પોતાના અગાઉના લેખીત અભિપ્રાયો લક્ષ બહાર રાખી, તેણે, (કર્નલ સધરલેન્ડે) ત્યાર પછીથી એમ કહેવાનું અને પ્રતિયાદન કરવાનું ચાલુ કર્યું અને ચાલુ રાખ્યું છે કે તખ્તસીંગ માત્ર

ચુંટાયો હતો અને દત્તક લેવાયો ન હતો. એ ખરેખર આમ જ થયું હોય તો પછી મારે કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કે કર્નલ ટોડના કહેવા પ્રમાણે તેમજ કર્નલ સધરલેન્ડે પોતે પણ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે મારવાડની ગાદી ઉપર તખ્તસીંગની ચુંટણી એ કાયદેસરના કોષ્ટક પણ અર્થ વિનાની તદ્દન રદ બાતલ બની જાય છે. તખ્તસીંગને દત્તક લીધેલા હોવા બાબતનો આ ધ્યાન ખેંચે એવો વિચિત્ર ઈન્કાર, કર્નલ સધરલેન્ડના બાબુમાં* ટાંકેલા કાગળમાં નોંધ શકાયો. એ કાગળમાં એ જણાવે છે કે “તખ્તસીંગ વારસ તરીકે મારવાડની ગાદી ઉપર આવ્યો એ બનાવ મેં રજપુતાના છોડ્યું તે પહેલાંના યોગ્ય વખતમાં જાણ્યો હતો. એ વખતે મારે ખ્યાલ એવો હતો કે (માનસીંગનો પુત્ર) જસવતસીંગ તેની સાથે હતો, તે મહારાજા માનસીંગની વિધવા તેને દત્તક લે તેટલા માટે સાથે હતો કારણ કે માનસીંગ પોતે તો એ વિધિ થવા માટે વધારે પડતી મોટી ઉમ્મરનો હતો.” અને ત્યાર પછીના એક કાગળમાં

* ગવર્મેન્ટ ઓફ ઈન્ડીયા તરફ, તા. ૨૭ મે ૧૮૪૬. એ વાત ખાસ ધ્યાન આપવા જેવી છે કે તખ્તસીંગને બેશક ખ્યાલ છે કે તેની પોતાની ચુંટણી કાયદેસર કરવાનો આધાર તે પોતે દત્તક પણ લેવાયો હોય તેના ઉપર રહે છે અને એ ખ્યાલ હોવાથી તે પોતે પોતાનું દત્તક વિધાન થયું હોવાનો ઈન્કાર કરતો નથી. જે દલીલ પદ્ધતિ તેણે અખત્યાર કરી છે અને જે મુદ્દાના આધાર ઉપર તે અમનગર પોતાના કળખમાં રાખવાના પોતાના હકની સ્થાપના કરે છે તે એ છે કે દત્તક લેવાયેલા પુત્રનો, પોતાના મૂળ જન્મદાતા પિતાની મિથકત ઉપરનો વારસા હક જતો રહેતો નથી. મારે ભાગ્યે જ જણાવાની જરૂર રહે છે કે આ વાત દત્તક વિધાન બાબતના હિન્દુ ધારાથી સીધે સીધી રીતે વિરુદ્ધ છે.

એજ વાત ફરીવાર જણાવવામાં આવી છે. x
“ પિતા (તખ્તસીંગ) એટલો વધારે પડતી મોટી
ઉંમરનો હતો કે તેને દત્તક લઈ શકાય નહિ.”

૪૧. ઘણીજ યોગ્ય રીતે એવું અનુમાન કરી
શકાય કે જે માયુસ પુષ્પ ઉંમરનો હોવાથી દત્તક
વિધાનને માટે અયોગ્ય હતો તેની ન્યાયે ચુંટણી
માટે પસંદગી કરવામાં આવી ત્યારે એવી પસંદગી
કરવામાં પોતાના દેશના અને રાજ્યના રૂઢી રીવા-
જોની તથા દત્તક વિધાનના હિન્દુ ધારાના નિયમોની
સંદર્ભે અવગણના થાય છે અને તેથી યોગ કરવામાં
પોતે અપાયાર કરેલી કાંઈ પદ્ધતિ શિરસ્તા વિરુદ્ધ
હતી, એ વાતનો તખ્તસીંગની સુરખી કરનારા
લોકોને પૂરે પૂરા ખ્યાલ હતો; અને એ ધણું જ
ખતવા ભેગ છે કે આવી ચુંટણી કરવાને અંગે
જે અંચલમાં તેઓ ઉતરી ગયા હતા તે
અંચલને અમુક અંશે ઝોઢી દરવાના હેતુથી
તખ્તસીંગના પુત્રને ભેધપુરની માહીના ઉત્તરાધિ-
કારી સુવરાજ તરફે જાહેર કરવામાં આગો હતો.
પરંતુ આ બાબત જેમ હો તેમ ભલે હો; હું હવે

પછી એ ખતાવવા પ્રયત્ન કરીશ કે એ થયેલી
વ્યવસ્થાના એક ભાગથી તખ્તસીંગને લાભ મળે
અને એ વ્યવસ્થાનો બીજો ભાગ તખ્તસીંગને
અત્યારે પોતાનાં કુટુંબનાં વર્તમાન હિતથી વિરુદ્ધ
લાગે છે તેથી તેને રદ ખાતલ અને અમંધનકારક
ગણવાની તખ્તસીંગને છૂટ આપવી, એ પ્રમાણે જો
થવા દેવામાં આવે તો એ એક મોટો અન્યાય થાય;
ઘણી જ અનિયમિત અને ધારાધોરણ વિરુદ્ધની રીતે
તેને વધારે મોટો લાભ મળ્યો છે અને પોતાનાં
ઝોઢા લાભશાળી પ્રતિસ્પર્ધાને આ પ્રમાણમાં નાનો
લાભ મળે તે માટે તેણે તેના ઉપરથી પોતાનો દાવો
રાજપુરીથી આગંધપૂર્વક ઉઠાવી લેવો જોઈએ.

૪૨. મારા વિધવા પ્રવેશદારમાં પ્રારંભમાંજ
આ પ્રમાણે લાંબો સમય લેવા માટે મારે યોગ્ય
કારણ જણાવવું એ જરૂરું લાગે, પણ જે દેસ
અહીં અચવાનો છે તેનું મહત્વ * એજ એ લંચાણ
માટે બાજબી કારણ છે એમ મારી અરજ છે.
હવે હું અહમદનગરની રાજ્યમાહી અને તેના તાબાના

x કર્નલ સંધર્લેન્ડનો ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડીઆ ઉપરનો તા. ૧૬મી મે ૧૮૪૬ નો કાગળ.

તખ્તસીંગનાં ‘ચુંટણી તથા દત્તક વિધાન’ થઈ ગયાં હોવાનો રીપોર્ટ આ ઓફીસર તરફથી
કરવામાં આવ્યો ત્યાર પછી તુરતમાં જ તેને નાદુરસ્ત તબીબતને અંગે કેફિ પોફ ગુડહોપ જવાની
જરૂર પડી હતી. જે કાગલોમાંથી અહીં જે અવતરણ આપ્યાં છે તે દત્તક વિધાન થયું હોવાનો ઈન્કાર
કરનારા કાગળો, તે (કર્નલ સંધર્લેન્ડ) પાછો રજપુતાનામાં આવ્યો ત્યાર પછી તુરતમાંજ લખાયા હતાં.
અને એને માત્ર ન્યાય આપવા ખાતર પણ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે ન્યારે આ એ કાગળ પેટ્રોનો
પહેલો કાગળ લખાયો ત્યારે એ વિષય ઉપર જે પત્ર વ્યવહાર ચાલેલો હતો તે બધો કર્નલ સંધર્લેન્ડની
પાસે ન હતો; પણ ન્યારે બીજો કાગળ લખાયો ત્યારે આ કેસને લખતાં બધાં લખાણો તેની પાસે
હતાં એમ જણાય છે, અને તેથી (કર્નલ સંધર્લેન્ડના જૂનાં અને નવાં લખાણોમાં થયેલા) પરસ્પર
વિરોધી ઉલ્લેખો વધારે ન સમજી શકાય એવા બની જાય છે.

+ આ (કેસનું મહત્વ) બધા પક્ષો એ કબૂલ કરેલું છે. કર્નલ સંધર્લેન્ડ (પોતાના ગવર્નમેન્ટ
ઓફ ઈન્ડીઆ ઉપરના, તા. ૨૭ મે ૧૮૪૬ના કાગળમાં) લખે છે કે, “આપણા આદિપત્ય નીચે
(આવા પ્રશ્ના નિકાલ સંબંધે) આથી પ્રથમ દાખરો બંધાવાનો છે અને તેથી એ દૃષ્ટિએ આ બાબત
પ્રથમ પંક્તિના મહત્વની છે; અને કોર્ટન લેગ (પોતાના તા. ૨૦ જૂન ૧૮૪૫ના કાગળમાં) ઉલ્લેખ
કરે છે કે, “મહીકાંદાની વ્યવસ્થા આપણા હાથમાં આવી ત્યાર પછીથી જે પ્રશ્નો નિર્ણય માટે આપવી
પાસે આવ્યા છે તે બધા પ્રશ્નોમાં આ સહુથી વધારે મહત્વનો છે.”

પ્રદેશો કોને સુપ્રત કરવાં એ આ ચર્ચાના વિષય-
ભૂત મુદ્દાના અંશ પ્રશ્નની વિચારણા શરૂ
કરીશ. આ પ્રશ્નની વિચારણાનો આરંભ કરવામાં
પ્રથમ તો મારે જણાવી દેવું જોઈ એ કે અહમદનગરના
વારસાનો નિર્ણય કરવામાં “ગુજરાતની માન્યતાઓ
અને રૂઢી રીવાજોને મૂળ આધારભૂત પ્રમાણ તરીકે
સ્વીકારીને તે અનુસાર નિર્ણય બંધાવો જોઈ એ”
એવો જે, ધ ઓનરેબલ કોર્ટ ઓફ ડાઈરેક્ટર્સનો
અભિપ્રાય છે, * અને જે અભિપ્રાયનો અર્થ
હું એમ સમજું છું કે-જે નિયમો અનુસાર સામાન્ય
રીતે ગુજરાતમાં વારસા હક્કનો નિર્ણય કરવાનો ક્રમ
હોય તે નિયમો અનુસાર આ પ્રશ્નનો નિર્ણય થવો
જોઈ એ, તે ધ ઓનરેબલ કોર્ટ ઓફ ડાઈરેક્ટર્સના
અભિપ્રાય સાથે હું સંપૂર્ણપણે મળતો થાઉં છું. જે
સંસ્થાનની ગાદી સંબંધે આ તકરાર છે, તે ગુજરાતમાં
માવેલું છે, અને જે એ પ્રાંતનાં રૂઢી રીવાજો અનુસાર
ડિરેક્ટ રાજ્યકર્તા વારસ તરીકે અહમદનગરની ગાદી
ઉપર આવવા માટે હકદાર ઠરતો હોય તો તેને તેનો
અને સોંપવો. જો કે આ પહેલાંના ફકરામાં
મતાવવામાં આવ્યું છે, તે પ્રમાણે, ધરને તારવી
નાંખી અહમદનગરના રાજ્યકર્તાને મારવાડની ગાદી
આપવામાં આવી તેમાં મારવાડનાં રૂઢી રીવાજોને
અનુસરવામાં નથી આવ્યું તોપણ મારવાડના કહેવાતા
રૂઢી રીવાજોને નામે ધરના રાજ્યકર્તાને મારવાડની
ગાદીથી રહિત રાખવામાં આવ્યો છે કે જે ગાદી
ઉપર ગુજરાતમાં તો (ગુજરાતના રૂઢી રીવાજો
પ્રમાણે) તેનો નિઃશંક અને નિર્વિવાદ જન્મસિદ્ધ હક
ગણાય. આમ એક વખત મારવાડના રૂઢી રીવાજોને

નામે ધરના રાજ્યને, મારવાડની ગાદીથી વંચિત
રાખ્યા પછી જે ગુજરાત સિવાયના બીજા કોઈ
પ્રદેશના રૂઢી રીવાજોને આધારે તેને અહમદનગરની
ગાદીથી પણ વંચિત રાખવામાં આવે તો એ
રાજ્યકર્તા તરફ એ ધણું કઠોર વર્તન થાય. ઓનરે-
બલ કોર્ટ (આ બાબતમાં અનુસરવા માટે) જે
નિયમ ફરમાવ્યો છે તે સ્પષ્ટ રીતે એવો અપક્ષપાતી
અને બ્યાજખી છે કે તેની વિરુદ્ધ તખ્તસોંગ અને
થોડે અંશે મારવાડના પોલીટીકલ અધિકારીઓએ
જે વાંધાઓ દર્શાવ્યા છે તેનો વિગતથી ઉલ્લેખ
કરવાનું હું આવશ્યક ધારતો નથી. તોપણ આ
પ્રશ્ન સંબંધે છેવટનો ચુકાદો જેમણે આપવાનો છે
તેમને એ વાંધાઓ જોઈ જવાની ઈચ્છા થાય તો
ખાજુમાં જ દસ્તાવેજ કાગળોમાંથી તે મળી શકશે.

મી. ગ્રીથેડ એમ ધારતા લાગે છે કે આ
બતના કેસમાં તે બંને પ્રાંતોના રૂઢી રીવાજો
એકજ હોવા જોઈએ, પણ કેપ્ટન લેન્ગે મોખ્યું
બતાવી આપ્યું છે કે કેટલીક બાબતમાં તેઓ
વચ્ચે અગત્યનો મૌલિક તફાવત છે, અને તેથી,
ગુજરાતની માન્યતાઓનો અને રૂઢી રીવાજોનો
આધાર લેવો એ મી. ગ્રીથેડ જેમ ધારે છે તેમ
જનુતાનાની માન્યતાઓ તથા રૂઢી રીવાજોનો
આધાર લેવા બરાબર નથી.

૪૩. તખ્તસોંગની ચુંટણી થઈ છે અને તેનો
દાકરો સુવરાજ પદે સ્થાપિત થયો છે એમ બ્યારે
કેપ્ટન લેન્ગના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે, એમ
ચવાંથી અહમદનગરની ગાદી ખાલી પડી છે અને
વારસા હકની પરંપરા તૂટી જવાને અંગે એ ગાદી

* આ (અભિપ્રાય) ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા તરફ મોકલેલા ડીસપેચમાં છે, જેની તારીખ,
હું માનું છું કે, ૧૯ માર્ચ ૧૮૪૪, છે. અહીંના ગવર્મેન્ટના રેકર્ડ ઉપર એ નથી, પણ મી. સેક્રેટરી
કરીના તા. ૨૭-૧-૧૮૪૫ના કાગળ સાથેના, ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા અને મારવાડના પોલીટીકલ
અધિકારી વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહારમાંથી એ હકીકત મને જાણવામાં આવી છે.

* જેઠપુરના પોલીટીકલ એજન્ટ મી. ગ્રીથેડનો તા. ૨૪ ઓક્ટોબર ૧૮૪૫ નો કાગળ,
અને તેની સાથે બીડેલો તખ્તસોંગ તરફથી આવેલો તા. ૬ ઓક્ટોબરનો ખરીતો.

+ તા. ૨૫ એપ્રિલ ૧૮૪૬ નો કાગળ.

પાછી ઇડરમાં મળી જવી જોઈએ એમ માનીને તેણે એ (અહમદનગર) સંસ્થાનનો કબજો સંભાળવા માટે તથા ત્યાં જે તોફાન ગરબચવાનો બચ રહેતો હતો તે થતાં અટકાવવા માટે ભરોસાપાત્ર માણસોને ત્યાં મોકલ્યા, અને એવી સૂચના કરી કે જ્યાં સુધી અહમદનગર * કોને સોંપવું એ પ્રશ્નનો સરકાર તરફથી નિર્ણય ન થઈ જાય ત્યાં સુધી તખ્તસીંગ મારવાડના રાજ્યકર્તા તરીકે ચુંટાયો છે, એવો વિધિ-પુરઃસરનો સ્વીકાર સરકારે ન કરેલો. આ (કબજો સંભાળવા માટે સરકારી માણસો મોકલવાનો) માર્ગ, જે હિન્દના આ તરફના પ્રદેશમાં, જ્યાં ગાદીવારસા સંબંધે તકરાર હોય ત્યાં અમલમાં મૂકવામાં આવતી સામાન્ય ચાલુ પદ્ધતિષ્ટ * છે, તે અપત્યાર કરવામાં પોલીટીકલ એજન્ટે તદ્દન બાજબીજ કર્યું હતું. અને મને લાગે છે કે એ જાતીના કામમાં વચ્ચે આડો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો એ કીક ન થયું. ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડીઆને પાછળથી એમ લાગ્યું કે એ જાતીના કામમાં વચ્ચે આડો દબ્બલગીરી કર-

વામાં ન આવી હોત તો સાફ હતું (ઈ. સ. ૧૮૪૩માં) ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડીઆએ એવી આજ્ઞા કરી કે કેપ્ટન લેએ મોકલેલા લોકોને પાછા બોલાવી લેવો. સિવાય કે ઈડર તરફથી કરવામાં આવતી કોઈ દુશ્મનાવટ ભરી હોવાવા સાથે તે (અહમદનગર) સંસ્થાનનું રક્ષણ કરવા માટે તેમની ત્યાં જરૂર હોય; અને તે સાથે એમ પણ ફરમાવ્યું કે ઈડર અને અહમદનગર એ બન્નેને એકત્રવણી આપવી કે એ બે કુટુંબો વચ્ચેના મતભેદોનો નિવેડો શસ્ત્ર (યુદ્ધ) દ્વારા લાવવાની કોઈપણ પ્રવૃત્તિને બીટીશ સરકાર ચાલવા દેશે નહિ. x

૪૪. મુંગઈ સરકારે, માનસીંગના અવસાન પછી તેના વારસ તરીકે જોધપુરની ગાદી ઉપર આવવાનાં ઇડરના રાજ્યકર્તાના દાવાને સહાનુમ્તિ અને સમ્મતિની દૃષ્ટિયો જ હમેશાં જોશે હતો, અને જ્યારે તે સ્થાન માટેના તેના અગ્રહકને દૂખાવી બીજાને તે સ્થાને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો ત્યારે, પછી અહમદનગર ઇડરમાં પાછું બળી જવું જોઈએ એવો

* તા. ૨૦ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩નો કાગળ.

+ રાજસ્થાનમાં પણ એ પ્રમાણેજ હોવાનું (સાથેનાં અવતરણ ઉપરથી) જણાયો. “ એટલું માટે એમ જાહેર કરવું કે જે રાજ્યગાદી એનાયત કરવામાં આવે છે તે એ ગાદી ધરાવનારના જીવનકાળ પર્યન્તને માટે એનાયત કરવામાં આવે છે અને તેની સાથે તેના વંશની સીધી પરંપરામાં ઉતરી આવતાં સંતાનોનો વારસા હક પણ રહેલો છે, અથવા રાજ્યકર્તાની મંજૂરીથી દત્તક વિધાન કરવાનો હક પણ રહેલો છે. (અને ગાદીપતિમાં કે વંશજ તરીકે અથવા દત્તક પુત્ર તરીકે એ ગાદી ઉપર વારસા હક ધરાવનારમાં) બે ગ્રુન્હેગારી ભર્પા દુશ્વરિતા કે (રાજ્યાધિકાર ભોગવવા માટેની) નાલાયકતા હોય તો એ રાજ્યાધિકાર (મૂળ જણનાર ઉપરી સત્તા તરફથી) પાછો (પોતાના સ્વામીનમાં) લઈ લેવાવાને પાત્ર છે; (આવી રીતે સોંપેલાં) રાજ્ય-સંસ્થાનમાં મૂળ રાજ્યમાં પાછાં બળી જવાની જે પાત્રતા છે, અને એવાં સંસ્થાનને પાછું પોતાની સ્વામીનતામાં લઈ લેવાનો મૂળ રાજ્યને જે અધિકાર રહેલો છે, તેનાં ચિન્હ તરીકે, જેને સંસ્થાન એનાયત કરવામાં આવ્યું હોય તેની ગાદી જ્યારે ખાલી પડે ત્યારે, (ઉપરી રાજ્યસત્તા તરફથી સંસ્થાનનો કબજો સંભાળી લેવા માટેની) જાતી, (નવા વારસ પાસેથી લેવામાં આવતું) નજરાણું, (નવા વારસે કરવાની ઉપરી રાજ્યસત્તા તરફની પોતાની) વંશદારીની જાહેરાત અને (નવા વારસને ઉપરી રાજ્યસત્તા તરફથી) રાજ્યાધિકાર સોંપવાની ક્રિયા, એ પ્રમાણે વિધિઓ, સામાન્ય ચાલુ પ્રથા અનુસાર કરવાં ” એનક્સ ઓફ રાજસ્થાન, વો. ૧. પા. ૧૬૭

x મી. સેક્રેટરી કરી તરફથી આવેલો તા. ૧૩ નવેમ્બર ૧૮૪૩નો કાગળ.

ઇડરનો દાવો મંજૂર * રાખવાં મોટું તેનું વંશજી
એથી પણ વધારે પ્રબળ હતું. (છેવટે) અવગેટ
ઓફ ઇન્ડિયા તરફથી એક કાગળ આવ્યો જેમાં
રૂપટ ફરમાન ફેરવે એમ હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો
કે-“ (આ વિષય સંબંધી) પત્રવ્યવહાર, કે જે
ચાલુ રહેવાથી ઇડર અને અહમદનગરનાં રાજ્યોમાં
ઉત્ક્રિય થી ચાલુ રહ્યા કરે એ એકજ પરિણામ
આવવાનો સંભવ છે, તે બંધ કરવાના હુકમો કાઢવા.
આની સાથે એવો પણ ઉદ્દેશ્ય હતો કે “ આ પ્રજા
આખા હિન્દ સાથે સંબંધ ધરાવતી વિશાળ સર્વગ્રાહી
રાજનીતિનો છે, જેનો નિર્ણય કરવાનું કામ વરોષ
સરકારનું (હિન્દી સરકારનું) છે.” આ હુકમ, આ
વિષય સંબંધે ચર્ચા ચાલુ રાખવા સામે રૂપટ મનાઇ
હુકમની ખરાબરે છે, અને એ હુકમને તાબે થઈ તે
અનુસાર અમલ કરવા પોતે બંધાયેલ છે, એમ
માનીનેજ મુખ્ય સરકારે ગુજરાતના પોલીટીકલ
અધિકારીઓને એ હુકમ અનુસાર લખી જણાવ્યું.
તો પણ પોતાના તરફથી (મુખ્ય સરકાર તરફથી)
રક્ષણ મેળવવા માટે ખાસ વિશિષ્ટ હક ધરાવનાર

એક રાજ્યકર્તાનો દાવો કે જે દાવાને પોતે (મુખ્ય
સરકાર) બાબતી ગણતી હતી, તે દાવાને જતો
કરવામાં, પડતો મૂકવામાં, મુખ્ય સરકારને જે પરાણે
પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ કરવું પડ્યું છે તે મુખ્ય
સરકારની આતાકાની અને અણુગમાનો ભાવ,
ખોડીની તા. ૨૪મીની મોનીટર અને તે મોનીટરને
આધારે થી ઓનરેબલ કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ. ઉપર
લખેલા તા. ૩૦ ડીસેમ્બર ૧૮૪૩ના કાગળમાંથી
ખાલુમાં- (નીચે કુટોટમાં) આપેલાં અવતરણ-
માંથી પુરતા પ્રમાણમાં રૂપટ દેખાઈ આવે છે.

૪૫. ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાના તા. ૧૪ ડીસેમ્બર
૧૮૪૩ના હુકમનો જે અર્થ પોતે ક્યો હતો તે ખરા
અર્થ હતો, એવો ખ્યાલ આ (મુખ્ય) સરકારના
મનમાં છેક ઇ. સ. ૧૮૪૫ના માર્ચ સુધી રહ્યો હતો
કે ન્યારે છેવટ નીચે પ્રમાણેના સંમેલોમાં એ ચર્ચા
ફરી શરૂ થઈ. તા. ૧૮ જાન્યુઆરી ૧૮૪૫ના રોજ
ઇડરના રાજ્યકર્તાએ સરકારને એવી અર્જ કરી કે
“ અરજ કરનાર (ઇડરના રાજ્યકર્તા) ના અપ્રદક્ષનું
ખુલ્લે ખુલ્લું અતિક્રમણ કરીને તખ્તસીંગે ભેષપુરની

* ઇ. સ. ૧૮૪૫ના ઑગસ્ટ માસમાં ઑર્ડર, “ રાજનીતિના, નિષ્પક્ષપાત નૈતિક બાબતોપણના
અને ન્યાય તથા કાયદાના ” શિદ્ધાન્તોને આધારે ઇડરની તરફેણમાં આવેલા પોતાના અભિપ્રાયનો
ઉદ્દેશ્ય રૂઢી ઉપર મૂક્યો છે, જ્યોત્સી ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા ઉપરનો તા. ૨૬ સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૫નો કાગળ.

x આ હુકમનો અર્થ ખરાબાના રેસીડેન્ટે પણ એ પ્રમાણે જ ક્યો હતો. (આ હુકમથી) આ પ્રજા
હવે છેવટ માટે બંધ થઈ ગયો છે એમ માનીને, તેણે કેપ્ટન લેંગનું, અહમદનગરના પ્રજા ઉપરનું,
તા. ૧૮ સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૩નું, ઘણુંજ અગત્યનું લેખી નિવેદન, છેક તા. ૯ ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૫ સુધી
(મુખ્ય) સરકાર તરફ ન મોકલતા, શેકી રાખ્યું, અને જે નિવેદન, તેથી કરીને, તા. ૨૧ ફેબ્રુઆરી
૧૮૪૫ સુધી ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા તરફ રવાના ન થવા પામ્યું.

+ ઇડર અને અહમદનગર બન્ને આ ગવર્નમેન્ટના અખ્યાત નીચે હોવાથી તેમજ ઇડરના રાજ્ય
કર્તાના હિતાધિકારો, તથા જે પ્રદેશની વ્યસ્થા ગળવવાનું કામ મૂક્યો જ આજસુધી હમેશાં ઘણુંજ
સુરેલી લઈ રહ્યું છે તે પ્રદેશની સુખ સંપત્તિ તથા સુવેદ શક્તિ, (એ બન્ને બાબતો), અહમદનગર
ઇડર સાથે પાણું લળી જવું ભેષએ કે ભેષપુરની (રાજ્ય કુટુમ્બની અવગ) એક પેટા ગરીબરૂપ
બની જવું ભેષએ. એ પ્રશ્ન સાથે વરતુતઃ ગાઢ સંકળાગેલ હોવાથી, ન્યાં સુધી (એ વિષય સંબંધે)
અમારા મનમાં જે લાગતું હોય તે અમારે ગવર્નર જનરલની વિચારણા માટે સંપૂર્ણપણે રજુ કરવું એ
અમને અમારી ફરજપદ લાગતું હતું; પણ ન્યારે તેઓ નામવરનો (એ બાબતનો) છેવટનો નિર્ણય
અમને મળ્યો ત્યારે તે નિર્ણયને તકાલ અમલમાં મૂકવા માટે અમે હુકમો આપી દીધા.”

ગાદીનો કમળે લીધેલો હોવાથી હવે અહમદનગર તેને (ઇસ્લામ રાજ્યકર્તાને) પાછું સોંપવું જોઈએ.” આ અપીલ, અને તેની સાથે, અહમદનગરનું જોષપુર સાથે જોડાણ થયા પછી ત્યાં (અહમદનગરમાં) જે અમતોપકારક સ્થિતિ વર્તતી હતી તે સંબંધેના કેપ્ટન લેગનો રીપોર્ટ, એ બન્ને નિવેદનો ગવર્નમેન્ટ ઑફ ઇન્ડીઆ તરફ રવાના કરવામાં આવ્યાં; અને આ નિવેદનના જવાબમાં (ગવર્નમેન્ટ ઑફ ઇન્ડીઆ તરફથી આવેલો તા. ૭ માર્ચ ૧૮૪૫નો કાગળ) આ સરકારને (મુંબઈ સરકારને) એમ લખી જણાવવામાં આવ્યું કે તેમનાં તરફથી (હિન્દી સરકાર તરફથી) આ (મુંબઈ) સરકારને જે રીસેપ્શન ૧૮૪૩નો હુકમ મોકલવામાં આવ્યો હતો તે હુકમદારી, ઇસ્લામ દાવા સંબંધે કોઈ ઊપદેશો નિર્ણય જણાવવાનો તેમનો (હિન્દી સરકારનો) આશય ન હતો, પણ, મહારાજા તખ્તસીંગ, એ પોતે અહમદનગરનો ગાદીપતિ ન હતો પણ માત્ર તેનો દીકરો જસવંતસીંગ કે જે નાનો બાળક હતો તેના વતી રાજ્ય વહિવટ ચલાવનાર રીજન્ટ હતો, એમ જ્યારે જોવામાં આવ્યું ત્યારે એ વિષયને પડવો મૂકવામાં આવ્યો હતો.”

૪૬. મારવાડના પોલીટીકલ અધિકારીઓનો પત્રજવહાર કે જેના ઉપરથી તખ્તસીંગ અહમદનગરનો ગાદીપતિ નથી પણ રીજન્ટ છે, એવા નિર્ણય ઉપર હિન્દી સરકાર આવી હતી. તે પત્રજવહાર પણ હવે આ (મુંબઈ) સરકારને પૂરો માગવામાં આવ્યો અને સાથે એવી આજ્ઞા કરવામાં આવી કે—“તખ્તસીંગ (જ્યારે તે મારવાડના રાજ્યકર્તા તરીકે ચુંટાયો તે વખતે) અહમદનગરનો અરેખરો કાયદેસરનો ગાદીપતિ હતો, કે તેના દીકરાના દત્તક વારસ તરીકેના અધિકારની રૂઝિ તેના વતી તેના રીજન્ટ તરીકે ગાદી સંભાળનાર અને રાજ્ય ચલાવનાર માત્ર વ્યવહાર પુરો જ રાજકર્તા હતો” તેનો તપાસ કરીને આ સરકારે રીપોર્ટ કરવો. આ કામ પૂર્વે થતાં “સેન્ટ્રલ ઇન્ડીઆના રાજ્યકર્તાઓના અભિપ્રાયોને તથા મુંબઈ પ્રાંતનાં રજીસ્ટર સંસ્થાનોના

ફરી રીવાજોને લક્ષમાં લઈને, આ કમિશન સંબંધી બંધી-પરિસ્થિતિનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી નેતાં એ બંને દાવા કરનાર પક્ષધારોમાંના પ્રત્યેકના હક સંબંધે આ (મુંબઈ) સરકારને એ અભિપ્રાય મેલો હોય તે લખી જણાવવાનું” આ સરકારને કહેવામાં આવ્યું હતું; જે પ્રથમ સંબંધે નિર્ણય કરવાનું કામ, ઇસ્લામ અને અહમદનગર એ બન્ને જે પ્રાંતના અધિકાર નીચેનાં સંસ્થાનો છે તે પ્રાંતમાં, મુંબઈમાં જ સારામાં સારી રીતે થઈ શકે, એવો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો હતો.

૪૭. તખ્તસીંગ જ્યારે મારવાડના રાજ્યકર્તા તરીકે ચુંટાયો ત્યારે અહમદનગરમાં તેનું ખરેખરું કથાન શું હતું, (અહમદનગરની ગાદી પરત્વે તેનો અધિકાર વસ્તુતઃ કેમ પ્રકારનો હતો) એ બાબતમાં તખ્તસીંગે વસ્તુસ્થિતિને જે અત્યંત ખોટા રૂપમાં રજૂ કરી હતી તેની, આ (મુંબઈ) સરકારને આ પહેલ વહેંચી જ ખચર મળી હતી. તખ્તસીંગના બાઈ પૃથ્વીસીંગની વિધવાએ તખ્તસીંગના એકના એક દીકરા જશવંતસીંગને, નવેમ્બર ૧૮૪૨માં દત્તક લીધેલો હોવાનું જે કહેવામાં આવે છે, તે કહેવાતાં દત્તકવિધાન સાથે આ વિષય ઝોટડો ગાઢ રીતે જોડાયેલો છે કે એ બન્ને બાબતોનો એક સાથે ઉદ્દેશ્ય કરવો એ અગવડતા લાગે થશે; અને તખ્તસીંગ, અહમદનગર પોતાના કળગમાં રાખવાના પોતાના હકનું મમથન, મુખ્યત્વે દત્તકવિધાનના પાયા ઉપરજ કરે છે તેથી એની બ્યાનપૂર્વક વિચારણા કરવી એ જરૂરનું છે. ત્રધારમાં મને જણાવતાં દિવગીરી ચાલે છે કે બની શકે તેટલી સંભાળપૂર્વક આ સંબંધે વિચાર કર્યો પછી હું જે નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું તે એ દત્તકવિધાનની આખી ધીના કમાઈ ભરેલો અને બનાવટી ઉભી કરેલો છે, અને, તખ્તસીંગની પોતાની જ કળુકાત પ્રમાણે તે પોતે મારવાડના રાજ્યકર્તા તરીકે ચુંટાવાને લીધે અહમદનગરની ગાદી ઉપરનો હક તેની પોતાની જાત માટે રદ થતો હોવાને લીધે, એ ગાદી પોતાના વંશમાં

રાખવા માટે તખ્તસીંગે એ વાત ઉપસ્થિત કરી છે.

૪૮ નીચે પ્રમાણેનો દસ્તાવેજ એ કહેવાતાં દત્તકવિધાનના પુરાવામાં, તખ્તસીંગ તરફથી રજુ કરવામાં આવેલ છે:—

પૃથ્વીસીંગની વિધવા (Jheesodunjee) તરફથી પોતાના ભત્રીજા જસવંતસીંગને આપવામાં આવેલો દત્તકવિધાનનો લેખ.

“તમને (મારા) પુત્ર (તુલ્ય) ગણીને મેં તમને દત્તક લીધા છે, તમને ખોળે લીધા છે. એટલા માટે તમે તમારી માલેફાની મિલકત-ધોડાઓ, રજપુતોના પદાઓ, દેશ, નોકરો, અહમદનગર, મોડાસા, મેગરજ, બાયર, એ બધું સંભાળી લ્યો અને એની દેખરેખ રાખો. દેશની સંભાળ રાખો અને તેનો ભોગવટો કરો. મેં તમને, મારા પુત્ર બલવંતસીંગના અવસાન પછી દત્તક લીધા છે. આગકિત રહેજો અને મારા અધિકારને દરેક રીતે માન આપજો. ત્રણ વર્ષ છવો અને તમારે રાજ્ય ભોગવે. મેં, મારી પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છા અને સંમતિથી, પૂરેપૂરી અક્ષત હુશીઆરીપૂર્વક, આ તમને લખી ગાયું છે અને તેના ઉપર મારા પોતાના દસ્તાવેરે સહી કરી છે. મેં આ કામ, મારા મહર્મ પતિના કહેવા પ્રમાણે અને લાગતા વળગતા સર્વની સલાહ લઈને કર્યું છે. મહર્મની આવી ઇચ્છા હતી એ વાતની વીરપૂરા સાખ પૂરે છે. રાજ રેવાજ પણ એજ પ્રમાણે કહે છે.

સંવત ૧૮૯૭, આશ્વ વદ ૧૩ (આલી) ઇ. સ. ૧૮૪૧ની તા. ૧૧ મી નવેમ્બર.

“ સાક્ષી કંકાર રાજસીંગ શ્રીમંગલ

” કેસરીસીંગ માનસીંગ

” કુશનસીંગ શીવસીંગ

” માધોજ દાગવાલા

” મહાદેવસીંગ નીકારા

” ઉમાજીભાઈ

” મંબીરસીંગ

” બારોટ કાનજી ઉમેદસીંગ,

દા. ગુલામસીંગ

” દિવાન કાશી વીજપુરના

” કંકાર રાજસીંગ બલમસીંગ

મોહનપુરના.

“ઉપર પ્રમાણે જે થયું છે તે પૃથ્વીસીંગના સહી કરેલા હુકમો અનુસાર થયું છે. Jussée Lal Bhace) જસજીલાલભાઈ માજી (Phatich) કુચ કુવર કબુલત કરે છે કે તે (બાઈ)ની સલાહ લેવામાં આવી છે અને ઉપર પ્રમાણે જે થયું છે તે તેની ઇચ્છા અને સંમતિથી તેમજ ગુજરી જનાર રામની ઇચ્છાઓને અનુસાર થયું છે.”

૪૯. એટલે તખ્તસીંગના કહેવા પ્રમાણે, જસવંતસીંગનું દત્તકવિધાન ઇ. સ. ૧૮૪૧ના નવેમ્બરમાં, એટલે કે પૃથ્વીસીંગના મરણ પછી જન્મેલો તેનો પુત્ર બલવંતસીંગ જે તા. ૨૩મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૧ના રોજ મરણ પામ્યો, તેના મરણ પછી તુરતમાંજ થયું. પરંતુ કેપ્ટન લેગ ખાત્રી પૂર્વક જણાવે છે, અને મારા મત પ્રમાણે તો એ સંપૂર્ણ સંતોષકારક રીતે સિદ્ધ છે કે તા. ૧૯મી ઓક્ટોબર ૧૮૪૩ની પહેલાં એટલે કે તખ્તસીંગ જંધપુર જવા માટે રવાના થયો તેના આગલા દિવસની પહેલાં એવું કાઠ પણ દત્તકવિધાન થયું ન હતું. આ પ્રશ્ન, એટલા માટે, ખારીકે તપાસ માગે છે.

x કેપ્ટન લેગ, પોતાના તા. ૨૮ ડીસેમ્બર ૧૮૪૪ના કાગળ સાથે ગવર્નમેન્ટને મોકલેલી એજ મતલબની, માત્ર થોડા ધણા નજીવા જેવા શબ્દના ફેરફાર વાળી એક બીજી નકલ તખ્તસીંગે ગ્રીથેને આપી હતી. લુઓ, એ ગૃહસ્થના તા. ૨૪ ઓક્ટોબર ૧૮૪૫ના રીપોર્ટ સાથે સામેત્ર રાખી ખીડવામાં આવેલ કાગળો પૈકી એન્ડલોઝર નં. ૨.

અમનગર સંસ્થાન કેને સોંપલું એ વિષયને લગતા કાગળો

૫૦ નંબરે તખ્તસીંગે પોતાના બેધપુર તરફના પ્રયાણ દરમ્યાન પોતાની સાથે આવવા માટે સ્થલ સવારોની માગણી કરી ત્યારે અદમદનગરનો રાજ્ય વહિવટ ચલાવવાનું કામ પોતાના પુત્ર જસવંતસીંગને સોંપી જવાનો પોતાનો ઇરાદો હોવાનું તેણે કેપ્ટન લેંગને જણાવ્યું હતું. ભુએ આ મીનીટને પારા ૧૪મો. પણ આ કાગળમાં તે દત્તકવિધાન સંબંધે કંઈ પણ ઇસારો ન હતો, અને આવે પ્રગંગે (એ બાબતમાં) એનું મૌન એ, વધારે નહોતો. છેવટ ઘણું જ વિચિત્ર (ખાસ ધ્યાન મેળે એનું) તો છે જ. આ દત્તકવિધાન સંબંધીની પહેલી ખબર એ પોલીટીકલ એજન્ટને તેના કારકુન વિનાયકરાવના તા. ૨૧મી ઓક્ટોબરના કાગળમાંથી મળી. એ વિનાયકરાવ કારકુનને મહારાજની સાથે (બેધપુર) જવા માટે પોલીટીકલ એજન્ટ તરફથી મોકલવામાં આવ્યો હતો તખ્તસીંગ, તા. ૨૦મીના રોજ સવારમાં, વિનાયકરાવ પોતે ત્યાં અદમદનગર પહોંચ્યો તે પહેલાં અદમદનગરથી રવાના થઈ ગયો હતો; એ હકીકત નિવેદન કર્યા પછી તેણે એવો ઉદ્દેશ્ય ક્યો હતો કે; “મહારાજ, પોતાની રાજીઓને તથા કુટુંબને તેમજ પોતાના મોટાપુત્રને સહી (અદમદનગર) રાખીને એકલા જ (બેધપુર તરફ) રવાના થયેલ છે. તા. ૧૯મીની રાત્રે મહારાજને પોતાના મોટા દીકરાને, પોતાના ભાઈ મહારાજ પૃથ્વીસીંગની વિધવાને બોલે બેસાર્યો અને અહીંની (અદમદનગરની) ગાદી તેને સોંપી, અને તે સાથે (આ બાબતના) લેખી દસ્તાવેજને કરવામાં આવ્યા અને સરદારો તથા પટાવતોએ તેના ઉપર સહીઓ કરી; એ કારકુન આ પ્રમાણે રીપોર્ટ કરીને ત્યાંથી તખ્તસીંગની પાછળ રવાના થયો અને સીન્દરપુર (Sindurpoor) મુકામે તેની સાથે રૂદ્ધ ગયો. ત્યાંથી સીન્દરપુરથી તેણે ખીન બે કાગળો કેપ્ટન

લેંગ ઉપર લખ્યા, જેમાંના એક, તા. ૨૩મી ઓક્ટોબરના કાગળમાં એ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે: “એ મહારાજએ કહ્યું કે, ‘બેધપુરની ગાદીનો કબજો લેવા માટે મેં, જ્યારે અદમદનગર છોડ્યું ત્યારે તેની સાથે એ (અદમદનગર) સંસ્થાન ઉપરનો મારો હાથ છોડી દેવામાં આવ્યો; પણ એમ કરવાની સાથે સાથે મેં મારા દીકરા જસવંતસીંગને મારા ભાઈ મહારાજ પૃથ્વીસીંગની વિધવાને બોલે બેસાર્યો જે બાઈ પોતે રાજ્યનો વહિવટ ચલાવશે અને જેણે અદમદનગર સંસ્થાન મહારાજ જસવંતસીંગને આપી દીધું છે; અને એ સંસ્થાન છડતે આપવાનો સરકારનો કાઈ ઇરાદો હોય તો મારે બેધપુર બેઠવું નથી, હું અદમદનગર પાછો જઈશ. પોતાના ખીન કાગળ સાથે, તે કારકુને તખ્તસીંગે કેપ્ટન લેંગ ઉપર લખેલો એક કાગળ (પાલનપુર તા. ૨૪ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩.) ખીડ્યો હતો તે કાગળમાં તે મહારાજએ લખ્યું હતું કે “તમારી મહેરબાનીથી મને બેધપુરની ગાદી આપવામાં આવી છે અને મારો પુત્ર જસવંતસીંગ અદમદનગર અને મોડાસાનો કબજો ધરાવે છે; તે અદમદનગર રહ્યો છે.” આ કાગળમાં એ દત્તક વિધાન સંબંધે કાઈ સીધું સૂચન નથી પણ આ કાગળમાંના એકમાં એવો ઉદ્દેશ્ય છે કે—“મહારાજ જસવંતસીંગ આ પરગણાનો પ્રથમથીજ કબજો ધરાવે છે.” આ ઉદ્દેશ્યમાં કદાચ એ દત્તક વિધાનની વાતનું આડકતરું સૂચન કરવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. લગભગ આજ અરસામાં કેપ્ટન લેંગને તખ્તસીંગના દીકરા તરફથી એક કાગળ મળ્યો હતો. જેમાં રાજીઓ પૈકીની એક રાજીએ સહી કરેલી હતી. એમાં માત્ર એટલાજ ખબર આપવામાં આવ્યા હતા કે તેનો (જસવંતસીંગનો) બાપ (તખ્તસીંગ) તે (અદમદનગર) સંસ્થાન તેની સંભાળમાં સોંપતો ગયો છે, પણ દત્તકવિધાન સંબંધે એમાં લેશ પણ ઇસારો કરવામાં આવ્યો નહોતો.

હું બેધપુરના ઓફીસીઅર્ટમાં પોલીટીકલ એજન્ટ કેપ્ટન ફ્રેન્ચ ઉપરના પોતાના ઓક્ટોબર ૧૮૪૪ના કાગળમાં કેપ્ટન લેંગ આ વહેમ ઉપજાવે એવાં મૌન મેળેથી દીકા કરે છે.

(ગતિક પૃષ્ઠ ૧૪૮ થી)

મંદિરે.

ગામમાં કાકારજીનું મંદિર ધણા જુના વખતનું એટલે સંવત ૧૬૦૦ની સાલનું છે, એમ કહેવાય છે. શિલાલેખ નથી.

સંકરનું દેવાલય પણ જુના વખતનું છે. સંકર બીડલંજન નામે ઓળખાય છે. આ શિવર્ષિંગ અહીંથી માઈલ દૂર 'ખૂખની ખોડીયાર' નામના સ્થળે તળાવમાંથી નીકળેલું હતું. એ સ્થાન પાસે પીયલપુર ગામનો રામગોડા લગતો હોઈ, પીયલપુર અને ઝાંઝમેરના માણસો વચ્ચે એ ખાણ લઈ જતા માટે તકરાર થઈ, જેમાં ઝાંઝમેરના માણસો જીત કરીને એ ખાણ લાંબા ને તેની સ્થાપના કરી સાકું ધુમટવાળું દેવાલય બંધાવ્યું.

સ્વામીનારાયણનું મંદિર જુના વખતનું નથી, પણ શ્રીજીમહારાજ શ્રી મહાનંદ સ્વામી સૌરાષ્ટ્રમાં પંચતિથિ નીકળેલા ત્યારે ગોપનાથજીથી પોતે આ ગામે પધારેલા, અને અહીં એક બ્રાહ્મણને ત્યાં ઉતરેલા; એટલે તેની પ્રવાદી તરીકે, તેની પછીના એ સંપ્રદાયના લાખઓએ મંદિર ચણાવ્યું છે.

જૈનનું શિખરબંધી દેરાસર ચારી કારીગરીનું છે. ને તે હમણાંનું એટલે પચીસ વર્ષ અગાઉનું બંધાયેલું છે.

દંતકથા

એ વખતના રાજાએ કે હકુમતદારે કેટલા અજ્ઞાન અને ભોળા હતા, તે નિચેની-આર કોહળાં ને તેર ઇસ અને માસીયાનું રાજ્ય નામની રમુજ દંતકથા ઉપરથી જણાય છે.

એક વખત એક માણસ આર કોહળાં ઘોડા ઉપર બાંધી આ ગામે વેચવા આવ્યો તે વખતે ગામમાં તેર જણના જુદા જુદા લાગા (કર-ઇચ)

લેવાતા હતા. એકેક જણ વારા ફરતી પોતાના લાગા બદલ એકેક કોહળું લઈ ગયો, ને પછી તેરમો જણ પોતાના લાગાનું કોહળું લેવા આવ્યો. પણ કોહળું તો હતું નહિ, એટલે તેણે કોહળાવાળાનો ઘોડા કરના બદલામાં લઈ લીધો. આ બાબત કોહળાવાળાએ રાજદરબારમાં કાલાવાલાં કર્યા, પણ કામચે તેને દાદ દીધી નહો. આ રિયતિ અને કેટલીક હકીકતથી કોહળાવાળાને જણાયું કે લાગો લેવામાં અહીં પોલ ચાલે તેવું છે. કોહળાવાળો ચાલ્યો ને ઘોડા વખત પછી રજવાડી કાઠગાઠથી એક સ્ત્રીને સાથે લઈ ગામને પાદરે આવ્યો. બહાર પડાવ નાખી, અહીંના રાજદરબારમાં કહેવરાવ્યું કે 'માસીયા' આવ્યાં છે. હવે કાનાં માસીયા હતાં, તે જાણવાની રાજદરબાર કે રાણીવાસમાં કોમ્પે દરકાર કરી નહિ. રાજના મનમાં જાણે રાણીનાં માસીયા છે, જ્યારે રાણીના મનમાં રાજનાં માસીયા છે, કોમ્પે એ વાતની ઓખવટ કરી નહિ.

પછી માસીયાનું સામેયું કરી વાજતે ગાજતે ગામમાં લાવ્યા ને તેને સારો ઉતારો આપ્યો. માસીયા રિયર ચલાં, ગામમાં જે કોઈ મરણ પામે, ને તેના સજને બહાર લઈ જાય, તે સજ ઉપર માસીયા ઘોડી રકમનો કર લેવા માંડ્યાં. આ બાબતની મજા કોમ્પે દરકાર કરી નહિ. ને કર લેવાવા માંડ્યો. એક વખત એક ગરીબ બ્રાહ્મણને ત્યાં મરણ થયું ને તેનું સજ બહાર લઈ જતાં, માસીયાએ પોતાનો કર માગ્યો. બ્રાહ્મણ ગરીબ હોવાથી, કર આપી શક્યો નહિ. જેથી માસીયા તરફથી મુઠકું અટકાવાયું. બ્રાહ્મણ ધા પોકારતો, રાજદરબારમાં ગયો ને કહ્યું કે મુઠકા ઉપર માસીયા બારે રકમનો કર

માગે છે. આથી રાજને દુઃખ લાગ્યું ને તેણે રાણીને કહેવરાવ્યું કે, તમારાં માસીયાં આ બુધમ કરે છે, તો તમે તેને સમજાવો. રાણીએ કહ્યું કે, કાણ માસીયા ને કેવી વાત? અમારાં માસીયા નથી. આ હકીકતથી રાજ અને પ્રજા કોથે ભરાયાં. અને તે માસીયા તમા પેલા કોઢળાવાળાને કાર કરવા તેના પછવાડે પડ્યાં. આ ખજર જાણી કોઢળાવાળો નહોતો તેની પછવાડે રાજ ને તેના માણસો પડ્યાં. તે ગોખનાય પહોંચ્યો ત્યાં તેને કાર મારવામાં આવ્યો. ને તે મરડીયો ક્ષેત્રપાળ થયો, જેની માનતા ચાલે છે. માસીયા નહાં, ને તેની પછવાડે પણ રાજ્યનાં માણસો પડ્યાં તે અહીંથી ઉત્તર દિશાએ ત્રણેક માઇલ દૂર મરાયાં. ને તે રાંદલ થયાં. ને હાલ તેની માનતા ચાલે છે ને તેનું દહેરું છે.

આ પ્રમાણે આ કતકથા સાંભળી છે. ને તેથી આ ગામને માટે “માસીયાનું” અને “ખાર કોળોનાં ને તેર ઈચિ”નો રમુજ આદોષ અવાપિ પર્વત છે. સત્તાધારીઓ અને જૈતિહાસિક હકીકત.

આ ગામ ઝાંઝરીવાળાએ બંધાવેલું, એ ઉપરથી જણાય છે કે, આ ગામે પ્રથમ વાળા ક્ષત્રિયો ની હકુમત હતી.

“કરણુથેયો” નામના પુસ્તકમાં પાને ૧૧૨મે લખ્યું છે કે “અને એક દહાડો કરણુની માનીતી સ્ત્રી ઝાંઝરી તલામની કુવારાણી ધણા ભેસથી ધુણવા લાગી” આ હકીકતના આધારે એમ માની શકાય છે કે, કરણુથેયના રાજ્યતલામનાં એટલે ઈ. સ. ૧૩૦૦ની શરૂઆતમાં અહીંનું રાજ્ય જાહોજલાલીવાળું હોતું નેહ્યું, કારણ કે દૂર ગુજરાતના રાજને અહીંની કન્યા મેળવવાનું આકર્ષણ થાય, એ રાજ્યની મહત્તા, અને કન્યાની લાખકાતના કારણે હોતું નેહ્યું.

વાળા પછી વાળ ક્ષત્રિયોનો અગત્ય આ ગામે અને આસપાસના પ્રદેશ ઉપર હોવાનું જણાય છે. વાળ ક્ષત્રિયોનો ઇતિહાસ સાંગળવા મુજબ તો એમ છે કે:—

ગેવાડમાંથી એ રાહોડ ક્ષત્રિયભાઈઓ વીજડછ અને વેરાવળછ દાદકાની માતાએ આવેલા, સંવત ૧૩૬૦ એટલે ઈ. સ. ૧૩૦૪માં એ વખતે દાદકામાં આવડા રજપુતનું રાજ્ય હતું. એ આવડો યાત્રાળુઓ પાસેથી ભારે રકમનો કર લેતો. તેથી કે, રાજ્ય લોભથી પ્રેરામને, એ રાહોડભાઈઓએ, આવડા રાજ સાથે લડાઇ કરી. તેમાં આવડાની હાર થઈ. ને એ પ્રદેશ રાહોડ ભાઈઓના કબજામાં આવ્યો. ત્યાં વેરાવળછએ રાજ્ય રચાવ્યું તેના વાદેસ કહેવાયા.

વીજડછ ત્યાંથી ઈ. ૧૩૬૨માં એટલે ઈ. સ. ૧૩૦૬માં પ્રથમવાર પાટણ આવ્યા, ને ત્યાંના જયવંત આવડા સાથે લડાઇ કરી, તેને હરાવી ધણાં ગામ જીતી લીધાં. એ વીજડછના વેજલછ અને પાપજ એમ બે પુત્રો હતા. તે પૈકી પાપજએ પોતાના પિતા વીજડછએ જીતેલા મુલક સંભાળ્યો. વેજલછએ સોમનાથ મહાદેવનું તપ કર્યું. સોમનાથ મહાદેવ પ્રસન્ન થયા. ને તે તપસ્વી વીરક્ષત્રિયને એક ધોડો આપી મહાદેવે કહ્યું કે, સવારથી સાંજ સુધીમાં આ ધોડો જેટલા પ્રદેશમાં ફરશે, તેટલો પ્રદેશ તમારા તાળામાં આવશે. એ વખતે આકાશમાં કે ધરતી ઉપર વાળ વાળાં, જેથી અટકે ‘વાળ’ પડી. તે વેજલછએ એ દેવો ધોડા ઉપર સ્વારી કરી, સોમનાથથી દરિયા કિનારે ધોડો ચલાવ્યો. ને રસ્તામાં આવતા રાતઓ સાથે લડાઇ કરી વિજય મેળવતાં અને ચાલતાં, સ્થગિત અનામાં તો ધોડો તલામ પાસે મણારગામ નજીક, મણુરીનદી પાસે આવી ઉભો રહ્યો. સ્થગિત ધર્મ ગએલો હોવાથી નદી ને ચામે તીરે, એ વીર ક્ષત્રિયે પોતાનો લાલો ફેંક્યો. એ પ્રમાણે સોમનાથથી, ઠેક મણુર પાસે મણુરીનદી સુધીનો, દરિયા કિનારાનો પ્રદેશ, એ વેજલછના તાળામાં આવ્યો.

એ વેજલછને પછી ઉના પ્રદેશના એ વખતના હકુમતદાર ઉનેવાળ બાહાણ, ચંદ્રાવળ ઝોઝા સાથે લડાઈ થઈ. જેમાં ધણાં ઉનેવાળ બાહાણો સાથે, ચંદ્રાવળ ઝોઝો મરાયો. વેજલછની જીત થઈ. બાહાણો

મરાઠાથી પાછળથી વેળલજીને કે તેના વંશજને પરતાવો થતાં એ ઉનેવાળ સાક્ષિઓ પૈકી જીવતા રહેલ, તેમાંથી એકને ગોર તરીકે રચાયા. જેના વંશજને હાલ વામના ગોર છે.

એ વેળલજીએ ઉના નજીક કે દૂર, એ પ્રદેશમાં એક વેળલ કોઠો આંખેા છે. ઉપર લખ્યા મુજબ, ચંદ્રાવળ એકા સાચેની લડાઈનો બનાવ સં. ૧૪૦૦ એટલે ઇ. સ. ૧૩૪૪માં બન્યો હોવાનું કહેવાય છે.

વેળલજીના ભાઈ પાળજીએ પ્રસારપાટણનો પ્રદેશ સંભાળ્યો, તેના વશજને પણ વામ કહેવાયા. તેના વંશમાં વીધડજી વાળે થયા, તેમનાં ફાઈ, જુના-ગઢના રા. માંડલીકને આપેલાં હતા. એ માંડલીક બહુ પ્રતાપી હતા. વીધડ વામને કાઢતો રોગ હતો, તેને કોઈએ કહેલું કે, તમે જો રા. માંડલીકને પુન્ય-ભાવે ભેટી સ્પર્શ કરો તો તમારો કાઢ નય: જ્યો વીધડજી રા. માંડલીકને પુન્યભાવે ભેટ્યા. રા. માંડલીકે તેના શરીરનો સ્પર્શ કર્યો. ને વીધડજીનો કાઢ નાબુદ થયો. એ વીધડજીનો નીચે મુજબનો હુલો સાંપડ્યો છે.

“વેશે વાડ પખે વીધો કે વાધું નહિ
પહટયો બહુ પાને મંડળીક મળીયા પછી;”

એ વીધડજી વામના વંશજને, હાલ જુનાગઢ પ્રદેશ, અને નાંધેર પ્રદેશનાં મોરારા, ડારી, આદરી, સુત્રાપાડા, વડોદરા, ધનેશ, ખાંભા, રોઈસા, કણક-બરડા, ગરાળ, સીમર, સનખડા, રાજપરા, કુલકા, માલસમર, સરખડીચારા, વિગેરે ગામોમાં છે. તે તે હજુ પણ ગરાસદારો છે. ત્યાં વામજોના જૂતપૂર્વ શરવીરોના પરાક્રમોની હકીકતો પણ છે. પરંતુ તે આ લખનારના સાંભળવામાં આવી નથી.

વેળલજી પછી તેના વંશજ સગરામજીએ કોટડા, કે જે અહીંથી દરિયા કિનારાને રસ્તે ત્રણ ગાઉ દૂર સમુદ્રના કિનારા ઉપર છે. ત્યાં રાજધાની કરી સંવત ૧૫૫૦ એટલે ઇ. સ. ૧૪૮૪ એ વખતે કોટડામાં ભોજરાજજીનું રાજ્ય હતું સંવત ૧૬૩૦માં એટલે ઇ. સ. ૧૫૭૪માં ગજસિંહજીનું રાજ્ય હતું. એ ગજસિંહજી સં. ૧૬૬૫માં એટલે ઇ. સ. ૧૬૦૯માં

ઝાંઝમેરમાં પણ હતા. એમ બારોડના ચોપડાની તોંધના આધારે જણાય છે.

ગજસિંહજીએ ઝાંઝમેરમાં રાજ્યધાની શા માટે રચાવી તેનું કારણ જણાવું નથી. પણ ઐતિહિક હકીકત એમ સાંભળી છે કે ભાદરોડના રાજ્યકર્તા વાળા ક્ષત્રિયે, પોતાની કન્યા કોટડાના વામને આપેલી, તે વખતે ઝાંઝમેર ગામ તેને કરિમાવરમાં આપ્યું, આ કન્યા કયા રામને આપી ને કઈ સાક્ષમાં આપી તે જણાવું નથી.

તો પણ સંવત ૧૬૩૦માં એટલે ઇ. સ. ૧૫૭૪માં ગજસિંહજીનું રાજ્ય કોટડામાં, ને તે પછી તેનું જ રાજ્ય સવત ૧૬૬૫માં એટલે ઇ. સ. ૧૬૦૯માં ઝાંઝમેરમાં, એમ બારોડના ચોપડા ઉપરથી જણાય છે.

એ ગજસિંહજી પછી લખધીરજી થયા. અને લખધીરજીના પ્રતાપી અને શુરવીર, તેમજ દેવીભક્ત પ્રખ્યાત ખીમાજી વામ થયા. એ ખીમાજીએ ઘણી લડાઈઓ કરેલી. પોતે દેવીભક્ત હોવાથી, તેના નિશાન તરીકે હાથમાં સુડી પહેરતા, તેને એક લડાઈ મહમદ-શાહ નામના મુસલમાન સાથે થયેલી. આ મહમદ-શાહ કોણ તે જણાવું નથી, પણ શુજરાતનો કોઈ મોગલ બાદશાહનો સુખો હોવો જોઈએ. કારણ કે ખીમાજીનો રાજ્યત્વ કાળ સંવત ૧૭૦૦ એટલે ઇ. સ. ૧૬૪૪નો છે. એ વખતે શુજરાત મોગલ બાદશાહનો તાબામાં હતો.

એ મહમદશાહ નામના મુસલમાન સુખેદારને ખીમાજી સાથે લડાઈ થઈ, તેમાં ખીમાજી હાર્યા ને તેને કેદ કરી એ મુસલમાન સુખેદાર તેને સામે કાંઠે દમણ લઈ ગયો. ત્યાં તેને બળાતકારે એક મુસલમાન કન્યા પરણાવી. તે પછી દમણ નજીક દેવળાના હકુમતદાર સાથે એ મહમદશાહને લડાઈ થઈ, તેમાં ખીમાજીએ તેને મદદ કરી. દેવળાનો રાજા હાર્યો, પણ એ મહમદશાહ, ખીમાજીના શૌર્યથી સંતોષ પામ્યો ને પોતે જીતેલું દેવળાનું રાજ્ય ખીમાજીને આપ્યું. જવન કન્યાથી ખીમાજીને જે પરીવાર થયો તે નોરા વામ કહેવાયા, તેના વંશજને હજુ દેવળા

ઝાંઝમેરની હકીકત

ગામે છે, એ પછી ખીમાજી કોટડે કે ઝાંઝમેર આવ્યા કે ત્યાં રહ્યા, તે હકીકત મળતી નથી.

એ ખીમાજીના નીચે મુજબના દુહા ગીતો મળ્યાં છે.

ગીત

(૧)

ગડે દોલ સામાન તું જીતરા ગદપતિ

તડે ઝા માંડીયો કલ્પ ત્રાંબો.

ખેલ લાલાં તણી મચાવે ખીમડો;

ચઢે કોણ ચીચરે તુજ સાગો.

ધુરે અસુરાણને રાણ ધણ દોકડે

રોકણે રાહ શાહ્યાશ દહીયો.

સુન લખધીર તુરકાણ દળ સાંભવે,

અહીં કોટડે કોટ મનમોટ કાપો.

(૨)

ગજર માસતે અજંગલ ગળજો,

ખાગરો રસીયલ ત્રગદ ગદ ખેજો.

ખરજતે અમરશંગ લાંગીયો આગરો,

લાવશંગ બાદરો ખાન બેજો.

ભડ મમદશા ભાંજીયો ખેમડે

આઘ વાળ તણો ખીરદ એતો.

મજરીયલ દહીરો સકંને મરડીયો

સિહોરાં લાઠીયાં જીદાં સેતો.

પ્રતાપદરા અસંખ દળ હુકળે

વાત મુરધરા તણી રહી વેરે.

ફુજડકર દોકડે માર ગોળદીવા,

જ્યં મરદ કહી હાંકીયા ઝાંઝમેર.

ઉછા

(૧)

“જળપર તાહરા ઝુંડ એવો થળ પર તારો કાઠ

વાળ જે જે વાર, ખીમા તે રૂંધી ખતીવટ.”

(૨)

જેમાં મહમદશાહ કહે છે.

“ખીમા મ કર ખલવલાં કર મામદ્યું મેળ,

જદાની જડ કાંઠાં કાળ વળુંબો કળ.”

જેનો જવાબ ખીમાજી આપે છે;

“કાળ વળુંબો ક્યા કરૂં ને બાહે બળ હોય,
તું ખુરસાણી હું ખીમડો જુદ કરૂં છું નોઈ.”

આ પ્રમાણે એ ખીમાજીનું રાજ્ય, કોટડા અને ઝાંઝમેરમાં હતું એમ સાબીત થાય છે.

એ ખીમાજીના પ્રધીરાજજી થયા, તેણે પીયલપુર વસાવ્યાનું કહેવાય છે. તેના પ્રતાપસિંહજી થયા, તેણે પરતાપરા બાંધ્યું હોવાનું કહેવાય છે, એ પ્રતાપસિંહજીના પાતળજી, ને તેના ગજસિંહજી ખીમ થયા. વચ્ચે કરણસિંહજી થઈ ગએલા તેણે શ્રીમોટાગોપનાથજીને મદુલા ગામ અને કેટલીક જમીન આપ્યાનું કહેવાય છે. ગજસિંહજી ખીમ બહુ ધર્મિષ્ઠ રાજ થયા છે. એ ગજસિંહજીને સંતાન નહિ હોવાથી, થોતે યાત્રા કરવા ગએલા, તેમાં નાસિક ગોદાવરી ગયા. ત્યાં તે વખતના ગોર ઔદિચ તલાજીમાં બાંધજી નારજી ભટ્ટ પાસે જોય જોવાડાળો. એ નારજી ભટ્ટની વચન સિદ્ધિ લઈ ગજસિંહજી ઝાંઝમેર આવ્યા. ને તેને સંતાન પ્રાપ્તિ થઈ. એથી એ ગોર નારજી ભટ્ટને નાસિકથી ખોલાવી ધણી જમીન આપી અને ગામમાં મકાન આપ્યાં. એ આપેલી જમીન હાલ તેના વંશજને, એટલે અત્યારના અહીંના ભટ્ટ કુટુંબના બાંધજી ખામ છે. વળી કેટલી જમીન શ્રીમોટાગોપનાથજીની જગ્યાને તેમજ અહીં કંકારજીના મંદિર અને સદાશિવને માટે તથા પારેવાની જુવાર માટે તેમજ હવાડાને અંગે પણ કેટલીક જમીન આપી.

આ પ્રતાપી રાજ ગજસિંહજીએ, એ વખતના પ્રતાપી અને દિગ્વીજથી ગોહીલ રાજ પહેલા લાવ-સિંહજી સાથે સંબંધમાં જોડાવા માટે, પોતાની કન્યા, એ સુરવીર પ્રતાપી ગોહીલ નરેશ, શ્રીભાવસિંહજી વેરે પરણાવી. આ ગામે પાણી ઉડાં હોવાથી; એ લગ્ન અહીંથી નજીક તાપ્પાના ગામ ઉચરી ગામે થએલાં. એ લગ્ન પ્રસંગે પણ એ ધર્મોષ્ટ ને ઉદાર રાજ ગજસિંહજીએ લાટ ચારણોને ગામ અને પીયલપુરના બાંધજીને કેટલીક જમીન આપી હતી.

અંતરંગી ગીતોકત

મીઠાકાંડામાં ગિજસિંહદેવ શાસ્ત્રી દેવદાસ તોષી સર્વ
 જિહ્વધીઠ, મંદિરેષ્ટાસુધીએટલેધગભયએશા
 રૂસત્તાગોળીમાંપોટાડાંકેબ્રહ્મરેરમદોષિવાત્તપ
 તીનીબહુપ્રતભિજ્ઞતાન્યાનિતોષ્ટિસાત્પ્રવદેક
 તોષીકેદરબીગોની પ્રસન્નાએમુકર્મીવચ્ચાપ્રદેશ
 ઉપર રહ્યો હોયો નેપતેરે ઉપરકાટકઉપરકાટકરે
 આંધી હોય તો તેં પછ્યસંલોચનેય છે. ૫૩૫૫ ૫૫

ઉપર મુજબની ઐતિહાસિક દ્રશ્યત નેતાં
વાળા, પ્રાર્જન, ક્ષેત્રની ડિઝાઇન અને પ્રકારોની, ક્રિયાશીલ
મરિયામતનાં સ્થાપતીઓની પ્રકારનાં વારસાની પ્રાપ્તિ
અમુક અન્ય પ્રકારનાં પ્રાપ્તિનાં પ્રદેશ ઉપર રહેલી પ્રાપ્તિ
જણાય છે. ૧૯૫૪-૫૫ નાં વર્ષનાં પ્રાપ્તિનાં પ્રાપ્તિ

કયા કયા સત્તાધારીઓની સત્તા કઈ સાલથી
કઈ સાલ સુધી રહી તે પ્રમાણ મુજબ લખીકતના
અભાવે લખવું મુશ્કેલ છે. અનુમાને તો ઇ. સ. ૧૩૦૦
લગભગ વાળા, તે પછી ઇ. ૧૪૦૬-૧૪૦૭
લગભગ વાળા, તે પછી અમુકી વરસા-મોસી, તે
પછી ઇ. સ. ૧૫૬૬-૭૦ થી ઇ. ૧૭૮૧ સુધી
વાળા, તે છેલ્લે થોડાંજ વખત, ખસીયાની હુકમના
હોવાનું અનુમાન થાય છે.

આ સમજી શોભે તેથી જોઈને વૈદ્યશાસ્ત્ર મુજબતે
કરીને હરિયા હિનારે (જો) જાની નરુખી, દત્તને, પ્રાંતે
રીતે, હાવામુદે બનાવીને, સહાયોદ્ધરવારે, એટલે
ચાલીવાપણાને કરે, નહિ, કે નહિ, ને, અંતરે ની
સાચીની, એસવા, ઉપરનાં, સુકાને, પાણીનાં, આંધ્ર
અંતરે નો ઉપરકાટ, અને અહીંથી પૂર્વદિશી, તરફ
એક માત્ર રાજપરા ગામે બાંધેલો નકર કોટો,
એ બધાં સાધનો ચાંચીવાપણના બંધનથી
ઉપરોચી કોટનાં, અપમાન, થવા, કે નહિ, નિગમ

આ ગામ નજારે એ વખતના રાજકર્તાઓની

[illegible]

७. ५५६२३५७८९१०१११२१३१४१५१६१७१८१९२०२१२२२३२४२५२६२७२८२९३०३१३२३३३४३५३६३७३८३९४०४१४२४३४४४५४६४७४८४९५०५१५२५३५४५५५६५७५८५९६०६१६२६३६४६५६६६७६८६९७०७१७२७३७४७५७६७७७८७९८०८१८२८३८४८५८६८७८८८९९०९१९२९३९४९५९६९७९८९९१००१०१०२१०३१०४१०५१०६१०७१०८१०९११०११११२११३११४११५११६११७११८११९१२०१२१२२१२३१२४१२५१२६१२७१२८१२९१३०१३१३२१३३१३४१३५१३६१३७१३८१३९१४०१४१४२१४३१४४१४५१४६१४७१४८१४९१५०१५१५२१५३१५४१५५१५६१५७१५८१५९१६०१६१६२१६३१६४१६५१६६१६७१६८१६९१७०१७१७२१७३१७४१७५१७६१७७१७८१७९१८०१८१८२१८३१८४१८५१८६१८७१८८१८९१९०१९१९२१९३१९४१९५१९६१९७१९८१९९२००२०१२०२२०३२०४२०५२०६२०७२०८२०९२१०२११२१२२२१३२१४२१५२१६२१७२१८२१९२२०२२१२२२२३२२४२२५२२६२२७२२८२२९२३०२३१२३२२३३२३४२३५२३६२३७२३८२३९२४०२४१२४२२४३२४४२४५२४६२४७२४८२४९२५०२५१२५२२५३२५४२५५२५६२५७२५८२५९२६०२६१२६२२६३२६४२६५२६६२६७२६८२६९२७०२७१२७२२७३२७४२७५२७६२७७२७८२७९२८०२८१२८२२८३२८४२८५२८६२८७२८८२८९२९०२९१२९२२९३२९४२९५२९६२९७२९८२९९३००३०१३०२३०३३०४३०५३०६३०७३०८३०९३१०३११३१२३१३३१४३१५३१६३१७३१८३१९३२०३२१३२२३२३३२४३२५३२६३२७३२८३२९३३०३३१३३२३३३३३४३३५३३६३३७३३८३३९३४०३४१३४२३४३३४४३४५३४६३४७३४८३४९३५०३५१३५२३५३३५४३५५३५६३५७३५८३५९३६०३६१३६२३६३३६४३६५३६६३६७३६८३६९३७०३७१३७२३७३३७४३७५३७६३७७३७८३७९३८०३८१३८२३८३३८४३८५३८६३८७३८८३८९३९०३९१३९२३९३३९४३९५३९६३९७३९८३९९४००४०१४०२४०३४०४४०५४०६४०७४०८४०९४१०४११४१२४१३४१४४१५४१६४१७४१८४१९४२०४२१४२२४२३४२४४२५४२६४२७४२८४२९४३०४३१४३२४३३४३४४३५४३६४३७४३८४३९४४०४४१४४२४४३४४४४४५४४६४४७४४८४४९४५०४५१४५२४५३४५४४५५४५६४५७४५८४५९४६०४६१४६२४६३४६४४६५४६६४६७४६८४६९४७०४७१४७२४७३४७४४७५४७६४७७४७८४७९४८०४८१४८२४८३४८४४८५४८६४८७४८८४८९४९०४९१४९२४९३४९४४९५४९६४९७४९८४९९५००५०१५०२५०३५०४५०५५०६५०७५०८५०९५१०५११५१२५१३५१४५१५५१६५१७५१८५१९५२०५२१५२२५२३५२४५२५५२६५२७५२८५२९५३०५३१५३२५३३५३४५३५५३६५३७५३८५३९५४०५४१५४२५४३५४४५४५५४६५४७५४८५४९५५०५५१५५२५५३५५४५५५५५६५५७५५८५५९५६०५६१५६२५६३५६४५६५५६६५६७५६८५६९५७०५७१५७२५७३५७४५७५५७६५७७५७८५७९५८०५८१५८२५८३५८४५८५५८६५८७५८८५८९५९०५९१५९२५९३५९४५९५५९६५९७५९८५९९६००६०१६०२६०३६०४६०५६०६६०७६०८६०९६१०६११६१२६१३६१४६१५६१६६१७६१८६१९६२०६२१६२२६२३६२४६२५६२६६२७६२८६२९६३०६३१६३२६३३६३४६३५६३६६३७६३८६३९६४०६४१६४२६४३६४४६४५६४६६४७६४८६४९६५०६५१६५२६५३६५४६५५६५६६५७६५८६५९६६०६६१६६२६६३६६४६६५६६६६६७६६८६६९६७०६७१६७२६७३६७४६७५६७६६७७६७८६७९६८०६८१६८२६८३६८४६८५६८६६८७६८८६८९६९०६९१६९२६९३६९४६९५६९६६९७६९८६९९७००७०१७०२७०३७०४७०५७०६७०७७०८७०९७१०७११७१२७१३७१४७१५७१६७१७७१८७१९७२०७२१

ઉપર મુજબ કાંચમેરની ઐતિહાસિક હકીકત
જુલુયા પછી, સુલુયુની સ્થિતિએ જેતાં ગામ
પડતી સ્થિતિમાં છે. વસ્તી ૧૬૮ ની છે, તેમાં
અરધી અરધ કિશોરીની વસતી છે, ને અરધી વસ્તીમાં
ઓદિય તસાહયા પ્લાહણ, વીસાશ્રીમાળી જૈન,
મધ્યમ શિખી, મરનપુતે, વસવાયા, મંધીસિપાહ
રાજાનીયા, જુલુમેમુષ તે અમરક તથા ચમારની
વસ્તી છે.

જાન્યવારી ૧૯૩૭ ડાહ્યાવાડા મિત્ર ૮. ૧૫
 ન વરતીની આયેકે હાવત નમણી છે
 જમીન નમણી, તેમજ હા. પાણીને વાઈ એકાઈ
 વાડીઓ હાઈ પીતના મોઝની હાપર નહિ એને વાઈ
 ખેડતાની હાવત પણ નમણી છે આગતી માંએક
 હાપર વીધા જમીન છે તેમાં એ હાપર વીધા મુજ
 ગરાસવાની એક હાપર વીધા ધુમ્પાની અને ખાડીની
 દરખાસી પ્રત્યેકની છે.

[illegible]

કાંટ જતા નથી. ગામમાં ભાઈચારો ને શરમ છે. એક ખીજના સુખદુઃખમાં સૌ ભાગ લે છે.

જે રાજ્યો રાજ્યના વૈભવો ને સુખ્યને ભોગવતા હતા તેના વંશને કાળખળને આધીન થઈ, અત્યારે તો ગરાસના નાના ટૂકડામાં વહેંચાઈ ગયા છે. કંઈક આળસે, કંઈક અજ્ઞાને, કંઈક ખરચે અને વ્યસને તેમજ ઓછા ગરાસની ટુંકી આવકે અત્યંત ગરીબી સ્થિતિમાં આવી ગયા છે.

આ ગામ ઇતિહાસ જીવું હોઈ શ્રીખોટા-ગોપનાથજી જે કે અહીંથી ચાર માર્ગલ દૂર છે, ત્યાં આવનારા ઘણાખરા ઇતિહાસ ને સૌંદર્યપ્રિય ભાષ્યો અહીં જોવા માટે જરૂર આવે છે. અત્યારની સ્થિતિએ

તો, અહીં માત્ર ઉપરકાટ અને વાવ એ બે જોવાની વસ્તુ છે. છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં અને કલ્પનાને ભૂતકાળમાં લઈ જતાં આ ગામ ને ઉપરકાટનું વરસો જીવું ચિત્ર મનને મુગ્ધ કરે છે. એટલું જ નહિ પણ નજીક જ દરિયા કિનારાનો રમ્યભાગ જોવાથી પરમકૃપાળુ પરમાત્માની અગાધ શક્તિનું ભાન થતાં મન પ્રફુલ્લ ને ભક્તિભીનું થાય છે.

ગામની આર્થિકસ્થિતિ ઠીક નહિ હોવા છતાં આવનારને હૃદયના સાચા ભાવથી અહીંના માણસો આદર આપે છે ને એ રીતે આ ગામનો જીવો આદર્શ નળવી રાખે છે. અસ્તુ.

ખેડહકના કાયદાના મુત્સદ્દા ઉપર સવિસ્તર સમજણ અને ટીકા

લેખક : સરદારશ્રી જયવંતસિંહજી રણમલસિંહજી

કાકરસાહેબ સાયુડ અને કોઠ, વાઈસ પ્રેસીડેન્ટ મુજરાત લેડ હોલ્ડર્સ એસોસીએશન

તા. ૨૬મી ઑગષ્ટ ૧૯૩૮ મુકદ્દારના રાજના મુબ્બ સરકારના ગ્રેડમાં ખેડહકના કાયદાનો જે મુત્સદ્દો બહાર પડ્યો છે તે કાંઈ પણ હિતને સંતોષી શકે તેમ નથી. જે તેવો કાયદો પસાર કરવામાં આવે તો તે દેખીતી રીતે જમીન માલિકોના માલિકા-હક છીનવી લેશે અને જમીનદાર જમીનનો માલિક મટી ફક્ત સાંચ ઉપરાવનાર રહેશે. આ સંબંધી કારણો અને હેતુઓનું જે નીરૂપણ કાયદાના મુત્સદ્દાને અંતે કરવામાં આવ્યું છે તે જોતાં લાગે છે કે કાયદો તદ્દન ખીનજરૂરી છે. જમીનદારો ઉપર ખોટા દોષનું આરોપણ કરવા ઉપરાંત જે રીતે ખેડુતોને હક આપવા બાબતનાં કારણોને પુષ્ટી આપવામાં આવી છે તે પણ તદ્દન ગેરબાજબી અને અસંતોષકારક છે. પરન્તુ કારણો અને હેતુઓના નીરૂપણ ઉપર વિચાર

કરીએ તે પહેલાં મુત્સદ્દાની કલમોનો એક પછી એક વિચાર કરવામાં આવે તો દેખીતી રીતે કેટલાક માણસોને નુકસાનકારક નહિ જણાતો કાયદો કેટલો હાનિકારક છે તેનો તુરતજ ખ્યાલ આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ.

પ્રીએમ્બલ

કાયદાની શરૂઆત Preambleથી હંમેશાં થાય છે અને તે રીતે આ મુત્સદ્દામાં પણ 'Preamble' મુકવામાં આવેલ છે. 'Preamble'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે "ખેતીવિષયક જમીનના ખેડુતોને સંરક્ષણ આપવાની જરૂર હોવાથી તેમજ ખીન કેટલાક ચોક્કસ હેતુઓ માટે નીચે પ્રમાણે કાયદો કરવામાં આવે છે."

ચોક્કસ હેતુઓ કયા છે તે 'Preamble'માં લખવામાં આવ્યું નથી. અને ખેડુતોને રક્ષણની જે વાત કરવામાં આવી છે તે ઉપેક્ષા રસ્તે દોરવાનારી છે. ખોખે લેન્ડરેવન્યુ કોડની ૮૮થી ૯૪ કલમો ૨૬ કરવામાં અને સંરક્ષણ મનાવું હોય તો તેટલા પુરતું સંરક્ષણ ગણવામાં આવે. પણ તેવું સંરક્ષણ લેન્ડ રેવન્યુ કોડ નીચે પણ પુરતું જ હતું. તેમાં વિશાળીય કમીશરોને પુરી સ્વતંત્રતા આપવામાં આવેલી અને કોને તે કલમો પ્રમાણે સત્તા આપવી અને કોને ન આપવી તે તેઓની ઇચ્છાને આધીન હતું અને તે સત્તાનો દુરુપયોગ તે અટકાવી શકતા. આ સિવાય આ મુત્સદ્દાની કલમ ૧૩ને જો 'ખેડુતોના સંરક્ષણ' તરીકે ઓળખવામાં આવતી હોય તો તે કલમને તે રીતે ઓળખાવી શકાય. પરંતુ આ સંબંધી લેન્ડ રેવન્યુ કોડમાં પણ ૮૪ જ કલમ દાખલ કરવામાં આવેલી છે અને તે કલમના આધારે ખેડુતોને સંરક્ષણ મળતું હતું. એટલે આ કલમ ખેડુતોને કંઈ નવું સંરક્ષણ આપતી નથી અને તેટલે દરજ્જે Preambleમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'સંરક્ષણ'ની કલમોમાં તેનો સમાવેશ થઈ શકે કે નહિ તે ચંકાસ્પદ છે.

આ સિવાય કાયદાના મુત્સદ્દાની બીજી કલમો સંરક્ષણની નથી પરંતુ તે જમીનદારો પાસેથી અચૂક હકો છીનવી લઈ ખેડુતોને આપે છે. આને શી રીતે 'સંરક્ષણ' કહેવું તે ન સમજી શકાય તેવી વસ્તુ છે. "ચોક્કસ હેતુઓમાં" Preamble માં જણાવ્યા પ્રમાણે, તેનો સમાવેશ કરી શકાય કે થઈ શકે નહિ. આ રીતે આખો Preamble બધી વસ્તુરિધતિને ખોટી રીતે સમજાવે છે.

ચેપ્ટર ૧

કલમ ૧ લી

કાયદાના મુત્સદ્દાને કલમવાર વિચાર કરતાં કલમ ૧ શી બીજા કાયદાઓમાં હોય છે તેવી સાધારણ કલમ છે અને તેમાં કંઈ વાંધાસ્પદ દેખાતું નથી.

તે પછી કલમ બીજી વ્યાખ્યાઓની કલમ છે અને તેમાં ઘણી વ્યાખ્યાઓ એવી છે કે ઘણીજ વાંધાસ્પદ કહી શકાય.

કલમ ૨ છ

કલમ બીજીની પેટા કલમ (૧) માં ખેતી, 'Agriculture'ની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. પણ તેમાંથી 'ધાસ તથા લાકડાં કાપવાં' તે ખાકત રાખવામાં આવેલ છે. તે કાંઈ રીતે વ્યાજબી નથી. આજુબુધી જમીનદારો ધાસ કપાવી તેનો સંગ્રહ કરી રાખતા અને તે પોતાના ઉપયોગ સિવાય ખેડુતોને પણ દુષ્કાળ અગર ધાસની તંગી જેવા વખતમાં તેનો ઉપયોગ કરવા દેતા. આ વ્યાખ્યાથી જો જમીનદારને તેવા ઉપયોગ માટે જમીન રાખવી હોય તો તે રાખી શકતો નથી અને કૃત પોતાના જાત ઉપયોગ માટેજ તે તેમ કરી શકે છે. વળી ખેડુતોને બળતણની જરૂર હોય અને તેને જમીન જુદી રાખવી હોય તો તે રાખી શકતો નથી. આવી વ્યાખ્યાથી તો ખેડુતોને પણ નુકશાન છે. અને છાણનું ખાતર બળતણમાં વપરાશે તો ખેતી પણ સહન કરવાની. વળી જમીનદાર પોતાની જમીનની સારામાં સારી કિંમત ઉપજાવી શકશે નહિ.

પેટા કલમ ૪

આ પછી પેટા કલમ ૪ આવે છે કે જે અચોક્કસતા ઉભી કરે છે. મામલતદારની વ્યાખ્યા સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ થવી જોઈએ અને તેમાં પ્રાંતિક સરકારને કાંઈપણ ઓશીસરને મામલતદારનું કામ સોંપવાની સત્તા રહેવી જોઈએ નહિ.

પેટા કલમ ૫

પેટા કલમ ૫ માં 'સખ્શ'ની જે વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે તે કલમ ૩માં તથા બીજા ન્યાયાલયોમાં 'સખ્શ' શબ્દનો ઉપયોગ થયો હોય ત્યાં જોતાં કાયદાને ઘણુંજ વિસ્તૃતર આપે છે અને અવિભક્ત દિનું કુટુંબના દરેક સમૂહને સંરક્ષિત ગણાતીઓ બનાવે છે. આનું પરિણામ જમીનના

જમીનતઃ પારશ્વપરતો હૃદયિતો પશુતેનેયિજેદુતઃ
 સંરક્ષિત ગણોતીયો યશઃચતોતેનામ્પર્થતેનાધારસો
 તે જમીન ભોગવશે, એમાં યોગ્યો અધિષ્ઠાતૃઃ
 ખાલસીનાળામાંમાંકુવારીની સુદુર્ગમ્યથવા
 ૩૦૦૦ એકરખીટિજમીન, અથવા ૧૫૦૦૦૦ રૂપિયાથી
 ઓછાસ્વાધીર પારનાર્થે આદિતરાધિનામાંખ્યાવ્ય
 ઇત્યાદિ ઉપજાવ્યુલેખ ગમેમાંમાંતેવા જમીનદારને
 શાહાતઃ રાખવાઃ કિશ્કિતીગણવામાંથીઆવ્યું નિયતઃ
 આનો ઉપર વધારેલખવાનીકિંમત જુદાનથી કારણ
 કેઅન્યાયાજીવોદોષ સ્વીકરે કે અગમેતોમાંમાંમને
 કેખાવાસિતપાવદેશેનહિપર નહિપર નહિપર
 ખુલાસો રાખિતે માત્ર ૬ માં ૬ માં ૬ માં
 કે અથવા કલમમાં પ્રથમ ખુલાસાખુદવર્તિતઆવા છે
 જેમાં મહેસો ખુલાસો વારસાથીપ્રાપ્તિપેલો એ
 કલમમાંથી છેએવુંતો વિદેશમાંકલમની એવુંતોહોઈ
 તેજીતોprospective effectઆપની અપ્રાપ્તિ
 નથી, મરતુઅધિકારસંકુલિત હોય તેતે ખુલાસોરખે
 છેઆપનાં જગ્યાવવામાંઆવ્યું છેઆપનેઆપી
 જમીન ખેડીઃ સંગરખાલુદારીતિઆમમાંહોયઅને
 નોંધાઈએકુતાતે જમીન પછી નંબિયાદી ૧૯૩૦
 નાવારોતપારણકરતોહોયઅનેઆપ એવુંતે
 હેલાં તેજઆમમાંતેજીજમીનદાર પ્રાપ્તિથીઅહીં
 કેઈજમીનકડાપીટહોયઅનેઅતઃ ખેડીહોયતો
 ખેડી જમીનના વર્ષ ગણવામાં પાછળ ગણવેલા
 જમીનએકેસો સખતીપારણકરી હોયતે તર્થે પશુ
 ગણવાઅને એમાંકરતો નિષ્કર્ષ વર્ષાપુરાઃ થાયતો
 એવુંતઃ ખેડી ગણવેલી જમીનસંકલ્પીસંરક્ષિત
 ગણોતીયો, યશઃઆખુલામાંમાંથી ગમેતેકારણમર
 ધનાગદારીઆપનેતેખાદરવામાંખ્યાવ્યાંછેકદાવ
 ધનાગદારીખેતેના એવુંતોનેઆપસાથ આપવાની
 જરૂર નહિગણવામાંહોયપરતુજોખુલાસાઅને
 મુખીએતાં ૨૫૯ કલમ૩૯ એ છેખે આપનાં અર્થ
 એકેસોઆપ છેકેકલમ તાલુકદારીઅનેઓટી
 સામનાજગ્યાખેતુની ને ૬૯ ૫૫ વેદેલાંઆમમાં
 આવીહોયઅનેબુદીબુદીજમીને એવુંતોહોય

[illegible]

થઈ જાય છે. જ્યારે કોઈ ખેડૂત અસાધારણ પ્રતિકુળ સંજોગોને લઈને થોડા વખત માટે જમીન ધારણ કરતો બંધ થયો હોય તો તેના હકો નાશ પામે છે, સાધારણ રીતે 'adverse possession' ના સિદ્ધાંત નીચે પણ હક પ્રાપ્તિ ૧૨ વર્ષ પછીજ થાય છે તો આ કેસમાં adverse possession જેવું કંઈ નહિ હોવા છતાં ફક્ત ૭ વર્ષ વાળાને કાયમી હકો આપવા તે ધણુંજ ગેરવ્યાજબી છે. ગવર્નમેન્ટ સામે તો adverse possession ૬૦ વર્ષ પછી થાય છે તો ૭ વર્ષનો જે દાર્ઘ્ય નક્કી કરવામાં આવ્યો છે તે ધણોજ arbitrary છે.

૭ વર્ષ માત્ર કમ્પનના ખેડૂતોને, Compensation સિવાય કંઈ હકો જમીનમાં આપવા તે ગેર-વ્યાજબી અને અન્યાયી છે અને દેખીતુંજ expropriation છે. એવા ધણા દાખલા ખતાવી શકાય તેમ છે કે ફક્ત મરજના ખેડૂતો તરીકે જમીન ખેડવા રાખતાં પણ સારી રકમ ખેડૂતો તરફથી જમીન-દારોને અને તાલુકદારોને આપવામાં આવતી હોય. વળી એવા પણ દાખલા છે કે મરજના ખેડૂતોને કાયમના ખેડહક આપવામાં આવતાં જમીનદારે સારી Occupancy price મેળવી હોય. ના. સરકાર પણ જ્યારે નવા કરારની જમીન જીતી કરારમાં ફેરવી આપે છે ત્યારે ધણીજ આકરી રકમ Occupancy price તરીકે લે છે અને તેવા ધણા દાખલાઓ ખતાવી શકાય તેમ છે. તો તાલુકદાર અગર જમીનદારોને 'ખેડહકની કિંમત', Occupancy price લેવાનો હક, વગર Compensation એ શા માટે છીનવી લેવાનો જોઈએ ?

આ ઉપરાંત ખેડૂતો પણ Occupancy price આપી હક મેળવવો પસંદ કરશે કારણ કે આ મુત્સદ્દામાંની ધણી કલમો તેઓ પસંદ નહિ કરે અને જો ફક્ત એમજ ઠરાવવામાં આવે કે આકારના અમુક પટ લઈ ખેડહક આપવામાં આવે તો તેઓને ધણુંજ અનુકૂળ પડશે. જો ખેડૂતજ આ કાયદા નીચે સંરક્ષિત ખેડૂત તરીકે રહેવું પસંદ ન કરે તો કઈ રીતિ

પ્રાપ્ત થશે ? માટે ખેડૂતોનો પણ પસંદગી કરવાનો હક છીનવી લેવાનો જોઈએ નહિ.

કલમ ૪ થી

કલમ ૪ થી એક એવો Pernicious Principle દાખલ કરે છે કે તે વખોડી કાઢવા લાયક છે. આજ પ્રધાનમંડળે અને આજ ધારાસભાએ કરેલા 'નાના ખાતેદારોને રાહત આપતો કાયદો' પ્રમાણે કોઈ જમીનદારે કોઈ ખેડૂતને સાંચ ન આપવા બદલ કાયદેસર દુર કર્યો હોય તો તેને પણ જમીન પાછી મેળવવાનો આ કાયદાથી હક પ્રાપ્ત થાય છે. એક વખત કાયદેસર પૂર્ણ થયેથી વ્યાખતને આ કાયદો ફરીથી ઉખેળે છે. આનો અર્થ એટલોજ 'સાંચ કે ખરાબ માણસોને આનાથી લાભ મળશે. કારણ કે એક તો જમીન પાછી પ્રાપ્ત થશે અને બીજા સારા ખેડૂતોએ જમીન મહેસુલ ગમે તેમ કરીને એક હપ્તે આપ્યું તે તેને ચાર હપ્તે આપ્યું પડશે. વળી આ કલમનો તથા પેટા કલમ (૨) અને એટલોજ અર્થ થશે કે ભવિષ્યમાં પણ જમીન મહેસુલ ન ભરવાના કારણે કોઈની જમીન લઈ લેવામાં આવે તો તે જમીન માટે બીજો કોઈ ખેડૂત મળી શકશે નહિ. કારણ કે ભવિષ્યમાં પણ આવો કાયદો નહિ થાય તેની શી ખાતરી ? અને ભણીશુજીને બદ્દાનતથી નાણાં નહિ ભરનારને આ કલમથી ચોક્કસ ઉત્તેજન મળશે.

કલમ ૫

કલમ ૫ (૧) ધણીજ હાનિકારક અને કળ્યાને ઉત્તેજન આપનારી નીવડશે. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ પણ તે ગેરવ્યાજબી છે. કારણકે તેનો અર્થ એટલોજ થશે કે એક માણસ ગમે તેવા પોતાની ઇચ્છાથી અને કોઈના દયાણુ સિવાય સાંચ મંચંધી કરાર કરે અને પાછળથી આ કલમના આધારે તેને ફરી ખેસવાનો અને 'વ્યાજબી સાંચ' ઠરાવવાનો હક પ્રાપ્ત થશે. આ કલમ અનુસાર કરાર પ્રમાણે અગર તો આજીવન જમીન રૂઢી પ્રમાણે સાંચ લેવામાં આવશે પરંતુ જો આવો કરાર અગર રૂઢી નહિ હોય અગર તેના વ્યાજબીપણા વિષે તકરાર ઉઠશે તો તેવા સંજોગોમાં

પાનખી ગણેત લેવામાં આવશે. આનો અર્થ એટલો છે કે માણસ વિચાર કર્યા સિવાય ગમે તેવો તાર કરી શકે અને પાછળથી ફેરવાવી શકે. આનું પરિણામ કોર્ટમાં કચ્છાઓનો વધારો થશે અને બંને પક્ષોની પાપમાલી થશે. વળી બંને પક્ષો વચ્ચેનો સંબંધ ઘણો જ દુર્ગમ અને અનિચ્છનીય બનશે.

લેન્ડ રેવન્યુ કોડની ૮૩ મી કલમ જે હેતુથી મુકદ્દમાં આવી છે તે આ માટે પુરતી અને સંતોષકારક છે. ઘણા લાંબા સમયથી તે કલમ કાયદામાં છે અને તેણે તેની ઉપયોગીતા સાબીત કરી છે તે સુધારવા માટે કોઇપણ વખતે કોઇપણ નતની માગણી થઈ નથી. વળી સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ વ્યાજબી અને ન્યાયી તેવીજ કલમ હોય શકે. માટે આ કલમ (૫) (૧) આ કાયદામાંથી દૂર થવી જોઈએ.

છતાં પણ સરકારનો ઇરાદો ચોક્કસતા લાવવાનો હોય તો આવી રીતે લોકોને કોર્ટમાં જવાનું પ્રોત્સાહન આપ્યા સિવાય તે તેમ કરી શકે છે. આ પ્રાપ્તિ 'rack renting' અતિશય ભારે ગણેત લેવાય નહિ તેવા હેતુથી કરવામાં આવ્યું હોય તેમ લાગે છે. તે હેતુ સરકાર સાથે, આકારના વધારેમાં વધારે પટ ફટકા સુધી લઈ શકાય તે કરાવી બર લાવી શકે છે. આનાથી તે Maximum ની અંદર ખેડુત અને જમીનદાર અંદર અંદર સમજી શકશે અને તે ઉપરાંતનો સવાલ રહેશે તો કોર્ટમાં જઈ શકશે. આનાથી બંને પક્ષોનો સંબંધ અને શુભ લાગણી જળવાઈ રહેશે. અને નાહક ખેડાં કોર્ટનાં ખર્ચો અને સમયની બરબાદી બચાવી શકશે.

આ સંબંધમાં એમ ખચાવ કરવામાં આવે કે આખા પ્રાંત માટે આનું ધોરણ નક્કી કરવું અશક્ય છે પણ સરકાર પાસે આ સંબંધમાં જુદા અને તાલુકાવાર માહિતીઓ છે અને બે જુદાવાર અથવા તાલુકાવાર સરકાર ધારે તો પરીશિષ્ટ દર્શાવી શકે છે અને તે રીતે જમીનદાર અને ખેડુત બંનેનાં હિતો જળવાઈ રહેશે.

પેટા કલમ ૩ (વ)

પેટા કલમ (૩) (બ) માં ગેરસમજ ઉભી થવાનો સંભવ છે. ખેડુતો માનશે કે ૧૫ મી મે સુધીમાંજ તેમણે તેમનું ગણેત આપવાનું રહેશે અને ઘણા કેસોમાં ૧૫ મી મે સુધી ખેડુતો ગણેત બરશે નહિ. માટે કાયદામાં ચોક્કસ કરવું જોઈએ કે ગણેત બરવાની તારીખ કરાવેલી તારીખ અથવા હક્કની તારીખ રહેશે જ્યાં ખેડુતોમાં ગેરસમજ થાય નહિ.

કલમ ૬

કલમ ૬ અરુપ છે તેમાં એટલું સ્પષ્ટ થવું જોઈએ કે બીન-ખેતી વિષય માટે જમીનદાર જમીન લઈ શકે અને તે માટે બે તે કરાર કરી જમીન પટે આપે તો તે તેમ કરી શકે છે. હાલ કલમ છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે બીન-ખેતી વિષયકે ઉપયોગ માટે જમીનદાર પોતાના જ ઉપયોગ સિવાય જમીન લઈ શકે નહિ. આ ધણું જ ગેરવ્યાજબી છે. અમદાવાદની પાસેની જ જમીનનો દાખલો લો. બીજાને મકાન કરવા આ કાયદાની ચૂંટાણમાં આવતો જમીનદાર ખેડુત પાસેથી જમીન છોડાવી બાડે અગર વેચાણ આપી શકશે નહિ. આ રીતે આવી નતના ઘણા જ દાખલાઓ આપી શકાય તેમ છે.

કલમ ૭

કલમ ૭ [૧] માં દરેક રીતીની પરિસ્થિતિ ખાનમાં લેવામાં આવી હોય તેમ લાગતું નથી. જમીનદારો અને ખાસ કરીને તાલુકદારી ગ્રામોમાં તાલુકદારોએ પોતાના ગામની જમીન ખેડુતોને પોતાની જમીન ખેડતા કરવા ધર આપવા મક્કત આપી હોય તેને માટે ભાડું લેવાની જોગવાઈ આ પેટા કલમથી રહેતી નથી. આજ સુધી તો ખેડુતો મરજીના ખેડુતો હતા અને જમીન અગર ધરમાંથી તેમને કાઢી મૂકી શકતા એટલે જમીનદારો ધરયાળની જમીનનું ભાડું લેતા નહોતા. પરંતુ હવે જ્યારે ખેડુતોને કાયમના કરવામાં આવે છે અને જમીનદારોના અધા હકો લઈ લેવામાં આવે છે ત્યારે તેમને ભાડું લેતાં અટકાવવા જોઈએ નહિ.

કલમ ૮

કલમ ૮ [૧] ના બીજા પેરામાં ખેડુતોએ જમીન સુધારી હોય તો Compensation મેળવવા તેઓએ અંગાઉથી જમીનદારને નોટીસ આપી હોવી જોઈએ. આ કલમમાં નોટીસની જોગવાઈ રાખી છે, પરંતુ જમીનદારની સમ્મતિ માટે જોગવાઈ રાખવામાં આવી નથી. આનો અર્થ એટલો જ થશે કે ખેડુત જમીનદારની રજા અગર ઈચ્છા સિવાય ફક્ત નોટીસ આપી જમીનમાં સુધારા કરી શકશે અને વખત આવે Compensation માગી શકશે.

કલમ ૯

ખેડક વારસોને મળવાનો જે પ્રબંધ આ કલમમાં કરવામાં આવ્યો છે તે બ્યાનજી નથી. ખેડક ખેડુતોના વારસોને મળે તેનો અર્થ જમીનદારોના હક કાયમને માટે લઈ ખેડુતોને વંશપરંપરાના હક આપવા એવો થાય છે. ખેડુતોને પહેલાં કંઈ હક હતો નહિ તે તેને વંશપરંપરા માટે આપવામાં આવે છે. ખેડુતોના દીકરા પણ સારી ખેતીજ કરશે એવી કંઈ ખાત્રી નથી અને આ કલમ તો 'expropriation' જે કરવામાં આવ્યું છે. તેને વધારે હાનિકારક બનાવે છે.

પૈરા કલમ ૩

વળી વિધવાને જે ખેડક વારસામાં આપવાનું કરાવવામાં આવ્યું છે તે બ્યાનજી નથી. વિધવા પુનર્લય કરે તો પણ તે હક તેને કાયમ જ રહેશે ને ? અને વિધવાની ખેતી કેવી હોય તેનો ખ્યાલ લાવવા ઝાઝા વિચારની બિલકુલ જરૂર નથી. તો વિધવાને ખેડકના વારસમાંથી બાતલ રાખવી જોઈએ. નહિ-તર જમીનને ધણુંજ નુકશાન પહોંચશે અને નુકશાની પહોંચ્યા પછી જમીન લઈ લેવામાં આવે તો પણ નુકશાન તો કાયમ જ રહેવાનું.

આ કાયદામાં જમીનદારની જમીન બગડે તો તે ખેડુત પાસેથી પાછી લઈ શકે છે તેવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે પરંતુ જમીનના થયેલા નુકશાન માટે જમીનદારને બદલાની કંઈ જોગવાઈ કરવામાં

આવી નથી તે ધણું જ અન્યાયી છે. માટે તેવી જોગવાઈ તેમાં કરવી જોઈએ.

કલમ ૧૧

જો આ કાયદામાં વધારેમાં વધારે નુકશાનકારક કલમ હોય તો તે આ કલમ છે. 'બ્યાનજી ગણોત'નું પ્રાવીજન આ કાયદામાં રાખવાથી કેટલું નુકશાન થશે તે આગળ કલમ ૫ ઉપરની નોંધમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે માટે આ આખી કલમ રદ થવી જોઈએ. વળી મામલતદાર એ દિવાની કોર્ટના ન્યાયાધિશોની માફક ફક્ત ન્યાયનું જ કામ કરતો ન હોવાથી તે નિષ્પક્ષપાત રીતે ન્યાય આપી શકે નહિ તેણે એકઝીક્યુટીવના હુકમોને માન્ય રાખવાના હોય છે. વળી ખેડુત, મામલતદાર જેવા નાના તાલુકા અધિકારી પાસે મોટા જમીનદાર વિરૂદ્ધ ન્યાયની આશા રાખી શકશે નહિ, માટે મામલતદારને સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ પણ 'બ્યાનજી ગણોત' કરાવવાની સત્તા અપાવી જોઈએ નહિ.

ફર્ટ કલાસ સર્પોર્ડનેટ સમજાવેલા ચુકદો છેવટેના કરાવી હાઇકોર્ટનો પવિત્ર ન્યાય લેતાં પક્ષકારોને અટકાવવા તે કોર્ટ રીતે બ્યાનજી નથી. હાઇકોર્ટ એ જ એક એવી સંસ્થા છે કે જ્યાં શુદ્ધ ન્યાયની આશા રાખી શકાય. માટે હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરવાની છુટ આ કલમ રદ ન કરવામાં આવે તો રખાવી જોઈએ.

પૈરા કલમ ૫

પૈરા કલમ (૫) (દ) માં જે પાછગથી બાબતો નક્કી કરવાની પ્રાંતિક સરકારને સત્તા આપવામાં આવી છે તેને બદલે તે બાબતો અંગાઉથી નક્કી થવી જોઈએ.

પૈરા કલમ ૬

પૈરા કલમ ૬ માં એક વખત ચુકદો અપાઈ બધા પછી પણ બ્યાનજી ગણોત સંબંધમાં પાંચ વર્ષની અંદર ફેરફાર માટે ખેડુતને ધણી જ છુટ આપવામાં આવી છે અને તે ગમે તે બહાના નીચે ફરીથી કોર્ટમાં જઈ પહેલાના હકમાં ફેરફાર કરાવી

શકે છે. પરંતુ તેવા હક જમીનદારને આપવામાં આવ્યા નથી. તે તો ફક્ત પોતે જો જમીન સુધારી હોય તો જ ગણોતના વધારા માટે અરજી કરી શકે છે. બીજા કોઈ કારણસર તે ગણોત વધારવા પાંચ વર્ષની અંદર અરજી કરી શકશે નહિ જ્યારે ખેડુતને બધી જાતની છુટ આપવામાં આવી છે. આ ચોક્કસો અન્યાય છે.

કલમ ૧૨

કલમ ૧૨ એક એવી કલમ છે કે જે એક જ માથે સેસ, રેટ, ટેક્સ, અગર કોઈપણ જાતની અગર પ્રકારની સરસ્ત્રી ગમે તો તે કરારથી લેવાતાં હોય અગર ફોર્મથી લેવાતાં હોય અગર તો કાયદા અનુસાર લેવાતાં હોય તે બધાં ખેડુતો પાસેથી તે જ જમીન ખેડુતો હોય તે સંગ્રંથી લેવા તે ગેરકાયદેસર જાહેર કરે છે અને તેને માટે રૂ. ૧૦૦૦) દંડ તરીકે જે તેનું ફર્જ લેવામાં આવે તો નશ્વત તરીકે ફરમાવે છે.

આ કલમ પુરેપુરી અને દેખીતી રીતે રપ્ટ expropriatory છે. આ કલમથી જમીનદારના જમીનના સંજોગ સિવાયના બધા હકો, કરાર, રીત-રીવાજ અગર હવે કાયદાથી પ્રાપ્ત થયા હોય તે કંપિયુ Compensation સિવાય લઈ લેવાય છે અને જે કોઈ જૂલું કરી તે લે તો તેના માટે સખતમાં સખત નશ્વત ફરમાવે છે.

આ કલમ પ્રમાણે આકરીયાત અને પસાયતા જમીનોના ધારણ કરનાર પાસેથી તોકરી લઈ શકાશે નહિ. આ કલમના આધારે ખેડુતોના લાલ માટે ઉધરાવાનું લોકલફંડ જે તાલુકદારો અને ધનામદારો ખેડુતો પાસેથી ઉધરાવી સરકારને આપતા તે ઉધરાવી શકાશે નહિ અને તે જમીનદારોએ પોતાના ખીસામાંથી આપવું પડશે. ભવિષ્યમાં જે જમીન ઉપર કોઈપણ નવા કરો નાખવામાં આવે અથવા હાલનું લોકલફંડ વધારવામાં આવે તે પણ જમીનદારે જ આપવું પડશે. અને ખેડુતો પાસેથી લઈ શકાશે નહિ. આ સિવાય ફળ, જાડ નિગરેના ફર્જ દર લેવામાં આવતા હશે તે પણ લઈ શકાશે નહિ. પરાપૂર્વથી

પ્રાપ્ત થયેલા બધા જ કાયદેસરના હકો ઉપર આ કલમથી ત્રાપ પડે છે, અને એથી સાથે તે બધા હકો છીનવી લેવામાં આવ્યા છે. તે માટે કોઈપણ જાતનું Compensation આપવામાં આવતું નથી. વળી જૂલેયુકે જે કંઈ Personal service જમીનદાર લે અગર તો તેનો તોકર, લાલે પછી તેના ફૂકમ સિવાય, તેની સર્વિસ લે તો જમીનદાર ૧૦૦૦ રૂપીઆ જેવા ભારે દંડને પાત્ર થાય છે. તોફાની અને સ્વાર્થી લોકોને ખેડુતોને સદાવી જમીનદારોને પાયમાલ કરવાનો આ સારામાં સારો રસ્તો છે કારણ કે જમીનદારનો ભાગ ગાડામાં ખેડુત ઘર સુધી મફત નાખી જાય તો જમીનદારનો તે ગુન્હો છે અને તે દંડને પાત્ર કરી શકે છે.

કલમ ૧૩

આ કલમ લેન્ડ રેવન્યુ કોડની કલમ ૮૪ જ માં સુધારો છે. આ કલમથી કલેક્ટરનું ડીરેક્શન લઈ લેવામાં આવ્યું છે અને સરકાર જે પ્રમાણે જે પ્રમાણમાં છૂટ અથવા મુક્તવી રાખે તે પ્રમાણે જમીનદાર પાસે રખાવી શકે તેનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે આનાથી જમીનદારને ઘણું જ નુકસાન થશે અને જમીનની આવક ઉપરજ નબળતા જમીનદારને માટે ગરામ વખતમાં નબલું મુશ્કેલ પડશે. કારણ કે પહેલાના કાયદા પ્રમાણે જે આકાર ૨ રૂપીઆ હોય અને જમીનદાર પાંચ રૂપીઆ લેતા હોય તો આખી છૂટમાં અગર આખી મુક્તવીમાં તે એક રૂપીઆ લઈ શકેતો. આ કાયદા પ્રમાણે તેને પાંચે રૂપીઆની છૂટ અગર મુક્તવી આપવી પડશે અને તોકરીના તથા પોતાના અર્થ માટે બીજા કોઈ જોગવાઈ કરવી પડશે.

વળી ભાગવટી વહીવટવાળાનો પણ આ કલમ હાલ જે પ્રમાણે છે તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. આનો અર્થ એટલો જ થશે કે આખી છૂટ અગર મુક્તવીમાં જે હાખડા તરીકે ૧/૩ ભાગ તેઓ લેતા હોય તો કંઈજ લેશે નહિ અને અડધી છૂટ કે મુક્તવીમાં તેઓ ફક્ત ૧/૬ ભાગ લઈ શકશે. એક

તો વર્ષ ખરાબ હોય ત્યારે ભાગ પણ ઓછો આવે અને તેમાં ધણી આ કલમ. આવા જમીનદારોની સ્થિતિ રહેજે કદાચ શકાય તેમ છે.

કલમ ૧૫

આ કલમથી ખેડુતોના કાયદા અગર રૂઢીથી પ્રાપ્ત થયેલા હકો કાયમ રાખવામાં આવ્યા છે. આનો અર્થ એ થશે કે જમીનદારીના હકો પગાવી લેવામાં આવ્યા છે અને ખેડુતોના હકો કાયમ રાખવામાં આવ્યા છે આ દેખીતો અન્યાય છે. વળી ખેડુતો આ કલમનો આધાર લઈ જમીનદારોના eviction વિગેરેના દાવાઓ ધણી જ લંબાવી શકશે અને તે રીતે આ કાયદો ખનાવનારના હેતુ નિષ્ફળ કરી શકશે.

કલમ ૧૬

કલમ ૧૬ માં રૂઢિ અનાવવાની સત્તા ગવર્નમેન્ટ સાથે રહેવી જોઈએ નહિ અને કાયદા સાથે રૂઢિ પણ તૈયાર થવા જોઈએ.

(૨) જ પાકના ભાગ સંબંધી જે નિયમો લગવાના હોય અને જટિલો ભાગ લેવાનો હોય તે નક્કી થવું જોઈએ આ રીતની સત્તા પ્રાન્તિક સરકાર પોતાની પાસે રાખે તો પાછળથી તેના દુરુપયોગ થઈ શકે છે અને જમીનદારોને પાયમાલ કરી શકે છે.

(ક) આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે વ્યાજબી સાંચ કરાવવાની બીજી હકીકતો પણ અગાઉથી નક્કી કાયદામાં જ થવી જોઈએ.

(ઙ) પહોંચ કેવી રીતે અને કયા ફોર્મમાં આપવી તે પણ કાયદામાં જ મુકાવું જોઈએ. જ્યાં ઉપરની બાબતો ઉપર ટીકા કરવાનું અને પ્રોટેસ્ટ વિગેરે કરી સત્ય હકીકત લેણરલેયરોના ખ્યાનમાં લાવવાની તક દરેક પક્ષને રહી શકે.

કલમ ૧૭

કલમ ૧૭ (૨) જે લેન્ડરેવન્યુ કોડની ૮૮ થી ૯૪ કલમો રદ કરે છે તેથી જમીનદારો તથા ખેડુતો બંનેને ઘણું જ નુકશાન થશે. કારણ કે ખેડુત પાસેથી વેપારી પોતાના માગણા પેટે બધો માલ લઈ જતો

હશે તો તેને અટકાવી શકશે નહિ અગર તો ખેડુતને તેનો માલ વેંચી નાખતો અટકાવી શકશે નહિ. પરિણામ એ આવશે કે ૧૫ મી મે સુધીમાં તે તેના પૈસા ભરી શકશે નહિ અને તે જમીનમાંથી દૂર કરાવવાને પાત્ર થશે. જમીનમાંથી દૂર થતાં ખેડુત પાયમાલ થઈ જશે અને જમીનદારનું માગણું નિષ્ફળમાંથી કંઈ બાકી નહિ રહ્યું હોવાથી વસૂલ થશે નહિ અને જમીનદાર પણ પાયમાલ થશે.

વળી જમીનદાર eviction અગર કબ્જે મેળવવાનો દાવો લાવે તે પછી પણ બે ત્રણ વર્ષો કબ્જે લેતાં પસાર થઈ જશે. આવા સંજોગોમાં ખેડુત પોતાની નિપજ ખર્ચો નાખશે અને જમીનદારને કંઈ મળી શકશે નહિ. આ સંબંધી પણ ગોઠવણ થવી જાઈએ.

દરેક રીતે વિચાર કરતાં જણાશે કે ૮૮ થી ૯૪ મી કલમો લેન્ડ રેવન્યુકોડમાં છે તે વ્યાજબી રીતે જ મુકવામાં આવી છે અને તે ૨૬ થી જોઈએ નહિ. આ કલમો નીચે અપાયેલી સત્તાનો દુરુપયોગ થયાના કોઈ દાખલા નથી અને દુરુપયોગ થાય તો તે અટકાવવાને તેમાં પુરતી સત્તા છે. આ કલમો ધણી લાંબા વખતથી છે અને તેના સિદ્ધાંતની ઉપયોગીતા મોક્ષ સાબીત થઈ ચુકી છે ખેડુતોના તેમના જ હિતમાં આને રાખવાની જરૂર છે. કારણ કે જમીનદારને જે પોતાના માગણા માટે ખેડુતને કોર્ટમાં લઈ જશે પડશે તો એક તો ખર્ચાનું ખર્ચ તેના ઉપર ચડશે તે સિવાય તેની હેરાનગતિ પણ વધશે. વળી તે અટલો બધો દહેણદાર વાણીઆઓથી કચરાયેલો છે કે તેનો માલ લઈ જતો રાકી શકશે નહિ અને તેની પાસે જમીનદારનું ગણાત આપવાને કંઈ રહેશે નહિ. પરિણામ એ આવશે કે તેને જમીન ખાલી પડશે અને જમીનદાર પણ પાયમાલ થશે. સરકારને જે એમ લાગતું હોય કે આ કલમો નીચેની સત્તાનો દુરુપયોગ થાય છે તો એક નશ્વતની કલમ ઉમેરી શકે છે પરંતુ કલમો જ રદ કરવી તો કોઈ રીતે સલાહ ભરેલું નથી.

ભાવનગર સ્ટેટ રેલવેનું પહેલું ટાર્મિન્ટેબલ

સૌથી પહેલાં કાઠિયાવાડમાં ભાવનગર રેલવેનો વ્યવહાર શરૂ થયો છે. એ વખતે આ રેલવે ભાવનગર ગોંડલ રેલવે નામથી ઓળખાતી. અને શરૂઆતમાં માત્ર એક જ વખત ગાડીઓની આવ જાયતી હતી. એ વખતનાં રેલવેને આવવા જવાનો વખત, બાકાતના દરો વગેરે અણુવા જેવાં હોઈ અમે આ નીચે આપ્યાં છે. અને રેલવેના વિગતમાં રસ લેતાં માણસોને કાંઈ નહીં તો તે આનંદ વનક તેો થઈ પડશે. "દેશી રાજ્ય"માં પહેલાં આ રેલવેનો આદ્યન ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ થયો છે એ નગરે પણ, આ સફાકત ઉપયોગી સાધ એવી છે.

ભાવનગર ગોંડલ રેલવેના વખત વગેરેનો કોડો.

સને ૧૮૮૧ ની ૧૯ મી જાનેવારીથી તે યીજી હુકમ થાય ત્યાં મુધી. *

કોડો. ૧

ક્રમસંખ્યા (માઇલ)	સ્ટેશનો	કાઠિન મીકરડ	ભાવનગર રેલવેના ભાગ		
			૧ કલામ	૨ કલામ	૩ કલામ
	ભાવનગર હોડે છે.	સવાર ૬ મી.	૨૦	૨૦	૨૦
...		૪-૦			
૨	મોન્ડી	૪-૭	૦-૨-૦	૦-૧-૬	૦-૦-૬
૬૧	પરતેજ	૪-૩૦	૦-૭-૦	૦-૪-૬	૦-૧-૩
૧૩	શોફોર	૪-૫૨	૦-૧૩-૦	૦-૮-૬	૦-૨-૩
૧૭	સોનગઢ	૫-૨૫	૧-૨-૦	૦-૧૨-૦	૦-૩-૦
...	મણોમિડા
૩૧	મોળા જંકશન	૬-૨૭	૧-૧૫-૦	૧-૪-૬	૦-૫-૩
...	ઉજ્જવલ
૪૬	નોંઝાગા	૭-૩૪	૨-૧૪-૦	૧-૧૪-૬	૦-૭-૬
...	વાંદામણ
૫૭	બોટાદ	૮-૨૬	૩-૧૦-૦	૨-૬-૬	૦-૬-૬
૭૧	રાણપુર	૯-૨૭	૪-૭-૦	૨-૧૫-૬	૦-૧૨-૦
...	કુંડલી
૮૧	સુડા	૧૦-૧૩	૫-૧-૦	૩-૬-૦	૦-૧૩-૬
૮૫	લોંઝી	૧૦-૪૪	૫-૮-૦	૩-૧૦-૬	૦-૧૪-૬
...	ખારવા
૧૦૦	વડાણ સ્ટેશન	૧૧-૩૮	૬-૪-૦	૪-૨-૪	૧-૦-૬
૧૦૪	વડાણ જંકશન કોંપાનગ	૧૧-૫૦	૬-૮-૦	૪-૫-૬	૧-૧-૬

* દરેક સ્ટેશને મહાત્મ ટાર્મિ રાખવામાં આવ્યો છે. જે આપણાથી અધીક કલાક આમગ છે.

દુરપક્ષો (માઈલ)	સ્ટેશનો	અપ મીક્રેડ	વહવાણ જંકશનથી ભાડું		
			૧ કલાસ	૨ કલાસ	૩ કલાસ
...	વહવાણ કાંપ છોડે છે.	અચોરના			
૩૧૧	વહવાણ શહેર	૧૨-૧૫	૩૦	૩૦	૩૦
...	ખારવા	૧૨-૩૨	૦-૪-૦	૦-૨-૬	૦-૦-૬
૧૬૧	લીંબડી
૨૨૧	સુડા	૧-૧૮	૧-૧-૦	૦-૧૧-૬	૦-૩-૦
...	કુંડલી	૧-૫૪	૧-૭-૦	૦-૧૫-૬	૦-૪-૦
૩૩	રાણપુર
૪૬૧	ખોટાદ	૨-૩૫	૨-૧-૦	૧-૬-૦	૦-૫-૬
...	ખાંહાંમણ	૩-૪૧	૨-૧૫-૦	૧-૧૫-૬	૦-૮-૦
૫૮	નીગાળા
...	ઉજળવાવ	૪-૩૮	૩-૧૦-૦	૨-૬-૬	૦-૬-૬
૭૩	ધોળા જંકશન
...	સણોસરા	૫-૫૨	૪-૬-૦	૩-૦-૬	૦-૧૨-૩
૮૬૧	સોનગઢ
૯૧	શીહોર	૬-૫૨	૫-૭-૦	૩-૧૦-૦	૦-૧૪-૬
૯૭૧	વરતેજ	૭-૧૩	૫-૧૧-૦	૩-૧૨-૬	૦-૧૫-૩
૧૦૨	ધરેચી	૭-૪૨	૬-૨-૦	૪-૧-૬	૧-૦-૬
૧૦૪	ભાવનગર	૮-૫	૬-૬-૦	૪-૪-૦	૧-૧-૦
		૮-૬	૬-૮-૦	૪-૫-૬	૧-૧-૬

શાખા—ભાવનગરથી ધોળા જંકશન ચઢતે ધોરાજી સુધી.

દુરપક્ષો (માઈલ)	સ્ટેશનો	ડાઉન મીક્રેડ	ભાવનગરથી ભાડું		
			૧ કલાસ	૨ કલાસ	૩ કલાસ
૩૧	ધોળા જંકશન છોડશે.	સવારના			
...	નળીયા	૬-૩૦	૧-૧૫-૦	૧-૪-૬	૦-૫-૩
૪૫૧	ઢસા
૫૫	લાકી	૭-૩૧	૨-૧૪-૦	૧-૧૪-૬	૦-૭-૬
...	અડતાલા	૮-૧૭	૩-૭-૦	૨-૪-૬	૦-૬-૩
૬૬	ચીતલ
...	લુનીધર	૯-૪૦	૪-૨-૦	૨-૧૨-૦	૦-૧૧-૦
૮૩૧	કુંકાવાવ
૯૦૧	ખાખરીઆ	૧૦-૨૬	૫-૪-૦	૩-૮-૦	૦-૧૪-૦
...	વાવડી	૧૦-૫૭	૫-૧૧-૦	૩-૧૨-૦	૦-૧૫-૩
૧૦૬૧	જેતપુર
...	જેતલસર	૧૨-૧૦	૬-૧૧-૦	૪-૭-૬	૧-૨-૦
૧૧૬૧	ધોરાજી આવી પુગશે.
		૧-૨	૭-૮-૦	૫-૦-૦	૧-૪-૦

ભાવનગર સ્ટેટ રેલવેનું પહેલું ટાઇમટેબલ

કોડો ૪.

ક્રમક્રમ (માઇલ)	સ્ટેશનો	અંપ મીકરડ	ધોરાજીથી લાડું		
			૧ કલાસ	૨ કલાસ	૩ કલાસ
...	ધોરાજી ઊડશે.	સવારના	-	-	-
...	જેતલસર	૧૧-૧૫	૩૦	૩૦	૩૦
૧૩	જેતપુર
૧૩	જેતપુર	૧૨-૫	૦ ૧૩-૦	૦-૮-૬	૦-૨-૩
...	વાવડી
૨૬	ખાખરીઆ	૧-૧૨	૧-૧૩-૦	૧-૩-૬	૦-૫-૦
૩૬	કુંકાવાવ	૧-૫૦	૨-૪-૦	૧-૮-૦	૦-૬-૦
...	લુણીધર
૫૩	ચીતળ	૩-૫	૩-૬-૦	૨-૪-૦	૦-૬-૦
...	અડતાલા
૬૪	લાડી	૩-૫૭	૪-૧-૦	૨-૧૧-૬	૦-૧૧-૦
૭૪	દસા	૪-૩૮	૪-૧૦-૦	૩-૧-૬	૦-૧૨-૬
...	ખગીઆ
૮૮	ધોળા જંકશન આવી પુગશે	૫-૩૬	૫-૬-૦	૩-૧૧-૬	૦-૧૫-૦

ઈડરના માણ નાયબ દીવાન ડાહ્યાભાઈ નાથાભાઈનું

ટુંક જીવનચરિત્ર

(લે. જીનો નાકર)

તેઓનો જન્મ એક ગરીબ, પણ ધાર્મિક માતા પિતાને ત્યાં થયો હતો. ત્રણ ભાઈઓમાં તે વચેટ હતો. મોટા પબ્લીકવર્ક્સ ખાતામાં સરકારી અમલદાર હતા. નાનો ભાઈ ઈડરમાં જ મહારાજા કેસરી-સિંહજીનો અંગત કામદાર હતો. આ ડાહ્યાભાઈનું લાડ નામ લાભાઈ હતું. ગામડી શાળાથી માંડી ગુજરાતી પુર થતાં, એમ જણાયું કે તેમનું મગજ ગણિતમાં તીવ્ર હતું. તેઓના સહાધ્યાયીઓ ગણિત શીખવાને તેમની પાસે આવતા, તેમને ગ્રેમપૂર્વક ધીરજથી તે શીખવતા. સ્વભાવે શાન્ત અને આત્મા-લક્ષ્મી તેથી કુટુંબમાં તેમજ શાળામાં તે ધણા પ્રિય થયા. મોટરાઓ તેમની માને કહેતા કે તમે તો ડાહ્યાનું નામ પાડતાં જુદાં નથી. તેનામાં ભને શોભાવે એવા ગુણો છે. ભાઉસાહેબ દેસા-ના કુટુંબમાં પણ તે વડાલા થઈ પડ્યા હતા. ભાઉસાહેબે તેમના પિતા નાથાભાઈ દશીયાભાઈને લાકડાં આપી કે ડાહ્યાને ઇંગ્લેન્ડ લખાવે. નાથા-જાઈએ કહ્યું પૈસાની તાણ, અને ઇંગ્લેન્ડ લખાવવાનું કેમ અને? ભાઉસાહેબે આગ્રહ પૂર્વક કહ્યું કે, તેને ખનતી મદદ અને ઉત્તેજન મળશે, વળી છોકરા હોંશીયાર છે, તેથી રોકાવરણીય પણ મેળવશે. માટે હિમ્મત રાખવી. ખરેખર તે પ્રમાણે જ થયું. પ્રથમ તેમને દર માસે આઠ આના પ્રમાણે રોકાવરણીય બંધાઈ. તે સમય એવો હતો કે એક પૈસાની કમા-ણીની પણ કીંમત ગણાતી. તેમની માતા એટલાં રાજ થયાં કે પડોસીઓને તે કહેવા લાગ્યાં, “જુઓ મારા ડાહ્યો દર મહીને બેસી પૈસા કમાતો થયો!” તે વખતમાં તેટલી કમાણીની પણ બહીસારી હતી.

ડાહ્યાભાઈએ ઇંગ્લેન્ડ ઐંગ્લો શાળામાં પાંચમા ધોરણની દાર્શનિક પરીક્ષા પસાર કરી, એટલે તેમનાં તો બહુ વખાણ થવા લાગ્યાં. ગણિત એવું સાફ હતું કે, આગળ ઉપર ગ્રેજ્યુએટ થવાની ઉમેદવારી ધરા-વનારા પણ તેમની પાસે ગણિતનો વિશય શીખવા આવવા લાગ્યા.

હવે આગળ ઉપર ડાહ્યાભાઈએ શું કરવું એ સવાલ ઉભો થયો. તેમના મોટાભાઈ કાશોભાઈ જે પુના કોલેજમાં ઓવરશિયર ક્લાસમાં પસાર થઈ આવ્યા હતા, તેમણે ડાહ્યાભાઈને પણ પુને મોકલ્યા. તેઓના પુના કોલેજના સાધ્યામી મિત્ર ધીરસદના અમીન ઝવેરભાઈ નાથાભાઈ હતા. આ બંને સમ-સ્વભાવી હોવાથી એક બીજાને અભ્યાસમાં મદદ કરતા. ઓવરશિયર ક્લાસની ટર્મો પુરી થતાં પરીક્ષા થવાની તૈયારીનું વાંચન આ બંને કરતા હતા. તેવામાં મહીકાંડો પે. એ. કર્નલ લીજટ સાહેબને એક સર્વે-યરની જગો પુરવાને લાયક ઉમેદવારની જરૂર હોવાથી એન્જિનિયરીંગ કોલેજના તે વખતના પ્રિન્સીપાલ કુક સાહેબને તાકીદનો પત્ર લખ્યો. પરીક્ષા થવાને બે માસની દેર હતી, તેથી કુક સાહેબે પરીક્ષા બાદ મોકલવાને ઉત્તર લખ્યો. કર્નલ લીજટ સાહેબને વીલાયત રજા ઉપર જવાનું હતું. તે અવલ સર્વેયરને નીચી એક જીના સીમાડાની તકરારી જમીનનો નકશો કરાવવાનો હોવાથી ફરી કુકને આગ્રહ પૂર્વક લખ્યું. તેથી ઓવરશિયર ક્લાસમાં પુછતાં ડાહ્યાભાઈ ઉભા થયા. કુક સાહેબે ડાહ્યાભાઈને દરેક વિષયમાં તપાસી છેવટની પરીક્ષા પાસ કર્યાનું સર્ટીફિકેટ લખી આપ્યું, અને તેમને સાદરે લીજટ સાહેબ પાસે મોકલ્યા.

ઠાણાભાઈએ લીજટ સાહેબને પણ મુલાકાતમાં જવું સંતોષ આપ્યો. પુરવાની જગો ૩. ૭૫)ની ખાલી હતી તે ૩. ૬૦ ઠેરવી તેમને આપી અને આજળ ઉપર વધારે આપવાની આશા આપી. ઠાણાભાઈએ ખુશી થઈ તે સ્વીકારી, પોતાનું કામ ચાર કંઈ તેમાં સાહેબને સંતોષ આપ્યો તેથી પરેડું વરસ પુર થતાં ૩. ૫ નો વધારો આપ્યો.

આ વખતે ઈડર મહારાજ કેસરીસિંહજીની સગીર ઉમર હોવાથી રાજ્ય જતીમાં હતું તેનો આજ રાવ બહાદુર ઝોત્તવરામ મીકારામ સુરતના કાચરથ ગૃહસ્થ પાસે હતો. રાજકાર્ય પ્રસંગે તેઓ સાદરે કર્ન. લીજટની મુલાકાતે આવ્યા. ત્યાં ઠાણાભાઈને સાહેબ બહાદુરે તેમને ઓળખાવ્યા, અને કહ્યું કે આ નવો સર્વેચર નડિયાદનો વતની છે. ઝોત્તવરામે ઠાણાભાઈ સાથે વાતચીત કરતાં, કાશીભાઈના તે ભાઈ છે એમ જાણતાં જ સાહેબ બહાદુરને કહ્યું કે સારા માણસ હાથ આવ્યો છે. તે કુટુંબથી હું વાંકે છું. ઠાણાભાઈને તેમણે કહ્યું કે સીમાડાના કામ પ્રસંગે ઈડર નજીક આવો ત્યારે મળજો. તેથી ઈડર આવવું જવું થયું.

વળી નેજા એવો બન્યો કે ઈડરમાં બાંધકામ તેમજ સર્વે કરવાનું કામ એક જણ કરતો હતો, તે જગો ખાલી પડવાથી ઠાણાભાઈની આ જગો માટે ઈડર તરફથી માંગણી થઈ. ઠાણાભાઈની ગડતી ચાલુ છે એમ જાણી સાહેબે પણ જવા રજા આપી. આ પ્રમાણે ઈડરની નોકરી શરૂ થઈ. મહારાજ કેસરીસિંહજીને તેમનાં માતા ઝાલીજીએ ઈડરમાં અંગ્રેજ કેમલણી આપવા ચાર કુદળ શિક્ષક રાખ્યો હતો. કારણ તે ધાર્મિક વૃત્તિનાં હોવાથી રાજકુમાર કોલેજના શિક્ષણથી સંસ્કાર બગડે છે એવી તેમની માન્યતા હતી. મુંબાઈના એક ગવર્નર તાકડે સાદરાની મુલાકાતે આવ્યા. ત્યાં મહીઝાડાના રાજા-મહારાજને મેળાવડો ચલે. મહારાજ કેસરીસિંહને પણ તેમના આસી. પો. એ. ઝોત્તવરામભાઈ સાથે જવાનું થયું, ત્યાં ગવર્નરની જનાબમાં સર્વ પોત પોતાના ધોડા ઉપર બેસી ગયા હતા. મહારાજ કેસરીસિંહ પણ થોડા

ઉપર બેસી પાછળ બે માસિસ સાથે રાખી ગએલા હતા. મુલાકાત થતાં મહારાજ કેસરીસિંહનો વૈરો આવ્યો. ત્યાં તો મહારાજને ઠાકમાંથી જરીવાણી મોસાક અને હીરામણિક પહેરેલાં થોડાં પાછળ બે સોંછરો બંને પાણુની દેશી સોડવાની ડળીની અણીએ પકડેલ બેતાં, કંઈક ભુદી જ અસર થઈ, અને ઝોત્તવરામે પાનગીમાં બોલાવી કહ્યું કે, તેમના મહારાજને હજુ થોડે બેસતાં પણ આવડતું નથી એમ જણાય છે, માટે રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ માટે મોકલી દેવા. આ તો ગવર્નરનું ફરમાન. તેમનાં માતાને થયું માઠું લાગ્યું, પણ ઉંચે તેમના ખાનગી શિક્ષક મી. ગુંદેરીયા સાથે રાજકોટ મોકલ્યા. તે વખતે કોલેજના પ્રિન્સીપાલ મી. મેકનોટને હતા. મહારાજનું સુંદર વદન અને સુકામળતા નોંધ મિ. મેકનોટને અને તેમના ખાતું બહુ ખુશ થયાં. પોતાની માતાથી ઈડર છોડી આવવું પડ્યું તેથી પ્રથમ તો થોડા દિવસ ઉદાસી જણાયા મિ. મેકનોટને. તેમને કાચક સ્વભાવના કોલેજમાં બહુતા બે સારા સાથીઓ આવ્યા. તેમાં વાંસદાના મહારાજ પ્રતાપસિંહ અને બીજા એક, કાઠિયાવાડ પેટ્ટીના હતા. મહારાજ કેસરીસિંહનું સ્થુળ શરીર તેથી ઘોડાની સ્વારી કરતાં ઘોડાગાડીની સ્વારી તેમને પસંદ હતી. મેકનોટને પણ ફીકટ વગેરે સખત કસરતોની માથી આપી, સવાર રાંજ ઘોડાગાડીમાં બેસી ફરવા જવાની તેમજ સાથે સાથે પગે ચાલી સરકસ રોડ ઉપર ફરવા જવાની છટ આપી. મિ. ગુંદેરીયાના શિક્ષણથી તેઓ અંગ્રેજ નિમંત્રે વગેરે બહુ સારા લખતા. ને કે અંગ્રેજ વાતચીતમાં જરા લજમરસત થતા મિ. ગુંદેરીયા સરકારી નોકરીમાં હોવાથી મુક્ત પુરી થતાં, રીવર્ટ થયા. તેમની જગ્યાએ ઝોત્તવરામે પોતાના રટાકેમાં અંગ્રેજ ક્લાર્ક મિ. ગીરધરલાલ હીરાલાલ અમદાવાદના વતની જૈન હતા. તેમને ઝાલીજીની સમિતિ મેળવી મોકલ્યા. તેઓ પણ થોડાં મુક્ત રહી સગીનમાં કારભારીની જગ્યાએ ગયા. પાછી જગો પુરવાની આવી. હવે થોડાં મુક્ત કોલેજમાં રહેવાનું હોવાથી

મહારાજાએ ડાહ્યાભાઈને સુસામ્યા તરીકે એકલવા સારૂ ત્રાગણી કરી. તેથી ડાહ્યાભાઈ રાજકોટ ગયા. એકતોટતે ડાહ્યાભાઈને સ્થિતિના વિષય ઉપર આસ પાંત આપવા સુચયું. એટલે મહારાજાને ડાહ્યાભાઈએ હિસાબ રણવાની આસ હુકી રીતીઓ સીખવી. તેમ યુક્તીકામાં સરસ કુસીઓ ખતાવી, તેથી મહારાજા પણ ડાહ્યાભાઈથી રાજ્ય થયા. બીજા કોલે જમાં ભણતા રાજકુમારો ડાહ્યાભાઈની સ્થિતિના વિષયની કુશળતાનો લાજ લેવા લાગ્યા. તેમાં મોરચી કુમારથી હરભમણ અને મહારાજાજીવર પણ હતા. તેમની સાથે તેમના મારતર મિ. મધુરાદાસ હતા. તેઓ અવકાશમાં વધીવાતનાં પુરતકા જાંચતા. મહારાજા કેસરીસિંહે ડાહ્યાભાઈને પણ મધુરાદાસ સાથે વધીવાતનાં પુરતકા વાંચવા સુચયું. તે પ્રમાણે તેમણે વાંચવા માંડયું.

સને ૧૮૮૦ ના વરસમાં ડાહ્યાભાઈનો નાનો ભાઈ છાંભાઈ મેટ્રીક પાસ થયો. પ્રથમ તેને રાજકોટમાં નાઈલસની બલામણુથી વાંસદા રાજ્યમાં ફોર્મીસા ટિચર તરીકે દાખલ થવાનો ભેગ બન્યો. તે બખતે છાંભાઈની ઉમર વીસ વરગની હતી. વાંમદામાં સુમારે દોઢ વરસ તોફરી કરી એ ઈંડરની તોફરીમાં જોડાયો. આ પ્રમાણે બન્ને ભાઈ ઈંડરની તોફરીમાં સાથે રહ્યા.

મહારાજા કેસરીસિંહજીને રાજ્યનો ચાર્જ ગળતાં રાવસાહેબ હરિદાસ દીવાન તરીકે આવ્યા. પો. એ. ફર્નલ પણ હાલિસતા હાથે ખરીતો આપવાનો કર્યો. ફર્નલ પણ હાલિસે, ડાહ્યાભાઈને હાથમની નહી ઉપરતો 'કો લેવલ ઓજ'નું કામ ત્વરાથી પુર કરવા સુચવવામાં આવ્યું, અને એમ કહેવામાં આવ્યું કે મહારાજાને ખરીતો આપવા ઇડર આવું ત્યારે મારી મારી તે સુલ ઉપર પસાર થવી જોઈએ, કુદા વખત સ્પરે કેટલીક પ્રતિકુળતાઓ છતાં પુલનું કામ પુર કર્યું. ડાહ્યાભાઈને આમાસી આપી. આથી મહારાજા કેસરીસિંહજીને પણ સંતોષ થયો. ડાહ્યાભાઈને કાવદાના સવૂલતમાં સુધારાનું બને તે માટે મહારાજાએ તેઓના સેન્ટનિયર તરીકેના કામ સાથે સેકન્ડ ક્લાસ મેલ.

રેલ્વેનો ડાકર આપ્યો. આગળ ઉપર સ્પસતબર તાલુકાના મામલતદાર, ખમ્તી ચેમ્પુ સોફીસર, ખમ્તી કોર્ટ અધિકારી રજા ઉપર ગય ત્યારે તેનો ચાર્જ એમ બધાં ખાતાનો અનુભવ મળ્યો. એક પ્રસંગ ઉપર તેમની પાસે ત્રણ ચાર અધિકારીનો ચાર્જ હતો. ત્યારે મહારાજાએ વિનોદમાં કહ્યું, "ડાહ્યાભાઈ તમે તો હાલમાં ગહુ બોજદાર અને ભારખંમ થયા લાગો છો." ડાહ્યાભાઈએ પણ તેને હાજતો જવાબ આપ્યો કે "આપ માનિકના આ 'મકળીયા' માડામાં બોજતો વધારે થયો છે, પણ તેની 'હડી' રણબંકા મોડાડના લુણથી બંધાઈ છે, તે હક કરી ખારી ત્યાં સુધી ભય શો." ડાહ્યાભાઈના ઉપર આ પ્રમાણે 'ચારે હાથ' પણ તેઓ પોતે તેનાથી કુવાઈ જતા નહોં કારણ તેમને જ્ઞાન હતું કે "ચોગી, રાજા, સ્પસતબર જળ તેનો નહોં વિશ્વાસ." આ ઉપાણે ખ્યાતમાં રાખી વર્તન કરતા. દેશી રાજ્યોમાં રાજાની કૃપામાં મહાલતા ધણુ જણોને ઉઘાડે પ્રગે ચોલીસ કલાકમાં ફર હોડી જવું, એટલાં ખડકસીયાં અજ્ઞાનાં જોઈએ તેટલા દાખલા મળી આવે! ડાહ્યાભાઈને હીરાન સ્ત્રીભાઈના રખતમાં ક્રહો પ્રતિકુળ થતા જણાયા. આંધકામનો વધારો થયો છે તેથી એક બીજે પ્લજ નેર મહારાજાની સરવાનગી મેળવી જોડાવ્યો. ખટાટી સ્વભાવ હોવાથી ડાહ્યાભાઈને હાથે મૈયાર થયેલાં આંધકામમાં છીદ્રો બોળવાનું શરૂ થયું. હોસાથ ક્ષેત્રયા, પણ કષ્ટ વળ્યું નહોં. છતાં રાજાઓ અને દીવાનોના સરજ્જદાન હાથ તેઓ વારંવાર કાનભભેરે, તેમ ડાહ્યાભાઈના કેમમાં પણ થવા લાગ્યું એટલે ડાહ્યાભાઈ ચેતી ગયા. તેમણે રાધિતપુર રાજ્યમાં સેચન જગતી જગોનો જોડાર મેળવ્યો. તે લગ મહારાજા પાસે ઇંડરની તોફરીથી છુરા થયા અરજ કરી. મહારાજા પ્રથમ તો ડાહ્યાભાઈ ઉપર તપી ગયા પણ ડાહ્યાભાઈનો રવભાવ ગળે 'પોય મહીનાનું પાણી!' ગઈ હકોક્ત ધીમેથી કહી મહારાજાને ચાન્ત કર્યા. મહારાજાએ કહ્યું, "તમે શા માટે ગભરાયા? સ્ત્રીભાઈ પણ મારા તોફર છે! તમને

“ખશ” કહેનાર ડાહ્યું છે? પગારમાં વધારો! લેખકને તો હું આપવા તૈયાર છું; પણ તમેને જ્યાં દેનાર નથી.” ઉપર પ્રમાણે ડાહ્યાભાઈનું મન શાન્તપન કરી રાધનપુરની નોકરીનું માંડી વળાવ્યું.

થોડી સુસ્ત પછી સુમીભાઈને જુજાં બંધામું થયું; અને ખીમ્લ દીવાન આવ્યા. ખીમ્લે બાઈ મંડાઈ; ખાઈમાં જેમ ‘રામ’ અને ‘વંદના’નો મહેરો સીધાં અને આંડાં અવળાં ચાલે તેમ રાત્રત્રમી પથ્થર ખીમ્લેનો ખેલ છે. તેમની દારૂદત્ત કથિતલી યોની કુશળતા ઉપર છે. ઈડરમાં મંદારામ કેસરીસિંહજીના અંમલગી સાત દીવાન બદલાયા. પુરાણમાં ગવાતાં મનપનશે જેમાં વિચિત્ર ચિત્ર! તેમ આ દીવાનોનાં કારભાર સમયે પણ જુજાં જુજાં રૂપ ધારણ કરે, છતાં મંદારામ કેસરીસિંહજી તો તેનાં તેજ દયામાં બંધાર અને ધર્મનું પુતળું! રક્ષક જેમ શતાંતી સાથે રાતો અને કાળાની સાથે કાળો દેખાય તેમ કારકીદી પણ તીરાણાવ આવીલાલને પામે. ખરી કાઈ વખત “કુંગે કાષ્ઠધંટા”ની માફક થાય! કાઈ વખત એજન્સી તરફથી તેમ ચતાં રક્ષણ થાય; અને કાંતો ‘લક્ષણી’ હજુ સુધી રાગજો બીમદરમિયાનગીરીની સરકારની રોજનીતિની કુટા નીચે “આપણું” સત્તાની અંધામતી ઈચ્છે છે! પણ ઉતારણી (હોળી)ની મજા કદ તરફ દબે છે તે તો! બાળોને હાથ! પ્રાર્થના છે કે તેમને હોળીનાં “નાજીયેર” થતાં પ્રજા! ખચાવે!

ડાહ્યાભાઈને ઈડરની આવી ચિત્રિચિત્ર દશામાં પમાર થયું કંઈક હલતું. પણ પ્રજા કૃપાથી જેજે વિધો આવે તે સદન કરી લેતા. તેમાં હુણ દરાખી ન થવાય એ તરફ મુખ્ય લક્ષ રાખતા. ઈડરની આદિ આવી પડી ત્યારથી તે સર પ્રતાપની નીમણૂક થતાં સુધીનો તો ખરો વખત કસોડીનો હતો. ગાદી મટે જુજા જુજા દાવેદારની ધમાક, એડમીનીસ્ટ્રેટરોનાં મંતવ્યો, રાણીરાજવીકનાં રજવાસમાં રાગદેવ આદિ અનેક પ્રકારનાં રંગદંડ બમ્યા. કેસરીસિંહજીનો સંગવ અને સરપ્રતાપનો સમય સરખાવતાં ઉત્તર-દક્ષિણ જેવો

સમન્વય! એકોતો ખાંતુ ખીમ્લે લેવું લેવું એવી અને ખીમ્લેનો કેવળ “લશ્કરી કંડાખાઈ” તેમજ પથ્થરનું અને દોષ અને બંધાઈ છોડો નેતાર અને વાત ડાહ્યા હોય તે ગમે તેવી સ્તુતિ નહિ કરી તેઓ તો કહે છે કે એકની આંતરની ઘટ્ટોડો પાર ન આવે! અને આ ખીમ્લેના ઘંટા નારે તો રોજ વાળો! ખું ખરે! પણ જેને રોજ ચંચાવવાનું માથે આવે છે; તેના વીકટ માર્ગોમાં આજે મોને ચીપે એક એજન્સી કવિએ કહ્યું છે કે “Uncanny lies the Head that wears the Crown” માટે ટીક કરવી રાજને સહેલી લગી છે.

સર પ્રતાપ મોડી મારવાડમાંથી નાની ઈડરની મારવાડમાં રોજ કરવા આવ્યા! સાથે તેમનાં સર દારો મુશ્કેલીઓ અને મરજીનો પણ આવ્યાં જુજાં તંત્ર ઉપર વિશ્વાસ થોટ નહિ એ સ્વાર્થવિદ છે તેથી પોતાની સાથેનાઓને ગાંધવા માંડ્યાં. અર્ધ ખાના બળબળી ઉડ્યાં, ઘણાંએને રૂઝ અંતીમાં મોંઘે થોડા જ ગણ્યા ગાંધવા દફતરના તેમજ રોજવહી વટના વકિફાર રહ્યા. તેમાં ડાહ્યાભાઈ પણ ટક્યા. કંપાણીરાવ જેડા અડી દીવાન, જેને રૂ. ૮૦૦ પમાર મળતો દનો તે સાલવા લાગ્યો. કયા જાત છત્તા બારી તનખા! દોહન, (દત્તમહારાજ કુમાર), દીવાન નકો દફતર હાથ કરો ઔર ખંનુ રક્ષત દો! કુકમનો અંમલ તુરત થયો. કંપાણીરાવ ગયાં, પણ મહારાજ કુમાર તે દીવાનનું કામ કેવી રીતે કરે, સવાંડે ઉઠ્યો થયો. “ડાહ્યાભાઈ! તમે દીવાન કામથી દોહનકું તારીમ દો.” આમ ડાહ્યાભાઈને ભાનં તો વધ્યો, પણ સુરો વચ્ચે સોપોરી જેવી દશાં દફતર તેમજ તુમોરો શુન્નચોતી ભાંધામી હતું એજન્સી સાથેનાં લખણોમાં કેટલોકે ભાગે અર્કેશમાં સર પ્રતાપ પોસે જવાનો વખત નહોતો થયો; મહારાજ કુમાર દોહનસિંહ પણ હાજર રહ્યો. ડાહ્યાભાઈએ પ્રથમ તો થોડાં તુમોરો લેઈ બંધાવ્યાં માંડ્યાં દોહન ખાન રખા! ડાહ્યાભાઈ કંઈક ડાહ્યાભાઈ એ કહ્યું કે ચાલુ સાલેના દફતર લખણ

મણી - માટે કંટીજન-કાગળો-સાઈ-પેન્સીલ વગેરે સાહિત્ય નોંધએ. સ્ટેટમાં દર સાલ રૂપિયા ૧૨૦૦૦) નું ખર્ચ થાય છે. તે સંબંધી તુમાર છે. ડાહ્યાભાઈ પાસેથી તુમાર પોતાના હાથમાં લઈ સર પ્રતાપે જોયો. તુમારના કાગળમાં કોઈ મારજન નોંધ ડાહ્યાભાઈને કહ્યું. લખે લખે કાગળ જોર ચોચા ભાગ ફોરા! સખ ખરચ નીકામા હો! છોટે છોટે કુરજે પર થોડી ખાત લીખના! ". દોલત, દેખ કેસરીસિંહ ભાઈ કે વખતમે એ સખ મેહેતે લોકને ઈસી માફક ખરચ બઢા દીધા ગયા હો! મે ઉનકા રૂણી? મશ રૂકે ગહેલે પર ધોરનેકા સમય નહો! સખ હીક હીક હોના માહીએ! " ડાહ્યાભાઈ તો આ બધું સાંભળી ચૂપ થઈ ગયા. સર પ્રતાપે ધડોવાળ તરફ જોઈ કહ્યું " વખત ખલાસ! ડાહ્યાભાઈ અજ ત્યલે જાઓ " ડાહ્યાભાઈ મુકામ પર ગયા, ત્યાં વિચારમાં પડ્યા! આ ગાંડું ફી રીતે નહશે! ખેર! બધી રાત આપણી છે! પ્રભુ કોઈ રસ્તો મુજારશે! "

રાત્રીનો વિચાર મુજ આજો- " શું જીવાળ તેમજ હુકમ મળ્યો તેની હુંકે નોંધ મારજનમાં લખાય છે, તેથી તેની ઉપયોગિતા છે. " બીજે દિવસે સુનાવણી વખતે મહારાજ સર પ્રતાપને ડાહ્યાભાઈએ તે વાત નીવેદન કરી કહ્યું કે શું જીવાળ અગર હુકમ લખવાનું ફરમાન થયું, તે જો મારજનમાં નોંધી લેવામાં ન આવે તો વિસ્મૃત અગર બીજી રીતે શીરસ્તેદાર લખી નાંખે, અને સહી કરાવી લે. દાખલા તરીકે, ડાહ્યાભાઈએ એક ફાઈલ ખતાવી હજુરનું ખાન ખેંચ્યું. તેમાં નોંધ કરેલી એટલું જ નહો પણ મંજુરી વગેરે મહત્વના કાગળોના હાંસીયામાં હરતાલેરે સહી કરેલી નોંધો જોઈ એટલે ખાત્રી થઈ અને કહેવા લાગ્યા- " દોલત! ખાત ખરાખર હો! મેહેતા લોકકે વિશ્વાસ રખના નહો. કેસીખી સહી કરા લેવે. લેખીન એ નોંધસે પકડા જાવે. સખ ખ્યાલ રખના. " આ પ્રમાણે કહી ડાહ્યાભાઈની વાત મંજુર રહી, છતાં ફરકસર કરવાની જરૂર જણાવી.

એક વખત મહારાજ સર પ્રતાપ ઇડરના ગઢ ઉપર ગયા સાથે મહારાજ કુંવર, ડાહ્યાભાઈ. વગેરે હતા. ઠેક રૂંદીરાણીના માખીયા ઉપર ચઢ્યા. ત્યાંથી ઇડર અને આજુબાજુનાં ગામોનું સીંહાવલોકન કર્યું, તેમાં ડાહ્યાભાઈથી વાકેફ થતાં લગભગ ઘણાં ગામો ધરમાદા, સેંસાણ, મંદિર સેવામાં અર્ધજી ચએલાં જણાયાં તેથી પોતે બોલ્યા, "સખ દેદીયા હો! દોલત! અપને લીમે તો એ લાખર! લેખીન 'દેખુલા' (જોઈ લેખીશ) " તેજ રોજ જોડશિ જુટયા, અને એકી કલમે સ્ટેટનાં તમામ ધરમાદા, સેંસાણ વગેરે ગામો જમ્તીમાં લીધાં. પોલીટીકલ એજન્ટ અને મુંગઈ સરકારમાં, જીલમ! જીલમ! એવા તારના સંદેશાનો વરસાદ વરસ્યો- આ ઉપરથી મુંગઈ સરકાર વિચારમાં પડી, પણ આતો સર પ્રતાપ! ઠેક વિલાયત સરકાર સુધી માનીતા! બીજા રાજને ત્યતો જમ્તીજ! મુંગઈ સરકારે વિચાર કરી મહી-કાંકા ડેન્ડ્રીડેન્શીયલ તજવીજ કરવા લખ્યું. પો. એ. ફીટ્ઝરોલ્ડ હતા. તેમણે તુરત આવી અમનગર મુકામ કર્યો અને મહારાજ સર પ્રતાપને બોલાવી હકોક્ત પુછી, મહારાજએ કહ્યું- "સરકારને મેરે પર બોત મહેરબાની કરકે ઇડર દીધા! લેખીન કયા કામકા! મેરી મરજ માફક કરને દો! અગર પીગ લે લો! " સાહેબ બહાદુર સમજી ગયા કે, "સર પ્રતાપકા મગજ તપ ગયા હો " એટલે એ વાત ખડતી મુકી. "સોડા-વીરકી ચયાં! મહારાજ ઠંડા પડ્યા! અને પોતાના મુકામે પધારી ગયા. અરસપરસ એકબીજાને ત્યાં ખાણું પીણું આદ્યાં. તેમાં મહારાજ તો પોતાની એક જ વાતને વળગી રહ્યા. ફીટ્ઝરોલ્ડના હાથ હેલા પડ્યા જેવું થયું. છપટે તેમણે ડાહ્યાભાઈને બોલાવી પુછ્યું. ડાહ્યાભાઈએ-કહ્યું; એકજ રસ્તો છે! મહારાજએ કરેલા હુકમો માટે બહુ ચુસ્ત છે! પણ જો કહેવામાં આવે કે, અધાં ગામો એકી કલમે જમ્ત થવાનો હુકમ મોકુફ રાખી, ફરક જીલ્લા ગામની કેસવાર તજવીજ કરી ચુચુ દેખુ નોંધ ફેંસલો કરવો. તેમ અચાથી મહારાજ સામે સરકારમાં ઉઠેલો

બોખાટ સંગી જશે. આ વાત સાહેબ જહાદુરને ઠીક લાગી. મહારાજને અનુકૂળ વખતે બોલાવી તે પ્રમાણે સમજાવી દીધું. મહારાજ અને સાહેબ જહાદુર એકમત થયા. સરકારમાં લુચાળ કર્યો. એટલે બધું શાંત થયું. સાહેબ જહાદુર તેમજ પ્રતાપને શાખાશી મળી.

એક વખત ડાહ્યાભાઈ સુનાવણી માટે હજુરમાં ગયા ત્યાં ડાહ્યાભાઈના ધોતીયાનો હેરા ક્યાંક ભરાયાથી અચકાયા, સર પ્રતાપે તેને જોઈ ધોતીયાની ટીકા કરી. “ગુજરાતીઓ જારીક ધોતીએ આધે નંગે! દેખા દોલત અપને દરબારમે” એ ઠીક નહિ! દફતરમે હુકમ કરો કે સજલોક આપીદેસમે દરબારમે આવે, એર કસુરવાનકુ રૂ. ૫) દંડ!” આ પ્રમાણે ધોતીયાં પાછડી બંધ થઈ આપી દેસ શરૂ થયો. ડાહ્યાભાઈને સુનાવણી માટે બોયારને વખતે બે માર્ગલ દુર ચાલવું પડતું હોવાથી એક રોજ સર પ્રતાપે તેમને બહુ પસીનામાં હાંફતા દીધા “ડાહ્યાભાઈ તુમ થક ગયો હો! ગુજરાતી ‘દાળભાત ખાઉ’! દોલત કેસરીસિદ્ધલાખાઈ સમયમે” એ ઓઢીસર લોક સજ ધોડાગાડી એર ગાદી તકીયે પર બેસનેવાલે! મેં મહેમાન તરીકે જખ મુલાકાતકુ આયાથા, તખ એ કાક દેખા હો! ગાદી તકીયા નીકાલહો! સજ ધોડે પર બેઠે એર ખુરસી પર દફતરમે કામ કરો!” બધા અમલદારોને ધોડા રાખવાં પડ્યાં. દફતરમાં અમલદાર માટે ટેબલ ખુરસી અને કારકુન માટે સ્ટુલ બાંકડા થયા. ડાહ્યાભાઈ જેવા ઉગરે પહોંચેલા અને ધોડાની સવારીના બીન સીખઉને તે બહુ આકરૂ થઈ પડ્યું. છતાં ધોડે બેસતાં જીખવા સાર એક મેલાન નક્કી થયું. અમુક વખતે રોજ સવારમાં બધા પોતપોતાના ધોડા ઉપર ત્યાં જખ. સર પ્રતાપ પોતે જ તાલીમ આપવા લાગ્યા. “સજ દારબંધ હો જાઓ, “First lesson in Riding is how to hold your Bridle” વગેરે સુચનાઓથી કામ શરૂ થયું. ડાહ્યાભાઈને નવીન રાખેલ ધોડા જરા તેજ હોવાથી તે નીચે પડ્યા. બીજા કેટલાક

બીનસીખાઉ પણ પડ્યા-આખડ્યા. છતાં બધાને ધોડે બેસતા કરી દીધા!

વખત જતાં સર પ્રતાપની મુખાઈ, બેધપુર, વગેરે મુલાકાતો શરૂ થઈ. તેઓની ગેરદાજરીમાં મહારાજકુંવર દોલતસિંદ્ધજી સવળું કામકાજ કરવા લાગ્યા. સરદારો વગેરેના કલાકગીરી-દાણ આદી દોકા સંબંધી તજવીજ આવી. વળી વીધોટી-જકાતમાં વધારો થયો. બીજા ગરસીઆઓને જમણની છુટ મળતી તેમાં ફેરફાર થયો. વગેરે કારણોને લીધે કરી રેવતમાં બોખાટ થયો. ઈડરમાં લોકો ભેગા થઈ દરબારઘડ આમળ રૂસળાં મંડાવા. તેમાં ભાટ ચાર-છોએ ત્રામાં કરવા જેવું આચરણ હતું. અને હો! હો! થયું. ત્યાં તો પછી દંડરો વપરાયા અને કેટલાક આગેવાનોને પકડી વગર તજવીજ કેદ કર્યા. આ પ્રમાણે થયું તેથી એજન્સીમાં અને મુખાઈ સરકારમાં પાછી ફરિયાદો થઈ, પણ પહેલા વર્ગનું રાજ્ય અને સર પ્રતાપ તેના ધણી! કોણ વચમાં પડે! છેવટે કેટલાક સરદારો મતે બેધપુર જઈ સર પ્રતાપને મળ્યા. મહારાજએ પોતાના ગસુદને ઈડર મોકલી રેવત અને સરદારો સાથે મમાધાની કરવા મુચ્ચયું. તે પ્રમાણે થવા સરદારો અને રેવત પૈકી આગેવાનોનું બોલાવણું થયું, પણ મહારાજના કુંવરનો વિશ્વાસ તેમને પડ્યો નહોતો. છેવટે ડાહ્યાભાઈ વગેરે અમલદારોને મોકલી મનમનામણું થવા કોશિષ ચાલી. પણ સરદારો તેમજ લોકો હડીકા થયા, અને હજુરમાં હાજર થવાને ના પાડી, તેથી કેવી રીતે સમાધાન મંગે છે તે પુછવામાં આવતાં, તેઓએ કહેવરાવ્યું, કે, બે ત્રણ આપણુદ અધીકારીઓને પ્રથમ રજ આપો, ત્યારબાદ વાટાઘાટ થાય. મહારાજ કુંવર આમળ આ વાત મુકી. તેમણે તેઓના મરજદાનો સાથે મંજૂર કરી તેમાં તે પેશ થઈ નહોતો. ડાહ્યાભાઈને અમનગરની સારૂ હવાથી મેલેરીયા લાગ્યું થયો હતો. સરીર નરમ રહેતું હતું, વળી આ ચીન્ટા અને અચમત્સ્યથી પ્રધારો થયો. દાકતરની દવા તો આલુ જ હતી. હજુરમાં ગેરદાજરી પડવાથી મહારાજ કુંવર

તળવીજ કરી. છેવટે ત્રણ માસની રજા મંજુર થઈ
ડાહ્યાભાઈ પોતાને વતન નડીઆદ ગયા.

સરદાર-રૈયત-વગેરેના બોલાટ વધતો ગયો. સર
પ્રતાપ બેધપુર છોડી ઈડર આવી શક્યા નહીં.
મુંબઈ-સરકાર અને જોજનસીના કોન્ફેડેરેન્સીઅલના
જુલાય શું કરવા તે સંબંધી સલાહ લેવા પાછા
કલ્યાણુરાય નેડા બક્ષીને બોલાવ્યા. કલ્યાણુરાયે
ડાહ્યાભાઈને પણ બોલાવવા જરૂર જણાવી-મુસદ્દો
તૈયાર થયો. પો. એ.ને રૂબરૂ મળી, જુલાયો બતાવી
લખાણ સરકારમાં આગળ મોકલ્યું. સરકારે ફરીયાદો-
વાળાઓને ઈડરની કોર્ટમાં દાદ માગવા સુચન્યું, બધા
લોકો વીખરાઈ ગયા, અને વાત વીસારે પડી.

કલ્યાણુરાયને શાખારી મળી, ડાહ્યાભાઈને પણ ભેગીન!
સર પ્રતાપ બેધપુરથી ઈડર આવ્યા સગાધાર્મિ
થયાનું બહુ ખુશી થયા. “દોલતે! કલ્યાણુરાય જોર
ડાહ્યાભાઈકા પેન્શન બાંધો!” પેન્શનના હુકમો-
લેઈ બનને પોતપોતાને ઘેર ગયા. ડાહ્યાભાઈએ હયાતી
ભુધી ઈડરનું પેન્શન બાંધું તે દરમીયાન તે ધર્મ-
પરાયણ રહ્યા.

તેઓની પ્રથમથી જ દયાળુ, વિનયી, અને
ધાર્મિક વૃત્તિ હતી. તેમણે પોતાની કમાણીના સહ
ઉપયોગ કરી જલ્દીરે તેમજ ખાનગી કારખાંદો
ઉભાવવા કરી-રવધાર્મ ગયા.

મહુમ સર પ્રભાશંકરનું ઝાંઝમેર ગ્રામ્ય પંચાયત

સમક્ષ-ભાષણ

ઝાંઝમેરની આસપાસનાં ગામોની ગામ પંચાય-
તોના આગેવાનો ગયા વરસના બંનેવારી માસની
તા. ૧૬ મીએ ઝાંઝમેર સર પ્રભાશંકરને મળવા
આવ્યા હતા. ગામ પંચાયતોના વડીવડ સંબંધી
વિવેચન કરતાં સર પ્રભાશંકરે આ આગેવાન
ગૃહસ્થોને કહ્યું હતું, કે “તમને તમારા ગામમાં
મુશ્કેલી પડતી હોય તો ઉપાય કરવો કારણ
કે એક વખત મકાન બાંધ્યા પછી મુશ્કેલી પડે ત્યારે
જો તેનો ઉપાય ન કરીએ તો એ મકાન તુટી પડે
છે. તમે માગો એટલું દરબાર આપે પણ જો તે
ન ચાલી શકે એમ હોય તો એ નકામું છે. દરબારે
છૂટ રાખી છે કે તમે માગો એવી જ પંચાયત આપવી
એટલે તમને જો કાંઈ વધારે પડતું હોય તો તે
જોઈ કરી શકાય છે. અને જો જોઈ પડતું હોય તો
તેમાં વધારો કરી શકાય એમ છે. મારો આ ખુલાસો
છે. મારે તમને જો પંચાયતના કામમાં કંઈ મુશ્કેલી

પડતી હોય તો તે કહેવું કે જોઈ એનો ઉપાય થઈ
શકે. પંચાયતો નહીં ચાલવાનું બીજું કારણ ગામમાં
મતભેદ હોય, ધર્મ હોય તો તે ન ચાલી શકે. રાજ
પેટમાં હુનુડ હોય તો જેમ એનું ન જઈ શકાય
તેમ મતભેદ થતા હોય તો પંચાયતો ન ચાલી શકે.
પણ તેના તમારા જ હાથમાં બધા ઉપાયો છે. ગામમાં
એકાદ રેડીઆર માણસ હોય તો તેને ગામ પંચાયત
કાઠો મૂકી શકે છે. કાઠો મૂકવાની સત્તા તો મને
પણ નથી. એ સત્તા તો એક-મહારાજને જ છે.
અને બીજી તમને છે. અધિકારી અને આવ્યા છે
માટે કાંઈ ન કહેવું એમ ન થવું જોઈએ. કારણ કે
આખી સ્થિતિ મજબૂતામાં આવ્યાથી તેના ઉપાયો
થઈ શકે છે અને મુશ્કેલી દૂર કરી શકાય છે.”

તમારું કરજ મટાડવું એટલે તમારા ઉપરથી ભાર
ઉતર્યો છે. એ ભાર પેટલો હતો તે તમે મંજૂર છો.

નથુ વરસમાં બમણા રૂપીઆ ચર્ધ જતા હતા. અને એટલા ભારે કરજમાં તમે પડી પાયા હતા કે તેથી દરબારને ઉપજ પણ આવી શકતી નહતી. હું ગામડાંમાં ફરવા ગયો ત્યારે ખગર પડી કે ખેડુનો ઉપર કરજ કેટલું છે? મદારાજ બાબક હતા ત્યારે એડમીની-સ્ટ્રેશનનાથનું ત્યારે આ ખાતું સાહેબ લોકાએ માગ્યો હતું હતું. મથુ ત્યારે હું ગામડાંમાં ફરવા ગયો ત્યારે વડીવટદારને પૂછતાં ખગર પડી કે ૬૦ લાખની પ્રાઇઝી બાકી છે. અને ખેડુનોની દાનત સારી નથી, માટે તેઓ આપતા નથી. શીજે દિવસે પીત્ત ગામડાંમાં જઇ ગમે તે માણસના ઘરમાં ગરતો. અને ત્યાં નજર કરે ત્યાં તૂટલ ખાટલા અને ફાટલ-ગોદાં જ નજરે પડે. એકેય કોડી તો નજરે નજર પડે. ત્યારે મેં વડીવટદારને પૂછ્યું કે “આ માણસ આપતો નથી એટલે તમે તેને દાનત બચ્ત કહો છો. પણ આના ઘરમાં તો શૂણ સિવાય કંઈ નથી.” ત્યારે વડીવટદાર સાહેબે કહ્યું કે “એ વેપારીઓ પાસેથી તૈસા લઇ શકે છે.” પછી મેં વાણીઓને ખોલાવ્યો અને તપાસ કરતાં જણાયું કે ખેડુને હાનુર કરજ હોય તેના અહીંસા રૂપીઆ બાબત આપવા પડે છે. સૌનું કરજ હોય અને તે ન આપી શકે એટલે મુખ્યાયા થાય અને નથુ વરસે બમણા થાય છે. ખેડુને પૂછ્યો કે તે વીઘોટી કેટલી આપે છે? તે કહેતો કે પચાસ કે સો દવે તમે વિચાર કરો કે જે દરબારની આટલી વીઘોટી ભરી શકે એમ નથી એ માણસ વાણીઓને લેણી રકમ ક્યાંથી ભરે?

પછી ભાવનગર આવી મેં કૌંસીલ ભેગી કરી કહ્યું કે “આપણે મદારાજને ગાદીએ બેસાડ્યું ત્યારે એકેય ખેડુ ભાવનગર રાજ્યમાં નહીં હોય! અને મદારાજ ગાદીએ બેસા પછી આપણને કહેશે કે મોટા મોટા પગારો ખાધા પણ કૌંસીલે કાંઈ ખેડુ-તોનું સાચું નોંધું નથી.” “કૌંસીલરોએ કહ્યું કે તમારી શું ઈચ્છા છે?” મેં કહ્યું કે “ખેડુનો ઉપરના દર-બારના કરજના ૬૦ લાખ માફ કરવા. એમણે કહ્યું કે “૩૦ લાખ માફ કરો અને એક વરસની વીઘોટી

એટલા ૨૭ લાખ રાખો.” મેં કહ્યું કે “એકલું દર-બારનું કરજ માફ કરવાથી ખેડુનોની સ્થિતિ સુધરશે નહીં. વેપારીઓના કરજનો પણ નિકાલ કરવો જોઈએ” મારી સાથે કામ કરનારા તે વખતે મને ગાંઠા કહેતા. જતાં મારા આગ્રહથી કમિટી નીમવામાં આવી. પહેલી કમિટી નીમવામાં આવી ત્યારે ૫૦ લાખનું કરજ નીકળ્યું. પણ ત્યાર પછી નથુ વરસ કામ પડ્યું રહ્યું. એ કમિટીનો રિપોર્ટ બ્યારે હું વિલાયત જતો હતો ત્યારે મારી સાથે લીધો હતો. મારો દોસ્ત પણ તે વખતે મારી સાથે હતો. તેણે કમિટીનો રિપોર્ટ વાંચી મને કહ્યું કે “જાણુ ઘરનાં છોકરાં શૂણ મરે છે અને તમે હાંદુસ્તાનને રતત્રત્તો અપાવો નીકળ્યા છો.” મને પણ લાગ્યું કે આ કામ જલદી ચર્ચ કરવું જોઈએ એટલે મેં વિલાયતથી આવ્યા પછી ફરી કમિટી નીમી. કમિટીની તપાસના આંક મહીના તો મહડા મહાલે લીધા. મહડા કહેવાય ગોપીનાથજીનું ધામ પણ વેપારીઓ તો ગોપીનાથજીને મથુ છતરી બચ એવા. ત્યાર પછી લીક્ષીઆ મહાલ લીધો તેમાં એક વરસ થયું. આ વખતે પણ હું વિલાયત હતો ત્યાં મને ખગર આપવામાં આવ્યા કે લીક્ષીઆ મહાલ પૂરા થઇ ગયો છે. મેં ત્યાંથી લખ્યું કે “એક મહાલને એક વરસ થયું તો અગીયાર મહા-લને અગીયાર વરસ થાય. પણ મારે તો મારા મરી ગયા પહેલાં આ જોવું છે.” દવે તમે જુઓ છો કે આખા ભાવનગર રાજ્યનો ખેડુ દરબાર અને વાણી-ઓના કરજમાંથી મુક્ત થઈ ગયો છે.

મદારાજ સાહેબ વિલાયતથી પધાર્યા પછી એ વરસ વડીવટી અનુભવ લેતા હતા તેમાં મારી પાસેથી દરેક ખાતા સંબંધી માહોતી મેળવતા હતા. ખેડુનોના કરજ સંબંધી ત્રાન નીકળતાં મેં કહ્યું કે “૩૦ લાખ દરબારે માફ કર્યા છે અને બાકીના ૨૭ લાખ બાકી છે. ત્યારે પોને પૂછ્યું કે “૩૦ લાખ માફ કર્યાં તે માટે તમને મુચારકબાદી પણ બાકીના ૨૭ લાખ તો મારે ઉધરાવવાના ને? એ ઉધરાવતાં મારી શું દશ થશે?” આ સાંભળી મારી આંખમાં પાણી આવી ગયાં. મેં જાણ્યું કે એમના મનમાં એમ છે

કે આ બધા મારા ઉપર ભાર મૂકીને જાય છે, એટલે પૂછ્યું કે “આપની શું ઇચ્છા છે.” એટલે પોતે કહ્યું કે “જેમ મારા ખભા ઉપર ભાર નથી તેમ તેમ મારા ખેડુનો ઉપર પણ ભાર ન રહે એવા એ થવા જોઈએ.” મેં કહ્યું કે “તો આપ હુકમ કરો.” પોતે કહ્યું કે “હું કાંઈ હુકમ કરી શકું નહીં પણ મારી એટલી ઇચ્છા છે કે એ ભાર ખેડુનો ઉપર ન રહે એમ થવું જોઈએ” તમે જાણો છો કે આ ૨૭ લાખ તમને આશ્રય સુધારણા ફંડમાં આપી દીધા છે. તમારા એ રૂપિયા છે. અને તમે લેવા કરી આશ્રય સુધારણા માટે વાપરો છો. દરબારને એમાંથી એક પાંચ પણ જોઈતી નથી હવે કેટલેક ઠેકાણે એમ કહેવામાં આવે છે કે આ રૂપિયા ઉધરાવવા પડતા હોવાથી અમારા માથે એ ભાર પડે છે, પણ હું તમને કહું છું કે એ રૂપિયા તમારા હાથમાં હશે તો તમે આશ્રય સુધારણા કરી શકશો, નિશાળો સુધારી શકશો, રસ્તાઓ સુધારી શકશો. અત્યારે ઘણી જગ્યાએ એવું છે કે એક ગામથી બીજી ગામ નજીક હોય તો પણ એ માઇલના ફેરમાં જવું પડે છે. આવો અનુભવ મને ઉમરાળા મહાલમાં થયો છે. આવા વાંકાસુકા રસ્તાઓ સમરાવી તમે સીધા કરી શકશો. માટે હું તમને કહું છું કે ૨૭ લાખ છોડી દેવા એ ઠીક છે, કે રહેવા દેવા એ ઠીક છે, તેવા વિચાર કરજો. અને શરમાવા વિના તમે ગતે તમારા અભિગ્રાહ આપજો.

ગઇ કાલની વાત પૂરી થઇ હવે આવતી કાલની વાત કરીએ. કરજ ન ચાપ તેની સંચાલ તો ખેડુને પોતે રાખી શકે તેના કરતા આશ્રય પંચાયત વધારે રાખી શકે. પરંતુ બીજું કરજ ન ચાપ તેની સંચાલ રાખવાની છે. એટલે આશ્રય પંચાયત દરેક ખેડુતને કેટલા રૂપિયા જોઈએ છીએ તે સમજી શકે માટે જેને તગાવી જોઈતી હોય તેને માટે જો આશ્રય પંચાયત લાક્ષમ્ય કરે તોજ તેને પૈગા મળે એમાં એ લાભ છે. એક તો એક લાક્ષા ખેડી રીતે પૈસા ન લે એટલે તેમના ઉપર તગાવીના ભાર ન પડે. કારણ કે તમે દરેક જગ્યા જાણી શકો અને તમને ખબર હોય કે ખેડુતને ખરેખર કેટલા રૂપિયા જોઈએ છીએ. માટે તમારી લાક્ષમ્ય પ્રમાણે જ

તગાવી મળી શકે. ને તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા ચાલે તો ચાલુદારને બદલે આશ્રય પંચાયત તગાવીની ચીડી લખી આપે. અને લાંબે છેડે આ વાત કરવા જેવી છે. જેથી તમારા ગામમાં સુધરે, તમારી સત્તા વધે અને તમારું બાન વધે. બીજો લાભ એ કે સહકારી મંડળી. મારી એવો ઇચ્છા છે કે વેપારી અને કચુગી વચ્ચે સંપ જોઈએ. કારણ કે દરેક પાંદડું જેમ ઝોસડું છે તેમ દરેક માણસની પણ જરૂરીયાત છે. વાણીઆઓ વેપાર કરીને જીવનારા છે તમે ખેડુ કરીને જીવનારા છો. જો વાણીઆનો વેપાર ન ચાલે, તો તેનું પોપણ પણ દરબારે કરવું જોઈએ. હું વાણીઆઓને અહીં કહેવા માગું છું કે તમે પણ તમારા રૂપિયા સહાયકારી મંડળમાં રાખો. જેથી મંડળનો હોસાત ખરાબર રહી શકે અને તમને વ્યાજ મળે. કારણ કે માણસોને કાંઈ વેપાર જ ન રહે અને રૂપિયા છતાં એ ધીરીજ ન શકે એ બની શકે એવી વાત નથી. માટે વાણીઆની પણ જરૂરીયાત છે. આખા રાજ્યમાં કુબકાળ પડે ત્યારે દરબાર ધારો કે કાંઈ ન લે, પણ આખા રાજ્યને માટે ખોરાકનો બંદોબસ્ત તેથી રીતે કરી શકે અને જો દરબારને આશ્રય વરસ નભાવવું હોય તો એ કરતાં રૂપિયા જોઈએ તે ક્યાંથી લાવે? દરબાર શું આખા હીંદુસ્તાનની બાદશાહી પણ ન આપી શકે, તે આ વાણીઆ હાથ તો. યદી શકે. માટે એ તમને અને દરબારને મદદરૂપ છે, હું માન એટલું જ ઇચ્છું કે વાણીઆએ જગોની માફક ચૂસવાની નીતિ ન રાખવી પણ તેણે એવી વ્યાજે ખેડુતને પૈસા આપવા કે જેથી કરીશાર એની પાસે લેવા જાય” ત્યાર પછી મહુમ સર પ્રભાશંકર ખેતીનાં સાધનો પરત્વે વિચારો દર્શાવતાં જો કાંઈ ગામ તૈયાર હોય તો ટ્રેક્ટરથી દરબાર તરફથી આપું ગામ એક વખતને માટે ખેડારી દેવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી હતી. પોતે જણાવ્યું હતું કે “કાષ્ટિણે રીતે ખેતી સુધારવાની જરૂર છે, કારણ કે પૈસાની મદદ મને તેટલી આપવામાં આવે તેથી ખેડુતની સ્થિતિ સુધરતી નથી. પણ ત્યારે તેની ખેતી સુધરે છે ત્યારે જ ખેડુતની સ્થિતિ સુધરે છે.”

જ્યાં ગામમાં એકમત ન હોય ત્યાં ગામ પંચાયતજ રહે. પંચાયત ન થાય. પણ મારે હમણાં તો ખેડુત અને વેપારીના સંબંધમાં વાત કહેવાની છે. ખેડુતો ઉપરનું કરજ મટાડયું ત્યારે વેપારીઓને થયું કે આમાં આપણને મારી નાખવાની વાત છે. પણ એમ નથી. દરબારની ઈચ્છા તો આ બન્નેને સાથે રાખવાની છે. અને તે એ રીતે કે વેપારીઓ ખેડુતોને રૂપીઆ ધીરે અને તે એટલા ધીરે કે તે પ્રાક્રમાંથી આપી શકે. આ પ્રમાણે ગામમાં વેપારીઓ અને ખેડુત મળી જાય તો આખું ગામ વેપારીઓનો હાથે ભરી દે. જે ખેડુત દરબારથીના ૨૭ લાખ રૂપીઆ ભરી દે છે તે વેપારીઓની નાની પેટી નહીં બરે એવી ધાત્તી રાખવાનું કારણ નથી. આમ થાય તો દર વરસે વેપાર વધે કારણ કે ખેડુતો ખર્ચ કરી શકે એવા થાય એટલે વેપારીઓ પાસેથી તે સારી ખરીદી કરે. માટે હું ખેડુતોને પણ કહું છું કે દર વરસે ભરી શકાય એટલું કરજ કરવું, ખેડુતો પહેલાં દર વરસે ૨૦ લાખ વ્યાજના ભરતાં એ સ્થિતિ હવે નથી રહી. પણ વેપારીઓ તમારી પાસેથી વધારે વ્યાજ લે છે તેનું કારણ એ છે કે તમે દર વરસે એમને પૈસા ભરતા નથી. પણ જો દરવરસે તમે રૂપીઆ આપો તો તેઓ તમારી પાસેથી વધારે વ્યાજ ન લે. છતાં જો વધારે વ્યાજ લે તો તમે બીજેથી તમારી શાખ ઉપર લાઈ શકો છો. વળી તમારે જહુ પૈસા જોઈએ પણ નહીં. કેમકે બીજા-રણની તગાવી તો દરબાર તમને વગર વ્યાજ આપે છે. બાકી તો તમારે વિવાહ વાજનામાં રૂપીઆ જોઈએ તે કંતો વેપારી પાસેથી અને કંતો સહકારી મંડળી પાસેથી લઈ શકે છો. મારો મત એવો છે કે વેપારીઓએ પણ સહકારી મંડળીમાં ભળવું જોઈએ. અત્યારે વેપારીઓ ઉપરથી આખા હોદુસ્તાનનો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે પણ તમારે એ વિશ્વાસ ફરી ખેસાડવો જોઈએ. વેપારીઓની કીમત હું સમજું છું, મોટી પાંદ્યાહી પણ વેપારીઓ વગર ખેડુતોને ન ટકાવી શકે. (ભાવનગરનો દાખલો) કાંઈ રાજ્ય

પુછળ વખત ખેડુતોનું લેણું માફ કરી શકે પ્રજા ખેડુતોને પોપણ તો નજ આપી શકે. એવો વેપારીઓજ કરી શકે.

એક વખત કરજ કાઢયું એટલે પૈસ નથી, હું નિરાંતે સૂતો નથી. મેં તપાસ કરી છે કે ફરી અઢી લાખનું કરજ થયું છે, પણ દરબાર તમને વારંવાર મદદ ન કરી શકે. માખાપ છોકરાંને એક વખત આંગળી ઝાલોને મદદ કરી શકે પણ પછી તો છોકરાંએ પોતાની શક્તિ ઉપર ઉભા રહેવું જોઈએ તેમ. આટલા માટે વેપારીઓ અને ખેડુતોના સંબંધ બદલો છે. દુષ્કાળ પડે તો બચવાનો રસ્તો વેપારીઓ જ છે. ખેડુતોના સંબંધથી વેપારીઓની પેટી કદી ખાલી નહીં રહે એવી હું એમને ખાતરી આપું છું. પણ રૂપીઆ લેવા ખેડુત આવે ત્યારે વેપારીએ કહેવું કે “શા માટે જોઈએ છીએ. પચાસ નહીં ત્રીસ લઈ જા.” આમ પૂછવામાં વેપારીઓના સ્વાર્થની વાત છે. માટે વેપારીઓને કહું છું કે તમારે સરખી રીતે ચાલવું અને ખેડુતોને કહું છું કે તમારે વેપારીઓ પાસેથી જોઈએ તે કરતાં વધારે રૂપીઆ લેવા નહીં.

ત્યારબાદ ગ્રામ્ય પંચાયતના પ્રમુખ સંબંધી ચર્ચા ચતાં એમણે કહ્યું કે “ગ્રામ્ય પંચાયતનો જે પ્રમુખ થાય તેણે પ્રથમ વિચાર એ કરવો કે પ્રમુખ તરીકે પોતાની યોગ્યતા છે કે નહીં ?” ત્યારપછી ફરી કરજ નહીં કરવા સંબંધે કહ્યું કે—

મદારાજે મને મોકલ્યો છે પણ તમારી મદદ વગર હું કાંઈ કરી શકું એમ નથી. રાજ્ય પણ કાંઈ કરી શકે નહીં તો. તમે ગ્રામ્યપંચાયત ક્ષીધી એટલે જહુ યાઈ ગયું છે એમ સમજવાનું નથી. કરજ નીકળી ગયું હોય તો પાછું ન થાય તેના ઉપાયો કરવા જોઈએ. ગ્રામ્યપંચાયતમાં તો ભ્રામણ થાય તે પ્રમાણે તગાવી આપવી જ જોઈએ. પણ તમારા ઘરનાં પૈસા યુદ્ધો એટલે તમારે પછી ક્યાંઈ નહીં માગવું પડે. તમે રાજ્યોને પૈસા આપવાનાળા બીજા માગવા શા માટે જાઓ છો? આવા દીલ્લાવાળા

ખેડુતોને તો તગાવી પણ ન લેવી પડે એવી મહા-
રાજની ઇચ્છા છે. જો કે અત્યારે તમારે તગાવોની
જરૂર છે પણ તમે જોટલી તગાવી લીધો હોય
તે વરસ આખરે પાછો વસુલ કરાવી દેવી જોઈએ.

સહાયકારી મંડળીમાંથી રૂપીઆ તમે લઈ શકો છો.
આ મંડળીમાં તમારે એવું ઠરાવવું કે અમુક વ્યાજથી
વધારે વ્યાજ લેવું નહીં. દરેક ગ્રામ્યપંચાયત મંડ-
ળીનું એક સરખું ધોરણ રાખી શકે નહીં કારણ કે
દરેક પંચાયતની સ્થિતિ-નાણાં સંબંધી સ્થિતિ એક
સરખી હોઈ શકે નહીં. ત્યારપછી દોર ઉછેર વગેરે
ખેતીને લગના અન્ય પ્રશ્નોના ઉલ્લેખ કરતાં મહુમ
સર પ્રલાશંકરે કહ્યું કે “દોર ઉછેરની વાત ધણી
અગત્યની છે. ગામડે ગામડે સારા મફત પૂંટ રાખ-
વાનો દરબારે પ્રબંધ કર્યો છે. અને એટલા માટે કે
તમે ગાયોનો સારો ઉછેર કરો શિક્ષા, બેંસ દૂધ તો
આપે છે પણ ગાય તો દૂધ અને બળદ બંને આપે
છે. બાવનગર રાજ્યના ખેડુનો દર વરસે ત્રણ લાખના

બળદો બહારથી ખરીદ કરે છે એ જો ગાયોનો
ઉછેર થાય તો ધીમે ધીમે ઝોઝા થાય અને
લવિષ્યમાં આટલા રૂપીઆ બહાર જતા બચી જાય.
માટે બળદીઆને ખાતર પણ ગાયો પાળવાની જરૂર
છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં જે જે જગ્યાએ ગાયોના
ઉછેરની જોઇ છે. દીલ્લીમાં સરકારી છે. તેમાં સાત
લાખ રૂપીઆ ખર્ચાયા છે એટલે તેનો મોહ નથી
કારણ કે તે ખેડુત ન કરે તો નકામું છે. અને બીજી
નારીકમાં. આ સંસ્થા જોવા જેવી છે. તમે જોસો
રાખો છો પણ પાડાઓને તો ઉછરવા દેવામાંજ આવતા
નથી. શા માટે એ હું જાણું છું. પાડાઓ ભૂખે
મરે છે એ મહાપાપ થાય છે માટે ગાયો રાખવી કે
જેથી એવો પ્રસંગ ન આવે.” ત્યાર પછી મહુમ
સર પ્રલાશંકરે દરેક ખેડુતને એક કુવો હોવો જોઈએ
અને દરેક ગામે પોતાની જરૂરીઆતની ચીજો પોતે
મેળવી લેવી જોઈએ એ વિચારો દર્શાવતાં કહ્યું હતું
કે “આ બધા વિચારો મહારાજના છે અને કોઈનો
મગદૂર નથી કે તેની ના પાડી શકે.”

ફેડરેશન અંગે એક વિચારણા

(લે. રા. રા. મોહનલાલ એવંજલ પરીખ)

બહારમાં સૈકાના મધ્ય ભાગ પહેલાં કાઠીવા-
વાડમાં મોગલ સલ્તનતની સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપિત
હતી. સને ૧૭૫૧ માં શ્રીમંત ગાયકવાડ અને પેશ્વા
સરકારે પોતાનો અમલ કાઠીવાવાડમાં ભેસાડી મુગલ
સરકારનું રાજધાનીનું શહેર અમદાવાદ ઉપર ચઢાઇ
કરી તે મર ક્યું અને ત્યારથી મુગલ સત્તાનો અંત
આવી કાઠીવાવાડમાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર અને
પેશ્વા સરકારનો રાજકારભાર શરૂ થયો. મુગલ
સરકાર અને તે પહેલાના રાજ્યોના વખતમાં રાજ્ય
સત્તા મોગલવાની બે પ્રકારની રીત હતી. એક

સરકારના ખાલસા મહાસોનો કારોબાર મધ્યવર્તી
સરકાર તરફથી ચલાવવામાં આવતો હતો તે અને
બીજી રીત, પેશકશી લઈને મુગ ધારણ કરનારાઓ
તરફ તેઓના ગામોનો વહીવટ વીગેરે કરવા દેવાનો.
આ બીજી રીતમાં કાઠીવાવાડના થોડા મહત્વના
જમીનદારો અને બીજા મહત્વના એક અગર વધારે
ગામો ધારણ કરનારાઓનો સમાવેશ થાય છે. તે
વખતની માન પ્રતિષ્ઠાનો પ્રચલિત માન્યતાઓને
અનુસરી આ જમીનદારો પોતાની પેશકશી, મુલક-
ઝીરોનું લશ્કરી બળ તેમની સામે આવ્યા શિવાય

નહિ ભરવામાં માન સમજતા. પેશકશીની રકમો વસુલ કરવા સારૂ લશ્કરને તેમના મુલકોમાં લઇ જવાની જરૂરીઆત ઉપરિચિત થતી. આવી લશ્કરી હાલચાલ મુલકગીરીના નામથી ઝોળખાતી અને આવી રીતે વસુલ કરવામાં આવતી ખંડણી છતથી મેળવેલા કાયમના સ્વરૂપની ગણાઈ. સંસ્થાનીકા પશુ ખંડણી વસુલ કરનારાઓને સાર્વભૌમ સત્તાધીશ માની દેશમાં શાંતી જળવવાનો તેમનો ધર્મ સમજતા. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર અને પેશ્વા સરકારે પોતાના પુરંગામી સરકારોએ અખત્યાર કરેલી રાજ્ય વહીવટની પ્રજાલિકા કાઠીયાવાડના સંસ્થાનીકા તરફ ચાલુ રાખી.

ભોગલ પાદશાહીના અંત પછી, પેશ્વા અને શ્રી. ગાયકવાડ સરકારે, છતેલા ખાલસા મદાય અને ખંડણીના મુલકના સામાર્થિક રાજ્ય વહીવટની વહેંચણી કરી લઈ, પોતપોતાની સ્વતંત્ર સત્તા પોતાના તાબામાં આવેલા મુલક ઉપર ભોગવવા લાગ્યા. ઉત્પન્નની સરખી વહેંચણી કરી લેવા માટે કેટલાક મહત્વના સંસ્થાનોની ખંડણીમાં જન્મે મરકારોનો ભાગ રાખવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે વહેંચણીની વ્યવસ્થા પૂર્ણ થયા પછી કેટલોક વળત સુધી કાઠીયાવાડના જમીનદારો પાસેથી પેશ્વા સરકારના અમલદારો ખંડણી વસુલ કરતા હતા પરંતુ પાછળથી પોતાના ભાગની ખંડણી વસુલ કરવા પેશ્વા સરકાર અસમર્થ થવાથી, પોતાની ખંડણી વસુલ કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા શ્રી. ગાયકવાડ સરકારને સોંપી આપી. આથી પૂર્ણ ખંડણી સંબંધી કાઠીયાવાડમાં વસુલ કરવાની સત્તા શ્રી. ગાયકવાડ સરકારને પ્રાપ્ત થઈ. શ્રી. ગાયકવાડ સરકારનો સ્વામીત્વ સંબંધ કાઠીયાવાડમાં સ્થાપીત થયો.

ઝોળણીસમા સૈકાની શરૂઆતમાં વડોદરા રાજ્ય-વહીવટમાં મદદતા આવવાથી, કાઠીયાવાડનાં સંસ્થાનો મોઢે મોઢે આંતર વિમલ જમાવવા લાગ્યાં અને પરિણામે કાઠીયાવાડમાં અંધાધુંધીનો પ્રસાર થઈ મોઢાની સત્તામતી અને આખાદી નેખમમાં આવી

પડી. આવી પરિસ્થિતિ ચાલુ રહે એ અંગ્રેજ રાજ્ય-વહીવટને ઈચ્છવાનો નહિ જણાવાથી, દેશમાં સુલેહશાંતી તથા આખાદી જળવવા કાઠીયાવાડનાં ખંડણી ભરનારાં રાજ્યો અને શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર વચ્ચે કરારો કરાવી લેવામાં આવ્યા. આ કરારથી દેશમાં શાંતી જળવવાની મુખ્ય અને મહત્વની જવાબદારી શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર ઉપર રાખવામાં આવી.

આ કરારની અમલ જગવણી સારૂ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર તરફથી વીકસરાવ દેવાછતી કાઠીયાવાડના સરસુખા તરીકે નિમણુંક કરવામાં આવી અને તેમને નીચે પ્રમાણેની ફરજો સુપ્રત કરવામાં આવી.

૧ કર્નલ લોકર તરફથી કરાવવામાં આવેલી ખંડણીની રકમ વસુલ કરવી.

૨ રાજ્યગાદીના વારસાઈની તકરારનો નિકાલ કરવો.

૩ સંસ્થાનોમાં પકડાયેલા દૈયત શિવાયના ઈસમોને શુ-હાની શિક્ષા કરવી.

૪ છુટારુઓને પકડવા.

૫ જે સંસ્થાનીકા દેશની શાંતીમાં વિરોધ નાંખતા હોય તેમને શિક્ષા કરવી, અને

૬ જે સત્તાધીશો તરફથી સત્તાનો દુરુપયોગ કરવામાં આવે અથવા પોતાની સ્થાનિક હકુમતમાં મહત્વની અંધાધુંધી પ્રસરવા દે તેવા કામોમાં હાથ ધાલવો.

ઉપર પ્રમાણે સંપૂર્ણ સત્તાથી રાજ્યવહીવટ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારથી ચલાવવામાં આવતો હતો.

સને ૧૮૨૦ માં દેશની આખાદી-શાંતી અને સુરક્ષિતતા જળવવા સારૂ ખંડણી ભરનારાં રાજ્યો સાથે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે સંધિ સંગ્રહ નહિ રાખતાં, ગાયકવાડ સરકારની મદદની જરૂર પડે ત્યાં સુધી શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારની ખંડણી વસુલ કરી આવવાનું કામ કંપની સરકારે પોતાના હાથમાં લેવાનું દરાવી સ્પષ્ટ રીતે ઉદ્દેશ્ય કર્યો કે શ્રીમંત

ગાયકવાડ સરકારનું સ્વામીત્વ અને એમના હક્કો હવે બાંધે છે એવી વાત ખ્યાનમાં રાખી કાળક્રમપૂર્વક ખંડેશી ભરનાર સંસ્થાનીકા સાથેનો દરેક વ્યવહાર કરવામાં આવશે. આવી રીતે કાયમ માટે નહિ પરંતુ અચોક્કસ મુદત માટે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનો વહીવટ કંપની સરકારે પોતાના હાર્થમાં લઈ તે વહીવટ અંદાંપિ પોલીટીકલ એજન્સી દ્વારા ચાલુ રહેલો છે.

ઉપર જણાવેલી રાજ્યકારોબારીની પ્રજ્ઞાલિકા નેતાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું, કાઠોવાવાડના ખંડેશી ભરનારા તાલુકદારો કે સંસ્થાનીકા ઉપરનું સ્વામીત્વ ને કે સીધી રીતે નહિ પણ અંગ્રેજ સરકારની માર્ગે આજ્ઞાસુધી ચાલુ રહેલું છે એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે.

હવે હિંદુસ્તાન સરકારના બંધારણમાં મુધારા ૧૧માં આવી પોલીટીકલ એજન્સીઓ કાઠી નાખવાનું વવામાં આવ્યું છે. હાલની હિંદુસ્તાન સરકારને લે ફરજ સરકાર સ્થાપન કરવામાં આવનાર છે. યોજનામાં દેશી સંસ્થાનીકાનો પણ સમાવેશ વામાં આવનાર છે.

ફરજ સરકારની યોજના દાખલ થવા સાથે ગોવાવાડનાં ખંડેશી ભરનારાં રાજ્યો-તાલુકદારો કે નીચે પ્રમાણેના માર્ગો છે.

૧ પોતે સમવાય રાજતંત્રના એક ઘટક Unit કે સામેલ થવું.

૨ પોતાનો એક સમુહ (Confederation) સ્થાપન કરી ફરજ સરકારના એક ઘટક તરીકે દાખલ થવું, અને

૩ પોતાની આસપાસનાં મોટાં રાજ્યો સાથે બંધી જઈ ફરજ સરકારના ઘટક તરીકે દાખલ થવું.

ફરજ સરકારના ઘટક માટે જે લાવકાતો કરાવેલી છે તે ખંડેશી ભરનારા રાજ્યો-તાલુકદારો પોતે મેળવી શકે તેમ નથી એટલે પહેલો માર્ગ તેમને માટે બંધ રહેલો છે.

બીજો માર્ગ પોતાનો સમુહ (Confederation) સ્થાપન કરી દાખલ થવાનો છે. આવી રીતે કરવામાં

આવે તો ફરજ સરકારમાં સ્થાનાંપન થવાં સાથે આવા સમુહના સભાસદો પૈકી એકને પોતાનો પ્રમુખ નીમવાની જરૂર રહેશે, કાયદા પ્રમાણે આવી રીતે એક વખત ચૂંટાયેલા પ્રમુખ કાયમનો પ્રમુખ રહેશે અને સમુહ (Confederation) માં જોડાયેલા સંસ્થાનીકા ઉપર પોતાનું સ્વામીત્વ તે દારણ કરશે. આ વસ્તુસ્થિતિ, એક બીજા સંસ્થાનીકા તરફની બીન્ન બીન્ન લાગણીઓના કારણે આવાં નાના સંસ્થાનીકાએ પસંદ કરવા જેવી છે કે કેમ એ એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. અને કદાચ આવો સમુહ (Confederation) શક્ય થાય તોપણ એક બીજા સંસ્થાનીકાનાં જુદાં જુદાં હોતોની દ્રષ્ટિએ યોજનામાં અવ્યવસ્થા રહેવાનો સંભવ રહે છે તેમજ આવી રીતે ફરજ સરકાર સાથે જોડાવાથી સમવાય રાજતંત્રની ખર્ચનો ફાળો પણ આવા સંસ્થાનીકાને તાલુકદારોને આપવો પડે. હાલની નાણા વિષયક સ્થિતિનો વિચાર કરતાં હાલનું ઉત્પન્ન એ સંસ્થાનીકા-તાલુકદારો માટે લાગ્યેજ પુરું છે. એટલે તેમને રાજકીય ખર્ચનો ફાળો આપવા સવડ રહેશે નહીં—આને માટે ઉત્પન્નના નવા નવા માર્ગો શોધવાની તેમને જરૂર રહેશે. ઉપરાંત સ્થાનીક બંદોષસ્ત-સુલેહશાંતી બળવવા માટે પોલીસ વગેરેનો ખર્ચ ઉપાડી લેવાની તેમના ઉપર ફરજ પડશે. હાલમાં આ ખર્ચ ખંડેશી ભરતા તાલુકદારો માટે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર તરફથી સોંપવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતી ખર્ચની જવાબદારીઓ પુરી પાડ્યા પછી પોતાની હકુમત તજેના લોકોની સામાન્ય સુખરવાસ્થ્ય, સગવડતા માટે જોગવાઈ કરવા અવકાશ રહેશે કે કેમ એ એક શંકાજ રહે છે. આ કારણો વિચારમાં લેતાં ખંડેશી ભરનારા સંસ્થાનીકા-તાલુકદારો માટે સમુહતંત્રની યોજના વ્યવહાર નથી એમ જણાય છે.

હવે ત્રીજો માર્ગ આસપાસનાં મોટાં રાજ્યો સાથે જોડાઈ જવાનો છે. મોટાં રાજ્યોમાં જોડાવા સાથે ક્રિયા તેમણે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર સાથે

નેડાનું નેષ્ટએ અથવા એવાજ બીજા રાજ્ય સાથે નેડાનું નેષ્ટએ. કાડીયાવાડનાં મોટાં રાજ્યોનો વિચાર કરતાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર સાથે નેડાવામાં જ બધી દ્રષ્ટીએ સરળતા યશે એમ લાગે છે. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યનો મુલક કાડીયાવાડમાં હોઈ તે ખંડણી ભરનારાં રાજ્યો તાલુકદારોના પ્રદેશ સાથે સંકળાયેલો કે નજીક આવેલો છે, શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યનો કાડીયાવાડમાં આવેલ મુલકનો રાજ્ય કારોબાર સરળતાથી થતો હોઈ એ પ્રદેશના લોકો મુખશાંતિ અને આખાદી ભોગવે છે, શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડ સરકારનો રાજ્ય કારોબાર અંગ્રેજ સરકારના મુલક પ્રમાણે દરેક દિશામાં ચાલે છે. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના કાડીયાવાડના મુલકના પ્રગતિનાં પ્રશ્નો અને ખંડણી ભરનારા તાલુકદારોના પ્રદેશના પ્રશ્નોમાં ઘણી જ સામ્યતા છે બન્ને એકજ પ્રકારના છે એટલે ખંડણી ભરનારા તાલુકદારોના પ્રદેશના પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવો તથા સુવ્યવસ્થિત રાજ્ય કારોબાર ચલાવવો શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને અનુકૂળ છે.

રાજકીય દ્રષ્ટિથી વિચાર કરતાં ખંડણી ભરનારા તાલુકદારોને પોતાની સાથે ભેળરી લેવાનો કમગ્રામ હક શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને મળે છે. મુગલ સત્તાના અંત પછી તમામ બાદશાહી અધિકારો પૂર્ણપણે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર તરફથી ખંડણી ભરનારાઓના સંબંધમાં સન ૧૮૨૦ સુધી સીધી રીતે ભોગવવામાં આવ્યા. અને સને ૧૮૨૦ની સાલથી આ અધિકારો શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે નામદાર ધીરીશ સરકારને પોતાના વતી અગ્રાહસ મુદત માટે આપેલા છે. એટલે ન્યારે ના. ધીરીશ સરકાર એ અધિકારો પોતાની પાસે વધુ મુદત માટે ચાલુ રાખવાનું પસંદ નહીં કરે તો તે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને પરત સુપ્રત કરી દેવા નેષ્ટએ. હાલની એજન્સી પદ્ધત શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર વતી છે એટલે તે બંધ થતાં તે ટેકાણે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર રચનાપત્ત ચાલે છે.

શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર અને ખંડણી ભરનારાઓ વચ્ચેનો સીધો સંબંધ રવા માટે વડોદરામાંના રાજ્ય કારોબારની શીથીક્ષતા જવાબદાર હતી. હવે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યનો દરેક ખાતાનો કારોબાર સુધરેલા પશ્ચિમના દેશોને અનુસરી ધીરીશ ક્લિફ્ટો પોરણે ચલાવવામાં આવે છે, વડોદરા રાજ્ય ક્લિફ્ટો સ્તાનના દેશી સંસ્થાનોમાં આદર્શ સંસ્થાન તરીકે અનુપમ સ્થાન ભોગવે છે. એ રાજ્યની ન્યાયની પદ્ધતીમાં સંગીત સુધારો થયેલો છે. નહેર સલામતી માટે બહોળા ખર્ચે પોલીસ ખાતાની ગોઠવણ કરવામાં આવેલી છે. રૈયતની માનસિક ઉન્નતિ માટે કેળવણી ખાતું મોટા પાયા પર આધુનિક પદ્ધતિથી ચલાવવામાં આવે છે. નહેર આરોગ્યતા માટે વૈદકખાતું મોટા ખર્ચેથી નિભાવવામાં આવે છે. લોકોની સામાન્ય મુખસોઈ માટે ટેરેટર રેલ્વે તથા પાકા રસ્તા મોટા ખર્ચેથી તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને વિચાર સ્વાતંત્ર્યના અપાધિત હક્કો લોકો ભોગવી રહ્યા છે. પ્રગતને શુદ્ધ ન્યાય મળે તે માટે ન્યાયખાતું અને કારોબારી ખાતું તદ્દન એક બીજાથી સ્વતંત્ર રાખવામાં આવ્યું છે—રાજ્યનાં જુદા જુદા ખાતાઓમાંથી આવતા મહત્વના પ્રશ્નોની વિચારણા કરવા માટે સ્વતંત્ર કારોબારી મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે; તેમજ ધારાસભા પણ સ્થાપવામાં આવી છે,

શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના અમરેલી પ્રાંતની ભુરચના નેતાં આ પ્રાંતનો મુલક ખંડણી ભરનારાઓના પ્રદેશને લાગીને આવેલો છે એટલે આ સંસ્થાનિકોના વડોદરા રાજ્યના નેડાણથી તેમને એ વ્યવસ્થિત બંધારણ પુર્વકની રાજ્ય પદ્ધતિના લાભો મળશે ઉપરાંત ફેડરલ સંસ્કારની સાથે નેડાવાથી આપવાનો થનાર ખર્ચના કાળાનો ભોજો પણ તેમને સંહન કરવાનો પ્રસંગ આવશે નહિ અને એવી રીતે પોતાનું સંસ્થાનિક તરીકેનું અસ્તીત્વ જળંબી પોતાની તથા પોતાના લોકોની પ્રગતિ સાધી શકશે.

એક સૂચના.

[તાલકદારોની એસોસીએશનના સભ્યોને, તેઓએ ક્યાં નોડાલું તે સંબંધી વિચારો દર્શાવનારા એક ખાનગી પરિપત્ર અમને પ્રસિદ્ધિ અર્થે મળ્યો છે તે અમે આ નીચે આપીએ છીએ. લેખક પોતાનું નામ આપ્યું નથી. ત'ની]

કોનક્રીટનરીઅલ,

રાજકોટ સીવીલ સ્ટેશન,
તા. ૮, નવેમ્બર ૧૯૩૮.

ભાઈઓ,

આપણે આજે એક બહુજ મહત્વનો સવાલ કે જેના નિર્ણય ઉપર આપણા સર્વેના ભવિષ્યનો આધાર રહેશે તેવા પ્રશ્નને બહુજ છુટથી ચર્ચા કરવા બેઠા થયા છીએ. આપના સરવેના ખ્યાલ બહાર નથી ને મારે કહેવાની પણ જરૂર નથી કે આવા જ્યારે જ્યારે મહત્વના પ્રશ્નો આવે છે ત્યારે તેને પહોંચી વળવા માટે સમુદ્ધયી બેઠા થવું જોઈએ. ને તેની ધણીજ છુટથી ચર્ચા થવી જોઈએ. આપને માટે જણાવવું જોઈએ કે આજની વાતો આપણી અંદર અંદરની છે. ને તદ્દન ખાનગી છે જેથી આપે તે છુટથી કરવા માટે વિનંતિ છે.

મને આ પહેલાં કેટલાક પ્રશ્નો આવેલ ને આ ખાખતમાં મેં મારા વિચારો એસોસીએશનની ગીટાંગમાં રાજકોટ મુકામે જણાવેલા ને તે સિવાય હું જ્યારે આ પ્રશ્ન સમજાવવા માટે નીકળ્યો ત્યારે ખરા મુદ્દા ઉપર આવી અમુક સાચા રથાન ઉપર આવવા મેં આપને વિનંતિ પણ કરેલી હતી.

આપણે હવે સારી રીતે જાણી શક્યા છીએ કે આપણને આ કાર્યમાં ધણીજ મુશીબતો છે ને તે શું શું છે તે હાલ જાણવી અશક્ય છે અને તે ગંભીર સ્વરૂપની કેટલી પણે તેની અટકળ કરી શકાતી નથી. આપણે જ્યાં સુધી એક બીજાના માહે-માહેના વિચારો જાણી કોઈ નિર્ણય ઉપર આવી અમુક લાઘન ઝાળખીએ કે જેનાથી તે આપણને

પોતાનેજ તેમજ આપણા ભાઈઓને પણ તે ઉપ-યોગી ને હિતકારી થાય ને જે હાલ વિચાર થાય છે કે “ખમણું ને બેણું” તે તત્ત્વ ભયંકર વાવાઝોડું બહુજ તિવ્ર વેગથી દોડતું આવતું હોય તેને માટે નકામું છે. આપને એટલું તો ચોક્કસ કહી શકું પડશે કે આ વાવાઝોડું એકલું નથી પણ તેની સાથે ધણીજ અંચલણ ભરીલા વાવાઝોડા ઝડપથી બહુજ હુંક સમયમાં આપણા પર આવી પડશે.

હવે હું મુખ્ય સવાલ ઉપર આવું છું.

૧. આ છેલ્લા દશકામાં આપણે આપણી ઉપજ નરમ બજારને અંગે ધણુંજ નુકશાન થયું છે. એકુત રાજ્યનો ખરો આધાર ને ઉપજ દેનાર અધિષ્ઠાતા છે તેમજ આપણા માન મરતબાને ટકાવનાર પુરુષ છે. ઉપજના અંગે આ દશકામાં આપણી ઉપજ ૫૦% ખાતરીથી ઘટી ગઈ છે ને આપણે જ્યાં આ ખાખત સુધારવાની શીકર હતી તે દરમિયાન આ બીજી ફીકરો આવી પડે છે.

૨. આપણને એક કરતાં વધારે વખત કહેવામાં આવેલું છે કે એજનરી અથવા ગવર્મેન્ટની પોલીટીકલ મશીનરી ભવિષ્યમાં હવે રહેવી અશક્ય છે ને કદાચ આપણે આપણા ખર્ચે તેની સ્થિતિની મશીનરીની હરતી કાંપમ રાખવા નવીન રચના કરી તૈયાર કરીએ ને તેનું ખર્ચ ઉઠાવીએ તેમજ તેને લગતા તમામ ખર્ચો કરીએ તો કેટલા ટકા આવશે, તેનો જો વિચાર કરીએ તો આશરે ૩૫% થી ૪૦%

ટકા. જોડેલો ખર્ચ આવવા સંભવ છે ને આ ખર્ચ થોડાજ કાળમાં પુરેપુરા ૧૦૦ એ ૧૦૦ ટકા સુધી પહોંચશે ને રાજ્યની ઉપજ ખર્ચ જઈ આવણા નભાવ માટે કાંઈ રહેશે નહિ ને જેથી આવણી છંદગી કે વૈભવનો અંત આવ્યો જ સમજવાનો છે.

૩. આપણે ધરીક વિચાર કરીએ ને કાનફોરેશન સ્કીમ ઇસ્ટેટીવ, એકઝીક્યુટીવ સલાસદાર નીચી નવીન ઉત્પન્ન કરીએ તો પણ ઉપર જણાવેલું પરિણામ આવવાનું છે. આનું ગવર્નમેન્ટ એક ઇન્ડીયા એક્ટ પ્રમાણે ધર્મ ચક્રો નહિ કારણ કે તેમાં વંશ-પરંપરાના માટે આપણે માટે રાજ તરીકેની પસંદગી કરવાની છે ને તેમ થવા પહેલાં તેને, એકઝીનીસ્ટ્રેશન તેમજ સંરક્ષણ માટે તેમજ ઈતર તેવા પ્રકારનાં સાધનો માટે તેમજ ઈતર સર્વ માટે પુરતી રીતે પુરા પાડવાના છે અને તેમ કરવા માટે આપણને બહુજ મોટી રકમ એકઠી કરી પ્રથમ સીલક ફોરેશનમાં જોડવા પહેલા રાખવી પડશે. ધણા દરબારો તેમજ નોનજુરીશીકીશનલ દરબારો તરફથી જુદી જુદી રીતની કાનફોરેશન સ્કીમો એજન્સીમાં રજુ થઈ છે તેનો એકેનો જવાબ તેવી સ્કીમ મંજુર થયા બાબત મળ્યો હોય તેમ કોઈના જણવામાં નથી અગર તેવી સ્કીમ માટે ઉત્તેજન અપાયું હોય તેમ પણ લાગતું નથી. જેથી આપણે હવે તેવી સ્કીમો ઉપર બહુજ થોડો ભારોસો ને આશા રાખવી જોઈએ ને આર્થિક સ્થિતિનો વિચાર કરતાં તે આમણને ધણીજ ભારે પડતી ને ચલાવવી ધણીજ મુશીબતવાળી થઈ પડશે. આપણે જેમ વધારે ક્ષેત્રજ્ઞથી કે સમુદયી જોડાઈએ તેમ આપણને તે ફાયદાકારક છે ને તેવી રીતનું આપણું કાનફોરેશન કરી સમુદયી એક વિશાળ ક્ષેત્રજ્ઞ સાથે જોડાઈએ તો તે મજબુત ને તમામ પ્રકારે હિતકારક છે.

૪. મારે અહીંયા કહેવાની જરૂર નથી કે પિટ રાજ્યમાં જોડાણ કરવા દરજ પડશે તો આપની શી વલે થશે તે કદપના કરી શકાતી નથી ને તેવી રીતે જોડાણની દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના રેટોમાં પોલીસી

અબત્યાર થઈ છે. કેટલાંક પિટરાજ્યો તેવા પ્રકારની જોડાણની ને તેમનું સાવંભોમત્વ આપણા ઉપર ફરી સંજ્ઞવન કરવાની ને તેમની નીચે લેવાની આતુરતાથી તક જોઈ રહ્યા છે.

૫. કોંગ્રેસની ચળવળ આપણા ખેડુતોને બહુજ વિચિત્ર સ્પીરીટ ચઢાવે છે ને તેમની આંખોમાં ભરતું અંજન કરે છે ને આપણને કરવેરાં ન ભરવા પ્રેરે છે. ને તેમનાથી પણ આપણી ઉપજને ધણું ટકાતું નુકસાન થયું છે, તેટલુંજ નહીં પણ આ ચેપી રોગ હવે વધારે પ્રમાણમાં કેટલેક ઠેકાણે કેન્ઝેલોપ થએલ છે. જેમ દર્દ મોટા ઓપરેશન સિવાય સુધરે તેમ ન રહે તો હાલનાના સ્ટેજમાં પકડાતા તે રોગ નાશ કરવા સિવાય બીજો ઉપાય રહેતો નથી તેમ તે નાશ કરવા આપણી સ્થિતિનો પણ તેની સાથે અંત આવશે તેમ થવા લાગ્યું છે.

૬. લોકોની મનસ્થિતિ બહુજ પ્રમાણમાં કમળ બહાર ગઇ છે. અને કોંગ્રેસવાળા તેમને ખેડે રસ્તે મદદ કરે છે. આવા હુમલાઓ હવે ધણા રેટોમાં થયા છે અને તેનાથી ઉપજને નુકસાન કરતાં તેમજ આપણી સત્તાને અપમાનકારક ઉઘાડી રીતે વર્તન કરે છે. આ સ્થિતિથી આપણે પ્રથમ ચેતવાનું છે. આ માટે વર્તમાનપત્રોનું પ્રમાણમત જસ છે. આપણે પ્રથમ કાનફોરેશનલ સુધારાઓ કરી બહુજ બળવાન સંરક્ષણ કરી એક જ જોડાઈને સલામત થવું જોઈએ અને આપણું હિત સંભાળવું જોઈએ. એ તેમ કરવામાં નહીં આવે તો આપણી સ્થિતિ ષળવારમાં જતી રહેશે.

૭. મારે આપના ખ્યાન ઉપર મુકવું જોઈએ કે ગ્રીમ વર્ગના અને ચોથા વર્ગના રામજોએ કોમવાર તત્વની સ્કીમો રજુ કરી છે પણ તેનો હજુ જવાબ કોઈ ને મળ્યો નથી. આવી કોમવાર સ્કીમો મને જરૂર ખાસ કરી લાગે છે કે લાંબા કાળે આપણને તદ્દન હાનીકારક છે ને આપણા હિતને અકબંધ બળવવા માટે ઉપયોગી થશે નહીં ને આનું સર્વાનુમતે પણ સ્વીકારશે નહીં.

૮. મારે કહેવાની જરૂર નથી કે હિંદુસ્તાનના બે ભાગો બહુ જ થોડા વખતમાં થશે. એક બ્રીટીશ ઇન્ડિયા અને બીજો ઇન્ડિયન ઇન્ડિયા. બ્રીટીશ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ પક્ષની દોરવણી નીચે રહેશે જ્યારે કોનસીડરેશનલ રાજસત્તા ઇન્ડિયન ઇન્ડિયામાં રહેશે.

૯. પહેલો ભાગ બ્રીટીશ ઇન્ડિયાનો આપણા માટે નકામો છે તે સ્વરાજ્યની લાઇન પર ડેબેલપ થશે. બીજો ભાગ ઇન્ડિયન ઇન્ડિયાનો કે ઇન્ડિયન સ્ટેટસના રાજ્યની સત્તા નીચે રહેશે. હવે અહીંયાં આપણે બૂલવું જોઈએ નહીં કે જ્યાં બ્રીટીશ ઇન્ડિયાનો એપ ઇન્ડિયન સ્ટેટમાં ફલાયો છે ત્યાં હવે બીજો આ ભાગ ઇન્ડિયન ઇન્ડિયાનો કે જેને બહુ જ બળવાન રક્ષણથી ગ્યાવવો પડશે, અને જે આપણે મોટા સ્ટેટને જોડાવું નહીં તો આપણી સ્થિતિનું સંરક્ષણ પણ આવા હુમલાઓથી કરી શકીશું નહીં.

ઉપરના આ સર્વ મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લેતાં હું ખાતીપૂર્વક હિમ્મત ધરી છું કે મારો સ્વતંત્ર પોતાનો મત છે કે વહેલા મોડા પણ આપણને આ રસ્તો સ્વીકારવા ફરજ પડશે. હમણાં ફીડરેશનનો રસ કુલડીમાં ગરમ ચર્ચ પાતળો ચર્ચ થશે છે, અને તેનો ઢાળો પડવાની તૈયારી છે. વાસ્તાવ્ય નામદાર વાઇસરોય સાહેબની કાઠિઆવાડની મુસાફરી તુરતમાં થશે તે તે વખતે આ સર્વ પ્રશ્ન નિર્ણય ઉપર આવશે. પણ જે આપણે અંદરોઅંદર એકમીગળ વિચાર કરી આપણી લાઇન ડ્રાઇફ આલેખી તૈયાર રાખીએ તો જ્યારે નિર્ણય ઉપર વાત આવે ત્યારે આપણે તૈયાર રાખેલી લાઇનનો ઢાળો આગળ ધરી તેમાં ગરમ રસ ઢાળવા કહી શકાય, અને તેમ થતાં ફીડરેશન આપણી પર્સનલ પ્રમાણે થશે પણ પછી જે ગવર્નમેન્ટની સ્કીમ નક્કી કરી નાખશે તે પ્રોક્લમ લાઇન લેવાશે તો આપણને તક તેમજ વખત વિચાર કરવા પણ રહેશે નહિ. જ્યાં આપને વિનંતિ કરવાની કે આપ છુટથી પ્રશ્નો વિચાર કરો તે એક ચોક્કસ લાઇન આલેખી નિર્ણય ઉપર આવો.

મને ખાતી છે કે જે આપણે આજના સંસ્થાપક એક લાઇન નક્કી કરી શકીએ તો તે પ્રમાણે આપણે જવાબો એજન્સીમાં જાય તો તેની ઘણી જ સુંદર અસર થઈ આપણે સર્વેને હિતકારક થશે.

ફીડરેશનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે ઘણાં નાનાં નાનાં રાજ્યો એકત્ર કરી મોટી એકસત્તા કરવી. તે હવે જ આગત શંકા નથી. આપણે મોટા ક્ષેત્રજીતે મોટી વસ્તીના રાજ્યને જોડાઈએ તો તેના કાયદા વધારે છે તે આપ બહુ જ ગંભીર વિચારથી વિચારીને જોશો તો જણાઈ આવશે. હું ભાર ને ખાતીપૂર્વક કહું છું કે તે એક મોટા સ્ટેટ સાથે જોડાવું તે પેરેડ કે પિટરાજ્યમાં જોડાવા કરતાં ઘણું જ ઉત્તમ છે આનાથી આપણા ભવિષ્યના પ્રયત્નો ભાર બચશે ને જ્યારે જ્યારે પ્રશ્નો આવશે ત્યારે ત્યારે રક્ષણ મળશે. ને જે આપણે આ વિચાર ઉપર આવીએ તો પછી આપણને આપણું હિત સાચવવા માટે ભવિષ્યના મોટે શું શું હિતકારક રસ્તાઓ તેમાં છે તે વિચાર કરવા પડશે તેનો વિચાર કરીએ.

૧ આપણા હક્કોનું કોઈ પણ પ્રકારે ક્યાંય ઉલ્લંઘન થવું ન જોઈએ.

૨ હાલના ખરચા કરતાં બીજો વધારો બીજા ભવિષ્યમાં પડવો ન જોઈએ.

૩ બ્રીટીશ સરકારની ગેરંટી કે બાંહેધરી જોઈએ.

૪ ભવિષ્યમાં જરૂર પ્રશ્નોમાં પૂરતું સંરક્ષણ જોઈએ ને આપણા હિતનું સંરક્ષણ થવું જોઈએ.

આમ થાય તો હાલનો કેરી ગ્યાસ જે આપણી સત્તા ને રાજ્ય નાશ કરવાની ભીતીમાં છે તેનાથી આપણી છંદગી બચાવી શકીશું. ઘણી સ્કીમો આપણી સમક્ષમાં મુકાઈ છે પણ આપણે થોડી જાણી તેમજ જોઈ છે પણ જે આપણે આ લાઇન ઉપર આવીએ તો આ બાબત ફરી બેગા ચર્ચ વિશેષ છુટથી ને આપણા હિતના તમામ સવાલોની વિશેષ સ્પષ્ટીકરણથી ચર્ચા કરી શકીશું.

આપ સર્વ આજે શ્રમ લઈ અહીં મધ્યાહન ને છુટથી ચર્ચા કરી તે માટે આપ સર્વનો હું આભારી છું.

દેશીરાજ્યો અને ફેડરેશન

અને

કોચીન રાજ્યનું નવું બંધારણ

[ગયા ઓક્ટોબર મહીનામાં લંડનની ઈસ્ટઇન્ડીયા એસોસિએશન આગળ કોચીન રાજ્યના દીવાન સર ચણ્ડુભાઈ ચેટી કે. સી. આઈ. ઈ. એ 'Indian States and Federation : The new Cochin Constitution' એ નામનો નિબંધ વાંચ્યો હતો. આ વખતે જેઓ હાજર હતા તે પૈકી કોચીનના ભૂતપૂર્વ દીવાન સર આલ્બીયન બેનરજી, સર વીલીયમ બાર્ટન, મી. અનંતરાય પી. પટ્ટણી, સર હેન્રી ગીડની, મિ. રાજાચુક વીલીયમ્સ, સર રામસ્વામી મુદ્લીયાર, વગેરે ગૃહસ્થાએ આ વિષય પરત્વે પોતપોતાના વિચારો પ્રકટ કર્યા હતા. અત્યારે દેશીરાજ્યોના બંધારણ પરત્વે સમગ્ર હિંદમાં ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે એવા સંક્રાન્તિકાળમાં ઉપર્યુક્ત બાબતના વિચારો કંઈક અંશે ઉપયોગી થશે એમ ધારી અમે આ નીચે આપીએ છીએ. લેખના અંતે જે નોંધ છે તે નિબંધવક્તાની નથી, પણ અમારી છે. તંત્રી]

દેશીરાજ્યોની પ્રજા તેમજ દેશીરાજ્યોની બહારની પ્રજા હમણાં હમણાં રાજ્યોના આંતરિક વહીવટની બાબતમાં ખૂબ રસ લેવા માંડી છે. આનું એક કારણ એ છે કે બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતોમાં પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્યની સ્થાપના થઈ છે, અને તેની અસર દેશીરાજ્યોમાં પણ થઈ છે, અને ખીજું સમગ્ર હિંદનું શીડરલ બંધારણ. પરંતુ આ બંને કરતાં વિશેષ શક્ય અને ચોક્કસ કારણ તો એ લાગે છે કે સમગ્ર હિંદની એકતા અર્થે દેશમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉત્તરોત્તર ઉઘ્ર સ્વરૂપ સેતી ગય છે એ છે. આ બધાં કારણોથી દેશીરાજ્યોની પ્રજામાં તેના વહીવટી તંત્ર પરત્વે માત્ર રસ ઉત્પન્ન કર્યો છે એટલું બસ નથી પરંતુ રાજ્યોના વહીવટમાં પોતાનો અવાજ બોલે એવા પ્રકારની માગણી પ્રજા કરતી થઈ છે. અર્થાત્ આ માગણી દેશીરાજ્યોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાની છે. કેટલાકની એવી માન્યતા છે, કે દેશીરાજ્યોમાં ગેરકારોબાર ચાલે છે એટલા માટે પ્રજા આવી માગણી કરે છે પરંતુ એટલું ન બસું બેઝઅઈ કે દરેક દેશી રાજ્યમાં ખરાબ કારોબાર ચાલે છે એવું નથી. બેઝ સર્વ પ્રકારની સત્તા રાજ-

કર્તાઓના હાથમાં હોય છે છતાં પણ ઘણાં રાજ્યોમાં અર્થાચીન યુગના પોરણે વહીવટી તંત્ર ચાલે છે. માઈસોર, ત્રાવણકોર, કોચીન, હૈદરાબાદ, વડોદરા, કાશ્મીર અને ખીજાં ઘણાં રાજ્યોમાં એવો કારોબાર ચાલે છે કે જેની સરખામણી બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતોની સાથે થઈ શકે.

અર્થાત્ જવાબદાર તંત્ર મોટે દેશીરાજ્યોની પ્રજા માગણી કરે છે તે, નરેશોના કહેવાતા લુલમના પરિણામનું કારણ નથી. પરંતુ હિંદની પ્રજામાં જે રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા ગમત થઈ છે, તેને અંગે છે. કોચીન રાજ્યની પ્રજાએ આજથી પંદર વર્ષ પહેલાં આવા પ્રકારની માગણી કરી હતી અને કોચીન રાજ્યે થોડે ઘણે અંશે જવાબદાર એવા તંત્રની સ્થાપના કરી હતી, અને આ રીતે દેશીરાજ્યોમાં સૌથી પ્રથમ કોચીન રાજ્યે જવાબદાર તંત્રનો પ્રયોગ આરંભ્યો હતો.

કોચીન રાજ્ય હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારે લગભગ ૧૫૦૦ ચોરસ માઇલના વિસ્તારમાં છે. જોકે આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ઓછું છે પરંતુ તેની વસ્તી લગભગ ૧૨-૧૪ લાખ માણસોની છે. અને દર ચોરસ માઇલે

લગભગ ૧૪૦૦ જનસંખ્યાનો અંદાજ આવે છે. રાજ્યની વાર્ષિક આવક લગભગ ૧ કરોડ રૂપિયાની છે. તે પૈકી ૬ ભાગ કૌશીન બંદરે જે જગત આવે છે તેમાં રાજ્યનો જે ભાગ છે તેમાંથી આવે છે. કૌશીન બંદરનું ખાંધકામ હવે લગભગ પૂરું થવા આવ્યું છે, અને બંદરના અંગનાં બધાં નિશ્ચિત કામો ન્યારે પૂરાં થશે ત્યારે આ બંદર પૂર્વમાં એક સારામાં સાફ બંદર ગણાશે. આ રાજ્યની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે બધાં રાજ્યો (નાવલુકાર સિવાય)ની સરખામણીમાં આ રાજ્યે કેળવણીની દીશામાં ખૂબ પ્રગતિ સાધી છે. રાજ્યમાં શુમારે ૮૦ ટકા મરદો અને ૭૦ ટકા સ્ત્રીઓ બાણીયાં છે, અને અત્યારે રાજ્ય કેળવણીની દીશામાં જે પ્રગતિ સાધી રહ્યું છે તે જોતાં હવે પછીનાં દસ વર્ષમાં રાજ્યમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ અશિક્ષિત નહીં રહે.

આ રાજ્યમાં ૧૬મી સદીની શરૂઆતથી વ્યવસ્થિત તંત્ર છે. રાજ્યમાં મુખ્ય કારોબારી અધિકારી વડેપ્રધાન એટલે દીવાન છે. રાજ્યના નરેશો, ઘણાં વર્ષોથી દીવાનની સલાહને અનુસરતા આવ્યા છે, અને રાજ્ય વ્યવસ્થામાં કોઈ પણ પ્રકારની દરમિયાનગીરી કરી નથી. પંદર વરસ પહેલાં કૌશીનમાં લેજરલેટીવ કૌન્સિલની સ્થાપના થઈ હતી, અને એની સ્થાપના પછી એને ઘણા પ્રકારની સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. બજેટની અમુક non-Votable બાબતો સિવાયની બધી બાબતો ઉપર કૌન્સિલને મત આપવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. સભ્યોને પ્રશ્નો પૂછવાનો અને જીલ્લો લાવવાનો અધિકાર આપ્યો હતો. અને રાજ્યના લગભગ બધા કાયદાઓ આ કૌન્સિલદ્વારા જ અમલમાં મૂકાતા. માત્ર અપવાદરૂપે અમુક બાબતો પરત્વે જ રાજ્યકર્તાએ કાયદાઓ પસાર કરવાનો પોતાનો હક ભોગવ્યો હશે. અર્થાત્ જવાબદાર રાજ્યતંત્રના ધોરણ ઉપર આ ઉપરથી સહજ જર્મ શકાય એવું હતું. કૌશીનના મહારાજાએ પોતાના ૭૬મા જન્મદિન પ્રસંગે જાહેર કર્યું કે રાજ્યતંત્રમાં પ્રખ્યાત વિશેષતઃ ભાગ લેતી યાવ એમ કરવાનું તથા

ધારાસભાએ સુટલા પ્રધાનને અમુક ખાતાંઓ ઉપરનો વહીવટ સોંપવાનું એમણે નક્કી કર્યું છે. વિશેષમાં એમ પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે પ્રધાન, પોતાનાં બધાં કામો માટે કૌન્સિલને જવાબદાર રહેશે. પ્રધાનને સોંપવાનાં ખાતાં આ પ્રમાણે છે.

- (૧) ખેતી.
- (૨) સહકાર.
- (૩) ગૃહઉદ્યોગ.
- (૪) જાહેર તંદુરસ્તી.
- (૫) પંચાયતો.
- (૬) અંત્યજોદ્ધાર.

ઉપર પ્રમાણે તા. ૧૭મી જુને નવું બંધારણ જાહેર કરવામાં આવ્યું. આ બંધારણ ધડવામાં મહારાજાની ઇચ્છાનો બરાબર રીતે અમલ થાય અને બંધારણ જેમ અને તેમ સાદું અને તેની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવી છે. અને તે "ગવર્નમેંટ ઓફ કૌશીન એક્ટ ૧૯૩૮"માં વિગતેસર આપવામાં આવ્યું છે.

નવા બંધારણ નીચે બધી સત્તા મહારાજાને સુપ્રત થયેલી છે. અને સ્વાયત્ત ખાતાંઓના સર્વેશ્વર પોતાની કારોબારી સત્તાનો ઉપયોગ તે દીવાન માર્ફત તથા સુપ્રત થયેલાં ખાતાંઓ પરત્વે પ્રધાન માર્ફત કરે છે. રાજ્યમાં કાયદા કરવાની સત્તા મહારાજા અને કૌશીનની લેજરલેટીવ કૌન્સિલ ભોગવે છે. આ કૌન્સિલમાં ૫૮ સભ્યો છે. રાજ્યના વિભાગવાર ૩૮ સભ્યોને લેખિ સુટે છે. લઘુમતિ કોએનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા આઠ સભ્યોની નિયુક્તિ રાજ્ય કરે છે. ન્યારે બાકીના ૧૨ સભ્યો રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીઓ અને ખાતાના ઉપરીઓ હોય છે. કૌન્સિલને પ્રમુખ એ રોટનો છે. આખી કૌન્સિલમાં પ્રત્યક્ષ સભ્યોની બહુમતિ છે. અને એ સભ્યો વિશાળ મતાધિકારના ધોરણે સુટવામાં આવે છે. જે માણસ રાજ્યને અથવા કોઈ સ્થાનિક સત્તાને કર આપતો હોય અથવા જેણે રકુલ ફાઇનલ પરીક્ષા અથવા એવી બીજી કોઈ પરીક્ષા પાસ કરી હોય તેને મત આપવાનો અધિકાર છે. રાજ્યના વિભાગોવાર ભાગ પાડી નાખવામાં

આખ્યા છે. માત્ર ન્યુઝ અને લેડીન પ્રીસ્ટીઓની વિનિતિથી તેમને માટે કોમી મતદાર સંઘો આપવામાં આખ્યા છે. જે ધોરણે પુરુષોને મત આપવાનો અધિકાર છે તે જ ધોરણે સ્ત્રીઓને પણ મતાધિકાર છે. અને કોઈ પણ મતદાર સંઘમાંથી સ્ત્રીઓ ઉમેદવારી કરી શકે છે. ઉપરાંત પૂરતી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ જળવાઈ રહે તે માટે તેમને માટે બે એકઠા અનામત રાખવામાં આવી છે.

ધારાસભાની મુદત ત્રણ વરસની છે. સિવાય કે રાજકર્તા પોતે આ મુદત દરમિયાન તેને ખલાસ થયેલી જાહેર કરે. એકસ ઓશીસથી પ્રેસીડેન્ટની ગેર-હાજરીમાં ડેપુટી પ્રેસીડેન્ટ તેની જગ્યા લે છે. ડેપુટી પ્રેસીડેન્ટ સભ્યોએ ચૂંટવો હોય છે. કાયદા પ્રમાણે ધારાસભાના સભ્યોને વાણીસ્વાતંત્ર્ય હોય છે. અને એ નિયમ ખાસ કરવામાં આવ્યો છે કે ધારાસભાના જે સભ્યને કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો હક છે એ સભ્યે ધારાસભામાં અગર કોઈ કમિટીમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અભિપ્રાય આપેલો હોય અથવા બાપણુ-કર્ણુ હોય તો તે સંખંધમાં તેના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવશે નહીં. નીચે દર્શાવેલી અમુક બાબતો સિવાય રાજ્યવહીવટની બંધની બધી બાબતો ધારાસભાને સોંપાયેલી છે.

૧. બીજા રાજકર્તાઓ અથવા રાજ્યો સાથેના તથા સાર્વભૌમસત્તા સાથેના રાજકર્તાના ગ્રંથિયા.
૨. તાજ સાથે કરેલા કરારની બાબતો.
૩. રાજ્યનું લશ્કર.
૪. હાઇકોર્ટના જુદા અને એમની ફરજો પરત્વે.
૫. રાજકર્તાના અંકુશ તથા આવેલાં દેવજોના વહીવટ સંબંધી બાબતો તેમજ બીજી એવી ગોણુ બાબતો.

ઉપરની બાબતો સિવાયની બધી બાબતો પરત્વે ધારાસભાને ચર્ચા કરવાની છૂટ છે. ઉપરાંત એમ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે રાજ્યની નાણાં પ્રકરણી બાબતો વિષેનો કોઈ પણ ધારો, પ્રજાના ધર્મ કે

ધાર્મિક હકને અસર કરતો, ધારો અથવા તો રાજ્ય કર્તાએ પોતે પોતાના અધિકારની રૂએ જે હુકમ કે જાહેરાત કર્યા હોય તેને લગતો કોઈપણ ધારો જે ધારાસભાએ કરવો હોય તો તે માટે પહેલેથી રાજકર્તાની મંજૂરી લેવી જોઈએ.

ધારાસભાને ઠરાવો પસાર કરવાનો અને બીલો લાવવાનો અધિકાર છે. (માત્ર ઉપર કહેલી બાબતો વિષે તે ઠરાવ કરી શકે નહીં.) ધારાસભાએ પસાર કરેલા કોઈપણ બીલને ન્યારે રાજકર્તા સંમતિ આપે છે ત્યારે તે બીલ કાયદો બને છે. પણ અમુક બાબતમાં બીલમાં સુધારો કરવા માટે, દીવાન તરફથી જે બીલ ધારાસભાને પાછું મોકલવામાં ન આવે તોજ તે રાજકર્તાની સંમતિ મેળવી કાયદો બને છે. રાજકર્તાને બીલને સંમતિ ન આપવાનો હક છે. કાયદા પસાર કરવાની સામાન્ય રીત એવી છે કે એકવાર ધારાસભામાં બીલ પાસ કરવામાં આવે છે અને પછી તે માટે રાજ્યની સંમતિ લેવામાં આવે છે. જે કે રાજકર્તાને પોતાને કાયદા કરવાની સત્તા છે પણ તે સત્તા તો તે જવદલેજ વાપરે છે.

સંપૂર્ણ વિગતો વાળું બજેટ ધારાસભા આગળ રજુ કરવામાં આવે છે. અને અમુક “નેશનલ બોર્ડ” બાબતો સિવાયની બધી બાબતો ઉપર ધારાસભાને મત આપવાનો અધિકાર છે. “નેશનલ બોર્ડ” બાબતોમાં ખાસ કરીને પેન્સન અને ગ્રેન્યુએટી, લોન અને સોડીંગ ફંડ ઉપરનું બ્યાજ વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત રાજકર્તાએ કરેલા અધિકારીઓના પગારો અને ધર્મોદા-અક્ષિસ, તથા બીજાં એવાં કામો માટે રાજકર્તા નાણાં વાપરે તે ઉપર કૌંસીલને મત આપવાનો અધિકાર નથી. આ ઉપરથી જણાશે કે રાજ્યના બજેટ ઉપર ધારાસભાને ઘણી સત્તા છે. જે કે ધારાસભાના મત વિરુદ્ધ, રાજકર્તાને પોતાને જરૂરનું લાગે તેવું અમુક પ્રકારનું ખર્ચ મંજૂર કરી શકે એવો કાયદામાં ખાસ હક છે. પણ આવા ખાસ હકનો ઉપયોગ બહુ ઓછીવાર કરવાની જરૂર પડે છે.

ધારાસભાનાં ચુંટાયેલા સભ્યો પૈકી મહારાજાએ નીમેલા પ્રધાન પોતાને સોંપાયેલાં ખાતાંઓનો વહીવટ કરે છે. પ્રધાનનો પગાર તથા અન્ય વગેરેનો ખર્ચ ધારાસભાનાં અંકુશ તળે છે. પ્રધાનનાં હાથ નીચેનાં ખાતાંઓ પરત્વે તેનો દરજ્જો લંગલાગ દીવાનના જેટલો છે. પ્રધાનને અને દીવાનને કાંઈપણ બાબતમાં મતભેદ પડે-ચાપ તે રાજકર્તા એવી બાબતોમાં પોતાનો હેવટનો નિર્ણય આપે છે. પ્રધાનને સોંપાયેલાં ખાતાની બાબતમાં મહારાજા પ્રધાનની સલાહ પ્રમાણે ચાલે છે. સિવાય કે કાંઈ એવી બાબત હોય કે જેમાં કારણ વશાત્ પ્રધાનના અભિપ્રાયથી પોતાનો અભિપ્રાય ભુલે પડતો હોય અને જેને લીધે પ્રધાનના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ મહારાજાને નિર્ણય કરવો પડે.

કામીન રાજ્યમાં જે નવું બંધારણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે તેની ઉપર મેં રૂપરેખા આપી છે. જેઓ ૧૯૧૯ ના ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટથી જાણીતા હશે તેને કામીન રાજ્યના આ બંધારણમાં દિરાજ્ય પદ્ધતિ (Diarchy)ની પદ્ધતિ જણાયો. આ પ્રકારના રાજ્ય ધોરણની ધણી ટીકા થઈ છે અને દરેક એને ધીકારતા હતા. અને કામીન રાજ્ય માટે આ નવા બંધારણની રૂપરેખા ન્યારે નહોર કરવામાં આવી ત્યારે ધણાઓએ, બ્રિટિશ પ્રાંતોમાં જે રાજ્યવ્યવસ્થા (Diarchy)નું ધોરણ નિષ્ફળ નીવડ્યું છે તે ધોરણ કામીનમાં દાખલ કરવામાં આવે છે એમ કહીને તેને વિરોધ કર્યો હતો. બ્રિટિશ પ્રાંતોમાં “ડાયરી” સફળ નીવડી છે કે નહીં તે ઉપર વિસ્તૃત વિવેચન કરવાની મને જરૂર જણાતી નથી. પણ બ્રિટિશ પ્રાંતોમાં ન્યારે આ રાજ્યપદ્ધતિની સ્થાપના કરવામાં આવી ત્યારે તેમાં હું હતો અને મારા અનુભવ ઉપરથી હું કહું છું કે Diarchy ખિલકુલ નિષ્ફળ નીવડી નથી. પરંતુ અત્યારે જે સરકારથી પ્રાંતિક વહીવટ (Provincial autonomy) ચાલી રહી છે તેનો માર્ગ તેણે ઉલટો સરળ બનાવ્યો છે. કામીન રાજ્યના નવા બંધારણના શુભોનો અભ્યાસ કરવા માટે જૂતકાળમાં

પ્રાંતોમાં કેવી રીતે Diarchy તંત્ર ચાલ્યું તે ઉપર વિસ્તૃત વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી. છતાં ધારો કે એ તંત્રને ત્યાં નિષ્ફળતા મળી એમ માની લઈએ તો પણ એમ તો નજ કહી શકાય કે એક દેશીરાજ્યમાં એ તંત્ર નિષ્ફળ થશે. દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટિશ પ્રાંતો કરતાં સંયોગો અને સ્થિતિ ભુદી ગતનાં હોય છે. દેશી રાજ્યમાં એક રાજકર્તા ઉપર પ્રજાની પ્રીતિ હોય છે. એટલે કે અધિકારી વર્ગથી ચાલતી પ્રાંતિક સરકાર કરતાં દેશી રાજ્યોનું તંત્ર આત્મીય (personal) તથા પરસ્પરના ગઠ સંબંધ વાળું હોય છે. આ ઉપરાંત એક બીજો પણ તફાવત છે, અને તે એ કે હોંફુસ્તાનના રાજદારી પ્રક્રિયોને “ડાયરી” તરફ ધૂણા થવાનું એક કારણ એ હતું કે ત્યાં રાજ્યવ્યવસ્થાનું તંત્ર પરદેશી અધિકારી વર્ગના હાથ નીચે હતું.

એટલે હોંફના રાજદારી આગેવાનોમાં એવી લાગણી ફેલાવા પામી હતી કે ત્યાં. સુધી વિકસી અધિકારી વર્ગના હાથમાં રાજ્યસત્તા રહેલી છે ત્યાં સુધી પ્રજાથી ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ અને પ્રધાનો માટે પ્રાંતની વહીવટી બાબતો ઉપર કાળ રાખવાનું અશક્ય બનશે. પરંતુ આવા પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ સામાન્ય રીતે દેશી રાજ્યોમાં હોતી નથી. ધણી દેશી રાજ્યોમાં સનદી અમલદારો. ત્યાંના જ સ્થાનિક માણસો હોય છે. જેઓ રાજ્યના હિતમાં બીજા કાંઈ રાજદારી માણસ કરતાં ધણેા ઉડા રસ ધરાવતા હોય છે. રાજ્યના આ નોકરો પાછળથી ઉડી જનારા પક્ષી જેવા નથી હોતા. પણ તેઓ નિવૃત્તિ લીધા પછી પણ એ પ્રજાની સાથે રહેવાના છે, કે જે પ્રજાની તેઓએ અમુક કાળ સુધી સેવા કરી છે. એટલે કે પ્રજા અને રાજ્યના નોકરો વચ્ચે દેશી રાજ્યમાં એક ગતની એકતાની ગ્રંથી બંધાયેલી હોય છે. આવા પ્રકારની એકતા પ્રાંતોમાં ન હતી. અર્થાત ખાસ કરીને એ બાબતોએ (૧) રાજકર્તા તરફની અંગત પ્રીતિ, અને (૨) રાજ્યના નોકરો અને પ્રજા બન્નેનાં હિતોની સમાનતા-એ દેશી રાજ્યોમાં ધણું અનુકૂળ વાતોવરણ પેદા કર્યું છે. આ પ્રકારે

અનુકૂળ વાતાવરણ જ્યારે ૧૯૧૯નો કાયદો પ્રાંતોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ન હતું. એટલે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે બ્રિટિશ પ્રાંતોમાં Diarchyનું તંત્ર નિષ્ફળ નીવડ્યું છે માટે તે ધોરણે કાળીનમાં જે નવું રાજ્ય બંધારણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે છે તે નિષ્ફળ જશે એમ ધારી લઈ તેને તુરંત ગણવું એ યોગ્ય નથી.

આ બંધારણની વિસ્તૃત ચોજના સંબંધી મહારાજને સલાહ આપ્યા પહેલાં મેં 'ડાયર્કી' સિંચાપની બીજી કાર્ડપણ બંધારણીય ચોજના ઉપર ધણો ગંભીર પણે વિચાર કરી જોયો હતો. પણ મારે સ્પષ્ટ રીતે કબૂલ કરવું જોઈએ કે જવાબદારી વાળા રાજ્ય વ્યવસ્થાના ક્ષેત્રમાં ડાયર્કી સિંચાપની બીજી કાર્ડપણ બંધારણીય ચોજના મને હાય લાગી ન હતી. જ્યારે માત્ર અમુક કારણો વશાત પ્રજાને બધી જવાબદારી સોંપી દેવી તે પણ શક્ય ન હતું. કેટલેક ઠેકાણે ડાયર્કીને વખોડવામાં આવે છે એટલું જ નહીં પણ જવાબદાર સરકારને પણ વખોડવામાં આવે છે. યુરોપમાં જવાબદાર સરકારને બદલે "ડીક્ટેટર શીપ" તો બીજી માર્ગ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે. જો કાર્ડ પછી બંધિત, પ્રજાતંત્ર વાળું રાજ્ય વ્યવસ્થાનું ધોરણું સ્વયંસે કે જે પ્રજાતંત્રના દોરોથી તેમજ "ડીક્ટેટર શીપ"ના દોષોથી મુક્ત હોય તો તે ખરેખર સોવેતો સેવા બંધનરો. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મને આવી કાર્ડ પણ બીજી ચોજના જરૂરી નથી.

કૌન્સિલ રાજ્યના બંધારણનો વિસ્તૃત અભ્યાસ કરવાથી જણાશે કે ધારાસભા અને પ્રધાનની સત્તાઓ કેટલીક રીતે મર્યાદિત બનાવવામાં આવી છે. પણ એ રાજ્ય બંધારણનું ખરું રહસ્ય સમજવું હોય તો તેના કાયદાની કલમો અને મહારાજાએ જે જાહેરાત કરી છે તે વાંચવાં જોઈએ. જવાબદારી વાળું બંધારણ પ્રજાને આપવાથી પોતાને જે સત્તા પ્રાપ્ત કરી પડશે તે સંબંધમાં બોલતાં મહારાજાએ એ જાહેરાતમાં બ્રિટિશ રાજકર્તાની દાખલો આપ્યો હતો, કે જેમણે રાજ્ય વહીવટની અમુક સત્તાઓ જતી કરી હતી

પ્રજાની હકિત અને વફાદારી મેળવ્યાં છે. ખરેખર આ અસરકારક તુલના છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે મહારાજાએ પોતાને બંધારણીય રાજકર્તા થવા માટે ઇચ્છેલા રાજાને દાખલો લેવાનું ધાર્યું હતું. મહારાજાના આવા ઉચ્ચ હેતુ ઉપરથી જ જણાય છે કે તેમણે પ્રજાના હોંથમાં જે સત્તા સુપ્રત કરી છે તે સાચી સત્તા છે.

મને કહેતાં આવડે થાય છે આ નવા બંધારણને સહકાર અને સાચા દીક્ષી લાવનાથી રાજ્યની સર્વ પ્રજા અને બધા રાજદારી પક્ષોએ સત્કાર્ય છે. આ બંધારણને તોડી પાડવા અથવા તો તેના અમલમાં વિધો ઉભાં કરવા કાર્ડએ પ્રયત્ન કર્યો નથી. નવા બંધારણ નીચેની ચુંટણી મંજૂર કરેલી રીતે કરવામાં આવી હતી. અને કાળીનનો કોંગ્રેસ પક્ષ કે જે ધારાસભામાં એક જ બહુવચ્ચર પક્ષ છે તે પક્ષે પોતાના પ્રધાન માર્ક્સ સોંપાયેલા ખાતાના વહીવટની જવાબદારી સ્વીકારી લીધી હતી. નવા બંધારણ હેઠળ પાલમિટરી ધોરણે ધારાસભાની પહેલી બેઠક બોલાવવામાં આવી હતી અને પ્રજાના બધા વર્ગોની સાચી લાવનાથી પ્રધાને પોતાની જવાબદારીઓ ઉપાડી લીધી હતી.

મહારાજાને મેં નવા બંધારણ માટે સર્વોદ્ધ આપી તે પહેલાં રાજ્યના આંતરિક વહીવટમાં એકાએક આવે મોટો ફેરફાર થાય છે તે સંબંધમાં સાર્વજનિક સત્તાનો અભિપ્રાય કેવો થશે તે વિષે મારા મનમાં ધણી શંકાઓ હતી. હોંદના બીજા રાજદારી પુરોષોએ પણ આ શંકા જણાવી હતી. અને તેઓ તો એટલે સુધી કહેતા હતા કે પોતાની પ્રજાને જવાબદારી વાળું તંત્ર આપવાથી તાજ પ્રત્યેની રાજકર્તાની ફરજો અદા કરવામાં મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. પરંતુ સંજ્ઞાએ શહેનશાહની સરકાર નરહથી આમની સંભામાં જે જાહેરાત કરવામાં આવી હતી તે ઉપરથી વસ્તુરિત્થતિની જોખવટ ચર્ચ નાથ છે અને બધી શંકાઓ નિરર્થક થઈ નાથ છે.

કેમીન રાજ્યમાં જે આ બંધારણીય ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે તેથી કેટલાક એમ માને છે કે સમગ્ર હોદ્દા ફેરફારનમાં રાજ્ય બેઝાવતું છે એટલા માટે આ ફેરફાર પૂર્વ તૈયારી રૂપે છે. હોદ્દાસ્તાનમાં ફેરફાર બંધારણ દાખલ કરવા સંબંધી સત્તાધીશોનો શું ધરાવે છે તેનું મને જ્ઞાન છે, એવો દેખાવ હું કરવા ઇચ્છતો નથી. અર્થાત્ તેઓને એ બંધારણ દાખલ કરવું છે કે નહીં તે હું જાણતો નથી. પરંતુ કેમીનમાં જે ફેરફાર થયો છે તેથી બે હોદ્દામાં રીડરેશનની સ્થાપનાને અનુકુળતા થતી હોય તો, ફેરફારના અંગે એટલા પૂરતી પ્રગતિ કરવાનું મારે લાગ આવ્યું છે તે મને એક પ્રકારનું ગૌરવ મળ્યું છે એમ હું માનીશ. હું દહતાપૂર્વક માનું છું કે હોદ્દાસ્તાનમાં સ્વરાજ્યની સ્થાપના માટે બે કાષ્ઠ પણ પ્રાથમિક ભૂમિકા હોય તો તે ફેરફાર જ છે. કે જેમાં બ્રિટિશ પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો એકત્ર થશે. કેટલાંક માણસો દેશી રાજ્યોનો વિચાર કર્યા પગર બ્રિટિશ હોદ્દાને સ્વરાજ્ય આપવાની વાતો કરે છે. હોદ્દાસ્તાનનો ભૌગોલિક, રાજકીય કે આર્થિક રીતે અથવા બીજી ગમે તે રીતે વિચાર કરીએ તો પણ આપણને લાગ્યા વિના નહીં રહે કે જે સ્વરાજ્યમાં દેશી રાજ્યોનો વિચાર થતો નથી તે સ્વરાજ્ય હોદ્દા માટે અશક્ય છે. મારે મન તો એમ જ છે કે હોદ્દાસ્તાન માટેના સ્વરાજ્યની કાષ્ઠપણ યોજનામાં દેશી રાજ્યોની ગણના થવી જ નેમ્કે. ધણી સમય પહેલાં સમગ્ર હોદ્દા ફેરફાર એ હોદ્દાસ્તાન માટે સ્વમ લાગતું પણ ૧૯૩૫ના હોદ્દા સરકારના કાયદાએ એ સ્વમને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે. ૧૯૩૫ ના આ કાયદામાં દેખીતી રીતે ગમે તેટલી તૂટીએ હોય છતાં પણ હોદ્દા માટે સ્વરાજ્યની યોજનાના સિદ્ધાંતને સત્તર અમલમાં લાવવા આ કાયદાને એક ઉપયોગી સાધન તરીકે ગણી શકાય એમ છે.

દરેક જણને ખબર હશે કે આ ૧૯૩૫ના કાયદા પ્રમાણે સ્થપાતા ફેરફારનો વિરોધ બધી દીશામાંથી ધર્ષ રહ્યો છે. આ વિરોધનું કારણ ફેરફાર બંધારણમાં

દેશી રાજ્યોને જે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એ છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે ફેરફાર ધારામંડળમાં રાજ્યો તરફથી નીમાનાર રાજ્યો સમગ્ર હોદ્દા રાજકીય પ્રગતિમાં નડતર રૂપ થશે. અને હોદ્દા સરકારના રાજદારી ખાતાના હુકમોનો અમલ કરાવવામાં આ પક્ષના સભ્યો સહાયભુત થશે. મારે સ્પષ્ટ કહેવું નેમ્કે એ કે આવી કોઈ પણ પ્રકારની બ્લોક રાખવી તે અસ્થાને અને અકારણ છે, જેઓ આવી બ્લોક ધરાવે છે તેઓ એમ માને છે કે ફેરફાર ધારામંડળમાં રાજ્યો તરફના આ સભ્યો એક પક્ષ (Block) તરીકે વર્તન રાખશે. એ વાત તો દરેક માન્ય રાખે એમ છે કે બ્રિટિશ હોદ્દા અને દેશી રાજ્યોનાં હિત ખાસ કરીને આર્થિક બાબતો ઉપર અવલંબી રહેલાં છે. એટલે ત્યાં આર્થિક હિતો એક બીજાની વિરુદ્ધ જતાં હશે ત્યાં દેશ વિભાગને અનુસરી ધારામંડળમાં પક્ષો રચાશે. એટલે ફેરફાર ધારામંડળમાં એમ થવું શક્ય છે કે જ્યારે આવા આર્થિક હિતોને અંગે સંઘર્ષણ ઉભું થશે ત્યારે બ્રિટિશ હોદ્દા અને દેશી રાજ્યોનાં ઔદ્યોગિક સ્થળોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતો પક્ષ એક તરફ હશે. જ્યારે બીજી તરફ કૃષિપ્રધાન પ્રદેશના પ્રતિનિધિઓ હશે. એટલે એમ માની બેસવું કે દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ મોક્ષ પક્ષ (Block) તરીકે જ વર્તશે એ ખરાબર નથી. દેશી રાજ્યોની ખાખતોથી જેઓ પરિચિત હશે તેને જણાશે કે દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ રાજદારી ખાતાના હુકમો પ્રમાણે ચાલશે એવો ભય રાખશે અકારણ છે. ખરી હકીકત તો એ છે કે રાઉન્ડટેબલ કોન્ફરન્સમાં દેશી રાજકર્તાઓએ બ્રિટિશ હોદ્દા સાથે બેઠાવાની એટલા માટે ઇચ્છા દર્શાવી હતી કે જેથી તેઓ રાજદારી ખાતાના અંકુશ અને અસરમાંથી મુક્ત રહે.

ફેરફારના વિરોધનું એક બીજું કારણ એ કે રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ રાજકર્તાની ખાતાની તરફ નીમણને આપવાના છે. પરંતુ કાયદામાં આ પ્રતિનિધિઓને રાજકર્તા કેવી રીતે ચુંટશે તેનું કં

ધોરણ નક્કી કરવામાં આવ્યું નથી. તેમ કાયદામાં એવું પણ કાંઈ નથી કે આવા પ્રતિનિધિઓ દેશી રાજ્યમાંથી ફેડરલ ધારામંડળમાં ચુંટાઈને જાય, એવા કોઈ યોજના રાજ્યમાં દાખલ કરતાં અટકાવે. છતાં પણ રાજ્યો ઉપર આવા પ્રકારનું કાર્ય દબાણ લાવવું એ હકાપણ ભરેલું નથી. તેમ ફેડરેશનમાં જોડાવાની આ એક શરત રાખવી એ પણ યોગ્ય નથી. એ વાત ન જૂલવી નેઈ એ કે ફેડરેશનની યોજના કબજા રાખવામાં રાજકર્તાઓએ એક તત્કાલ એવું પગલું ભરવું પડશે કે જેનાં પરિણામો વિશે અત્યારથી કોઈ વિચાર કરી શકાય નહીં. આવું કોઈ જાતનું નિશ્ચયાત્મક પગલું ભરવું એ રાજ્યોના અંતઃકરણમાં ભયની લાગણી ઉત્પન્ન કરે તે સ્વાભાવિક છે. એટલે આ બાબતમાં હકાપણ ભરેલું તો એ છે કે ભાવિ નિશ્ચિત કરવાનું કાર્ય સમય ઉપર છોડી દેવું. કદાચ રાજકર્તાઓને, ફેડરેશનની શરૂઆતના સમયમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ નોખીને પોતાની રીતિતિ સહીસલામત રાખવાનું ગમશે પણ વખત જતાં તેઓ પોતાની મેજેજ એવું કરશે કે જેથી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ ચુંટાઈને ફેડરલ મંડળોમાં જાય. મને તો લાગે છે કે રાજ્યો ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું દબાણ લાવ્યા વિના તેઓને જે સ્વતંત્ર રહેવા દઈએ તોજ કદાચ આપણે ધારેલું પરિણામ વહેલું લાવી શકીએ. છતાં આવી જાતનો વિરોધ ઉભો કરે તેવો કોઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો તે ફેડરેશનની સ્થાપનામાં વિદ્વંસ થઈ પડશે. છેવટે એ પણ ન ભૂલાવું નેઈએ કે દેશી રાજકર્તાઓ પણ આપણા જેટલા જ સ્વદેશાભિમાની છે. અને તેઓ ફેડરેશનમાં જોડાશે એવી જાહેરાતને પરિણામે અત્યારે સમ્યક્ સરકારમાં જવાબદારીવાળા તંત્રની સ્થાપના કરવાનું શક્ય બન્યું છે.

પોતાના દેશની સેવા કરવા માટે હંમેશાં જેઓ તત્પર છે એવા દેશી નરેશોમાં ને વિશ્વાસ મૂકવામાં આવશે તો જરૂર આપણે આપણી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરી શકશું.

નોંધ:-

હાલ જે રીતિતિ અને સંયોગોમાં દેશી રાજ્યો વ્યક્તિગત શાસનના પ્રતિક તરીકે હયાતી ધરાવે છે, તેનું આધુનિક ગદ્ય દીર્ઘજીવી કલ્પી શકાતું નથી. વ્યક્તિગત શાસનનાં લાભ અને ગેરલાભ બંને છે, અને ગેરલાભ કરતાં લાભ વધારે હશે. પરંતુ અત્યારે જગતમાં રાજ્યતંત્રની ફેરફારીનું જે વાવાઝોડું વાઈ રહ્યું છે તેમાંથી દેશી રાજ્યોની હાલની રાજ્ય પ્રથા (પછી ભલે તે ગમે તેટલી ઇષ્ટ પ્રણાલિકાથી ચાલતી હોય તો પણ) બચી શકે એમ નથી. દુનિયાના રાજદારી ઇતિહાસમાં રાજસંસ્થાની પદ્ધતિ એ એક જ એવી પદ્ધતિ છે કે જે હજારો વર્ષથી ટકી રહી છે. આ વાત ખરી છતાં તેનાં હાલનાં આશુ-પણો બદલવાની અગત્ય ઉભી થઈ છે.

રાજ્યોના વહીવટી તંત્રમાં એવો ફેરફાર થવો નેઈએ કે જે રાજ્યોને રાજ્યોરૂપે રાખ્યા છતાં તેમાં લોકોને સંતોષ મળે. લોકોને પણ એમ લાગે કે અમે પણ રાજ્યનું અંગ છીએ. આ માટે જે તત્કાલ કોઈ આજ રાજ્યપદ્ધતિ હોય તો તે ઉપર કહી તે દિશાસન પદ્ધતિ (Dirachy) છે. આ પદ્ધતિમાં શાસન વિભક્ત થાય છે. લોકો કે જેમાંના મોટા ભાગને "જવાબદાર રાજ્ય તંત્ર"નો બ્યામોડ છે તેને માટેની ભૂમિકા તૈયાર થાય છે. રાજશાસનનાં તત્ત્વો ટકી રહે છે. રાજ્ય તરફની લક્ષિત અને વફાદારી પ્રજામાં અખંડિત રીતે જળવાઈ રહે એવો માર્ગ રહે છે અને જે એ તંત્રને આપ-લેના ધોરણે ચલાવવામાં આવે તો તેમાં રાજ અને પ્રજા વચ્ચેનો સુમેળ રહે છે, તથા ચાલુ તંત્રમાં કશો આકસ્મિક ફેરફાર થતો નથી. લોકોના પ્રતિનિધિઓ ને પોતાની જવાબદારી બરાબર અદા કરશે તો તેઓ કાઢીને કશું નુકસાન કર્યા વગર વિશેષ સત્તા મેળવી શકશે, અને તે છતાં રાજકર્તાઓના દરજ્જાને, તેમના રાજ્યત્વને કે તેમના અર્થ પુંદ્રણને કશી અડચણ આવશે નહીં. ઉલટું રાજકર્તા જે એના ધર્મો બરાબર સમજશે તો તે પ્રજાના હૃદયમાં લક્ષિતભર્યું સ્થાન મેળવશે.

સારા દેશી રાજ્યોમાં વ્યવહારમાં તો જુના કાળથી આ પદ્ધતિ પ્રમાણે તંત્ર ચાલ્યું ચાલ્યું છે. મહાજનની સત્તા, રાજકર્તાઓ જેટલી જ બલકે તે કરતાં વિશેષ બલવત્તર હતી. કાયદો રચી તે પ્રમાણે રચનાનાં ધારા. મંડળો એ માત્ર મહાજનોની પ્રધાને નહું સ્વરૂપ આપ્યા જેવું છે. કોઈ પણ રાજ્ય પદ્ધતિના અસલ સિવાય તેનું ચોક્કસ સ્વરૂપ નક્કી કરી શકાય નહીં. એટલા માટે અમને લાગે છે કે મોટાં દેશી રાજ્યો (નાનાં રાજ્યો માટે તે કદાચ વિશેષ ખરચાળ પદ્ધતિ નીવડે) એ આ પદ્ધતિ અંગીકાર કરી એના પ્રયોગ કરી જોવો ઘટે છે. બેશક રિયલિટી, સંયોગ, લોકલા-વના અને ભવિષ્યમાં રાજ્યતંત્રની સમગ્ર સજામતીને કક્ષમાં રાખીને.

અત્યારે રાજ્ય શાસનમાં ભાગ લેવા લોકો બહુ તત્પર બની રહ્યા છે અને તેથી જ હાલની આર્થિક બંધી મુકવણીનો અંત આવશે એમ મનાયું છે. એમાંના મોટા ભાગની અવૃત્તિની દીશા બદલાઈ છે. એની તુલના કરવી એ અત્યારે અશક્ય છે. પણ એની સાથે અમને લાગે છે કે દેશમાં અત્યારે જે જુદાં જુદાં બળો અને દિશા કામ કરી રહ્યાં છે તે બે અમ્યવરિયત રીતે વિકસતાં જશે તો આંતર-નિઘર્ષમાં તે પરિણમશે, અને દેશની શાસન સત્તાઓ ઉપર પણ તેની અનિષ્ટ અસર થશે. લોકો કાંઈ પોતાનું શ્રેય કે શ્રેય સમજી શકે એવા અને તે પ્રમાણે પોતાના વિચારો આચરણમાં મૂકી શકે એટલા તૈયાર નથી હોઈ શકતા. તેઓનું માનસ અને વિચારનું વલણ ઘડનારા થોડાંજેક જ હોય છે. એવો જે નાનો અને કેટલીક વખત રાજ્યતંત્રના અસંતોષમાંથી ઉદ્ભવેલો જે વર્ગ છે તેમની ફરજ છે કે ચોક્કસના વિચારોની લોકોના નીતિબળ ઉપર કેવા પ્રકારની અસર થશે તે તેમણે વિચારવું. કારણ કે આખરે તો લોકો એજ રાજ્ય છે, અને જે રાજ્યમાં એમને કે એમાંના કોઈને કાળ જતાં પણ એક વખત તંત્રની જવાબદારી લેવી પડશે તે વખતે જેવું નૈતિક વાતા-વરણ એમણે જૂતકાળમાં ઘડ્યું હશે, લોક સમૂહમાં

જે વિવેક, સભ્યતા, આદાપાલન અને શીસ્ત કેળવ્યા હશે તે પ્રમાણમાં એમને સફળતા મળશે. જેઓને માટે કામ કરવું છે તેઓ અને કામ કરનાર તત્કાલ દિશાદિતનો વિચાર કરી પોતાની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો અંદાજ કરે છે. ઇતિહાસના પાઠો કહે છે કે દાર્શનિકોના ઉપયોગ કર્યા સિવાય અને ભવિષ્યમાંથી ચાલ્યા આવતા અગાધ કાળબળનો વિચાર કર્યા સિવાય જેઓ આ રીતે સહસા કાર્યારંભ કરે છે તે દેશનો શુભચિંતક નથી.

રાજદ્વારી સુધારાનો વિકાસ બે ક્રમિક ધોરણે થાય તો તેમાં પ્રગતિ સર્વાંશે લાભ છે એમ જેઓ બંધારણીય ક્ષેત્રમાં અનુભવી છે તેઓની માન્યતા છે. એટલે દેશી રાજ્યોમાં બે રાજકીય સુધારાને સફળ બનાવવાની શુભેચ્છા હોય તો નરેશ તંત્રની હયાતીને ટકાવી રાખી તેના દોષોથી તે મુક્ત રહે એવી કાંઈ રાજદ્વારી યોજના હોય તો તે બોજામાં બોજા વિરોધવાળી બની રહે અને એવી કાંઈ યોજના હોય તો તે દિશાસન પદ્ધતિની યોજના છે. આ યોજનામાં બજેટના આંકડાઓ ઉપર લોકોને અંકુશ મળે છે અને તે જતાં રાજકર્તા કે જે સમગ્ર તંત્રમાં કંદ-૩૫ છે તેની પ્રતિષ્ઠા જળવાઈ રહે છે. જે દેશી રાજ્યોના નરેશ કે વરિષ્ઠ અધિકારી એવો મત ધરાવતા હોય કે રાજ્યોની પ્રગતિ રાજ્ય વહીવટની તાલીમ લેતી કરવાની આવશ્યકતા છે તેઓ બે આવા કાંઈક ધોરણોના વિચારપૂર્વક અંગિકાર કરશે તો એમનાં તંત્ર સુખરૂપ નીવડશે.

લોકોમાંના અમુક માણસોમાં ગમે તે કારણે રાજ્યવહીવટ ચલાવવાની ઇચ્છા પ્રદિસ થઈ છે. અધિકારી વર્ગનો, લોકોમાંના જુદિશાળી વર્ગ સહન ન કરી શકે એવી વધારે પડતી સત્તા, તેઓને દોરદમામ તેઓ ધણીવાર દર્શાવતા જ્ઞાનનું મિથ્યાત્વ અને આ વર્ગ તરફ તેઓ વારંવાર દર્શાવતા ઉપેક્ષા-આ વગેરે કારણોથી એ ઇચ્છાને પોષણ મળતું રહ્યું છે. આ આખા સવાસને આ સામાન્ય નજરે જોવામાં આવે તો દેશી રાજ્યોના બંધારણનો સંવાદ એવો કહીને

નથી કે જેનો ઉકેલ ન થઈ શકે. બ્રિટિશ હોદ્દની સરખામણીમાં દેશી રાજ્યોમાં નરેશો તરફ હજી લોકોની અસ્ખલિત ભક્તિ છે, રાજ્યોની પ્રજાને નરેશો પ્રતિ શેષ નથી અને જ્યાં શેષ છે ત્યાં તેજની અભ્યવસ્થામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. એટલે આવી આવી આવતો ઉપર રાજ્યોમાં ખાન આપવામાં આવે તો તે ઉપયુક્ત લેખાય. દેશી રાજ્યો પરત્વે હજી લોકોમાં એકતંત્રી રામરાજ્યની ભાવના છે, એ ભાવનાને યોગ્ય, નરેશોએ અને અધિકારી વચ્ચે બની રહેવું સહજ છે. એમાં માત્ર થોડા સ્વાર્થ ત્યાગની જરૂર છે, અહંપણની લાગણી દૂર કરવી પડે એ જ છે, અને

પોતે લોકોમાંના એક છે એવી ખરી સમજણ ખીલવવાની જરૂર છે, પણ તેના પ્રતિકારરૂપે જે લાભ છે એ પ્રમાણમાં ધણો અસાધારણ છે. કોઈ પ્રકારનું ઉતાવળીયું પગલું ભરી પાછળથી પશ્ચાતાપના પ્રવાહમાં તણવાનો પ્રસંગ આવે તે પહેલાં રાજ્યોએ આ ધોરણે-જે પણ એક પ્રકારનું બંધારણ છે-વિચાર કરી લેવાની જરૂર છે. લોક સ્વભાવ જેવો નિરંકુશ અને ઉદ્ડ છે તેવો જ સરળ છે. એને માત્ર કેળવવાની જરૂર છે અને આ મુગમાં જે નરપુંગવ તે પ્રમાણે વર્તન રાખશે તે લોકોમાં પૂનર્ગ.

તંત્રી

રાજકોટ પ્રકરણ પરત્વે વિચાર

રાજકોટ રાજ્યે આખા હોંડુસ્તાનનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે. અને દેશના સમગ્ર વર્ગને દેશીરાજ્યોના પ્રજામાં રસ લેતો કર્યો છે. જે કે હવે આ રાજ્યને અંગે જે પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ હતી, તેનો અંત આવ્યો હોય એમ જણાય છે. પણ તે સાથે બધાં દેશી રાજ્યો પરત્વે એક બંધારણીય પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થયો છે કે રાજકોટના પ્રકરણમાં જે જે પક્ષોએ સીધી કે આડકતરી રીતે દરમિયાનગીરી કરી છે અને રાજ્યે જેને તત્કાલ રીતે માન્ય રાખી છે તે કેટલે અંશે યુક્તાયુક્ત છે? આ મહત્વના પ્રશ્નની વિચારણા કરતા પહેલાં રાજકોટ રાજ્યનો પાછળનો ઇતિહાસ તપાસીએ.

મહુમ મનસુખલાલ મહેતાનું નામ ધણાને યાદ દશે. કાઠીઆના રાજકીય પરિવર્તનની પહેલી બેઠક આજથી આશરે વીશક વર્ષ પહેલાં રાજકોટમાં મળી હતી. એ બેઠક રાજકોટમાં શરતી રીતે ભરવા દેવામાં આવી હતી. અને તેમાં રા. મનસુખલાલે અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. એઓ

આ અરસામાં દેશીરાજ્યોના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરનારું “રાજસ્થાની પત્રિકા” નામનું પત્ર પ્રસિદ્ધ કરતા હતા. રાજકીય પરિવર્તનની પહેલી બેઠકના પ્રમુખસ્થાને મહુમ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ ખીરાજી હતા. આ પ્રમુખે એક પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું, તેની ઉદ્ઘાટનક્રિયા રાજકોટના મહુમ કાકિર સાહેબ સર લાખાશરજીને હસ્તે થઈ હતી. તેઓ પરિવર્તન પ્રદર્શનને લગતું બાપણુ કરી ચાલ્યા ગયા હતા. કાકિર સાહેબનું બાપણુ દેશાભિમાનની લાગણીવાળું હુંકું હતું. બાપણુનો ખરડો સ્વ. મનસુખલાલભાઈએ આ લખનારને વંચાવ્યો હતો અને તેમાં શબ્દ રચનાની કાળજી રાખવામાં આવી હતી. પરિવર્તન આ બેઠકમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ પણ હાજર હતા. આ અરસામાં સરદાર વલ્લભભાઈ પોતાનો વજીલાતનો સારી રીતે ચાલતો ધંધો છોડી દેવાની અણી ઉપર હતા. રાજકોટથી તેઓ મુજરાત વીઠાવી શકે તેવી ચર્ચા કરવા ગોંડલના મહારાજ સર ભગવતસિંહજીને મળવા ગયા હતા. એમનો રાજ્યો પ્રત્યેનો

દેશ એ વખતથી જાણ્યો હતો અને તે વખતે પોતાના એક ભાણમાં રાજ્યો માટે “તરગારા” જેવો શબ્દ વાપર્યો હતો એવું સ્મરણ છે. આથી જાણીને પોદું લાગ્યું હતું.

સ્વ. મનસુખભાઈ આ વખતમાં મુંબઈનાં દૈનિક છાપાઓમાં “કાઠીઆવાડના પત્રો” લખી કાઠીઆવાડની સ્થિતિ તથા એનો રાજદારી દરમિયાને વગેરે જાણતોની સ્વર્ણ કરતા હતા. આ પત્રોએ વાંચનારાઓમાં સારો રસ પેદા કર્યો હતો. ત્યાર પછી મુંબઈનાં પત્રોમાં કાઠીઆવાડને લખતાં લખાણો ચર થયાં છે. પણ મનસુખભાઈ જેવી અભ્યાસશક્તિથી અને ધીરજપૂર્વક તે લખાતાં હોય એમ જોવામાં આવતું નથી.

રાજકોટના મહુમ હાકોર સર લાખાજીરાજે મનસુખભાઈની સલાહથી રાજકોટમાં પ્રતિનિધિ સભાની સ્થાપના કરી. સર લાખાજીરાજ એમના સ્વભાવને અંગે હૌમતાવાળા રાજા હતા. અને એન્જિનિસ સાથેના અમલદારોના રાતદિવસના પાડોસીપણાને ધીધે એ અમલદારોનો ભય એમની પ્રભુત્તિને બહુ અસર કરી શકતો ન હતો. સરકારના સાર્વભૌમપણાનો જાણે અવરોધ કરવાના હેતુથી કાઠીઆવાડના નરેશોનું એક મંડળ સ્થાપવા પણ એમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. અને કાઠીઆવાડના દરેક રાજા ઉપર એમણે આ સંબંધમાં એક ખાનગી પત્ર લખ્યો હતો, પણ એમાં રાજ્યો તરફથી સહકાર મળ્યો ન હતો. મહુમ સર લાખાજીરાજની આવી આવી પ્રવૃત્તિનું સદજ પરિણામ ત્યાંના લોકોને રાજ્યવહીવટમાં રીધો ભય લેવાની જ્ઞાતિમાં પરિણામ પામ્યું હતું.

દેશી રાજ્યોત્તો વહીવટ સારો ચાલે એટલી સંખ્યા રાખવાની જવાબદારી, સાર્વભૌમસત્તાએ માથે લેવી જોઈએ. અને કોઈ મોટા દેશમાં જ્યાં રાજસત્તા નાના નાના ઘટકોમાં વહેંચાયેલી હોય ત્યાં આવા પ્રકારની વ્યવસ્થા હોવી આવશ્યક છે. રાજકોટના રાજ્યવહીવટ પરત્વે સાર્વભૌમસત્તાને રાજ્યના આજ-ણામાં જ દરમિયાતગીરી કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત ન થાય એટલા માટે રાજ્યના કારભારીઓ રાજાના પક્ષે

રહી હોંશેમાં સચેત રહ્યા છે. હાલના હાકોર સાહેબના પિતામહ મહુમ બાવાજીરાજના રાજ્યકાળમાં કેટલોક વખત ગાંધીજીના પિતા કૃષ્ણ ગાંધીનું કારભારી હતું. બાવાજીરાજ સ્વચ્છંદે વર્તતાં કૃષ્ણ ગાંધીથી ડરતા હતા, એવો એમનો દરપ હતો, અને પોતાની કાંઈ ગેરરીતિની ખજર પોતાના કારભારીને ન પડે તે માટે સાવચેતી રાખતા હતા. કૃષ્ણ ગાંધીના કારભારમાં પોલીસખાતાના અમલદાર એમનો ભાણેજ હતા. કૃષ્ણ ગાંધીની રાજ્ય-ભક્તિ ઉચ્ચ પ્રકારની હતી. અને હાકોર સાહેબ એમનું માન ધણું ગળીવતા એમ કહેવાય છે. ત્યાર પછી મોતીચંદ તળશીનું કારભારી થયું. આ અરસામાં દેશી રાજ્યોના કારભારમાં નાગરો અને વાણીઆઓ વચ્ચે સ્પર્ધા જેવું હતું. અને એન્જિનિસમાં જે દક્ષતરફાર હોય તેના મરજદાનો મોટે ભાગે કારભારા ઉપર આવતા હતા.

મહુમ લાખાજીરાજના સમયમાં ઘણો વખત રાજકોટના વતની અને હાલ જંજીરાના દીવાન રાં બાં કોટકે કારભારી તરીકે રહ્યા. લાખાજીરાજ મહારાજમાં કોઈ જાતનું દુષણ ન હતું પણ પોતે જાહુ ગરમ સ્વભાવના હતા. રા. બા. કોટકે લોકોનું હિત જળવાય અને રાજ્યતંત્ર સારી રીતે ચાલે એવી રીતે રાજકોટમાં કામ કર્યું. તેઓ જુના વખતના પણ નહીં કેળવણી પામેલા અને છુટા વિચારના હોવાથી એમણે પ્રજામાં રાજ્યકારોબારને લગતી કેળવણીનું ખીતરોપણ કર્યું. મહુમ સર લાખાજીરાજના અવસાન પછી હાલના હાકોર સાહેબ ગાદીનશોન થયા. પોતાના અંગત અર્થમાં, રાજ્યતત્ત્વ આવકના પ્રમાણમાં વિશેષ રકમ જ્યાં લાગી અને હાકોર સાહેબનો પોતાના દીવાન દરબારથી વીરાવાળામાં ધણોજ વિસ્તાર છતાં અંગતઅર્થની પ્રથા ઉપર દરબાર વીરાવાળા અંકુશ રાખી શક્યા નહોત, અને તેના પરિણામે ચાંદુ અર્થને પહોંચી વળવા દીવાન સાહેબને આવકનાં કેટલાંક એવાં સાધનોં યોજનાં પડ્યાં કે જેના સામે લોકોનો ધણો વિરોધ થયો. આ વિરોધ શાંત થઈ જ્યે એમ રાજ્યના કારોબારીઓને લાગ્યું તથા તે માટે એવા ઉપાયોનો આરંભ કર્યો કે ઉલ્ટો વિરોધ વધતો ગયો.

રાજકોટ રાજ્યની રાજ્યપદ્ધતિ, રાજ્યની નબળી આર્થિક સ્થિતિ, આવક વધારવાના ઉપાયો, ના. કાંકોર સાહેબનું પોતાની રૈયતથી વધારે પડતું અંશગ્રપણું, દરબારથી વીરાવાળા જ કર્તાહતો છે, એવી લોકોની માન્યતા, એન્જિનિયરી ચાલુ રહેલી ઉદ્યોગીનતા, છુટાપણાને લગતા હુકા મેળવવાની લોકોમાં જાણીતી આકાંક્ષા, એને સફળતા મળવાના રાજકોટના સંયોગો, હરિપુરા કોંગ્રેસનો કરાવ, સરદાર વલ્લભભાઈનાં રાજદરજાથી લોકોને મળેલું પ્રેતસાહન, આ બધાં કારણોથી રાજકોટની રાજદારી સ્થિતિ સુધરવાને બદલે જોર બંધી. કાઠીઆવાડમાં ચાલી આવેલી સંમગનવટની રીતનો રાજકોટમાં ઉપયોગ થયો હતો; પરંતુ રાજ્યની આંતર નિર્મળતા લોકોનાં પાનમાં બરાબર આવી ગઈ હતી, એટલે વીરાવાળાને બદલે કેસ આવ્યા તો પણ સ્થિતિમાં કશો ફેરફાર ન થયો.

દુર્લભ રાખવામાં આવે તો મનુષ્યોના દોષો જેમ મનુષ્યોના ધાત કરે છે તેમ રાજ્યના દોષો રાજ્યનો નાશ કરે છે. રાજકોટમાં આર્થિક કારણોને અંગે એવા દોષો બાપી ગયા હતા કે દરબારી મંડળની બધી છતાં તેનો તત્કાળ ઉપાય થયો શક્ય ન હતો. નરેશ્વરે ધર્મ, રાજ્યવ્યવસ્થા મુખરૂપ ચારે એ મંદે નીધા રાખવાનો છે અને કારભારીઓ એ નીતિને અનુસરતાં રહે એની તકદારી રાખવાની છે. રાજકોટમાં છેલ્લાં દસકામાં એ તરફ દુર્લક્ષ રહ્યું. દરબારથી વીરાવાળાએ એ વ્યવસ્થાનો સંમેળ કરવો પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ એમની સતત ચાલુ રહેલી માંદગીને અંગે કે પાટી ગમે. તે કારણથી બેઠાએ તેની સફળતા તેમને ન મળી. અને ઉલટી મુશ્કેલી વધી. લોકોમાંના કેટલાકે વિરોધ કરી જે માગણીઓ કરી તે તરફ સહજ ચાલુલુતિ દર્શાવવામાં આવી હોત તો દેસીરાજ્યોના ઇતિહાસમાં કોઈ વખત નહીં થયેલું એવું આ વિચિત્ર અને મનસ્વી તોફાન ઉભું ન થાત એમ લાગે છે. લોકોની યોગ્ય અને શક્ય ધ્વજાઓને પોષી એ રાજ્યનો ધર્મ છે. અને તેમાં રાજ્યની સ્થિતિતાના પાયા છે. પોતાની પ્રતિષ્ઠાના ખ્યાલમાં કે કાંઈ

બીજી લાગણીથી રાજકોટના કારભારી મંડળનું બી તરફ દુર્લક્ષ રહ્યું અને રાજ્ય અને પ્રજા, એ બંને એકબીજાથી જુદાં વેરતુ છે, અને પ્રજા તો તમિે રહેવાની વરતુ છે એવા મનોમંત્રથી કાંઈ લેવામાં આવ્યું. આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે રાજકોટના ઝંઘડાએ દેસી રાજ્યોની સંમગ સંસ્થા ઉપર કુમરાધાત કર્યો. અને કોંગ્રેસને સીધી રીતે દેસી રાજ્યોના સવાલમાં દરમિયાનગીરી કરવાની તક સાંપડી. દેસી રાજ્યો પરત્વે એકાદ રાજ્યમાં કોંગ્રેસને પ્રયોગ કરવો હતો. એ પ્રયોગ માટે દરેક રીતે યોગ્ય રચન રાજકોટ મળી ગયું. નજીકમાં જ એન્જિનિયરી હુકમન એ રાજદારી રીતે લાભપ્રદ વરતું હતી. બ્રિટિશકોઈમાં તત્કાલ કોંગ્રેસ સમક્ષ મહત્વનો પ્રશ્ન ન હતો, અને રાજકોટમાં સર્વે રાજ્યોનો અનુકૂળ હતા.

દરબાર વીરાવાળાનો ગયા પછી સર પેટ્રીક કેસલ દીવાન પદે આવ્યા. પરંતુ એમની કારકીર્દિમાં તો ઉત્કૃષ્ટ તોફાન વધ્યું. સરદાર વલ્લભભાઈની રાજસંધાન કરનારી રાજદરજાથી આખો ચુસ્તરાતનું લક્ષ રાજકોટ તરફ દેરાયું. અને દુકડીઓ એક પછી એક રાજકોટ આવવા લાગી. હાખમાં જે ખખડો પ્રકટ થઈ છે એ ઉપરથી જણાય છે કે ભાવનગરના દીવાન થી. અનંતરાવ પટ્ટણીએ અને શ્રીયુતે નાનાભાઈ બટ્ટ વગેરેએ રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે સમાધાની કરાવવા ધણો થમ લીધો. તેઓ રાજકોટના કાકોર, સાહેબને અને દીવાન સર પેટ્રીક કેસલને મળ્યા. તેમ યુગ્મમાં સર સુનીલાવ મહેતાને ત્યાં શ્રીયુત પટ્ટણીજીનો હાજરીમાં સરદાર વલ્લભભાઈ, અને સર પેટ્રીક કેસલ એક બીજાને મેલ્યા. તેઓ બન્નેએ ખુલ્લો દોષથી વીતો કરી એમ કહેવાય છે પરંતુ પરસ્પરના આગ્રહને પરિણામે ગમે ગુદરથો બીન સમાધાનોથી છુટા પડ્યા. ત્યાર પછી રાજકોટમાં બન્ને પક્ષે ઉત્કૃષ્ટ આક્રમણ વધ્યું. સર પેટ્રીક પરદેશી છે. અને એ પોતે સમાધાનમાં નાંડરૂંપ છે એવા એવા વિચારોએ લોકોનાં મોટા ભાગ ઉપર અસર કરી. એક "દેસી રાજ્ય"ના દીવાન તરીકે પેટ્રીકે જે નગરથી જોવું જોઈએ એ નગરથી જોયું. પણ એ નગર જૂંતકાંપથી હતી એટલું

એના લક્ષ બહાર રહ્યું. તેમ સામા પદ્ધતી નેતાં, જેકે રણબૂમિ રાજકોટમાં હતી પરંતુ એની વ્યૂહરચના સરદાર વલ્લભભાઈના હસ્તક હતી. તેઓ કહે તેમજ બીજાઓએ કરવાનું હતું. આવાં કામોમાં એક જણના હસ્તક જવાબદારી રહે એ ઇચ્છિયા લાયક છે પરંતુ તે જો બીજાના વિચારો પ્રત્યે સહાનુભૂત રહે તો. એથી તેનું કાર્ય વિશેષ સરળ અને ઓછા ભારવાળું થાય.

દેશી રાજ્યો ઉપર કોંગ્રેસ સાર્વભૌમ સત્તા મેળવવા ઇચ્છા ધરાવે છે એવું આ અરસામાં સરદાર તરફથી વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. ગાંધીજીએ પણ આ મતને ટેકો આપ્યો છે અને કહ્યું છે કે ખરૂં સાર્વભૌમત્વ પ્રગમમાં છે. આ સૈદ્ધાંતિક નજરે ખરૂં છે પણ હંમેશને માટે દેશી રાજ્યમાં વ્યવહાર નીવડી શકતું નથી. મુંબઈમાં સરદાર અને સર પેટ્રીકે વચ્ચેની વાટાઘાટ તૂટી ગઈ અને સરદારે સમાધાનનો જ મુસદ્દો* રજૂ કર્યો તે સર પેટ્રીકે અમાન્ય રાખ્યો. આથી કેડક સાહેબ સાથેના લોકોના વિરોધમાં વૃદ્ધિ થઈ. અને આખી લડતનું ખેપ રાજ્યહીનતામાં સુધારો કરવાનું હતું તે કમેકમે વ્યક્તિગત બનતું ગયું અને લડતના પ્રકારે અંગે તેમાં પડેલા આગેવાનોને વ્યક્તિગત પ્રતિષ્ઠા બંધાતી ગઈ. દરેક લાંબા મતભેદો કે લડાઈને અંગે જેમ મનુષ્યમાં વ્યક્તિગત દુરાગ્રહ બંધાઈ જાય છે તેમ આ પ્રકરણમાં પણ વ્યક્તિગત દુરાગ્રહ બંધાતો ગયો. અને જાણે સાર્વભૌમસત્તા અને કોંગ્રેસના આગેવાનો વચ્ચે હંદ મુદ્દ થતું હોય એવાં દર્શનો ચલાવાયાં.

દરબાર વીરાવાળા તો જો કે રાજકોટ બહાર હતા પરંતુ એમની જાયાની અસર પણ કોઠાર સાહેબ ઉપર આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી હતી. પાછળથી દરબાર

વીરાવાળા અને સર પેટ્રીકને પણ વિરોધ થયો. અને રાજકોટ નરેશ તથા રાજ્યનું હિત સાધવાના બંનેના ઉપાયો જુદા જુદા બનતા ગયા. અને એક જ ધ્યેયને અંગે બંનેનો જુદો જુદો આગ્રહ બંધાયો. કોઠાર સાહેબને તો દ્વંદ્વ વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો હતો કે આ આખા પ્રકરણમાં એમનાં કોઈ હિતસ્વી હોય તો તે દરબાર વીરાવાળા છે. સરદારે લડત દરમિયાન અને લડત પછી કોઠાર સાહેબ માટે જે શબ્દો કહેલા તે એક બીજાથી વિપરિત અર્થવાળા હોવાથી તેઓ કહે કે “હું જોઉં છું કે રાજકોટ કોઠારને કાણુ ગાદીએથી ઉઠાડી મુકે છે” છતાં પણ એમના ઉપર સ્વાભાવિક રીતે વિશ્વાસ બેસે નહીં. અને શંકાઓને પગિણામે તેવો વિશ્વાસ મુકે તો તે ચિરસ્થાયી રહી શકે નહીં. રાજકોટના કોઠાર સાહેબના કામકાજનું ધોરણ— એમની અનિયમિત પ્રવૃત્તિ, એમની નબળી તબીયત અને રાજ્ય વહીવટમાં બીનદરમિયાત રહેવાની એમની ટેવને લીધે—નિયમિત રીતે જળવાઈ શકતું નહીં પરંતુ તેઓ સ્વભાવે સરળ અને મોળા દીલના રાજકર્તા છે. ચોતરફ વાવાઝોડાં થઈ રહ્યાં હોય ત્યારે સરળ માણસો કરતાં અસરળ માણસોનું મૂલ્ય ઘણીવાર વધારે ઉપજો છે. એવાં માણસોમાં કેટલાંક નિષ્ણાત પણ ગણાય છે. રાજકોટ પ્રકરણમાં જો આમ બનવા પામ્યું હોય તો નવાઈ નહીં. અને જો તેનો શાંતિ-પૂર્વક ઉકેલ ન આવી શક્યો હોય તો તેનાં ધણાં કારણો પૈકી આ પણ એક કારણ હોય એ સંભવિત છે.

જો તેમ પણ કોઠાર સાહેબ અને એમના સલાહકારોને એમ લાગ્યું કે આ તોફાન હવે શમી જવું જોઈએ. અને તેમને એમ પણ લાગ્યું કે તેનો ઉપાય

* એમ કહેવામાં આવે છે કે આ મુસદ્દો લાવનવરના દીવાન શ્રી પટ્ટણીજી ન્યારે ગાંધીજીને મળવા ગયા ત્યારે ખુદ ગાંધીજીએ સમાધાનની શરતો માટે આ મુસદ્દો ધરી આપ્યો હતો અને સર પેટ્રીકે તે કબૂલ પણ રાખ્યો હતો પરંતુ પાછળથી મુંબઈમાં વાત રસ્તે ચડી નહી. આ મુસદ્દામાં જવાબદાર રાજ્યનંત્રના તત્વને રાજ્યબંધારણમાં દાખલ કરવાની સૂચના કરવામાં આવી હતી. આ એક એવો શબ્દ છે કે એની રૂપરૂ બાબમાં થઈ શકવી મુશ્કેલ છે.

એકલા સરદારના જ હાથમાં છે. એટલે એક દિવસે સર પેટ્રીકના અને એન્જિનિસના અમલખુણામાં સરદાર પોલ રાજકોટમાં એરોપ્લેનમાં આવ્યા અને પરભારા કાકિર સાહેબને એમના મંત્રી મંડળ (રા. સા. માણે-કલાથ પટેલ, મિ. નેત્રનપુરા અને સર પેટ્રીક જેમને પછીથી બોલાવવામાં આવ્યા હતા તેમની હાજરીમાં) સાથે મળ્યા. મધરાત વીતી ગયા સુધી આંક કલાક ચર્ચા કરી અને સમાધાન કર્યું. અને રાજકોટની લડત બંધ રહી. ત્યાર પછી સર પેટ્રીક કેડક વિદાય થયા. એમની દીવાનગીરીને અંત આવ્યો અને પુનઃ દરગાર વીરાવાળા આવ્યા. આ સમાધાનની પ્રતિષ્ઠિ દરગાર વીરાવાળાએ આરંભી હતી. અને મધ્યસ્થ બંનેલા પોતાના મિત્રગણો દ્વારા સરદારને બોલાવવામાં આવ્યા હતા એમ જણાય છે. આટલો ઘટનાનો આથી વિશેષ ઉલ્લેખ કરવો અનિચ્છનીય છે.

રાજકોટની લડતે સમગ્ર દેશી રાજ્યોના બંધારણ ઉપર અસર કરી છે. અત્યારના સંપોગોમાં કોંગ્રેસે દેશી રાજ્યોમાં હસ્તક્ષેપ કરી સાર્વભૌમ સત્તાના સ્થાને આવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેની યોગ્યચોગ્યતાનો પ્રશ્ન વિવાદવાળો છે. પણ એટલું ખરું છે કે બ્રિટિશ હોંદના નવા બંધારણની અસર દેશી રાજ્યો ઉપર શું થાય છે તે જોવા સુધી થોડો સમય નો કોંગ્રેસે ધીરજ રાખી હોત તો કદાચ ઘણી શુભેચ્છા પૂર્વક દેશી રાજ્યોના બંધારણ પરત્વેના મતભેદોનો નિકાલ આવત. હાલના બનાવોથી દેશી રાજ્યોમાં કોંગ્રેસ સંબંધી અવિશ્વાસની લાગણી ઉત્પન્ન થવા પામી છે. અને દેશી રાજ્યોને એમ લાગ્યું છે કે બ્રિટિશ સાર્વ-ભૌમપણ્યનો સંબંધ જ એમની અખંડિતતા જાળવી રાકે એમ છે. દેશી રાજ્યો પરત્વે અત્યાર સુધીની કોંગ્રેસની ચાલી આવેલી બીનદરમિયાન નીતિ ડહાપણ ભરેલી હતી. દેશી રાજ્યો છુટાં છવાયાં છે. અને બ્રિટિશ સરકાર સાથે એમના કેટલાક કરારી સંબંધો છે. પછી ભલે તે અમાન્ય રહેવાને પાત્ર હોય છતાં પણ. એટલે જો થોડાં વર્ષ આ રાજ્યદારી ધોરણ આધુ રાખવામાં આવ્યું હોત તો રાજકોટના જેવા

કોઇ આવા પ્રકારના મંથર્પણ વગર દેશી રાજ્યોનો કારોગાર સુધરી જત. ને કે અત્યારે ક્યાંક સુધારાનાં ચિહ્નો દેખાય છે પણ તે ભયનાં છે, ઇચ્છાનાં નહીં.

રાજકોટમાં જે સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે તે જાણે રાજ્યપરત્વે નહીં પણ વ્યક્તિ પરત્વે હોય એમ જણાયા વગર રહેતું નથી. દેશી રાજ્યોના સમગ્ર સંવાલોને નજર આગળ રાખી એ સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન થયો નથી. પણ વ્યક્તિગત પ્રતિષ્ઠાને જાળવી રાખવાની અસર એમાં વધારે જણાઇ આવે છે. અને એટલા માટે એ સમાધાનને અસ્વીકાર્ય ગણવામાં આવે તો આશ્ચર્ય નહીં. જેટલા ગૃહસ્થો અને અધિકારી કે અનધિકારી આમાં ભળ્યા તે દરેકે પોતાનો, પોતાની અસ્મિતાનો, પોતાની પ્રતિષ્ઠા સુરક્ષિત રાખવાનો અને સમાજના જે વર્ગમાં તેઓ હોય તેમાં પોતાનું સ્થાન સ્થાયી જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને એટલે અંશે આ સમાધાન નિઃશ્વર્ય બન્યું લાગે છે. ને કે એમ કહેવાયું છે કે રાજકોટના સવાલની આગેવાની સરદારે વ્યક્તિગત રીતે લીધી છે પણ અત્યારે કોંગ્રેસ, કોંગ્રેસ સરકાર અને સરદાર પરસ્પર ઓતપ્રોત છે. અને એ રીતે દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન અપકંવકાળમાં હાથમાં લેવાયો છે. અને દેશી રાજ્યોના બંધારણનો બચાવ કરવાનો હેતુ નથી. તેમ દેશી રાજ્યોનાં અધાં બંધારણો ઇચ્છનીય છે એમ કહેવાનો પણ હેતુ નથી. પણ એ બંધારણો નવેસરથી રચવાનો કાળ હજી આવ્યો નથી એટલું જ માત્ર કહેવાનો હેતુ છે. બ્રિટિશ હોંદની પ્રજામાં છેડકાં ત્રીશ વર્ષમાં બંધારણ પરત્વે જે રાજદ્વારી વિકાસ થયો છે અને અનુભવ મેળવાયો છે એવી તક હજી બે ચાર ગણ્યા ગાંઠકાં રાજ્યો સિવાય બીજાં રાજ્યોની પ્રજાને મળી નથી. તેમ જાણે જ કોઇ થોડાક એવા કમનસીબ રાજકર્તાઓ હશે કે જે બીન જવાબદારીથી વહીવટ ચલાવતા હશે. આમ છતાં રાજ્યકર્તાઓમાં રાજ્ય વિશે દૃઢભૂત થયેલી અમારાપણાની લાગણી, રાજ્યને વળગી રહેલું મમત્વ, બૂતકાળમાં એમના પૂર્વજોએ કરેલો સ્વાધે ત્યાગ, એ વગેરે બાબતો સંબંધી એવી વિચારસરણિ છે કે જ્યાં સુધી એમાં નરમાસ ન

આવે અને રાજ્યોની પ્રગતિમાં જવાબદારીનો સાચો અને સેવાવૃત્તિવાળો ખ્યાલ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાંસુધી દેશી રાજ્યોનાં બંધારણોમાં તત્કાલ અંકાન્તિ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો તે પ્રત્યાઘાત ઉત્પન્ન કરશે એમ શુદ્ધભાવે લાગી જાય છે. નરેશ તંત્રના દોષો છે તેમ શુભો છે. અને લોકતંત્રના શુભો છે તેવા દોષો પણ છે. આ બંને તંત્રોનો સમન્વય જ દેશી રાજ્યોનું હિત સાધવામાં ઉપયુક્ત નીવડશે એવો અભિપ્રાય વાચકો જો આ મત કરતાં જુદો મત ધરાવતા હોય તો તેમની માફી માગી એમ જણાવીએ છીએ.

હીંદની પ્રગતિ માનસ, અને સંસ્કૃતિ અને ધર્મ મુળમાંથી એને મળતી કેળવણી એ એમાં છે કે તે રાજ્યતંત્ર ભોગવવા કરતાં સુખદાયક રાજ્યતંત્રમાં રહેવા વિશેષ ઇચ્છે છે. કેવળ લોકતંત્ર, સુંદરણીની ધમાકો, વારંવાર બદલાતું કારાખારી મંડળ, સતત ચાલુ રહેતા ઔદ્યોગિક અને ધાર્મિક ઝગડાઓ, રાજ્યતંત્રમાંથી નિષ્પન્ન થતી વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા, સતત ચાલુ રાખવા પડતા જુદાના વિવાદો અને નૈતિક જીવનની અસ્થિરતા એ વગેરે બાબતોથી જન્મ પામતા જીવન કલહમાંથી હીંદની પ્રજા મુક્ત રહેવા ઇચ્છે એવું એનું માનસ ધડાએલું છે. દેશી રાજ્યોના હાલના તંત્રોમાં કે હવે પછીના તંત્રોમાં જો આવા દોષો અનાયાસે પણ પ્રવેશ પામશે તો તેથી પ્રજા જીવનને હાની થશે. અધિક તંત્ર જ સાઈ એના નિશ્ચય કરતાં લોક સમુહને સુખ આપે એવું તત્ર સાઈ એ દૃષ્ટિબીંદુ નજર આગળ રાખી દેશી રાજ્યોના બંધારણોને પ્રશ્ન ઉકેલવામાં આવે તો તે વધારે જવાબદારી લાગે છે.

રાજકોટ પ્રકરણમાં લોકસમુદાયને સુખ આપનારા તંત્રનો ન્યુનાધિકપણે પણ વિચાર કરવામાં નથી આવ્યો. અને કેવળ અ, બ, ક, ડ, ના નામોના આગ્રહ જેની નિહાળ બાબતોને મહત્વ આપી બંને પક્ષે એક બીજાને મુશ્કેલી ઉભી કરી છે. આથી બાબતોમાં તો જે પક્ષ વિચારભોગ આપે છે તે

પક્ષ ઉદારચિત્ત અને મહત્તાવાળો છે. મોટા કરતાં નાનો ઓછો ભોગ આપી શકે એ સ્વાભાવિક છે. નાનાનું મન ભોગની સુખદ પરિણામો જોવા ટેવાયલું નથી હોતું, અને તેથી તે ઘણી વખત ઈષ્ટ બાબતોને પણ હાનિકારક દેખે છે. એટલે જો મોટા ગણતા પક્ષે ગમે તે એક પક્ષે-વિચારભોગ આપે હોત તો વિશેષ પ્રતિષ્ઠાપાત્ર અને ઉદારચિત્ત ગણાત. તેમ તેના તરફ જનસમુહની સ્વાભાવિક સહાનુભૂતિ દોરત! કારણ કે નાનાનો ભોગ લોકોમાં નબળાઈરૂપે દેખાય છે, અને મોટાનો સમજણપૂર્વકનો ભોગ એ ભોગરૂપે લેખવામાં આવે છે. બંને પક્ષે જો આ દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો હોત તો તેથી જે સમાધાન થાત એ માનવંત સમાધાન થાત. અને એમાંથી આંદીધુડી ઉત્પન્ન ન થાત.

રાજકોટના પ્રકરણથી એમ માનવામાં આવે છે કે દેશી રાજ્યોની પ્રગતિમાં રાજદારી જગતિની જૂથ જન્મ પામી છે. આ હકીકત વચાર્થ છે કે કેમ તેનો આગેવાન શૂદ્ધસ્થાએ અને સંચાલકોએ નિર્મળજીવિથી અને પક્ષના મોકલેના આગ્રહ રાખ્યા વગર સ્થિરતાનુપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ. લોકોમાં જો ખરખરી દુઃખની લાગણી હોય, તેઓ કરેલાના ભારતજો હોય, રાજ્યતંત્રથી તેઓ અસંતુષ્ટ હોય તો તેનો અસરકારક ઉપાય શું છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. રાજ્યતંત્રના ફેરફારથી લોકો વસ્તુતઃ સુખી થાય છે કે કેમ? જગતના બીજા દેશોમાં શું થયું છે? અને એ હાખલાઓ ઉપરથી શું થવા જોગ્ય છે એ જોતું પણ આવશ્યક છે. દીર્ઘકાળથી ચાલ્યું આવેલું નરેશતંત્ર, એમાં ઘણું ફેરફાર કરવાથી લોકોને સુખરૂપ અર્થ શકે એમ છે કે નહીં, જો નથી તો “જન્યબદાર રાજ્યતંત્ર” એ શબ્દમાં જે તંત્રનો સમાવેશ થાય છે તે તંત્ર હીંદની-દેશી રાજ્યોની પ્રજાની અને એ પ્રજાના વિચાર-બળોનો સાથે અનુરૂપ કરી શકાય કે નહીં, આ બધા પ્રશ્નોના વિચાર ચર્ચા જોઈએ. કાંઈ પણ રાજદારી ચળવળમાં વર્ષવિગ્રહને ઘણીવાર તક મળે છે. રાજકોટના પ્રકરણે ગરાશીઆઓને અને મુસલમાનોને

લઘુમતિના રક્ષણ નિમિત્તે પોતાના હકોને આગળ ધરવા દોષી છે. વળી બાળાતોમાંથી તો સ્વયંસેવકો પણ ઉભા થવા લાગ્યા છે. આઘાત સામે આ રીતે પ્રત્યાઘાત ઉભો થયો છે. રાજદારી વિચારકાએ લઘુમતિનાં બળો—બલે તે લઘુમતિનાં હોય તો પણ—તે સામે ખરેખર સાવચેત રહેવું જોઈએ.

કોઈ પણ રાજદારી અર્થાં કે અળવળમાં મત-બેદને અવકાશ રહે છે. પણ સુરોનો મતબેદ અને આગ્રહ શોભે છે, તે સમાધાનને માર્ગે જાય છે. જ્યારે સુરોનો આગ્રહ વર્ગ વિગ્રહ ઉભા કરે છે. લોકોમાં તોફાની વલણ જાગૃત કરે છે. અને અસત્ય અને દંભિકતાને માર્ગે દોરી જાય છે. રાજકોટના પ્રદરણમાં અને એના અંગની વાટાઘાટમાં એક પક્ષે વારંવાર ફરતી જતી વિચારણાનો આશ્રય લીધો અને બીજા પક્ષે પોતાપણની અસ્મિતાની મિથ્યા કલ્પના કરી પોતાની સત્તાની—જે ખરેખર સત્તા જ ન હતી તેની

મિથ્યા આંકણી કરી. એક પક્ષે પૈસાં વેચી અને બીજા પક્ષે વેરવા માટે ઉધરગાળા અને ખર્ચ જોતાં પરિણામ તો કેવળ અસત્ય વાણી, વિચાર અને વર્તનમાં જ પરિણમ્યું. લોકોમાં ખરી નિર્ભયતા આવવાને બદલે ઉપરથી નિર્ભયતાના સ્વાંગ રૂપ દેખાતી કિંમત આવી. કેટલીક વખત ત્રિદાંત સાચો હોય છે પણ તેનું ઘડતર બે બીજા કેળવાયેલના હાથે થાય છે તો એને ગમે તેવા ઉત્તમ આદર્શ પણ રાખવત થાય છે. અને પછી આગ્રહ અને મિથ્યા બ્રમમાં પડેલાં માણસો એ શય શરીરના આશ્રયે ધૂમ્પા કરે છે અને એ વિષે વહા તહા કલ્પનાઓ કરે છે. જેમ લોકોએ, તેમ લોકોમાં રહી કામ કરનારા અધિકારીઓએ અને લોકોના સંબંધમાં આવવા તાળે તાળે પ્રયત્ન કરતા ગૃહસ્થોએ આ બાબતનો પુખ્ત વિચાર કરવો જોઈએ. અને તે કયાં પછી જ રાજકીય વર્તન અમલમાં મુકવાં જોઈએ તદરથ.

મોરબી સ્ટેટ : છેલ્લાં સોળ વર્ષ.

(મોરબી રાજ્યમાં છેલ્લાં સોળ વરસમાં કેવા પ્રકારનો વહીવટી વિકાસ થયો છે, તે અંગે આ નીચે આપ્યો છે. તંત્રી.)

ખેતી.

ખેતીનો વિકાસ સાધે અને રાજ્યના આધારરૂપ ખેતુનોની સ્થિતિ સુધારે તેવાં સાધનોનું શ્રેયસ્ક કરવું અને ખીલવટ કરવી તે માટે નામદાર મદારાજ સાહેબને ખાસ ફોકર રહે તે સ્વાભાવિક છે. એ ફોકરને પરિણામે આદિના ખેતુનો સુખી અને સંતોષી થયા છે.

ખેતુનો મહેસુલ રાકડામાં ભારે એવી પદ્ધતિ સને ૧૮૮૫માં અમલમાં આવી અને તે અત્યાર સુધી ચાલુ છે.

૧૮૮૦ થી ૧૮૮૪ એ ચાર સાતની સરાસરીએ

મહેસુલ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે, દર વીધે રૂ. ૧-૬-૦ અથવા તો દરે એકરે રૂ. ૩-૪-૦ મહેસુલ આવે છે.

જમીન ખેડનાર ખેતુનોને કમળના સંપૂર્ણ હક આપવામાં આવ્યા છે, તેઓ પોતાની જમીન પોતાની ઈચ્છા મુજબ વેચી શકે અને ગીરો મૂકી શકે તેવો કાયમી માલીફોનો હક બોગવે છે.

જો છેલ્લા માલિકની વિધવા હોય તો તેના મરણ પછી, પુરુષ વારસાના અભાવે તેના સૌથી નિશ્ચિતના સગાને વારસાનો હક મળી શકે છે.

ખાત્ર કરીને કૃષિની સુધારણા માટે અને નવી

અણખેડાયેલ જમીનનાં ખેડાણ માટે આબાદી ખાતું સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

નવા કુવા ખોદાવવા અને લુના કુવાને ઉંડ કરાવવા માટે સને ૧૯૨૫ની સાલથી ખોરીંગ અને બ્લાસ્ટીંગ ખાતું ખોદવામાં આવ્યું છે. ખેડુનોને તો ખોરીંગ અને બ્લાસ્ટીંગ ઓછા ભાવે કરી દેવામાં આવે છે.

દરેક ગામમાં રાજ્યના ખર્ચે પાકા કુવાની અને દોર માટે અવાડાની સગવડ કરી આપવામાં આવી છે, તેમજ દરેક ગામના દોરને ચરીયાણુ માટે પૂરનો પ્રગંધ કંદવામાં આવ્યો છે.

દોરની ઓસાદ તળવવા અને તેમાં મુધારો કરવા માટે, દરેક ગામે રેલ્વે વેટરનરી સર્જનને પસંદ પડે તેવા સાંઠ રાખવો પડે છે. શુદ્ધ ગીર તત્વના દોરનું ઉછેર-રચાન રાજ્ય નિભાવે છે, તેમાંથી ગામડાને વિના ખર્ચે સાંઠ આપવામાં આવે છે.

એક એગ્રીકલ્ચરલ રેયત બેંક સ્થાપવામાં આવી છે; તેમાં દરેક ખાતાદાર પોતાની વાર્ષિક લીયેટીનાં દર રૂપીએ એક આનો મૂકે છે, તે દુષ્કાળમાં વિમાની ગરજ સારે છે. આવી રીતે ખેડુતોના ૧૬ લાખ રૂપીઆ જમે થયા છે, ખેડુતો પોતાને જરૂર પડે ત્યારે પોતાની જમે થયેલ રકમનો ઉપયોગ કરી શકે છે.

સને ૧૯૨૪ની સાલથી દુષ્કાળ નિવારણ ફંડ યોજના શરૂ કરી અને આજ સુધી તેમાં ૨૫ લાખ રૂપીઆ લુહા રાખવામાં આવ્યા છે. તે રકમના વ્યાજ મંદીન અભારે રૂ. ૪૦ લાખ થયેલ છે. આ ફંડમાંથી દુષ્કાળના વર્ષોમાં, કુવા ગાળવા માટે, કૃષિના વિદ્યાર્થ અર્થે, પોતાના અને દોરના નિશાવ માટે અને બીજાં તેમજ દોર ખરીદ કરવા માટે ખેડુતોને વગર વ્યાજે નાણાં ધીરવામાં આવે છે.

ખેડુતોની રાહત અર્થે ખાસ કાયદો અમલમાં મુકેલ છે. અને તેની રાહત માટે એક ખાસ અદાલત ખોલવામાં આવી છે.

ઓછા વરસાદ અને લાવની મંદીના સમયમાં ખેડુત પોતાની આર્થિક સ્થિતિ જળવી શકે એ હેતુથી

નામદાર મહારાજ સાહેબે તેમનું મહેસુલ ઘટાડવા અથવા જરૂર જણાય તો સંદતર માફ કરવા પોતાથીજ ફીકર રાખી ઉદારતા દર્શાવતા આવ્યા છે; ઉદાહરણ તરીકે દરમિયાન આવેલ નળમાં વરસાદે લઈને આવી રીતે માફ થયેલ કુલ રકમનો આંકડો રૂ. ૨૦ લાખ ઉપર થવા જાય છે. આ ઉપરાંત આનાં વરસોમાં, ખેડુતો અને તેમના દોરના નિર્વાદ અર્થે અને બી, બીઆણુ વગેરેની ખરીદી માટે આપેલ મદદની રકમ રૂ. ૧૨ લાખ થાય છે.

આ બાબત રાહતનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે ખેડુતો એકંદર રીતે આબાદી જરી સ્થિતિમાં રહેલ છે. આમ છતાં કોઈ કોઈ ખેડુતો એવા છે કે ભિન્ન ભિન્ન કારણે દેવામાંથી મુક્ત નથી. તેથી સમસ્ત ખેડુતોને ઋણમાંથી મુક્ત કરવા અને ખેડુત તરીકે તેમનું જીવન નવેસર શરૂ કરાવવાના ઉદ્દેશ હેતુથી નામદાર મહારાજ સાહેબે ધણી રહેમ કરી, રાજ્યનું તેમનું સર્વ ઋણ માફ કર્યું છે; અને સાહુકાર નેગનું તેમનું દેવું પતાવવા એક લવાઈ કમીટી નીમવામાં આવી છે. તે કમીટી દરેક વિભાગમાં બે ખેડુતોને સાથે રાખી ખેડુતોનાં દેવાની તપાસ કરી, વ્યાજબી રાહે પતાવટ કરે છે. આવી રીતે નક્કી થયેલ દેવું ખેડુતોની વતી નુકસાન દરખાસ્તીએ માથે લીધું છે અને તે રકમનું વ્યાજ ખેડુએ દેવું પડતું નથી.

આ વર્ગમાં કેળવણીને ઉત્તેજન આપવા માટે ખોરજીમાં કણખી બોર્ડીંગને એક લાખ રૂપીઆની રકમ આપવામાં આવી છે. તે બોર્ડીંગના તે વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ કેળવણી લીએ છે. તેના ઉપયોગમાં તે રકમનું વ્યાજ વપરાય છે.

વ્યયહાર, સાધનો અને વ્યાપાર.

કૃષિ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનાર વ્યવહારના સાધનો અને વણજ વ્યાપાર છે.

પ્રાતઃસ્મરણીય મહુમ મહારાજ સાહેબ સં વાઘજી ગદાદુર પોતાની પ્રજાનાં કલ્યાણ માટે દરેક સાધનમાં ગોખરે રહેતા; તેઓથીએ વર્ષો થય

રાજ્યમાં ઠેક ઠેકાણે દ્રામ્બે કરી હતી. રૂ. ૬૦ લાખના ખર્ચે રાજકોટ અને ગોરખીને હોંદની રેલવે સાથે જોડ્યાં હતાં. આથી રાજકોટ અને ગોરખીનો રજા પુતાના અને ઉત્તર હોંદ સાથે સીધો સંબંધ સંધાયો હતો. એથી આ દિશામાં તો બહુ કરવાનું ન હતું. પરંતુ જ્યાં-જ્યાં અવકાશ જણાયો ત્યાં આ સવડનાં સાધનોમાં વધારો તથા સુધારો કરવામાં નામદાર મહારાજ સાહેબે પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો. વાંકાનેરથી ગોરખી સુધીની શાખા નેરોગેજ હતી તેને બદલે મીટરગેજ કરી, ચાન-ચોડીલા લાઈન નવી ચાલુ કરી, સનાળાથી આમરણ સુધી દ્રામ્બે કરી, જેતપર ઘાંટીલા દ્રામ્બે કરી, અને ગોરખીથી નવલખી સુધીમાં નેરોગેજ દ્રામ્બે હતી તેને બદલી મીટરગેજ રેલવે બનાવી. નવા વધારાનાં સ્ટેશનો અને તેને લગતાં મકાનો, રેલ્વે સ્ટેશન અને એન્જિનોમાં વધારો અને રેલવે સડકમાં સુધારો એ બધું તે ઉપરાંત. એ સર્વ નામદાર મહારાજ સાહેબનાં આ દિશામાં સિદ્ધ કરેલ કાર્યના નમુના છે. ૮૫ માર્ચલમાં નવા વધારો અને ફેરફારો કરવામાં આયા છે; અને રેલવેમાં થયેલ મુળ ખર્ચ ૫૦ લાખ હતું તે અત્યારે ૧૨૦ લાખ થયું છે. આ પ્રમાણે માલ મોકલવાનાં સાધનોની સગવડતાનો ખ્યાલ એટલા ઉપરથી આવી શકી કે સ્ટેટની દ્રામ્બે તથા રેલવેના કુલ માર્ચલ ૧૯૫ (૬૨ + ૧૩૩) થયા છે. રેલવે તથા દ્રામ્બે સ્ટેશનથી ૬ માર્ચલથી વધુ દુર હોય તેવું લાગ્યે જ ડોઈ ગામ સ્ટેટનું હતું. વળી મહાલોમાં આ ઉપરાંત મોટર ચાલી શકે તેવી ૪૦૦ માર્ચલની સડકો છે.

બંદર વિકાસ.

વજુજ વેપારની સગવડતા ખાતર નવલખી બંદરની ખીલવણી કરવામાં આવી છે. તાજેતરમાં મેહેરખાન રેસીડેન્ટ સાહેબને નવલખી બંદર ડુંક સમય માટે જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો, તેથી બંદરની કુદરતી અવકાશતાનો જે લાભ છે તે તેઓએ જોયું હતું. વળી માલને સ્ટીમરમાં ચડાવવા ઉતારવા તથા ગોડાઉનોમાં જળવવા સંબંધમાં કેવી સગવડોનો પ્રયંજ કરવામાં

આવ્યો છે, તે પણ તેઓ સાહેબની નજરમાં આવ્યું હતું. નામદાર મહારાજ સાહેબ તખ્તનશીન થયા પછી તરત બંદરને ખીલવવાનું કાર્ય પ્રથમ હાથ ધરવામાં આવ્યું. સને ૧૯૨૪ સુધી તો આ બંદરે એક પણ સ્ટીમર આવતી ન હતી; અત્યારે તો બોમ્બે સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીની સ્ટીમરો દર અઠવાડીએ નિયમિત આવી ઉભી રહે છે, એટલું જ નહિ પણ બ્રિટિશ ઈન્ડિયા સ્ટીમર શીપ ડું. ની હંસા લાઈન, ક્લેન લાઈન, સીટી લાઈન, એંકર લાઈન તથા હોલેન્ડ ઈન્ડિયા લાઈન અને મોગલ લાઈન તેમજ સિન્ધીઆ આદિ લાઈનસની દરિયાપારના દેશ વિદેશ જતી સ્ટીમરો પણ બંદરે આવે છે.

હુન્નર ઉદ્યોગ.

વરસાદ નિયમિત ન થતો હોવાથી, તેમજ વેપારમાં વિશ્વવ્યાપી મંદી હોવાથી, રાજ્ય અને પ્રજાની આબાદી જળવવા માટે ખીજાં સાધનો હાથ કરવાની ખાસ અગત્ય છે, તેથી નામદાર મહારાજ સાહેબે પોતાનું ધ્યાન હુન્નર ઉદ્યોગના વિકાસ તરફ આપ્યું છે.

પરંતુ હુન્નર ઉદ્યોગો અને વેપારની આબાદી મૂડી વિના ન થઈ શકે, તેથી રાજ્યની મદદથી ખાનગી એજન્સી દ્વારા એક બેંકની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. રાજ્ય બેંકને ઓછા બાજે નાણાં ધીરે છે, અને બેંક વેપારીઓને ૬ ટકાના બાજે આપે છે. જ્યારે મોરાર નિષ્ફળ થઈ હોય અથવા બજારમાં અસાધારણ મંદી હોય તેવા નાણાં બીડના સમયમાં રાજ્ય માત્ર ૧૩ ટોટ ટકો બાજ લે છે અને બેંક માત્ર ત્રણ ટકો લે છે. મૂડીની આ સગવડ સાહસિક પણ ગરીબ વેપારીઓને અને ઉદ્યોગ ખીલવનારાને મોટા આશીર્વાદ રૂપ થઈ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ સેંકડો માણસોને એથી રોજ મળી છે. શેડાં વરસોમાં તો હુન્નર ઉદ્યોગોએ બહુ પ્રગતિ કરી છે. જે અનેક હુન્નર ઉદ્યોગો ઉભા થયા છે, તેમાં શ્રી પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ લિમિટેડ, શ્રી મહેન્દ્ર ખાસવકર્સ, લવણપુર સોલ્ટવર્ક્સ, સર્વજ ચાલતી-તેલ તથા લોટની મિલો, જોન ફ્રેસિંગ મિલ, પાસ વર્ક્સ,

અનેક સ્થળે જિનિંગ ફેક્ટરીઓ, ગાંસડી દાખવાનો પ્રેસ વગેરે ગણાવી શકાય તે બધાની સ્થિતિ બહુ સારી છે. કોટન સ્પિનિંગ એન્ડ વિવિંગ મિલ તૈયાર છે, અને થોડા સમયમાં કામ કરતી થશે.

લાયાત અને મૂળ ગીરાસીઆ.

જ્યારે નામદાર મહારાજ સાહેબ ગાદીનશીન થયા તે સમયે આ જમીનદાર વર્ગ અમુક વસતો અને સામાજિક ખર્ચોને લીધે સ્ટેટ અને સાહુકારનાં દેણામાં દબાઈ ગયો હતો. અને તેમના ગરાસની માલિકી તેમના હાથમાંથી લગભગ ચાલી ગઈ હતી. નામદાર મહારાજ સાહેબનું પહેલું કૃત્ય એ હતું કે તેમની સ્થિતિ સુધારવા ઉપાય યોજવા, તેથી તેમના સ્ટેટ અને સાહુકાર પ્રતિ દેણાની તપાસ કરવા અને વ્યાજબી રાહે પતાવટ કરવા એક કમિટી નીમવામાં આવી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેમને રૂ. ૨૬,૩૬,૦૦૦ રૂપિયાની રકમ જેટલી રાહત મળી અને જમીનની માલિકી વિનાની સ્થિતિમાંથી નિકળી તેઓ જમીનના માલિક થયા. પછીના વરસોમાં પણ વખતો વખત તેમને રાહત આપવામાં આવી છે; સને ૧૯૨૮થી ૧૯૩૬ સુધી તેમને આપેલ રાહતની રકમ વ્યાજ સાથે રૂ. ૪ લાખ કરતાં વધારે થયેલ છે.

તેમની સ્થિતિમાં વિશેષ સુધારો કરવા અને જમીનદાર તરીકે નવેસર જીવન શરૂઆત કરાવવા નામદાર મહારાજ સાહેબે સને ૧૯૩૬ ડીસેમ્બરની ૨૨મી તારીખે એક ફરમાન કાઢવા કૃપા કરી તેથી:-

(૧) સ્ટેટ પ્રતિ લાયાત કે મૂળ ગીરાસીઆનું દેણું જો રૂ. ૧૦૦૦ થી વધારે ન હોય તો તે સદતર માંડી વાળવામાં આવ્યું.

(૨) રૂ. ૧૦૦૦ થી વધારે પણ રૂ. ૫૦૦૦ થી અધિક ન હોય તેવું દેણું લવિષ્યના વ્યાજમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યું.

(૩) રૂ. ૫૦૦૦ થી અધિક દેણું હોય તેવા કિસ્સામાં ત્રણ વર્ષનું વ્યાજ માફ કરવામાં આવ્યું.

ઉપર પ્રમાણે કરવાથી જે રાહત મળી તેનો કુલ આંકડો રૂ. ૧૬,૦૦,૦૦૦ સોળ લાખ થાય છે.

આવું ઉદાર ફરમાન કરતી વખતે નામદાર મહારાજ સાહેબે એવી મુરાદ દર્શાવી હતી કે તેઓ કરકસર કરતાં શીખે અને ફરીથી દેણાના બોળ તળે ન આવે.

તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે લેવામાં આવેલ ખીનું પગલું એ છે કે તેમના પુત્રોની કેળવણી અર્થે ગીરાસીઆ એડર્ડિંગ બોલવામાં આવી છે, અને તેના નિભાવ અર્થે બે લાખ રૂપિયા આપવામાં આવ્યા છે. છેલ્લું અને તેટલું જ અગત્યનું નામદાર મહારાજ સાહેબનું પગલું એ છે કે લાયાત અને મૂળ ગીરાસીઆની કેટલીક વિધવાઓ અતિ દયાપાત્ર અને નિરાધાર સ્થિતિમાં હોઈ તેમના માટે રાહત યોજના કરી તેમના નિર્વાહ અર્થે એક લાખ રૂપિયા આપવામાં આવ્યા છે.

કેળવણી.

નિરક્ષરતાના સદંતર નાશ માટે સર્વ પ્રગ વર્ગમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો નામદાર મહારાજ સાહેબનો ખરા દીક્ષનો પ્રયત્ન પ્રથમથી જ છે તેમ પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક કેળવણી મફત આપવા આવે છે એ ઉપરાંત આર્ટ્સ, મેડીકલ, એન્જિનિયરિંગ (સિવિલ, મિકેનિકલ અને ઇલેક્ટ્રીકલ) કોમર્સ એગ્રિકલ્ચર, વાયરલેસ, ટેકનોલોજી ડીગ્રીઝ ઇત્યાદિ વિષયોમાં પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવા ઇચ્છા વિદ્યાર્થીઓને એકંદરે રૂ. ૭૫૦૦ની શિષ્યશ્રુતિ આપવામાં આવે છે.

સને ૧૯૨૨ ની સાલમાં ૩૦ શાળા અને ૧૭૫૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા અને અત્યારે ૧૦૬ શાળા અને આશરે ૮૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે એ ખીના લક્ષમાં લેતાં કેળવણીએ કેટલી પ્રગતી કરી છે, તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકશે. સને ૧૯૨૨માં કેળવણી પાછળ જેટલું વાર્ષિક ખર્ચ થતું તેનાથી અત્યારે પાંચ ગણું કરવામાં આવે છે. આ રાજ્યમાં ૧૫૭ ગામ છે, તેમાંથી ૯૬ ગામમાં તો નિશાળનો પ્રબંધ થઈ ચુક્યો છે, એટલે કે દર ત્રણ ગામે બે નિશાળ છે. નામદાર મહારાજ સાહેબની એવી ઇચ્છા છે કે દરેક ગામને એક નિશાળ આપવી. દર વરસે પાંચ નવી શાળાની

પ્રમત્ને સગવડ આપવામાં આવે છે.

કન્યા કેળવણી ઉપર નામદાર મહારાજ સાહેબ ખાસ લક્ષ આપી રહ્યા છે. રાજ્યમાં છ કન્યાશાળા છે, અને ૧૫૦૦ બાળાઓ શિક્ષણ લઈ રહી છે. મોરળીની કન્યાશાળામાં અંગ્રેજી ચોથા ધોરણ સુધી શિક્ષણ અપાય છે, સિવણ, ગુંચણ, સંગીત અને ફીલ્મ પથુ અભ્યાસક્રમમાં છે.

૩ થી ૬ વરસ વચ્ચેનાં બાળકોને મોન્ટિસોરી પદ્ધતિએ કેળવણી આપવા સારૂ રૂ. ૨૦,૦૦૦ના અર્થે એક બાલમંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે. તાજે-તરમાં જ ખોલવામાં આવેલ એ નવા મકાનમાં બાળકો કેટલી હોંશ અને ઉમંગથી કેળવણી લઈ રહ્યાં છે અને કેટલી સરળતા અને ચંચળાટીથી પોતાના જીવનના પ્રારંભની પગલી પાડી રહ્યાં છે, એ જોવાથી આનંદ આવે છે.

નિશાળના અવ્યાસના વિષયોમાં છુક ક્રીફિંગ

અને એકાઉન્ટન્સી, ટાઈપ રાઈટિંગ, સંગીત અને ડ્રોઈંગનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ધાર્મિક તેમજ શારીરિક શિક્ષણ બાબત પણ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવે છે. ક્રિકેટ, હોકી અને સ્કાઉટિંગમાં છોકરાઓ સારો રસ લઈ રહ્યા છે.

દરિજન વિદ્યાર્થીઓને છૂટકા નિશાળોમાં શાખલ કરવામાં આવે છે; વળી તેમને માટે ખાસ બે નિશાળો ખોલવામાં આવી છે.

આ ઉપરાંત, કેળવણીને પોષતી નીચે જણાવેલી સંસ્થાઓના નિભાવ અર્થે રૂ. ૨,૫૦,૦૦૦) જુદા રાખવામાં આવ્યા છે.

રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦) ઉચ્ચ ટેકનીકલ શિક્ષણ મેળવવા શિખવૃત્તિ માટે.

૧,૦૦,૦૦૦) બાલ મંદિર માટે.

૫૦,૦૦૦) પુસ્તકાલય માટે.

[અપૂર્ણ]

વિજ્ઞાપિ:—

જે ગ્રાહકોએ અત્યાર સુધી પોતાનું લવાજમ ન મોકલ્યું હોય તેઓ મહેરબાની કરીને તાકાતે પોતાનું લવાજમ મોકલી આપશે એવી આશા છે. ફરીવાદીપત્ર ન લખવું પડે એટલી વિનંતિ છે.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

વડોદરા રાજ્યના ખેડુતોને રાહત.

(રાજ્યના સરકારી ગેઝેટમાં દીવાનની સહીથી નીચે પ્રમાણે હુકમ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.)

૧. ખેતીની પેદાશના ભાવમાં થતા ઘટાડાને લીધે ચાલતી મંદીમાં રાજ્યના ખેડુત ખાતેદારોને કંઈ રીતે રાહત આપવી એ પ્રશ્ન શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ કેટલાક સમયથી બહુ વિચારી રહ્યા હતા, અને તેઓશ્રીએ યુરોપથી દિવાન તરફ લખેલા પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે, આવી રાહત સંબંધમાં સ્પષ્ટ લક્ષ-મણી તૈયાર કરવી.

૨. ગયા વર્ષના છેવટના ભાગમાં પ્રાથમિક કાર્ય શરૂ થઈ ગયું હતું. રાજ્યમાં થતા પાકના જે તે સમયના બજારભાવ સંબંધી વિગતવાર આંકડા તૈયાર કરવામાં આવ્યા, અને આ સંબંધમાં હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં લેવાયેલા ઈલાકાને સંબંધી વિગત-વાર માહિતી ભેગી કરવામાં આવી હતી. પ્રત્યેક મહાલના નક્કી થયેલા આકાર સંબંધી પણ પૂર્ણ વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી આ પ્રશ્નને સર્વાંશે વિચારી લક્ષમણી કરવા માટે એક સમિતિ પણ નિમવામાં આવી હતી.

૩. રજુ થયેલી લક્ષમણીનો વિચાર ક્યાં બાદ શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે કૃપાવંત યદને નીચે જણા-વેલી રાહતની યોજના પસંદ કરી છે.

૪. બજારભાવના ધોરણ ઉપર નક્કી થયેલા હાલ અમલમાં છે એ આકાર (જેમાં જુદા જુદા તપાસ કે ફેર તપાસના આકાર નિર્ણયનો સમાવેશ થાય છે) તેના ત્રણ સ્પષ્ટ વિભાગો પાડી શકાય:-

(૧) સને ૧૯૦૮-૦૯ સુધી લાગુ કરેલા આકાર;

(૨) સને ૧૯૦૯-૧૦ થી સન ૧૯૧૯-૨૦ સુધી લાગુ કરેલા આકાર;

(૩) સને ૧૯૨૦-૨૧ થી સને ૧૯૩૦-૩૧ સુધી લાગુ કરેલા આકાર.

જે રાલમાં આકાર લાગુ કરવાનો હોય તેની અગાઉના ૧૫ થી ૩૦ વર્ષ સુધીના બજારભાવોની સરાસરીની ગણતરી ઉપર દરેક નિર્ણિત સમયનો આકાર નક્કી કરવામાં આવે છે.

સામાન્ય : આ ત્રણ સમય વિભાગો બજાર ભાવોના ત્રણ સ્પષ્ટ વિભાગો બતાવે છે. જે બજાર ભાવ ઉપર ખીજા વિભાગમાં નક્કી કરેલો આકાર લીનો આધાર લેવામાં આવ્યો હતો તે પહેલાં વિભાગના બજારભાવ કરતાં ચઢતું પ્રમાણ બતાવે છે. તેજ પ્રમાણે ત્રીજા વિભાગના આધારભૂત બજારભાવ ખીજા વિભાગ કરતાં પણ સામાન્યતઃ ચઢતા પ્રમાણમાં આવે છે.

૫. બજારભાવોના ઘટાડાના લીધે, શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ એમણે મંદીના સમયમાં, નીચે જણાવેલા પ્રમાણમાં જમીન મહેસુલમાં રાહત આપવા કૃપાભર્યો હુકમ કર્યો છે.

રૂપિયામાં ૨ આના-પહેલા વિભાગમાં દાખલ કરેલા આકારની બાબતમાં.

ટીપ્પ:-આ વિભાગના આકાર નિર્ણય માટે જે ભાવ આધારભૂત ગણવામાં આવ્યા હતા તેમની સરખામણીમાં ખરેખર બજારભાવમાં કાંઈ ઘટાડો થયો નથી. છતાં આ વિભાગમાં આવતા મહાલોની બાબતમાં આ રાહત આપવા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે ખાસ કૃપા કરેલી છે.

રૂપિયામાં ત્રણ આના-ખીજા વિભાગમાં દાખલ કરેલા આકારની બાબતમાં.

રૂપિયામાં ચાર આના-ત્રીજા વિભાગમાં દાખલ કરેલા આકારની બાબતમાં.

૬. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે વધુમાં એમ પણ ફરમાવ્યું છે કે બખરભાવોમાં ફેરફારી થાય તો પણ આ રાહત ચાલુ સાલથી પાંચ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેશે. પાંચ વર્ષ પછી તે વખતના બખરભાવો તેમજ ખીજ સંબંધ કરતી બાબતો ખ્યાનમાં લેવાઈ આ પ્રશ્ન ફરી તપાસવામાં આવશે.

૭. આ હુકમથી દરેક મહાલવાર આપેલી રાહત આ સાથે રાખેલા પત્રકમાં બતાવેલી છે. કુલ રાહત આશરે રૂપિયા વીસ લાખ જેટલી થાય છે.

૮. સદરહુ રાહતનો અમલ ચાલુ સાલથી થશે. પાક નિષ્ક્રળતાના અગર એવા ખીજ કારણોને લીધે નિયમાનુસાર આપેલી અગર આપવાને પાત્ર થતી રાહતને બાધ આવશે નહીં, એ રાહતો હાલ અપાય છે તેમ આપણે જશે.

૯. આ રાહતની ચોજના જે જે ઈનામી ગાઓને માપણી આકાર લાગુ કરવામાં આવશે હોય તેમને પણ લાગુ પડશે.

૧૦. આ હુકમાનુસાર ઘટાડેલા જમીન મહેસુલ ઉપર જ સ્થાનિક વેરા આકારી લેવામાં આવશે. એટલે આથી સ્થાનિક વેરાના હાલના ગણણામાં રૂ. ૧,૨૫,૦૦૦ (સવા લાખનો) ઘટાડો થશે.

૧૧. જમીન મહેસુલ સંબંધી નિયંધની કલમ ૬૨ (વ) (૧) માં જણાવ્યા પ્રમાણે કનિષ્ઠ ધારણ કરનાર પણ હાલ જાહેર કેલેલી રાહતના પ્રમાણની રાહત મેળવવાને પાત્ર થશે. કનિષ્ઠ ધારણ કરનારાઓને પણ સદરહુ રાહતનો લાભ ખરેખર મળે એ જોવાની ફરજ મુલકી અમલદારોની છે.

૧૨. ઉપરની જાહેરાત સર્વની જાણ માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

તારીખ ૨૬ માઈ ડિસેમ્બર સને ૧૯૩૮.

V. T. Krishnamachari,
ધિવાન.

કચ્છ મહારાવશ્રીતું વકતૃત્વ

[ચોડા દિવસ પહેલાં કચ્છના ના. મહારાવશ્રીએ પ્રજા સમક્ષ રાજ્યવહીવટનું સિંહાવલોકન કરતાં જે વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા હતા તે અગત્યના હોઈ અમે આ નીચે આપીએ છીએ. કચ્છના ના. મહારાવશ્રી પ્રાચીનતાના પ્રસંગક છે અને સમગ્ર નરેશ મંડળમાં જે ગણ્યા ગાંડ્યા રાજકારણના અનુભવી નરેશો છે, તે પૈકી તેઓશ્રી એક વૃદ્ધ અને અનુભવી નરેશ છે. જમાનાને અને યુગગળતે તેના વચાર્ય રૂપમાં ઓળખનારા છે. તેમ લેણાતું હિતાહિત શામાં છે, તે પોતાની અનુભવી આંખે નેઈ શકનારા છે. ધાંધલથી જેમ લગાર પણ રસ્યેય શુભાવી નાખે એવા નથી તેમ હમેશાં પ્રિય વચ્ચેના સાંભળી પોતાનામાં મિથ્યા કામ ઉત્પન્ન થવા દે એવા નથી. પોતે ભલે રાજ્ય છે પણ કયા કાળમાં પોતે રાજ્ય કરે છે એ એમના લક્ષ બહાર રાંભવતું નથી, એટલે અમને ધણી દૃષ્ટિએ એમનું વકતૃત્વ ઉપયોગી લાગે છે. તંત્રી]

અલ્પચેષ્ટો અને પાઈઝો.

આજે અહીંયા અમારી પ્રજાને એકઠી થયેલી નેઈ અમને આનંદ થાય છે.

આજની સભા શા માટે બોલાવવામાં આવી છે તે પ્રથમ જણાવવા માગીએ છીએ.

હમણાના વખતમાં જુદા જુદા દેશી રાજ્યોમાં રાજકીય હીલચાલ પ્રજાના નામથી કરવામાં આવે છે, અને તે રીતે એ હીલચાલે આપણા કચ્છ રાજ્યમાં પણ પ્રવેશ કર્યો. આવી હીલચાલ કાયદેસર રાજ્ય પ્રજા વચ્ચેના મીઠા સંબંધ જાળવી રાખી કરવામાં આવે તેમાં કોઈ ને વાંધો લેવા કારણ નથી. પ્રજાને પડતી અગવડ કે અડચણો તેમણે પોતાના રાજ્ય પાસે રજુ કરવી અને રાજ્યે તે સાંભળી જે જે ફરિયાદો વાસ્તવિક જણાય તેનો ચોખ્ખો નીકાલ કરવો એ સર્વના હોતનો વાત છે. પણ જો એવી હીલચાલ હાલે જે ધોરણે ચલાવવામાં આવે છે તેવી રીતે વધારે વખત ચલાવવામાં આવે તો તેથી રાજ્ય અને અમારી જહાલી પ્રજા વચ્ચે વિશેષ

ઉત્પન્ન થવા પામે તો આખા દેશને હાની થાય એમાં શક નથી.

એમ બેવામાં આવે છે કે, કેટલાક બહારના લોકો જેને કચ્છ અથવા કચ્છના વતનીઓ સાથે બહુ લેવા દેવા નથી, તેઓ રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે અનેક પ્રકારે ગેરસમજૂતી ઉત્પન્ન કરે છે. આવી ગેરસમજૂતી ઉત્પન્ન કરવા કેટલીક વખત સત્યથી લેગેલે રહી અને અતિશયોક્તિભરી હકીકતો રજૂ કરે છે. આથી બહાર પ્રજાના મન ઉપર ખોટી અસર થાય છે. આવી ગેરસમજૂતી અટકાવવા માટે, અને ખરી હકીકત સમજવામાં આવે એ માટે આજની સલાહ બેલાવવામાં આવી છે.

અમારા અર્ધા સૈકાથી ઉપરાંતના રાજ્ય અમલ દરમ્યાન અમે પ્રજાનું લાકું કરવાને તન મનથી બનતું કર્યું છે. રાજ્યની ઉપજ વધારવા માટે કોઇ પણ જાતના નવા કરો નાખેલા નથી, બીજી રીતે જ્યારે જ્યારે પ્રજાને અમે સંકટમાં લેઇ છે, ત્યારે પારે તે હુખ દુર કરવા અને તેમને બનતી રાહત આપવા અમારાથી બનતી કોશિષ કરી છે. જપનના દુકાળમાં એક કરોડથી વધારે કોરીઓ ખરચી પ્રજાને રાહત આપી છે. ઈ. સ. ૧૯૧૪ ના મહાન યુદ્ધ વખતે અમારી પ્રજાનું સંપૂર્ણ રક્ષણ યર્થ, તેમના ઉપર કાંઈ અસાધારણ બોલો ન પડવા દેવા સંભાળ રાખવામાં આવી હતી. પ્રજાની સુખસગવડોમાં વધારો કરવા લગભગ ૭૫ માર્શનની રેલવે બાંધી છે. એવાજ આશયથી કંડલા બંદર નવા કુડા પાસે ખોદી સ્ટીમરો આવી શકે છે, તેવી સગવડવાળું બંદર ખોદે ખર્ચે બાંધેલું છે. ઝોઝા વરસાદને લીધે પડતી વીટબજાઓ દાળવા ઇરીગેશન તળાવો બાંધવામાં છે અને હવે બીજાં વધારે તળાવો બાંધવાની યોજનાઓને મંજૂરી અપાતી રહે છે. ગયા વરસમાં કસ્ટમને લગતા જે ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે તે પણ રાજ્યની ઉપજ વધારવાના ઇરાદાથી નહીં, પણ બંદરની ટેકેકાણેથી જખાતથી પડતી મુશ્કેલીઓ દાળવાના ઇરાદાથી, એ ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે.

આ ફેરફારો કરતી વખતે ગરીબ પ્રજાઓના જરૂરના વપરાશની ચીજો ઉપરની જકાત જે હતી તેજ રાખવામાં આવી છે. આ ફેરફારો થવા છતાં પણ હોટરથાનમાં બીજા બંદરોએ લેવાતી જકાત કરતાં આપણા બંદરોએ લેવાતી જકાત ઘણી ઓછી છે. આ ઉપરાંત બીજા અનેક દાખલાઓ આપી શકાય તેમ છે, અને આ બધી સ્થિતિ બેતાં અમારી પ્રજા અને અમારી વચ્ચે જે છોડ માવીત્રનો સંબંધ જળવાઇ રહ્યો છે, તેજાજ જળવાઇ રહેવા માટે અમે આતુર છીએ. અમારી પ્રજાને સુખી અને સંતોષી બેવામાં અમને આનંદ થાય એ કહેવાની પણ જરૂર નથી. પ્રજાની સુખસગવડો વધારવા માટે હજી પણ વિશેષ પ્રયાસો અમારા તરફથી થતા રહેશે તેની અમારી વફાલી પ્રજાએ ખાતરી રાખવી. અમારી પ્રજાને તાત્કાલીક રાહત આપવાના ઇરાદાથી હાલે આ પ્રમાણે પગલાં લેવામાં આવશે, એ જાહેર કરીએ છીએ.

૧. ચારે શહેરો ભુજ, માંડવી, અંબર, અને મુંદ્રાની મ્યુનિસિપાલિટીઓના વહીવટ ત્યાંના શહેરીઓના હાથમાં સોંપવામાં આવશે.

૨. જનમાલની સજામતી માટે સુવર અને ચીતાને મારવાની હાલ એક વરસ માટે છુટ આપવામાં આવે છે, એક વરસને અંતે શું કરવું એ બાબત ફરી વિચાર કરવામાં આવશે.

૩. ખેડૂત કમિટીના રીપોર્ટમાં થયેલી ભલામણો બાબતમાં યોગ્ય હુકમો તરતમાં બહાર પાડવામાં આવશે.

૪. વેડ બેગરની બાબતમાં ખુલાસો કરવામાં આવે છે કે, ફરમારને બેદરતા વાહનો કસવેલા દરને ભાડે ન લેતાં ચાલુ ભાડાના ભાવે લેવાનું ધોરણ દાખલ કરવામાં આવશે.

૫. હુડીયામજીની અસ્થિરતાથી કચ્છને નુકશાન છે એ વાત અમારા પુરાતા ખ્યાલમાં છે અને એ સ્થિતિ સુધારવા માટે અને હુડીયામજીને સ્થિર કરવા માટે, રાજ્ય તરફથી બનતું કરવા યોગ્ય ઉપાયો

તંત્ર લેવા માટે અમે તત્પર છીએ. આ બાબતમાં જેને જેને જે જે મુશ્કેલીઓ કરવી હોય તેણે એક માસની અંદર હજુર આદિશે કરવી.

૬. તળોટની બાબતમાં કેટલીક ગેરસમજ ફેલાયેલી છે એ દુર કરવા માટે અહીં જણાવવામાં આવે છે કે, ખાલસા ગામોમાં તળોટ લેવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ લાયાતી, ધર્માદા અને ઈનામી ગામોની તળોટ બંધ કરવામાં આવેલ નથી. પરંતુ એવા ગામોની બાબતમાં હવે શું કરવું, તેનો નિર્ણય કરવા સાડે તે ગામોના ગામધણીઓ અને વસ્તીના માણસોની એક સભા તાર્કિક બોલાવવા નીચે લખ્યા ચાર દરબારી અધિકારીઓની કમિટી નીમવામાં આવે છે.

(૧) દીવાન.

(૨) નાયબ દીવાન.

(૩) એકાઉન્ટન્ટ જનરલ અને

(૪) રેવન્યુ કમિશ્નર.

૭. દારૂની બાબતમાં શું પગલાં લેવા જેવું છે, એ નક્કી કરવા માટે બે રાજ્યના અધિકારીઓ અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની એક કમિટી નીમવામાં આવે છે. અને આ કમિટીએ એક મહીનાની અંદર પોતાનો રીપોર્ટ રજૂ કરવો.

૮. હાલે દુકાળ જેવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે, અને તેને લીધે પ્રજાના ગરીબ વર્ગોને શોષાવું પડે છે. આ બાબતમાં પ્રજાને સારી રીતે મદદ કરવા માટે અમારા તરફથી બાજરો, જીર, ચોખા અને મગ-એ ચાર ધાન પરદેશથી કચ્છમાં આયાત ચાલુ તેલું દાણ હાલે રાદંતરે માફ કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરાંત જુજમાં સંચું ધાન મળે તેને માટે અમારા તરફથી નુકસાની ખમી બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

આ બધું ચલા ઉપરાંત, હજી વધારે રાહત પ્રજાને મળે એવા આશયથી એક દુકાળ સંકટ નિવારણ ફંડ બોલાવવામાં આવે છે. આ ફંડ એકઠું કરવા માટે, અને દરબારી પરવાનગીથી, દુકાળ

ખીડિત લોકોને યોગ્ય મદદ કરવા માટે નીચે લખ્યા શખસોની કમિટી નીમવામાં આવે છે.

માંડવીના-શેઠ પરશોતમ ધનજી તથા પ્રેમચંદ સાકરચંદ

જુજના-શા. સાકરચંદ પાનાચંદ નગરશેઠ અને ડો. ખીહારીલાલ નારણજી અંતાણી.

અંબરના-શેઠ રણુભાઈલાલ ત્રીકમજી અને ડો. લલીક.

મુંદાના-શેઠ જમનાદાસ ઈબજી અને જોગલ શાહજીદીન લઘુભાઈ

આ ફંડમાં દરબાર તરફથી કોરી બે લાખ લાવવામાં આવે છે.

૯. આ ઉપરાંત ખીજા પ્રશ્નોનો સંતોષકારક ઉકેલ કરવા માટે આખા કચ્છમાંથી એક મીટીંગ દરબારથી બરશે, અને એ મીટીંગમાં આ પ્રશ્નોની પણ ચર્ચા કરી, તેનો યોગ્ય નિર્ણય કરશે.

અમે વિશેષમાં આશા રાખીએ છીએ કે, અમોએ જે જે શબ્દો કહ્યા છે અને જે જે રાહતો આપી છે, તેનાથી અમારી પ્રજાને સંતોષ થશે, અને હાલે જે ચળવળ ઉપાડી છે, તે બંધ થશે; અને એવી ચળવળમાં અમારી વફાદાર પ્રજા ભાગ લેશે નહિ. આટલી અમારા તરફની ખાતરી મળ્યા છતાં પણ બે આ ચળવળ ચાલુ રહેશે તો અમારી પ્રજા અને દેશને થતી હાની અટકાવવાની અમને ફરજ જન્મવા માટે બે કંઈ સખત પગલાં લેવાં પડે તો તેમ કરવામાં અમારા દીલને ઘણી કચવાણું થશે. છતાં પણ જરૂર પડે તો પગલાં લેવા વગર ચાલશે નહીં, એ આ પ્રશ્ને સ્પષ્ટ કહેવું પડે છે. છેલ્લે એ પણ ફરીથી કહીએ છીએ કે પ્રજાને જે દુઃખ હશે તે ટાળવા અમે અમારાથી બનતું કર્યું. અમારી પ્રજા સુખી હોય, સંતુષ્ટ હોય, અને રાજ ભક્ત હોય, એમ નેવાયો અમને જેટલો હર્ષ થશે તેટલો ખીજા કોઈ પણ રીતે થશે નહીં.

ફીડરેશન પરત્વે વાઇસરોયના વિચાર

[થોડા દિવસો પહેલાં ના. વાઇસરોયે એક વ્યાપારી સંસ્થા સમક્ષ વ્યાપારને લગતી બાબતોની ચર્ચા કરતાં ફીડરેશન પરત્વે સરકારનું દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કર્યું હતું. એનો સારભાગ મહત્વનો હોવાથી આ નીચે આપ્યો છે. હોદી સરકાર રાજ્ય બંધારણના આ સવાલને કઈ રીતે નીહાળે છે તેનું તાત્પર્ય વાઇસરોયના શબ્દોમાંથી વાંચકને સહજ પ્રાપ્ત થઈ રહે એમ છે. તેની]

સદહુ સંસ્થાના પ્રમુખને ઉદ્દેશી તે નામદારે કહ્યું કે “તમે તમારાં હાથપુમાં સમવાયતંત્રનો ખાસ ભારપુર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની સાથે તેમજ ખાસ કરીને હાલ સમવાયતંત્રનો મામલો જે તજકા પર આવી પુગ્યો છે તેની અગત્યતા સાથે હું તમારા સાથે સંવાદો મળતો થાઉં છું. એટલે આજે હું પણ મુખ્યત્વે કરીને તેનો જ ઉલ્લેખ કરીશ. મેં ૧૯૩૭ ના ડીસેમ્બરમાં તમને જણાવ્યું હતું કે હાલની બંધારણીય યોજનાની મંત્રણાઓમાં છોટીશ અને દેશી રાજ્યોના જે આગેવાનોએ ભાગ લીધો હતો તેના આપણે આભારી છીએ અને ફરજ યોજનાના વિકાસમાં અને તે માટેની ગાંઠવણીમાં અનિવાર્ય નહોં હોય તેવા વીલંબ નહોં થાય તેની મેં ખાતરી પણ આપી હતી.

વળી આ માટેની તૈયારી પાછળ જે સમય વ્યતીત થયો તેનો મને જરા પણ ખેદ નથી થતો. કેમકે તે વિલંબે આપણને ઉક્ત યોજનાના પ્રત્યેક તરત્વોની છણાવટ કરવાની અને તેની કીમત સમજવાની તક આપી હતી. તેને આજે એક વરસ થઈ ગયું છે. ત્યાર પછી ઘણું મહત્વનું કાર્ય પણ થઈ ગયું છે. મદદ કરનારાઓના હું અને હોદી વચ્ચે આભારી છીએ.

આપણે હાલ સમવાયતંત્રના જે તજકાપર પુગ્યા છીએ તે સંબંધી સામાન્ય પરિસ્થિતિની હુંક સમાલોચના હોતાવહ થઈ પડશે એમ હું ધારું છું.

ગયા ઉનાળામાં મેં આ સંબંધે હોદી વચ્ચે બેઠે અંગત સંસર્ગ તાબે કર્યો હતો અને પોર્લામેન્ટની બંને સભાઓના સભ્યો અને ના. સમ્રાટના પ્રધાનો બેઠે પણ

સમવાયતંત્રના પ્રશ્ન પરત્વે અંગત સંસર્ગ તાબે કરવાને હું શક્તિમાન થયો હતો. તેમાં કદીએ મનભેદ કે વિચાર-ભેદ પડ્યો જ ન હતો. અમારા હેતુઓમાં સર્વાંગે એકતા હતી. હોંદમાંથી હું બહાર ગયો અને પાછો ફર્યો તે દરમિયાન સમવાયતંત્રની સ્થાપનાનો મારગ સ્પષ્ટ કરતો એક અતી મહત્વનો અને આગેકદમ કરતો તજકો પ્રાપ્ત થયો છે.

અને મને જણાવતાં હર્ષ થાય છે કે દેશી રાજ્યો! પુનરાવલોકન પામેલા પ્રવેશપત્રનો હુંક વખતમાં સ્વીકાર કરશે અને આ સંબંધે ચોક્કસ સમયમાં તેમના નિર્ણયો જણાવી દેવાનું તેમને જણાવી દેવામાં આવશે.

સમવાયતંત્રની યોજના પર ચોક્કસથી ટીકાઓની ઝડી વરસી છે તે હું સારી પેઠે જાણું છું. અને એ ટીકાઓનો અને તેના લાગણીભર્યા હેતુઓનો ધુણું સ્વીકાર કરીને મેં સંભાળભર્યો અભ્યાસ કર્યો છે. અને તે વિષે હું ફરીથી એમજ કહું છું કે સમવાયતંત્રની યોજના પર થયેલી સવળી ટીકાઓમાં એક પણ એવી ટીકા નથી કે જે પર ઉક્ત યોજનાના ઘડનારાઓનું તે વખતે લક્ષ ન હતું.

કઈ દીશમાં હુમલા માટેનો માર્ગ ખુલ્લો છે તે અમે પુરેપુરું જાણતા હતા. માનવચુદ્ધિમાંથી ગમે તે યોજના ધડાય તે ટીકાથી સદંતર પર નજર હોય. તો પછી ઇતિહાસમાં અપૂર્વ અને મુશ્કેલી તથા મુંઝવણ ભર્યાં તત્વોવાળી પરિસ્થિતિમાં કુલભાગ રહી ગયે એ પણ સ્વભાવિક છે.

પણ આ બધા સંબંધે અમારો નિર્ણય એ હતો અને આજે પણ મારો એ જ અભિપ્રાય છે કે તે વખતે ઘડાએલી યોજના હોંદના મહાન બંધારણીય પ્રશ્નના વ્યવહાર નિરાકરણ માટે સર્વોત્તમ છે.

સમવાયતંત્ર ઘડતી વેળા હોંદની એકતા પર અમે મહત્વ આપ્યું હતું અને એ નિર્ણયોત્તમ તત્ત્વ આજે પણ દલીલથી પર છે. અને આ તત્ત્વની એકતાની સિદ્ધિ અર્થે નિયત યોજના કરતાં બીજી કોઈ પણ યોજના હું જોતો નથી. અગાઉના કરતાં એકતાનો પ્રશ્ન આજે વધુ મહત્વનો છે.

ધણી પ્રાંતિય સ્વરાજ્યની યોજનાનો સુદર અમલ ભેટાં આ યોજના પણ તેવીજ મહત્વની થઈ પડશે.

સમવાયતંત્રના પ્રશ્ન પરત્વે જે મતભેદ ઉભો થયો છે તે સંબંધે હું એમ કહીશ કે જો આ બાબત નિષ્પક્ષપાતપૂર્વે તપાસવામાં આવે તો માલમ પડશે કે સમવાયતંત્રના આવશ્યક યુક્તિઓ તો સર્વાનુમતે સ્વીકાર થયો છે. એકતાના આદર્શનો ભોગ આપ્યા વગર સંપૂર્ણ રાજકીય જીવન પ્રાપ્ત કરવાની અગત્ય જોડી છે, એકતા પર દુનિયામાં હોદ્દની પ્રતિજ્ઞાનો આધાર છે. ભુતકાળમાં હોદિ ઘણું સહન કર્યું છે અને ઘણું યુગાન્ધું છે.

એ તો ચોક્કસ છે કે આવો મામલો એક યા બીજા સ્વરૂપે પ્રજાની કસોટી કરે છે. હોદિ આજે આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવોની સમીક્ષા અને આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોની અભ્યાસપૂર્ણ જણાવટ કરતું યદ્ય ગયું છે. પ્રજા માનસમાં આવેલી આ ભગ્યતિ એકતા હોય તોજ સફળ નીવડે.

સમવાયતંત્રની આર્થિક અગત્યતા પરત્વે તો કશી પણ શંકા કે મતભેદ ન હોઈ શકે તેમ હું ધારૂં છું અને મને ખાતરી છે કે હોદિબરનાં વેધારી અને નાણાકીય મંડળો પણ આ અગત્યતા સંપૂર્ણતઃ સમજે છે.

આથી હું આશા રાખું છું કે એ દેશી કે યુરોપીયન મંડળો સમવાયતંત્રના આ મહત્વના દ્રષ્ટિ-બિંદુ પરત્વે પ્રજામત કેળવવામાં પોતપોતાનો સોધો ફાળો આપશે.

એકતાનાં ફળ કંઈ તરતમાં જ પાકી ન બાધ. પણ હું માનું છું કે એકતાના પ્રતાપે ધરખમ લાભો તો તરત જ મળી જશે. જો કે સમવાયતંત્રની યોજનાના અમલ પછી પણ વ્યાપારી અને આર્થિક ક્ષેત્રમાં મતભેદો અને અપવાદો તો રહ્યાજ કરશે અને તેમ સ્વાભાવિક રીતે બન્યાજ કરે, પણ ઉક્ત યોજનાના અમલથી સઘળા પક્ષો વચ્ચે કોઈને પણ નુકસાન થયા વગર સુમેળ સ્થપાઈ જશે. બીટીશહોદિ અને હોદી હોદિ વચ્ચેનાં આર્થિક અને નાણાકીય દ્રષ્ટિ-

બિંદુઓનું એકાકરણ થશે, તે બે વચ્ચે એકત્ર થશે; કે જેના અભાવે હોદિનાં કુદરતી સાધનોના, વેપારના અને ઉદ્યોગોના વિકાસમાં હાલ અંતરાયો નડ્યા કરે છે.

પ્રાંતીય સ્વરાજ્યના અમલ પછીના અનુભવોએ તેની સદ્ધરતા પુરવાર કરી આપી છે. પછી તેની આંતરિક વિગતો પરત્વે ટીકાઓ ગમે તે થતી હોય પણ તેનો પાયો સાચો છે અને પ્રાંતીય સ્વરાજ્યની યોજના સર્વોચ્ચ વ્યવહાર નીવડી છે.

પ્રાંતીય સરકારો ગમે તે પક્ષની હોય છતાં તેમને ગવર્નરો, અધિકારીઓ અને વાઇસરોય તરફથી મિત્રતા અને સહકાર ભર્યો વર્તાવ મળ્યા કરે છે અને તેનો ખુદ પ્રધાનોએ પણ સ્વમુખે સ્વીકાર કર્યો છે.

ખાસ જવાબદારીઓનાં પરિપાલન પરત્વે મેં ગયા જીવન માસમાં જે આગાહી કરી હતી તે પુરેપુરી સાચી પડી છે અને પ્રાંતીય સ્વરાજ્યનો મહાન અખતરો ભારે સફળ નીવડ્યો છે તથા આખી તે આવી ભક્તી લાગણી અને સમજુતી ભરી ભાવના ચાલુ રહેશે તો સમવાયતંત્રની યોજના પણ પ્રાંતીય સ્વરાજ્યની માફક મહાન અને મહત્વની સફળતા પ્રાપ્ત કરશે તેમાં મને જરા પણ શંકા કે લાગ નથી.

સમવાયતંત્રની યોજનાનું ક્ષેત્ર અતી મર્યાદિત છે તેવી ટીકા મેં સાંભળી છે પણ પુખ્ત વિચારણાની અંતે તે ટીકા વલુદ વગરની પુરવાર થઈ છે. ગવર્નરો જે રીતે પ્રાંતીય સ્વરાજ્યના રોજરોજના કારભારમાં જે બીનદખલગીરી ભર્યો વર્તાવ રાખી રહ્યા છે તેવી જ સુમેળ સાધની પરિસ્થિતિ સમવાયતંત્રની યોજનાના અમલમાં પણ પ્રાપ્ત થશે એમ આપણે આશા રાખીએ.

જો કે સમવાયતંત્ર અને પ્રાંતિક યોજના વચ્ચે સમાંતર લીટી દોરાય તો તે ગેરસમજણ ઉભી કરે પણ ફેરફાર યોજનાની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિની મહત્વતાની હું ભારે કીમત આંકું છું. આમ કહીને ટીકાકારોની ચુલ લાગણીનું સુધ્ધાંકન હું જરારો

ધટાડવા માગતો નથી પણ હું તેમને સમવાયતંત્રને એક અજમાયશ આપવાનું જણાવું છું. અને તેમ યથે મને આત્રી છે કે તે વખતે મને તે મર્નર જનરલ હોય તો પણ તે ઉક્ત અજમાયશમાં પ્રાંતીય મર્નર-શૈલી જેમ હંમેશાં મદદરૂપ રહ્યા કરશે. અને મદદરૂપ રહેવાને હંમેશા આતુર રહેશે.

દેશી રાજ્યો પરત્વે તમે કરેલી ટીકા મેં સાંભળી છે અને સમવાયતંત્ર સાથે દેશી રાજ્યોના સંબંધ વિષે જે બોલ કહેવાની મને મજા હતી તકને હું આવકારું છું.

સમવાયતંત્રમાં ક્ષીટીશ હોઈના પ્રાંતો જેટલાં જ દેશી રાજ્યો મહત્વનાં અંગો છે. દેશી રાજ્યોને પણ હોઈની એકતા ક્ષીટીશ હોઈના જેટલી જ વહાલી છે. વળી સમવાયતંત્રનું ફાલતું સ્વરૂપ પણ દેશી રાજ્યોના જાણીતા આગેવાનો દ્વારાજ ઘડાયું છે. ફેરફાર આદર્શની પરિપૂર્ણતામાં તેમનો ફાળો પણ નોંધપાત્ર છે.

તેથી વધુ ફાળો આપવો કે કેમ તેનો નિર્ણય તેમજે જ કરી લેવાનો છે. ચોક્કસ દીશામાંજ નિર્ણય કરી લેવાનું તેમના પર મારા તરફથી કે ના. સમ્રાટની સરકાર તરફથી કશું દબાણ થશે નહીં. વ્યક્તિગત રાજ્યોએ પ્રવેશપત્ર સંબંધે ઊભા કરેલા મુદ્દાઓનું નિરાકરણ કરવા માટે અમે અમારાથી બનતું સહયોગ કર્યું છે. અને તે વખતે પણ અમે હોઈની એકતાને આદર્શ દ્રષ્ટિ સમીપ રાખ્યો હતો.

હોઈના સમવાયતંત્રમાં દાખલ થવું કે નહીં, તેનો નિર્ણય કરવામાં રાજ્યોને નડતી મુશ્કેલીઓ હું સમજું છું. તેમાં રાજ્યોને સાર્વભૌમસત્તાની મદદ અને સલાહ તો હંમેશાં મળ્યા જ કરશે પણ પોતા-પોતાના રાજ્યમાં રાજ્યતંત્રનું સ્વરૂપ કેવું રાખવું તે તો રાજ્યોએ પોતાજ પોતાના રાજ્યની વ્યક્તિગત પરિસ્થિતિ અને પોતાની જવાબદારી મુજબ નક્કી કરવાનું છે. અને થોડા દહાડા પર હોંડી વળે રી-

વાર સ્પષ્ટ કર્યું છે કે રાજ્યો પોતાના રાજ્યતંત્રમાં જે કંઈ બંધારણીય સુધારાઓ કરે તેમાં સાર્વભૌમ સત્તા કશો વાંધો ઉઠાવશે નહીં. તેમ સુધારાઓ દાખલ કરવા માટે તેમના પર દબાણ પણ ચલાવવાનો ના. સમ્રાટની સરકારનો ઇરાદો નથી.

આ સુધારાના પ્રશ્નમાં ધણા રાજ્યો જેટલો બધો રસ લઈ રહ્યા છે તેની યાદ આપવાની જરૂર નથી. પણ ઐતિહાસિક તેમજ બીજાં કારણે દેશી રાજ્યોની આંતરિક પરિસ્થિતિ એટલી બધી જિન-જિન છે કે સઘળાં દેશી રાજ્યોમાં સમાન પોરણ સુધારાઓ નક્કી કરવામાં આવે તે ભયંકર અને ઉંધે રસ્તે દારવનાઈ ઘઈ પડે. એટલે જેમના પર સીધી જવાબદારી છે તેઓએ આ સઘળાં સંગત તત્વોને પૂર્ણ વજન આપવું જોઈએ. સાથેસાથે એ વાત પણ યાદી લેવી એટલી જ જરૂરી છે કે સમવાયતંત્ર હેઠળનો એકતાનો ઉચ્ચ આદર્શ જે બરાબર પરિપૂર્ણ કરવો હોય અને જે તેને સાચું જ અખિલ હોઈ સમવાયતંત્ર બનાવવું હોય તો પછી તેમાં દેશી રાજ્યોની સામેલગીરી અને તેમની ચાલતી આવેલી પ્રથાઓ પણ આવશ્યક છે.

આગળ બોલતાં ના. વાઈસરોયે જણાવ્યું હતું કે સમવાયતંત્રના આદર્શમાં મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે અને તે આદર્શની વહેલી પરિપૂર્ણતા મારી દ્રષ્ટિએ ઘણી મહત્વની છે. પ્રાંતીય સ્વરાજ્યની યોજનાનાં અમલમાં પણ સહકારો બનવાનો અગત્ય હક છે એવો હું દાવો કરું છું.

સરમુખત્યારવાદના પ્રચલિત આદર્શોથી પણ હોંડી બંધારણીય વિકાસ પરત્વે ના. સમ્રાટની સરકારના વલણમાં કશો ફરક પડ્યો નથી. તેની રાજ્ય-નીતિ પણ ફેરફાર વગરની રહી છે અને તે ક્ષીટીશ હોઈ તેમજ દેશી રાજ્યોના પ્રત્યેક વ્યક્તિગત વિભાગો પ્રત્યે સમાન દ્રષ્ટિ ધરાવે છે.

હિંદી રાજસ્થાનોના પ્રશ્ન

“હિંદી રાજસ્થાનોના પ્રશ્ને તાજેતરમાં નવો પક્ષો ખાધો છે અને તેને પરિણામે હિંદના મહા-સભાવાદીઓ અને ‘ઇંગ્લેન્ડના મુત્સદ્દીઓને એની તરફ ખૂબ ધ્યાન આપવાની જરૂરિયાત ઉભી થઈ છે.

જેના ઉપર હિંદુસ્તાનનું ભાવિ અવલંબે છે તે સમવાયી યોજનાને અનિવાર્ય રીતે દેશી રજવાડાંને આગળ આપ્યા છે. હિંદુશાસન કાયદાની રચના કરનારાઓનો ઇરાદો દેશી રાજ્યો અને તેણે તીમેલી વ્યક્તિઓને જ રંગભૂમિ પર રજુ કરવાનો હતો પણ રાજસ્થાની પ્રજાએ માથું ઉંચું કર્યું છે અને વંશપરંપરાથી અડ્ડો જગાવી બેઠેલા તેમના માલિકોનું સ્થાન હચમચાવી મુક્યું છે. મધ્ય ધારા-સભામાં પોતાને પ્રતિનિધિત્વ આપવાનો રાજસ્થાની પ્રજાનો દાવો લોર્ડ લોધીયન અને લોર્ડ સેમ્યુઅલે માન્ય રાખ્યો છે. એ બંને વ્યક્તિઓએ હિંદી રાજ-કરણના બિન સરકારી અભ્યાસીઓ તરીકે હિંદનો પ્રવાસ કર્યો હતો પણ ખરી રીતે તેઓ બીડીશ સરકારના એકથી હતા. એક સત્તાવાર રીતે મુખત્યારીવાળા તો નહિ જ પણ સરકાર પાસેથી યોગ્ય સત્તા અને સૂચના મેળવી આવેલા તો હતા જ. એ બંને જણ એમ કહી શકતા ગયા છે કે જ્યાં-સુધી રાજસ્થાની પ્રજાને મધ્ય ધારાસભામાં પુરતા પ્રમાણમાં અને સીધું પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાં કોઈપણ પ્રકારનું સમવાય-તંત્ર, લાંબે માળે એના સ્વીકારની આશાને કારણે મૂકતાં દાખલ થઈ શકવાની આશા નથી. પણ, આવા મતબ્બમાં ખુદ રાજસ્થાની પ્રજાની ચોક્કસ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ અને તેમના મુખ્ય હક્કો અને પ્રતિ-નિધિત્વના અધિકારો અને એ સર્વથી પણ વિશેષ તો હિંદુસ્તાનની વરિષ્ઠ અદાલતમાં પોતાના હક્કોના પ્રતિષ્ઠાદનની વારંવાર વ્યક્ત કરવામાં આવેલી માગણીની કહી શકાય તેટલી છે. આ ત્રણ પ્રાથમિક માગણીઓ રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ રાજસ્થાનની પ્રજા-વતી લખનૌ અધિવેશનમાં પેશ કરી હતી. પણ એ માગણી સમયસર પેશ કરવી નોંધાઈ છે. ચાને ૧૯૩૬ ના એપ્રિલ મહિનામાં જેને અદાલત કહેવામાં

આવતું હતું તે હવે ૧૯૩૮ ના એપ્રિલ મહિનામાં સમયસરનું છે. એટલું જ નહિ પણ અનિવાર્ય પણ છે એમ માન્ય રખાયું છે.

રાજસ્થાની પ્રજાની આવી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિની સાબીતી જોઈતી હોય તો આપણી આસપાસ નજર નાખીને તેની માગણીઓ સત્વર અને યોગ્ય રીતે મંજૂર રખાવવા માટેના તેના પ્રયાસો અને ‘એ માટેની તેની કુરબાની અને ઉત્સાહનું પ્રમાણ અને પૂર-તારે તરફથી નોંધ શકારો.

આજે તો કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી રાજકીય કાર્યક્રમને પરિપૂર્ણ કરવાની જ વાત ચાલે છે. એ કાર્યક્રમનો આરંભ ૧૮૫૭ ના સશસ્ત્ર બળવાથી કે ૧૮૮૫ ની ઔદિક દલીલોના જમાનાથી નહિ પણ ૧૯૧૯ થી કે એથી આગળ વધીને કહી શકાય તો ૧૯૩૦ ની સત્યાગ્રહની હકતથી જેમાં હિંદની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ સાચી રીતે પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે ત્યારથી થાય છે. કાશ્મીરથી કલસીયા (પંજાબ) અને પતીયાલા, નલા, કુપુરયાલા, અંદર, બનારસ, ઇન્દોર અને ગ્વાલિયર, નેપથુર, જયપુર અને ઉદયપુર, બેઠવાલ અને સોલાવલ, માણસા અને વળા, રાજકોટ, ભાવનગર અને વડોદરા, કોલ્હાપુર, મીરજ, જમ-ખંડી અને રામદુર્ગથી દેડાગાદ, ત્રાવણકોર અને મહેસુર, સુધીનાં તમામ રજવાડાંમાંની રાજકીય પ્રગતિએ લીધેલા વિશાળ પલટાનો ખ્યાલ કરો. ઉત્તર, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ હિન્દમાં જ્યારે આમ થઈ રહ્યું છે ત્યારે પૂર્વના રજવાડાંમાં પણ તોંધપાન જાગૃતિ આવી ગઈ છે અને તે તેણે ખાસ કરીને ધનકેનાલ, તાલચેર અને નિલગિરિ વગેરે રાજ્યોમાં જે જોરથી પ્રગતિ સાધી છે અને જે ઝડપથી તે ચર ચઈ છે તેથી તો અપૂર્વ બની ગઈ છે. કાર્ય-ક્રમની પ્રેરણા આપતી અહિંસાની ભાવના અને પ્રાંતિક પ્રજાને અનુસરીને રાજસ્થાની પ્રજા જે વડે પોતાનું બાકી પડી રહી છે તે શક્તિ નોંધવાઈ કરનાર કુરબાની તમારી નજરે પડે છે. હરિયુરા મહાસભાની પણ આજ નેમ હતી. ત્યાં આગળ જેઓ રજવાડાંમાં મહાસભા સમિતિઓની હસ્તી

નોતા ભાગતા અને જેઓ અનેક પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંપૂર્ણ સ્વરૂપની મહાસભા સમિતિઓની હસ્તી ત્યાં કાયમ રાખવા માંગતા હતા તેમની વચ્ચે ગળગાદ થયો હતો. એને પરિણામે સંભાધાની યદ્દ હતી જે અનુસાર રાજસ્થાનોમાં મહાસભા સમિતિઓ કાયમ રાખવા દેવામાં આવી હતી પણ તેમના કાર્યમાંથી સંધિ પ્રતિકાર અને પાલામેન્ટરી પ્રવૃત્તિઓને બાદ કરવામાં આવી હતી. જ્યારથી મહાસભાવાદી નેતાઓ અને રાજસ્થાની અગ્રણીઓ વચ્ચેની અગ્રમથ્યનો અંત આવ્યો છે ત્યારથી બન્નેની દ્રષ્ટિ એક થઈ છે, એમાં તો સંદેહ નથી. જે વસ્તુને સિદ્ધાન્તમાંથી બાકાત રાખવામાં આવી હતી અને કરાવમાં જેનો ધનકાર કરવામાં આવ્યો હતો તે વસ્તુ વહેવારમાં પરિપૂર્ણ થઈ છે. રાજસ્થાની પ્રગતિએ પોતાની જવાબદારી પર આરંભેલી હાલતની પ્રગતિમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાના મુકાનીઓએ કેવો અસરકારક રસ લોધ્યો છે એ આપણને રાજગરજ માલુમ પડ્યું છે. તેથી હવે આપણને સમજાશે કે હરિપુરા મહાસભાનો કરાવ રાજસ્થાની પ્રગતિમાં કાર્યરત અને જવાબદારીની ભાવના, જે એકસીજ સ્વાવલંબિત રાજકીય પ્રવૃત્તિઓને જન્માવી શકે છે અને સ્વરાજ્યના આવશ્યક સિદ્ધાન્તોને ગતિમાન કરી શકે છે તે જન્યૂત કરવામાં સફળ થયો છે. રાજસ્થાનોમાં શરૂ થયેલી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાની મહાસભાવાદીઓને વ્યક્તિગત રીતે આપવામાં આવેલી છૂટે રાજસ્થાની પ્રજાના બળમાં ઉમેરો કર્યો છે અને સને ૧૯૩૦-૩૪ ની મહાન હાલતમાં પોતાની મદદે દોડી આવેલા પોતાના પડોશીઓ પ્રત્યેની-પોતાની કુરજ પોતે અદા કરવી જ એકદમ એમ જેમને લાગતું હતું તેમને સંતોષ થયો છે. જેઓએ પોતાને અણીને સમયે મદદ કરી હતી અને પોતાને પાછે ઉભા હતા તેમને અણીને સમયે મદદ નહિ કરવામાં પોતે ગુન્હેગાર છે એમ તેમને લાગતું હતું.

આજે પ્રથમ દરજ્જાનું કે બીજા દરજ્જાનું કે ત્રીજા દરજ્જાનું એવું એક પણ રજવાડું નથી કે જેનું ગઈ કાંકનું રાજકારણ, એ આજેનો ઇતિહાસ

અને આવતીકાલના સંગ્રામની પ્રેરણા બને તેમ છે; એમ દર્શાવતી નવી ભાવનાની અસર નીચે ન અબ્ધુ હોય. ઐતિહાસિક પ્રગતિ ગણિત શાસ્ત્રની ગતિએ થતી નથી પણ ભૌગોલિક ગતિએ થાય છે. હવે પછીથી ભાવિ પ્રગતિએ અત્યારની પ્રગતિ જેમાંથી પસાર થઈ રહી છે તે આત્મદમનની ક્રિયામાંથી પસાર થવાની જરૂર નથી પણ શિસ્ત તો બન્ને માટે સરખીજ છે.

મુદ્દના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગોમાં રાજસ્થાની પ્રગતિએ કરેલી માગણીઓ વિધિવિધ પ્રકારની છે.

આ જગત્સર ઉજાળામાં કેટલાકે ખેતીને લગતા, કેટલાકે આર્થિક અને કેટલાકે રાજકીય અને મુખ્ય હક્કો માંગ્યા છે અને કેટલાકે તેમના રાજ્યોએ વર્તાવેલા અકથ્ય બુદ્ધમ સામે વિરોધ નોંધાવ્યો હતો. મોટા ભાગનાં રજવાડાંમાં હજીય કાંઈને કાંઈ સ્વરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતી વેક સામે તો લગભગ તમામ રજવાડાંની પ્રગતિએ પોકાર કર્યો હતો. રાજ્યોએ સ્વાધીન રાજેલા દીવાસળી, ખાંડ, પાન, તંબાકુ, અને બેપારની એવી બીજી વસ્તુઓના ઇંગરા સામે પણ કાંઈ થોડો પોકાર ઉઠ્યો નથી. લગભગ તમામ અગ્રગણ્ય રાજ્યોની પ્રગતિએ તેમના રાજવીના જીવ નીચે જવાબદાર રાજતંત્રની માગણી કરી છે. માગણી ગમે તે હોય પણ તમામના કાર્યની યોજના, સંત્યાગ્રહ તો એકજ છે. જે સંસ્થાઓ સામે પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવે, સ્ત્રીપુરોને જાહેરમાં એકઠાં થવાની મનાઈ કરવામાં આવે, તંત્રીઓને તેમનાં અખબારો અથવાતાં રોકવામાં આવે, જે કરવેરાનો બોજ ઉચકાય નહિ તેટલો અસહ્ય હોય અને પ્રગતિને કચરતો હોય, માલના ભાવોમાં નક્કી વધારો કરવામાં આવ્યો હોય, લોકો ભૂખે મરતા હોય અને રાજવીઓ અમન્યમનમાં મરત બન્યા હોય તો તેનો અત્યાર સુધીમાં શોધાયેલો અને જેનો નતો સિદ્ધાન્તથી વિરોધ થઈ શકે કે નતો જે નિષ્ફળ નિવડે તેનો એક માત્ર ઉપાય કાયદાના સવિનય ભંગનો છે. અને તેમાં ભંગના વિચાર કરતાં 'સવિનય' શબ્દ ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવાનો છે. આપણે ગાંધીજીના ઉપદેશને સ્વીકાર્યો છે પણ વિરોધના સ્વીકારમાં વારંવાર આપણે વિરોધ પણીની અરગણી કરી છે અને મુખ્ય વાક્યો પર

આધાર રાખીને સૌકેતિક વાક્યોને અવગણ્યા છે; બીજા શબ્દોમાં કહું તો આપણે વચનો પર મદાર આપ્યો છે પણ તેની સાથેની શરતો પ્રત્યે લક્ષ આપ્યું નથી. જ્યાં સુધી દરદી દવા ન લે, ચરી ન પાળે અને ખોરાકનું પ્રમાણ ન જાળવે ત્યાં સુધી કાઈ પણ વૈદ્ય તેનો રોગ મટાડવાનું માથે ન લે. પૂરતા પ્રમાણમાં પૈસા આપવા છતાં પણ તમામ જ્વતની સારવારના અંગ જેવી આ શરતોની આવશ્યકતા નાબૂદ થઈ શકે નહિ. આમ સવિનય લંગમાં પણ 'સવિનય' શબ્દ ખરેખર ખુબ જ મહત્વનો છે. એ સિવાયનો લંગ ગુન્હાહિત અને છે.

આ જગૃતિનો, પુરતો કાળજીભર્યો અભ્યાસ એ, એક નવોજ તબક્કો નજરે પાડશે. કદાચ એ નવા જ સ્વરૂપમાં રજુ થયેલો જુનો તબક્કો પણ હોય, જે આ પ્રવૃત્તિઓને લગતા જાનાઓની પ્રગતિમાં નવી ગુચ્છ હોય એમ લાગે છે. અમે એમ પણ કહેવાનું સાંભળ્યું છે કે મોટાં રજવાડાંમાંથી કેટલાકમાં શરૂ કરવામાં આવેલી લડતો ખરેખર જવાબદાર રાજતંત્ર માટેની નહિ પણ રાજાસાહેબોને જેટલી બકિતિઓ, કે તેઓ જે જ્ઞાતિ કે કોમના હોય તે જ્ઞાતિ કે કોમ સામે દોરવવામાં આવેલી લડતો છે.

હૈદરાબાદ રાજ્ય મહાસભાને એ રાજ્યની કારોબારી સમિતિના પ્રમુખે રાષ્ટ્રીય નહિ પણ કોમી પ્રકારની હોવાનું જણાવ્યું છે.

ઉત્તરને છેડે કાશ્મિર રાજ્યમાં જે લોકલડતને પરિણામે લગભગ એક હજાર માનવીઓ જેઠાં મોત થયા છે તેનો ઉદ્ધાવ અને સ્વરૂપ કોમી હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. દક્ષિણને છેડે ત્રાવણકોરમાં ચાલતી લડતને દીવાન સામેની અને સ્વરૂપ અને ઉદ્ધાવમાં આવશ્યક રીતે કોમી હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. હૈદરાબાદમાં એવો વંધો લેવામાં આવ્યો હતો કે, રાજ્યમહાસભા બંધારણે દિંદુ છે, કાશ્મીરમાં મુસ્લીમ છે અને ત્રાવણકોરમાં ખ્રીસ્તી છે. રાજ્યની વસ્તીનું બંધારણ કોમીવાદ પર રચાયેલા જૂદા જૂદા અર્થનું કારણ બને, પણ જ્યાં વસ્તીમાં

એક કોમની વધુગતિ હોય ત્યાં કદાચ એ થોડેધણે અંશે ખરું મનાય. પણ એની પાછળ રહેલી રાષ્ટ્રવાદની વિદ્યાગ લાવવાની અવહેલના થઈ શકે નહિ. જેઓની સામે લોકપ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય તે સત્તાવાળાઓ તેનો ગમે તે અર્થ કરે પણ જ્યાંસુધી કાઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં અહિંસાના મુખ્ય સિદ્ધાંતનું પાલન કરવામાં આવે ત્યાંસુધી તેને છુંદી શકાય નહિ એ હકીકત તો કાયમ જ રહે છે. તાજેતરમાં એની પ્રવૃત્તિમાં જે નવી કાર્યપદ્ધતિ આવી છે તે પોતાની સફળતા સાબીત કરી ચૂકી છે. અહિંસક સામનાંને જેમનામાં એનું પરિણામ જેવાની ધીરજ નથી તેવા નવા નિશાળીયા ઘણીવાર વગોવે છે. તમામ નવી શોધો પોતાની ખોટી રજુઆત, યદનામો અને દોષો રોપણની અસરકારકતા અનુસાર જ કામ કરે છે. નેમના અવગણે અતિશયોક્તિને લાયક અને તેમના ગુણો ઓછા મુલ્યાંકનને યોગ્ય હોય છે. આપણે જેઓ અહિંસક સામનાની પ્રવૃત્તિને આગળ વધારીએ છીએ તેઓ તેના ગુણનું અતિ મુલ્યાંકન ન કરીએ અને જે આપણા કાર્યક્રમના અમલ માટે તેથી વધુ કાળજીભર્યું પગલું લેવાની આપણને ફરજ પડતી હોય તો તેમાં રહેલાં જેખમેને આપણે મોટું રૂપ આપીએ તે સાચું બને. નવાયુગો પોતાની સાથે નવાં શસ્ત્રો લાવે છે. પાપાણનું સ્થાન લોખંડે લીધું છે અને લોખંડને સ્થાને પોલાદ આવ્યું છે. અનુક્રમે આવેલા દરેક યુગમાં પોતાના વડવાઓનાં શસ્ત્રોને વળગી રહેવા માટે તેવાઓની ખોટ નહોતી. એજ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય લડત માટે જ્યારે રાષ્ટ્રીય મહાસભા શારીરિકથી બૌદ્ધિક અને બૌદ્ધિકથી નૈતિક ધોરણે પહોંચી ત્યારે પણ આપણા હકો પર થતા સાર્વજનિક આક્રમણના નિરાકરણ માટે પ્રાચીન યુગની હિંસા તરફ એકજ સાધન તરીકે નજર નાખનારાઓની ખોટ નથી.

રાજરોજ એ તો વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ જ થતું જાય છે કે રાષ્ટ્રીય મહાસભામાંનાં ભુદાં ભુદાં રાજકીય મંડળો વચ્ચેની હદબંધી એ અહિંસાના સિદ્ધાંત

માંની શ્રદ્ધા કે ઉણપનું માપ છે. આ પ્રશ્ન સંબંધમાં તો રાજસ્થાની અને પ્રાન્તિક પ્રગ્નની સમસ્યા એક સરખી જ છે, ત્યાંસુધી કાર્યપદ્ધતિ એક સમાન હશે ત્યાંસુધી ફરજ પણુ એક સરખી જ રહેશે. બે રાજસ્થાનોમાં આ ફરજ ન હોત તો, આ પહેલાં, અહિંસાવાદને હલકા પાડીને તેને નામદાર્દર્પની હરોલમાં મૂકનાર બળનું અસ્તીત્વ આવી ગયું હોત.

આપણે જેઓ અહિંસાના સત્યને અને સત્યની અહિંસાને (અશ્વત્થ જેઓ ખરેખર સત્ય અને અહિંસાને માન આપીએ છીએ તેજ) આંતર પરિવર્તનિય લાવનારો તરીકે વળગી રહીએ છીએ, તેઓ આ નવા પક્ષટાની પાછળ રહેલા સિદ્ધાંતોને હલકા પાડનાર વલણમાં હમેશાં ચતી જતી વૃદ્ધિ સામે આપણું સંરક્ષણ કરવા કરતાં વધુ સાઈ બીજું કંઈ કરી શકીએ તેમ નથી. રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ જેનો અનિવાર્ય ગણીને સ્વીકાર કર્યો છે તે ધોરણ, કારણ કે પ્રેમ અને સેવાના સિદ્ધાંતો સાથે સુસંગત એવું તે એક માત્ર ધોરણ છે. રાજસ્થાનોમાંની લડત વિકસે અને આગાહ થાય એમ હું ઈચ્છું છું.

દો. પટ્ટભી.

* *

ફેડરલ યોજનાની પ્રશ્નોત્તરી—થોડા વખત પહેલાં આમની સભામાં મી. સોરેન્સને નાથજ હોદી વજીરને પુછ્યું હતું કે:—

(૧) હોદી કાયદામાં વર્ણવેલી ફેડરેશનની યોજનાની વર્તમાન સ્થિતિ સંબંધે તમે નિવેદન કર્યો?

(૨) તેમાં કંઈ સુધારો વધારો થવાની વકા છે?

(૩) ફેડરેશનનો અમલ થતાં પહેલાં હોદી રાજ્યોને લોકશાસનવાદી બનાવવામાં ઉત્તેજન આપવા માટે તમે કંઈ પગલાં લેનાર છો ?

આ ત્રણે પ્રશ્નોનો, નાથજ હોદી પ્રધાને નીચે પ્રમાણે જવાબ વાળ્યો હતો.

(૧) હોદી નરેશો, ફેડરેશનમાં પ્રવેશ કરવા માટે પોતે જે મર્યાદા ધર્યું છે તે સંબંધમાં તેમણે મોકલેલા જવાબો પર હવે પુર્ણ વિચારણા કરવામાં આવી છે. આ વિચારણાને ધ્યાનમાં રાખીને તાજના પ્રતિનિધિ બહુ ટુંકમાં જ રાજ્યોને હોદી સરકારના કાયદામાં વર્ણવેલા ફેડરેશનમાં તેમના પ્રવેશ માટેની સરતો સંબંધી વિગતવાર માહિતી મોકલી આપશે.

(૨) કાયદામાં વર્ણવેલી ફેડરેશનની યોજનામાં કાંઈ સુધારા વધારા કરવાનો વિચાર રાખવામાં આવ્યો નથી.

(૩) આનરેબલ મેમ્બરને, તા. ૧૬ મી ડીસેમ્બરે જે વાળેલા જવાબ વાંચવા જણાવું છું.

મી. સોરેન્સન—મારે એમ સમજવું કે લોકશાસનવાદ પ્રત્યેની કેટલીક મુશ્કેલીઓને તેમાં સમાવેશ થાય છે ?

નાથજ હોદીપ્રધાન—ના. અમે એ ધોરણ પર રાજ્યોને કંઈ પણુ આગ્રહ કરતા નથી, પણ અલગત રાજ્યો પોતે તેમને યોગ્ય લાગે તે પગલાં લે તે તેમાં અમે તેમને રોકનાર નથી.

મી. સોરેન્સન—તમે જાણો છો કે મહાસભા પક્ષ અને મહાસભા પ્રત્યે સહાનુભુતિ ધરાવતા પક્ષો, રાજ્યોને લોકશાસનવાદી બનાવવાની બહુજ તરફેણ કરે છે ?

નાથજ હોદીપ્રધાન—મને બરોબર માહિતી છે કે કાંઈ પણુ રીતે મહાસભાના કેટલાક સભ્યો આ: બાબતે માટે દબાણ કરે છે, પણ દાખલા તરીકે મિ. ગાંધીએ જ્યારે તેઓ અત્રે જાળમેજ પરિપદમાં હતા ત્યારે ભારપુર્વક એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે રાજ્યોએ શું કરવું અને શું ન કરવું તે તેમને જણાવવાનો આપણને કંઈ હક નથી. સરકાર એજ ધોરણ આ બાબતમાં લણ રહી છે.

નોંધ અને ચર્ચા.

રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર

અત્યારે એક સાથે લગભગ બધાં દેશી રાજ્યોમાં જવાબદાર તંત્રની માગણી થાય છે, લોકોમાં રાજ્ય કારોબાર ચલાવવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય અને તેઓ રાજ્ય કારોબાર ચલાવે એ નરેશો માટે સત્તાપ્રદ બોના ગણાવી નેઈ એ. પરંતુ સામાન્ય મત અત્યારે એવો પ્રચલિત થઈ ગયો છે કે જેઓ જવાબદાર રાજ્યતંત્રની માગણી કરે છે તેઓ આપી નરેશ સંસ્થાની વિરુદ્ધ છે. અને તેથી રાજ્ય અને રાજ્યની પ્રજા વચ્ચે જ્યાં ત્યાં વિરોધ થતો જોવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં જેઓ વિશિષ્ટ રીતે જવાબદાર હોય (અત્યારે મહાસભા છે.) તે જો આ ચેરસમલુતી દૂર કરે તો અમને લાગે છે કે દેશી રાજ્યોમાં અત્યારે જે ઉચ્ચ વાતાવરણ ઉપસ્થિત થયું છે તે દૂર થાય. થોડા વખતમાં મહાસભાની બેઠક બરાવાની છે તેમાં આ સંબંધી કાંઈ ઘટ્ટ વિચારણા થાય તો તેથી માત્ર દેશી રાજ્યોનું જ નહીં પણ સમગ્ર હિંદની પ્રજા માટે તેથી હિતકારક પરિણામ આવશે.

અસામાની નરેન્દ્ર મંડળ

મારું મહીનાના બીજા સપ્તાહમાં નરેન્દ્ર મંડળની બેઠક ન્યુ દિલ્હી ખાતે બરાબી. આ વખતે નરેન્દ્ર મંડળ આગળ બે મહત્વના પ્રશ્ન છે: (૧) પ્રવેશનામા સંબંધી અને (૨) દેશી રાજ્યોના બંધારણની વિચારણા. પ્રવેશનામાનો ખરડો તેમાં સુધારા સાથે રાજ્યોને મળી ગયો છે એટલે હવે તો રાજ્યોએ તેના સ્વીકાર કે અસ્વીકારનો નિર્ણય કરવાનું જ રહે છે. બપોરે બીજે મહત્વનો સવાલ દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય બંધારણ દાખલ કરવા સંબંધી છે. આ સંબંધી નરેશો એક ધોરણ સ્વીકારે અને તે માટે મંડળની ખુલ્લી બેઠકમાં બે શક્ય ન હોય તો

ખાનગી બેઠક (informal meetings) માં પણ એની ચર્ચા કરી દેશી રાજ્યોના બંધારણમાં કેવા ધોરણે ફેરફાર કરવો જોતો એક ખરડો તૈયાર કરે એ ઈચ્છવા બેગ છે: નરેશોની ઈચ્છાનુસાર અને તેઓ જે ધોરણ નક્કી કરે તે ધોરણે જ આ જમાનામાં પ્રજા સહકાર કરના તૈયાર થાય એ શંકાસ્પદ છે. એટલા માટે નરેશ મંડળે કાંઈ એવી મધ્યસ્થ યોજનાની રૂપરેખા તૈયાર કરવી જોઈ એ કે જેથી રાજ્યોની પ્રજાને વધતે જાય અંશે પણ સંતોષ થાય. દરેક રાજ્યનાં સ્થિતિ અને સંયોગો એક સરખાં બેકે નથી, પરંતુ દરેક રાજ્ય ચોક્કસ સિદ્ધાંતોને તો માન્ય રાખી શકે છે.

પ્રાચીન સંગીત કળાનું સંશોધન.

થોડાં વખત પહેલાં પોરબંદરના મહારાજ સાહેબ સર નટવરસિંહજીએ મુંબઈમાં “ઈન્ડિયન મ્યુઝીક રફલ” રેખાવડાના અધ્યક્ષપદેથી પ્રાચીન સંગીત કળાના વિકાસની અગત્ય ઉપર બાર મુક્તાં કહ્યું હતું કે “પ્રાચીન અને મૌલિક સંગીતની શોધ-જોળ થવી જોઈએ અને એનો પ્રચાર થવો જોઈ એ.” એ ખરું છે કે પશ્ચિમની કલાઓની આધાત યરાથી પ્રાચીન સંગીત તરફ દુર્લક્ષ રહ્યું છે. કાઠીઆવાડના આદિત્યરામ બ્યાસ અને વડોદરામાં મૌલાબક્ષ જેવા સંગીત કલા પ્રવીણ ગર્વવાઓ અને કલાકારો અત્યારે ભાગ્યે જ મળશે. અત્યારે કેટલીક સંગીત શાળાઓ બે કે આપણી સંસ્કૃતિને પોષક સ્થપાય છે, પરંતુ યોગ્ય પ્રોત્સાહનના અભાવે અને હાલના રેડીઓ વચેરેના કાળમાં તેને સફળતા મળી શકતી નથી. આપણા શ્રીમેત વર્ગે આ કલાને ધર્મશુદ્ધિથી પોષવી જોઈએ.

સમાલોચના અને સ્વીકાર.

દેશરેશનમાં દેશી રાજ્યોનું સ્થાન:-પ્રકટકર્તા:
જી. એલ. હાથી અને કે. એલ. હાથી, રાજકોટ,
ભેમી ૮ પૃષ્ઠ ૨૦૦ કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

દેશીરાજ્યોને સંગતી અત્યારે સર્વ દીશામાં જ્યારે
અમી. ચર્ચાઈ રહ્યા છે ત્યારે પ્રકાશકેએ આ
પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી શીરેશન અને દેશીરાજ્યોના
વિષયમાં રસ ધેનાર વર્ગ માટે એક ઉપયોગી અને
આધારભૂત સાહિત્ય પુસ્તક આપ્યું છે. પ્રયોજકો પોતે
કાંપંડાસ્ત્રી છે એટલે દરેક હકીકત સંક્ષિપ્તમાં પણ
સંભળાથી મૂકી શક્યા છે. નાનાં માનાં ચાલુઓને
સંગતી સંબંધની ચર્ચા કરવાની સંધિ તે સંબંધી
તેમજ ધર્મદુષ્ટ એક એકસેશન (પ્રવેશપત્ર)
સંબંધી સંદર્ભ પુસ્તકમાં મર્ગદર્શક સૂચનાઓ પણ
કર્યામાં આવી છે. દેશી રાજ્યોના રાજકરણમાં રસ
ધેનાર એમ પોતે રીતે એ પ્રશ્ન સંગળવાની ધુણ
દાખનાર દેશીઓ પુસ્તક વાંચવા બેઠું છે.

સર 'હોરિમસંજી કાવંસંજી દીનંશા (જીવન
ચરિત્ર): આશુતિ' બીજી, લેખક અંબાલાલ નારણજી
નેશી, બી. એ., એલએલ. બી. મુંબઈ, સુપર રાઈલ
પૃષ્ઠ ૨૧૬, કિંમત રૂ. ૫-૦-૦

આપણા સાહિત્યમાં જીવન ચરિત્રો એનાં છે
બધે જ જવલેજ લખાય છે, એટલે સર હોરમસંજી
દીનશાના જીવન ચરિત્રથી સાહિત્યમાં એક શિષ્ટ
અંશનો ઉમેશ થયો છે, જે જીવન ચરિત્રો તટસ્થ
બુદ્ધિ અને લોકહિતની દૃષ્ટિથી લખવામાં આવે
તો તે લોકોમાં આદર પામે છે એ આ અંશની પાંચ
મહીનામાં બીજી આશુતિ થવા પામી છે-એ ઉપરથી
જણાય છે. આ જીવન ચરિત્ર વાંચતા એમ જણાઈ
આવે છે કે આપણા દેશના સાહસિક વેપારીઓ

પોતાની શક્તિ અને તેમાંય ખાસ કરીને સમ
ઉપરની ઓતિ સંધા અર્માણિકતાથી કેવી સરસ રીતે
આંટ જમાવી શકે છે. સર હોરમસંજીની સાદાઈ,
દાનશીલતા, નિરભિમાની વૃત્તિ અને પવિત્ર જીવન
ખરેખર આપણા શ્રીમંત વર્ગે અનુકરણ કરવા યોગ્ય
છે. પ્રશ્ન થવો અને સુખી જીવન અર્પે છે-એ
પોતાને માટે નહિ પણ પારકાઓનું હિત કરવાને
માટે આપે છે એ જે સર હોરમસંજીની માર્ગ
આપણો મનાવ્ય વર્ગ સમજે તો દેશમાં વારંવાર
ઉભાં થતાં ધણાં મમદુષ્ટો ઓછાં જાય. આ
પુસ્તકનો આશુપ ડો. સર ચીમમલાલ-સેતલવાડે અને
ઉપોદ્ધાત શ્રી. જી. આર. બી. જીજીભાઈએ લખી
પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં અંશિત્વ કરી છે. કાળજી
અને છપાઈ ધણાં સારાં છે. અને ઉપયુક્ત કિંમતે
કર્ણાટક ગ્રેસ મુંબઈમાંથી પુસ્તક મળે છે.

શ્રી હિમાંશુ વિનયજીના લેખો:-સંપાદક
મુનિ વિદ્યાવિનયજી, કાંઉન સોળ પેજ પૃષ્ઠ ૫૭૦
કો. ૧-૮-૦ સ્વર્ગસ્થ મુનિ હિમાંશુવિનયજીના
લેખોનો આ સંગ્રહ ઐતિહાસિક બાબતોમાં રસ
લેનારાઓને ઉપયોગી છે. સફળ મુનિરાજે જુદાં
જુદાં વર્તમાનપત્રોમાં આપેલા લેખોનો આ અંશમાં
સંગ્રહ છે, પરંતુ લગભગ બધા લેખો અન્વેષણ
દૃષ્ટિથી લખાયેલા છે. અને લેખક પોતે સ્વાદાત્મિક
વિચારક છતાં આ એમના લેખોમાં એમણે કેવળ
ઇતિહાસની દૃષ્ટિ નજર આગળ રાખી છે. મુનિરાતના
ઇતિહાસ પરત્વે તો જૈન સાહિત્યનો અધ્યયન ઉપકર
છે. કમનંદીએ આ મુનિરાજીયુવાવસ્થામાં ભવર્ગમન
કરી બધા નદો તો જૈન સાહિત્યમાંથી, આપાર મુખી
આપ્યું રહેલાં ધણાં ઐતિહાસિક સત્યો તેઓ પ્રસિદ્ધ

કરત, અને જૈન મુનિઓને વિનમિત કરીએ છીએ કે તેઓ મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયપત્નિ અનુકરણ કરી શુભરાત્રી સાંહિત્યમાં પ્રોતાનો દિવસો નોંધાવે. પુસ્તકની કદના પ્રમાણમાં દિવસ બહુ નથી. પણ અમને લાગે છે કે આવા પ્રંથો હજી પણ સરતા. પ્રસિદ્ધ થવા નોંધએ. આ પ્રંથો મેરી: શ્રી વિજયધર્મસુરિ જૈન પ્રધમાળા, ઉચ્છૈન (માલવા) થી મળે છે.

ધરકામ, શરીર અને તંદુરસ્તી માટે ઉપ-
યોગી મુચનાઓ-લેખક હીરાબાઈ અ. તાતા.
મુગલ રોયલ ૧૬ પૃષ્ઠ ૧૩૨.

આ પુસ્તકના નામને સાર્થ કરતી તેમાં ધર-
કામની ઉપયોગી મુચનાઓ છે. અને ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગને તો આ પુસ્તક ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે. પુસ્તક જે કે નાનું છે પણ તેમાં ઘણી બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અત્યારનો જમાનામાં જ્યારે સ્ત્રીઓ બહુ જોશિયાર થાય છે પણ તેમને ધરકામના અંગત કાર્ય બચકાર મામ હોય નથી, ત્યારે આવા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થાય એ ઈચ્છવા જેગ છે.

રાષ્ટ્ર શક્તિ:—(સાપ્તાહિક) વદવાણ કેમ્પથી રાણાશ્રી જોરાવરસિંહજીના તંત્રીપદ નીચે પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ સાપ્તાહિકના ત્રણ ચાર અંકો નીકળ્યા છે એ ઉપરથી પ્રતિત થાય છે કે ભવિષ્યમાં રાષ્ટ્ર-શક્તિનો વિકાસ કરવામાં તે સહાયશ્રુત થશે. વળી તેના તત્તરથાને રાણાશ્રી જોરાવરસિંહજી જેવા અનુભવી, કસલ વિચારના અને દેશી રાજકારણના અભ્યાસી મુદરથ હોવાથી આ સાપ્તાહિક નિસંશય વાચકોને યોગ્ય દોરવણી કરી શકશે. દેશીરાજ્યોના ભાષાત વર્ગને માટે અને તાજાકદાર વર્ગને માટેના વિષયોનો ચર્ચો કરવાનું જે કે “ રાષ્ટ્ર શક્તિ ” મું પ્રયોજન છે છતાં તે મીઠાશથી સિટિસ દિલના

રાજદારી અશ્રોને પાણી સ્પર્શે છે. જે વર્ગને માટે આ પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે એ વર્ગ તેને આવશ્યકિતેજી નોંધએ.

પોરબંદર રાજ્યનો પહીવટી રિપોર્ટ
૧૯૩૬-૩૭-પોરબંદર રાજ્ય એ કાઠીવાવાડમાં આવેલ અતિહાસિક સંસ્કૃતિ ધરાવનારું રાજ્ય છે. મુરાણામાં અને ઇ. સ. પૂર્વે અધિમતા જે પ્રિદ્વિનો હિંદુસ્થાનમાં આવેલા તેઓ પણ આ રાજ્યના ઐતોહાસિક રચાતથી પરિચિત હતા. અંગ્રેજ સત્તામાં પ્રવેશ થયેલા આ રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો હતો પરંતુ અત્યારે ૬૪૨ ચો. મા. નો રાજ્યનો વિસ્તાર છે અને ૧૦૫ ગામ છે. રાજ્યના મહાલો પૈકી અડ-
પાણી મહાલ મોટો છે. પરંતુ પોરબંદરની વિશિ-
ષ્ટતા, એનો દરીઆઇ વેપાર, એના શાહ સોદાગરોનો અરદેશો સાથેનો વ્યાપારી સંબંધ અને એની આકર્ષક નગર નરયનાને લીધે સવિશેષ છે. હાલના રાજકર્તા ના. રાણુસાહેબશ્રી સર તટવરસિંહજીએ પ્રોતાના સ્વભાવની શીતળતાથી, ઉદારતાથી, રાજ્ય છતાં સ્વાભાવિક નમ્રતાથી, નિરભિમાની વૃત્તિથી અને સમભાવથી આ વિશિષ્ટતામાં અસાધારણ ઉમેરો કર્યો છે.

આ અહેવાલમાં આવક ખર્ચના જે આંકડાઓ આપ્યા છે એ ઉપરથી જણાય છે કે આવક-લગભગ ૨૬ લાખ અને ખર્ચ લગભગ ૩૨ લાખ થવા પામ્યું છે અર્થાત્ આવક કરતાં ખર્ચ ૬ લાખ જેટલો વધારે છે, અને વાર્ષિક બજેટમાં ખાલ આવવાનું કારણ રાજ્યની કસ્ટમ્સમાં થયેલો ઘટાડો હોય એમ જણાય છે. અને એ ખર્ચ છે કે કાઠીઆવાડનાં રાજ્યોનાં બંદરો પરત્વે હોંદી સરકારની હાલની નીતિમાં જ્યાં સુધી ફેરફાર નહોં થાય ત્યાં સુધી રાજ્યોના બજેટમાં કસ્ટમ્સની આવક અનિશ્ચિત ધોરણ ઉપર જ રહેવાની. આમ છતાં રાજ્યના નાણાં પ્રક-રણની રિથિતિ સંતોષપ્રદ છે એમ અહેવાલ ઉપરથી જણાય છે. રાજ્યની, એકંદરે ૪૧૬ માઇલમાં રહે

છે અને ૧૯૪૬ના સપ્ટેમ્બર મહિનાથી તેનો વહીવટ કરવાનું કામ ગોંડલ રેલ્વેને સોંપવામાં આવ્યું છે. છેલ્લાં કેટલાક વખતથી આ રાજ્યમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ થતો જાય છે. દીવાસળીનો ઉદ્યોગ, સીમેન્ટ, સોલ્ટ વર્ક્સ, તેલનો ઉદ્યોગ, કાપડનો ઉદ્યોગ અને ખીન્ના ઘરગથ્થુ ઉદ્યોગો ઉપર રાજ્ય તરફથી ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. અત્યારના યુગખળને ઝાળખી દેશી રાજ્યોએ કેવળ જમીનની આવક ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવું સુનાસખ નથી. રાજ્યોમાં ઉદ્યોગો દ્વારા પણ આવકનાં સાધનો વધારવાં જોઈએ કે જેથી જોડત વર્ષ ઉપર જોળે ઝાછો પડે. પણ આવા બધા ઉદ્યોગો શરૂ કરતા પહેલાં અને ખીન્નઝોને રાયલ્ટી આપતા પહેલાં પૂરતી તપાસ કરવાની જરૂર છે. નહોં તો પરિણામે રાજ્યને આર્થિક નુકસાન જાય છે. જે કે કોઈ રાજ્ય પોતે ઉદ્યોગ ધંધામાં પડે એ યોગ્ય નથી પરંતુ અમને લાગે છે કે ઉદ્યોગોના શરૂઆતના જીવનમાં તો રાજ્યની સાવચેતી ભરી દેખરેખ જોઈએ.

સ્વીકાર

૧. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં પ્રકાશનો-૧૯૩૭ના વાર્ષિક રિપોર્ટ સાથે. પ્રકાશક: રસિકલાલ હોટાલાલ પરીખ આસિ. સેક્રેટરી શુ. વ. સો. અમદાવાદ.

(૧) પ્લેટોનું આદર્શનગર, પુ. ૨ જી, કર્તા:

પ્રાણજીવન વિ. પાઠક, (૨) મનોમુકુર (અંધ જીવો) કર્તા: સ્વ. નરસિંહરાવ ભો. દીવેડીઆ, કોમત રૂ. ૧-૦-૦, (૩) ઝોખાહુરણ (પ્રેમાનંદ, નાકર અને વિષ્ણુદાસનાં) કોમત રૂ. ૧-૦-૦ સંપાદક ગજેન્દ્રચંદ્ર લાલચંકર પંડ્યા એમ. એ. (૪) જંતુશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા લેખક ડૉ. બાળકૃષ્ણ અમરજી પાઠક કોમત રૂ. ૧-૦-૦ (૫) માનવ ધર્મ મૂળ લેખક રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુવાદક રા. જ્યંતીલાલ આચાર્ય કોમત ૦-૬-૦, (૬) હૈગેલિક કોશ (પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન) દ્વિતીય ખંડ ટ થી વ લેખક સ્વ. કાલાભાઈ પીતાંગરદાસ દેરાસરી કોમત રૂ. ૧-૦-૦ (૭) દાર્શનિક કોશ (દ્વિતીય ખંડ) સંપાદક સ્વ. શ્રી. હોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ કોમત રૂ. ૧-૦-૦ (૮) પ્રશ્નોપનિષદ અનુવાદક મણિલાલ છપ્પારામ ભટ્ટ કોમત ૦-૮-૦ (૯) દાંત અને તેની સંભાળ લેખકો રણછોડભાઈ ગોહનલાલ પટેલ અને ડૉ. કેપરાઈ દોરાજી જીલા કોમત ૦-૬-૦.

૨. વડોદરા રાજ્યનો વહીવટી અહેવાલ સને ૧૯૩૭-૩૮.

૩. શ્રીવિક્રમ કન્યા કેળવણી મંડળનું સને ૧૯૩૭-૩૮નું નિવેદન.

૪. શ્રી કૃષ્ણ લોહાણા કેળવણી જનરલ ફંડનાં ટ્રસ્ટી મંડળ તથા વ્યવસ્થાપક મંડળનો અહેવાલ (ચોથો) સંવત ૧૯૯૨-૯૩.

ક્ષમા યાચના

અમદાવાદની પ્રેસ હડતાલને લીધે આ અંગની પ્રસિદ્ધિમાં વિલંબ થયો છે તે માટે વાચકો દરજુબર કરશે.

દેશી રાજ્ય

(ત્રૈમાસિક)

વર્ષ-૧૧ મું]

જાન્યુઆરી-માર્ચ : ૧૯૩૯

[અંક-૪

રાજકોટ પ્રકરણ પરત્વે વિચાર

૨

દેશી રાજ્યના ગયા અંકમાં રાજકોટ પ્રકરણ સંબંધે અમે કેટલાક વિચારો દર્શાવ્યા હતા. ત્યારપછી આ પ્રકરણ પરત્વે અણુધાર્યા વિશેષ ખેદકારક પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા છે. અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે રાજકોટને અંગે એક નિવેદન પ્રકટ કરી તેને લગતો કેટલોક પત્રવ્યવહાર અને રેસીડેન્ટ સાથે રાજકોટ નરેશ વગેરે મંડળીને થયેલી વાતચીતમાંથી એ પત્રવ્યવહારના અંગતો કેટલોક જાગ પ્રકટ કરી દીધા છે. x

સર પેટ્રીક કેડલનાં ગયા પછી પુનઃ દરબારશ્રી ત્રીરાવાળા રાજ્યતંત્રના સંચાલક પદે આવ્યા. અને સરદાર વલ્લભભાઈ સાથેની વાતચીત પછી રાજકોટ રાજ્યે જે સુધારા કમિટી નીમવાની હતી તેમાં ગરાશીઆ, મુસલમાન, લાવાતો વગેરે લઘુમતિ પ્રક્ષેની માગણીથી રાજ્યે કમિટીનાં નામેમાં ફરકાર સૂચવ્યો. પરિણામે આખું સમાધાન જેને સમાધાન કહેવામાં આવતું હતું તે-મલોખાના માંડવાની જેમ તૂટી પડ્યું. રાજ્યોમાં કહ્યું છે કે બુદ્ધિશાળી માણસોનું તક્ષણ એમણે આગ્રહ ન કરવો એ છે. રાજકોટ પ્રકરણમાં બુદ્ધિશાળી માણસો જ આગ્રહની સાથે

ઓતપ્રોત થઈ ગયા. બન્ને પક્ષનાં બુદ્ધિશાળી માણસો પ્રમત્તના હિતની ચર્ચા કરે છે. અને એ રીતે બંનેની હેતુ એક છે, છતાં આશ્ચર્ય તો એ છે કે ઉભય વચ્ચે મેળ થઈ શક્યો નથી. અને તેનું એક કારણ તો એ છે કે બંનેની વિચારસરણીમાં પારાવાર તફાવત છે. તજાં બંને પક્ષે કોઈ ત્રીજા પક્ષને દરમિયાન રાખ્યા વિના ખાનગી જેવું સમાધાન કહ્યું. રેસીડેન્ટને પ્રણ પાછળથી ખબર પડી છતાં બધાને એમ લાગતું હતું કે “કેડલના ગયા પછી રાજકોટનું હવે શાંત યુદ્ધજી” પરન્તુ કાઠીઆવાડના રાજકોટમાં જે કેટલીક વખત વૈચિત્ર્યનાં દર્શન થયા કરે છે એવા વિચિત્ર પ્રણાતા પ્રતાપે ગાંધીજીને રાજકોટ આવવું પડ્યું, અને સતત ત્રણ દિવસના પ્રયત્ન પછી તથા ગતીય અનુચય પછી એમને અનશન વ્રતની પ્રતિજ્ઞા લેવી પડી. આ પહેલાં પોતે રાજકોટના ના. કાકોરસાહેબને એક પત્ર લખી સમાધાનની શરતો જણાવી હતી. પરન્તુ ના. કાકોરસાહેબે તેનાં જે પ્રત્યુત્તર આપ્યો તે એમને “બળતામાં ઘી હોખ્યા જેવો” થયો.

ગાંધીજી જેવા રાષ્ટ્રપુરુષ સામે કાકોરસાહેબે પોતાના પત્રમાં જે નીતિ અંગિકાર કરી તે પહેલાં

x આ પત્રવ્યવહાર અમે આ અંકમાં અન્યથ આપ્યો છે. તંત્રી

એમણે કાઠીઆવાડના પોતાના મિત્રનરેશોની અને એન્જિનિસના વરિષ્ઠ અધિકારીઓની સલાહ ન લીધી હોય એ સંભવિત નથી. ગાંધીજીની રાજકોટની હાજરીથી રાજકોટનો પ્રશ્ન સ્થાનિક મટી રાષ્ટ્રીય જોવા બની ગયો. અને તેમાં એમના ઉપવાસે તો લોકોમાં હાહાકાર જેવી સ્થિતિ ઉભી કરી. રાજકોટ રાજ્ય અને એના કારોબારીઓની નીતિ તરફ મહાત્માજીનું અનુશન એટલે આસુરી સંપત્તિ સામેનું આક્રમણ એવી પ્રચલિત વાતોના પરિણામે જાહેરપત્રો અને લોકોમાં અતીશય ધ્રુણા પ્રકટ થઈ. માત્ર આ ઈલાકામાં જ નહીં પણ સમગ્ર હિંદમાં મહાત્માજીના અસાધારણ વ્યક્તિત્વની અસર થઈ. અને પ્રાંતિક પ્રધાનમંડળો પણ રાજકોટના પ્રશ્ન ઉપર રાજીનામું દેવા તૈયાર થયાં. નાનીલાગતી વાતને કમે કમે કેવું મોટું સ્વરૂપ મળતું ગયું અને તેમાં પોતાને લાભ હાનિ કેટલાં છે તેના જે રાજકોટના નરેશને કે એમના કાર્યભારી મંડળને ખ્યાલ રહ્યો હોત તો અમને લાગે છે કે આટલી હદે વાત જત નહીં. પણ એક વાત અહિં યાદ રાખવા જેવી છે, કે રાજકોટનો સંવાલ એ રાજકોટનો જ નહિ પણ સમગ્ર દેશી રાજ્યોની સંસ્થાનો સવાલ છે એમ રાજકોટના કાર્યભારી મંડળને પણ લાગ્યું છે. અને આ માન્યતા કેટલેક અંશે યથાર્થ છે. રાજકોટ રાજ્ય આ માન્યતાને વશ બની-પોતે કાંઈ પણ રીતે હવે નિમિત્ત ન થવું એવી મનોવૃત્તિથી કરેલા નિશ્ચયને વળગી રહ્યું. અને એ નિશ્ચયને પાર પાડતા રાજ્ય કારોબારીઓને વારંવાર વિચારબેઠોને માર્ગ સ્વીકારવો પડ્યો, અર્થાત્ મહાત્માજીએ જ્યારે પોતાની હાજરીના એ ત્રણ દિવસ રાજ્યના અધિકારીઓ સાથે વાટાઘાટમાં ગાળ્યા ત્યારે તેમને શાંતિ અને સહાનુભૂતિને જાહેરે ખટપટનાં જાળાં દેખાયાં. પોતે રાજકોટના વતની છતાં, ત્યાં ભણ્યા ગણ્યા છતાં અને પોતાના ઘણાં સ્નેહી સંબંધી રાજકોટવાસી હોવા છતાં જ્યારે રાજકોટના પ્રકરણમાં સર્વત્ર પોતાને ખટપટનો ભાસ થયો ત્યારે એમને મન બહુ દુઃખ થયું અને એ ખટપટને નિર્મૂળ કરવી

હોય તો અનુશન માર્ગનો સ્વીકાર કરી તેમાં પોતાનું બીજીદાન આપી કાઠીઆવાડના રાજકરણમાં ચિરસ્થાયી શુદ્ધ વાતાવરણ કરવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. જગતને જે માર્ગે જવું હોય તે માર્ગે જવા દેનાર સુખમાં રહી શકે છે, એવો એક વ્યવહાર મત છે. જ્યારે તમામ તો દુઃખના દુગરા છે. એ દુગરાઓ પરપરાથી છે. એનો નાશ અશક્ય છે. આ ખરું છે પણ જ્યારે કાંઈ મહાપુરુષ એ દુઃખ કાંઈ પણ સ્વરૂપમાં જુએ છે ત્યારે તેને કાં તો એ દુઃખ દૂર કરવાની અને તેમ ન બને તો એ દુઃખમાં પોતાનો ભોગ આપવાની મનિષા થાય છે. ગાંધીજીના સંબંધમાં રાજકોટના પ્રકરણમાં આનું જ કાંઈ બનવા પામ્યું છે. અમારા આ મતની અને એમના આ પગલાની યોગ્યતા અથવા કાંઈ ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર એના પરિણામ ઉપરથી નક્કી કરશે.

દેશી રાજ્યો એ ખટપટનાં સંગ્રહસ્થાનો જેવાં છે એવો પ્રચલિત અભિપ્રાય બ્રીટીશ હિંદના મોટા ભાગમાં છે. હિંદમાં દેશી રાજ્યો સાથે બ્રીટીશ હિંદનો ભૌગોલિક અને સામાજિક સંબંધ છતાં માત્ર દેશી રાજ્યોની ઉપર જ આવો આરોપ રહે એ એક કમનસીબી છે. કાઠીઆવાડનાં દેશી રાજ્યોની, રાજપુતાનાનાં રાજ્યોની, મધ્ય હિંદનાં રાજ્યોની ઘણી પ્રગ્ન બ્રીટીશ હિંદના શહેરોમાં વસે છે. એ પ્રગ્ન વારંવાર પોતાના રાજ્યમાં પણ જાય-આવે છે. મુંબઈ જેવા મોટા શહેરની હવાતી દેશી રાજ્યની પ્રગ્નને અંગે છે. એટલે જે એકજ પ્રગ્નમાં રચનાંતરને લીધે સ્વભાવમાં ફેર પડતો હોય તો તેનું ખરું કારણ રાજ્ય-તંત્રની અમરનું હોવું નેહીં એ. દેશી રાજ્યોમાં નરેશ તંત્રનું ધોરણ કે એનો અધિકારી વર્ગ કે નરેશ પોતે, આ ત્રણમાંથી આ મોટે કેળુ વિશેષ જવાબદાર છે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. અમને લાગે છે કે જે વસ્તુને ખટપટના નામે ઓળખવામાં આવે છે તે લાંચ સ્વતંત્રી માફક જગતના રાજકરણમાં સર્વવ્યાપક છે. છતાં માત્ર જે દેશી રાજ્યોનો વડીવટ જે ખટપટને નામે ઓળખાતો હોય તો તેનું કારણ એ તંત્રને ચલાવનાર

અધિકારી વર્ગ છે. એક નરેશ રાજ્યની પ્રજાના હિતને માટે જે શુભ નજરથી જુએ છે, તે નજર જોને માત્ર યોગક્ષેમ પૂરતો જ સંબંધ હોય છે એવો અધિકારી વર્ગ રાખી શકતો નથી. અને એમાંથી ગોટા ભાગ કેવળ સ્વાર્થપરાયણ કે મિથ્યાભિમાની હોઈ રાજ્યવહીવટમાં શુભતા તથા બુદ્ધિશ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. નરેશતંત્રમાં આ દોષ સહજ પ્રવેશ કરી શકે છે અને તેથી અગત્યના એવા નરેશતંત્રનું સત્વ ક્રમે ક્રમે શિથિલ થવાના પરિણામે દેશી રાજ્યોના વહીવટમાં બુદ્ધિ આંચક્યના પ્રયોગો થતા જાય છે. આથી જ્યાં ત્યાં, જોને અત્યારે ખટખટ કહેવામાં આવે છે, એનાં ત્યાંનાં બાગેલાં જગ્યા છે. નરેશ તંત્રના આદિકાળમાં નરેશો સત્સંગતી, સદ્વિચાર અને સદ્વર્તનને આલુપણ રૂપ માનના, એ કાળ જતાં અને અધિકારી વર્ગ નીતિ નિપુણ ન હોવાના પરિણામે, રાજ્યોના તંત્રમાં બુદ્ધિ આંચક્યે પ્રવેશ કર્યો અને તેમાંથી અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ તેવા કમનસીબ સંયોગો જ્યાં ત્યાં જણાવા લાગ્યા.

કેટલાંક કાળ અકાર્ય હોય છે. એટલે મહાત્માજીની જગપ્રતિષ્ઠા, એમના આરિત્યનો પ્રલાય, એમની શુદ્ધ નિષ્ઠા અને પ્રતિભામાં કોઈએના પરિબળનો વિચાર કરી રાજકોટ રાજ્યે કેવળ બુદ્ધિ આતુર્યને બદલે એમના હૃદયને સ્પર્શ કરે એ ધોરણે વાટાઘાટ કરી હોત તો થઈ એવી કદંબી પરિસ્થિતિ ઉભી ન થાત. અને થાત તો પણ રાજ્યની વર્તણૂક ઉપર. આક્ષેપ ન આવત તથા સમગ્ર પ્રકરણમાં કડવાસને બદલે મીઠાશ રહેત એમ લાગે છે. ગમે તેવી બહિષ્ટ સાર્વભૌમસત્તા પણ અંતે તો લોકમતને અનુકૂળ રહે છે, એ હકીકત જો રાજ્યના લક્ષમાં રહી હોત તો એનું પરિણામ છૂટ જ આવત. સમગ્ર હાંદમાં રાજકોટ રાજ્યનાં સ્થિતિ અને સંયોગો કેવાં છે એનો વિચાર ન કરતાં કેવળ કાલ્પનિક પીડાગળ ઉપર આધાર રાખી સમગ્ર નરેશ સંસ્થાના ધોરણ ઉપર રાજકોટ પ્રકરણથી અનિષ્ટ અસર થઈ છે. રાજકોટમાં અને ત્યાર પછી લીંબડી સંસ્થાનાં બુદ્ધિ આંચક્યના પ્રયોગોથી મુરકેલી

ઉભી થવા પામી છે અને પ્રજામાં કોઈ વખત નહોં કંપેસો એવો અસંતોષ, નરેશો સામે ધૂણા અને એમના કારભારીઓના વર્તન તરફ તિરસ્કાર વૃત્તિ ઉત્પન્ન થયાં છે.

જો કે આમાં રાજ્યના સલાહકારોને કે સંચાલકોને દોષ દેવો અને તેઓ કેવળ સ્વાર્થ દૃષ્ટા હતા એમ કહેવું એ સુકત નથી. કેમકે મહાત્માજીના રાજકોટના આગમન પછી સ્થાનિક પરિસ્થિતિ, લોકમત અને રાજદારી વિચારણા એટલી અમર્યાદ દહે પહોંચી ગયાં કે તે વખતે તો કોઈ પણ સમજી મનુષ્ય સ્વાર્થની એટલી બધી નીચી કક્ષાએ ન જઈ શકે કે જોયી રાજ્યનું અહિત થાય. રાજકોટ રાજ્યના કારભારી મંડળ અને એના સલાહકારોને પહેલાં આ વિધાન અમને યથાર્થ લાગે છે, અને માત્ર રાજકોટ રાજ્યની જ નહોં પણ બધા દેશી રાજ્યોની પ્રતિષ્ઠાનો તથા લવિષ્યનો આધાર એમના વર્તન અને નિશ્ચય ઉપર છે એવી એમની માન્યતા આટલું બધું થયા પછી પણ ખરી હતી એ વિષે શંકા રાખવાનું કારણ નથી. દરબાર શ્રી વીરાવાળામાં રાજકોટ નરેશને અંતિમ હક સુધી-ગાંધીજીની છેલ્લી મુલાકાત સુધી-અગ્ર વિશ્વાસ રહ્યો છે, અને રહેશે એમ લાગે છે. ત્યારે મહાત્માજી વગેરે હિતરૂઢ રથોની એવી માન્યતા છે કે આ બધી ધમાધમીમાં દરબાર શ્રી વીરાવાળા કારણભૂત છે અને એઓ પોતાના અભિપ્રાયમાં વારંવાર ફેરફાર કરે છે એમ પણ તેમણે કહ્યું છે. આ હકીકત જો યથાર્થ હોય તો તેનો તલસ્પર્શ અને જીલુવટથી વિચાર. કરવામાં આવે તોજ ખરી પરિસ્થિતિ સમન્વય એમ લાગે છે. નરેશના માત્ર એક જ નામથી ચાલતા તંત્રમાં જ નહોં પણ કોઈ પણ વ્યક્તિગત સત્તાથી ચાલતા તંત્રના ધોરણમાં ઘણી વખત અધિકારી વર્ગમાં વિચારોની, એક વાક્યતા જાળવી શકાતી નથી. તેઓ પોતાની ઉપરી સત્તાને તાબેદાર હોવાથી એ સત્તાના માનસને સંતુષ્ટ રાખવા તેમને પ્રયત્ન કરવો પડે છે. અને જો તેમાંથી કંઈ અનિષ્ટ જન્મ પામે તો તેના અપવશની

જવાબદારી પ્રાપ્ત: અધિકારી વર્ગ ઉપર આવે છે. રાજકોટમાં, અધિકારી વર્ગના ગૃહસ્થોએ અવારનવાર જે રાજીનામા આપ્યાં તે ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાના રાજકોટ નિવાસ દરમિયાન દરબાર-વીરાવાળા સાથે, તેમના સહ-કર્મચારીઓ સાથે જે તેમજ રેસીડેન્ટ સાહેબ સાથે રાજકોટનાં પરિસ્થિતિ-સંબંધી ચર્ચા કરી. અને પોતાને કોર્પોરેશનમાં સમાધાનનો માર્ગ ન સુઝયો એટલે આ આખા પ્રકરણને શુદ્ધિને માર્ગે ચઢવવા ઉપવાસના પ્રયોગનો એમણે આરંભ કર્યો. પરિણામે સાર્વભૌમસત્તાના પ્રતિનિધિ તરીકે વાઈસરોય સાહેબે દરમિયાનગીરી કરી, ગાંધીજીએ ઉપવાસ છોડ્યા અને પોતાને પણ આ દરમિયાનગીરીથી સંતોષ થયો એમ જાહેર કહ્યું. મતભેદવાળી બાબતો કે જેના સંબંધ પડતે મતભેદ હતો તેવી બાબતો, શીડરલ કોર્ટના પરિણામો ન્યાયાધિશને સુપ્રત કરવાની વાઈસરોય સાહેબે દર્શાવત કરી. ગાંધીજીએ તે સહર્ષ સ્વીકારી. રાજકોટ રાજ્યને તો આમાં કોઈ સ્વીકાર—અસ્વીકાર જેવું હતું જ નહીં, કોરણ કે રાજ્ય તરીકે સાર્વભૌમસત્તાના નિર્ણયને સ્વીકારવાની તેના ઉપર કરારી જવાબદારી છે. આ આખા પ્રકરણમાં એક બાબત સ્પષ્ટ રીતે નક્કી થઈ છે કે રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે ભૂલે ભૂલે કોઈ બંધારણીય પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય ત્યારે હોદ્દાની વરિષ્ઠ ન્યાયકર્તાના જાણ દ્વારા તેનો ઉકેલ કરાવવો અને પક્ષકારોએ તેનો સ્વીકાર કરવો એ યોગ્ય માર્ગ છે. દેશી રાજ્યોના અભિવ્યક્તા રાજ્યબંધારણમાં આ નિયમ-એક પ્રથા તરીકે સ્વીકૃત થશે એમ અમને લાગે છે.

મહાત્માજીના અનશનના દિવસે દરમિયાન એમના અને વાઈસરોય સાહેબ વચ્ચે કેટલોક તારખત વ્યવહાર ચાલ્યો હતો અને ગાંધીજીને ભૂલે ભૂલે પાત્રી થઈ કે પોતાનો હેતુ સફળ થયો છે, ત્યારે એમણે અનશન મત ભાંગ્યું. આ સંબંધમાં મહાત્માજીએ લખ્યું છે તે વીચારણીય છે. “ ઇશ્વરકૃપાએ જે હેતુથી હું આવ્યો હતો તે સફળ થયો છે. ના. કાકર સાહેબની પ્રતિજ્ઞા

પગાશે અને તો, ૨૬મી ડિસેમ્બરની એમની જાહેરાતને અનુસરતું રાજ્યતંત્ર સ્થપાશે અને તેમ થવાની ખોળા-ધરી ના. કાકર સાહેબ તરફથી જે તેમની સંમતિથી વહી-સરકાર તરફથી મળી છે. આટલો સંજોગ અને લૌકિક અર્થ ના. વાઈસરોય સાહેબ અને મારી વચ્ચે થયેલા તાર વહેવારનો છે ” અર્થાત્. કે તો, ૨૬મી ડિસેમ્બરના જાહેરનામાનો પોતે જે અર્થ કાઢે છે એજ અર્થ શીડરલ કોર્ટના વડાન્યાયાધિશ પણ કરશે એવો મહાત્માજીને વિશ્વાસ છે.

તેઓ લોર્ડ લીન્લીથગોને મળેલા ન્યુટ્રીટી ગયા અને પોતાને વાઈસરોય સાહેબ સાથે બે વખત લગભગ બપોળે કલાક મિત્રાચારી ભરી વાતચીત થઈ. લોર્ડ લીન્લીથગો દિલસોજ વાઈસરોય છે. મુંગા કામ કરનારો છે. અને વાણી વિહાર કરતાં કાર્યમાં વિશેષ માનવાવાળા છે, એમ એમની અત્યાર સુધીની પ્રવૃત્તિ ઉપરથી જણાય છે. દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની એમની વલણ સહાનુભૂતિવાળી છે. પણ રાજ્યગહેલો અને કુપડીઓ વચ્ચે સમાધાન કરાવવાનું કઠિન કાર્ય એમના હસ્તક આવ્યું છે. બન્ને પક્ષે સંમત હોવામાં એક જ સાર્વભૌમસત્તા છે એવો સ્વીકાર કર્યો છે અને એટલે અંશે વાઈસરોય સાહેબે સફળતા મેળવી છે. પરંતુ રાજકોટનો પ્રશ્ન બીજા દેશી રાજ્યોને સ્પર્શ કરતો નથી એવું ગાંધીજીએ મોન્સીયર રાખ્યું હોવાથી એવી આશા રહે છે કે રાજકોટનું નહું બંધારણ કેટલે અંશે સફળ થાય છે, તે સ્થાનિક સંયોગો અને સ્થિતિને બંધબેસતું છે કે નહીં એને તેની શું અસર થાય છે, એનો પ્રથમ વિચાર કરવામાં આવશે. સાર્વભૌમસત્તા માટે, લોકો માટે અને રાજ્ય માટે આ બંધારણ કેટલું અત્યારે જે નરેશીમાં પોતાના દરબાર પરત્વે બેસી ઉત્પન્ન થયો છે, તે કેટલે અંશે યોગ્ય છે એ આ બંધારણીય પ્રયોગમાંથી સહજ જણાઈ આવશે, અને ત્યાં સુધી દેશી રાજ્યો કોઈ પણ નવા પ્રયોગનો આરંભ ન કરે એ ઇચ્છનીય છે.

રાજકોટ પ્રકરણને અંગે અધિકારીવર્ગની અમર્ષા સત્તા પરત્વે આજેપો કરવામાં આવ્યા છે. અને તે

સાવ નિર્મૂળ તો નહીં જ હોય. તે છતાં સામેથી કેટલાકે વ્યક્તિગત રીતે અધિકારીવર્ગ સામે તેમજ નરેશ સામે ગાલિપ્રદાન જેવા જે શબ્દ પ્રયોગો કર્યા છે- જે છાપાઓમાં આવ્યા છે તે પણ ક્ષાંતમ્મ ન ગણવા ભોંઈ એ. વાણીનો અનિષ્ટ પ્રયોગ એ પણ અધર્મ છે. વાચિક હિંસા છે. એથી જેઓના હસ્તક સત્તા છે, તેઓને નિરર્થક ક્રોધનું કારણ મળે છે અને તેથી તેઓ ધણીવાર અનિષ્ઠાએ પણ વિમાર્ગે દેરવાર્ધ ગય છે. રાજકોટ પ્રકરણમાં શરૂઆતમાં, સામ સામે આગ્રહ બંધાઈ જવાનાં મુખ્ય કારણો પૈકી આ વાચિક હિંસા પણ એક કારણ હોય એમ અમને લાગે છે: કોઈ પણ વ્યક્તિને અનિષ્ઠનીય રીતે તિરસ્કૃત કરવી, સમાજમાં તે સર્વોચ્ચ દુષ્ટ છે એવું સમજાવવા પ્રયત્ન કરવા અને પોતે ન્યાયસંગત કામ કરનાર છે એવો વિચાર ફેલાવવો એ પણ હોંસા જ છે. સામાના હૃદયિગ્રીહને સમજાવવામાં, તેને માન આપવામાં અને તેમાં કોઈ સત્ય છે, કે નહીં તે તપાસવામાં ખડે મનુષ્યત્વ છે. શું લોકોના જાગેવાને કે અધિકારી વર્ગે રાજકોટમાં વ્યવસ્થા સ્થાપવાના પ્રયત્નમાં અન્યથ સ્થાને આગ્રથ દીધો છે, લોકોનાં મન સામાન્ય નીતિના માર્ગેથી અસિત થવા દેવામાં અને સત્તાની સામે થવા દેવામાં, તેમ તેને ખોટી રીતે દાખી દેવામાં ભવિષ્યના તંત્રને હંમેશાંને માટે તુકસાન છે એમ અમને લાગે છે. લોકોની સાચી લાગતી વાતને પ્રોત્સાહન આપવું. અને એમના સ્પષ્ટ અહિતની વાતને નિર્મૂળ કરવી એ રાજધર્મ છે.

જ્યપુર, ત્રાવણકોટ, લોંચડી વગેરે રાજસ્થાનેમાં વધતે ઓછે અંશે બાંધક છે. પરંતુ રાજકોટ જેવું તો નહીં જ. સાર્વભૌમસત્તાએ તેમાં કશી દરમિયાનગીરી કરી નથી. અને હવે તો કરશે પણ નહીં એમ લાગે

છે. પણ દેશી રાજ્યોનાં પ્રેમીમાં સીધી રીતે બિટિશ હોંદના રાજદ્વારી ગૃહચેત્રે દરમિયાનગીરી કરવી એ ધાર્યા કરતાં ઉતાવળીયું છે. અને એમ થવાથી રાજ્યોમાં જેઓ કેંગ્રેસ પ્રત્યે સંપૂર્ણ સહાનુભુતિ ધરાવનારા હતા તેઓની પણ લગભગ એવી માન્યતા બંધાઈ ગઈ છે. બહારથી કુદકુદા થવાથી રાજ્યોમાં મન દુઃખ ઉભાં થતાં છે. દેશીરાજ્યોમાં સર્વત્ર બંધાધુધી છે એવી પ્રચલિત વાતોને જે તત્કાલ સ્વીકારી લેવામાં ન આવી હોત અને જ્યાં એ પ્રમાણે હોવાનો સંભવ હોત ત્યાં બંધારણીય માર્ગનો સ્વીકાર કંવામાં આવ્યો હોત તો તે યોગ્ય લેખાત. રાજ્યાધિકારીઓ અને પ્રજા વચ્ચે અત્યારે જે નિરથક અવિશ્વાસની લાગણી બેલી થઈ તે ન યાત. મહાત્માજીએ નરેશોને દૂરદંતી ચીલકતના મંરક્ષા જેવા ગણ્યા છે. એ હકીકત સત્ય જતા બધાં રીતે એક આખા વગ ઉપર એની અનિષ્ટ અસર થઈ છે. અને રાજકોટમાં આખા કાર્ડિઆવાડના લગભગ પીરા હજાર જેટલા ગીરસાહેબોએ એકત્ર થઈ અવગ્રિહન રીતે જે દરજ કર્યું એ ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

આ બધું થયું છે, થાય છે અને થશે તે છતાં : રાજ્યોએ એક વાત લક્ષમાં રાખી લેવી જોઈએ કે માત્ર સ્વેચ્છાથી તત્ર ચાલાવવાનો યુગ આશવા માંડ્યો છે. રાજ્યના સ્વચ્છક્રાએ પોતાના સ્વાર્થ કરતાં પ્રજાના સ્વાર્થનો વિચાર પ્રથમ કરવો પડશે. જે રાજ્ય આ ધોરણે ચાલશે એ રાજ્ય હાલના ક્ષાપા- નળમાં ગમે તેટલું નાનું હશે તો પણ ટકી રહેશે. અને ખીન્ન બધાં આત્મા જશે એમાં કશો મીન- મેળ નથી.

તત્સથ.

કેટલાક પ્રાસંગિક વિષયો

(૧) નિયંત્રણ અને નિયામક

કાઈ લખનારે કહ્યું છે કે “એક સરખી સંખ્યા વાળાં વરના ટોળા કરતાં માણસોનું ટોળું કાણુમાં રાખવું મુશ્કેલ છે.” સિવાય કે તેમનામાં સહિષ્ણુતાની અને નિયંત્રણમાં રહેવાની ટેવ ન કેળવાઈ હોય તો. જેઓ રાજકીય કે ધાર્મિક કે સામાજિક ક્ષેત્રમાં કામ કરનારા હોય છે એઓને આ અનુભવ સહજ થાય છે. બધાં મનુષ્યોમાં સમાનબુદ્ધિ અને સર્વથા સહિષ્ણુતા હોવી અશક્ય છે. દરેક વ્યક્તિનું દર્શિમિદુ, એની ઇચ્છાઓ અને તેના વિચારો સરખાં નથી એટલા માટે મનુષ્યો મનુષ્યોમાં પણ નિયંત્રણ હોવાની જરૂર છે. પ્રાણીમાત્ર શાંતિપ્રિય છે. પણ સ્વાયં પરત્વે એમનામાં યુદ્ધની વૃત્તિ ગત્યુત થાય છે. મનુષ્ય પણ નિઃસ્વતાર્યો હોતું નથી. એટલે જો મનુષ્યોના સ્વાયં ઉપર નિયંત્રણ ન હોય તો તે અશાંત રહી સમ્યક્તા જાળવી શકતા નથી. દરેક મનુષ્ય, ખીજાં મનુષ્યો નિયંત્રણમાં રહે એવું ઇચ્છે છે. નિયંત્રણની આ ભાવનામાંથી વ્યવસ્થા, સત્તાભાવ, કાયદા બંધન, કાયદા ભંગની સિક્કા વગેરે ઉપાયોનો જન્મ થયો છે.

વ્યવસ્થા જાળવવાથી અવસ્થિત જીવન ગ્રાળી શકાય છે. કલહ, હિંસા, ચીડિયાપણું, અને અશાંતિ એ અવ્યવસ્થિત જીવનની નિશાની છે. ટકોરાગ્રંથ કામ કરનારની સવાર વહેલી પડે છે. અને સાંજ મોડી થાય છે. અને અવ્યવસ્થિત ચિંતવાળાના દિવસનાં બધાં કામો અધૂરાં રહે છે. ધારેલું એકેય કાર્ય એનાથી પૂરું થતું નથી. એનામાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ નહિ હોવાને કીધે એ ખીજાની નજરે રહે છે, ખીજાના કાને સાંભળે છે, ખીજાની સલાહ ચાલે છે. ખીજાની બુદ્ધિએ પોતાનાં અનુમાનો દોરી તેના આધારે નિરાધાર નિર્ણયો બાંધે છે. વેચાઓને જોમ આલંબનની જરૂર

પડે છે, તેમ આવાં મનુષ્યો આલંબન વગર જીવી શકતાં નથી. સ્વયંચાલુતાથી એમને કશો સુઝકો પડતો નથી. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે અવ્યવસ્થિત ચિંતવાળાં માણસોની કૃપા પણ દુઃખ ઉપજાવે છે.

આ કરતાં ઉલટ, વ્યવસ્થાના ઓછાયા નીચે રહેલાં આગ્રહી માણસો પણ લોકોમાં હોય છે. એમના સ્વભાવમાં નિયમન નથી હોતું. તેઓ જો શ્રીમેત હોય છે કે સત્તાધારી હોય છે, તો વ્યવસ્થાના નામે તેઓ કૃત્રિમ નિયમન ઉભું કરે છે. આવા લોકોને આગ્રહ પણ ખીજાને દુઃખાપ છે. જેઓ કૃત્રિમ ઉપાયોથી ખીજાઓને નિયમનમાં રાખવા મથે છે તેઓ અંતે નિષ્ફળ જાય છે. ખીજાઓને નિયમનમાં રાખવા ઇચ્છનારે પોતે દૃઢતાપૂર્વક નિયમ પાલન કરવું એ નિર્દોષ માર્ગ છે. લોકો બધા ગણા કે સમજી નથી હોતા. મૂર્ખ પણ હોય છે, ગાંડા પણ હોય છે, દુર્ગા-ચારી પણ હોય છે અને ધમંડી પણ હોય છે. આવા જિજ્ઞાસુ અને સ્વભાવવાળાં માણસો યથેચ્છ વર્તન કરે તો અવધારમાં બાધ આવે. માટે તેમના ઉપર નિયંત્રણ રાખી શકે એવી ઉપરના દોષોથી વંચિત હોય એવી સત્તાની જરૂર છે. કારણ કે યોગ્ય રીતે નિયંત્રણ રાખી શકે એ સત્તા જ જગતના માણસોમાં સ્વાસ્થ્ય જાળવી શકે છે અને તેમનું રક્ષણ કરી શકે છે.

દયા અને શિક્ષા એ સત્તાના અંગો છે. રાજ્યનીતિ વ્યવહારમાં આ શુભદ્રવ્યની અતિ આવશ્યકતા છે. પણ એની અતીશયતા જેમ હાનિકારક છે તેમ તેનો અરથાને ઉપયોગ એ, એ કરતાં પણ વિશેષ હાનિકારક છે. પણ એ શુભમાત્રથી રાજાનું રચાયેલાં સિદ્ધ થઈ નથી, સત્તાની પ્રાપ્તિથી નહિ પણ તેના ઉપયોગથી તેની વિશિષ્ટતા જળવાય છે. સત્તા, એ, લોકો ઉપરનું

નિયંત્રણ અને એમનું જીવન વ્યવસ્થિત, કલેશરહિત રીતે ચાલે એટલા માટે છે. ખરો માર્ગ તો દરેક જાણે છે, છતાં એ માર્ગે સૌ જાય છે એવું નથી, અખાધ નીતિ-ધર્મ બધા જાણે છે છતાં સૌ એવું પાલન કરે છે એવું નથી. કોઈક ઈરાદાપૂર્વક, કેઈકે અનાયાસે, કોઈકે ચંચળોતે અંગે, કેટલાક બીજાઓથી દબાઈને, કોઈકે સ્વાર્થથી પ્રેરાઈને પણ વિપરિત રીતે વર્તે છે. આ બધા ઉપર સત્તાના નિયંત્રણની જરૂર ઉભી થાય છે. અને સામાન્યતઃ બધા લોકોએ પોતાના જ હિતની ખાતર એવા નિયંત્રણને માન્ય રાખ્યું છે.

નિયંત્રણ આવશ્યક છે, પણ નિયંત્રણ એ નિયામક નથી. નિયંત્રણ પદ્ધતિ છે અને નિયામક મનુષ્ય છે. બીજાઓ ઉપર નિયમન કરવા પોતાપણનો ત્યાગ કરવો, બીજાઓના હિત માટે જીવવું અને બીજાનાં સુખદુઃખનો વિચાર કરનાર ખરો નિયામક છે. લોકોના અંતર વર્તન ઉપર અને તેના હેતુઓ ઉપર નજર રાખવી, એમની રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિ માટે નિયમો રચવા અને એ બધાને લોકો માન્ય રાખે એવું એમનું માનસ બનાવવું એ નિયામકનું કાર્ય છે. આ કાર્ય નિઃસ્વાર્થો નિયામક સારી રીતે કરી શકે, અને જુના વખતમાં રાજ્યપંત્રમાં સાધુઓને એટલા માટે દરમિયાનગીરી કરવા દેવામાં આવતી હતી કે તેઓ લોકોના હિતના વિચાર વધારે તટસ્થતાપૂર્વક કરી શકતા. નરેશોને અમાત્યોને અને અધિકારી વર્ગ, મર્વેને આ સાધુ પુરુષો નિર્ભય રીતે એઓની ક્ષતિઓ દર્શાવતા.

નિયંત્રણ ઉત્કૃષ્ટ હોય-સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છતાં નિયામક અસ્થાનિક હોય તો નિયંત્રણ નિષ્ફળ જાય છે. જે પ્રજામાં એણે નિયમન કરવાનું છે તેમાં નિયામક ધોરણાત, સફળશી અને સ્વાર્થત્યાગી હોવો જોઈએ. બીજાની ન્યાયી જરૂરિયાત માટે પોતાની અનિવાર્ય જરૂરિયાતોનો ભોગ આપનાર હોવો જોઈએ. એની ધંન્દિયો નિયમનમાં હોય. કંઈન્દ્રિય સત્તાના ઉપ-ભોગમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. એટલે જે સત્તા-ધારીના કંઈયે સ્વચ્છ નથી રહી શકતા તે સત્તાધારી સત્તાના પદને યોગ્ય નથી. એનાથી નિયંત્રણ રાખી

શકાતું નથી. અને રાજકારણમાં એનાથી અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે લોકહિતવાળું અને ન્યાયી નિયંત્રણ ચલાવવાની ઈચ્છા રાખનારે પોતાના કાનના પડા ઉપર ગંદી વાતો, નિંદા, ચાડીસુગડી વગેરેના કુસંગતિના કાથ પડવા દેવા ન જોઈએ. એવી બાબતો સાંભળવાની ઈચ્છા એ વ્યક્તિનાં માનસનું અને એની હેઠવાસ જતી વૃત્તિઓનું સૂચક છે. સત્સંગ વગર ધર્મી મનુષ્યો જીવન વ્યતિત કરે છે. અને એ ક્ષમાપાત્ર છે. પણ દંદિભૂત થઈ ગએલી કુસંગતિ તો મનુષ્યને વ્યસન રૂપે વળગી એની ધીમે ધીમે હાસ કરે છે અને કોઈ સત્તાનો નિયંત્રણ-ધર્મિક કે સામાજિક કે રાજકીય બાબતોમાં ને કુસંગે ચઢી જાય છે, તો તે પોતાનો ધાતક અને છે.

(૨) બુદ્ધિ કૌશલ્ય

અણી અને ધારાની તીવ્રતાથી દર્બને કુશ કહે છે. ઝીણી બુદ્ધિને લોકો કુશાગ્ર બુદ્ધિ વિશેષણ આપે છે. અને બુદ્ધિના કુશપણને કૌશલ્ય કહે છે. કૌશલ્ય એ બુદ્ધિનું, વાણીનું અને શરીરનું માપ છે. શારીરિક પ્રયોગ કરનારાઓનું કૌશલ્ય તો પારખી સકાય એવું છે, પણ બુદ્ધિ તથા વાણીનું કૌશલ્ય એના પરિણામવિનાં સહજ જણાવું નથી. અને લોકોમાં જે કુશળતા પ્રસિદ્ધ છે, તે વાણીની અને વિશેષ કરીને બુદ્ધિની કુશળતા છે. શરીર કરતાં વાણી સાથે બુદ્ધિનો સમન્વય વિકસે છે. કારણ કે કૌશલ્ય વિકસાવવામાં શરીર કરતાં વાણીને-બુદ્ધિને વિશેષ અધીન રહેવું પડે છે. પણ બધાં બુદ્ધિના અનાથને વાણી નિહરે છે ત્યાં તે શરીરના ધર્મેનું બદુધા અનુકરણ કરે છે. આવી વાણીમાં અચંચદતા અને કૌશલ્ય કરતાં સ્વેચ્છા વિશેષ હોય છે. શરીર, વાણી અને બુદ્ધિની ત્રિપુટીમાં બુદ્ધિનું કૌશલ્ય લોકોમાં વિશેષ માનનીય અને પ્રશસ્ય ગણાય છે. આ કૌશલ્ય સ્વભાવજન્ય ધણી વખત નથી હોતું પરંતુ અનુભવ, જ્ઞાન અને કાર્ય કારણના અભ્યાસે વિકાસ પામે છે. જીન્દગીમાં બનેલા કે જોયેલા બનાવો અને તેનાં પરિણામો એ અનુભવ છે. અનુભવથી સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાનના પ્રભાવે કાર્યકારણ કે પરાપૂર્વતા-પરંપરાનો સમન્વય

કરવાનું સહજ બને છે. અર્થાત્ જેવા પ્રકારના અનુભવ કે સંસ્કારો એવા પ્રકારની શુદ્ધિની તીવ્રતા રચાય છે. મનુષ્યનું કૌશલ્ય ઘણું છે અને સમાજમાં તદનુસાર એ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, જે સ્થાન ચોરનું પણ હોય છે, અને શાકુન્દરનું પણ હોય છે, બુદ્ધીનું પણ હોય છે અને શ્વશાવાનનું પણ હોય છે, મૂર્ખનું પણ હોય છે તેમ સનજીનું પણ હોય છે. એટલે શુદ્ધિ સ્વયં (પછી તે કુશાગ્ર હોય છે કે અન્યથા) અભીનંદનીય નથી પરંતુ તેના વ્યાપાર તથા તેના પરિણામથી તેનું મૂલ્ય અંકાય છે. હજારો મનુષ્યના ટોળામાંથી દક્ષ મનુષ્યનું ખીસ્સા કાઢી જનારનો શુદ્ધિ વ્યાપાર અને પરસ્પરનો વધ કરવા તત્પર થઈ રહેલાં સૈન્ય વચ્ચે ફાળુમાનમાં શાંતિ સ્થાપનારના શુદ્ધિ વ્યાપાર કેવળ એક ખીજાથી વિપરિત છે. આપણા રાજકારણમાં શુદ્ધિ વ્યાપારનું મૂલ્ય કોઈક વાવા ધોરણે અંકરો ત્યારે એમાં શુદ્ધિ આવશે. આના અભાવે અત્યારે જ્યાં ત્યાં નિર્બુદ્ધ મનુષ્યો હોશિઆરમાં અને ખરા શુદ્ધિમાન માણસો અણસમજીમાં ગણાય છે. હુઝ્યા સાણસો શુદ્ધિમાનમાં ખરે છે, સર્વત્ર માન અન્નામ કે સત્તા કિંવા દ્રવ્યના ક્રોધતા અને છે જ્યારે ધર્મ તથા નીતિમાં અધ્ધાવળા અનુષ્ઠાના હલ્લમાં રહેલી સમર્થ શક્તિ અગ્રેવત્તાસમાં રહે છે. રાજકારણમાં, સમાજમાં અને ધર્મમાં પણ માખંડ સ્થિર થઈ જવાનું મુખ્ય કારણ આ જ છે.

એટલે કૌશલ્ય માત્ર હિતકર નથી. એના વ્યાપાર અને પરિણામ ઉપરથી જ્યારે સમાજમાં એનું સ્થાન નિશ્ચિત કરવામાં આવશે ત્યારે અત્યારની અધ્યાધર્મી અને દુઃખમય જીવનનો અંત આવશે.

(૩) મદનવર:

નવરમાં મનુષ્ય મેહાન જેવો બને છે તેને કશી ગતાગમ હોતી નથી, એનું શરીર અને મન અસ્વસ્થ બને છે, એ બકવા કરે છે, સારાસારનું એનું બાન લોપ થાય છે અને એનું મનુષ્યત્વ પણ જનું રહે છે. ઉપરનાં બધાં પરિણામો નિર્દોશી છતાં મદવાળા મનુષ્યમાં સતત બળત રહેતાં હોવાથી ભર્તુદરી કવિએ મદને નવરનું રૂપ આપ્યું છે. પણ મદમાં નવર કરતાં એક વિશિષ્ટતા છે. અને તે એ કે મનોદા

મુરી થતાં શરીરનવર ઉતરી જાય છે, જ્યારે મદ નવર અણુઉતાર નરો છે. નવર, માત્ર શરીરને હાની કરે છે. અને મદ શરીર અને મન બંનેને બગાડે છે. તથા બંનેને સતત નીશામાં જ રાખે છે. મદનવરથી ધેરાવેલા મનુષ્યના પરિવ્રમમાં જેમો આવે છે, તેઓને પણ હાની થાય છે. ઘરમાં સરખા હોય અને બેટલી ભયસ્વરતા કે, ભીંટતા પ્રકટે એટલી ભયભીતતા મદ નવરવાળા કુદ્ધ મનુષ્યના ઘરમાં અને એની સમીપમાં રહ્યા કરે છે.

મદ અને અભિમાન સમાનાર્થ શબ્દ છે. પણ અભિમાન કંઈક અંશે શુદ્ધિજન્ય હોય છે. જ્યારે મદમાં જડતા સવિશેષ છે. મદમાં પશુતા છે. મનુષ્યને મદ સંધેાગવશાત્ બંધાર્થ જાય છે: અપાતતા છતાં અસાધારણ વિદ્યા, સત્તા કે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થઈ જવાથી મનુષ્યમાં નિચિત્ર મદ, બંધાર્થ જાય છે. એને મોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીજાઓ કરતાં વિષ્ણુ પ્રકારનું લાગ્યા કરે છે, અને અણીવાર, તો સામાન્ય મનુષ્યો પણ એમ માને છે કે એ રૂઝિગિટ હોવાથી એનાથી હેરા રહેવું એ ધર્મ છે. ગૂર્ખતા અને દંભતા સાથે મદને ખૂણ મેળ છે. અને જ્યારે એમાં ક્રોધ કદું તેમ મદમાં આવુરંધાન, સત્તા અને દ્રવ્ય ભળે છે, ત્યારે મદનું સ્વરૂપ-જેવા જેવું થાય છે.

મદરોગનું ઔષધ જ્ઞાન છે: બુદ્ધ સમજતાં છતાં પોતે ખરેખર અણસમજી અને છતાંસા માર્ગોના પથિક છે એવું સતતભાન જે મનુષ્યને રહ્યા કરે છે, તેને મદ નવર સ્પર્શે કરી શકતો નથી ખીજા પોતાના કરતાં સવિશેષ શુદ્ધિ શક્તિ ધરાવનાર છે એવું મનાવા દેવાનો વૃત્તિવાળાથી મદાંધતા હંમેશા દૂર રહ્યા છે. ખીજના અભિપ્રાયો, ખીજનું જ્ઞાન અને ખીજની સમજણ એ પણ જગતનાં અંગો હોવાથી વિચારણીય છે એવી જે સત્તાધીશ, પંડિત કે ધનાઢયની માન્યતા હોય, ખીજની અસ્વસ્થતા સામે જેની ક્ષમાદષ્ટિ હોય, મદના પ્રવેશદાર સમીપ: જેની સતત ચોકીદારી હોય, અને આ વિશાળ જગતમાં પોતે તો બિદુમાત્ર પણ નથી એવી જેની દૃઢ માન્યતા અને વર્તન હોય એ મનુષ્ય જગતમાં અતિશ્લિષ્ટ રીતે ચિરંજીવ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે.

થાણુંઓના તાલુકદારો—ભાગદારો.

થોડાં વખત પહેલાં પશ્ચિમ હિંદ એજન્સિના શીરેશન ઓફિસર મિ. છાટન શીરેશનના સલાહને અંગે કાકીઆવાડની મુસાફરીએ નીકળ્યા હતા. અને તેમણે જુદા જુદા થાણુંઓના તાલુકદાર-ભાગદારોને રૂબરૂ મળી તેઓનો અભિપ્રાય જાણવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. લગભગ સવાસો વરસથી કાકીઆવાડના તાલુકદારો ભાગદારો એજન્સિના નિકટ સંપર્કમાં રહ્યાને પરિણામે સ્વાભાવિક રીતે એમનું વલણ ચાલુ વહીવટી પદ્ધતિમાં ફેરફાર ન થાય એવું હોય, પરંતુ હિંદી સરકારના બંધારણના નવા કાયદા અન્વયે, કે જે કાયદાનો પ્રાંતોમાં અમલ થઈ ચૂક્યો છે, તે કાયદા પ્રમાણે જે મધ્યવર્તી સરકારનું બંધારણ થાય તે એજન્સિના તાખાના થાણુંઓનો વહીવટ હાલ ચાલે છે તે પ્રમાણે ચાલી શકે જ નહિ. આ કાયદા અન્વયે દેશી રાજ્યોનો સંબંધ સૌથી તાજ સાથે બેઠાયો છે અને એ સંબંધ વચ્ચે સંકળણ તાજના પ્રતિનિધિ તરીકે હિંદી સરકારનું રાજદ્વારી ખાતું અને તેના વડા વાઈસરૉય છે. મધ્યવર્તી શીરસ સરકારની ન્યારે રચના થશે ત્યારે સમગ્ર હિંદના આંતરિક વહીવટનો કાજ એ સરકાર હસ્તક મૂકશે અને તેમાં દેશી રાજ્યોને લગતા સામાન્ય વિષયોના વહીવટનો પણ સમાવેશ થશે. અને તાજના પ્રતિનિધિ સમક્ષ દેશી રાજ્યોના બહુ ઓછા પ્રશ્નોનો-વારસાને લગતા, ગાદીનશીનને લગતા, કરારી હક્કો, રાજકીય વિધિ કે ખીજ એવા પ્રશ્નોનો નિઠાલ કરવાનું બાકી રહેશે. એટલે કાયદેસર રીતે થાણુંઓનો હાલનો વહીવટ જેમનો તેમ ચાલુ ન રહી શકે એ બનવા બેગ છે.

થાણુંઓના તાલુકદાર ભાગદારો માટે હવે શું માર્ગ લેવો એવો સવાલ ઊભો થયો છે. તેમાંના મોટા ભાગ બ્રિટિશ જીલ્લાઓમાં જવા તે બિલકુલ ખુશી નથી. જે કે તેઓ અત્યારે તે ઘણી નાની સ્થિતિમાં

આવી ગયા છે, પરંતુ કનલ વોકર સાથે કાકીઆવાડનાં રાજ્યોને જે કરારી સમજણ થઈ છે તેમાં હાલના તાલુકદાર ભાગદારોના પૂર્વજોના વડાને પણ સમાન દરજ્જાના ગણવામાં આવ્યા છે અને તેમના તાલુકાઓને પણ રાજ્યોની હરોલમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. ઈ. સ. ૧૮૦૭ થી ૧૮૦૮ સુધીમાં કાકીઆવાડમાં ફેલગનમીન દસ્તાવેજ થયા, જમાબંધીનાં લખત થયાં, અને જમાનત બાબતે દસ વરસની મુદતના દસ્તાવેજ થયા તે બધા એક જ વખતે લગભગ બધા ખાસેથી લેવામાં આવ્યા હતા. અને તેમાં કંઈ બેદ પાડવામાં આવ્યો ન હતો.

નવા બંધારણમાં આ સર્વ થાણુંઓનું સંયુક્ત બંધારણ રચાવાનું અનંભવિત છે, એવી હકીકત મિ. ઈગરટને તાલુકદાર-ભાગદારો આગળ જાહેર કરી હતી અને તેઓને પિતૃરાજ્યમાં કે ખીજ મોટા રાજ્યમાં જાળી જવાની સલાહ આપી હતી. અમને લાગે છે, કે જે રાજ્યમાં તેઓ પોતાના હાલના હક હલાકાઓ જળાય એ રીતે જાળી જાય એ યોગ્ય અને વ્યવહારુ માર્ગ છે. અને જે રાજ્ય સાથે તાલુકદારોનો પિતૃરાજ્ય (Parent state) નો સંબંધ હોય એ રાજ્યે એમના હાલના રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક હકોની સલામતીની ખાત્રી આપવી એ પણ એટલું જ જરૂરનું છે. જે કે અત્યારે સમગ્ર દેશમાં જે પ્રમુખીય વાતાવરણ ત્વરિત ગતિથી ફેલાતું જાય છે અને તેમાંથી જે પરિણામ આવે છે એની અસર રાજ્યો ઉપર થયા વગર-રહેવાની નથી અને એટલે અંશે તાલુકદારોએ પણ તેમાં, હાલ નહિં તો ભવિષ્યમાં પણ સહકાર આપવો પડશે. જે પ્રમુખીય ઉપર અત્યાર સુધી તાલુકદારોએ વર્ચસ્વ બેગજનું છે. એ પ્રમુખીય સહકાર અને સંતોષ એમની સ્થિતિ

વધારે દૃઢ અને સલામત બનાવશે એ નિઃસંશય છે. એટલે તાલુકદાર પોતાના હવિષ્યનો નિશ્ચય કરે એમાં એઓ એમની પોતાની પ્રગતિનો પશુ અભિપ્રાય લે એ ઈચ્છવા જેવું છે. અને જો એમ નહિ કરવામાં આવે તો સંગ્રહ છે કે પ્રગતિ વિરોધી મુશ્કેલીઓ ઉભી કરશે. બ્રિટિશ સરકારે નવા બધારણને અંગે દેશી રાજ્યોને વચન આપ્યું હતું કે રાજ્યોની ઈચ્છા વગર તેમના ઉપર, અન્યથા સાવલૌભ્ય મુકવામાં નહિ આવે. આનું વચન આપનાર બ્રિટિશ સરકાર તાલુકદારોની સંમતિ વિના કોઈ પણ પ્રકારનું ઉતાવળનું પગલું ન લે, પણ તે જ પ્રમાણે તાલુકદારોની પ્રગતિના મતને પણ માન આપે તે સ્વાભાવિક છે. એટલે તાલુકદારોએ છેવટે પોતાની પ્રજામાં જે અપ્રણી હોય એમના વિચાર બધવા પછી નિશ્ચય ઉપર આવવું એ વધારે વ્યવહારુ રસ્તો છે. વરાડપ્રાંત નિઝામ સરકારને જો સુપ્રત કરવામાં આવશે તો ગંભીર રાજકીય આદોષન થશે, એ પ્રમાણે એ પ્રાંતની પ્રજાએ નિશ્ચયપૂર્વક જાહેર કર્યાના પરિણામે સરકારને મધ્યસ્થ માર્ગ કહાડવાની ફરજ પડી હતી. આ ધોરણુ સામાન્યતઃ આવા બીજા સવાલોમાં પણ સરકાર સ્વીકારે તો તે સામે તાલુકદારોએ વાંધો ઉઠાવી શકાય એવું નથી. એટલે અમારા મત પ્રમાણે તાલુકદારોએ પિતૃરાજ્ય (Parent State) ની બાબતમાં પ્રગતિ પશુ અભિપ્રાય લેઈ, પછી નિશ્ચય કરવો જોઈએ. વિરોધ બગૃત થાય ત્યાર પછી સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરવો, તેના કરતાં પ્રથમથી જ જે ખર્ચ હોય તે માન્ય રાખવું એમાં કહાવણ છે. અત્યારે કાઠીઆવાડ, સાંબરકાંઠા વગેરે એજન્સિમાં પ્રધાનતઃ ગાયકવાડ સરકાર તરફથી ચાલુ-ઓના તાલુકદાર સાહેબોને વડોદરા રાજ્યના અધિપત્ય તથા ભેળવવાનો પ્રયત્ન થાય છે. કાઠીઆવાડનાં અને સાંબરકાંઠાનાં ચાલુઓ એજન્સિની હકુમત નીચે આવ્યાં તે પહેલાં એ ચાલુના તાલુકદારો ગાયકવાડ સરકારના ખંડિયા હતા એ મુખ્ય સિદ્ધાંત ઉપર ગાયકવાડ સરકારને તાલુકદારો ઉપર હકુમતી

અગ્રહક છે. એ સિદ્ધાંતને લક્ષમાં રાખી ગાયકવાડ સરકારની પુનર્વિદ્યોગની યોજના ધ્યાયેલી છે. અને મિ. ઈંગ્લેન્ડને તાલુકદાર ભાગદારો સમક્ષ જાહેર કર્યું હતું તેમ તે યોજના હિંદી સરકારે મંજૂર પણ રાખી છે. પણ એનો અર્થ તો એટલો થઈ શકે કે જો તાલુકદારોને એ યોજના માન્ય હોય તો સરકારને તે સંબંધી કશી અડચણ નથી. કોઈ યોજના પોતાને કેટલે અંશે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ છે તેનો વિચાર તાલુકદારોએ કરવાનો છે. સરકારને નહીં, એમ જણાય છે કે મિ. ઈંગ્લેન્ડ અને તાલુકદારોની ચર્ચા દરમિયાન ભાવનગર રાજ્યની યોજના પરત્વે પૂછપરછ થઈ હતી. પરંતુ સરકારી રાજે એવી કોઈ યોજનાની માહિતી મિ. ઈંગ્લેન્ડ પાસે ન હતી. પણ એમ જણવામાં આવ્યું છે કે ભાવનગર રાજ્યની આસ-પાસનાં ચાલુઓના કેટલાક ગામોના તાલુકદારો ભાગદારોએ જે તે કઈ શરતોએ ભાવનગર રાજ્યમાં જોડાવાને ખુશી છે તેનો મુસદ્દો Application નાં રૂપમાં ભાવનગરના ના. મહારાજ સાહેબ ઉપર મોકલ્યો છે અને એ મુસદ્દામાં તેઓએ ભાવનગરે રાજ્યમાં જોડાવાની શરતો રજૂ કરી છે આ હકીકત ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે ભાવનગર રાજ્ય આગ્રહથી નહીં પણ તાલુકદારોની સ્વેચ્છા હોય તો તેઓને સ્થાન આપવા ખુશી છે. ભાવનગર રાજ્યે એ સંબંધમાં છેવટનું પગલું લઈ નથી, એમ જણાય છે. કોઈપણ રાજ્ય પોતાની હકુમતમાં જુદી સુવર્તી ધરાવનારા વિભાગને સ્થાન આપે તે પહેલાં રાજકારી દૃષ્ટિએ એની પુખ્ત વિચારણા થવી જોઈ એ, એ ખર્ચ છે પરંતુ આ પ્રશ્નને હવે વખતના વહેણમાં જાડુ રહેવા દેવો જોઈ તે નથી કાઠીઆવાડનાં ચાલુઓ સાથે જો Parent State સંબંધ ધરાવે છે તે રાજ્યોએ આ દીશમાં પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવી જોઈ એ. અને જામનગર રાજ્યે પોતામાંથી ઉતરી આવેલાં ચાલુના તાલુકદારોમાં કામ કરવાની યોજના સરકાર મંજૂરીથી માન્ય કરાવી તદ્દનુસાર કામ કરવાનું શરૂ કર્યું છે, એમ જણાયું છે.

પરનું એમ કહેવું યોગ્ય જ છે કે આ પ્રવૃત્તિના આરંભનો પણ વડોદરા રાજ્યને છે. લોર્ડ વીલિંગ્ટન સાહેબે ૧૮૩૬ ના મન્યુઆરીની શરૂઆતમાં જ્યારે વડોદરાની સુઝાકાત લીધી, ત્યારે બોજન સમારંભ ઉપરના પોતાના બાવણમાં મરહુમ મહારાજા શ્રીચંદ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે આ સંબંધી જે ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને તેના જે પ્રત્યુત્તર લોર્ડ વીલિંગ્ટને આપ્યો હતો તે અને આ નીચે આ નીચે જોવાયે છે.

મરહુમ મહારાજાશ્રી સર સયાજીરાવે કહ્યું હતું કે—

"So far, I have spoken of India generally. I may now refer to a question which concerns my own State—its relations with tributary states and estates. Over a hundred years ago, the British Government elected to mediate between my House and the tributaries. Conditions have changed greatly since, and the policy of these early days needs a new orientation. I have proposed a scheme for the re-adjustment of these relations. In preparing this, I have kept two principles in view. The first is that the powers and privileges of these states and estates should on no account be reduced; but that, on the other hand, their financial position should be strengthened by the abolition of the tributes which were fixed on no logical basis and are unequal in their incidence. Secondly, the interests of good government and economic development in this part of India should be furthered. I venture to express the hope that this scheme will be accepted and

that the new order of things will soon be established."

Late H. H. maharaja Sir Sayajirao Gaekwar.

"I have been very greatly interested in Your Highness' reference to the scheme which you have put forward with a view to the re-adjustment of the relations existing between the Baroda State and certain of her tributaries. Under this scheme, while you have sought to effect an improvement in economic and administrative conditions and to provide for financial relief to the States and Estates concerned, you have wisely taken care to leave their powers and privileges unimpaired. I sincerely trust that the Feudatories to whom Your Highness has referred will give your proposals their full and careful consideration, for they will certainly be well advised to do so."

H. E. Lord Willingdon

લોર્ડ વીલિંગ્ટને, જેણે તાલુકદારોના કહ્યું છે કે—
"They will certainly be well advised to do so" અર્થાત્ કે આ સંબંધમાં રાજ્ય તરફથી જે યોજના સરકારમાં રજૂ કરવામાં આવશે તેના તરફ સરકાર તાલુકદારોને યોગ્ય સૂચના કરશે. આ વખતે લોર્ડ વીલિંગ્ટને કાકીઆવાડના ફેટલાક રાજ્યોની પણ સુઝાકાત લીધી હતી તેમાં રાજકોટ ખાતે નાનાં રાજ્યોના નરેશોને ઉદ્દેશી તેમણે ફેટલાક વિગતે દર્શાવ્યા હતા, પરનું તેમાં કાકીઆવાડના તાલુકદારો સંબંધી કે તેઓએ ક્યાં, ક્યાં રીતે, શીરસ તેમજ રથાન મેળવવું તે સંબંધી કહ્યું કહ્યું ન હતું.

આ સિવાય બીજા કોઈ સ્થળે આવી કોઈ યોજના પરત્વે એમણે ઉલ્લેખ પણ કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. અર્થાત્ કે વડોદરા રાજ્ય આ દીશામાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી સતત પ્રયત્ન કરે છે. છેલ્લાં સવાસો વર્ષમાં એનર્લિસ વહીવટ તાલુકદારોને, તાલુકદારો તરીકે ટકાવી રાખ્યા એ જો કે મહત્વની વસ્તુ લેખની જેમજે છતાં તેમનામાં કેળવણીનો ફેલાવો નામ માત્ર થયો છે. તેમાંના બાએ જ કોઈ એ ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી હશે. પોતાની જમીનની આવક ઉપર આધાર રાખી એસી રહેવામાં એમાંનો મોટો ભાગ દેવાદાર અને સાધારણ સ્થિતિમાં આવી ગયો છે. આમ છતાં ય એનર્લિસ વહીવટ નીચે તેઓ સુખી છે, એવી દૃઢ માન્યતા તેમની બંધાર્થ ગઈ હોવાથી ફરેશનને અંગે બીજા તંત્રની હકુમતમાં જવા તેઓ સ્વાભાવિક રીતે નારાજ છે. ઇંગ્લેન્ડ સાહેબે તેમને ખુલ્લું દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે હવે ન્યારે બીજી હકુમત તેમને માટે અનિવાર્ય છે, ત્યારે અમને લાગે છે કે તાલુકદારોએ અંદરો અંદરના મતભેદો જુલી જઈ ક્ષત્રિયો તરીકે તેમણે એક નિશ્ચય ઉપર આવી જવું જોઈએ અને વચનની કોમત બરાબર સમજવી જોઈએ. અને જો તેમ ન બને તો છેવટે સરકારે પણ બની શકે ત્યાં સુધી જો તે પિતૃરાજ્ય (Parent State) સાથે એમને જોડી દેવા જોઈએ. અમારો દૃઢ મત એવો છે, કે Parent State માં જોડાઈ જવામાં તાલુકદારોનું વહીવટી રીતે પણ હિત સમાયેલું છે. દરેક તાલુકદારોને પોત પોતાના પિતૃરાજ્ય સાથે રતેહસંબંધ અને સગપણનો સંબંધ છે. આધિક અને બાંગેલિક સંબંધ પણ તેઓ ધરાવે છે. એમની રહેણી કરણી અને સામાજિક રિવાજો એક સરખા છે, તેઓ પરસ્પર એક બીજાને વારંવાર મળે હશે છે. એટલે કે પિતૃરાજ્ય સિવાય જો તાલુકદારોને માટે અન્યથા વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે તો સામાજિક અને આર્થિક રીતે તેઓને મુશ્કેલીઓ ઉભી થશે, એમ લાગે છે. એટલું જ નહીં પણ તેમાંથી કેટલીક વહીવટી મુશ્કેલીઓ પણ ઉભી થશે.

ગુજરાત-કાઠીઆવાડમાં જે બીજાં નાનાં રાજ્યો છે, તે સંબંધી અત્યારે સરકાર સંયુક્તબંધારણ રચવાનો વિચાર ચલાવે છે. મિ. ઇંગ્લેન્ડે આ સંબંધી ઇસારો પણ કર્યો છે. અને અત્યારે તો એવો સંભવ ઉપસ્થિત થયો છે કે વીસ લાખથી ઓછી ઉપજવાળાં રાજ્યોનું સરકાર સંયુક્તબંધારણ રચે. અને જો એમ થાય તો તે સર્વને માટે પોલીસ, ન્યાય, અને કારોબારનું એક સરખું બંધારણ રચાશે. અર્થાત્ કે મહેસુલી હકુમત આ રાજ્યોની માત્ર સ્વતંત્ર રહેશે. ફરેશનની સ્થાપનાની આ પૂરે રચના જેવું છે. જો કે આવા પ્રકારની યોજના આ રાજ્યો સ્વીકારે અને પોતાના સર્વાધિકાર કોઈપણ પ્રકારની સંયુક્ત કારોબારી સંસ્થા હસ્તક મૂકે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. પરંતુ આ ઉપરથી એટલું તો ક્લિત થાય છે કે તાલુકદારો માટે વળી કોઈ અકસ્માત નવી રચના ઉપસ્થિત થાય તે પહેલાં તેઓ પિતૃરાજ્યમાં અને જો તેમની પિતૃરાજ્યમાં લાજવાની ઇચ્છા ન હોય તો પછી કોઈ બીજા મોટા રાજ્યમાં કે ક્ષિત્રિય હોદ્દા પ્રજાજનની સાથે એક થઈ જાય એમાં તેઓનું હિત રહેલું છે એમ અમને લાગે છે. કાઠીઆવાડમાં જુદી ચૂકવતી ધરાવનારા તાલુકદારો પૈકી ઝાલા, મહેમ અને ગોહિલ તથા કાઠી તાલુકદારો મુખ્યત્વે છે. તમાથી જેઓ સીધી રીતે કોઈ પિતૃરાજ્યમાંથી ઉતરી આવ્યા હોય તેઓ તેમાં, અને જેઓને કોઈ પિતૃરાજ્ય સાથે નજીકનો સંબંધ ન હોય તેઓ, નજીકના મોટા રાજ્યમાં એક થઈ જાય એ ઇચ્છવા જેવું છે. કારણકે અત્યારે તેઓના હકનું જટલું સરક્ષણ થશે એવું કાવિબમાં નહોં થાય એમ પણ લાગે છે. અને તે વખતે કોઈ પણ રાજ્ય સચેચ શરતો કરી લેતા એવો પણ સંભવ છે. કાળે ફરતો જાય છે અને પ્રજાના માનસમાં તાલુકદારોના દરજ્જા પરત્વે ઘૂણા ઉત્પન્ન થતી જાય છે, એવા ત્રયોગામા મોટા રાજ્યો સાથે પોતાના દરજ્જા અને શાસનો યોગ્ય સંબંધ બાંધી સરકારની બાંહેધરીથી તાલુકદારો પોતાનો માર્ગ ચોકળા કરી નાંચે તો સાડું. છેલ્લાં થોડાંક જ વરસમાં કાઠીઆવાડનાં

અને ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યોનું બંધારણ આશ્ચર્યકારક રીતે ફેરવાઈ જયે અને તે વખતે જે ઝંઝાવાત આવશે તેમાં તાલુકદારોનાં નાનાં ગામો ઉભાં નહીં રહી શકે. કારણકે અત્યારે ગામો ટકાવી રાખવાનું બળ તેઓમાં રહ્યું નથી. અને સરકાર પાસેથી પણ તાલુકદારો ઈચ્છે તે રીતે રક્ષણ નહીં મેળવી શકે. આ કરતાં કોઈ મોટા રાજ્યના સહકારમાં તાલુકદારોએ આવી જવું એમાં ખર્ચ રાજદ્વારી હદાપણ છે. અને તેઓ એ રીતે જે રાજ્યમાં જોડાશે તે રાજ્ય ઉપર એમનો હાલનો દરજ્જો રક્ષાવાની જવાબદારી આવી પડશે. એમનો એ દરજ્જો કરારી દરજ્જા જેવો દરજ્જો થશે. આવી બાબતોમાં તાલુકદારોએ પડખાતથી કે કોઈ પ્રકારના દાણિક પ્રલોભનથી કે લાગવગથી કે તત્કાલના આર્થિક લાભથી દોરવાઈ જવું ન જોઈએ, પરંતુ ભવિષ્યની પોતાની પ્રજાના હિતનો વિચાર કરવો જોઈએ.

કાઠીઆવાડ એજન્સિમાં જેવાં ચાણુઓ છે એવાં જ ચાણુઓ સાબરકાંઠા એજન્સિ અને રેવાકાંઠા એજન્સિમાં પણ છે. પરંતુ ત્યાં ચાણુઓના પ્રશ્ન કરતાં પણ વધારે મહત્વનો પ્રશ્ન નાનાં રાજ્યોનો છે. સુદારણા અને આમલીવારા એ બે તાલુકાઓ આ સંબંધી પ્રવૃત્તિ કરે છે. પણ આશરે ચાર પાંચેક વરસો પહેલાં દાંતાના હાલના મહારાણીશ્રીની આગેવાની નીચે આ એજન્સિનું એસોસીએશન સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ નાના રાજ્યોના પૂરતા સહકાર વગર અને અંદર અંદરના મતભેદના કારણે એ એસોસીએશન કંઈ વધારે કામ કરી શક્યું ન હતું. વડોદરા રાજ્યની પુનર્વ્યવસ્થાની જે ચોળના છે તે ચોળના આ બન્ને એજન્સિના તાલુકાઓ સાથે પણ સંબંધ ધરાવે છે. આ એજન્સિના તાલુકાઓ પૈકી કેટલાક તાલુકાઓ ઇંડર રાજ્યમાંથી ઉતરી આવેલા છે. જ્યારે કેટલાક તાલુકાઓ રાજપૂર્ણિયા, બારેયા, છુણવાડા વગેરે રાજ્યો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. કેટલી આવક, કેટલી વસતી અને કેવો દરજ્જો ધરાવનારાં રાજ્યોને પિતૃ-રાજ્યનો અધિકાર સ્થાપવો, એ અમને લાગે છે કે

સરકારની મુનસફી ઉપર આધાર રાખશે. વાર્ષિક ૨૦ લાખની આવક ઉપરનાં રાજ્યો તો ગુજરાતમાં ભાગ્યે જ એક બે છે.

આ રાજ્યો ઉપર પેશ્વા સરકારની સાર્વભૌમ-સત્તા હતી. અને ત્યારપછી પેશ્વા સરકારના પ્રતિ-નિધિ તરીકે ગાયકવાડ સરકાર જમા અને ખંડણી ઉધરાવતા હતા. અમદાવદમાં પહેલાં પેશ્વા સરકારનો પ્રતિનિધિ રહેતો. પરંતુ પાછળથી ગાયકવાડ સરકારને જમાબંધી ઉધરાવી દેવાની શરતે આ પ્રાંત ઈંગ્લેંડે આવવામાં આવ્યો હતો. અને તે વખતે ગાયકવાડ સરકાર તત્કથી મહીકાંઠા (હાલના સાબરકાંઠા) અને રેવાકાંઠામાંથી જમાબંધીની રકમ ઉધરાવવામાં આવતી હતી. એ તરફ આ ભાગમાં ઇંડર રાજ્યનાં ધોડાઓ પણ ફરતાં હતાં. પેશ્વાની જમાબંધીની સાથે સાથે ગાયકવાડ સરકાર પોતાની ટ્રીબ્યુટ પણ ઉધરાવતા હતા. અને એ માટે કયાક ક્યાંકે તોફાન બળેડા પણ થતા હતા. ત્યાર પછી ઈંગ્લેંડની મુક્ત પૂરી થતાં કંપની સરકારની દરમિયાનગીરીથી આ બધાં પ્રશ્નોનો સાથે જુદો બંધોબસત કરવામાં આવ્યો અને કલમબંધી ખતો કરવામાં આવ્યાં. અને પેશ-કશીની, જમાની, ટ્રીબ્યુટની, ખોચીની તથા ધાસ દાણાની રકમો નક્કી કરવામાં આવી. દેશમાં શાંતિ સ્થપાઈ. પરંતુ શાંતિ સ્થપાયા પછીના સુખી કાળમાં તાલુકદારો, રાજાઓ અને રૂંચત પૈકી કોઈએ ભૂત-કાળના ઈતિહાસમાંથી સત્ય તારવવા કે કરેલા કરારોના અર્થ કે તેના પરિણામનો વિચાર કરવાનો પ્રયાન કર્યો નહિ. ઘણા કાળ સુધીના અબ્ધવચિત તેવમાં રહ્યા પછીની સુક્રિયો તથા હક ઉપર નહિ પણ કેવળ બળ ઉપર ટકી રહેવાના કડીન સંયોગો દૂર થઈ જવાથી ઉપરનાં બધા વગમાં એક પ્રકારનો આત્મપ્રતોષ ફેલાયો હતો. અને જેનું જે છે તેનું તેની પાસે હવે રહેશે એવી એ બધાને પ્રતિતી થઈ ચૂકી હતી. હવે આ જ આટલા વરસે જ્યારે એમની પ્રતિતી યથાર્થ ન હતી એવું જ્યારે એમને જાન થાય ત્યારે તે ખેદકારક કહેવાય. એટલે ઓછામાં

એણું એટલું તો ચલું જ નોંધ એ કે સિટીસ સરકારે આ તાલુકદારો વર્ગને એમની ધરખા પ્રમાણે જ કરવામાં આવશે અને જે રાજ્યમાં એમની નોંડાવાની ઇચ્છા હશે તે રાજ્યમાં એમને નોંડાવામાં મદદ કરવામાં આવશે એવી ખાત્રી કરી આપવી જોઈએ.

એમ છતાંય તાલુકદારોનો પણ ધર્મ છે કે એમણે પોતાનું અનિશ્ચિત વલણ ને રાખતાં સ્પષ્ટ કરી દેવું જોઈએ કે “અમારી આ ઇચ્છા છે.” મિ. ઇગરટન સહાનુભૂતિવાળા અધિકારી છે. જે સત્તા નીચે તાલુકદારોએ સો કરતાં વધારે વરસ રહ્યા છે તે સત્તાના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓ તાલુકદારોની

ઇચ્છાને માન આપવામાં એ સત્તાની પ્રતિષ્ઠાનું સંરક્ષણ છે એમ માનનારા છે. એટલે જો તાલુકદારો પોતાના મનનો અભિપ્રાય સમુદયગત કે વ્યક્તિગત મિ. ઇગરટન આગળ જાહેર કરે તો અમને તો લાગે છે કે જોયોતે જે રાજ્યમાં નોંડાવાની મનીષા હોય તે માટે તેઓ પોતે જ યોગ્ય ગોઠવણ કરી આપે. કારણકે એમ કરવામાં આખા હાઈમાં જે વળવાન સાર્વભૌમ સત્તા છે તેની આટલાં વરસોની પ્રતિષ્ઠાની અને તેના ચચત પાલનની તેમાં સાચી કિંમત રહેલી છે, એમ તેઓ માનવાવાળા છે. માત્ર તાલુકદારોમાં નિશ્ચયગળ અને કરેલા નિશ્ચયને વળગી રહેવાનું વળ જોઈએ.

મોટા ગોપનાથજી

પ્રવેશક

જ્યાં ભવ્ય મહિરના શિખર ઉપરનો, સફેદ અને મહાન જ્વળ ફકરકાટ કરતો, આ પુણ્ય ધામની સુકીર્તિ અને મહાત્મ્યને દિગતમાં ફેલાવતો, એ મોટા ગોપનાથજીના તિર્થધામ પ્રત્યે દરોન માટે, ભક્તિભીના જનસમાજને આકર્ષો રહ્યો છે.

જ્યાં રતનાકર સાગર, પોતાના પવિત્ર જળથી અહર્નિશ શ્રી મોટાગોપનાથજીને અભિષેક કરી રહ્યો છે. સૂર્ય ચંદ્ર આરતી ઉતારી પોતાની ભક્તિ પ્રદર્શીત કરે છે, જ્યાં સુંદર વનરાઈ, આસપાસની ધારો, સમુદ્રકિનારોનો વિશાળ પટ, અને એ કિનારા પરનાં ભવ્ય ભાડોડાથી દિવ્ય બની રહેલું સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય, જોનાર મનને આનંદ અને શાંતિ આપે છે.

એવા સુરમ્ય કુદરતને ખેળે આવેલા શ્રીમોટા ગોપનાથજીના ધામની હકીકત આ નિચે આપવામાં આવી છે.

સ્થળ ચર્ચા

શ્રીમોટાગોપનાથજીની જગ્યા, સૌરાષ્ટ્રના ભાવનગર રાજ્યમાં તળાવ મહાલમાં તળાવથી દસ માઇલ દૂર ખંભાતના અખાતને કિનારે છે.

જ્યાં અરબીસમુદ્ર પુરો થઈ, ખંભાતના અખાતનો વાંક વળે છે, એ વાંક ઉપરનાં પુણ્યાં ઉપર જ આ જગ્યા છે.

જગ્યામાં પૂર્વ દિશા મુખે, પ્રવેશ કરતાં, સાચા એટલે પશ્ચિમ દિશાએ એ દરવાજા આવે છે. જમણી બાજુના દરવાજામાંથી મહાન્તશ્રીની જગ્યામાં જવાય છે અને ડાબી બાજુના દરવાજામાંથી બ્રહ્મચારીશ્રીની જગ્યામાં જવાય છે. આ જગ્યા બ્રહ્મચારીશ્રી અને મહાન્તશ્રી એમ બે વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે. બંને જગ્યાનું અનુસંધાન એક જ છે, વચ્ચે કશું અંતર નથી.

ડાબી બાજુના દરવાજાથી બ્રહ્મચારીશ્રીની જગ્યામાં

પ્રવેશ કરતાં દરવાજા ઉપરની માઢ મેડી, તે નિચે સાવંજનિક દવાખાનું, તે પછી ગૌશાળા, તેની પછવાડે હયશાળા, વચ્ચે ભેઉ બાલુ કુલ ને ફળનાં ઝાડોનાં નાના બગીચાં, તે તેની વચ્ચે મુકેશા કુવારા જોવામાં આવે છે. સામેજ અલ્હયારીશ્રીને રહેવાનો વિશાળ અને સુશોભિત બંગલો દેખાય છે. ત્યાંથી ઉત્તર દિશા બાણી વળતાં ડાબી બાલુ પાણીના નળ ને લંડાર તેમજ જમણી બાલુ અલ્હયારીશ્રી મથુરાનંદજીની કાચવાળી મેડી ને તેની પાસે વેદધ્વની કરતા વિદ્યાર્થીઓની પાઠશાળા જોવામાં આવે છે સામે શ્રી કોટેશ્વર મહાદેવનું મંદિર, તે તેના ઉપરનું સુશોભિત બિહારી દેખાય છે. ત્યાંથી પશ્ચિમ દિશા બાણી વળતાં, પૂર્વ દિશાભિમુખે શ્રીમોટાગોપનાથજીનું ભવ્ય સિખરબંધી દેવાલય દેખાય છે. એ દેવાલયમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં બહારના ભાગમાં ડાબા હાથ તરફ ઉત્તરાભિમુખે, રાધાકૃષ્ણનું મંદિર, મહાકાળીનું મંદિર, અને બકત તૃસિદ્ધ મહેતાને તેના સાધુદન્ડનું પુણ્ય મંદિર દેખાય છે. જમણા હાથ તરફ નિચેના ભાગમાં મરડીયા ક્ષેત્રપાળની દહેરી છે.

શ્રી મોટા ગોપનાથજીના મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં, અંદર ડાબી બાલુ શ્રી તૃસિદ્ધજીનું મંદિર છે. અને સામે શ્રી મોટાગોપનાથજીના શિવલીંગનાં દર્શન થાય છે. બહાર અને અંદરના દરેક મંદિરનાં બારણાં રૂપાનાં પતરાંથી મહેલાં સારી નકશીવાળાં છે.

મંદિરની બહાર પૂર્વ દિશાએ સમુદ્ર છે. ત્યાં પણ અલ્હયારીને ઉગમણે દરવાજેથી જવાય છે. જે સમુદ્ર એટલો નજીક છે કે, ભરતી વખતે તેનું પાણી અલ્હયારીશ્રીનાં મકાનોની દિવાલોથી આઠ દસ ફૂટ દૂર રહે છે.

મંદિરની ઉત્તર દિશાએ મહંતોનાં સમાધીસ્થાનો અને તેના ઉપર બંધાવેલી નાની મોટી શંકરની દેરીઓ છે. એ દેરીઓ પાસે પશ્ચિમ દિશાએ ભોંયડું છે. એ ભોંયરાનું ઉડાણ બહુ લાગતું નથી.

શ્રીમોટાગોપનાથજીના મંદિરની પશ્ચિમે અને ઉત્તરે મહંતની જગ્યાનાં મુંદર મકાનો છે.

ઉપરોક્ત મુજબ બહારને પશ્ચિમ દરવાજેથી અલ્હયારીની જગ્યામાં પ્રવેશ કરી, મહાદેવનાં દર્શન કરી પશ્ચિમ દિશાએ મહંતની જગ્યામાં યંત્ર, એજ દિશાને મહંતને દરવાજેથી બહાર નીકળી જવાય છે. ફરતે મંદિરથી ઉગમણી દિશાને અલ્હયારીને દરવાજેથી સમુદ્ર કિનારે જવાય છે.

જગ્યાની બહાર શ્રી ભાવનગર રાજ્યનો દરબારી ઉતાગે છે. તે પછી થેડે દૂર ચાલતાં, જગ્યા તાજાના એક માઈલ દૂર મહુશા ગામેથી શરૂ થયેલી સડક દક્ષિણ બાણી દરવાજા કિનારે જાય છે. ત્યાં પણ ભાવનગર દરબારશાનો હવા ખાવાનો મુસાફરી બંગલો અને બીન્દ નાનાં મકાનો તેમજ દરતા દિવાવાળી દિવાદંડી છે જગ્યાથી આ સ્થળ એક માઈલ દૂર છે, તે તે પણ કિનારા ઉપર જ છે.

જગ્યાની બહાર થોડે દૂર એક વાવ છે, જે આનંદ અલ્હયારીએ સંવત ૧૭૫૦માં બધાવેલી હોવાનો તેની અંદર શિલાલેખ છે, તે પછી થોડે દૂર અલ્હયારીશ્રીની કુલવારીઓ છે, તેની નજીક ધર્મશાળા છે. પાસે પાણીના કુવો ને તેની નજીક બંધેલી વિશાળ નળની ટાંકી છે. ત્યાંથી સમુદ્ર કિનારા નજીક અલ્હકુંડ છે તેમાં શિલાલેખ નથી સમુદ્રમાં કિનારે પત્થરવાળા ભાગમાં પત્થરમાં કારી કાઢેલો શ્રી વજ્રભાઈનો કુંડ છે. અલ્હયારીની જગ્યાની દક્ષિણે શ્રી. વજ્રભાઈએ બંધાવેલો કુવો છે તે વજ્રભાઈનો વીરડો કહેવાય છે.

જગ્યાની બહારના ભાગમાં અનેક વડો છે જેમાંના એક ભાગના વડને વીધાવડ કહે છે.

ઇતિહાસ અને સાહિત્ય

સુપ્રસિદ્ધ શ્રી મોટા ગોપનાથજી ગ્રંથે જુદીજુદી હકીકત છે. તે નિચે મુજબ.

૧. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ્યારે વીરાટથી દ્વારકા તરફ જતા હતા, ત્યારે પોતે રસ્તામાં આ સ્થળના સૌન્દર્યથી આકર્ષાઈને શ્રીગોપનાથજી મહાદેવની સ્થાપના કરી, એ વખતે ગોપીઓ સાથે હોવાથી તેમની પ્રત્યેના દિવ્યપ્રેમના પુણ્યસ્મરણ માટે એ સ્થાપિત શંકરનું નામ ગોપનાથજી રાખ્યું.

૨. ગોપીઓ કાઠ વખતે આ પ્રદેશમાં આવેલ, અને તે દિવસે શંકરનો તહેવાર એટલે શિવરાત્રી કે એવો બીજો કાઠ પ્રગ્ગ હોવાથી, તેમને શિવ પુજન કરવાનું હતું. પણ ત્યાં શંકરનું દેવાલય કે બાણ તો હતું નહિ, એટલે પોતાનાં આશુપણે ઉતારી શિવલિંગના આકાર જેવો તેનો ટગલો કર્યો, તેનું યોગ્યો-પચારથી વીધાસર પુજન કર્યું તેથી ગોપીઓ સ્થાપિત ગોપીનાથજી એવું નામ પાડ્યું.

આ પ્રદેશમાં ગવાતી ગરબીઓમાં એક ગરબીની પહેલી કડી “ગોપીઓએ તે ગોપનાથ સ્થાપીયા” એ પ્રમાણે ગવાય છે.

હવે તેના પ્રાગટ્યની હકીકત આ પ્રમાણે કહેવાય છે.

૧. રાજપીપળાના એક વખતના રાજ્યકર્તા શ્રી ગોપસિંહજી નરેશ સૌરાષ્ટ્રમાં દરિયા કિનારે પંચ તિથે નીકળેલા, તે આ સ્થળે આવતાં અહીંના સૌન્દર્યથી આકર્ષાયો, ને જુનું શિવલિંગ તેના જોવામાં આવ્યું, જેથી તેના ઉપર મંદિર ચણાવ્યું, ને શંકરનું નામ ગોપનાથજી રાખ્યું એમ કહેવાય છે.

૨. સુપ્રસિદ્ધ ભક્ત નરસિંહ મહેતા પોતાનાં ભાણીશ્રીનાં મહેણાથી દુઃખ પામીને આ સ્થળે આવ્યા અને અહીં શ્રી ગોપનાથજી મહાદેવનું તપ કર્યું મહાદેવ પ્રસન્ન થયા, અને વરદાન માગવા કહ્યું. નરસિંહ મહેતાએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં દર્શન કરાવવાનું માગ્યું, જેથી મહાદેવે તેને દર્શન કરાવ્યાં. એ રીતે શ્રી ગોપનાથજી મહાદેવનું મહાત્મ્ય વધ્યું.

સ્વામીનારાયણ ગંપ્રદાયના હરિલીલામૃત ગ્રન્થના કળશ ૪ વિશ્રામ ૧૩માં પલાતક કથામાં લખ્યું છે કે સુરતના કાઠ પાર બાપા વણીક શેઠની ગાયે એકદિ દોહવા દીધું નહિ, આ હકીકત શેઠે ગોવાળને કહી, ગોવાળે આ બાજતની તપાસ કરી શેઠને જણાવ્યું કે ગાય હંમેશાં સાંજના સમુદ્રમાં ચાલી જાય છે. આ અમત્કારીક હકીકત શેઠે પોતાને ત્યાં રહેલા એક યોગ સિદ્ધ મંન્યાસીને મહાત્માને કહી. મહાત્માએ પોતાના યોગજળથી ગાયની હકીકત માણી લીધી. બીજે દિવસે શેઠને લઈને ગાયની પાછળ એ મહાત્મા ચાલી

નીકળ્યા. ગાય સમુદ્રમાં ચાલી નીકળી. જેટલી જગ્યામાં ચાલતી હતી તેટલો માર્ગ પાણીથી ખુદ્દો થઈ જતો હતો. ગાય ચાલતાં ચાલતાં આ સ્થળે આવી પહોંચી. અને એક જગ્યાએ ઊભી રહી પોતાનું તમામ દૂધ વહાવી દીધું. આ ઉપરથી મહાત્માએ કહ્યું કે અહીં શિવલિંગ હોતું જોઈએ, તે ઉપરથી એ જગ્યાનાં પાંદડાં માટી વગેરે દ્વારા કરતાં નીચેથી શિવલિંગ દેખાયું જેથી એ શેઠે ત્યાં શંકરનું દેવાલય બંધાવ્યું. એ મંન્યાસી મહાત્મા કે જેનું નામ ગોવિંદાનંદ હતું, તેણે ત્યાં રહ્યા. આથી પણ ગોપનાથજીનું પ્રાગટ્ય થતાં મહાત્મ્ય વધ્યું.

જુના શિલાલેખો

ગોપનાથજીના મંદિરની અંદરના એક શિલાલેખમાં, મુજાર્ધ નિવાસી બારબાપા કપોળ સાતિના મહેતા ભાવન મુન પ્રેમજી અને ધારસીએ હહેરે બંધાવ્યાનો, તથા બાર્ધ અમરીએ પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ખાત સુદર્ત સંવત ૧૮૭૫માં અને વારણ સં. ૧૮૮૫માં અહચારીશ્રી નાનાભાઈ અને મહંત ખુશાલગરના વખતમાં, તેમજ રાજ્યકર્તા ભાવનગર નરેશશ્રી વજ્રેસિંહજીના અમલમાં કર્યાની પણ, તેમાં નોંધ છે.

બીજો શિલાલેખ સં. ૧૬૧૮ની સાલનો મુજાર્ધ નિવાસી કપોળ સાતિના બારબાપા મહેતા મુળજી મેવજીનાં માતા બાર્ધ અમરીએ મંદિરને કળીચુનાનું પ્હારટર કરાવ્યાનો છે. અને તે અહચારીશ્રી વેલજી-ભાઈ તથા બાપા ગુમાનગરના વખતમાં અને, રાજ્ય કર્તા ભાવનગર નરેશ શ્રી વજ્રેસિંહજીના અમલનો છે. પૂર્વ તરફના દરવાજા ઉપર મેડામાં સં. ૧૭૮૧ ના સાલનો અહચારી શ્રી ગોપાળાનંદજીના વખતનો છે.

અને એજ દરવાજા ઉપર બીજા બે ભાગ વધાર્યા તેના ઉપર સં. ૧૮૭૬ ની સાલના અહચારીશ્રી નાનાભાઈના વખતના, અને રાજ્યકર્તા ભાવનગર નરેશ શ્રી વજ્રેસિંહજી અને દિવાનશ્રી જીભાઈના અમલના છે વાવની અંદર આનંદજી અહચારીના નામનો સં ૧૭૫૭ની સાલનો શિલાલેખ છે.

મહંતની જગ્યામાં દેહ વિલય થયેલા મહંતોનાં સમાધીસ્થાનો ઉપર બંધાવેલી શંકરની દેરીઓમાં સં. ૧૭૫૦, સં. ૧૮૫૮, સં. ૧૮૭૩ની સાલના શિલાલેખો છે. અને તેમાં મહંતનાં નામો છે. બીજી હકીકતો નથી.

નરસિંહજીના મંદિરમાં અત્તપૂર્ણાની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૪૦૧ અને ગણપતિની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૬૦૨ નો શિલાલેખ છે.

નવા શિલાલેખો

શ્રી રાધાકૃષ્ણ, મહાકાળીનું મંદિર સથરાનિવાસી બહેચરદાસ બોટલાઈએ સં. ૧૯૬૩માં બંધાવ્યાનો શિલાલેખ છે.

નૃસિંહ મહેતાની મૂર્તિ લાવનગરના નાગર ધા. ખંનલાલ ગણપતરામે સં. ૧૯૬૪માં પધરાવ્યાનો શિલાલેખ છે.

પાણીની ટાંકીનો નળ, તણસા નિવાસી શેઠ મગનલાલ તથા પરમાણુદાસ વણારસીએ કરાવ્યાનો સં. ૧૯૬૬ની સાલનો શિલાલેખ છે.

સદાચત્તને અંગે સથરા નિવાસી શેઠ ભાણુજી અખજીએ આપેલ દાનનો સં. ૧૯૮૭ની સાલનો શિલાલેખ છે.

દવાખાનાને અંગે સથરા નિવાસી શેઠ પ્રભુદાસ જીવણદાસે આપેલ મદદનો સં. ૧૯૮૯ની સાલનો શિલાલેખ છે.

મહાધિપતિઓ

આ જગ્યાએ ધ્વજસ્થાપક અને મહંતજી એમ બે અધિકારીઓના અધિકાર નિમે વહેવાયેલી છે. તેમાં ધ્વજસ્થાપક મહાદેવની પુગ કરનાર અને મહંતશ્રી શંકરનું શિવ નિર્માણ ઉતારનાર, અને યાજ્ઞ આપેલ ભેટ લેનાર તરીકે નિયત થયેલા છે.

એ મહાધિપતિઓમાં ધ્વજસ્થાપકની જગ્યામાં પહેલાં તો ઉપર લખ્યા તે મહાત્માશ્રી ગોવિંદાનંદજી છે. તે તે પછીના અનુક્રમે આનંદાનંદ, ગોપાળાનંદ, નાનાભાઈ, વેલજીભાઈ, સુખાનંદજી, જેઠાભાઈ, દેવાનંદજી, આત્માનંદજી, દયાનંદજી મધુરાનંદજી અને હાલના બાલાનંદજી ધ્વજસ્થાપકો થયા છે.

ગોપાળાનંદજી યોગ, વિદ્યામાં નિપુણતા હોઈ, શ્રીજી મહારાજશ્રી સહજાનંદજીની તેના પાસે રહેલા એમ કહેવાય છે.

સુખાનંદજી પણ યોગવિદ્યા બહુનાર, તે પ્રતાપી ધ્વજસ્થાપક હતા.

ધા. આત્માનંદજી શુદ્ધિશાળી, વ્યવહારકુશળ તે લોકપ્રિય ધ્વજસ્થાપક હતા. જેના પ્રભાવથી જ રાધાકૃષ્ણ, મહાકાળી તે નરસિંહ મહેતાનાં મંદિરો, પાણીના નળ તે ટાંકી તેમજ ધર્મશાળા તે તલાજી રામજીમંદિર વિગેરે કરાવવાની પ્રેરણા ઉદાર ગૃહસ્થોને થયેલી હતી.

અત્યારની જગ્યાની આખાદી, બંધારણને શાભા, એ ધ્વજસ્થાપકની શુદ્ધિમતાનું જ પરિણામ છે. તેઓશ્રી સં. ૧૯૬૯માં દેલાસવાસી થયા.

એ ધ્વજસ્થાપકની શિષ્ય મધુરાનંદજી પણ લગભગ પંદર વરસ માત્ર કૃપાહાર ઉપર જ રહ્યા તે તેણે ૭ સાત વરસ જગ્યાનો વહીવટ ચલાવ્યો, તે દરમિયાન પાઠશાળા, સખવદરના શિવાલયમાં શંકરની પ્રતિષ્ઠા, મહુલા ગોપાળનાથજીની જગ્યામાં નરસિંહજીનું મંદિર, વિગેરે ખનાવી પોતાની કારકીર્દી ઉજવણ કરી છે. તે હાલ તેઓ નિવૃત્ત યદ્યપિ માત્ર બળનમાંજ પોતાનો વખત ગાળે છે.

હાલના ગાદીપતિ ધ્વજસ્થાપક બાલાનંદજી પણ નાની ઉમરના હોવા છતાં લોકપ્રિય છે. વળી પોતે કારીએ સંસ્કૃત-વેદાંતનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેમજ ઇંગ્રેજી જ્ઞાન પણ સાફ છે.

મહંતની જગ્યામાં પ્રથમ કોણુ મહંત હતા તે હકીકત મળી નથી પણ જે હકીકત મળી છે તેમાં અનુક્રમે કરપાલનાથ, અમરનાથ, રામગર, રાધવગર, સુશાલગર, ગેમાનગર, ગંગગર, લક્ષ્મણગર, ઇશ્વરગરને હાલના સગીર કાશીગર મહંતો થયા છે.

એ મહંતોમાં કોઈ પ્રભાવશાળી યથો હોવાની હકીકત મળતી નથી, પણ ગોપનાથજીને યાજ્ઞ આપતી ભેટને લઈને, તેમજ ખર્ચ ઓછો હોવાથી પહેલા જગ્યામાં પેસેા સારો હતો એમ કહેવાય છે.

હાતાઓ

આ જગ્યાના નિર્ભય અંધ અને યાત્રાએ આવતા યાત્રાળુઓની સગવડ તેમજ શેઠકોને માટે, રાજ્યકર્તાઓ અને ગૃહસ્થોએ દાન આપ્યાં છે.

આ હાતાઓમાં આઘાતા જાંઝેરમાં ભૂતકાલીન રાજ્યકર્તા વાગ સુત્રિયા છે. તેઓએ જગ્યાની બાંધણી વખતે જ દાન આપ્યાનું કહેવાય છે. જેમાં કર્ણસિંહજીએ મહુલા ગામ, ખીમાજીએ અને ગજસિંહજીએ જગ્યાની ધણી આપી છે. આ કારણથી ગોપનાથજીની જગ્યામાં મહંત અથવા ધ્વજચારીના ત્યારે પદાભિષેક થાય છે, ત્યારે પહેલાં ચાંલો જાંઝેરના વાગ-સુત્રિયા કરે છે, જે પ્રણાલિકા હજી આવી આવે છે. ભાવનગરના ગોહીલ નરેશોએ તો આ જગ્યાને માટે ધણું કરી આપ્યું છે. સખવદ ગામ શ્રી વજ્રસિંહજી મંદીરાનંદે, કૈલાસવાસી નરેશ શ્રી વખંતસિંહજીની પાલખી ધ્વજચારીની જગ્યામાં આપી તે નિમિત્તે આપ્યું છે.

એ સિવાય બ્ર. ની જગ્યા માટે મહુલા, તલાગ ને વિકટર બંદે માફ ઉપર અમુક જગ્યાત લેવાની કરાવી છે. સિદ્ધોદમાં પણ અમુક માલ ઉપર જગ્યાત લેવાનું કરી આપ્યું છે.

મહુલામાં વાડી તેમજ ગામમાં ધણી જગ્યા કાઢી આપી છે જેમાં ગોપનાથજીનું મંદિર ને જગ્યાને લગતાં ધણું મકાનો છે. મહુલા ગોપનાથજીની જગ્યાએ આ મોટા ગોપનાથજીના ધ્વજચારીની જગ્યાની શાખા છે.

એ સિવાય વાળાક પંથકમાં દરબારશ્રીનાં ત્રાગોના જેડુતોએ ધ્વજચારી અને મહંતની ઝોળીમાં અમુક દાણાં આપવાનો લાગો કરી આપ્યો છે.

આ રીતે આ બંને જગ્યાના નિભાવ માટે ભાવનગર રાજ્યનો મોટો ફાળો છે.

સમ્રા નિવાસી શ્રીમંતોએ મંદિરો, સદાજીત દ્વાખાંતું વર્ગરેને અંગે સારી રકમની મદદ આપી છે.

તણસા નિવાસી ગૃહસ્થ નળ ને દોડા માટે સારી રકમ ખર્ચી છે.

ખુંદ તેલોળમાં શેઠ ગંગાદાસ મનોરંદાસે રામજી મંદિર તથા તેને લગતાં મકાનો ધ્વજચારીની જગ્યાને અર્પણ કર્યા છે.

ભાવનગરમાં રાજ્ય સિવાયના ગાંધડામાં પણ બંને જગ્યાની ઝોળીને જેડુતો દાણા આપે છે.

વંશાના કોઠારશ્રીએ પણ ધ્વજચારીની જગ્યાને અમુક જગ્યા આપેલી છે.

વ્યવસ્થા

આ જગ્યા ઉપર લખ્યું તેમ ધ્વજચારીશ્રી અને મહંતશ્રી એમ બે વહીવટમાં વહેંચાયેલી છે.

બંને જગ્યાના વહીવટ ઉપર કેટલાંક વર્ષથી નામદાર દરબારશ્રીની આતરિક દેખરેખ છે.

ધ્વજચારીની જગ્યામાં હાલ બાદીપતિ ધ્વજચારીશ્રી બાલાનંદજી વહીવટ ચલાવે છે, તોપણ ના. દરબારે શ્રીની પસંદગીના કામદાર રહે છે. આવકે અને ખર્ચે ઉપર ના. દરબારશ્રીની દેખરેખ છે.

મહંતની જગ્યામાં હાલના મહંત.સંગીર હોઈ અભાસ કરે છે, જેથી એ જગ્યાનો વહીવટ મામદાર દરબારશ્રી સરકારી રહેતા જાણીદાર કરે છે.

બંને જગ્યા પૈકી ધ્વજચારીની જગ્યા આંધકોં, વિશાળતામાં, દરેક જગ્યાની અનુકૂળતામાં અને મકાનોની રેખણીયતામાં, આગાદ અને ઉત્તમ છે.

ધ્વજચારીઓ આજીણુ જાતિના સંસ્કારી અને ધર્મનું પાલન કરનારા હોઈ જનસમાજનું આકર્ષણ તેઓ પ્રત્યે વધારે રહે છે.

મહંતો આજીણુતર એટલે અર્થ વંચણા હોવાથી સંસ્કારમાં ને સદ્વત્સમાં ઉતરી ગયેલા, જેથી એ જગ્યાની આગાહી ધ્વજચારીની જગ્યા જેની રહી નથી. પ્રથમથી જ યાત્રાળુઓ કે સર્વગૃહસ્થો ધ્વજચારીની જગ્યામાં ઉતરતા આવ્યા છે. મહંતની જગ્યામાં કોઈ જગજલે જ યાત્રાળુઓ ઉતરે છે.

માર્ગદર્શન

શ્રી. મોટાગોપનાથજીનું ધામ સૌરાષ્ટ્રના પંચ તિથોમાં ગણાય છે. જેથી તેનું મહોત્સવ સીકે છે.

મિ. મોરગનનો ફેડરેશન પરત્વે અભિપ્રાય

આ સ્થળે લાવનગર રોડના તલાઈ રોડનીથી દયા માધલ દર છે, ત્યાં આવવા માટે બળદ ગાડી કે મોટર ફાડે મળી શકે છે.

મહુવા, આ જગ્યાથી બાર ગાઉ દર છે, ત્યાંથી પણ બળદ ગાડી કે મોટરમાં આવાય છે.

આ જગ્યામાં આવનાર પહાચારીથીની જગ્યામાં ઉતરે તો તેને સારી સગવડ મળે છે.

જગ્યાના કોદારેથી બેઠતો સામાન મળે છે, તેમજ મકાન, પાગરણ અને દૂધની સગવડ પહાચારીથી કરી આપે છે.

અહીં આવનારાઓમાં પાત્રાળુઓ, મશીયા ક્ષેત્ર-પાળતી માનતાવાળાઓ, હોકરાનાં વાળવડા કરાવવાની માનતા રાખનારાઓ, ને ગાય કે ભેંસ જગ્યામાં આપનારાઓ મુખ્યત્વે છે.

વળી આ જગ્યા દરિયા કિનારે હોવાથી અહીંની દુધ બહુ સારી છે. પાણી પણ બહુજ સારું છે. જેથી અહીંનાં દવાપાણી શરીરની આરોગ્યતાને માટે બહુ જ અનુકૂળ ગણાય છે. આ કારણથી પણ શ્રીમંતો, નિવૃત્ત અમલદારો વારંવાર આવે છે.

આ જગ્યાએ આવણુ વડ ૩૦ (લાદરથી અમાસે)

ગળે બરાબ છે તેમાં પણ નહીં અને દરના પ્રદેશનાં માણસો આવે છે,

જગ્યામાં દવાખાનું છે, એવે તેનો લાંબા સ્થાનિક માણસો, પાત્રાળુઓ અને આસપાસનાં ગામોને મળે છે.

જગ્યાની નજીક પીયવપુર, મોઢું ગામ છે, ત્યાં પણ દૈનિક વસ્તુ મળે છે.

જાંઘેર ગામ જે ઇતિહાસ જુનું છે. તે પણ આ જગ્યાથી ચાર માધલ દર દરિયા કિનારે છે. ત્યાં ઉપરકોટ ને વાવ બેવા લાયક છે.

ઉપર લખ્યું તેમ આ જગ્યામાં આવનારને રોડથી મળે છે, વળી દાલના પહાચારીથી શ્રીઆધાનદેવ વિવેકી, દવાળુ ને આતિથ્ય સત્કારમાં મોટા મનવાળા હોવાથી ગરીબને તરંગરનો એક સરખો સત્કાર કરે છે.

શાંત રમણિય સ્થળ, નજીક ચનુદાન કરતો વિશાળ રત્નાકર, ને તેનો મનોહર કિનારો, આસપાસની વનરાઈ જગ્યાનું શાંત વાતાવરણ, મંદિરમાં જે વખત થતી પુજામાં, પહાચારીથી અને વિદ્યાર્થીઓ અને અન્ય પુજારીઓનાં સ્તુતિના ધ્વનિ, આરતી લખતી દહેર ને દિગંત ગળવતા ધૂંદાનાદ, ને નગારાના અવાજ મનને કોઈ અવર્ણનિય આનંદ આપે છે. અસ્તુ.

મિ. મોરગનનો ફેડરેશન પરત્વે અભિપ્રાય

જાણીતા ધારાસભી મિ. મોરગન, કે જેઓ ફેબ્રુઆરી મહિનાની આખરમાં મુંબઈ આવ્યા હતા. તેઓ ચેમ્પર ઓફ પ્રીન્સીપલના ૧૯૩૪થી ૧૯૩૭ સુધી કાયદાના સલાહકાર હતા. અને બંધારણમાં કાયદા પરત્વે તેમનો અભિપ્રાય સત્તાવાર ગણાય છે. એક પત્ર પ્રતિનિધિને પોતાના વિચારો દર્શાવતાં એમણે કહ્યું હતું કે “હાલના વાઈસરોય, ફેડરેશનની સ્થાપના કરવા માટે જે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેમાં અંગ્રેજ

પ્રજનું તેમને અનુમોદન છે. મારી માન્યતા છે કે દેશી રાજ્યોમાં હાલમાં જે પ્રજાકોષ માગણીઓ યાદ રહી છે કે રાજ્યોએ પોતાનાં ધરો વ્યવસ્થિત કરનાં નેમ્બરો અને એકદમ એક સાથે જવાબદાર રાજ્યનંત્ર દાખલ કરી દેવું જોઈએ, તે માગણી ઘણી વિશેષ પડતી છે.”

“અત્યારે ઇંગ્લેન્ડમાં કોઈ એવી વ્યક્તિ નથી-પછી તે ગમે તે પડતો હોય-કે જે ફેડરલ યોજનાની સફળતા ન ઇચ્છતો હોય. હિંદુસ્તાનની વાચતા પરત્વે ઇંગ્લેન્ડમાં

કોઈ "Die-hards" રહ્યા નથી. હિંદી સરકારનું બીજા સ્ટેચ્યુ લોકમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું છે અને ત્યારે એક બીજા પાર્લામેન્ટમાં કાયદો બને છે ત્યારે ઇંગ્લીશ ધોરણે તો એ છે કે તેના અંગના ગુણદોષોની ચર્ચા સત્વર બંધ કરી દઈ તેનો બને તેટલો સફળપણે કરી લેવો."

"હું ખાતરીપૂર્વક માનું છું કે વાર્ષિકરેષ અત્યારે સમગ્ર હિંદમાં શાંતિ સ્થાપવા માટે અને અથાગ પ્રયત્ન કરી તેના ઉપરના સ્વરૂપમાં ફેરફારની સ્થાપના કરવા જે તનતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેને અંગ્રેજ પ્રબલતનો સન્નિધિ આધાર છે. પણ મને કાલ લાગે છે કે કોંગ્રેસ કે જેનું ખેય સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય છે તે, તે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતાં ઉતાવળ કરી બેસશે."

"હમેશાં યાદ રાખવું જોઈએ કે સામ્રાજ્યનાં હાલના સંસ્થાનોને પણ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરતાં લગભગ ૫૦થી ૧૦૦ વર્ષ લાગ્યાં હશે. કેનેડાને ૧૮૩૭માં સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનું બંધારણ આપવામાં આવ્યું હતું પણ કારોબારી તંત્રમાં તદ્દન સ્વતંત્ર રીતનું સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય તેને ૧૯૨૬ સુધી મળ્યું ન હતું. ૧૯૨૬માં ત્યારે ઇમ્પીરીયલ કોન્ફરન્સના કરાવેથી ત્યારે એવો કન્વેન્શન થયો કે ગવર્નર જનરલે પોતાની "ડીરેક્શનરી, સત્તા તેના પ્રધાનોની સલાહ મુજબ જ વાપરવી, ત્યારે જ કેનેડાનું સંસ્થાન કારોબારી રીતે સ્વતંત્ર થયું."

"ઑસ્ટ્રેલીયાને પણ કેનેડા પછી પાંચ વર્ષે સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું હતું. એટલે આ સંસ્થાનને પણ એટલા જ લાંબા ગાળા સુધી રાહ જોવી પડી હતી. હજી હમણાં ૧૯૦૬માં ઓસ્ટ્રેલીયન કોમનવેલ્થના ગવર્નર જનરલે શાહી સરકારની સૂચના અનુસાર, ધારાસભામાં પ્રધાનોએ લાવેલું બીજા પોતાની ખાસ સત્તાથી અટકાવ્યું હતું અને તેના કારણેમાં એવું જણાવ્યું હતું કે આ બીજા ના. હજીનાહની બ્રિટિશ હાઈની પ્રબળી વિરુદ્ધમાં હતું."

"કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલીયાના જુદા જુદા ભાગોને પ્રતિ નહીં પણ સ્ટેટ્સ કહેવામાં આવે છે. એ સ્ટેટ્સમાં હજી પણ પોતાના પ્રધાનોથી સ્વતંત્ર રીતે વર્તવાની

ગવર્નરોને 'ડીરેક્શનરી' સત્તા છે. ખાસ કરીને (૧) પ્રધાનો ત્યારે ધારાસભા બરખાસ્ત કરવાની માગણી કરે તે બાબતમાં અને (૨) પ્રાંતિકધારાને અંગે પોતાની "વેટો" સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની બાબતમાં."

"હમણાં જ થોડા દિવસ પહેલાં કેનેડાની ગવર્નર જનરલ ઇન કૌન્સિલે આલ્બર્ટાની ધારાસભામાં તેના વડાપ્રધાન મિ. એબર્ટને જે બીલો આપ્યાં હતાં તે બીલોને મંજૂરી આપી ન હતી. અને કેનેડાની સુપ્રીમ કોર્ટનો પણ એવો અભિપ્રાય થયો કે પ્રાંતિકધારાને મંજૂરી ન આપવાની જે સત્તા છે તે અદાપિ ચાલુ છે. એટલે ત્યારે હાઈના રાજદ્વારી આગેવાનો કે જેઓ એમ માને છે કે ગવર્નર અને ગવર્નર જનરલને જે "ડીરેક્શનરી" ખાસ સત્તા છે, તે એક પ્રકારના ગુલામીપણાનું બંધન છે તે તેઓની બહુ છે. આ સત્તા, જેમ અન્ડરગ્રેન્યુએટો "કલર્સ" પહેરે છે તેના જેવી છે. પરંતુ ત્યારે હાઈના રાજદ્વારી પ્રધાન અનુભવની શાળામાં શિક્ષણ મેળવી રાજદ્વારી ગ્રેન્યુ-એટ બનશે ત્યારે એ બંધન સ્વયં નીકળી જશે. અર્થાત્ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દરેક સંસ્થાને એક વખત અથવા બીજી વખત આ રંગી ધારણ કર્યા છે."

"૧૯૩૭ના જુન મહીનામાં ના. વાઈસરોયે તેના યાદગાર સંદેશમાં કહ્યું હતું કે કોઈ વસ્તુ સ્થાયી રહી શકતી નથી. તેમ આ નવા બંધારણના સંબંધમાં પણ સ્થિરતા ન હોઈ શકે. તેમાં ઘણા ફેરફાર થયાં કરશે, યંત્રની માફક જે બંધારણ ઉપર રાજદ્વારી સંક્રાંતિથી અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો છે. અને જે યંત્રની સ્વીચો ગવર્નર અને ગવર્નર જનરલના હસ્તકે રાખવામાં આવી છે. જેટલે અંશે પ્રાંતિક પ્રધાનો સંયમ, ધીરજ અને સમાધાનપણાની ટેવો કેળવતા જશે તેટલે અંશે એ સત્તા ઓછી કરવામાં આવશે. ૧૯૩૪માં નોર્થ પાર્લામેન્ટરી કમિટીએ કહ્યું હતું તેમ આ કાયદામાં કોઈ એવું નથી કે જે હાઈને સ્વરાજ્યના માર્ગમાં પ્રત્યક્ષ રૂપ યાપ. અને ઇન્સ્ટિટ્યુટ એ.કે. એક્સેશનમાં સફળ સુધારો કરવાથી આ પરિણામ લાવી શકશે."

પાલ્કામેંટ ઈન્સ્ટ્રુમેંટ ઓફ એક્સેશન મંજૂર કર્યો છે. એટલે તેમાં કોર્પે સુધારો કરવો હોય તો તેની મંજૂરીની અગત્ય રહે છે. એટલે જો પાલ્કામેંટને એમ લાગશે કે હાંદના જુદા જુદા વર્ગોને, દેશીરાજ્યો કે જેનાં હિતો પણ આમાં છે તેને તથા રાજ્યોને જે વચનો આપવામાં આવ્યાં છે તે જોતાં તેને અનુકૂળ સુધારાની તેમાં જરૂર છે તો જરૂર પાલ્કામેંટ તેમાં સુધારો કરવાની મંજૂરી આપશે તે વિષે શંકા નથી. જે કે વહેલામાં વહેલી તકે આવે સુધારો કરવાનું પાલ્કામેંટને સમજાવવું જોઈએ પણ તે અંબધી દયાથી લાવવું નિરર્થક છે. પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની પ્રગતિ પ્રધાનો હસ્તક થઈ રહી છે. એટલે તેઓએ ફક્ત પાલ્કામેંટને સમજાવવાનું જ રહે છે કે તેમની સત્તા ઉપર જે મર્યાદા મુકવામાં આવી છે તે મર્યાદાનું વફાદારી પૂર્વક તેઓ પાલન કરી રહ્યા છે. પરિણામે અડધ સમયમાં આ મર્યાદાઓ દૂર થઈ જશે.”

“એક સાવ નવા મકાન જેવું આ બંધારણ છે. આ મકાનને અંગે ગવર્નરની સત્તાઓ લાકડાના મોડેલ જેવી છે. મકાન તૈયાર થાય કે તુરતજ જેમ આ મોડેલનો નાશ ન કરતાં મકાનનો ચૂનો સીમેન્ટ સુકાય અને પવનના સપાટા સામે મુરશિત રહે ત્યાં સુધી જેમ રાહ જોવામાં આવે છે તેવું આ બંધારણ પરત્વે પણ છે. હજી તેનો ચૂનો સીમેન્ટ સુકાયો નથી એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ.”

“અદાર મહીનાથી બંધારણના કાયદાના અમુક ભાગનો અમલ ચાલુ થયો છે. પણ હોંફુસ્તાનમાં મને અત્યારે એક જ મુશ્કેલી લાગે છે અને તે એ કે હોંદી યુવાનોને બધું એક સાથે જોઈએ છીએ. એક માઈલ દોડવાની હરીફાઈમાં tape પહેલવહેલાં પકડી લેવા દોડનારના જેવી હોંદની સ્થિતિ છે. આ દોડનાર પહેલાં એટલો બધો ઉતાવળો થાય છે કે લગભગ સો વાર દોડીને જ પકડી લેવાશે એવા અનુમાનમાં દોડવાની શરૂઆતમાં થાકી જઈ અંતે પાછળ પડી જાય છે. આ રીતે હોંદ પાછળ પડી જાય એવું કોઈ પણ ન ઈચ્છે. મને આશા છે કે ગવર્નરની ધીરજ

અને ડહાપણ ખરેલી સલાહથી તે પૂર્ણ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરશે. અને સંસ્થાનોમાં આ માટે જેટલો સમય લાગ્યો છે એટલો જ લાગશે એમ લાગે છે. જે તે માટે અનુકૂળ થવાની મનોભાવના રાખવામાં આવશે તો.”

“ગવર્નરે અત્યારે જે રીતે પોતાના પ્રધાનોને અનુકૂળ થવાનું વલણ દર્શાવે છે તે અભિનંદનને પાત્ર છે. દોઢ વરસ પહેલાં બિહારના ગવર્નરે જેમ કહ્યું હતું તેમ તે એક પ્રકારની “લાગીદારી” છે. ગવર્નરે પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની યોજનાને સફળ બનાવવા જે પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે તે માટે હોંફુસ્તાનના પ્રગતિ-કારક અંગોના સહકાર અને ટેકાની એમને જરૂર છે. આ નવા બંધારણની રૂએ પોતાના પ્રધાનો સાથે સ્થપાયેલો ગવર્નરનો સંબંધ અને આ સંબંધમાં મુબઈના ગવર્નરે રાહતી કલપમાં જે લાપણ કહ્યું હતું તેની મારા મન ઉપર અસર થઈ છે, આ લાપણ ખરેખર રાજ્યની તિશ્તતા દર્શાવનારું હતું. આખા સિટિશ હોંદમાં આ લાપણના વિચારો પ્રસારે એ ઈચ્છવા લાયક છે.”

“ફેડરેશન સંબંધમાં મારા સહકારી વકીલ કે જેઓ પહેલાં ફેડરેશનની વિરૂદ્ધમાં હતા તેમણે થોડા વખત પહેલાં કહ્યું કે ફેડરેશન વહેલું આવે તેમ સાહે.” તેમના આ વિચારની સાથે હું સહમત થાઉં છું. અત્યારની પરિવર્તનવાળી સ્થિતિ ખરેખર દરેક માટે તેમજ દેશીરાજ્યો માટે મુશ્કેલી ભરી છે.”

“હું એક વકીલ તરીકે નહીં પણ કોન્ઝરવેટીવ પક્ષના એક સભ્ય તરીકે શરૂઆતમાં ફેડરેશનની વિરૂદ્ધ હતો. અને બંધાદારી કારણોને લીધે મેં ૧૯૩૩ સુધી ફેડરેશન પરત્વે મેં મારો અભિપ્રાય આપ્યો ન હતો. એ વખતે મેં જે વાંધાઓ જણાવ્યા હતા તે “બ્લાઈટ પેપર”ની જે દરખાસ્તો હતી તેને અંગે હતા. અને સર્વે કોર્ટ બંધે છે કે જોઈન્ટ પાલ્કામેંટરી કમિટીમાં “બ્લાઈટ પેપર”ની દરખાસ્તોને સુધારવામાં આવી હતી, તેમ કેટલેક કેશણે તેમાં ફેરફાર કરવામાં આપ્યો હતો. અને લોર્ડ લીન્લીયગોની ડહાપણવાળી સલાહને અનુસરી જે રિપોર્ટ તૈયાર કરવામાં આવ્યો,

ના આધારે બંધારણનો આ નવો કાયદો પછીથી રચાયો."

"ફેડરેશનમાં રાજ્યોના જોડાવાના સંબંધમાં જે મુશ્કેલી છે તે એ છે કે કોંગ્રેસ બધું એકી સાથે ઈચ્છે છે. કોંગ્રેસ ઈચ્છે છે કે ફેડરલ ધારાસંચાલમાં રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ચુંટણીથી આવે અને રાજ્યોએ પોતાને ત્યાં વ્યવસ્થિત જવાબદાર રાજ્ય-તંત્ર સ્થાપન કરવું જોઈએ. આ બધું વિશેષ આગળ પડતું લાગે છે. પહેલાં જે ફેડરેશનો સ્થપાયાં છે તે ધણાં સફળ થયાં છે. ૧૮૭૧ અને ૧૯૧૮નું જર્મન ફેડરેશન તેનો એક દાખલો છે. જેમાં ઉપલા ધારા મંડળમાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ ચુંટાઈને આવતા ન હતા. દેશી રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાના સંબંધમાં કહેવું જોઈએ કે તે વ્યક્તિગત રાજ્યની મુનસફી ઉપર રહેતું જોઈએ. અવાંચીન કાળમાં પણ જ્યાં ફેડરેશનો છે ત્યાં આજ ધોરણે પ્રવર્તે છે. કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલીઆના ફેડરલ બંધારણમાં જોડાયેલાં અંગો—સ્ટેટો અને પ્રાંતો—ના બંધારણનો પ્રશ્ન સ્થાનિક ગણવામાં આવ્યો છે. કેનેડાના મેનીટોઆ અને સાસ્કેહોન એ બે પ્રાંતોએ તો જવાબદાર રાજ્ય-તંત્રને બીજી રીતે ફેરવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો."

"ફેડરેશનને સફળ બનાવવા માટે તેમાં જોડાતાં અંગોનું બંધારણ એકજ જાતનું હોવું જોઈએ એ કાંઈ અગત્યની વાત નથી. ઓસ્ટ્રેલીઅન, કેનેડીઅન કે સ્વીસ ફેડરેશનમાં આ જાતની બધારે કોઈ પ્રકારની એક વાદ્યતા નથી તો પછી હોદમાં શા માટે આમલ કરવામાં આવે છે ? હોંડુસ્તાનમાં ખાસ નવાઈ પમાડે

એવું કાંઈ હોય તો તે એ છે, કે ત્યાં જુદા જુદા ધર્મો, કાયદાઓ, ભાષાઓ, નાતો અને પેશાકો છે. જેમ તુર્કોમાં કમાલઆતા તુર્કે આ બધી જુદી જુદી રીતો કાઢી નાંખી તેમ હોંડુસ્તાનમાંથી પણ નીકળી જાય તેમ કોઈ કાઢી માણસ ન ઈચ્છે ? સમાજ જીવનની જેમ બંધારણીય જીવનમાં પણ ભિન્નતા હોય છે અને જે બંધારણ મુંબઈ પ્રાંતને અનુકૂળ હોય તે બંધારણ મહેસુર સ્ટેટને અનુકૂળ ન હોય અને જે બંધારણ વડોદરા રાજ્યને અનુકૂળ હોય તે બંધારણ એવીજ રીતે જામનગર સ્ટેટને અનુકૂળ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે.

જો કે હોંડુસ્તાનમાં કાચીન જેવાં કેટલાંક રાજ્યો છે કે જે સ્વાયત્તશાસન માટે યોગ્ય છે. બધારે બીજાં મધ્ય હિંદ અને કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો એવાં છે કે જેમણે સ્વાયત્ત શાસનની દીશામાં પંચાયતો કરતાં વિશેષ પ્રગતિ કરી નથી. વળી બીજાં કેટલાંક નાનાં રાજ્યો ગામડાં જેવાં છે. અર્થાત્ આવા સંયોગોમાં આ બધાં રાજ્યો પાસે તેમના વહીવટમાં ફેરફાર કરાવી નાંખવાની આશા રાખવી એ યોગ્ય નથી. છતાં જો તેમના વહીવટમાં ફેરફાર કરી નાખવામાં આવશે તો તેઓ સારી રીતે કામ કરી શકશે નહીં. રાષ્ટ્રપિતે પત્રે યોગ્ય વખત પહેલાં લખેલા એક અગ્રણેજમાં લખ્યું હતું કે હોંડને આદર્શવાદ તરફ ધસી જવામાં તે માટેની પ્રવૃત્તિ હિંદને આશીર્વાદ કરતાં શાપદપ નીવડશે અને તેનું પરિણામ એ આવશે કે હોંડુસ્તાનની રાજકીય પ્રગતિ યવને બદલે તે રાજકીય મુઠવણમાં પડી જશે."

"દેશીરાજ્ય" એવીસ

આપ સાહેબનું ગયા વરસનું કે આજુ વરસનું લવાજમ બાકી હોય તો મહેરબાની કરી મોકલી આપો

મહુમ સર સાધારજંગ

આ મહાપુરુષનો આત્મા રાજ્યની ખટપટ થી અને આ દુનિયાની જંગલોથી તા. ૮ માહે ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૩ને રોજ રાતના સુમારે આક વાગે એના શરીરથી છૂટા પડ્યો. સર સાધારજંગ કોલેરાના દરદી એક દિવસની ટુંકી માદંગી બોળની એકાએક સ્વર્ગ-વાસી થયો હતો. સર સાધારજંગનું નામ હંદ્રાપાદ કે નિઝામના રાજ્યમાં જ નહીં પણ હોંદુસ્તાન અને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઘણું મશહુર હતું, માત્ર મુસલમાનોમાં જ નહીં પણ સર્વ કામના પ્રાણસોમાં તે પ્રિય હતો. અને તેથી તેના અવસાનથી દેશી અને પરદેશી નાનાં અને મોટા મધ્યગાને એની ગોટ પડી હતી.

સર સાધારજંગના વડવાએ અરબસ્તામની રહેવાશી હતો. તેમાં ખ્વાજા અલીશકરીન કરીને મહંમદ પેગંબરના સમયમાં મહમદનો ધર્મ માનનારો હતો, તેણે મહમદ પેગંબરને દીકા મ હતા. છતાં પણ ગહમદી-ધર્મ ખાળવા લાગ્યો. તેણે સાંભળ્યું કે એક લડાઇમાં પેગંબરના બે દાંત પડી ગયા. તે વખતે તેણે પોતાના બધા દાંત પાડી નાંખ્યા. એનાથી ૨૫મી પેઢીએ રોજ અવીસ કરીને થયો તે આ દેશમાં આવી વસ્યો. તે પ્રથમ મેદીને હતો. પાંચી તે બસરાની નજીકના ગામમાં આવી વસ્યો અને ત્યાંથી તે દક્ષિણ હોંદુસ્તાનમાં આવ્યો. તે વખતે વીજપુરમાં આદિલશાહ રાજ્ય કરતો હતો હતો. તેણે તેને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યો. રોજ અવીસનો દીકરો મહમદઅલી લણેલો અને હોંશીઆર હતો તેને આદિલશાહે પોતાનો સેક્રેટરી રાખ્યો. એ મહમદઅલી વીજપુર રાજ્યના દીવાન મુલ્કાં અહમદની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો. એના વસાની સાતમી પેઢીએ સર સાધારજંગ થયો.

સર સાધારજંગ દક્ષિણ હંદ્રાપાદમાં તા. ૨૭ નવેમ્બર સને ૧૮૨૬ને રોજ જન્મ્યો હતો. એના

આપની માએ એને નાનપણમાં કેળવણી આપી હતી. પણ એની કેળવણી સાધારણ હતી. અમીર ઉમરાધો કે કેળવણેલા લોકો પોતાનાં બચ્ચાંઓની કેળવણી માટે જેવો બંદોગસ્ત કરે છે, તેવો કેઈ મતનો દાંર્ધ ખાસ બંદોગસ્ત સાધારજંગની કેળવણી માટે કરવામાં આવ્યો ન હતો. એના બાળ-પણમાં એનું કુટુંબ દુઃખી હાલતમાં અને આપદામાં હતું. સાધારજંગનો ગાપ એના બચ્ચાંમાં જ મરણ પામ્યો. અને એ ચાર વરસનો થતાં અવસાન તો એનો દાદો મુનીરઉલ્લુહ પણ મરણ પામ્યો. મુનીરઉલ્લુહના મરણ પહેલાં થોડા જ વખત પર સાધારજંગ ઘણો જ ખીમાર પડ્યો. સાત દિવસ અને સાત રાત સાધારજંગ બેભાન રહ્યો. આથી એના દાદાને ઘણું જ દુઃખ થયું. એ સાતમે દિવસે રાત્રે સાધારજંગના બિજાના આગળ આવ્યો અને મુનીરઉલ્લુહને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે આ છોકરાને જે કાંઈ દુઃખ પડવાનું હોય, ગમે તો એનું મોત મને આવે પણ એને બચારો. જેમ બાપરે હુમાયુની પયારી આગળ પ્રાર્થના કરી હુમાયુનું મોત પોતે માગ્યું હતું, તેમ મુનીરઉલ્લુહે સાધારજંગનું મોત પોતે માગ્યું. અને જેમ દેવેજાથી બાપરની માગણી પ્રમાણે થયું હતું, તેમ મુનીરઉલ્લુહની માગણી પ્રમાણે થયું. એક પળવાડીઆમાં સાધારજંગ સાંજે થયો પણ એજ મુદતમાં એનો દાદો મુનીર-ઉલ્લુહ મરણ પામ્યો. એ વખતે મરનારને સુમારે ૨૫ લાખ રૂપિયાનું દરજ હતું. તે વખતના રાજકર્તા નિઝામ નસીરઉલ્લાએ પોતાના અમીરાનું દેવું તે વખતના રાજધારા પ્રમાણે પોતે પંતાવવા માંગ્યું. તેમાં મુનીરઉલ્લુહનું દેવું પંતાવ્યું પરંતુ તેના બદલામાં તેની ઘણું સાડું થયું. એની બેનને શીખવવા માટે એક મોલવી રાખ્યો હતો તે વખતે સાધારજંગને પણ સાથે

સઘળા જાગીરો કબજે કરી અને ખીજાં ઉપજ ચવાનાં સઘળાં સાધન લઈ લીધાં. એટલું જ નહિ પણ કુટુંબનાં ઘરેણાં ગાંઠાં હતાં તે પણ લઈને વેચી દીધાં. માત્ર તારબધ બળરની ઉપજ જે મહત્તિ સાતસે રૂપીઆને સુમારે આવતી હતી તેટલી જ મિલકત રહેવા દીધી તે તથા ચંદુલાલે આપતું કહેલું વર્ષાસન જે દર વરસે સુમારે ૧૫ હજાર રૂપીઆનું હતું તે રહેવા દીધું. આ ઉપર એના આખા કુટુંબને નિભાવ હતો. તથા તે સિવાય તેમના તોફર ચાકર અને સિપાઈઓના પગારના દરમાસે સાતસે રૂપીયા ખર્ચ થતો હતો. તેથી તેઓ ગરીબાઈથી રહી પોતાનો નિભાવ કરતા. પેસા હતા નહિ અને બળરમાં સાખ પણ નહોતો એટલે નિઝામે જમ કરતાં થોડાંક કીમતી કપડાં બાકી રાખ્યાં 'હતાં તે પણ વેચવાં પડ્યાં. એમના કુટુંબને બહાર જવા માટે ગાડી થોડા પણ નહોતા. માત્ર એક ધરડી સરખી હાથથી તેમની પાસે ઘણા વરસથી હતી, તેજ હતી. આવી રિયતમાં સાલાર-જંગને સારી કેળવણી ક્યાંથી આપી શકાય ? એના કુટુંબમાં એના કાકા સીરાજઉલ્લુક વગર ખીજે કોઈ મરદ નહોતો. અને તે સાલારજંગની કેળવણી ઉપર ધ્યાન આપતો નહોતો. તેમ એને ધ્યાન આપવા જેટલી નવરાશ પણ નહોતી. સાલારજંગની દાદી(બાપની મા) એના લવિષ્ય માટે બહુ ચિંતા રાખતી. એને સુખના અને દુઃખના બન્ને પ્રકારના દિવસોનો અનુભવ થયો હતો. તેથી તે સાલારજંગને નીતિની કેળવણી આપવા માટે બિલકુલ લાયક હતી. એણે આ વખતમાં જે સંભાળ લીધી તેનું પરિણામ શીખવવા માટે બલામણુ કરવામાં આવી. સાલારજંગ તે વખતે ૭ વરસનો હતો. એક વરસ સુધી એ પ્રમાણે સાલારજંગે ખાનગી અભ્યાસ કર્યો, પણ એની નોબત પ્રકૃતિને લીધે અને વારંવાર માંદા યડવાથી તે વધારે મહેનત કરી શક્યો નહોતો અને તે વખતે એને અભ્યાસનો શોખ પણ ન હતો. તેથી તે જેમ 'અને તેમ નિશાળે જવાનું સુકાવી દેતો. એવું કહેવાય છે કે એ ત્યારે દસ અગીઆર વરસનો હતો

ત્યારે તે બહુ માંદો પડ્યો હતો. અને તેથી ૭ અઠવાડીયા સુધી તેને ઘેર પચારીમાં રહેવું પડ્યું ત્યારે સાઈ થયું ત્યારે તેની દાદીએ એને બાણવા જવાનું કહ્યું. ત્યારે સાલાર સંતાઈ ગયો. ધરડાં માણએ એને ખોળી કાઢીને સળ કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે તે બહાર સંતાઈ ગયો. એનાં માણએ ત્યાંથી પણ ખોળી કહાડી આ પ્રમાણે સંતાઈ જવાની અને બાણવા નહોતો જવાની રીત ધિકારી કાઢી કહ્યું કે આ કરતા તો તું મરી ગયો હોત તો ધુળ નાંખી, આ કપડાથી સાલારના મન ઉપર સારી અસર થઈ. અને તે વખતથી તે બહુ ધ્યાન આપીને તથા મહેનત કરીને અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. દસ અગીઆર વરસ સુધી એની કેળવણી સાધારણ પ્રકારની હતી. પણ હવે એને માટે એક ખાસ શિક્ષક ફારસી અને અરબી શીખવવા માટે રાખ્યો. તેથી તથા એક ખીજા ધરડી સાથે ફારસીમાં બોલવાનો મહાવરો રાખ્યાથી તેને ફારસી બોલતાં સાઈ આવડ્યું. અને લખતાં પણ ઠીક શીખ્યો. પરંતુ અરબી તો ખીજા બોલતા હોય તે સમજે અરે પણ પોતાને તો બોલતાં કે લખતાં આવડ્યું નહોતું. ઈ. સ. ૧૮૪૭થી ૧૮૫૧ સુધીમાં એક અંગ્રેજ પાસે તે દરેજ અરબી કલાક અંગ્રેજી શીખ્યો. સાલારજંગનો અભ્યાસ એની ૧૫ થી ૧૯ વરસની ઉંમર સુધીમાં ઝાઝો ચાલ્યો નહોતો. એના બાળપણમાં એની દાદી એની જાગીરના ગામનો હિસાબ સમજાવતી અને કહેતી કે હવેથી કારકુન પારોથી તું સાંભળીને મને બધી હડીકત કહેતો રહેજે ૧૯ વરસનો થયો ત્યાં સુધીમાં માત્ર એને એટલું જ જ્ઞાન મળેલું હતું. નાનાં છોકરાને નાનપણમાં જેવી ધરમાં અને ઘર બહાર રમવાની આદત હોય છે, તેવી આદત સાલાર જંગને નહોતી. અગીઆર વરસનો થયો ત્યાં સુધી તો તે થોડા ઉપર પણ બેઠો નહોતો. કેમકે ગરીબાઈને લીધે તેઓ થોડાં રાખી શક્યો નહોતાં. તેના કાકા પાસે માત્ર એક ચ્યાનો હતો તેમાં બ્યારે બ્યારે તે જતો ત્યારે પોતાના લગ્નિનને પણ સાથે લઈ જતો વધારે નવાઈ જેવું તો એ છે, કે આટલી ઉંમર સુધી

સાલારજંગે કોઇ નામ કે તમાસો નેથો નહોતો. તેમ છોકરાંની કે મરત્તની કાઈ ટોળીમાં સામેલ થયો નહોતો. ૨૧ વરસનો થયો ત્યાં સુધી તેને દસ રૂપિયા જેટલું પણ દર માસે ગળવા ખરચ મળતું નહોતું. પણ આ બધી હરકતો વેકવાથી એને બહુ ફાયદો થયો. અગીર ઉમરાવના કે આપણા ધનાઢ્યોના છોકરા પોતાની પાસે પંસા આવવાથી અને લાગ મળવાથી જેવા કુછંદ કે કુટેવમાં બગડી જાય છે તેમ એવું થતું નહોતું. ૨૦ વરસનો થયો ત્યાં સુધી નોકરીમાં પડ્યો નહોતો. પણ એજ વરસમાં (ઇ. સ. ૧૮૪૬) અંગ્રેજ સરકારે હુકમ કર્યો કે કોઇપણ સરકારી રાજ્યવહીવટમાં યુરોપીયન નોકર રાખવા નહીં. આજ સુધી કેટલાક મહાલોનો વહીવટ યુરોપીઓ કરતા હતા. તે હવે બંધ થવાથી એનો કાકો જે તે વખતે નિઝામનો દિવાન હતો તેણે એક ખાલી પડેલી તૈલંગણના કેટલાક તાલુકાના તાલુકદારની જગ્યા સાલારજંગને આપી. એ જગ્યાએ સાલારજંગે આશરે આઠ માસ સુધી કામ કર્યું. જે કે એ તાલુકામાં પોતે જતે ગયો નહોતો તથા કાંઈ નવા સુધારા તે દાખલ કરી શક્યો નહોતો તોપણ એણે ત્યાંના વસુલાત ખાતાનું ચાન સારી પેઠે મેળવી માછ અંગ્રેજ તાલુકદારે કરેલા સુધારા ચાકુ રાખ્યા. સન ૧૮૫૦માં જે જાગીર નિઝામે લઈ લીધી હતી તે પાછી આપી. તેથી સીરાજઉદ્દિનને સાલારજંગને તેની દેખરેખનું કામ સોંપ્યું ત્યારથી સાલારજંગ જતે તે જાગીરનો વહીવટ કરવા લાગ્યો. સીરાજઉદ્દિનને દીવાન હતો. તે વખતમાં રાજપ્રકરણી વિદ્યા નિયમસર સાલારજંગને શીખવવા ઉપર તેણે બરાબર ધ્યાન આપ્યું નહોતું પણ તે ચાન સાલારજંગે અહીંતહીંથી મેળવી લીધું. ત્યારે ત્યારે સીરાજઉદ્દિનને પોતાના જાગીરને કાંઈ કાંઈ ચોરાં અગત્યાં કામે સોંપતો અને સાધારણ બાજતોમાં તેની સલાહ પણ લેતો. સીરાજઉદ્દિનની વર્તણૂક તે વખતને અનુસરતી હતી. પણ તેમાં કાંઈ રીશીય કડાપણ કે પ્રમાણિકપણું નહોતું પણ સાલારજંગ તો ચોક્કસ દીક્ષનો અને પ્રમાણિક હતો. સીરાજઉદ્દિનને પોતાના

દક્ષતરદાર લાલા બહાદુરને કહ્યું હતું કે અગત્યાની બાજતમાં સાલારજંગની પણ સલાહ લેવી. એક દિવસે સીરાજઉદ્દિનને સરકાર માટે બાજો નાણાં લેવાની જરૂર પડી અને આરબો પાસેથી મોટો બાજો નાણાં લેવાનો વિચાર કર્યો. લાલા બહાદુર પણ તેને ટેકા આપ્યો. સાલારજંગ તે વખતે ત્યાં ખેડેલો હતો, તેણે એ રીતની સામે વાંધો લીધો ને કહ્યું કે મોટે બાજો નાણાં લઈ રાજ્ય કરવાની જે રીત ચાલે છે તે ઘણી ખરાબ છે અને તેથી કાંઈપણ ફાવેલો થતો નથી પણ એના કહેવાની કાંઈપણ અસર થઈ નહીં. ત્યારે એણે ગુરસાથી લાલા બહાદુરને કહ્યું કે હવેથી કાંઈપણ કામમાં મારી સલાહ માગવી નહીં કેમકે જે રીતમાં અપ્રમાણિકપણું રહેલું છે તે રીત હું બિલકુલ પસંદ કરતો નથી. એ પછી સાલારજંગનાં કાકાએ કે લાલાબહાદુરે કાંઈપણ જરૂરી કામમાં એની સલાહની દરકાર રાખી નહીં. રાજપ્રકરણમાં સાલારજંગનો જે કે કાંઈપણ હાથ નહોતો તો પણ તે વખતનો અંધેર રાજકારભાર નેષ્ટ તે બહુ ચીંતાતુર રહેતો અને તે ઘણીવાર ખુદ્દું બોલતો કે રાજ્ય ચલાવવાની રીતમાં શા માટે સુધારો કરવો નહીં નેષ્ટએ ? આ સાંભળી તેના કાકો દસતો અને પોતાના ભત્રિજાની રાજપ્રકરણી ચિંતા નેષ્ટ તેને કહેતો કે “મીઠાં દુગલે ક્યું તો કે સારા મામકી ફીકર” એવી વાન તું પણ કરે છે. સાલારજંગને નિઝામના ખાનગી દરબારમાં કાંઈવાર લઈ જવામાં આવ્યો નહોતો. તેથી નિઝામ સામે તેને રાજપ્રકરણી બાજત વાત કરવાનો વખત પણ મળ્યો નહોતો અને તેથી નિઝામને પણ સલારજંગની હોશિયારી વિષે વિચાર બાંધવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહોતો.

સીરાજઉદ્દિનને એ વરસ દીવાનગીરી કર્યા પછી રાજનાયું આપ્યું. પણ ઈ. સ. ૧૮૫૧માં તેને ફરીને દીવાન બનાવ્યો. તે ૧૮૫૩માં મરણ પામ્યો, ત્યાં સુધી દીવાન રહ્યો. એના મરતા અગાઉ ૭ દિવસ ઉપર નિઝામ સાથે અંગ્રેજોએ ઝંપી કરી વરાકમાં લીધી હતી.

સીરાજહિમુદ્દના મુઆ પછી સન ૧૮૫૩માં ૨૪ વરસની ઉંમરે સર સાલારજંગ દીવાન થયો. લોકોમાં તેના વિષે સારો મત હતો. તે સાચો, પ્રમાણિક, ઈન્સાફી, બંહોળો જ્ઞાનવાળો, ત્વરાથી સમજી શકે એવો અને હકીકત ઉપરથી બરાબર તોલ કરી ખરા પરિણામ ઉપર આવે એવો હતો. તેમજ તે સ્વંત્ર વિચારનો, ઉદાર, માયાળુ અને હસમુખો હતો. તે દીવાન થયો ત્યારે આરબ લોકો ઘણા બહેકેલ હતા. તેમના ઉપર બરાબર દાખ રાખી ઈન્સાફ આપે એવી એક કોર્ટ સાલારજંગે હૈદરાબાદમાં સ્થાપી

૧૮૫૭માં બ્યારે હૌદુસ્તાનમાં બળવો થયો ત્યારે સર સાલારજંગ અંગ્રેજોને ખરા મિત્ર થઈ રહ્યો. હૌદુસ્તાનના બળવાના ઇતિહાસમાં કનૈલ મોલી-સન લખે છે કે હૈદરાબાદના રાજ્યમાં સલાહ-સાંતિ રાખનાર તે આ ભુવાન દીવાન જ હતો. વળી તે લખે છે કે સર સાલારજંગ બહુ હોશીઆર, ચચળ અને પોતાના દેશનું અને ધણીનું લાડું ચાહનાર હતો. તે કહેતો કે હૌદુસ્તાનના દેશીઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાને દેશીઓ જ લાયક છે. દેશી લોકો વાળખી રીતે ઈન્સાફ આપે એટલું જ નહીં પણ તેઓની રીતભાત ચાલચલણ વગેરે ઉપર ખ્યાન આપી શકે, જે પરદેશી લોકો આપી શકે નહીં. તેનું આ કહેવું તેણે પોતાના જ દાખલાથી ખરું કરી આપ્યું. તેનો આવો વિચાર હતો તોપણ તે અંગ્રેજોની વર્તણૂકનાં વખાણ કરનાર હતો. તેમજ દેશી રાજ્યો ઉપર દેખરેખ રાખવાને અને તે રાજ્યોના હોદ્દાના કારભારમાં જેમ અને તેમ ઓછું પડતાં તેમને માફો માંહે લડી મરતાં અટકાવવાને અંગ્રેજ રાજ્યના ઉપરી-પણાની જરૂર છે તે પણ તે સારી પેઠે સમજતો હતો. જે વખતે આખા હૌદુસ્તાનમાં બળવો ચળગી ઉઠ્યો હતો તે વખતે હૈદરાબાદમાં બળવો થાય તો તેનો કચી રીતે બંદોબસ્ત કરવો તે બાબત એની દરેલી ગોડવણથી-એને બહુ માન ઘટે છે. સન ૧૮૫૭ના ભુલ્લાઈની આખરે હૈદરાબાદના શુમારે ૫૦૦ મુસલ-માનોએ બળવો કરી રેસીડેન્ટના બંગલા ઉપર હુમલો

કર્યો. અને ત્યાંના બે દરવાજા તોડી પાડ્યા. તે વખતે તેમના ઉપર ત્રણ તોપોનો મારો ચલાવી તેમને વીંધેરી નાંખ્યા. આ બળવો વધતો અટકાવવા માટે તેમના કેટલાકને સર સાલારજંગે પકડી કેદ કર્યા સર સાલારજંગે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાંખીને પણ રેસીડેન્ટની બચાવ કર્યો. આવા બારીક વખતની તેની સેવા, અંગ્રેજો પણ કરે છે કે “અમૂલ્ય હતી.” તેણે બળવો થતો અટકાવ્યો નહીં હોત તો દક્ષિણ હૌદુસ્તાન અંગ્રેજોને ખોઈ બેસત. બળવાના અંધા વખતમાં તે ઉઘાડી રાંતે આગળ પડીને અંગ્રેજોની પક્ષમાં રહ્યો. એ વખતમાં એની જાતના અને ધર્મના લોકો અંગ્રેજો સામે ધર્મયુદ્ધ કરવા માટે વારંવાર દયાણુ કરતા. તેની કાંઈપણ તેણે દરકાર રાખી નહીં. તેની પોતાની જ બહાદુરીથી અને દહતાથી દીલ્હી અને લખનૌર જેવી હૈદરાબાદની દાલત થતી અટકી. નિઝામની રૈયતનાં ઘણાં માણસો બળવાખોરના મળતીયા હતા. તેઓ બળવાખોર સરદારો સાથે છુપા ગમ્મસો માર્ફત કામગીર લખતા અને બળવાખોરની દયા ખાતા. નહીં તો આખા દક્ષિણમાં એ બળવો ફેલાઈ નત. એ વખતમાં એણે એક નિશ્ચયી અંગ્રેજોના જીવ ઉગાર્યા અને તે અંગ્રેજ લાલની પક્ષમાં રહ્યો.

એ બળવો થયો એટલામાં જ હૈદરાબાદનો નિઝામ મરણ પામ્યો મરતી વખતે તેણે સાલારજંગને સંધળો રાજકારણાર કરવાનું સોંપી પોતાના દીકરાને બે લાવી તેને સલાહ આપી કે અંગ્રેજોએ આજસુધી આપણી સાથે સારો દોન્ટી દાવો રાખ્યો છે માટે તારે પણ તેમની સાથે દોસ્તી દાવે વર્તવું તે વખતે કનૈલ ડેવીડસન રેસીડેન્ટ હતો. તેણે નિઝામના પુત્રને નિઝામની માદીએ બેસાડ્યો. અને તેણે રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા કરતી વખતે સીકન્દરાબાદના સંધળો લશ્કરી અગલદારોને હાજર રહેવાને બોલાવ્યા. એ ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી રેસીડેન્ટ પોતાને બંગલે ગયો કે તુરંત હૌદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ કેનિંગ તરફથી તાર આવ્યો કે દીલ્હી બળવાખોરોએ લીધું છે. તે ખબર સર સાલારજંગને દેવા માટે બોલાવ્યો. સાલારજંગે

જવાબ દીધો કે તણુ દિવસથી એ ખગર રાહેરમાં ફેલાયેલી છે. આ ઉપરથી પણ નિઝામ સરકાર અંગ્રેજોના પક્ષમાં હતી એમ માલુમ પડે છે. કેમકે જો તેમણે મુઘલમની રાજ્ય સ્થાપવાનું અને અંગ્રેજોની સામા થવાનું ધાર્યું હોત તો તેમને જે વખતે સઘળા અંગ્રેજો નિઝામના મહેલમાં એકઠા થયેલા અને નિઝામી હથીઆરખંધ લશ્કરથી ઘેરાયેલા હતા તે વખતે કરતાં ખીજો વધારે સારો લાગ તેમને મળવાનો નહોતો. પણ તેઓ ખરી રીતે અંગ્રેજોના પક્ષમાં હતા. જે વખતે હૈદરાબાદના લોકો અળવો કરવાને બહુ આતુર થયા તે વખતે સાલારજંગે હાથપણ વાપરી સઘળા આરખો, જેઓ નિઝામના રાજ્યમાં જમીનદાર હતા તેમને હૈદરાબાદ બોલાવી હૈદરાબાદને દરેક મુખ્ય દરવાજે આ બહાદુર અને લાય વગરના આરખોને મૂક્યા. અને તેમને હુકમ આપ્યો કે જેઓ અંગ્રેજોની સામા ઉઠવાને ઉશ્કેરે તેમને મારો નાંખવા. આ તાર્કાલિક પગલાથી દક્ષિણ હિંદુસ્તાન બચ્યું. કેમકે જો હૈદરાબાદના લોકો ઉઠ્યા હોત તો મદ્રાસની મુસલમાન પ્રજા પણ ઉઠત એવી ખત્રી હતી. આ ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ રાજ્યની મજબૂતી, તે વખતે સાલારજંગના ડાલા અને તાર્કાલિક પગલાથી જ માત્ર ટકી રહી હતી.

સને ૧૮૫૬ ના માર્ચ મહીનાની ૨૮ મી તારીખે રેસીડેન્ટ કર્નલ ડેવીડસન અને સાલારજંગ એક ખીમતો હાથ પકડી ગહાર જતા હતા તે વખતે તે બંનેને કે બેમાંના એકને મારી નાંખવા માટે એક જણે ગુંદુકની ગોળી મારી, તે સુધી ગયાથી તે ગોળી મારનાર પકાણુ તરવાર લઈ દોડ્યો એટલામાં તેના કંટકે કટકા કરી નાંખ્યા. આ વખતે સર સાલારજંગ બહુ શાંત મનથી વરત્યો. અને ૧૮૬૧ માં રાજ્યના કેટલાક ખટપટીઆ લોકોએ દગો કરી નિઝામને ઉધુ સમજાવ્યું તેથી નિઝામે સર સાલારજંગને ખરતરફ કરવા માટે અંગ્રેજ સરકારની પરવાનગી માગી. પણ સારા નશીબે નિઝામ અને દિવાન વચ્ચેનો અણબનાવ પતી ગયો. ગવર્નર જનરલે

નિઝામને લખ્યું કે સર સાલારજંગને ખરતરફ કરવાની પરવાનગી અમે આપી શકતા નથી.

સાલારજંગની રાજ્યપ્રકરણી હોશીઆરી એણે રાજ્યના વસુલાત ખાતાના કરેલા બંદોબસ્તથી માલુમ પડે છે. જે વખતે એ દિવાન થયો તે વખતે નિઝામ સરકારની ખગરમાં કાંઈ પણ શાખ નહોતી. તે વખતે તેને ૧૦ હજાર રૂપિયા બાજે નેહતા હોય તોપણ ઘણી લાંબગડ કે મુશ્કેલી વગર શાહુકારો ધીરે નહિ એવું હતું. પણ સાલારજંગની જાતની વર્તણૂકથી નિઝામ સરકારની આખર વધી. સન ૧૮૬૫ માં નિઝામી રાજ્યની ઉપજ પાછલાં વરસો કરતાં સવાઈ થઈ. સન ૧૮૬૬ માં અંગ્રેજ સરકારે સર સાલારજંગની કદર બંધ તેને “ગ્રાંડ કમાન્ડર ઓફ ધી રટાર ઓફ ઇન્ડિયા” નો ખીતાબ આપ્યો. તેથી બધા લોકો ખુશી થયા. ખીજો વરસે ફરીને દિવાન અને નિઝામ વચ્ચે અણબનાવ થયો તેથી નિઝામી રાજ્યના યુરોપીઅન નોકરો બહુ બમ્બોત થયા. અને તેથી નિઝામે તેનું રાજનાયું મંજુર કર્યું નહીં. વળી સારે નસાબે નિઝામ અને સાલારજંગ વચ્ચે સમજુત થઈ. અને ૧૮૬૮ માં સર સાલારજંગને મારવા માટે કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો. સાલારજંગ નિઝામને મળવા જતો હતો ત્યારે રસ્તામાં કોઈ માણસે તેના ઉપર બે વાર ગોળીઓ ફેંકી પણ સાલારજંગને કાંઈપણ ઈજા થઈ નહીં. એવું કહેવાય છે કે સાલારજંગ પાછા વળતો વખતે પણ તેજ રસ્તે આવ્યો અને પોતાના ફુશમની જાણે કાંઈ પણ દરકાર કરતો નહીં હોય એમ ખતાવવાને પોતે જતી વખતે જે વાહનમાં બેઠો હતો તેના કરતાં વધારે ખુસ્લા વાહનમાં બેસીને આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૬૯માં નિઝામ મરણ પામ્યાથી તે વખતના હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ મેયોએ તે વખતના ખાજક નિઝામની મોટી ઉમ્મર ચતાં સુધી નિઝામના રાજ્યનો સઘળો રાજ્ય કારભાર સર સાલારજંગના હાથમાં સોંપ્યો.

સન ૧૮૭૫ માં સર સાલારજંગ મુંબઈ આવ્યો. તે વખતે તેને પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સની અને ગવર્નર

જનરલની મુલાકાત થઈ. બાદ સને ૧૮૭૬ ના એપ્રિલ મહીનામાં તે ઇંગ્લેન્ડ જવા નીકળ્યો. ઇંગ્લેન્ડમાં તે સધરલેન્ડના ડ્યુકને ત્યાં ઉતર્યો. એ ડ્યુક સાથે પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સની મુલાકાત થઈ તે વખતે ઝોન-બાણ થયું હતું. ઇંગ્લેન્ડના લોકોએ સર સાલાર-જંગના બહુ વખાણ કર્યા અને ઘણી હોંશયી તેની મુલાકાત લીધી. ઓક્સફર્ડમાં તેને “ ડોક્ટર ઓફ સીવીલ લે” ની પદવી આપી. લંડનમાં તેને “ ફીઝ ઓફ ધી સોડી ઓફ લન્ડન ” ની બક્ષિસ કરી. એ રીતે ઇંગ્લેન્ડમાં તેને બાદશાહી માન મળ્યું. અને જ્યારે તે હૈદરાબાદ પાછો આવ્યો ત્યારે લોકોએ પણ ઘણી ખુશી દર્શાવી.

સને ૧૮૭૬-૭૭ માં નિઝામની રાજ્યના ૧૭ મહાલમાંથી ૮ મહાલમાં થોડો કે ઘણો ફુકાળ પડ્યો. ફુકાળની આફત લોકો ઉપર વધારે અસર કરે નહિ માટે સ.લારજંગે લોકોપયોગી કામો કાન્ડાકરથી ઉઠાડ્યાં. તેમાં લોકો મજુરી કરી અન્ન મેળવતાં તેથી ઘણું નુકશાન થતું અટક્યું. સન ૧૮૭૭ માં સાલારજંગનો સાથી દીવાન મરણ પામ્યાથી તેની જગ્યા વીકારઉદ જીમરને આપી. એ નીમણુંક સામે સાલારજંગે વાધો લીધો પણ તેમાં તેનું કાંઈ વળ્યું નહોતું કેમકે તે વખતના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ લીટન સામે એને વાધો પડેલો હતો. એ વાધો વરાડપ્રાંત પાછો લેવા સંબંધીનો હતો.

એના કાકાના મરતા પહેલાં ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં કરીજંટ લશ્કરના ખરબની જમીનગીરી તરીકે વરાડ પ્રાંત અંગ્રેજ સરકારે લીધો હતો તે પ્રાંત પાછો આપવા માટે સાલારજંગે માગણી કરી. એના મનમાં કાકાએ જોએલો પ્રાંત પાછો મેળવવાની મોટી ઉમેદ હતી. અને કેટલાક કહે છે કે એજ માટે તે ઇંગ્લેન્ડ ગયો હતો. પણ તે ઉમેદ તેની પૂરી થઈ નહિ. નિઝામ મોટી ઉમ્મરનો થતાં સુધી એ સવાલ નહિ ઉઠાવવા માટે અંગ્રેજ સરકારે દરાવ કર્યો. તે દરાવને વળી નહીં સાલારજંગ એક વરસ પછી એ સંવાલ ઉઘાપત કેમકે એક વરસ પછી નિઝામને રાજ્ય

સોંપવાનું હતું. પણ એટલામાં સર સાલારજંગ પોતાની એ વહાલી ઈચ્છા પૂરી કરવા આગમ્ય પોતાની પાછળ એ દીકરા અને એ દીકરીઓ મૂકી આ દુનિયા છોડી આલ્યો ગયો.

નિઝામને રાજ્ય મળ્યા પછી એ રાજ્યનો વહીવટ કેવી રીતે ચલાવ્યો એ બાબત પોતે ઘણી મહેનતે, દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી, રાજ્ય પ્રગતે લાભકારી થાય એવો ધારો ધરી પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

સર સાલારજંગનો દેખાવ ભવ્ય હતો. તે સાધારણ ઉમાઈનો અને પાતળો હતો. તે શાંત વર્ણનદાર અને મોભાદાર હોવાથી એના સંબંધમાં જેઓ આવતા તેની પ્રીતિ મેળવતો. એ કે એનું અંતઃકરણ ચિંતાવાળું રહેતું, તો પણ તે ખૂબશુરત હતો. તે હસમુખો મહેનતુ અને દૃઢ મનનો હતો. માણસને જોતાં જ તે તેના વિચાર સમજતો. તેમજ એકવાર જોને જોયો તેને કદી ભૂલતો નહોતું. તે બોલવામાં શરમાળ તથા સામાને ખોડું નહોતું લાગે એવો અને રીતજાતમાં નમ્ર અને માયાળુ હતો. એ બાળપણમાં હિતાવળીશો અને કોપી હતો પણ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તે શાંત અને ગંભીર થતો ગયો. એ ગમે તેટલો ગુસ્સે હોય કે ગમે તેટલો ગુસ્સે કર્યો હોય પણ તે પોતાનો ગુસ્સો એવી રીતે છુપાવી શકતો કે તેના બોલવામાં કે રીતજાતમાં તેના મનની સ્થિતિ સામા માણસને માણસ પડતી નહોતી. જે એના ઘણાજ ઘાડા સંબંધી હતા તે સિવાય બીજો કોઈપણ સાલારજંગ ક્યારે ગુસ્સામાં હતો તે કદી શકતું નહોતું. અને કેટલીકવાર તો તેઓ પણ અનવધા રહેતા. તેનો પોશાક સાદો હતો તો પણ નિઝામની જન્મગાંઠને દિવસે અને કુટુંબમાં લગ્ન હોય ત્યારે માત્ર કીમતી અને ભલકાદાર પોશાક પહેરતો. સાલારજંગની તંદુરસ્તી સારી હતી. ને સવારથી તે મધ્ય રાત્રી સુધી કામ કરતો તોપણ મેને કાંઈ અસર થતી નહોતી. તે કવચિત જ દવા લેતો અને જ્યારે લેતો ત્યારે અંગ્રેજ અને મોગલાઈ મિશ્ર લેતો એનો મુખલમાન હકીમ બન્ને જાતની દવા બાણુતા હતો. સાલારજંગ પારીસ હતો

તે વખતે એને વાગ્યું હતું અને તેથી તે લગાર લંગડા થયો હતો યુરોપથી પાછા આવ્યા પછી તેને ત્યાં આબ્યાથી તેની તંદુરસ્તી થોડા વખત સુધી બગડી હતી. આ બે વખત સિવાય એણે નાનપણથી તે મરતાં સુધી કોઈ વાર સખત માંદગી ભોગવી નહોતી. સાધારણ મંદવાડની એ દરકાર કરતો નહોતો. એનો વખત હંમેશાં કામમાં ને કામમાં જવાથી તેને કોઈજ વાર ગમત કરવાનો વખત મળતો. એની પાસે શીકારના છ હાંથી હતાં. તે પણ તે પોતે શીકારી નહોતો. તે હાથીઓ શીકારના શોખીલા અંગ્રેજોને આપતો. એના મહેલમાં અંગ્રેજ અને મોગલાઈ એવી બે લાયજેરી હતી. અંગ્રેજ લાયજેરીમાં ત્રણ હજાર પુસ્તકો હતાં. એ પોતે કવચિત જ પુસ્તકો વાંચતો પણ એનાં પુસ્તકો વાંચવાને કોઈ માગતું તો તે ખુશીથી આપતો. વળી એ દેશી લાપામાં છપાતાં સમ્બળાં ચોપાનીયાં તથા વર્તમાનપત્રો રાખતો પણ કવચિત જ વાંચતો. તે સમ્બળાં અંગ્રેજ વર્તમાનપત્રો ઉપર ઉપરથી નેઈ જતો, તેમજ પોતાના રાજ્યની અને અંગ્રેજ રાજ્યની સમ્બળાં ઉપયોગી બાબતોથી જાણીતો રહેતો. હોંદુસ્તાનને લગતા દરેક સવાલ ઉપર અને અંગ્રેજ પ્રધાન મંડળની પૂર્વ તરફના સુલકને લગતી રાજ્યનીતિ ઉપર બહુ ખ્યાન આપતો, દીકા કરતો અને તેનું છેવટ શું આવશે તે પોતે અગાઉથી ધારતો. એ નાટકકારોને અને કારીગરોને મોટી બક્ષિસ આપી ઉતોગન આપતો. રાજ્યપ્રકરણી પ્રસંગ ઉપર ન્યારે સાહારજંગ નિજામને મળવા જતો ત્યારે તે ભપકાબંધ સવારીમાં જતો. તેમાં પ્રથમ આરખો, પછી ઘોડેસ્વાર, અમીર ઉમરાવ અને આરખ

જમાદારો, તે પછી ભાલાવાળા, તે પછી નેક્રવાળા ને પછી પોતે ને પોતાની આસપાસ પોતાના શરીર રક્ષકો અને છેવટે સીપાઈઓ. એ રીતે વરસમાં ત્રણવાર એટલે બે દિવસ ઉપર અને હીજરીસન બેસવાને દિવસે. એ રીતે ત્રણવાર નિજામની મુલાકાત લેતો. પણ બીજા પ્રસંગ ઉપર સાહારજંગ પોતાની માડીમાં પોતાના શરીર રક્ષકો લઈ કાંઈપણ લાભકો કર્યા સિવાય નિજામને મળવા જતો એ વખતે માત્ર તેની પાસે રૂપ-૩૦ સવારો રહેતા.

ઉપર મળેલા સાહારજંગના ચરિત્ર ઉપરથી માલુમ પડે છે કે એ દીવાન થયો ત્યારે નિજામના રાજ્યમાં અંધેર, ગડગડાટ, તોફાન, હુંડ ચોરી તથા લોકોનું બેકેદપણું ધણું હતું. એ એણે ધીરજથી અને હીમતથી યુક્તિબંધ ધીરેધીરે બધ પાડ્યું; ને દેશમાં શાંતિ કરી. એણે ૩૦ વરસ વગર હરકતે કારભાર કર્યો. તથા તેથી દેશ આખાદ, વેપાર બહોળો અને લોકો ધનવાન થયા. અને રાજ્યની ઉપજ તથા વસ્તી એ દીવાન થયો તે વખત કરતાં ત્રણ ગણી વધી. એ ઈન્સાફ કરવામાં ને જગાઓ આપવામાં આમડીનો કે ધર્મનો તકાવત રાખતો નહોતો એણે પોતાના ધણીનું સાઈ ઈન્દી વરાડ્યાંત માગી અંગ્રેજ અમલદારોનો કોપ પોતાને માથે વહોરી લીધો પણ ડગ્યો નહોતો. અરે પરમેશ્વર, અમારા ગરીબ દેશના દેશી રાજકારભારીઓ સર સાહારજંગ જેવા દૃઢ મનનાં, ધણીનું સુખ ઈન્દીનારા, નિર્ભય અને આગ્રહી કંધારે ઉત્પન્ન કરીય ?

કેષુત.

ગુજરાતનાં કરારનાં મા

(રેવાકાંઠા એજન્સિ.)

(ગતોંક પૃષ્ઠ ૧૪૩ થી)

[ગાયકવાડ સરકાર પાસેથી વર્ષના રૂ. ૧૦૦૦ લાખ ધુનવાળી ખુંટી ઉપરનો સઘળો દાવો ઉઠાવી લેવાને કુવરીઆ વસવાએ જે. પી. વીલોખી સાહેબને લખી આપેલું લખત. ચર્ચતર વહ પ સંવત ૧૮૮૧ તા. ૮ મી એપ્રિલ સન ૧૮૨૫]

નામદાર કંપનીના તાબાનાં, ગાયકવાડ સરકારના તથા રાજપીપલાની ગાદીના તથા હરકોઈ તાલુકામાં મારે શીસાદ અથવા હુંટકાદ કરવી નહીં; પણ હું સારી વર્તણૂકથી ચાલીશ. આ બાબત મારી સારી ચાલતું જમીનખત મેં સરકારને આપ્યું હતું. એ હજી કાયમ છે. ગાયકવાડ સરકાર તરફથી હાલ સોનગઢમાં કુવાળીનો ખુટો એકઠો ઉધરાવાય છે અને તેમાં અડધી ભાગીદારી મારી છે. આ નકરારનું નકી કરવાનું કામ મેં સરકારને સોંપ્યું હતું, એ ઉપરથી સરકાર જે ઠરાવ કરે તે મારે કબુલ છે તે ઉપરથી સરકારે મોટી મહેરબાની કરી એ ખુંટીના અડધાના ભાગના બદલાના રૂ. ૧૦૦૦ વર્ષના ગાયકવાડ સરકાર પાસેથી લેવાને ઠરાવ્યું છે. એ ઠરાવ મહારી રાજપ્રુશીથી મહારે કબુલ છે. આજ પછી નામદાર કંપનીના, ગાયકવાડ સરકારના, રાજપીપલાના અને બીજા કોઈ પ્રગણાના મુલકમાં ચોરી કે ફાસાદ મહારે કરવી નહીં પણ નીરાંતથી રહેતું અને સરકારના હુકમ પ્રમાણે નોકરી જાળવવી. આ કબુલાતમાં કંઈ ફેરફાર પડે તો હું સરકારનો ગુન્હેમાર થાઈ અને તે ગુન્હા માટે સરકાર જે મહાફ વતન અથવા ગરાસ જાહેર કરે તો હું તે ઉપરથી હાથ ઉઠાવું આ સરત સરકારની મરજી રાખવા મેં કરી છે, અને એ કબુલાત પ્રમાણે ચાલવા માટે, અને સારી વર્તણૂકનો ઉલ્લેખ લેવા માટે આગલી સારી ચાલના જે જમીનો આપેલા છે તે કાયમ છે; તે

મારે વારતે જવાબ આપશે અથવા મહારી પાસે જવાબ આપશે.

(સહી) વસવા કુવરીઆ ઉમેદ.
સાક્ષી.

(સહી) અબદુલાખાન બલોચી જમાદાર

ગાયકવાડ સરકાર તરફથી જે. પી. વીલોખી સાહેબે તીલકવાડાના મેવાસી બાજુ દાગી અને વજીઆ દાગી પાસેથી લખાવી લીધેલું ફેલજમીન ખત ફાગણ સુદ ૧૪ સંવત ૧૮૮૧ તા. ૧૮ મી માર્ચ સન ૧૮૨૫.

સરકારની જાણમાં અમારી ગેરવર્તણૂક આવવાથી અમારા ઉપર લરકર મોકલ્યું હતું તેણે અમને સમ કરી છે. હવે સરકારની મહેરબાનીથી અમારાં ગામ ફરી વસાંધી સરકારના હુકમ પ્રમાણે રૂંધત માફક અમારે ચાલવાનો હુકમ થયો છે; તે હુકમ કબુલ કરી અમે અમારી રાજપ્રુશી અને અકલ હુશિઆરીથી નીચે લખેલી કલમો લખી આપીએ છીએ.

કલમ ૧.

સરકારના મુલકમાં અમે રૂંધત માફક વસીયું અને અમારું કામ બરાબર રીતે ચલાવીશું અને ચોરી કરીશું નહિ, અથવા ગાયકવાડ સરકારના મુલકમાં, નામદાર કંપનીના રાજ્યમાં, રાજપીપલા, છોટા ઉડેપુર, ગર, તથા બીજા કોઈ તાલુકાદારના મુલકમાં રહેનાર

કોઈ જોડે કંઈ ટોટો કર્યું નહિ. હાલ જે સરકારનાં થાણાં છે અને હવે પંજી જે થશે તેના હુકમ પ્રમાણે અમે ચાલશું.

કલમ ૨.

તીવ્રકવાડના ગામની સરકારની જમામંદી જે નીકળશે તે આપીશું. અને સલામી તથા આપતી વર્ષો વર્ષના સિરસતા પ્રમણે આપ્યા ઉપરાંત મુલકના રિવાજ પ્રમાણે ઉપર વર્ષો જમીન ઉપર જે દર ખેસાડશે તે આપ્યા કરીશું.

કલમ ૩.

હવે મી. વીલેશીને ગાયકવાડના રાજ્યમાં તથા રાજપીપલા પ્રગણમાં રહેનારા લોકો ઉપર અમારા વાજખી હક, જમીન, અને ભાગતું હોય તેનો લખેલો કાળજી આપેલો છે. તપાસ કરતાં એમાંથી જેટલું સરકારની નજરમાં વાજખી આવે તેટલું અમને અથવા અમારા વારસાને પેઠી દર પેઠી કબજા છે. આ કાવ પ્રમાણે અમે ચાલીએ અને સરકાર અપાવે તેટલું અમે લેઈએ.

કલમ ૪.

દેવલા એક ગામેમાં અમે પૈસા ધીરી તે પેટે ગીરાસ લખાવી લીધેલો છે. અમે કબજા કરીએ છીએ કે તે ગીરાસ ઉપર અમારો હક નથી અને અમારાં ધીરેલાં નાણાં તજવીજ કરી વાજખી નીકળે તેટલાં અપાવાને સરકાર જે ગેઠવણ કરશે તે અમારે કબજા છે. એ બાબત આજથી સદગુ ગામોના લોકો ઉપર અમારે કંઈ ટોટો કરવો નહી. લેણુ દેણુ બાબત ફરી તકરાર પડે તો સરકારને અરજી કરી સરકાર જે હુકમ કરે તે પ્રમણે ચાલવું. લોકો જોડે અગે બારો બાર તકરાર કર્યું નહી અને સરકાર અપાવશે તેથી વધારે લઈશું નહી અથવા ગાગ ઉપર કંઈ ખરચ પણ પડવા દઈશું નહી.

કલમ ૫.

સરકારના તાલુકદારના ગામેમાં અમે ગેરવાજખી રીતે લીધેલી જમીન અને ગામે ન્યારે સરકાર હુકમ કરશે ત્યારે આપી દેઈશું. સરકારની રજા ચિવાય હવે

પછી કોઈ પણ પાસેથી ગીરાસ, પસાયતું, અથવા જમીન ગીરા રાખીશું નહી વેચાણ લઈશું નહી, અથવા બક્ષીસમાં લઈશું નહી.

કલમ ૬

ગાયકવાડ અને નામદાર કમ્પનીના મુલકમાં સુલેહના લંચ કરનાર લોકો, અને ફિતુરીયા જોડે હમે વ્યવહાર રાખીએ નહી, તેમને બિતારો ન આપીએ તથા અમારા ગામમાં કોઈને આવવા પણ દઈએ નહી તેજોને ખાવાનું આપીએ નહી અથવા આપવા દઈએ નહી. અમારાથી બનશે તો તેજોને પકડીને સરકારના હાથમાં આપી દઈએ. એવા પ્રકારનાં માણસો જોડે અમારો વાજ છે એવું મતમ પડે તો સરકારનો જેટલો દાખો હોય તેની જવાબદારી અમે આપીએ અને તે વાતના ગુન્હેગાર અમે થઈએ. કોઈ ચોરની પગલી હમારા ગામમાં નીકળે તો અમે આગલે ગામ પહેંચાડી આપીએ અને ત્યાં તે સાખીત કરીએ નહીં તો ચોરનો માત્ર, તથા ચોરને હાનર કરી આપીએ.

કલમ ૭.

ઉપર લખેલી કલમો પ્રમાણે અમે બજાબર ચાલીશું એવી સંકારની ખાતરી કરી આપવા માટે બાજ દયમર આજ તારીખથી પાંચ વર્ષ સુધી વડોદરામાં પોતાને ખરચે રહેવાનું કબજા કરે છે અને તે દર પાંચ વર્ષના દરમિયાનમાં સરકારની ખાતરી થાય કે તે ઉપર લખેલી કબજાત પ્રમાણે અમે ચાલ્યા છીએ, અને તેમાં કોઈ વાંધો કહાડયો નથી તો તે પંજી સરકાર જે પ્રમણે હુકમ કરે તે પ્રમાણે અમારા જોળવાળાને છોડાવવાને હુકમ કરે તે માથે ચઢાવીએ. આ લખતમાં કાચ્યા મુજબ તે જોળમાં રહેશે.

આ પ્રમાણે કબજાતની સાત કલમો લખાઈ છે તેમાં જે કંઈ આજ પંજી વાંધો નીકળે તો સરકાર જે શિક્ષા દરાવે તે અમારે કબજા છે. એ કબજાત માટે અમારે વતન તથા ગીરાસ જમીનમાં છે. વડોદરા પ્રગણના તંબુલગા ગામના રહેનાર રાવજીઆવા

જેમલસીંગ બારોડા અમારી સારી ચાલના તથા અમને હાજર કરવાના ઉપર લખ્યા પ્રમાણે હ'મેચના જમીન છે; તથા આમોદ કસબાના રાણા અબેસીંગ અને વજીરીઆના રાકોડ, સાહેબખાન તે બાબતના આદ જમીન છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તે લોકો ચાલશે તથા તેઓ અમને પણ ચલાવશે. અમારા ઉપરના દાવાના જવાબદાર તે છે માટે તે અમારી ખાસે જવાબ દેવડાવશે.

(સહી) ખાજી દાયમર

દા આમોદના ઠાકોરના મહેતા.

વિજુ એજન

,, એજન રાવજી બારોડા.

રાણા અબેસીંગ દા. કારબારી મહેતા હરીરામ દ્વારામ તથા; રાણા કેસરીસીંગ સુળનશીંગ સાહેબખાન વજીરીઆના ઠાકોર,

રાકોડના રહેવાસીઓ એડ બ'દોળસ્ત થયો તે બાબતની ગાયકવાડ સરકાર તરફની ચાદી

૧. પ્રગણાના રહેવાસી જમીનદારોની ટીપ નીચે મુજબ -

૧. શીનોર પ્રગણામાં શીનોર તથા માંડવાના ત્રણ ગામ માંડવા, નંદુરીઆ, અને અડધું આણેદ.

૨. પ્રગણે સંખેડા, નસવાડીના ૧૨ ગામ અને ૪ તાપાના ગામો તથા આગર તેમા આગર તથા સીસાના.

૩. તિલકવાડાના પ્રગણાનાં નવ ગામો કુમાવી-સદારની યાદીમાં બતાવ્યા પ્રમાણે વજીરીઆ, ઓછાદ, સુરેસર, પલસાણી, પારા, બીલોરીઆ, નળીયા, બીલોદરા અને સીરાદ.

૪. પ્રગણા સાવધી આ પ્રગણાના કુમાવીમદાર મહેવાસી ગામનો રિપોર્ટ મોકલેલો નથી, પણ તેનો રિપોર્ટ આવશે ત્યારે જમીનદાર અને મહેવાસી ગામોને એ બંદોળસ્તમાં દાખલ કરવામાં આવશે; અને તેઓને પણ નીચેની પાંચ કલમો લાગુ રહેશે.

૫. દશ ગરાસીઆનાં ગામો જે દશ ગામ કહેવાય છે તે મહેવાસી જમીનદારોના તાપાના ઉપર જણા-

વેલા છ ગામો અથવા હાલ જે રહી ગયેલાં એવાં બીજાં તપાસનાં માલમ પડી આવશે તો તેવાં એટલે કે, જે સંઘણાં ગામોએ લાંબો વખત થયાં જમીનદાર મારફત અચૂક કરાવેલો આંકડો જમાબંદી આપ્યા કરી છે તેઓને માટે તેઓના હક્કનો અને તેઓના રાજ્યનો સારો બંદોળસ્ત રાખવા માટે નીચે લખેલી કલમો કબુલ થઈ છે.

કલમ ૧.

જે કસબામાં તલપદ તથા વાંટા જમીન બાબતમાં આવશે અને ધણી લાંબી મુદત થઈ જમીનદાર હસ્તે નક્કી કરાવેલો આંકડો આપવામાં આવ્યો હશે તો એમ સમજવું કે તલપદ જમીન ત્યાં હોવાના સબબથી કસબો સરકારનો છે.

કલમ ૨

કોઈ ગામમાં જમીનદારોએ ધણી કાળ અર્થાં જમીનમાં તલપદની જમીન ભેળી નાખી હશે તથા પાછલા જમાનાથી એક જ આંકડો જમાબંદી અપાઈ હશે એવું માન્ય પડશે તો તેવા કસબા મહેવાસીઓના કબજામાં થશે, અને હવે પછી તેઓએ શી દર ભરવો તે હાલની તપાસમાં નક્કો થશે.

કલમ ૩

કુમાવીસદારોએ જે ગામો જમીનદારોને હાંમેરે આપેલાં હોય અને તે કઈ પણ વાજબી હક શિવાય તેઓ રાખી બેઠા છે તથા તેની જમાબંદી કુમાવીસદારના કરાવેલા આંકડા પ્રમાણે બરાબી હશે તો તે કસબાઓ ગરાસીઆના નહીં થાય પણ સરકારના થશે.

કલમ ૪

જો કોઈ કસબો ધણીજ લાંબી મુદત થયાં જમીનદારના કબજામાં છે, અને એવો કસબો તેના પૂર્વજોનો અથવા બીજા ગરાસીઆઓનો હતો ત્યારે તો એવી ધણી મુદતના કબજાના સબબથી તેને તે મંજૂર કરી આપવામાં આવશે; અને હવે પછી તેઓ શું જમા વસુલ આપે તે આ તપાસમાં નક્કી થશે.

કરાર પ

કોઈ કસબામાં જમીનદારની વાંટાની જમીન હોય અને ત્રીસ ચાખીસ વરસ થયાં ઇનામમાં મળેલી તલમટની જમીન હોય તો એવી સનદો રજુ કરવાથી તે કસબો રહેવાસીઓના કબજામાં રહેવા દેવામાં આવશે. અને હવે પછી આપવાનો આંકડો હાલની તપાસમાં મુકરર થશે.

આ પ્રમાણે રહેવાસી જમીનદારોની જમાબંધીનો આંકડો મરડો. પણ અડધું ચાણોદ જે સરકારે કુમાવીસદારના હાથમાં આપેલું છે તે હાલ પ્રમાણે રહેશે. રહેવાસી ગામોની જમાનો આંકડો પડતાં ખરાબત બાબત વગેરે મળીને દશ વર્ષની સરાસરી ગણી ફંમેશાં આપવાની ખંડણી કરાવવામાં આવશે. પણ એ દશ વર્ષમાં જે દુશળ પડ્યો હોય અથવા શીસાદ ચાણો હોય તે ગણાશે નહીં, કેમકે એ ગણીએ તો હવેના દુનખના વર્ષમાં ઓછું કરવાની કબજાત અપાય નહીં. આ પ્રમાણે સરકાર સાથે લખાણ કરી ફારજારીએ આંકડો કરાવેલો.

બીયારે કોઈ જમીનદાર ધણીજ ગરીબમાં આવી મુકે ત્યારે સરકારને લખી જણાવી તેની જોડે પાંચ વર્ષનીજ શરત કરવી, તેમાં તેની સક્તિ પ્રમાણે થોડી ટ્રોડી રંકમ લેવી અને પાંચમા વર્ષથી વાજબી ખંડણી તેઓ ભરે. કદાચ કોઈ જમીનદાર એવો થઈ ગયો હોય કે, તેનો કારભાર ઉપલા કરાવ પ્રમાણે એક રીતે જાણવામાં આવે નહીં, ત્યારે કારભારીએ સરકારને લખી જણાવી ચારામાં સારો વખત જોઈ ઉત્તમ ગોકવણ કરવી, ને હવે પછીને માટે નહીં આંકડો કરાવેલો.

બદોખસ્ત કરવા પ્રમાણે લુદા લુદા પ્રગણના રહેવાસી જમીનદારોએ પોત પોતાના ખાતાના કુમાવીસદારને કંઈ બાદ કર્યા સિવાય જમાબંધી ભરી આપવાના વર્ષો વર્ષ જમીન આપવા. પ્રથમ આજરદાર જમીનદારોનાં કોઠારી ગામે વજરી, સીનેર, માંડવા અગર, નસવાડી, પલસોની અને દશ ગામ તથા પ્રીજી કોઈ પણ જગ્યા આજરદાર કોઠારના તાબાની

હોય તે બધી હાલના બદોખસ્ત પ્રમાણે જેટલી જમાબંધી આપવાની કરે તે રેસીડેન્ટની મારફતે વર્ષો વર્ષ કુમાવીસદારને પહોંચાડવી.

બીજું નાના રહેવાસી ગામડાંઓએ પોતાની જગ્યા હાલના કરાવમાં કરેલી કુમાવીસદારને આપવી, અને કોઈ અપત્ત વાર લગાડશે. તો કુમાવીસદારે એજન્ટને જાહેર કરવું અને તેની જોડે લખાણ કરી વસુલ કરી લેવું.

૨. રહેવાસીઓ જોડે કરારની શરતો થવાની તે નીચે પ્રમાણે.

અ. ગીરાસ, વાંટા, દાપું, રખાવા વિગેરેના નામનો જમીનદારોના પોતાના ગામમાં જે કંઈ હક્ક હશે તે હાલ શિરસ્તા પ્રમાણે સરકાર તરફથી મળ્યાં જશે; તેમાં કંઈ વધારે થશે નહિ, અને કંઈ જુના અથવા નજીવા દાવા કદાહશે અને તે ગયા વરસોમાં મળેલા છે, એવો દાખલો નીકળશે તો તે બાબતની તબવીજ ચલાવવામાં આવશે. અને એજન્ટસાહેબ તેની પુરી તપાસ કરી નીકાલ કદાહશે, અને દશ વર્ષ ઉપરાંતનો દાવો કદાહશે તો સરકારને જવાબ આપવાની જરૂર નથી. અને જે જે ગામમાંથી જમીનદારને રખાવો મળે છે, તે તે ગામમાં તેણે બદોખસ્ત રાખવાનો છે. અને કોઈ ગામમાં મુકશાની થાય તો દેશી રીવાજ પ્રમાણે મુકશાન તેને ભરી આપવું પડશે.

અ. રહેવાસી ગરાસીઓથી પ્રગણના ગામોનો, રખવાળા બાબત મળેલો બદોખસ્ત.

અ. ચોર અને લુટાડોને કોઈ રહેવાસીએ આશરો આપેલો નહીં, અને કોઈ જમીનદારના ગામના ચોરો, પ્રગણમાં લુટફાટ થા હુલુડ કરે અને તેથી મુકશાન થયું તો જે જમીનદાર આશરો આપેલો હશે તેની પાસેથી દેશ રીવાજ પ્રમાણે મળેલું મુકશાન ભરી લેવામાં આવશે. પણ ચોર લોકો તેની જમીનની હદપાર નીકળી ગયા છે તેવું તેનાથી પુરવાર થાય નહીં તો મુકશાની ભરી આપવી પડશે.

ખ. હાલ ગીરાસને નામે નેટલા રૂપીઆ જે પ્રમાણે બરી રાખવામાં આવશે તે બાબત રૂચત લોક ઉપર કંઈ પણ જોર જુલમ થયો જોઈએ નહીં. અને રૂચતને કંઈ નુકશાન થયું તો તેના બદલે સખ્તાઈથી લેવામાં આવશે.

ક. જમીનદારોના ગામમાં કોઈ ગરાસીઆનો વાસ થઈ ચૂક્યો હોય છે તો તેઓની મરજીમાં આવે તો ગીરાસ રાજુવડીઆ વેચાણ, પસાયતા વિગેરે જે હકો તેઓને મળ્યા ન્યા છે તે લેવા, પણ તે બદલને તે ગામે ઉપર ખોટાં ખોટાં લેખાં કાઢી ત્રાસ અને ખેદીલી ઉત્પન્ન કરવા દેવામાં આવશે નહિ, અને તેઓ તરફથી કોઈ ગામને નુકશાન થાય તો જે જમીનદાર તેઓને પોતાને ત્યાં રાખે છે તેણે તે બરી આપવું અને ગુન્હેગારને સ્વાધિન કરવા પડશે.

ક. મહેવાસી ગરાસીઆઓને માંહે માંહે એક ળેજ સાથે આનગી લડાઈ કરવાનો આજ સુધી જે હીવટ છે, પરંતુ તે હવે બંધ કરવો, અને સલા-વાળાં ગામોને નુકશાની એથી થવા દેવી નહીં. ળેજાની થાંતીમાં કંઈ ભંગ થયો તો તે વગર સગ્નએ નાંડી વળાશે નહીં.

ક. જમીનદારોના ગામોના હુલ્લડખોર લોકો સારા ગામમાં જઈ હુલ્લડકાટ કરે અને તેમાંથી કંઈ ટેંટો થાય તથા તેમાં ગુન્હેગારોમાંથી કોઈ પડે તો પોતાના બચાવને માટે કોશીલ કરતાં જે કંઈ થાય તેના જવાબદાર ગામવાળા ધાય નહીં અને તેઓ પાસેથી નુકશાની મગાશે નહિ.

ક. જમીનદારો પોતપોતાના ગામમાં મરજી આવે તેને રજપુત, કોળી અથવા બીજાઓમાંથી રાખે અથવા રજ આપે, અથવા તેઓને પસાયતાની જમીન કાઢી આપે અથવા પગાર આપે, અથવા ગામ વસાવવાને બીજા લોકો બોલાવે પણ તેઓ હુલ્લડખોર લોકોને રજ આપી તેઓના દેશના છૂટ થયાથી રૂચતને નુકશાન થતું હોય એમ હોય તો એવા લોકોને રજ આપતાં પહેલાં સારી ચાલના બેવડા જમીન લેવાશે અને આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યા પછી

તેઓ ચોરી વિગેરે નુકશાન કરે તો જે જમીનદારની કસુરથી આમ થયું હોય તે બાબતનો જવાબ તેણે દેવો પડશે.

ક. પ્રગણાના ગામોના સીમાડા હાલ છે તેજ રહેશે અને જમીનદારના અને સરકારના ગામો બાબત કોઈ વખતે અથવા કોઈ જગાએ સીમની તકરાર પડે તો બંને બાજુની ફરિયાદની એજન્ટ સાહેબને જાણ કરવી. અને તે ખુબ વિચાર કરી નક્કી કરાવી આપશે. પણ જે તેઓ માંહે માંહે પંગાયત કરી સમજે તો એવી બાબતમાં તેણે હાથ ધાલવાની જરૂર નથી સરકારી કામો ઉપર જુલમ કે નુકશાન થવા દેવાં નહીં. અને કોઈ કામમાં સરકારી ગામની જમીન જમીનદારે દબાવી છે તો પાંચ દશ વરસમાંની વાત સાંભળવી નહીં. અને ફરિયાદ તથા દાવા હોય તે એજન્ટ સાહેબે ચુકવવા.

ક. સરકારી પ્રગણામાં હાલ જે વાંટા મળે તે જમીનદારને નામે ગાદ્યાં કરશે તે તેઓના ઉપર તલપટ વિગેરેના સામા દાવા પેટે કંઈ પણ અડચણ કરવામાં આવશે નહિ પણ જે ગામો નેટલો વાંટા આપ્યા ન્યા છે તેટલો રીવાજ, દરતુર પ્રમાણે તેમણે આપ્યા જવો. ખેડાણમાંની જમીન બાબત અને સરકારી જમીનમાં ધારો ચાલતા વહીવટ પ્રમાણે આપવામાં આવશે અને બધી વાંટાની જમીનમાં ખેડુતો જે આપતા આવ્યા છે તે આપશે અને તેમાં વધારો કરવામાં આવશે નહિ, અને ગરાસીઆઓએ સરકારી ગામના મહેવાસીઓ પાસે તથા જમીનદારો પાસે તથા શાહુકારો વિગેરે પાસેથી કરજ કાઢેલું હશે તે બાબતમાં તથા તે પતાવવામાં અથવા મોટા ગુન્હાના દંડ બદલ તેઓ વાંટો અથવા વાંટાની ઉપજ કોઈને ત્યાં મુકશે તો તે મંજુર રાખવામાં આવશે અને કોઈ વાંધો લેવામાં આવશે નહિ. આગાના વહીવટના દાખલાઓથી કાયદા પ્રમાણે ગણવા, અને સરકારી કુમાવીસદાર અથવા ગામડાના લોકોએ પેસતર દશ વર્ષમાં જમીનદારોની જમીન દબાવી હોય તો તેના નફો બતાવવા ઉપરથી એજન્ટ સાહેબ સરકારમાં

લખીને તે આપાવશે. અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કાઈ જમીનદાર ગીરાશ અથવા વાંટા કરકારની રૈયને લખી આપે અને હાલના હકદારોને અડચણ કરે તો તેની તપાસ એગ્રન્ટ સાહેબ કરી નીકાલ કરે.

૫. જમીનદારે પોતાના ગામોમાં રૈયત ઉપર પોતાનો અમલ ચલાવવો પણ તેઓ તરફથી આજરદાર લોકોને, સાહુકારોને, તથા ખાલણોને જીલમ અથવા ગેરઈ-સાફ થાય તો વહિવટ પ્રમાણે તપાસ થઈ અદાલત કરવામાં આવશે.

૬. જ્યારે નર્મદા ન્હાવાને સરકારની સ્વામી જય ત્યારે શિરસ્તા પ્રમાણે નજરાણું તથા તેથી જમીનદારોએ કરી મુકવી પણ કાંઈની હાલત નાજી હોય તો સરકાર તે ઉપર વિચાર કરી થોડું માગશે.

૭. વેચાણ, પસાયતાં વગેરે નામે સરકારની મંજૂરીયત વિના જમીનદારે હવે પછી જમીન રાખવી નહિ. મેવાશી ગરાસીઓએ તોફાની લોક છે અને તેઓની સંખ્યામાં ઘટાડો કરવો જરૂરનો છે આ વાત સરકારના તરફથી ગામોમાં જાહેર કરવી.

૮. ખાલણ, ભાટ વગેરે બીજા ધર્મના લિખા-રીઓ બાબતનાં પસાયતા તથા ધર્મોદા જમીનદારની મરજીમાં આવે તો સાથુ રાખે અથવા થોપ કરે. એ બાબતમાં પોતાના ગામમાં તેઓ મરજી મુજબ કરવાને સ્વતંત્ર છે, પરંતુ ધર્મોદા ખાતે અસહન કળાને મહેલો હોય તે તેઓથી લઈ લેવાશે નહિ.

૯. આંણેલના ધણુ ખાલણો અને બીજા વેપારીઓ દુંગરોમાં લાકડાં કાપવાને માણસો મોકલે છે. અને તે લાકડાં કાપીને ત્રાપા બાંધી નર્મદામાંથી આણે

છે; તે લાકડાં ઉપર મેવાસીઓએ દરતુર કરતાં વધારે દાણ લેવું નહિ; કેમકે વધારે દાણ લેવાય તો, લક્ષ્મ આવે નહિ. અને તેથી આ સરકારને નુકસાન થાય તે માટે મેવાસી જમીનદારોએ આ વિષે સાવચેત રહેવું.

૧૦. ખરાબત સુદ્ધાં દરેક જાતની મુલકગીરી, રેવાકાંઠામાં એકેક વર્ષને આંતરે બાબતીની લેવામાં આવે છે. તેની જમાબંધીને એક આંકડો હમેશનો લોકોએ બાજુ મુધી આપેલો છે, તે ઉપર ફરોવવામાં આવશે. આ વિશે લખેલા દાખલા છુટા આપવામાં આવશે.

૧૧. કાઈ મેવાસી જમીનદારને સંતતી ન હોવાથી દત્ત લેવાની મરજી હોય તો શાસ્ત્ર પ્રમાણે તે લે અને દરતુર પ્રમાણે સરકારમાં નજરાણું આપે અને કાઈ જમીનદાર મરી ગયે તેની નજીકનો અથવા ફરનો સગો વારસ થાય તો ચાલતા રીવાજ પ્રમાણે તે વાત સરકારમાં જાહેર કરવી.

૧૨. સાવકી પ્રગણું મીર અમીનુદીન હુસન ખાનને રીસાલાની જગીરમાં આપેલું છે તથા તિલકવાડા પ્રગણું રામરાય આનાજીને પાપગા પેટે જગીરમાં આપેલું છે. તે બન્ને પ્રગણાં વિશેષ કારણસર સરકારે દુભાવમાં આપ્યાં છે. આ અદાલત થવાથી જગીરદારોની મરજી અદલ બદલ કરવાની હશે તો તે સાંભળવામાં આવશે નહીં. આખરદાર જમીનદારોએ પોતાની ખડણી રેસીડેન્ટ માર્કેટ જમીનદારોને આપવી અને હલકા મેવાસીઓએ ફરાય માર્કેટ એગ્રન્ટને હવે પછી આપવી.

(અપૂર્ણ)

દેશી રાજ્યોના બંધારણનો સવાલ.

(મહેલું)

અત્યારે દેશી રાજ્યોમાં બંધારણીય સુધારા આપવાની સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. ઇન્દોર, પતીયાલા વગેરે રાજ્યોએ બંધારણીય સુધારા દાખલ કરવાને માટે સમિતિઓ નીમી છે. કાઠીઆવાડમાં રાજકોટ રાજ્યમાં તો એવી સમિતિને હિંદી સરકાર તરફથી ના. વાઇસરોયની સંમતિ મળી ગયા જેવું થયું છે, એટલુંજ નહીં પણ એમ માનવામાં આવે છે કે મહાત્મા ગાંધીજીએ એનો મુસદ્દો પણ (જેમ ઓધનો એમણે ધડ્યો હતો તેમ) તૈયાર કર્યો છે. અત્યારના યુગબળના પરિણામે રાજ્યોના વહીવટ અત્યાર સુધી જેમ ચાલ્યો આવ્યો છે તેમ ચાલવાનો અશક્ય છે. સિવાય કે રાજકર્તાઓ અને એમનો અધિકારી વર્ગ આદર્શકરક ત્યાગવૃત્તિ કેખાડનાર પોતાનું વર્તન રાખે. તેઓ પોતાની જરૂરીઆતો ઓછી કરી નાંખે, દોડફામ અને જાહોજલાલી ઓછી કરે, સત્તાના તોર કરતા સેવાનો તોર રાખે અને પોતે લોકોના સેવક છે એવા ખરા ભાનથી વર્તે. સર્વત્ર આવી માન્યતા પ્રસરવી એ મનુષ્ય-સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે અને એટલા માટે અમને લાગે છે, કે દેશી રાજ્યોના બંધારણની એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ કે જેથી નરેશતંત્રની અવિચ્છિન્નતા સચવાય અને લોકોને પણ રાજ્યતંત્રમાં પોતાની જવાબદારી છે એવું ભાન રહે, તેમ જ બંધારણીય વ્યવસ્થા એવી પણ જોઈએ કે લોકોને શક્તિશાળી હોય તો ક્રમે ક્રમે તેઓ પોતાના ઉપર વિશેષ જવાબદારી લેતા જાય, અને જો તેઓમાં મતભેદ, સ્વાર્થોદ્વિત્તિ અને પરસ્પરનાં રાગદ્વેષ હોય તો અત્યાર સુધી ચાલ્યા આવેલા નરેશતંત્રમાં છિન્ન-લિન્નતા દાખલ ન થઈ જાય.

દેશી રાજ્યની પ્રથમાં “જવાબદાર રાજ્યતંત્ર” એ શબ્દ પ્રચાર પામ્યો છે. થોડા દિવસો પહેલાં

અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીમાં કૅસીલર મિ. જડાવાલાએ પોતાના બાપણમાં મ્યુનિસિપાલિટીએ રચનાત્મક કાર્ય પરંવે લક્ષ આપવાનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો ત્યારે બીજા સભ્ય ગૃહસ્થે રચનાત્મક કાર્ય શબ્દનો તેમને અર્થ પૂછ્યો ત્યારે મિ. જડાવાલાએ કહ્યું કે “રચનાત્મક કાર્ય એટલે રચનાત્મક કાર્ય” આ પ્રમાણે “જવાબદાર રાજ્યતંત્ર” શબ્દનો અર્થ થતો એમ લાગે છે. આમ જનતામાં મોટો ભાગ ખેડુતોનો છે. તેઓ પણ “જવાબદાર રાજ્યતંત્ર” મળવું જોઈએ એમ કહે છે પરંતુ ભાષ્યજન કાઈ એનો થોડો ધણો શબ્દાર્થ સમજે છે. અને ખેડુતો તો નહીંજ.

અમને લાગે છે કે શબ્દોના અર્થ તરફ લક્ષ ન આપતાં દેશી રાજ્યોની પ્રજા અને તેના નરેશોનું તેમજ એમના ભાયાત વગેરેનું દ્વિત સચવાય એ રીતે બંધારણનો મુસદ્દો જ્યાં જરૂરીઆત હોય ત્યાં તત્કાલ તો ધડાવો જોઈએ. મોટાં રાજ્યો આવાં બંધારણ ધડે તો તે શોભે છે. નાનાં રાજ્યો માટે આવા પ્રકારનું બંધારણ ખરચાળ અને તેઓ ન પહોંચી શકે એવું છે. તેઓનું ક્ષેત્રફળ, વસ્તી અને આબક ઓછાં હોય છે એટલે ત્યાંના અધિકારી વર્ગને કે નરેશને પ્રજાનો અંપક સહજ પ્રાપ્ત છે. અને તેથી તેઓ પ્રજાની ફરીઆદો ઉપર સત્તર ધ્યાન આપી તેનું તત્કાલ નિવારણ કરી શકે છે. એટલે તેઓએ તો બંધારણીય પ્રશ્નમાં પડ્યા કરતાં સારી રીતે રાજ્ય ચલાવવાની દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્ન વ્યક્તિગત રીતે વિચારવો એ શોભે છે. અને અત્યાર સુધીમાં જ નાનાં રાજ્યોએ આમ વ્યક્તિત્વના ધોરણે કામ નથી કર્યું તે રાજ્યોના વહીવટમાં રાજકોટની માફક એક નહીં તો બીજી રીતે મુશ્કેલી ઉભી થઈ છે એવી અમારી માન્યતા છે. છતાં પણ કાઈ રાજ્યને આ

સંબંધી વિચારણા કરવાની આવશ્યકતા લાગે તો તેણે પોતાના કારોબારી તેમજ ધારંધારણને લગતાં વહીવટી કામોની ગોઠવણ એવી રીતે કરવી જોઈએ કે જેથી એક બાબુ નરેશ અને અધિકારી વર્ગ અને બીજી બાબુ લોકમંડળના સભ્યો સામસામા વારંવાર સંઘર્ષણમાં ન આવ્યા કરે. બે હિંદુસ્તાનમાં ફેરવલ સરકાર સ્થાપન થાય તો તેમાં દેશી રાજ્યોએ લળવું પડશે એટલે અત્યારથીજ દેશી રાજ્યોનાં ધંધારણ એવાં ઘડાય એ ઇષ્ટ છે કે ફેરવલ સરકાર સાથેના સંબંધોને તે ધંધારણ અનુસરતાં હોય અને ના. વાઈસરોયે બ્યપુર, નેધપુર વગેરે સ્થળોએ પોતાના ભાષણોમાં કહ્યું છે તેમ લોકો પોતાની ફરીઆદો યોગ્ય રીતે રજુ કરી શકે એવું સાધન એમને સદજ પ્રાપ્ત થાય.

દેશી રાજ્યોમાં કમઃ સુધારાએ સફળ થશે, એમ લાગે છે. એટલે જ્યાં સુધી રાજ્યના કારોબારી અધિકારીઓ અને, પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થાને એક બીજા ઉપર વિશ્વાસ ન બંધાય ત્યાં સુધી રાજકર્તાઓ, જે બેની વચ્ચે મખલ્લ તરીકે રહેવું જોઈએ. એટલુંજ નહિ પણ રાજકર્તાની “વીટા” છેવટનો જ હોવો જોઈએ અમેરિકાના ધંધારણમાં “વીટા” ને જુ બહુમતિથી ઉઠાડી દેવાની ગોઠવણ છે એવી કોઈ પ્રકારની ગોઠવણ દેશી રાજ્યોના ધંધારણમાં “વીટા”ની સામે હોય એ જેમ ઇષ્ટ નથી તેમ શક્ય પણ નથી. રાજ્યમાં જે ધારામંડળો સ્થાપનામાં આવે એ મંડળોને બે કે ધારાઓ ધરાવતી રાત્રા આપવામાં આવે પરંતુ (૧) એડર્ડન-સો કાલવાની સત્તા, (૨) કદા અને નાણાં સંબંધી પ્રશ્ન (૩) રાજ્યનીતિનું ધોરણ અને ચાલુ વહીવટમાં અંકુશ રાખવાની સત્તા નરેશના હસ્તક રહેવી જોઈએ. જે ધારામંડળો રચવામાં આવે તેમાં બે સુંદરણીનું તરવ એકદમ વિસ્તૃત પ્રમાણમાં દાખલ કરી દેવામાં આવે તો સરકારમાં જ પક્ષ પડશે અને પક્ષ નીતિથી કારબાર મટાડવાની દેશી રાજ્યોમાં ફરજ પડશે; જે નીતિ હમેશાં લોકાપકારક નથી. ઉપર પ્રમાણે કરવાથી ધારામંડળોનાં કામકાજમાં બની શક્યા પ્રમાણે વિદેશ નીતિ અસર રહ્યા કરશે. કારણકે એ મંડળોને પ્રત્યેક સભ્ય પક્ષના

નિયમે નહીં પણ દરેક પ્રશ્નની ચોંચતાના ધોરણે તેનો વિચાર કરશે. જ્યાં સુધી લોકોમાં સર્વધ્વાપક કેળવણીનો પ્રચાર ન થાય ત્યાં સુધી પક્ષની રચના પ્રજાને હાનિકારક છે. અને એટલા માટે કારોબારી વહીવટ ઉપર દરેક દેશી રાજ્યમાં સીધી દેખરેખ સ્થાપી અધિકારીવર્ગ મારફત રહેં એ જરૂરનું છે.

રાજકર્તાની ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી રહેં એવું કાયમી કારોબારી મંડળ હોય એવી ધંધારણમાં ગોઠવણ મવી જોઈએ. અને આ ધંધારણના બધા સંબંધો પોતાના હોદ્દાની રૂએ ધારાસભામાં રચાન ધરાવનારાં હોવા જોઈએ. વળી તેઓ મીધા રાજ પ્રત્યે જવાબદાર રહે એ નેત્રની સુગમતા અર્થે ઇચ્છવાનું છે. અને તેથી તેઓ ધારામંડળના સમગ્ર વિચારોને ચોંચ સ્વરૂપમાં રાજકર્તાની આગળ મૂકી શકે અને તેમાં જે અમલ કરવા યોગ્ય હોય તેનો તત્કાળ અમલ કરી શકે. કેટલાક રાજ્યોમાં દ્વિશાસન પદ્ધતિ (Dyarchy)નું ધોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાં પણ તેઓ સુંદાયેલા હોય તોપણ પ્રધાન મંડળના સભ્યો શરૂઆતમાં રાજકર્તાને જ જવાબદાર રહેં એ ઇચ્છવાનું છે. તેમ ધારા મંડળની કોઈ ભલામણો સીકાર કે અસવીકાર કરવાનું તેમને—બે કે તેઓ ધારા મંડળમાંના હોય છતાં પણ—સ્વાતંત્ર્ય રહેવું જોઈએ. શરૂઆતના વહીવટમાં આ પદ્ધતિ ઇષ્ટ છે. અને રાજ્યનીતિના નવા પ્રયોગ માટે ઉપયોગી પણ છે તેમ પ્રજાને તેથી અવિવ્યમાં લાભ છે.

રાજ્યનાં કારોબારી કામોનું ચંચાસન અને તેની વ્યવસ્થા રાજકર્તાઓ નિયુક્ત કરેલા કારોબારી મંડળ હસ્તક રહેવી જોઈએ. કારોબારી બાબતો બે વિભાગોમાં વહેંચી નાખવી (૧) જેમાં કેવળ રાજકર્તા, એના મંત્રી મંડળની સલાહને ઉપયોગી લેએ પણ તે સંબંધી સ્વતંત્ર રીતે એ પોતે જ નિર્ણય કરે. આથી બાબતો (જ) સાર્વ ભોમસત્તાના અંગના—સાર્વભોમસત્તા સાથેના અને જહારના સંબંધો, (બ) બે રાજ્ય ફેરવસનમાં જોડાયું હોય તો જે વિષયોમાં જોડાયું હોય તે વિષયોને લગતા વહીવટની બાબતો (ક) પ્રાંતિક બાબતો

સાથેના રાજ્યના અંબે (ક) ને શીડલ વિષયોમાં રાજ્યો. જોડામાં ન હોય તેના વહીવટની બાબતો, તેમ શીડલ વિષયોમાં રીઝરવેશન રાખીને જોડામાં હોય તેવી બાબતોનો વહીવટ અને (દ) બંધારણ પ્રમાણે ધારામંડળની મર્યાદામાં કે એના અંકુશ નીચે ન આવતી હોય એવી બાબતો સંબંધી નિર્ણય કરવાની રાજકર્તાને સ્વયંસત્તા રહેલી નોંધે. જેમાં રાજકર્તા (બ) ના સંબંધમાં તાબના પ્રતિનિધિને અને (ગ)ના સંબંધમાં શીડલ સરકારને જવાબદાર રહેશે. સિવાય કેઈ બંધારણમાં રાજકર્તા, ધારામંડળના સીધા સંપર્કમાં આવે એવી ગોઠવણ કરવી હાનિકારક છે. બંધારણના સવાલોથી અને વહીવટથી રાજકર્તા અલગ રહે એજ લાભપ્રદ છે.

ઉપરાંત (ક) (ક) અને (દ) ને લગતા વિષયોનો વહિવટ રાજકર્તાને જવાબદાર હોય એવા કારોબારી અધિકારીઓ મારફત ચલાવવાની બંધારણમાં ગોઠવણ કરવી નોંધે. આવી ગોઠવણથી રાજ્યના રાજ્યની બહારના અંબે સુરક્ષિત અને મીઠાશરણી રહે છે. અને ધારામંડળમાં એ વિષયો વિવાદના વિષયો બનતા નથી જેઓ કારોબારી અધિકારીઓ હોય તેઓને ધારામંડળમાં સ્થાન આપવાની જરૂર છે. એથી એમના અનુભવનો લાભ ધારામંડળના સભ્યોને મળે છે. ધારા મંડળમાં જે નિર્ણયો થાય અને જે કારોબારીઓ ઉપર કાયદેસર અધનકર્તા હોય તેના અમલ કરવો નોંધે પણ જે ભલામણના રૂપમાં હોય એવી બાબતો રાજકર્તા આગળ વિચારણા અર્થે રજુ કરવી. આ ભલામણો નો અયોગ્ય લાગે તો તેનો અસ્વીકાર કરવાને રાજકર્તા વતી કારોબારી અધિકારી સ્વતંત્ર સત્તા ધરાવતા હોવા નોંધે.

કારોબારી અધિકારીઓ ધારા મંડળમાં હોવાથી એક બીજાને લાભ એ છે કે તેઓ મંડળના સભ્યો આગળ રાજ્યનું દર્શિયું યથાર્થ રીતે રજુ કરી શકે છે. અને એમને ઉતાવળથી નિર્ણય કરતાં અટકાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ કેઈ પણ અંબેગોમાં કારોબારી તંત્રની વિરૂદ્ધ ધારા મંડળનો અભિપ્રાય બંધાઈ જાય તો અથવા કેઈ મતભેદની બાબત ઉપસ્થિત થાય તો

એવા દરેક પ્રશ્ને છેવટમાં રાજકર્તાનો નિર્ણય મેળવી શકાય એવી બંધારણમાં ગોઠવણ હોવી નોંધે. હિંદુસ્તાનમાં લગભગ સર્વત્ર પ્રજાનાં સામાં દિતો રાજકર્તા સમજતા હોય છે, કારણકે હરકાઈના કરતાં રાજ્યમાં અંગત સ્વાર્થ તેઓનો સવિશેષ છે. એટલે આવી ગોઠવણ આવકારપ્રદ થઈ પડે એમ લાગે છે. અમેરિકાના તંત્રમાં આવાજ પ્રકારની ગોઠવણ છે. ત્યાં કારોબારી તંત્ર અને ધારામંડળ વચ્ચે ન્યારે વિરોધ થાય છે. ત્યારે બંધારણમાં ત્યાંના કાયદામાં કેઈપણ એવી રીત નથી કે સુપ્રિમ કોર્ટ સિવાય બહારનાં કેઈ બળો દરમિયાનગીરી કરી શકે. આ કોર્ટ એ અમેરિકામાં સર્વોપાર નિર્ણયાત્મક મંસ્થા છે.

દેશી રાજ્યના બંધારણમાં રાજ્ય અને એની આવી એકાદ ન્યાયીક ફૈસીલની રચના કરવામાં આવે તો તે લોકોપકારક થાય એમ લાગે છે. આ ફૈસીલના સભ્યો ઉચ્ચ પ્રવિણ સંપન્ન, રાજકર્તા તરફ ભક્તિવાળા અને ખાનદાન ખવાસના હોવા નોંધે. એમના મતને રાજ્યે પણ વિચારણીય ગણવો નોંધે. અને ન્યારે આ લોકોથી પોતાનો મતભેદ થાય ત્યારે રાજ્યે પ્રજાશક્તિનું માપ ક્યાં સુધી પહોંચે છે એ સમજા લેવું નોંધે જે બુના વખતમાં રાજ્યે પોતાની અંતરંગ સલામાં આવા ગૃહસ્થોની હાજરી આવશ્યક માનતા અને તેની સામે રાજકર્તાની ખુલ્લા દીલથી ચર્ચા કરતા હતા.

બંધારણનો એક અગત્યનો ભાગ ન્યાયસત્તાને લગતો છે. ન્યાયનું સમગ્ર કામ ધારામંડળથી તેમજ કારોબારી વર્ગથી સાવ સ્વતંત્ર રાખવું નોંધે. ન્યાયને લગતો વિભાગ ચાલુ નોકરીના ધોરણે નહીં પણ ઉચ્ચમતાના ધોરણે ચલાવવો નોંધે. અને તેનું બંધારણમાં પણ એવીજ રીતનું સ્થાન હોવું નોંધે. સિવાય બંધારણમાં રાજ્યની નાણાં પ્રકરણી બાબતો પરત્વે સાવચેતી ભરી ગોઠવણ થવી નોંધે. ઉમા-ક્ષીમાં લોકોના ચોક્કસ ભાગને પોતે રાજ્ય ચલાવે છે એવું ભાન થાય છે પરંતુ તેના અંગતી નાણાં પ્રકરણી જવાબદારી સ્વીકારવા તેઓ રાજ્ય ખુશીથી

તંધાર નથી હોતા કારણ કે તેમની હયાતીનો આધાર સામાન્ય જનતાની રાજપ્રીતિ ઉપર હોય છે. તેઓ જેટલી સહેલાઈથી નાણાં ખર્ચી શકે છે એટલી સહેલાઈથી તેઓ ઉત્પન્ન કરવાના ઉત્સાહી નથી હોતા. એટલે આર્થિક જવાબદારી છેવટે તો કરોબારી તંત્ર ઉપર અને રાજકર્તા ઉપર જ આવે છે. એટલા માટે રાજ્યની આવકમાંથી બચત રકમ, રાજ્યનાં ફંડ, ગમીનગીરીઓ, રોકડ રકમ, ધર્માદા ટ્રસ્ટો, રાજ્યનું રીઝર્વ ફંડ, ઇનામ, બક્ષીસ વગેરે નાણાં પ્રકરણી બાબતો પરત્વે બંધારણમાં એવા પ્રકારની ગોઠવણ કરવી જોઈએ કે જેથી તેની હયાતીને ક્ષતિ ન પહોંચે. જપાનના બંધારણમાં એટલા માટે જપાનની માલિકી રાજકર્તાની ગણવામાં આવી છે તે અર્થમુલ્યક છે. રાજકર્તાએ કે એમના પૂર્વજોએ જે વચ્ચે આપ્યાં હોય, રાજ્યમાં જે પ્રથા પરંપરાથી ચાલી આવી હોય, રાજકુટુંબના પરસ્પરના સંબંધો અને બીજાઓ સાથેના બ્યવહારિક સંબંધો, એમના હક્કો અને દરજ્જા સંબંધી પણ બંધારણમાં પુખ્ત વિચારણા કરવાનું જરૂરનું છે. જેથી બંધારણની રચના એવા પ્રકારની થાય કે દરેક પક્ષના અને વિચારના સમૂહને

બહુ મતિવાળા તંત્રમાં પણ સમામતીની ખાતરી રહે અને રાજ્યમાં આંતર ક્ષણને સ્થાન ન રહે.

નાંધ.

દેશી રાજ્યોને સામાન્યતઃ ઉપયોગી થાય એવું એક બંધારણ જો સરકાર તરફથી કે નરેન્દ્ર મંડળ તરફથી માગદર્શક તરીકે તંધાર કરવામાં આવે અને તે દરેક રાજ્ય ઉપર ગાહેર રીતે નહીં તો ખાનગી રીતે પણ વિચારણા અર્થે ગોઠવવામાં આવે તો અમને લાગે છે કે સ્થાનિક સંયોગો અને ગિયતિ પરત્વે ઉપયુક્ત થાય તેટલું તો તેમાંથી રાજ્યો જરૂર મદદગાર કરે. વળી એથી ખીજે લાભ એ થાય કે આખા નરેન્દ્ર મંડળનો એ બંધારણને ટેકા હોવાથી તે સામે નિરર્થક થતા વિરોધોમાં બળ રહે નહીં અને લોકશાસનના સિદ્ધાન્તનું અનુગામી ઓછામાં ઓછું પણ મોઢસ ધોરણ સ્વીકારવાની રાજ્યોને ફરજ પડે. બંધારણનો આવે એક મુસદ્દો વિગતસર રીતે "દેશી રાજ્ય"ના આવતા અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

તંત્રી.

રાજકોટ પ્રકરણને લગતો પત્રવ્યવહાર

(સરકાર વલ્લભલાઈનું નિવેદન)

રાજકોટ રાજ્યામલની લડતની સુખદ પૂર્ણાવૃત્તિ યદ્ય લાગતી હતી પણ ઘણી જ દિલગીરીપૂર્વક તેની ફરી સંસ્થાત કરવાની હાકલ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે એ વાતનું મને હું દુઃખ છે. છતાં રાજની પ્રતિજ્ઞાની તેમ જ રાજકોટની પ્રજાના સ્વમાનની રક્ષા ખાતર લડતને ફરી શરૂ કરવાનો ધર્મ યદ્ય પડ્યો છે.

જાહેર પ્રજાને સ્મરણ હશે કે રાજકોટ રાજ્યના

અંગ્રેજોમાં તા. ૨૬-૧૨-૩૮ને રાજ જાહેર થયેલું સમાધાન (પરિશિષ્ટક) તા. ૨૫ ની સાંજે તથા રાતના લગભગ આઠ કલાક સુધી રાજકોટ કઢારસાહેબ અને સર પેટ્રીક કેડમ, શ્રી. માણેકલાલ પટેલ તથા શ્રી. જોગનપુત્રા જોડે ચાલેલી અને રાતના પોણા બે વાગે પૂરી થયેલી વાટાઘાટને પરિણામે થયું હતું. સમાધાન ને દિવસે કઢારસાહેબે મને નીચે મુજબની લેખી યાદી આપી હતી :

અમરસિંહજી સેક્રેટરીઅટ

રાજકોટ રોડ, ૨૬-૧૨-૩૮.

એવું કહ્યું કરવામાં આવ્યું છે કે આજે રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવેલી જાહેરાતની કલમ ૨ જીમાં જણાવેલી કમિટીના સાત સભ્યો સરદાર વલ્લભભાઈ સૂર્યવંશી અને તેમની નીમણૂક અમારે કરવાની છે.

(સહી) ધર્મેન્દ્રસિંહ

હાકોરસાહેબ, રાજકોટ

અહીં યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે રાજકોટના સમાધાનની વાટાઘાટ કરવા હું હાકોરસાહેબના આમંત્રણથી ગયો હતો. (પરિશિષ્ટ જ) સમાધાન પછી થોડા દિવસમાં સર પેટ્રીક કેડલ પોતાના આદામાથી નિવૃત્ત થયા, જેનાં કારણે તેમણે જણાવ્યાં છે. (પરિશિષ્ટ ગ)

મારે ઘણા બેદરબંધ કહેવું પડે છે કે જેમણે હાકોર સાહેબનું લૂણ ખાધું છે એમણે જ એમની બારે કુસેવા કરી છે. આવા સલાહકારોમાં દરબાર વીરાવાળા સૌથી નવાવટ તીવડયા છે, જેમણે રાજ્યને પાંચમાસ કર્યું છે અને જ્યાંનક ગેરવહીવટથી રાજ્યની તીજોરી તળિયાઝાટક કરી છે. જેમાંથી હાકોર ઇચ્છે તોપણ કેમે છૂટી શકે નહિ. દ. વીરાવાળાએ જ સર પેટ્રીક કેડલને આપ્યા. પણ વીરાવાળા જ રાજ્યના રાહુ છે એમ જાણતાં સર પેટ્રીકે આવૃત્તાર્થે એજન્સીની મદદથી એમને રાજ્યમાંથી હટાવવા ક્યાં આ પછી દરબાર વીરાવાળા આવા દીવાનને સાંજે તેમ નહોતું; છતાં પોતે રાજકર્તા કોમના છે એ પ્રમાણ રાખીને ન આવ્યા હોત તો સર પેટ્રીકને કદાચ રાજકોટ છોડવા વખત ન આવત.

દરબાર વીરાવાળાને દેશવટો મળ્યો છતાં બગસરા બેઠાં એણે રાજખટપટ ચાલુ રાખી. તેમના દોહરા બોજવાળા અને ભત્રિજા વાલેરાવાળા તો હજી રાજકોટ હાકોર સાહેબ પાસે જ છે. પોતે સમાધાન નહિ અટકાવી શકે એમ લાગતાં જ દરબાર વીરાવાળાએ મિત્રોના સ્વાગિ ધર્મો અને સમાધાનમાં મદદબાર બનવાનો દેખાવ કર્યો. સર પેટ્રીક રાજકોટ છોડવાની

તૈયારીમાં હતા એવામાં દરબાર વીરાવાળા, પાછા રાજકોટ પહોંચ્યા અને પોતાની કારવાઈએ શરૂ કરી, જે હજીએ ચાલુજ છે. રેસીડેન્ટ તથા પોલી ટીકલ એજન્ટની યાદીઓમાં આનો પુરાવો છે. (પરિશિષ્ટ ઘ અને ચ)

સમાધાનની શરતો મુજબ નીમવાની કમિટી ઉપર સાત સભ્યોનાં નામો લખતના સંચાલકો જોડે મસલત કરી પસંદ કરતાં અને સૂચવતાં મને થોડા દિવસ પીટ્યા તા. ૪-૧-૩૯ને રાજ મેં નીચેનાં સાત નામો મોકલ્યાં.

૧. શ્રી. પોપટલાલ ધનજીભાઈ માલવિયા.

૨. શ્રી. પોપટલાલ પુરુષોત્તમ અનંડા.

૩. મુકાં વફીજી અબ્દુલઅલી

૪. દાકતર ડી. જે. ગજબર,

૫. શ્રી. જમનાદાસ ખુશાલચંદ ગાંધી.

૬. શ્રી. મજલાલ મધાશંકર શુક્લ

૭. શ્રી. ઉછરંગરાય નવલશંકર દેબર.

આ પછી સમિતિ નિમાયાની જાહેરાત વગર વિલંબે થવી જોઈતી હતી. પણ દિવસો વિત્યા છતાં કશું થયું નહિ. દરમ્યાન તા. ૨૮ મી ડીસેમ્બરે રેસીડેન્ટ તથા હાકોર સાહેબ અને તેમની કાઉન્સિલ વચ્ચે મંત્રણા થઈ. આ મંત્રણાની તે વેળાએ હાજર રહેલા એક જણે લીધેલી સત્તાવાર નોંધ મારી પાસે છે. આ પ્રસંગે રેસીડેન્ટે કોંગ્રેસ તથા મારા વિષે કાઢેલા ઉદ્ગારો વાંચવા લાયક છે. શરૂઆત સમાધાન વિષે તેમજ કોંગ્રેસ તથા મારે વિષેનો અણગમો વાતચીત દરમ્યાન તે છુપાવી શક્યા નથી.

એમ જણાય છે કે હાકોર સાહેબે પોતાની પ્રત્નને આપેલી જોળાધરીનો ભગ કરાવવામાં રેસીડેન્ટ તથા દરબાર વીરાવાળા જ જવાબદાર છે. હાકોરસાહેબે મને મોકલેલા અભારના કાગળમાં દરબાર વીરાવાળાનો હાકોરસાહેબ ઉપરનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. વળી હાલમાં રાજ્ય તરફથી કાઢવામાં આવેલી એક તરફી જાહેરાત પણ અગાઉ સમાધાનની રૂએ કાઢવામાં આવેલી જાહેરાત જોડે સરખાવી નોંવા જેવી

છે. આ બીજી વારની જાહેરાતમાં મેં સૂચવેલાં સાત નામોમાં ચાર બાતલ કરવામાં આવ્યાં છે. સમિતિના કાર્યક્ષેત્રને પણ તે રદ કરે છે અને મોઘમ છે. બ્યારે અગાઉની જાહેરાતની બાપા અર્ચદિગ્ધ અને ચોક્કસ હતી. અગાઉની જાહેરાતમાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું હતું કે સમિતિનો રિપોર્ટ તા. ૩૧મી જાન્યુઆરી પહેલાં બહાર પડશે. અને કોરસાહેબ તરફથી એનો અમલ થશે. બ્યારે હાલની જાહેરાતમાં સમિતિનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યા બાબતમાં કશી મુદત આંકવામાં આવી નથી.

આ છેલ્લી જાહેરાત અગાઉ રાવસાહેબ માણેકલાલ પટેલ તરફથી મને એક કાગળ મળેલો. (પરિશિષ્ટ ૧) તેમાં લેવા-લેગ બીના એ છે કે આ કાગળમાં મારાં સૂચવેલાં નામોમાંએ ચાર નામ કબૂલ રાખવામાં આવ્યાં છે, બ્યારે છેલ્લી જાહેરાતમાં એ ચારમાંથી પણ એક નામ વળી પાછું ખરી પડ્યું છે અને ત્રણ જ ખાફી રહ્યાં છે. આ કાગળનો મેં જુજરાતીમાં જવાબ મોકલ્યો હતો. (પરિશિષ્ટ ૭)

ફરખાર વીરાવાળાના કોરસાહેબ ઉપરના પ્રલાવ વિષે અને તેમની ખટપટો વિષે મેં એટલું બધું સાંભળ્યું હતું કે મારે ઉપર જણાવેલા કાગળમાં લખતું પડ્યું કે ફરખાર વીરાવાળા કાંઈ વાતે કમિટી ઉપર ન જ નીમાઈ શકે. મારે ક્યાંએ બહાનું-આગોઈ રહેવા નોડાવું હતું.

પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક કરેલા સમાધાનના રાત્ર તરફથી થયેલા આ લંગ પછી રાજકોટ રાત્રની પ્રજાને માટે એક જ રસ્તો ખુલ્લો રહે છે અને તે સ્વેચ્છાપૂર્વકના દુઃખસહન અને આત્મખલિદાનનો માર્ગ ફરી એકવાર મહણ કરીને પોતાની આઝાદી સ્થાપિત કરવાનો અને રાજકોટ રાત્રને તથા કોરસાહેબને પૂરી પાપમાલીમાંથી ઉગારી લેવાનો. આ કપ્ટને માર્ગે ફરી પગલાં માંડવા હું તેને હાકલ કરું છું. આકરામાં આકરી અસિ-પરીક્ષાનો અંદેશો રાખવો અને તેને સાડ તૈવારી રાખવી એ કહાપણનો માર્ગ છે. પ્રજાને વધુમાં વધુ રંજાવવાને સાડ નાસ વર્તાવવાના અને કાશિયાવાડમાં

અગણી નહિ એવી શારીરિક બુંલમતી ભૂડામાં ભૂંડી રીતો અખત્યાર કરવાના છેવટની હદ સુધીના પ્રયત્નો કરવામાં આવશે. તેજ પ્રમાણે અંદરઅંદરના કોમી અને એવા કશિયા ઉભા કરાવવાની કાશીશો થશે. આ દિશાએ તાજેતરમાં મુસ્લીમ લાઈએને ઉકેરીને તેમની મારફત બનાવટી કોમી આંદોલન ઉભું કરાવવાના જે પ્રયત્નો થયા છે એ આપણે માટે દાખલારૂપ છે. આપણે આપણી વર્તણૂકથી દેખાડી આપવું રહ્યું છે કે પ્રજાકીય ચંકુશ હેઠળ રચાયો રાત્રતંત્ર રચાય એમાં બીજા સૌ કોઈના જેટલો જ તેમનો પોતાનો લાભ પણ સમાવેલો છે.

અંધેર કારવાર અને લાંચફવતખોરીથી રાજકોટ તળિયાઝાટક થયું છે. આસપાસના ગ્રંધા જે ચાલવાના હશે તો બહુ બહુ તો આપણી લડત લાંબી ચાલે, પણ જે આમપ્રજા બધી સમજી જાય, સંગઠિત થાય, ગમે તેટલાં અને લાંબાં દુઃખ ખમવાની તાકાત દેખાડી આપે, અને માલમતાની તુકથાની છતાં અર્દિસક અસહકાર ચલાવે જવાની શક્તિ બતાવે, તો તે કદી હારવાની નથી.

વિદ્યાર્થીઓ સવિનય લંગમાં અને હડતાલોમાં કોઈ વાતે ન લગે. જે તેમનામાં અદ્દા હોય તો તેઓ રચનાત્મક કામે ઉપાડી લે. તેઓ ધેરધેર ફરીને પીડિતો અને સંકટગ્રસ્તોને રાહત આપવાનાં અને સંકટનિવારણમાં કામે કરે. આવાં સંકટ લડત ચાલતી જશે તેમતેમ પ્રજાને અનિવાર્યપણે ઝીલવાં પડશે.

અર્દિસા, મન વાચા અને કર્મથી જળવધી રહી છે. સાથીઓ જેડે તેટલી જ વિરોધીઓ અને તટસ્થ જેડે. જેલોમાં તેમજ બહાર, બધે જ જળવધાવી છે. આપણું અર્દિસાપાલન એ આપણા વિજયની પારા-શીશી હશે.

આપણી અદ્દા એવી હોવી જોઈએ કે આપણી અર્દિસા આજે પ્રજાથી મેંડો ફેરવી બેઠેલા કોરસાહેબને પ્રજાના મોં સાચું જેવા પ્રેરશે જ પ્રેરશે. આજે તો રાત્ર નામના જ રાજકર્તા છે. જુવાન રાત્ર પ્રજા જેડે અવિર પ્રતિજ્ઞાથી બંધાય અને ફરી જળને વચનલંગ

કરે એ વાત નાના મોટા દરેક પ્રજાજનને ખટકવી ને બેઠે એ

દરબાર વીરાવાળાને માટે દેખીતી રીતે મેં કહી વાતો કહી છે. સત્ય ઘણીવાર કહ્યું અને તીખું હોય છે. એમને વિષે જે વાતની મને ગળા સુધી ખાતરી ન થઈ હોય એવી એક વાત મેં કહી નથી. એની ઉપાડી સુરાઈ એા છતાં આપણે એને પ્રેમની નજરથી જોઈએ અને એવો પ્રેમ એનો અને એના પ્રભાવ તેમજ દોરવણી હેઠળ આશનારાઓનો અંતે હૃદયપત્રો કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

રાજકોટની પ્રજાને કાર્યક્રમ તથા નીતિ ધરાવામાં મારી દરમ્યાનગીરી અને કૌંચિસનો પ્રભાવ રેસીડેન્ટને અકારમાં લાગે છે એ વાતનો મને ખેદ છે. રાજસ્થાની પ્રજાઓ તો હમેશાં કૌંચિસથી દોરવાતી આવી છે. તેઓ કૌંચિસની આણુ માને છે. આરંભના કાળમાં તો ખુદ જાઓ પશુ કૌંચિસનો ટેકો ખેળતા.

કૌંચિસે દેશી રાજ્યોના રાજ્ય પ્રજા વચ્ચેના શ્રોમાં સીધો ભાગ ન લેવાની નીતિ એટલા સાફ અપનાવ કરી હતી કે તેને પોતાની શક્તિની મર્યાદાઓનું ભાન હતું. પશુ જ્યારે પ્રજાઓને પોતાની પ્રિતિઓનું ભાન થયું અને દુઃખ ખમવાની નૈયારી મેનામાં આવી ત્યારે પછી જો કૌંચિસ પ્રજાને પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં વધુમાં વધુ સાથ આપવામાં પાછી પાની દરે તો તે પોતાના ધ્યેયને એવકા નીચડી ગણાય.

મારે પોતાને વિષે તો એટલું જ કહું કે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિપક્વો હું પ્રમુખ ધાઉ છું અને તેથી કાઠિયાવાડી પ્રજા પ્રત્યે તેમજ રાજાઓ પ્રત્યે પણ પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકે મારી એકમ ફરજને રહેલી છે. આ સ્થિતિમાં તેમના તરફથી સાદ આવે ત્યારે મારાથી મદદનો ઇન્કાર કરી શકાય નહિ. રાજકોટના દાખલામાં પણ પ્રથમ લોકો તરફથી અને પાછળથી ખુદ રાજકર્તા તરફથી મદદને સાફ મારી પાસે માગણી આવી. અને મારે હાંમે છે કે તે મેં વગર સંકોચે આપી છે. આમાં રેસિડેન્ટને સામ્રાજ્યસત્તાને હિંકળવા જેવું શું છે તે મારા સમજામાં નથી આવતું. આ

સવાક્તો કૌંચો આણુવામાં અનાયાસે નિમિત્તરૂપ બનવાનો રાજકોટને મોકો મળે છે એ રાજકોટનું અહોભાગ્ય છે.

હાલ ટુરતને સાફ સત્યાગ્રહની લડતમાં માત્ર કાઠિયાવાડી પ્રજા જ ભાગ લે એવી મર્યાદા મૂકવામાં આવી છે. કાઠિયાવાડી પ્રજા વહેવારમાં એકબીજા જોડે એવી રીતે સંકળાએલી છે કે નૈતિક દૃષ્ટિએ કોઈપણ કાઠિયાવાડીને એકબીજાના સુખદુઃખમાં ભાગ લેતાં અટકાવી શકાય નહિ.

(અંગ્રેજી ઉપરથી) વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ

૧ પરિશિષ્ટ ક

ના. કાકોરસાહેબ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વચ્ચે તા ૨૫-૧૨-૧૯૩૮ ને 'રૈજ' થયેલું સમાધાન

હેલા થોડા માસ દરમ્યાન અમારી પ્રજામાં જે લોકશાશ્વતી નશ્વત થઈ છે અને તેમણે માનેલાં દુઃખોના ઇલાજ માટે તેઓએ જે ખેદજનક દુઃખો સહન કર્યા છે તે જોયા પછી અને કાઉન્સિલ તેમજ શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ સાથે સમગ્ર પરિસ્થિતિની ચર્ચા કર્યા પછી અમારી ખાતરી થઈ છે કે હાલની લડતનો અને દુઃખસહનનો તત્કાળ અંત આવવો જોઈએ.

(૨) અમે દસ ગૃહરથોની એક સમિતિ નીમવાની નિર્ણય કર્યો છે. આ ગૃહરથો અમારા રાજ્યના પ્રજાજનો હશે. એમાંના ત્રણ જણ રાજ્યના અમલદારો હશે અને બીજા સાત પ્રજાજનોનાં નામો હવે પછીથી જાહેર કરવામાં આવશે.

(૩) આ સમિતિ ૧૯૩૯ ના જાન્યુઆરીના અંત સુધીમાં ચોક્કસ તપાસ પછી અમારી સંમતિ હેવાલ રજૂ કરીને સાર્વભૌમસત્તા પ્રત્યેની અમારી ફરજો અને રાજકર્તા તરીકેના અમારા ખાસ અધિકારને ગ્રાધ ન આવે એવી રીતે અમારી પ્રજાને વિશાળમાં વિશાળ સત્તા આપી શકાય એવી સુધારાઓની ચોજના રજૂ કરશે.

(૪) અમારો અંગત અર્થ નરેન્દ્રમંડળની કાઉન્સિલ

નોંધે કરેલી લલામણુ અનુસાર રહેશે.

(૫) એમ વધુમાં અમારી પ્રગ્નને ખાતરી આપના માગીએ છીએ કે ઉપર જણાવેલી સમિતિ તરફથી જે યોજના માટે લલામણુ કરવામાં આવશે તે ખ્યાનમાં લઈ તેનો સંપૂર્ણ અમલ કરવાનો અમારો હિસો છે.

(૬) શાંતિ અને શુભનિધાની ફરી સ્થાપના કરવાની જરૂરી પૂર્વભૂમિકા રૂપે સવિનય કાનૂનબંધને અંગે સમ પામેલા સર્વ કેદીઓને તત્કાળ છોડી મૂકવાનું બધા દંડ પાછા આપવાનું અને દમનનાં સર્વ પગલાંઓ પાછા ખેંચી લેવાનું એમ જાહેર કરીએ છીએ.

(સહી) ધર્મેન્દ્રસિંહ
તા. ૨૬-૧૨-૩૮

નોંધ:—ચેરેમાફ ખીલામાં લખેલ 'પ્રભજન'ની વ્યાખ્યા બ્રિટિશ હદમાં બ્રિટિશ હોદી પ્રભજનની વ્યાખ્યા જેવીજ રહેશે.

પરિશિષ્ટ ગ

સરદારને રાજકોટ ઠાકોર સાહેબનું આમંત્રણ
અગરસિંહજી સેક્રેટરીઅટ,

રાજકોટ રાજ્ય ડીપેટમેન્ટ ૧૯૩૮

મિત્ર સરદાર વજ્રલભભાઈ

તમારી ચિઠ્ઠી હમણાં મળી, તે માટે આભાર.

આજે સાંજે પાંચ વાગે આવશો અને મારી સાથે ચા પીશો તો મને આનંદ થશે.

તે વખતે આપણે હાલના પ્રદેશની મારી કાઢી નીલના સભ્યોની રૂબરૂમાં ચર્ચા કરીશું.

તમારો

(સહી) ધર્મેન્દ્રસિંહ

૩. પરિશિષ્ટ ગ

કેટલોક પત્રવ્યવહાર

(૧) સર પીટીકે કેડલને ઠાકોર સાહેબ પર પત્ર
અમરસિંહજી સેક્રેટરીઅટ,

રાજકોટ, તા. ૧ લી અક્ટોબર, ૧૯૩૮

ના. ઠાકોરસાહેબ,

ઘઈ કાલે મારે પ્રણીત અત્યંત બાબતોની વાત કરવાની હોવાથી, ૮ વાગ્યા પહેલાં આપની મુલાકાત લઈ શકું. એવી મેં માગણી કરી હતી. આપ મને સાડા આઠ વાગે મળશો એમ આપે આપના ખ્યાનગી મંત્રી મારફત મને કહેવડાવ્યું, હું એ સમયે હાજર થયો હતો અને મને કહેવામાં આવ્યું કે આપ તે વખતે સ્નાન કરતા હતા. ૯ વાગ્યા સુધી મેં રાહ બેઠી અને મને જણાવવામાં આવ્યું કે આપને બીજો પા અર્થે કલાક ચશે, પછી હું ચાલ્યો ગયો.

આપને સાહાય્ય કરવા માટે મેં ઇચ્છક છોડ્યું ત્યારે મને એવો વિચાર સરખો પણ ન હતો કે આપ આનું વર્તન કરી શકતા હશે. હું એ ચાલુ રાખવા ઈર્ષ શકું નહીં.

કાલે રાતે હું આપને એ કહેવા માગતો હતો કે કોઈ પણ સંજોગમાં હાલની પરિસ્થિતિ ચલાવી લેવામ એમ નથી. રાજ્ય સામેની પ્રણીતરી ફરિયાદો આપની વતણકને કારણે છે. એમ માનવામાં આવે છે કે રાજ્યની આવકનો ધણો મોટો ભાગ આપ ખરચી નાંખો છો. આપ જે રકમ ખરચો છો તે બાબત હું આપને કંઈજ કહેવા માગતો નથી. પરંતુ રાજ્યકારોત્તરમાં આપ કંઈજ નાંખ લેતા નથી એ તો અલગત સાચું છે. આપ પોતે કંઈ ન કરો અને દમનનીતિ અખત્યાર કરવાનો બંધો બોંબે આપના અમલદાર વહોરી લે એમી આશા આપ રાખો એ બાજબી નથી. આપે કંઈક હિસ્સો તો લેવો જ જોઈએ. તેથી આપને નીચે મુજબ તર્તવા સચના કરું છું.

(૧) આજે સાંજે ૭-૩૦ વાગે એક કે કદાચ બે મિનિટમાં 'ચત'માં ભાગ લેવા આપ જનાર છો. એ પૂરે થયા પછી આપને વખત હોય તો મારી માગણી છે કે આપે શહેરમાં મોટરમાં ફરવું અને આપની સાથે મને રહેવા દેવો.

(૨) આજે તહેવાર હોવાથી હેલુંર આરીસે બંધ છે, પણ સોમવારે ઉઘડે છે; તેથી અરજદારને સંભળવા કલાક વખત આપે કાઢવો અને તે માટે ૭ વાગ્યા પહેલા સોમવારે કચેરીમાં આવવા આપે મને વચન આપવું નોંધ્યો.

મને ખાતરી છે કે આ બે પગલાંથી શહેરમાં ઘણી સારી અસર થશે, ત્રીજી પણ એક માગણી કરું.

(૩) કોઈ પણ દિવસે જ્યારે મારે આપને મળવાનું હોય ત્યારે મોડામાં મોડા સાંજના ૫-૩૦ વાગ્યા સુધીમાં મળવાનું આપે મને વચન આપવું નોંધ્યો. અને નીમલ વખતથી આપે પા કલાક કરતાં વધુ મોડા ન થવાનું પણ વચન આપવું નોંધ્યો.

જો આ સુચનાઓ માન્ય રાખવા આપ શક્તિમાન ન હો તો મારાથી કામ થઈ શકે એમ નથી અને વહેલામાં વહેલી તકે ઇજ્જાડ પાછો ફરવા ધારું છું એવું ના. રેસીડેન્ટને જણાવી દેવાની મને ફરજ પડશે. આવું થશે તો આપના રાજ્ય, મારે, તેમજ આપને પોતાને માટે પણ ઘણા જ કમનસીબ સંભોગો ઉભા થશે. હું આપને ખાતરી આપું છું કે હિંદી સરકાર આપના આવા વર્તન પ્રત્યે રહેમનજરથી જુએ એવો સંભવ નથી. એટલે એવી સ્થિતિમાં આપને સહન કરવું પડે તો હું ખરેખર દિલગીર થઈશ.

આપ નામદાર આજે સાંજે શહેરમાં નીકળવા ધારો છો કે કેમ અને મને સાથે રહેવા દેશો કે કેમ તે આજ સાંજના ૫-૩૦ વાગ્યા પહેલાં મને જણાવશો.

હું છું, આપનો

(સહી) પેટ્રીક કેડલ

(૨) ઠાકોર સાહેબનો સર પેટ્રીક કેડલને જવાબ આપતો

રજીસ્ટ્રાર વિલાસ પેલેસ,

રાજકોટ, તાર ૭ એપ્રિલ ૧૯૩૮

વહીશા સર પેટ્રીક,

ગંધ કાલના તમારા પત્રથી હું ઘણો જ દિલગીર થયો છું. મારા સામેની ફરિયાદો સત્ય હકીકતના

પાયા પર રચાયેલી છે એ હું કબુલ કરી શકતો નથી. હાલની મેળવણ તો રાજ્યમાં જવાબદાર રાજતંત્રી સંસ્થાના માટે કોમિસે ફેલાવેલું મોજું જ માત્ર છે.

માઇસોર, ત્રાંવેણકાર વગેરે રાજ્યોમાં પ્રત્યે નાંગરિક છૂટછાટો મોટા પ્રમાણમાં ભોગવે છે ત્યાં તેઓએ એમ જ કહ્યું છે અને કાઠિયાવાડમાં રાજકોટની પર્સનલિટી કરવા પાછળ પેલું એજ કારણ મને લાગે છે.

આ પરિસ્થિતિને દબાવી દેવા માટે મેં તમને આજ્ઞા છે, શક્ય હોય ત્યાંસુધી તમારું કાર્ય સરળ કરી આપવાની હજી પણ મને ઇચ્છા છે અને દશેરા પછી મારી સગવડ મુજબ કાંઈપણ દિવસે હું કચેરીમાં આવીશ.

જો તમારે જવું જ પડશે તો મારા રાજ્ય માટે કે મારા પોતાના માટે કમનસીબ પરિણામ આવશે અને મારા વર્તન પ્રત્યે હિંદી સરકાર રહેમની નજરથી જુએ એ સંભવિત નથી, એ તમારી ટીકા સામે હું સખ્ત વાધો લઉં છું. આના સંબંધમાં મારે તમને ચોક્કસ સમજાવી દેવું નોંધ્યો કે મારા દીવાન તરીકે તમારી નીમણૂક મેં કરેલી છે, અને તમારી સાથે કાંઈ મતભેદ પડે અને મારે તમને છૂટા થવાનું જણાવવું પડે તો તેથી ના. રેસીડેન્ટ કે ના. વાઇસરોયને મારા પ્રત્યે અવકૃપાની દૃષ્ટિએ જોવાનું કેશું કારણ મળશે નહીં.

મારી પરવાનગી વિના, મારા રાજ્યનાં કોઈ દફતરોને ઉપયોગ તમારાથી થઈ શકે નહીં અને મારી પોતાની સામે તો કદી નહીં. મારા રાજ્ય સંબંધમાં કશી પણ માહિતી મેળવવાની ના. રેસીડેન્ટને જરૂર પડી હોય તો તે મારા દીવાન દ્વારાજ તેઓ મેળવી શકે, અને જો તે આપવા હું તૈયાર હોઉં તો જ. મારે તમને એ પણ જણાવી દેવું નોંધ્યો કે ના. રેસીડેન્ટ અને ના. વાઇસરોયનો જે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હું ધરાવી રહ્યો છું તે સહેજ પણ એકાંચ થાય એવું મેં કાંઈ જ કહ્યું નથી. તેથી હું ઇચ્છું છું કે તમે તમારા નિર્ણય સંબંધમાં ફરી વિચાર કરો અને મારા

દરબાજાને યાજી એવી રીતે વર્તવાને સંમત છોં એમ જણાવો.

તમારો
ધર્મેન્દ્રસિંહ

(૩) ઠાકોર સાહેબના સર પેટ્રીક કુલસને ખીત્તે એક પત્ર

રાજકોટ, તા. ૧૬મી અક્ટોબર ૧૯૩૮

વંહુલારા સંર પેટ્રીક

હાલની પરિસ્થિતિથી તમે પૂરેપૂરા માહિતગાર છોં એની મને ખાતરી છે. કોઈ પણ રીતે એમાં સુધારો થયો નથી અને હું જોઈ શકું છું તે પ્રમાણે અંત્યારે તો રાજ રાજ એ વધારે ખરાડતી નય છે અને પરાક્રાષ્ટ્ય પહેંચી છે, એમ ખાતરી થતી નય છે. ટૂંકામાં પરિસ્થિતિ ચોક્કસપણે કાશુ બહાર જતી નય છે અને મારી મુશ્કેલીઓમાં ઘણો જ વધારો થઈ રહ્યો છે. અળવળ વધુને વધુ તીવ્ર બનતી નય છે અને નજીકના ભવિષ્યમાં એ કાશુમાં લાવી ચકાશે એવી ઘણી ઝોઝી આશા રહે છે. મારી પ્રજાને એમ લાગે છે અને તેને એમ મનાવવામાં આવે છે કે, તમને સંરકારે મોકલ્યા છે અને અત્યાર સુધી હું જે દરબાજો બેઠાવતો હતો તે મેં ચુમાવ્યો છે. તમારા આગમન પહેલાં મારા પ્રત્યે જે પ્રેમ અને વફાદારી પ્રજા બતાવતી હતી તે બતાવવાની પણ મને તેઓ ના પાડે છે. એટલું જ નહિ પણ તેઓ એમ પણ માનતા જણાય છે અને તેઓ પર એવી છાપ પડી છે કે હું નહિ પણ તમે જ રાજકર્તા છો.

દિવાળીના તહેવારો નજીકમાં આવી રહ્યા છે અને હમેશની જેમ ઇન્દિરાઓ અપાર્થ જવા જોઈએ પરંતુ લોકોએ તેનો બહિષ્કાર કર્યો છે. વળી તેઓએ અનાજના વેચાણનો બહિષ્કાર કરવાનો પણ વધુમાં નિર્ણય કર્યો છે અને તેઓના અસહકારને કારણે આ વર્ષે અનાજનું કોઈ વેચાણ નહીં થાય એ સંભવ છે. આનો અર્થ રાજ્યની આર્થિક પામમાઝી. એ કટોકટીભરી સ્થિતિ જણાવવા કરતાં તેની કદરવા કરી લેવી જ બહેતર થઈ પડશે. આ સ્થિતિનો રાજ્યના

અને તેની પ્રજાના હિતમાં કોઈ પણ ભોગે અંત લાવવાને હું રાજકર્તા તરીકે બંધાયેલો છું એમ મને લાગે છે.

લોકોએ હવે લગાવક વલણ અપાત્યાર કરેલું છે અને તેઓ હુબ સહન કરી રહ્યા છે એ તમે જણો છો. તેથી મારે એ જોવું જ જોઈએ કે આ કમનસીબ પરિસ્થિતિ પૂરેપૂરી હળવી બને. વહેલામાં વહેલી તકે મારી અને તેમની વચ્ચે કોઈક નિશ્ચિત સમાધાન લાવવું જોઈશે. ત્યાં સુધી મારી પ્રજા મને તેઓના સાચેસાચા રાજ્ય તરીકે નહોં સ્વીકારે. ત્યાં સુધી આ બાબતમાં મારાથી કોઈ થઈ શકે નહોં એમ મને લાગે છે. રાજ્યના એક શુભેચ્છક તરીકે, આવા પ્રકારની સ્થિતિ લાંબા સમય પર્વત આલવા દેવી ન જોઈએ એમ તમે પણ ઇચ્છશે અને સંમત થશો. તેથી મારી પ્રજાનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ ફરીથી મેળવવા અને તેઓ સાથે ખાતરીપૂર્વક સમાધાન કરવાને હું રાક્ષિતમાન થાઉં એમ કરવાની મારી દરજ થઈ પડે છે.

આ બાબતમાં તમારા મિત્રારો જણવાનું મેં દરબાર શ્રી વીરાવાળાને જણાવ્યું છે. તેઓ મને જણાવે છે કે તા. ૧૩મીએ તેઓ તમને મળ્યા હતા અને તમે તેમને એમ જણાવ્યું હતું કે રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિ ખમી શકે ત્યાં સુધી લડત ચાલુ રાખવી જોઈએ અને આપણે છતીએ કે તેઓ છતે એ છેવટ સુધી આપણે જોવું જોઈએ.

વળી તમારા ૧ લી અક્ટોબરના પત્ર ઉપરથી જોઈ છું કે બધી પરિસ્થિતિનું કારણ તમે મને જ ગણો છો, મેં આ વાતનો મારા જવાબમાં ઇન્કાર કર્યો છે. પણ તમારા આરોપો અને તમારે વલણ જોતાં મને એ વિષે જરા શંકા રહી નથી કે, મારા રાજ્યના તેમજ મારી પ્રજાના હિતમાં તેમજ મારા રાજકર્તા તરીકેના અધિકારો, દરબાજા અને મોહાના હિતમાં આપણે ઝાઝો વખત સાથે કામ કરી શકીએ એમ નથી. કારણ કે મારા વિના અત્યારની અત્યંત નાશકારક પરિસ્થિતિ બીજું કોઈ જ સમજવું નથી.

મારા રાજ્ય અને ગ્રામ વચ્ચેનો ધરમેળોનો ઝઘડો જેમ બને તેમ વહેલો અને દિવાળીના તહેવારો પહેલાં પતાવી નાંખવાની મારી પોતાની ચોક્કસ ધ્વિષ્ટા છે, આપણે વહેલામાં વહેલા છૂટા પડીએ નહીં ત્યાં સુધી આમ થતું રાકય નથી એમ મને લાગે છે. આ ધણી જ કમનસીબ સ્થિતિ છે અને તેથી મારાથી વધારે દિલગીર ખીજું કાઈ નહીં થાય. પરંતુ મારાં પોતાનાં અને મારાં રાજ્યનાં હિતો જોખમમાં છે એવે વખતે એના વિના ખીજો છૂટકો નથી. તમારી સ્થિતિ કંઠેથી કરવાની મારી ધ્વિષ્ટા નથી એની તમને ખાતરી આપવાની હાથે જ જરૂર હોય, અને તેથી તમારે કઈ રીતે જતું અને નિવૃત્ત થતું તે નક્કી કરવાનું હું તમારા પર જ છોડુ છું. કારણ, મિત્ર તરીકે જેમ તમે અહીં આવ્યા તેમ મિત્ર તરીકે જ તમે પાછા બન્યો એ જોવાને હું આતુર છું. પૂરા છ માસ માટે મેં તમારી સેવા માગેલી એટલે એ મુજબ તમારો પગાર ચૂકવી દેવાની રાજ્યના દેઝરરને હું સૂચના કરે છું. મહેસુલ મંત્રી મિ. ભટ્ટને તમને તમારી સગવડે છૂટા કરવાની સૂચના પણ હું આપું છું.

તમારો
ધર્મેન્દ્રસિંહ

(૪) મિંગ ગિખસનનો ઠાકોરસાહેબને પત્ર.

ડે. ઓ. નં. ૧૩૪-૩૮

ખાનગી

રેસીડેન્સી, રાજકોટ,

તા. ૨૬મી અક્ટોબર, ૧૯૩૮.

વહાલા ઠાકોર સાહેબ,

આપને યાદ હશે કે તા. ૧૬મી અક્ટોબરની સાંજે આપે મને પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે સર પેટ્રીક કેસલને છૂટા કરવાની આપની ધ્વિષ્ટા છે અને આપે તેમને મોકલેલા પત્રની નકલ પણ આપે મને મોકલી હતી. વળતી સવારે આપણે ચર્ચા કરી હતી, તે વખતે આપના રાજ્યનાં તેમજ આપનાં પોતાનાં હિતો માટે ફરેક દષ્ટિએ ધણું જ વાંધાભર્યું નીવડે એવું પગલું લેવાથી દૂર રહેવાનો ફરી વિચાર કરવાની મેં આપને

ભારપૂર્વક સલાહ આપી હતી. મેં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે તા. ૨૫મી ઓગસ્ટ ન્યારે આપે સર પેટ્રીક કેસલની નીમણૂક માટે જરૂરી મેળવી આપવાનું જણાવતો પત્ર લખ્યો ત્યારે આપે ધણી જ ચોક્કસ રીતે જણાવ્યું હતું કે પ્રથમ આ નીમણૂક ઓછામાં ઓછા છ માસ માટે રહેવાની હતી. આવી સમજથી આપની ફરજાસ્તની મેળુરી માટે મેં ના. તાજના પ્રતિનિધિના રાજકીય મંત્રીને આપની વિનંતિ મોકલી આપી હતી.

તા. ૧૭મી અક્ટોબરની આપણી ચર્ચા પછી મેં આપેલી સલાહ સ્વીકારવા આપ નાખુશ હતા એટલે તા. ૧૬મી અક્ટોબરના આપના પત્રની નકલ મેં રાજકીય મંત્રીને મોકલી આપી.

બાદ તા. ૨૨મી અક્ટોબર ન્યારે આપણે મળ્યા ત્યાં મેં આપને જણાવ્યું હતું કે આપે લીધેલું પગલું આપના રાજ્યના અને આપના પોતાના હિતને ખાતર આપ વિના વિદ્યે ફેરવી નાખશે એવી ના. તાજના પ્રતિનિધિ ખાતરી રાખે છે એમ તમને જણાવવાની મને સૂચના થઈ છે. તે પછી, આપે એ સલાહ સ્વીકારી છે અને એ સલાહ અનુસાર આપ વર્તી રહ્યા છો એવું આપના તરફથી માંલગવાની હું આશા રાખી રહ્યો છું. પણ આપના તરફથી આવી મતલબની કોઈ ખબર હજી મને મળી નથી, તેથી તા. ૨૨મી અક્ટોબરે હું આપને મળ્યો તે પછી આ બાબતમાં આપે શાં પગલાં લીધાં છે તે વિષે કૃપા કરીને મને જેમ બને તેમ જલદીથી જણાવશો.

આપનો

(સહી) ઇ. સી. ગિખસન

(૫) ઠાકોર સાહેબનો મિંગ ગિખસનને પત્ર
ખાનગી

તા. ૨૬મી અક્ટોબર ૧૯૩૮.

વહાલા મિંગ ગિખસન,

તા. ૨૬ મીના તમારા ખાનગી ડે. ઓ. નં. C ૧૩૪-૩૮ માટે હું ધણું જ આભારી છું.

ના. તાજના પ્રતિનિધિની ધ્વિષ્ટા અને તમારી

આગ્રહભરી સલાહ અને ભલામણને અનુસરીને સર પેટ્રીક કેડલને મેં નોકરીમાં રાખવાનો નિર્ણય કર્યો છે, જે કે કાયદેસર રીતે મારી વલણ બરાબર છે એમ હું કહું છું.

જેમ બને તેમ જલદી યોગ્ય પગલાં લેવાય એ માટે હું ધણો આતુર છું અને સુલેહ, શાંતિ તેમજ કાયદા પ્રત્યેનું સન્માન બરાબર જળવાય તે માટે રાજ્ય ચલાવવા સાથે સર પેટ્રીક કેડલ અને મારા બીજા એ અમલદારોની મજબુત કાઉન્સિલ સ્થાપવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે.

તા. ૧૭ મીએ તમારી મેં મુલાકાત લીધી તે વેળા આવી કાઉન્સિલ સ્થાપવાની મારી સૂચનાને તમે મંજૂર રાખી હતી. એટલે નીચેના સભ્યોને જણાવેલાં ખાતરોમાં, અખત્યાર સોંપવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે.

પ્રથમ સભ્ય અને ઉપપ્રમુખ સર પેટ્રીક કેડલ: ૧ કાયદો અને ન્યાય, ૨ રાજકીય, ૩ નાણાખાતુ, પોલીસ, ૫ પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા અને મ્યુનિસિપાલિટી. બીજા સભ્ય રાવસાહેબ, માણેકલાલ સી. પટેલને ૧ નાણાખાતુ, ૨ ઉદ્યોગ, ૩ મહેસૂલ, ૪ જાહેર આંધકામ, ૫ બરદાસો. ત્રીજા સભ્ય શ્રી. જયંતિલાલ એલ. જેબનપુત્રાને ૧ મેટ્રીકલ, ૨ જલ ૩ કેળવણી, ૪ તબીબા, તે બીજા નક્કી ન કરેલાં ખાતરો.

હાલની ચળવળને અંકુશમાં લેવાનાં બાવી પગલાંના સંબંધમાં મારી મંજૂરી સાથે કાઉન્સિલ તેના નિર્ણય કરશે અને બીજા બધા અગત્યના પ્રશ્નો સંબંધમાં ઉપલી કાર્યપદ્ધતિ અખત્યાર કરવામાં આવશે.

તમારા તરફથી જવાબ મળ્યે હું સર પેટ્રીક કેડલને તે મુજબ જણાવીશ.

તમારો

(સહી) ધર્મેન્દ્રસિંહ

પરિશિષ્ટ ૬

મિત્ર ગીબ્સનનો દરબાર વીરવાળાને પત્ર

રેસીડેન્સી, રાજકોટ,

૨૫ મી નવેમ્બર ૧૯૩૯

પ્રિય વીરવાળા,

તમારા પત્ર માટે આભાર, આજે સવારે મને ખબર પડ્યા કે તમે અહીં હતા. આ સાંભળીને મને ખુબ અન્યખી યર્ષ.

મને લાગે છે જો શ્રી. અનંતરાય પટ્ટણીએ તમને મળતું હતું તો તેઓ તમને ભાવનગર બોલાવી શકત અથવા તેઓ જાતે નટવરનગર—જે હું માતું છું કે રાજકોટ કરતાં ભાવનગરની વિશેષ નજીક છે ત્યાં—જઈ શકતા હતા.

હું સમજી શકું છું કે આવી આવવાને તમે નામુશ હતા. તમારી લાંબી માંદગી પછી આ લાંબા પ્રવાસો તમારી તંદુરસ્તી માટે ધણા ખરાબ નીવડ્યા હોવા બેઈએ

ભવિષ્યમાં તમારી તંદુરસ્તીની તમે વધારે કાળજી લો તેવી આગ્રહભરી સલાહ હું તમને આપું છું.

તમારો

(સહી) ઇ. સી. ગીબ્સન

પરિશિષ્ટ ૭

પોલીટીકલ એજન્ટનો દરબાર વીરવાળાને પત્ર અંગત

રાજકોટ, ૨૬-૧૦-૩૯

પ્રિય વાળાશ્રી,

તમારો કાલનો અંગત પત્ર મળ્યો. કર્નલ એસ્પી-નાઇને લાગ્યું કે પ્રવાસથી તમને હાડમારી પડી એ જાણી હું દિલગીર થયો છું. તમે તો મને કહેલું કે તમને મુસાફરી સારી લાગી હતી.

ના. રેસીડેન્સી મેં કરેલા તમારો જવાબ મળતા સુધી રાજકોટમાં તમે કોઈને મળશો નહીં તેવી તમે આપેલી ખાતરી પછી તમે રાજમહેલમાં ગયા હતા એમ જાણતાં હું સ્વાભાવિક રીતે જ ખૂબ અન્યખી પામ્યો હતો.

હું તો માત્ર એટલું જ માની લઈ શકું કે ખુદ તમારા પોતાના બહાને ખાતર પછી આ પગલું ભાગ્યે જ હડાપણુ ભર્યું હતું એ તમે સમજશો અને નટવરનગર પાછા ફરો ત્યાં સુધી સ્થાનિક ખાતરોથી

તદ્વન અળગા રહેવાની અને કોઈને નહીં મળવાની જે વલણ અખત્યાર કરવાનું તમે કહ્યું હતું તેનાથી ચસશે નહીં.

મને વિશ્વાસ છે કે તમે સંપૂર્ણ આરામ લઈ લીધો હશે અને આવતી કાલે નટવરનગર તરફ પાછા ફરવાનો પ્રવાસ તમને વસશે. પડશે નહીં.

તમારા
સી. કે. ડાલી

તા. ૨૮ મી ડીસેમ્બર ૧૯૩૮ ને રોજ
દેશીડે-સીમાં થયેલ મંત્રણાની નોંધમાંથી ઉતારા :

હાજર : ના. મી. ગીબ્સન, ના. કાકિર સાહેબે, કાઉન્સીલના સદ્યો : સર પેટ્રીક કેડલ, રાવસાહેબ એમ. સી. પટેલ, મી. જ્યંતીલાલ જ્વેળનપુત્રા.

એન. મી. ગીબ્સને શરૂઆત કરતાં ના. કાકિર સાહેબને જણાવ્યું હતું કે તેમણે કરેલા સમાધાને બધા રાજ્યોમાં ખળભળાટ કરી મૂક્યો હતો. વલ્લભભાઈ પટેલ રાજકોટ કેવી રીતે આવ્યા અને ના. કાકિર સાહેબે તેમને આમંત્રણ આપ્યું હતું કે કેમ તે મી. ગીબ્સન જણાવવા માગતા હતા.

ના. કાકિર : તેઓ તેમની ઇચ્છાથી આવ્યા હતા અને મને મળવા જણાવ્યું હતું. મેં તેમને ચા પીવા નોતર્યા હતા.

મી. ગીબ્સન : વાર, પણ એ સાવ બીનભરોસા માત્ર માણસ છે. તમે જાણો છો કે બહારની કોઈ દબલગીરી ન ચાલવા દેવી એવી હિંદી સરકારની ઇચ્છા છે. પટેલની સાથે સમાધાન કરીને તમે તમારા ભાઈબંધ નરેન્દ્રેની તથા સરકારની સહાનુભૂતિ શુભાવી છે. તમે રુએ તે કરો તેનું હિન્દી સરકારને કાંઈ નથી. પરંતુ પટેલ દ્વારા સમાધાન કરવામાં તમે ભૂલ કરી છે. મહાસભાવાદી કાર્યકર્તાઓમાં પણ મી. પટેલ સૌથી વધુ અવિશ્વાસપાત્ર છે. છતાં જાહેરાત પરથી જણાય છે તે પ્રમાણે સમાધાનની શબ્દરચના એટલી બધી ખરાબ નથી, સિવાય કે, " શક્ય તેટલી વિશાળ સત્તાઓ " એ શબ્દો. આ શબ્દોનો ગમે તે અર્થ થઈ શકે. એનો અર્થ એટલે સુધી પણ થાય કે તમે

માત્ર નામના જ રાજા રહો. એ શબ્દોના જોર ઉપર તેઓ શરૂઆતથી જ સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્રની માગણી કરશે અને તમે પોતે ધણી જ કંઠથી રિયલિટમાં મુકાઈ જશો.

ના. કાકિર : ના, મેં માત્ર સમિતિ નીમી છે.
મી. ગીબ્સન : હા, પરંતુ સમિતિના સભ્યો કોણ નીમશે? અને તે સમિતિનો જે હેવાલ મળશે તે તો અમલમાં મૂકવાનો છે.

ના. કાકિર : શ્રી. વલ્લભભાઈ નામે સચવશે.
મી. ગીબ્સન : એનો અર્થ જ એ કે મહાસભાવાદી કાર્યકર્તાઓ નીમાશે, જેઓ " શક્ય તેટલી વિશાળ સત્તાઓ " એ શબ્દોની રૂએ સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્રની માગણી કરશે.

સર પેટ્રીક : મી. પટેલ કંઈ રીતે નામે સચવશે? આપણે તેમને લખવાનું છે?

ના. કાકિર : ના. તેઓ નામે મોકલશે.
મી. ગીબ્સન : એક કલમમાં તમે હેવાલને સંપૂર્ણ રીતે અમલમાં મૂકવાનું કહ્યું છે. એથી તમે તમારી બાજુ દારી ખેંકા છો.

સુધારા સમિતિના પ્રમુખની નીમણીક સંબંધમાં મી. ગીબ્સને કાકિર સાહેબને પૂછ્યું : સમિતિના પ્રમુખ કોણ થશે?

ના. કાકિર : દરબાર વીરાવાળા.
મી. ગીબ્સન : ના, એ તો આવી નહીં શકે.
ના. કાકિર : કેમ? તેઓ તેમની રચના સમય પૂરી થયા પછી આવશે.
મી. ગીબ્સન : તેઓ તાલુકદાર છે, તેઓ નહીં આવી શકે. હું તેમને હવે આવવા નહીં દઉં.
ના. કાકિર : સર પેટ્રીકના ગયા પછી તેઓ આવી શકશે.

મી. ગીબ્સન : એ જોયું જશે.
કાકિર સાહેબને સરદાર વલ્લભભાઈને પત્ર અમરસિંહજી સેક્રેટરીયટ, રાજકોટ, ૨૨૯, તા. ૨૭ ડીસેમ્બર ૧૯૩૮

પ્રિય વલ્લભભાઈ પટેલ,

તમે રાજકોટ આવ્યા તે બદલ હું તમારો ધણો જ આભારી છું.

મામલાનો અંત લાવવામાં તમે મને જે રીતે મદદ કરી છે તેની હું ખૂબ કદર કરું છું.

અત્યાર સુધીમાં તમને પૂરેપૂરી ખબર પડી ગઈ હશે કે દીવાન સાહેબ વીરાભાઈ મને અને મારા રાજ્યને અત્યંત વફાદાર રહ્યા છે. તેમની કારકીર્દી દરમ્યાન મારી પ્રગતિ બહુ માટે તેમનાથી બનતું બધું જ તેમણે કર્યું હતું.

મારી પ્રગતિ મનમાં તેમના વિરૂદ્ધ જે કંઈ ગેરસમજૂતી રહેતી હોય તે દૂર કરવાને બનતું બધું કરવાની હું તમને વિનંતી કરું છું.

આ માટે હું તમારો અત્યંત આભાર માનીશ.

ધર્મેન્દ્રસિંહ

કાંકર સાહેબ, રાજકોટ

રાજકોટ ગેઝેટમાંની તા. ૨૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૯ ની જાહેરાત: -

રાકેજાદ દરબારી ગેઝેટ
વધારે

શનિવાર, તા. ૨૨ મી જાન્યુઆરી, ૧૯૩૯

જાહેરાત નં. ૬૧ અને ૧૯૩૮-૩૯ ની

તા. ૨૬ મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૮ ની નં. ૫૦ માની

જાહેરાતમાં જણાવ્યા મુજબ અને રાજમાં બધાં મહત્વનાં હિતાના પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા નીચેના ૭ સભ્યોની નીમણૂક જાહેર કરીએ છીએ. આ સાત ગૃહરથો હવે પછી જાહેર કરવામાં આવનારા ત્રણ રાજ્યઅમલદારો જોડે એક સમિતિ ઉપર કામ કરશે જે ઘટતી તપાસ પછી આગે એવા સુધારાની મોજાનાની ભલામણ કરશે જેનાથી રાજ્યના કાર્યાલયમાં પ્રગતિ વધારે નિકટ સંબંધ આવે:

૧. શ્રી. પોપટલાલ પુરોષોત્તમ ચાવડા, પ્રમુખ,
પ્ર. પ્ર. સલા; ૨. જાડેજા જીવણસિંહજી ધીરુભા; ૩. શેક દાદા હાજી વલીમહમદ; ૪. શ્રી. પોપટલાલ ધનજીભાઈ માણવિયા; ૫ શ્રી. મોહનલાલ મ. ટાંક

પ્રમુખ મ્યુનિસિપાલિટી; ૬. ડૉ. ડી. જે. ગલ્લર અને ૭. શેક હેપ્તુભાઈ અબ્દુલઅલી. સમિતિએ સંપૂર્ણ તપાસ ચલાવીને પોતાનો અહેવાલ રજૂ કરવાનો છે.

રાજકોટ, ૨૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૯

ધર્મેન્દ્રસિંહ

કાંકરસાહેબ, રાજકોટ રાજ્ય

પરિશિષ્ટ ૧

શ્રી. માણેકલાલ પટેલનો સરદાર વલ્લભભાઈને પત્ર ખાતગી

રજીસ્ટર વિલાસ,

રાજકોટ તા. ૧૨-૧-૩૯

પ્રિય સરદાર સાહેબ,

સચવાયલી સુધારા સમિતિમાં નીમવાના સાત સભ્યોનાં નામોની ભલામણ કરનારા તમારા તા. ૪ થીના પત્રની પહેલું સ્વીકારવાનું ના. કાંકર સાહેબે મને ફરમાવ્યું છે.

વર્તમાનપત્રો પરથી તમે જાણ્યું હશે કે તમારો પત્ર ના. કાંકર સાહેબને મળે તે પહેલાં તમે સચવેલાં નામો પ્રકટ થઈ ગયાં હતાં. આ થવા માટે તેમને દિલગીરી થાય છે કારણ કે આવા પ્રકાશનથી તમે અને ના. કાંકર સાહેબ કાંઈક કંફોડી પરિસ્થિતિમાં મુકાઓ છો.

તમે સચવેલાં બધાંય નામો પસંદ કરવાની ના. કાંકર સાહેબની ઘણી ધ્રુષ્ટિ હોય છતાં તેઓ નામદાર તેમની પ્રગતિ અગત્યના વર્ગો તરફથી કરવામાં આવેલી વિનંતિઓને અવગણી શકે નહિ અને તેમની પ્રગતિ બધા અગત્યના પક્ષોનો વિચાર ધરાવતા હોય એવા માણસોની સમિતિ બને એ તેમણે જોયું રહ્યું છે એ વાત તમે સમજી શકશો. હકીકત એ છે કે ના. કાંકર સાહેબને ભાવિ તરફથી તેમજ મુસ્લીમ કાઉન્સિલ તરફથી નિવેદનો મળ્યાં છે અને આજુત વર્ગો તરફથી પણ એક અરજ મળી છે.

ના. કાંકરસાહેબ તમારી યાદીમાંના નં. ૧, ૨,

૪ અને ૫ નંબરનાં નામોવાળા ગૃહસ્થાને મંજુર રાખે છે.

નં. ૩. સ્થાવર મીઠકત ધરાવે છે. લગભગ ૪૦ વરસથી અહીં વસે છે અને એક પ્રતિષ્ઠિત શહેરી છે છતાં તેઓ સ્વનંત્ર વિચારોવાળા હોઈ આવા પ્રકારની સમિતિ પર કામ કરવા માટે જાગ્યે જ ઉપયોગી થવાની આશા રહે છે.

મુસ્લીમો એ ઘણા અગત્યનો વર્ગ છે અને તેઓ એટલા બધા સંગઠિત છે કે સહેલાઈથી તેઓની અવગણના થઈ શકે નહિ એ તમે કબૂલ કરશો. મુસ્લીમ કોલેજિયલના સર્વોન્નમતીવાળા નિર્ણયને પરિણામે તેઓએ ૧૯૦૦ કરેલા નિવેદનમાં એવી વિનંતિ કરી છે કે પ્રગતિ સાત સભ્યોમાંના ત્રણ મુસ્લીમ હોવા જોઈએ. તેઓની આ માગણી અલગત આજ્ઞાથી નથી; પરંતુ વહોરાઓ સમેત તેઓને બે બેકા આપવી જોઈએ અને તેમાંના એક તેઓની કાઉન્સિલના પ્રમુખ હોવા જોઈએ. બ્રિટિશ હિંદમાં તમારા વિશાળ અનુભવથી તમે એ સમજ શકશો કે નો તેઓની કાઉન્સિલની વિનંતિઓને માન આપવામાં નહિ આવે તો તેઓ બૂમરાણ કરી મૂકશે અને વાતાવરણ બગાડી મૂકશે; જે આપણે સૌ ટાળવા માગીએ છીએ.

નં. ૬ અને ૭ સંબંધમાં એમ લાગે છે કે જલ્દી રાતમાં ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે પ્રગતિ વ્યાખ્યાની મર્યાદામાં તેઓ આવી શકતા નથી.

શ્રી. વ. મ. શુક્લ રાજ્યમાં જન્મ્યા નથી તેમ તેમના જન્મથી એટલે કે લગભગ ૪૦ વર્ષથી તેઓ રાજ્યની હકુમતમાં રહેતા પણ નથી. તેમના પૂર્વજો સરધાર પાટીમાં કાંઈક મિલકત ધરાવે છે એથી કંઈ વ્યાખ્યા પ્રમાણે તેમને રાજકોટ રાજ્યના તરીકે લેખાવાનો હક મળી જતો નથી

શ્રી. ઉ. ન. દેગર સંબંધમાં પણ ના. કાકોર સાહેબને એજ વાંધો આવે છે. જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે તેઓ મૂળ ગમનગર રાજ્યના છે અને તેમના પિતાએ તેમના જીવનનો મોટો ભાગ મુંબઈમાં ગાળ્યો છે. તેમણે પેસે રાજકોટ શાળામાં અભ્યાસ

કરેલો કહેવાય છે અને ત્યારે વકીલ તરીકે વકીલાત શરૂ કરી ત્યારે તે સીવીલ સ્ટેશનમાં રહેતા હતા. રાજ્યની હદમાં તેઓ આશરે બે વર્ષથી જ રહે છે. ગયે વર્ષે રાજ્યમાં તેમણે જમીન પણ ખરીદી છે. ના. કાકોર સાહેબને લાગે છે કે મરહુમ કાકોર સાહેબના સામયથી, જેઓને પ્રગતિ નેતાઓ તરીકે હમેશાં રાજ્યે સ્વીકારેલા છે તે આગેવાન ગૃહસ્થોમાં કાંઈ અગત્યની લાગણી ઉપજાવા ન પામે તે માટે વ્યાખ્યાને ચુસ્ત રીતે વળગી રહીએ તો તેમની નીમણુક ન થવી જોઈએ.

બાબાંતોએ પણ ના. કાકોર સાહેબને વિનંતિ કરી છે, અને વાજબી રીતે કરી છે, કે સમિતિ પર તેઓનો એક જણ હોવો જોઈએ. કારણ કે રાજ્યમાં તેઓનું પ્રભાવ ઠીક ઠીક છે અને તેઓ ઘણા અગત્યના વિભાગનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. આ ખીના પણ આપના ધ્યાન પર લાવવાની જરૂર છે. તેથી સમિતિ પર તેઓમાંથી એક જણ હોવો જોઈએ.

ના. કાકોર સાહેબની એવી ઇચ્છા છે અને તે તેમને સહજે સમજ શકશે કે સમિતિ તેમની પ્રગતિ બધા અગત્યના વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા સારામાં સારા છુદ્ધિમાનોની બનેલો હોવી જોઈએ.

ઉપર જણાવ્યું છે તેને અનુસરીને તમારે નો કાંઈ સચના કરવાની હોય તો, તે પછી સમિતિના પ્રમુખ ઉપરાંત ત્રણ અમલદારો સાથે સમિતિના સભ્યોની યાદી ના. કાકોર સાહેબ જાહેર કરશે.

તમારો

(સહી) માણેકલાલ પટેલ

પરિશિષ્ટ ૭

સરદાર વલ્લભભાઈનો જવાબ

સ્વરાજ્ય આશ્રમ, બારડોલી ૧૫-૧-૩૬

કાર્ડ માણેકલાલ પટેલ,

તમારો ૧૧મી જાનેવારીનો કાગળ મળ્યો. તમારો કાગળથી મને દુઃખ થાય છે. મેં આપેલાં નામો પ્રગટ થયાં એ ખોટું તો થયું, પણ ઘણા માણસોની સાથે જેમાં વહેવાર હોય તે વાત હમેશાં છુપી રહી શકતી

નથી. વળી નામ પ્રગટ થયા છતાં સખળ કારણસર ફેરવદલી અવસ્ય થઈ શકે.

ભાષાતો અને મુસદ્દામાન નામ વિષે તમે જે બલામણુ કરો છો તે મારાથી સ્વીકારી નથી શકાતી. તે સ્વીકારવા જતાં મારે નામો આપવાની આપસ્યકતા પાછળ જે વિચારકોણી રહી છે (તે સમજી શકાય તેવી છે. એ) તુટી જાય છે. આ કમિટિ અમુક હેતુ પાર પાડવાને સારૂ થઈ છે, તે એ હેતુ તો અમુક પ્રકારના મત ધરાવતા હોય તેના પણ પ્રમાણિક માણસોથી જ સિદ્ધ થઈ શકે. હું એટલી ખાતરી આપી શકું છું કે જે સાત સભ્યોનાં નામ મેં સૂચવ્યાં છે તેઓ ભાષાને વગેરેનાં હિત નજરમાં રાખીને જ કામ કરશે. આથી વિશેષની આશા કોઈ ન રાખી શકે.

કેટલાક સભ્યો રાજકોટ રેલ્વેની રૈયત ન હોવા વિષે તમે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ડુઝદ છે, પણ એ કરવાનો તમને અધિકાર હતો. શ્રી. ઢેજરભાઈ એ વ્યાખ્યામાં નથી જ આવતા એમ તમે ફરી વિચાર કરતાં નિશ્ચય કરો તો તે વિષે તકરારમાં ઊતરવાને બદલે એ નામ ખેતી લેવા હું તૈયાર છું. અને જો શ્રી. ઢેજરભાઈનું નામ કાઢી નાખવાનો આગ્રહ કાયમ રહે તો એને બદલે શ્રી. ગવનન જોશી વડોદરાનું નામ સૂચવું છું. શ્રી. વલ્લભાઈ શુક્લ તો એ વ્યાખ્યામાં આવે છે એવો મારો મત છે.

પ્રમુખ દશમાંથી ચૂંટાય એવો જ અર્થ ના. કોફર સાહેબના નોટીસીકેશનનો ધર્પ શકે અને એ પ્રમુખ દ. શ્રી. વીરાવાળા ન હોઈ શકે. એ મારે કહેવું જોઈએ. એમણે પોતે તો મને કહેવરાવ્યું છે કે એઓ પોતે ક્યો હોલો લેવાનો જ નથી.

મારે કહેવું જોઈએ કે કમિટિની નિમણૂક થવામાં ઘણી ઢીલ થઈ છે. રીપોર્ટ તો ૩૧ મી જાન્યુઆરી લગીમાં બહાર પડે જ રહ્યો. એટલે મારી આશા છે કે કમિટિ આ કાગળ પહેંચતાં તુરત નિર્માઈ જશે પણ કંમનસીએ કમિટિ નહિ નિમાય તો લોકો તરફથી લડત ફરી સરૂ થવાનો ભય છે. સાથે મારે જણાવવું જોઈએ કે ના. કોફર સાહેબ તથા સર પેટ્રીક કેંડલની વચ્ચે થયેલો ધન વ્યવહાર અને રિસીડેન્ટની સાથે તા. ૨૮મી ડીસેમ્બરે થયેલો મુલાકાતની ત્યાદી મારી પાસે છે. મને લાય છે કે જે સમાધાની ભાંગી પડશે તો હિતને અર્થે એ કાગળા ને એવા બીજા જે મારા કબજામાં છે તે પ્રગટ કરવાનો મારો ધર્મ ધર્પ પડશે. પણ મારી ઉમેદ છે કે એવું કશું નહીં કરવું પડે ને કમિટિની નીમણૂક તુરત થશે ને બહુ કામ નિયમ-સર સરૂ થઈ જશે.

તારથી જ્યાંયની આશા રાખું છું.

લી. વલ્લભભાઈ પટેલના
નેમાતરમ્

વડોદરા રાજ્યની ધારાસભાને લગતી નીમાયેલી સમિતિની ભલામણો

[વડોદરા રાજ્યમાં લગભગ ૫૦ સદીથી, રાજ્ય વહીવટમાં લોકો પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા થાય એવા હેતુથી ધારાસભાની રચાવના થયેલી છે. તેના બંધારણમાં બહુ અંશે મૌલિક ફેરફાર કરવાના હેતુથી શ્રીમંત સરકાર તરફથી એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. એ સમિતિએ ત્યાંની ધારાસભાના હાલના બંધારણમાં જે ફેરફાર સૂચવ્યો છે, તે અમે આ નીચે આપીએ છીએ. દેશી રાજ્યો પરત્વે લોકશાસનવાળાં બંધારણનો જેઓ વિચાર કરતા હોય તેઓને આ ભલામણો માર્ગદર્શક થાય એવી છે. તંત્રી.]

ધારાસભા હક, વિસ્તાર તથા તેને લગતા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવા માટે શ્રીમંત સરકારે નીચેના સભાસદોની એક સમિતિ નિમી હતી.
સમિતિની નીમણુક.

અધ્યક્ષ

(૧) મે. રા. રા. કર્નલ કુમાર શિવરાજસિંહ,
બી. એ., મંત્રસચીવ.

સભાસદો

(૨) મે. રા. રા. સત્યમત મુકરજી,
બી. એ. (ઓક્સન), સરસુઆ.

(૩) મે. રા. રા. ડૉ. શંકરરાવ માધવરાવ પગાર,
બી. એ. (વિસ.), એ. એમ., પીએચ. ડી.

(કોલંબિયા), પ્રગતિ અધિકારી.

(૪) શ્રી. મે. રા. રા. ભદ્રસિંહરાવ આનંદરાવ ગાયકવાડ,
બી. એ. એલએલ. બી. (કેટબ),
બાર-એટ-લૉ., રાજ્યકોષાધિકારી.

(૫) મે. રા. રા. સખારામ અમૃત સુધાળકર,
બી. એ. એલએલ. બી., ન્યાયમંત્રી.

(૬) રા. રા. ગિરધરલાલ ડાસાભાઈ પરીખ,
બી. એ. એલએલ. બી.

(૭) રા. રા. છોટાલાલ ઝવેરભાઈ સુતરીયા,
બી. એ. એલએલ. બી.

(૮) રા. રા. કરામશૈખ રતનજી ઝાળ.

(૯) રા. રા. રસુલખાન હુસેનખાન પઠાણ,
બી. એ. એલએલ. બી.

(૧૦) રા. રા. નાગજીભાઈ ગોવિંદભાઈ આંબ.

(૧૧) રા. રા. બાપુભાઈ ઘેલાભાઈ દેસાઈ,
બી. એ. એલએલ. બી.

૨. સમિતિની ભલામણો નીચે પ્રમાણે છે:—

સમિતિની ભલામણો.

(૧) ધારાસભાના સભાસદોની કમાલ સંખ્યા
પપની રાખવી, આ સંખ્યામાં

સભાસદોની સંખ્યા ૩૭ થૂંટાયેલા, ૯ શ્રીમંત
સરકારે સરકારી અમલદારોમાંથી

નિમેલા અને ૯ સુધી શ્રીમંત સરકારે નિમેલા બિન
સરકારી સભાસદો નીચેના ધારણે રાખવા.

૯ શ્રીમંત સરકારે સરકારી અમલદારોમાંથી નિમેલા
સભાસદો. હોદ્દાની રૂએ.

દિવાન, અધ્યક્ષ ૧

મંત્રસચીવો તથા કર્મસચીવ મળી ૩

ન્યાયમંત્રી ૧

વરિષ્ઠ ન્યાયાધિશના નિમેલા મુખ્ય સરકારીવકીલ ૧

છત્તર સરકારી અમલદારોમાંથી નિમવાના ૩

૯

વડોદરા રાજ્યની ધારાસભાને લગતી નીમાયેલી સમિતિની ભલામણો

૩૭ ચૂંટાયેલા સભાસદો.

(ક) ૯ વડોદરા પ્રાંત

૧ વડોદરા શહેર	૨
૨ ઈંતર સુધરાઈવાળાં સ્થળો	૨
૩ સુધરાઈ સિવાયની હદનાં	૪
	<hr/>
	૮

(લ) ૮ મહેસાણા પ્રાંત

૧ સુધરાઈવાળાં સ્થળો	૨
૨ સુધરાઈ સિવાયની હદનાં	૬
	<hr/>
	૮

(મ) ૬ નવસારી પ્રાંત

૧ સુધરાઈવાળાં સ્થળો	૨
૨ સુધરાઈ સિવાયની હદનાં	૪
	<hr/>
	૬

(પ) ૪ અમરેલી પ્રાંત ઓખામંડળ સહિત

૧ સુધરાઈવાળાં સ્થળો	૧
૨ સુધરાઈ સિવાયની હદનાં	૩
	<hr/>
	૪

(ઙ) ૨ સંવદિત મનૂર વર્ગના

૨

(ચ) ૨ સહકારી મંડળો

૧ વડોદરા અને નવસારી પ્રાંતોની	૧
૨ મહેસાણા અને અમરેલી (ઓખામંડળ સાથે) પ્રાંતોની	૧
	<hr/>
	૨

(ઘ) ૨ ઈનામદારો અને ઠકરાતી આંકડીયા ગામો ૨

ધારણ કરનાર

(જ) ૨ (૧) વેપાર

(બ) વડોદરા અને નવસારી પ્રાંતોમાંથી ૧

(ભા) મહેસાણા અને અમરેલી (ઓખા મંડળ સાથે) પ્રાંતોમાંથી

૨

૨ (૨) ઉદ્યોગ

(બ) વડોદરા અને નવસારી પ્રાંતોમાંથી ૧

(ભા) મહેસાણા અને અમરેલી (ઓખા- ૧

મંડળ સાથે) પ્રાંતોમાંથી

૨

૩૭

૯ સુધી શ્રીમંત સરકારે નિમવાના સરકાર

અમલદાર સિવાયના

અર્સધરિત મલુરો પૈકી ૧

શ્રીઓ ૨

લઘુમતિ હિતસંબંધવાળા પક્ષી ૬ સુધી

૬ સુધી

ચૂંટણીના મત હક્ક રાંબંધી

(૨) (ક) ગામડાઓમાંથી ચૂંટણી માટે પ્રાંત

પંચાયતની ચૂંટણીમાં જે લોકોને મતા-

ધિકાર છે તે લોકોને મત આપવાનો હક્ક

રાખવો.

(લ) શહેર નગરમાંથી સુધરાઈના ઉમેદવારોની

ચૂંટણી માટે મન આપવાનો જેમને હક્ક

છે તેમને મતાધિકાર આપવો.

(મ) ધારાસભાના પ્રારેસિક પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી

સીધી યવી નેઈએ.

(૧) વેપાર, ઉદ્યોગ, મંદરિત મલુર વર્ગ તથા

સહકારી મંડળીના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી

સીધી રીતે કરવી કે કેમ તે આખત તથા,

(૨) ચૂંટણીની રીત, પદ્ધતિ અને ઇતર વ્યવસ્થા

સંબંધની વિગતો આખત શ્રીમંત સરકારને

ભલામણ કરવા તથા સભાસદોની એક

સમિતિ નિમની.

(પ) લુદી લુદી કોમે માટે લુદી લુદી ચૂંટણીનું

ધોરણ રાખવું નહી. તેમ સામાન્ય ચૂંટણીથી

ચૂંટાઈ આવતા સભાસદોમાં કોઈ કોમને લુદી

પ્રતિનિધિત્વ આપવું નહી.

(૩) હજીરની અગાઉથી મેજીરો મેજીયા સિવાય કોઈ પણ સભાસદ

(ક) સરકારી કરજ અગર મહેસૂલ અગર કરને કયા મુસદ્દા સભા અસર કરે અગર જેથી સરકારી આગળ લાવવાની મહેસૂલ અગર કર ઉપર કોઈ મનાઈ છે. ખોલે ઉત્પન્ન થાય એવો,

(લ) શ્રીમંત સરકારના લશ્કરનાં શિરત અને બરદાસ્તને અસર કરે એવો,

(મ) શ્રીમંત સરકારના ખાનગી ખાતાની વ્યવસ્થાને અસર કરે એવો,

(ધ) ખીગ રાજ્ય સાથેના સંબંધને અસર કરે એવો,

(જ) શ્રીમંત સરકારની અને રાજધરાણાની સત્તા અને મોહાને અસર કરે એવો, અથવા

(ઝ) ખીજ ને કોઈ બાબતો હજીર વખતે વખત દરમિયાન તેને અસર કરે એવો,

કોઈ મુત્સદ્દો, ઠરાવ અથવા પ્રશ્ન સભા આગળ લાવી શકાશે નહિ પરંતુ સરકારી કરજ અગર મહેસૂલ અગર કરને અસર કરે એવા કોઈ ઠરાવથી શ્રીમંત સરકારની નાણાં સંબંધી આંટને હાનિ કે અસર થાય તેવું ન હોય ત્યારે તેવો ઠરાવ સભા આગળ લાવવાને હરકત ન હોવી જોઈ એ.

ઉપરના ધોરણોને પાત્ર રહીને દરેક નિયમના મુસદ્દા ધારાસભા આગળ ચર્ચા માટે રજુ કરવા.

(૪) (ક) ખાનગી ખાતાને લગતી,

(લ) ખીગ રાજ્યના સંબંધને અંદાજપત્રકની ચર્ચા અસર કરે તેવી (જેવી કે રાખધે દરિયાઈ જહાત, ખંડણી વિગેરે બાબતો),

(મ) નિવૃત્તિવેતન, નિવૃત્તિપારિતોષિક તથા દ્રવ્ય સંચય નિધીને લગતી,

(ધ) વ્યાજ અને ધસારા નિધીને લગતી, બાબતો સિવાયની અંદાજપત્રની બાબતો ધારાસભા આગળ ચર્ચા કરવા માટે મુકી શકાશે.

માન ધારાસભાએ સૂચવેલી કોઈ કપાત શ્રીમંત સરકાર તરફથી ગ્રાહ્ય કરવામાં આવે તોજ તેનો અમલ કરવો.

૫. ધારાસભાના સભાસદોને ખીગ રાજ્યો તથા પ્રાંતિક સરકારોની ધારાસભાના સભાસદોને મળે છે તેવા પ્રકારના સભાસદોના વાણી સ્વાતંત્ર્યનો છુટ લેવા જેવા હકો આપવા.

ધારાસભાના સભાસદની કાયમની સમિતિઓમાં નિમણૂક

૬. કાયમની સમિતિઓ જેવી કે અંદાજ સમિતી નોકરો સમિતિ, હરરાજ સમિતિ વગેરેમાં જે તે સમિતિના પ્રમુખે પસંદ કરેલા ધારાસભાના નિદાન એક સભાસદને નિમવા.

સભાસદોમાંથી ઉપપ્રમુખની ચૂંટણી

૭. ધારાસભાના પ્રમુખ ચૂંટાયેલા રાખવાનું ખોય છે, હાલને માટે ધારાસભાના ઉપપ્રમુખની ચૂંટણી શ્રીમંત સરકારે ધારાસભાના સભાસદોમાંથી કરવી.

ઉપપ્રમુખે ધારાસભાની સમિતિના પ્રમુખ તરીકે કામ કરવું.

૮. ઉપરની રકમ ૭ પ્રમાણેના ઉપપ્રમુખ ને ને ધારાસભાએ નિમેલી સમિતિમાં તે સભાસદ હોય તે તે સમિતિમાં પ્રમુખ તરીકે કામ કરશે એમ ઠરાવવું.

ધારાસભાના નિદાન એક સભાસદની સચિવ તરીકે નિમણૂક કરવા બાબત.

૯. હજીરે કૃપાવંત થઈ ધારાસભાના સરકારી અમલદાર સિવાયના ધારાસભાના સભાસદ હોય અને ને ધારાસભાની બહુમતિના સભાસદોનો વિશ્વાસ ધરાવતા (ગ્રાહ્ય હોય તેવા) હોય તેવા એક સદગૃહસ્થની તે ધારાસભાના સભાસદ તરીકે ગ્રાહ્ય રહે ત્યાં સુધીની મુદત માટે મંત્રીમંડળમાં નિમણૂક

વડોદરા રાજ્યની ધારાસભાને લગતી નીમાયેશી સમિતિની જલામણો

કરવી. પોતાની હોદ્દાની મુદત દરમ્યાન તે હજૂરને જવાબદાર રહેશે.

ઉપરના મંત્રીમંડળના સભ્યને સાધારણતઃ સોંપવાનાં ખાતાંઓ.

૧૦. ઉપરની રકમ ૯ પ્રમાણે નિમાયેલા મંત્રી-મંડળના સભ્યને સાધારણતઃ નીચેનાં ખાતાંઓ કે તે પૈકી કેટલાંક મુખત કરવાં:—

૧ કૃષ્ણવણી.

૨ પ્રગતિ, વેપાર ઉદ્યોગ અને કામગીર ખાતાં.

૩ પંચાયત,

૪ આરોગ્ય રક્ષણ

૫ આગોદાર.

૬ સહકારી.

બે સભાસદોની સહાય મંત્રી તરીકે નીમણુંક

૧૧. ધારાસભાના સભાસદો પૈકી બે સભાસદોની સહાય મંત્રી (Parliamentary Secretaries) તરીકે શ્રીમંત સરકારે નિમણુંક કરવી અને તે પૈકી એક મંત્રીને ઉપરની રકમ ૯ પ્રમાણે નિમાયેલા મંત્રીમંડળના સભ્યના હાથ નીચે કામ કરવા કરાવવું. અને બીજા મંત્રીએ શ્રીમંત સરકાર કરાવે તે બીજા

મંત્રીમંડળના સભ્યના હાથ નીચે કામ કરવા કરાવવું. આ મંત્રીઓ મંત્રીમંડળના બે સભ્યના હાથ નીચે કામ કરશે તેને જવાબદાર રહેશે એમ કરાવવું. પ્રજાને રાજ્યકારોપચારમાં સંપૂર્ણ રીતે સામેલ કરવાની અતીત ધ્યેયની જાહેરાત.

૧૨. શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબનું પોતાની પ્રજાને રાજ્ય કારોપચારમાં સંપૂર્ણ રીતે સામેલ કરવાનું અતીત ધ્યેય છે અને તે હેતુ પાર પાડવા માટે તે દિશામાં પ્રથમ પગથિયા તરીકે મંગીન પ્રગતિ કરવા હાલનો સમય અનુકૂળ છે. તેથી ઉપરાંત ધ્યેયની જાહેરાત (Proclamation) દ્વારા અગર તેવી ઇતર અધારણીય રીતે પ્રસિદ્ધ કરવી

વડોદરા રાજ્ય અધારણી કાયદો ઘડવા આમત.

૧૩. વડોદરા રાજ્ય અધારણી કાયદો (Government of Baroda act) ઘડવો અને તેમાં ઉપરનાં ધોરણો ઉપરાંત વરિષ્ઠ ન્યાયાધિશનો પગાર તથા હોદ્દાની મુદત પણ નિશ્ચિત કરવી.

તારીખ ૬ માઈ જાનેવારી સન ૧૯૨૬.

શિવરાજસિંહ

કર્નલ,

પ્રમુખ.

શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ સેના- ખાસખેલ સમશેર બહાદુર એઓશ્રીના પોતાની પ્રિય પ્રજા માટેનો સંદેશો.

અમારા વિશ્વવિખ્યાત પિતામહ સ્વ. શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડ એઓશ્રી તરફના પૂજ્યભાવનાં તથા પ્રેમનાં જે અસંખ્ય પ્રદર્શન થયાં છે તેની અમારા મન ઉપર અતિશય ઊંડી અસર થઈ છે. અમને પોતાને તેમ જ સર્વ રાજકુટુંબીઓને આ અતિદુઃખકર ખોટને પ્રસંગે આવાં પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનાં પ્રદર્શન ખરેખર મોટા આશ્વાસનરૂપ થઈ પડ્યાં છે અને તે સ્વર્ગસ્થને પગલે ચાલી અમારી પ્રિય પ્રજાનું કલ્યાણ સાધવાના કામમાં અમારે જીવન અપાણ કરવાના અમારા નિશ્ચયમાં બલપ્રદ સાધન થશે.

૨. જે સમર્થ રાજકર્તાના અવસાન માટે આપણે શોક કરીએ છીએ તેઓશ્રી કહેતા કે “મારા આખા લાંબા જીવન દરમ્યાન મારે પ્રધાન ધ્યાન ખેડુતો માટે ને તેમના કલ્યાણ માટે જ હતું.” તેઓશ્રી સતત આ લોકોના જ વિચાર કરી રહ્યા હતા, તે એટલે સુધી કે તેઓશ્રીની છેલ્લી ભયકર માંદગીમાં પણ તેમણે જમીન મહેસુલમાં મોટા ઘટાડો કરવાના હુકમ આપ્યા હતા અને તે ગયા વર્ષના ડિસેમ્બરની ૨૬મી તારીખે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા હતા. તેઓશ્રીના શાસનકાલના હીરકમહોત્સવ પ્રમંગે તેઓશ્રીએ ગામડાંઓ માટે જે મોટા નિધિ કાઢી તેનો જુઓ જનારો છે તે તે લોકોની સ્થિતિ સુધારવાની તેમની સતત કાળજી બતાવનારે દૃષ્ટાંત હતું. રાજ્યશાસનના કામમાં અગ્રે છેલ્લાં દશ વર્ષથી સીધો ભાગ લીધો છે, તે ઉપરથી પણ અમને એમ સમજાયું છે કે ખેડુત અમારા રાજ્યનો સ્તંભ છે અને તેની આર્થિક સ્થિતિ અને સામાન્ય કલ્યાણ તરફ અમારે વધારેમાં વધારે ધ્યાન

આપવું. અમારા પ્રેમ અને અમારી સહાનુભૂતિની વાસ્તવિક સાક્ષાત જાહેરાત માટે અમે ફરમાવીએ છીએ કે અમારા પુરોગામી મહારાજ સાહેબે મહેસુલના આકારમાં ઘટાડાની જે જાહેરાત કરી છે તે ઘટાડેલો આકાર જ હવે ચાલુ આકાર ગણાશે અને રીવીઝન સેટલમેંટ અર્થાત ફેરઆકાર વખતે જ તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવશે.

અમને એવી ઉત્કટ આશા રહે છે કે આ ઘટાડા સંપૂર્ણ રીતે પ્રજાની સ્થિતિને વાસ્તવિક રીતે પહોંચી વળે છે. પરિણામે ખેડુતો પોતાના જીવનમાં વિવેક રાખવા ને કરકસર કરવા પ્રેરાશે અને વધારે ડિયા પ્રદારનું જીવન અને આબાદી મેળવવા ગંભીર રીતે પ્રયત્ન કરશે.

૩. તમે બધા જાણો છો કે ૧૯૩૮ના આરંભમાં સરકારે અધિકારી અને ગિન અધિકારી સભ્યોની એક પ્રતિનિધિક સમિતિ નીમી હતી અને રાજ્ય-બધારણીય પ્રગતિનો વિચાર કરવા માટે તેને વિશાળ અવકાશ આપવામાં આવ્યો હતો. આ સમિતિએ પોતાનું નિવેદન ગયા ડિસેમ્બરમાં સર્વાનુમતે રજુ કર્યું છે તે જ સમિતિના સભ્યોની પ્રજાકીય ભાવનાનું પ્રશંસાપાત્ર પ્રતીક છે અને ભવિષ્યને માટે આશાભર્યું સૂચન છે.

આ નિવેદનની નીચે પ્રમાણે મુખ્ય ભલામણો છે:-
(૧) વિસ્તૃત પ્રાદેશિક મતાધિકારવાળી, ગિન બિલ દિતના પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી અને ચુટાવકા સભ્યોની બહુમતીવાળી વિસ્તૃત ધારાસભાની રચના કરવી.
કાયદાવિષયક તમામ પ્રસ્તાવ અને રાજ્યના જમાખર્ચે

અંદાજપત્રક કરે તે નિયમાનુસાર આ ધારાસભા આગળ રજુ કરવાં અને બિનસરકારી ઉપાધ્યક્ષની નિમણૂક કરવી. (૨) ધારાસભાને સામાન્ય રીતે સ્વીકાર્ય થાય એવા સાર્વજનિક કામમાં ઉત્તમ કામ કરી બતાવેલા એક બિનસરકારી ગૃહસ્થને અમારા મંત્રીમંડળમાં સભ્ય તરીકે અમે નીમીએ અને તે સભ્ય મંત્રીમંડળના ઈતર સરકારી સભ્યોની માફક અમને જવાબદાર રહેશે. (૩) મંત્રીમંડળના સભ્યોને ધારાસભાના કામમાં મંદ કરવા સારૂ ધારાસભાના સભ્યોમાંથી બે પાર્લીમેન્ટરી સેક્રેટરીઓ અને નીમીએ.^૧

આ લક્ષ્યોને અમારી સંમતિ છે એ વાત હવે જાહેર કરતાં અમને આનંદ થાય છે. અમારી ઇચ્છા એવી છે કે એ જ સમિતિની સહાયથી આ યાગતમાં આવશ્યક પ્રારંભમાં પગલાં તરત જ ભરવાં અને હાલની ધારાસભાની મુદત આવતા સપ્ટેમ્બરમાં પૂરી થતાં પહેલાં આ નવીન યોજનાનુસાર ચુંટણી કરવા સારૂ નવાં મતદારમંથ તથા મતાધિકારીઓ માટેના નિયમો અને ખીજી તેના સંબંધીની ઝીણી તપશીલ નકી કરી દેવી. આ નવીન તજવીજોને આરંભ કરવા સારૂ યોગ્ય વખતે એક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

રાજા અને પ્રજા વચ્ચેના હિતની અને પ્રજાના તમામ વર્ગો વચ્ચેના હિતની સંપૂર્ણ અભિનતા ઉપર એકવાર ફરીથી આ નવું બંધારણ વિશેષ બાર મુકશે અને અમારી સંપૂર્ણ ઉમેદ છે કે લાંબા સમયથી ચાલતી આવેલી રૂઢીઓથી દબાએલી પ્રજા સહિત અમારી આખી પ્રજાની ઐહિક અને નૈતિક રિયલિટમાં પ્રગતિ થશે.

૪. અમારા સરદારો, આસામદારો, દરકદારો, જહાગીરદારો અને ઇનામદારોને અમે આશ્વાસન આપીએ છીએ કે તેમનું હિત અમારા હૃદયની ઘણું જ નિકટ રહેશે. જે સંબંધથી તેઓ અમારા વંશ સાથે સંકળાયેલા છે તે સંબંધ પાંચા જ જુના છે અને તે સંબંધો સંગીન કરવા અમારી ઇચ્છા છે. આ પ્રસંગે

અમે તેમને ખાત્રી આપીએ છીએ કે તેમના હિતના પ્રશ્નોને અમારી તરફથી સહાનુભૂતિથી વિચાર થશે અને વિશેષ કરીને એવા સંબંધોની યોજના કરવામાં આવશે કે જેને યોગે તેમના પુત્રા તે તેમની બાવી પ્રજા પોતાની જાતને બદલાતા સંનેગોને અનુકૂળ કરે અને તેઓ પ્રજાકીય સેવામાં ઉપયોગી બાળ બનવે.

૫. વડોદરા રાજ્યના ઇતિહાસમાં સ્વ. શ્રીમંત સર સયાજીરાવ ત્રીગલ એઓશ્રીના લાંબો શાસનકાળ સુપર્યુયુગ ગણાયો, અને તેઓશ્રીનું સ્મરણ અનંતકાલ સુધી રહે અને તેમનું જીવન બાવી પ્રજાને ઉત્તરવળ પ્રેરણા આપનારૂં થાય એ હેતુથી બધા સોડકાની ઇચ્છા છે કે તે મહાન રાજકર્તાની વિશ્વતીને શોભે એવું એક સ્મારક કરવું.

તેથી અમે એવા નિર્ણય કર્યો છે કે જે સમર્થ મહાન પુરુષને આપણે શ્રદાથી બેઠા છીએ, તેમની શાહીરી કાયમની જાળવી રાખવા સારૂ અમે અમારી ખાનગી ગિલ્દસ્તમાંથી એક કરોડ રૂપિયા જેટલી રકમ ઇલાહીદા કાઢીશું. અમારી એવી ઇચ્છા છે કે આ જીભાનો લાભ કાર્ધ પણ અપવાદ સિવાય તમામ વર્ગો અને કોમોને મળે, અને એ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે અમે એક વિશાળ યોજના તૈયાર કરાવીએ છીએ.

જે રાજાએ પોતાનું સમગ્ર જીવન પોતાની પ્રજાને જ અર્પણ કર્યું હતું અને જેમણે ઉપદેશમાં તે રૂતિમાં “સેવા”ને જ પોતાનું ઉચ્ચતમ જ્યે માન્યું હતું તેઓશ્રીનું સ્મરણ ભવિષ્યમાં ઘનારી પ્રજાની પેઢીઓની પેઢીઓ સુધી રહેશે.

૬. સ્વ. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ હમેશ કહેતા કે “હું પોતે રાજ્યનો સૌથી પહેલો સેવક છું.” એ જ ભાવનાથી અમારા ઉપર આવેલી ભાર જવાબદારીને પહોંતી વળવાતા અમારો ગંભીર નિશ્ચય છે.

૭. અમે અમારી તમામ પ્રજાને પ્રેમભરી અભિનંદન પાકડીએ છીએ અને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તેમને લાંબું આયુષ્ય, સુખ તે સંપત્તિ મળે. લક્ષ્મીવિલાસ રાજવાડા,

વડોદરા, પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ તા. ૨૦ માંચે ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૬.

^૧ આ સમિતિના અહેવાલ આ અંકમાં અગ્રજ છે.

મોરળી સ્ટેટ : છેલ્લાં સોળ વર્ષ

(ગતીક પૃષ્ઠ રંગભી)

ડાક્ટરી મદદ

કૌટુંબીક દુઃખદાયક પ્રસંગોનો પોતાને જ કપરો અનુભવ થયેલ દેવાધી નામદાર મહારાજ સાહેબનું હૃદય દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂખીને જોતું દુઃખ છે. તેટલું કોઈનું હૃદય કદી દુભાતું નહિ હોય, તેથી જ્યારે તેઓશ્રીને પોતાની પ્રજાનાં નાનામાં નાના મનુષ્યની માંદગી વિષે જાણ થાય છે, ત્યારે તેઓશ્રીનું હૃદય દ્યાર્દ્ર થતી જાય છે, અને પોતે તેની મંલાય લે છે, તે જલદી રોગ મુક્ત થાય તેટલા માટે ઘણી જ કાળજી ધરાવે છે, અને પગલાં લે છે. મહુમ મહારાજ સાહેબનાં સરમરણુચે આધુનિક ઢબનાં સાધનોવાળી એક હસ્પિતાલ, નામદારશ્રીનાં રાજ્યમાતા પુત્ર માતૃશ્રીની યાદગીરીમાં વૃદ્ધ અને અપંગ માટે એક બનાયઆશ્રમ અને મહુમ અખંડ સૌ નામદાર મહારાણીશ્રી નંદકુવરબા સાહેબની યાદગીરીમાં સ્ત્રીઓ માટેની હસ્પિતાલ સ્થાપવાની જાહેરાત નામદારશ્રીના રાજ્યારોહણનાં પ્રથમ દિવસે જ કરવામાં આવી હતી. હાલની સર વાઘજી હસ્પિતાલ એ જાહેરાતનું પ્રથમ પગલું, તેમાં આધુનિક ઢબનાં સાધનો વસાવવામાં આવ્યાં છે.

આ સંબંધમાં ખુદાવિદ નામદાર મહારાજ સાહેબે એક વધુ મહત્વની યોજનાની જાહેરાત કરી છે. મહુમ શહેનશાહ નામદાર પંચમ જ્યોર્જના રજત મહોત્સવની યાદગીરીમાં આધુનિક ઢબની હસ્પિતાલ સ્થાપવા માટે રૂ. ૪ લાખની રકમ જુદી કાઢવામાં આવી છે. આ હસ્પિતાલ સાથે તેઓશ્રીનું મુખ્યારક નામ જોડવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

રૂ. ૨,૨૫,૦૦૦નું અંચે આંધવામાં આવેલી જાના હસ્પિતાલ બાલ સંરક્ષણ અને પ્રસૂતિનાં સંબંધમાં

મોરળીની સ્ત્રી જનતાને મહાન આશીર્વાદરૂપ થઈ પડી છે. ઓઝક પડો પાળતી તેમજ બધા વર્ગની સ્ત્રીઓ તેનો લાભ લે છે. સ્ત્રીઓનો મોટો જાગ પ્રમુતિ અંચે હસ્પિતાલમાં જ રહેવાનું પસંદ કરે છે. ચાલુ વર્ષમાં સુવાવડ માટે હસ્પિતાલનો લાભ લીધેલ સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૨૦૦ સુધીની પહોંચી હતી.

ખુદાવિદ નામદાર મહારાજ સાહેબની મંજૂર ક્ષયના દર્દીઓની સારવાર માટે ખાસ અલાયદી ગોઠવણ કરવાની છે. અને તેટલા માટે નામદાર વાઈસરોયનાં પત્ની લેડી લિન્લીથગોએ શરૂ કરેલ સમ્રાટનાં ક્ષય-નિવારણ ફંડમાં પોતે રૂ. એક લાખની રકમ ભરેલ છે.

સ્ટેટના દરેક મહાલમાં દવાશાળા છે. અને તેમાં કેળવણેલ ડાક્ટરથી કામ લેવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત કેટલેક રથળે આયુર્વેદિક ઔષધાલયો પણ ખોલવામાં આવેલ છે.

કેશરકુવરબા બાળ યોષક સંસ્થાદ્વારા બાળસંરક્ષણ અને રોગોક્ષયનું કામ થાય છે, અને આ સંસ્થા કેળવણેલ ડાક્ટરની દેખરેખ નીચે છે. ડાક્ટરી મદદ ઉપરાંત ગરીબ બાળકોને દૂધ અને કપડાં મફત આપવામાં આવે છે. કોઈ દર્દીઓને ફળ અગર ખરડ આપવાની ભલામણ ડાક્ટર તરફથી કરવામાં આવેલ હોય અને તેઓ ખરીદી શકે તેવી રીતિમાં ન હોય તો તે સરકાર તરફથી તેમને તે મફત પૂરાં પાડવામાં આવે છે.

ઉપરની સગવડતાઓ જાણે ઓછી હોય એમ ખુદાવિદ મહારાજ સાહેબને જણાતાં તેઓશ્રીએ જાહેર કરેલ છે કે સ્ટેટના કોઈ પણ વતનીને ડાક્ટરી મદદ માટે પોતાના રથળથી પાંચ માઈલ કરતાં વધુ

દરે જવું પડતું નોંધાયે નહિ. આ યોજનાનો અમલ કરવા માટે તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. ચીફ મેડીકલ ઓફીસર, રેવન્યુ કમિશનર, અને સ્ટેટ એન્જનીયરની એક કમિટી આ યોજના સંબંધમાં રિપોર્ટ આપવા માટે નીમવામાં આવી છે, અને ડીરપેન્સરી બાંધવા માટે એન્જનીયરીંગ ખાતાના બજેટમાં તે સંબંધમાં પ્રૌત્તીકૃત લેવા માટે સ્ટેટ એન્જનીયરને ફરમાન કરવામાં આવેલ છે.

અરોગ્યતા, શહેર ખીલવણી અને આમોદ્યાર.

પોતે ગાદીનશીન થયા ત્યારથી જ ખુદાવિદ નામદાર મહારાજ સાહેબના નીચે દર્શાવેલ ત્રણ આદર્શો દતા

(૧) દરેક શહેર અને ગામડે સ્વચ્છ પાણી પૂરું પાડવું.

(૨) ગામડા દીક નિશાળની સ્થાપના.

(૩) દરેક ગામડાને દાકતરી મદદ.

નગર ૨ અને ૩માં દર્શાવેલ ગાળતો વિષે ઉપર ઉલ્લેખ કરેલ છે.

પહેલા વિષય સંબંધમાં નિવેદન કરવાનું કે સને ૧૯૨૪ની સાલથી ભોરીંગ કામમાં કુશળ મેસર્સ મનદર બ્રધર્સની નામદાર મહારાજ સાહેબે આ કામ માટે નીમણુંક કરી છે, અને તેઓના હાથ નીચે ભોરીંગ અને વોટર વર્ક્સનાં ખાતાઓ મુકવામાં આવ્યાં છે. પાનેલી વોટર વર્ક્સ ૩૧. આઠ લાખને ખર્ચે સને ૧૯૦૦માં બાંધવામાં આવેલ તે મહુમ નામદાર મહારાજ સાહેબની દીર્ઘ દૃષ્ટિનું પરિણામ છે. આ તળાવમાંથી નળાવટે આઠ માઈલ દૂરથી મોરબીને ચોકખું પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે. મોરબી તલ-પદમાં શીટ્ટેન પ્લેન્ટ, ભુદા ભુદા લતામાં નાખવામાં આવેલ નળની ટાંકા જેમાં ૩૦૦ ફોટ એકદર છે. ટંકારાનું વોટર વર્ક્સ અને નવલખીને ચોકખું પાણી પુરું પાડવા માટે ૧૧ માઈલની નાખવામાં આવેલ પાઈપ લાઈન વિગેરેનું કુલ ખર્ચ અત્યાર સુધીમાં ૩૧.૬૯ લાખ ઉપર થયેલ છે, તે ઉપરાંત સ્ટેટના તમામ ગામોમાં દરેક ગામે પાંકો કુવો તથા અંધારા બાંધી આપવામાં આવેલ છે. આ ઉદ્યાર અને ચિર-

સ્થાપી સગવડને લઈ સાધારણ વરસોમાં દરેક શહેર અને ગામને પાણીના પૂરતા અને સગવડતાભર્યા બચ્ચે મળી રહે છે, એટલું જ નહિ પણ બંધારે હુકાળા વખતે ચારે બાજુ પાણીની તંગી અનુભવવામાં આવે છે, ત્યારે મોરબી સ્ટેટને દરેક સ્થળે પાણીની સગવડતા હોવાને કારણે તંગી બોગવવી પડતી નથી. (ફક્ત ત્યાં પાણી ખાડે જ હોય છે અને કુવામાં ભોરીંગ થઈ શકે તેમ હોતું નથી તેવાં જૂનાં ગામડાંઓમાં કંઈકાં અંશે તંગી જણાય છે).

નગર યોજના અને શહેર ખીલવણીના સંબંધમાં એટલું જ કહેવું ખસ ચંશે કે મોરબીની મુલાકાત લેનારાઓને આ દિશામાં ખુદાવિદ નામદાર મહારાજ સાહેબે પ્રાપ્ત કરેલ કાર્યસિદ્ધિનો ખ્યાલ સહેજે આવી શકશે. મહુમ નામદાર મહારાજ સાહેબના અમલમાં ધણી પ્રગતિ થઈ હતી અને ખુદાવિદ નામદાર મહારાજ સાહેબના ગાદીનશીન થયા બાદ અત્યાર સુધીમાં ખાનગી તેમજ જાહેર મકાનો તથા અન્ય રમણિય સ્થાનોની અભિવૃદ્ધિને લઈને શહેરના સૌંદર્ય તથા સગવડતામાં હેરત પમાડે તેવા વધારા થયેલ છે. ખુદાવિદ નામદાર મહારાજ સાહેબના રાજ્યારોહણ વખતે મોરબીની વરતી માત્ર ૧૩ હજારની હતી તે આજે લગભગ બમણી થઈ છે અને શહેરનો વિસ્તાર પણ ત્રણ ગણા કરતાં વધુ થયો છે.

રસ્તાઓની નવેસર રચના કરવામાં આવે છે; મેકડમાઈડ રસ્તાને બદલે કોંક્રીટ અને આસ્ફલ્ટના રસ્તા થવા લાગ્યા છે.

લખપીરગામ અને નંદો કાંઠે તેમજ અન્ય સ્થળોએ આવેલા નાના ગામો શહેરના સૌંદર્યમાં ઉમેશ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ જનતા માટે વિશ્રામ સ્થાનોની અનુકૂળતા થઈ છે.

૩. ૬ વાખને ખર્ચે સને ૧૯૨૪ની સાલમાં બ્રેકડ્રોક પાવર હાઉસ બાંધવામાં આવ્યું છે. મહુદ અને ખાનગી મકાનોને તેમજ નાના નાના ઉદ્યોગોને સાધારણ દરે નીમળી શક્તિ પૂરી પાડે છે.

મોરબીમાં તેમજ ડીરદ્રોડમાં સર્વ સ્પષ્ટ દેશીકા

૪. રૂ. ૧૧૫૦૦ કવેટા ભૂ-કંપ ફંડ.
૫. રૂ. ૧૫૦૦૦ ગિહાર, ઓરિસા ભૂ-કંપ ફંડ.
૬. ૧૦૦૦૦ નામદાર કાઉન્ટેસ ઓફ વીલીંગ્ડનની ઇચ્છાનુસાર પીડીતોની મદદ માટે.
૭. ૧૫૦૦૦ વડવાણ કેમ્પમાં ડોક્ટર મથુરદાસે કરેલાં આંખનાં ઓપરેશનના ખર્ચ માટે.
૮. રૂ. ૧૦૦૦ કેથોલીક મિશન અમદાવાદ.
૯. રૂ. ૨૦૦૦ વેસ્ટ હોસ્પીટલ માટે નોંધતાં એક્સરેનાં સાધનોની ખરીદી માટે રાજકોટ.

૧૦. રૂ. ૧૫૦૦૦ ખુદાવિદ નામદાર મહારાજા સાહેબનાં પૂજ્ય માતૃશ્રીનાં સ્મરણાર્થે મંદિર અને ધર્મ-શાળા બાંધવા માટે પાલીતાણા.

૧૧. રૂ. ૧૦૦૦૦ મહુમ મહારાણી શ્રી. નંદકુંવર-બાના સ્મરણાર્થે શ્રી. નર્મદા કંઠે શ્રી. હનુમેતેશ્વરનાં મંદિરનાં જીર્ણોદ્ધાર માટે રાજપીપળા.

૧૨. રૂ. ૧૩૦૦૦ ગોક યાણાના ગામ આવા-વેજમાં સરવૈયાની કુળદેવીના મંદિરના દરવાજા, ધર્મ-શાળા તથા કમ્પાઉન્ડ માટે. (અંપૂર્ણ)

દેશી રાજ્યોનાં પ્રશ્નો.

મુળ ગરાસીયા અને ભાયાતો

સરકારના દેરા તંત્રીઓ ન્યારથી કાઠિયાવાડની ભૂમિમાં ચતુ મુકામે પડ્યા અને આ પ્રાંતનો કારાગાર તેણે પોતાના હાથમાં લીધો, ત્યારથી મુળગરાસીયા અને ભાયાતોના હિતનું મંરણજી કરવાનું તેણે રાજ્ય-દારી રીતે સ્વીકાર્યું.

આ સેટલમેન્ટ થતી વખતે મુળ ગરાસીયા અને ભાયાતોની એક સંખ્યાને, તેમની સંમતીથી એજન્સીએ પોતાની હકુમત તળે લીધી, ત્યારથી તેઓ જુદી સુકવતીના તાલુકદારો અને ભાગદારો કહેવાયા, જેઓ રાજ્યની હકુમત તળે રહ્યા તેઓ મુળ ગરાસીયા કે ભાયાતોજ કહેવાયા. આ પ્રમાણે કાઠિયાવાડના જમીનદારોના એક વર્ગ, જે જુદી જુદી હકુમત તળે વહેંચાયો.

સરકારે સંરક્ષણના કરેલા સ્વિકારની રૂઠ્ઠીએ આ વર્ગને દીવાની કાયદાથી કાંઈક વિશેષ હકદાર માન્યો. કારણકે તેમના પર હકુમતામાની બળવણી દીવાની કોર્ટના નાઝરની મારફત નહિ, પણ રાજ્યદારી ખાતા મારફત થતી. તેમના હકોમાં કાંઈ પેશકદમી કરતું, તો તે વખતે પ્રાંત તેમાં સુઝકી રીતે દરખીયાન થતું. લેણદારોનાં લેણા ઉભા રહેતાં અને તેમના દીકરાનાં લગ્ન અને દીકરીઓનાં આણા

પ્રથમ થતાં.

સરકારની આવી સુવાગી રાજ્યનીતિથી આ વર્ગ પોતાની જવાબદારીથી મુક્ત થતો ચાલ્યો. તેમને બની શકે તેટલું ઉરાડતું અને કોર્ટના મુકદ્દમા સિવાય કાંઈ કામ ધધો કે ઉઘગો રહ્યા નહિ. પરિણામે તે વર્ગ પદ્ધતિપૂર્વક નિઃસત્વ બનતાં બનતાં આજે તદ્દન દેવાદાર અને સામાન્ય કોટીની સ્થિતિનો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો.

લગભગ ૧૧૦ વર્ષોં મુખી આ પ્રમાણે આ વર્ગને પંખાબા પછી થોડા વખતથી વે. કા. સ્ટે. એજન્સીના નોટીરીકેશન નં. ૬૭-૩૬ થી, આ વર્ગમાં જેનો ગીરાસ રૂપીઆ પાંચ હજારની ઉપજનો હોય તેવા-ઓના ગીરાસ હકુમતામાની રૂઠ્ઠીએ લીલામને પાત દરાવવામાં આવ્યો છે. કાઠિયાવાડનું સેટલમેન્ટ થતી વખતે સરકારે આ વર્ગને જે બાંહેધરી આપી હોય તે બાંહેધરીને બાળુએ મુખી સરકાર આ મુજબનો ધારો કરી શકે કે નહિ એ કાયદાની બહુ ઉડી ચુંચનો પ્રશ્ન છે. પણ અનુમાન એમ ચાલ છે કે વે. કા. સ્ટે. એજન્સી તળેના તાલુકદારો અને ભાગદારો, ગરાસીયા બનવાના પ્રારંભ કાળમાં આવી ગયા છે.

આ હડીકતને આપણે આહીજ પડી મુકીએ

તો પછી દેશી રાજ્યો તથે રહેલા મુળગરાસીયા કે ભાયાતો માટે શું સ્થિતિ છે? એ પ્રશ્નવિચારવા યોગ્ય છે.

ખરી રીતે તો જે રાજ્યના તાબાના આ મુળ ગરાસીયા કે ભાયાતો હતા તેમનું હોત તે રાજ્યોને હંમેશાં હોતું થતું હતું પણ કુદરતનીજ કાંઈ ઇચ્છાથી તેમ ન બન્યું, ઉચ્છેદ સરકારની રક્ષણ પદ્ધતિથી તેઓ નિરક્ષર જ રહ્યા. રાજ્યો કરતાં પોતાના જન્મની રૂઝિએ મળેલા દુકાની તળવણી કરનારા એક ત્રીજાને ધોળો ધણી છે એવું તેમનું લક્ષ રહ્યું. એ રાજ્યની સામેજ બાહ્યો સ્વાયત્તતામાં તેઓ સંકેતવાદ ગયા. રાજ્યોએ પણ તેમને નિર્ભય અને વધુ નિર્ભય થવાની તક આપવાનું કરી; આ મુજબ મુળ ગરાસીયા કે જેઓ રાજ્યની સાથે એક રૂપ રહેવા બેઠા હતાં, તે બુદ્ધિ પડી ગયા. ભેદનીતિનું આ પરિણામ આપ્યું, છતાં પણ રાજ્યોએજ તેમને સંભાળી લેવા નોંધ્યે. કારણ કે હાલ માણસો તો એમ માને છે, કે ભાયાતો વગર રાજ્યોને સ્વાયત્તતા નથી એવા પણ એક કાળ કામીઆવાડના રાજ્યોએ જરૂર દેખવાનો છે, અને કામીઆવાડનાં કેટલાંક રાજ્યોએ તો પોતાના ભાયાત અને મુળ ગરાસીયા સાથેના સંબંધો ધણા જ મીઠાસાથે તળવીર રાખ્યા છે તેમ તેના હકોમાં કબજગીરી કરી નથી.

ભાલાની અણીએ ગીરાસ લઈ શકતો હતો એ વખત આલ્હો ગયો છે, જે ગીરાસ લઇને ભાયાતો ઉતર્યા હોય છે, તેમાં એક આસનો પણ વધારો તેઓ કરી શકે એવા મુદ્દલ સમય નથી. ઉલટા, વખતના જવા સાથે તેમાં વધુ ને વધુ ભાગ પાડવાથી આવક ઓછી થતી ગઈ છે. વાર્ષિક ખર્ચને પહોંચી વળે એવા કોઇ ધધો તેમણે પ્રાપ્ત કર્યો હોતો નથી. ગ્રામ રહેશે થોડો પણ જમીનો વેપારીઓના ચોપડામાં હર હમેશા મેડાણ ચતીજ ગય છે. અમને લાગે છે, કે એ સ્થિતિ સુધારવાને ક્ષત્રિય કુળનાજ કોઈ પ્રહાર વંદાને કમ્પર નહીં થાયે, તો એક દમ્પકાની અંદર તેની નાણાં ગંધાઈ દેવાળ સ્થિતિ પાની જશે.

પણ અફસોસની વાત છે, કે લક્ષ્યાધિપતિ ગણાતા એવા ભાયાતો પણ તે પ્રત્યે એક દષ્ટિ સુદાંત કરતાં નથી. અમે એવા પણ ભાયાતને જાણીએ છીએ કે જે ભાયાત એક દાયે હમરો રૂપીયા ફૂંડકાળામાં બારે છે, ત્યારે બીજે દાયે તેમના દુકમનાઓ તેમનાજ ભાયાતોની વિધવા એરતો પર બજતાં હોય છે, અને વિધવાઓ પણ કંજાના આંસુઓ પડાવે એવી સ્થિતિમાં પોતાના દીન ગુમરાતી હોય છે. તેમને રમોડમાં એક ટુંક પણ પુરું જમવાનું સાધન હોતું નથી, ત્યારે બીજા બાણ તેમની પાસે રહ્યો સહો ગિરાસ એવા દુકમનાગાની રૂબરૂ કેટની જમિમાં હોય છે. આ જાળત સગળુ ભાયાતોએ વિચારવી ધટે છે. જેઓ પોતે હક માટે તેમણે બીજાના હકો રક્ષવા બેઠા.

કુંડલામાં કાઠી બોર્ડિંગ

(ભાવનગર રાજ્યના કુંડલા મહાકામાં, સંસ્થાનના કાઠી કામના વિદ્યાર્થીઓ માટે એ કામનાં એક વહાર બાઈની સંખ્યાતથી કાઠી બોર્ડિંગ બાંધવામાં આવી હતી. આ બોર્ડિંગની ઉદ્દાપત કિંયા ભાવનગરના મહારાજ સર કૃષ્ણકુમારસિંહજી કે. સી. એસ. આર્ચ. ના હસ્તે બને. તા. ૮મીએ કરવામાં આવી હતી. આ પ્રસંગે ના. મહારાજએ જે સંક્ષિપ્ત ભાષણ આપ્યું હતું તે અમે આ નીચે આપ્યું છે.)

ભાઈશ્રી કાજુભાઈ જેજીવીયા અને પ્રમખને,

આ કુંડલા કાઠી બોર્ડિંગ ખુલ્લી મુકતાં મને આજે ધણો આનંદ થાય છે. શેઠાણાના પ્રમાણ પીડા વાજસુરનાં વિધવાઓના નાનગાઇ તરફથી રા. ત્રીસ હમર જેટલી સારી રકમ તેમના પતિની યાદગીરી ખાતર આપવામાં આવી છે, તે ખરેખર દાખલો લેવા જેવું છે, અને તેને માટે તેમને ધન્યવાદ ધટે છે.

કું આશા રાખું છું કે કાઠી મુળ ગરાસીયાઓના છાકરાઓ આ બોર્ડિંગના પૂરા લાભ લઈ કેળવણી લેશે.

રાજ્યનો એક ધર્મ એ છે કે, પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. કાઠી મુળ ગરાસીયાઓ રાજ્યનું એક અંગ હોવાથી તેઓ પણ પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનું કામ અહીં કેળવણી લેવાથી વધારે સારી રીતે શીખે એવી મારી તેમને લક્ષમાં રાખે છે.

આથી વિશેષ મારે કાંઈ કહેવાની-ધમ્મજા નથી. જેમણીઆ કાળુઆઈ, તમે તમારાં મેનથી નાનબાઈને મારા તરફથી ખાતર પુછશે, અને આ ઉદાર સખા વતને માટે મારે ધન્યવાદનો સંદેશો પણુ તેમને પહોંચાડશે.

ભાવનગર રાજ્ય તરફથી લેવાણને અંગે રાહત.

[ભાવનગર રાજ્યના કેટલાક લાગમાં નળળા વસતે અંગે ખેડુતોને જે રાહત આપવામાં આવી છે તે રાહત આપવાનું ધોરણ ખેડુતોને અને રાજ્યને બન્નેને લાભકારક છે. આ રાજ્યના વસુલાત ખાતાએ આ સંબંધી રાજ્યના દીવાનને અહેવાલ રજુ કરેલો અને તે ઉપરથી દીવાન સાહેબે હજુરમાં નિવેદન કરતાં તે ઉપરથી થયેલ હુકમને અંગેના ઇતેખાખ જે ઠરાવ નં. ૭૩ નો મુખ્ય દીવાન સાહેબની સહોથી બહાર પડ્યો છે તેનો મહત્વનો ભાગ અમે આ નીચે આપીએ છીએ. નળળાં વસેમાં ખેડુતોની સાથે આવા ફાઈ ઉદાર ધોરણે કામ લેવામાં આવે એ ઇચ્છવા બેગ છે. એથી તેઓ સહકૃત થતાં બીજે વરસે કારમની રકમ સહજ ભરવાની સ્થિતિવાળા થાય છે, અને પરિણામે રાજ્યને પણુ તેથી લાભ થાય છે. બીજાં રાજ્યોએ ખેડુતો પાસેથી લેવાણના કામને અંગે આ ચોજના જરૂર પડ્યે રવીકારવા જેવી ચમત્તે લાગે છે. તંત્રી

આ સંસ્થાનનાં ગામોએ સં. ૧૯૯૫ ની સાલ ઉપર કારમનું શા પ્રમાણે લેનાણુ કરવાનું છે તે બાબતનો રીપોર્ટ વસુલાત ખાતા તરફથી આવેલો આ લગત સામેલ છે. તેથી સર્વ હકીકત થી હજુરને પદીત થશે.

ગામો મોમાસામાં શિહોર અને કુંડલા મહાલનાં થોડાં ગામો સિવાય બીજે રથળે તા. ૭ જૂનના અરસામાં વાવણી લાયક વરસાદ થયો હતો. ત્યાર-પાદ તા. ૨૩ મી જૂનના અરસામાં સારો વરસાદ થતાં દરેક ગામે વાવણી થઈ ગઈ હતી, તે પછી જુલાઈમાં પણુ વરસાદ થતાં મોલાતને જીવન મળ્યું હતું. પરંતુ જુલાઈની ૨૬ મી પછી એક માસ

સુધી વરસાદ નહીં થતાં મોલાત સુકાવો લાગી હતી. દરમિયાન. બેથી ચાર ઇંચ જેટલો વરસાદ સામાન્ય રીતે થતાં મોલાતને નવું જીવન મળ્યું હતું, પરંતુ વરસની સ્થિતિ એકંદર બધે સરખી રહી નથી, તેમજ કપાસ વગેરેના બાવો પણુ મેદા છે.

આપ નામદારને સુવિદીત છે તેમ કારમની વસુલાતનું જે ધોરણુ અત્યારે અમલમાં છે તે પ્રમાણે સંસ્થાનના દરેક ખાતેદારે પોતાની કારમની પુરેપુરી રકમ વસુલ આપવાની હોય છે. અને ન્યાં સ્થિતિ વધારે સારી હોય છે. ત્યાં વધારાનું નામ પાડવામાં આવે છે, અને તે એ માટે કે જેની પાસે કરગળિ ભોન, આમ સુધારણા ફંક વગેરેનું લેણું હોય તેમાં તે વધારાની, વસુલ આવેલી રકમ મજરે આપી શકાય, પરંતુ ન્યારે સ્થિતિ સંભેગો એવા હોય કે ખેડુતોને રાહત આપવામાં ન આવે તો તે મુશ્કેલીમાં આવી પડે અને તૂટી જવાની સ્થિતિ ઉભી થાય, તેમ હોય ત્યારે રાહતની ખાતર કમતી લેવાણુની આની મુશ્કર કરવામાં આવે છે અને તે મુજબ લેવાણુ કરવા વિષે આપ શ્રી નામદારની મંજૂરી મેળવીને તે પ્રમાણે અમલ કરવામાં આવે છે.

ચાણુ સાલના સ્થિતિ સંભેગો ભેંતાં જે આની પ્રમાણુ કમતી લેવાણુ કરવા જેવી સ્થિતિ ન્યાં ખાતને લાગી છે તે દરેખારી ગામોનાં તથા જેતી વહીવટવાળાં ગામોનાં પત્રકો (B) અને (C) તથા ન્યાં કાંઈપણુ લેવાણુ કરવા જેવી સ્થિતિ નથી તે ગામોનું નિદાની (A) વાણુ પત્રક આ સાથે સામેલ છે. *

ઉપરોક્ત પત્રકોમાં ઉત્તર વિભાગનાં મોટાદ, શિહોર અને દસ્કોઈ મહાલના કેટલાંક ગામો દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે. તે સિવાયનાં તે તે મહાલનાં તથા ગઢડા અને ઉમરાળા મહાલનાં ગામો દાખલ કરવામાં આવ્યાં નથી. તેમજ દક્ષિણ વિભાગના મહાલોનાં જે જે ગામો દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે તે સિવાય મહુવા મહાલના માળવાય અને બગડાણુ

* આ પત્રકો અહીં આપવામાં આવ્યાં નથી.

તપ્પાની રિયત સારી હોઇ તે તપ્પાનાં ગામો પશુ પત્રકમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં નથી. એટલે એકંદરે ખૂબને વિભાગનાં પત્રક નહીં દાખલ થયેલાં ગામો પૂરેપૂરી કારમ ભરી શકશે એમ લાગે છે. અને તેથી લેવાણની ખાખતમાં નીચે મુજબની મેંજૂરી પ્રોત્તે માગે છે.

(૧) નિશાની A પત્રકમાં જણાવેલ ગામોએ કોઈ પણ લેવાણ નહીં કરવાની.

(૨) નિશાની B પત્રકમાં જણાવેલ ગામોએ જે તે ગામ સામે ખતાવેલ આની મુજબ લેવાણ કરવાની.

(૩) નિશાની C પત્રકમાં જણાવેલ જમીનવાળાં ગામોએ તેમાં ખતાવ્યા મુજબ લેવાણ કરવાની.

(૪) પહેલી કીસ્તની મુદત એક માસ લંબાવી તા. ૧૦ મી જાન્યુઆરીથી તા. ૨૫ મી જાન્યુઆરી સુધીની ગણવાની.

(૫) કેટલાક ભાગોમાં કારમ હાસિટિયો, દુગળા મજૂરે પિતની મોહાતમાંથી ખેડુતો વધારે અનુકૂળતાથી ભરી શકે એમ છે તેવા મહાલ અથવા મહાલનાં અમુક ગામો માટે ફીજ કીસ્તની મુદત લંબાવવા જેવું જણાય ત્યાં વિભાગના આજમ આસિ. વસુ. અધિકારી ચોતાની મુનસફીથી લંબાવી શકે તેવો તેમને અધિકાર આપવાની.

ઉપરોક્ત ખાખતમાં વિચાર કરતાં નીચે મુજબની મેંજૂરી હાંસીલ થાય તે મોગ્ય જણાય છે:—

(ક) ઉપરની કલમ ૧, ૨, ૩ અને ૪ પ્રમાણેની આજમ વસુલાતી અધિકારી સાહેબની દરખાસ્ત મંજૂર કરવી.

(છ) ઉપરની કલમ ૫ ની ખાખતમાં તેમની દરખાસ્ત મુજબ બીજી કીસ્તની મુદત વધારવા જેવું લાગે ત્યાં વિભાગના આજમ આસિ. વસુ. અધિકારી એક માસ સુધી લંબાવી શકે તેવો તેમને અધિકાર આપવો.

(ગ) સિવાય સાથેનાં પત્રકોમાં ન. હોય તેવા ઉત્તર વિભાગનાં તેમજ દક્ષિણ વિભાગનાં, તમામ ગામોએ રૂ. ૦-૧૪-૦ મુજબ લેવાણ કરવું, અને ઉત્તર વિભાગના મહડા મહાલનાં, ગામોએ રૂ. ૦-૧૨-૦ મુજબ લેવાણ કરવું અને તે તે વિભાગના પત્રકમાં ન હોય તેવાં જમીનવાળાં ગામોએ પણ આ ધોરણે લેવાણ કરવું.

અને એટલું કહેવું જરૂરી છે કે મહડા, ઉમરાળા, ખોટાદ વગેરે મહાલો મોટા ભાગે રૂપિયો ભરી શકે એવી રિયત છે. પરંતુ જ્યારે લોકોની, વિનંતિથી કેટલાંક ગામો જે કે પણ રૂપિયો ભરી શકે તેમ છે ત્યાં દરખાસ્તીએ રહેમ દીલીથી ઓછું નામ પાડ્યું છે. તો પછી જે લોકોએ પુરેપુરા રૂપિયો ભરી દેવા ખુશી ખતાવી છે તેમને લાભ આપવામાં આવે નહીં તે વ્યાજબી જણાય નહીં અને અંગે તળામ મહાલની તો ખાસ નોંધ લેવા જેવું છે અને તમામદાર હજુરશીને શેરાન થાય કે આ મહાલનાં કેટલાંક ગામોમાં રિયત પુરેપૂરી સોળ આના ગણાય નહીં તેવી હોવા છતાં લોકોએ પુરેપુરા રૂપિયા ભરવા કબજ કર્યું છે એટલે તેમને તો ખાસ જણાવવાની જરૂર છે કે તેઓએ કોઈ દિવસ કોઈ ખાંડો લેણું રાખ્યું નથી તથા તંગી હોવા છતાં પુરેપુરા રૂપિયા ભરવા કબજ કર્યું છે તે વાત પ્રથુ નામદાર દરખાસ્તીના ખ્યાન બહાર નથી.

તદુપરાંત હાલના સંજોગોમાં ઉપરોક્ત રાહત આપવાની સાથે બીજી વધારે રાહત ખેડુતોને મળી રહે અને વસુલના કામમાં જોઈતી સરળતા થાય એ ભેલડા ઉદ્દેશથી રિયત નીપજ અનુસાર સારું વસુલ ભરનાર ખાતેદારને અમુક ધોરણે વધારે રકમ જમા આપવી, વધારે વસુલ ભરવાને ઉત્તેજન આપવા જેવું છે.

આ સંબંધમાં આજમ વસુલાતી અધિકારી સાહેબ સાથે રૂબરૂ ચર્ચા કરતાં નીચે પ્રમાણે ધોરણ રાખવાનું ઈષ્ટ જણાય છે:—

(વ) જે ગામોએ બિલકુલ નામ પાડવામાં આવ્યું ન હોય અથવા આના કે તેથી ઓછી આનીતું નામ પાડવામાં આવ્યું હોય તેવા ગામના દરબારી ખાતેદારો નામ પાડ્યા ઉપરાંત જેટલી વધારે આની વસુલ આપે તેથી દોઢી રકમ જેમ આપવી અને દશ આની રકમ ભરનાર ખાતેદારને કારમની રૂપિયે રૂપિયો રકમ તેના ખાતામાં જમા આપવી.

(બ) જે ગામોએ ચાર આનાથી વધુ અને આઠ આના સુધીનું નામ પાડવામાં આવ્યું હોય તે ગામોએ નામ પાડ્યા કરતાં જેટલી આની વધારે ભરવામાં આવે તેની દોઢ ગણી રકમ જમા આપવી અને બાર આના ભરનાર ખાતેદારને પુરપુરા રૂપિયો તેના ખાતામાં જમા આપવો.

(છ) જે ગામોએ આઠ આનાથી વધુ અને બાર આનાથી ઓછું નામ પાડવામાં આવ્યું હોય તે ગામોએ મુકરર થયેલી આની કરતાં જેટલી વધારે આની ભરવામાં આવે તેની દોઢગણી રકમ જમા આપવી અને તોર આના જેટલું વસુલ ભરનારને પુરેપુરા રૂપિયો ખાતામાં જમા આપવો.

(જ) જે ગામોએ બાર આના અને તેથી વધુ નામ પાડવામાં આવ્યું હોય તે ગામોએ ચૌદ આના જેટલી રકમ ભરે તેવા ખાતેદારને પુરેપુરા રૂપિયો તેના ખાતામાં જમા આપવો.

કમતી વરસાદવાળાં ગામોએ પણ ગામની કોઈ કોઈ સીમમાં સારા વરસાદ પડવાથી નિપજ સારી આવી છે તેવા બ્યક્તિગત ખાતેદારો સામાન્ય આની મુકરર કરતી વખતે જુદા તારવી શકાય નહીં. પણ ઉપરના ધોરણે સાદું વસુલ ભરનારને વધારે રકમ જમા આપવામાં આવે તો તેના લાભ લેવા ખાતર જે ખેડૂતોને સારી નીપજ થઈ હશે તેઓ ગામની આત્રી કરતાં વધારે વસુલ ભરવા ઉત્તેજીતો એમ આશા રહે છે.

નોંધ—

ઉપર પ્રમાણેની હકીકત રાજ્યની દિવાન સાહેબનાં ઇતેખાખમાંથી સારરૂપે આપવામાં આવી છે. અને રાજ્યની મહેસુલી નીતિ ખેડૂતો તરફ કેવી સહાનુભૂતિવાળી છે એ, એમાંથી જણાઈ આવે છે. બીજાં રાજ્યોએ અનુકરણ કરવા યોગ્ય આ નીતિ છે કારણ કે એથી ખેડૂતોમાં કરકસરથી રહેવાની ટેવ પડે છે. અને આ જમાનામાં રાજ્યને મહેસુલ ઉધરાવવાની સરળતા મળે છે.

ખેડૂતોની કરજ મુક્તિને અંગે રવ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનો એક પત્ર

(ખેડૂતો ઉપર રાજ્યનું અને લેણદારોનું એમ બે પ્રકારનાં સામાન્ય રીતે કરજ હોય છે. અને એ કરજમાંથી તેઓ જુદાં ન થઈ શકે ત્યાં સુધી એમની અને ખેતીની રિયતિ સુધરવી અશક્ય છે. એ અગત્યની વાત ઉપર મહુમ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી લખ દોરાયું. અને જે કે ખેડૂતોને એક વખત સવાયા કરજ મુક્ત કરવા એ કાર્ય કઠિન હતું પરંતુ મહુમને લાવનગર રાજ્યમાં એ પ્રયોગ (પ્રયોગ એટલો મારું કે આખા હિંદુસ્તાનમાં કોઈ નાતું કે મોટું દેશો રાજ્ય અથવા તો કોઈ પ્રાંતિક સરકાર પોતાના પ્રાંતમાં તાત્કાલિક જરૂરીઆત છતાં એ કાર્યનો આરંભ કરી શક્યાં ન હતાં, અને હજુ પણ પ્રાંતોમાં આ પ્રયત્નો સફળ રીતે ઉઠેલ કરી શકાયો નથી.) કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આરભમાં એમનાં સહકાર્ય કરોને પણ આ પ્રયોગની સફળતા વિશે શંકા હતી, પરંતુ ખેડૂતના સવાલોમાં રસ ધરાવનારા સર્વ કોઈ જાણે છે કે ખેડૂતોની કરજમુક્તિનો સવાલ લાવનગર રાજ્યે ધાર્યા કરતાં પણ વિશેષ સફળતાથી પાર પાડ્યો છે. અને અત્યારે તો લાવનગર રાજ્યનો બીજો દાખલો લેવામાં આવે છે.

ખેડૂતો કરજ મુક્ત થયા પછી તેઓ ફરીથી પાછા કરજમાં નહી પડે એ અસંભવિત છે. અને

મહુમ સર પ્રભાસંકરને એમની હયાતીમાં ધણી તરફથી આ સંબંધી પુછવામાં આવતું હતું. અને ત્યારે આજથી બે ત્રણ વર્ષ ઉપર મુંબઈ પ્રાંતની સરકારે આ પ્રશ્ન હાથ ઉપર લીધો ત્યારે "Times of India" ના તંત્રીએ "ખેડૂતો એક વખત કરજમુક્ત થયા પછી ફરી કરજમાં પડ્યા છે કે નહીં એ મતલબે પુછ્યું હતું, આ ઉપરથી મહુમ સર પ્રભાસંકરે રાજ્યના રેવન્યુ કમિશનર રા. રા. નટવરલાલ માંડ સુરતી (હાલ નાયબદીવાન) ને એક લખાણ પત્ર લખ્યો હતો, જે અમે આ નીચે આપીએ છીએ. ખેડૂતો ફરીથી કરજમાં ન પડે તેવા ઉપાયોનું માર્ગદર્શન આ પત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે, એ જેમ ખેડૂતવર્ગને ઉપયોગી છે તેમ જોએને રાત દિવસ આ વર્ગ સાથે નિકટનો સંબંધ છે એવા અધિકારી વર્ગને પણ ઉપયોગી છે. ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારણા પરત્વે મહુમ સર પ્રભાસંકર કેટલો આગ્રહ ધરાવતા હતા, અને આ વર્ગ પ્રત્યે એમના હૃદયમાં કેટલી કરજમુક્તા હતી એ આ પત્ર ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એમના અવસાન અગાઉ કેટલોક વખત એમણે રાજ્યના જે મહાલોમાં મુસાફરી કરી હતી ત્યાં દરેક જગ્યાએ ખેડૂતોને એમણે ફરીવાર કરજમાં નહીં પડવાની વારંવાર શિખામણ આપ્યા કરી હતી. અને એમની જાણમાં જો કોઈ એવા ખેડૂત આવતા તો તેને, શા માટે ? કાનું ? કેટલું ? કેટલા આજથી કરજ થયું છે અને ક્યારે ભરાય એમ છે, એ વગેરે જાણ-તોની વ્યક્તિગત પૂછપરછ કરતા, પરિણામે એમને તપાસ કરાવતાં માલૂમ પડ્યું હતું કે આખા રાજ્યના ખેડૂતોને એમના મૂળ કરજનો લગભગ ૬૦% ભાગ એક વરસમાં ભરપાઈ થઈ શકે એટલું કરજ સાંસારિક રિવાજોને અંગે થવા પામ્યું હતું. આ પ્રકારનું કરજ પણ ન થાય એ માટે મહુમ સર પ્રભાસંકરે આ પત્રમાં ઉપાયોનું સૂચન કર્યું છે. ખેડૂતવર્ગે જાનવણીમાં પહોંત છે એ જાણીતી વાત છે. એટલે જો એમને એમની સ્થિતિ પરત્વે જોગ્યે ભાન કરાવવામાં આવે તો તેઓ પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા ઉપર

લક્ષ આપના થઈ જાય, અને એટલા માટે ખેડૂત વર્ગને માટે સાંસારિક રીતરિવાજોનું નિયમન કરવાની સંદર્ભતને આવશ્યકતા જણાઈ હતી. આ પત્રમાં પણ એ માટે પોતે સૂચન કર્યું છે, અર્થાત ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા સંબંધી મહુમે જે ઉપાયો સૂચવ્યા છે તે ખવહાર છે. એટલું જ નહીં પણ શક્ય છે, એટલા માટે અમે ઇચ્છીએ છીએ કે તપાસના ચાલુદારો-કે જોએ ખેડૂતો સાથે ઘણા નિકટ સંબંધ ધરાવે છે તેઓ-તેમજ વહીવટદારો આ હકીકત મેન ઉપર લઈ ખેડૂતોને એમના ખરા સ્વાર્થનું ભાન કરાવે તો એ વર્ગની ઘણી આર્થિક મુશ્કેલીઓ અવસ્ય દૂર થાય એમ લાગે છે. દરેક ખેડૂતભાઈ પણ આ પત્ર પોતે વાંચે અને ખીજ પોતાના ભાઈઓને વંચાવે એવી અમે વિનંતિ કરીએ છીએ.]

લીલો બંગલો

બાવનગર તા, ૨૫-૩-૩૭

મિત્ર ભાઈશ્રી નટવરલાલ,

હું દિલ્લી ગયો તે પહેલાં 'દાદામસ' એક પ્રિન્ડિયા'ના એડિટર, ખેડૂતો કરજમાંથી મુક્ત થયા પછી, તેઓમાંથી કોઈ પાછા હાલ કરજમાં પડ્યા છે કે કેમ તે વિશે પૂછાયું હતું. તેનો આપણે ઉત્તર આપ્યો છે કે જે બાબત પૂર્ણ તપાસ કરીને લખવામાં આવશે તો આના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણેનો પત્ર દરેક વહીવટદારને લખીને દરેક મહાલમાંથી ખેડૂતોના કરજની-ખેડૂતોએ ક્યાં ક્યાં, કેટલું કેટલું અને કોની કોની પાસેથી કરજ કર્યું છે તેની હકીકત મંગાવવાની જરૂર છે.

એક વખત ખેડૂતને કરજમાંથી મુક્ત કર્યા પાદ તે પાછો કરજમાં પડે તો તેનાં કારણો આ પ્રમાણે હોવાં જોઈએ:-

(અ) ઘણાં વરસની પડી ગયેલી ટેવને લીધે વગર વિચારના ખરચો કર્યાં કરતા હોય.

(ક) એમના સંસારવ્યવહારના રીતરિવાજો એમને પરાણે ખર્ચમાં ઉતારી નાંખતા હોય.

(ક) વરસો એવાં ખરાજ આવતા હોય કે

પૈસાની મદદ વગર તેઓ કુબકાળેનું વર્ષ ઉતરી શકે તેમ ન હોય.

(હ) કોઈ રોગને લીધે જેતાનાં જીવનવરોને મોટા જથ્થામાં નાશ થઇ જાય અને તેથી તેમને બીજાં જીવનવરો ખરીદવા માટે પૈસાની જરૂર પડે.

(ઘ) જરૂર પડે ત્યારે બળદ ખરીદવાને તથા બીજાં જીવનવરો માટે યોગ્ય તર્જાવી મળતી ન હોય.

(ઘ) પરણવાને માટે સ્ત્રી મેળવવામાં જન્મ ઉપરાંત મોટી રકમ આપવી પડતી હોય.

(ગ) અધિકારીઓ તરફથી એમની સ્થિતિ જળખી રાખવા માટે રાજ્યની ફરજના પ્રમાણમાં તેઓ બરાબર સંભાળ રાખતા ન હોય.

ઉપર પ્રમાણેનાં અને તેનાં જેવાં બીજાં કારણોને લીધે ખેડૂતોને જે કાંઈ કરજ થયું હોય તે તે ચર્ચ શરૂ, આ કારણોને ઉપાય નીચે પ્રમાણે બની શકે એમ છે.

(અ) કરજ શીટડતી વખતે બધા અધિકારીઓ જાણે છે તેમ, પડેલી ટેવને લીધે ફરીથી કરજમાં પડે નહિં એમ ખેડૂતોને વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. અને તેઓના સમજવામાં પણ આવ્યું હતું કે તે લોકો હવેથી તેમ નહીં કરે, તે છતાં જો ક્યાંઈ એવી ટેવ દેખાતી હોય તે અધિકારીઓની ફરજ હતી અને છે કે વખતો વખત ખૂબ સંભાળથી તે બાબત ઉપર ખેડૂતોનું ધ્યાન ખેંચ્યા કરવું જોઈએ. તેંપાસનાં પરિણામે જે ડીસ્ટ્રીક્ટમાં ખેડૂતો કરજમાં પડેલાં મોલૂમ પડશે ત્યાંના અધિકારીઓએ આ ફરજ બજાવવામાં કચાશ રાખી છે, એવા અનુમાન ઉપર આધ્યા વગર છૂટકો નથી, એમ મને લાગે છે. માટે આ બાબત ઉપર બરાબર ધ્યાન ખેંચવું અને દરેકે દરેક વર્ષે દરમિયાન પોતાના મહાલમાં નવા કરજ સંબંધી કોઈ જણાવવા જેવી હકીકત હોય અને આગલા વરસની હોય તે તે શા કારણથી થયું છે તેનો કુંડો જવાબ મંગાવવો; જેથી આજ સુધીની દરેકી મહેનત અફળ જાય નહિ. આ ટેવ સુધારી શકાય એવી છે અને તે ન સુધારે તે માટે

અભણ ખેડૂતોના કરતાં અમલદારોની ખેદકારી જવાબદાર છે.

(વ) એ વાત ખરી છે કે ખેડૂતોના સંસાર-વ્યવહારમાં રીતરિવાજો વધારે ખર્ચાળ છે; તેમાંથી તેને સમજાવોને અથવા સમજાવતાં કોઈ ફળ મેળવી એમ ધારવામાં આવતું હોય તે ખેડૂતોની યાતિના એવાં ખર્ચ અને એમની સ્થિતિની સાધારણ સુધારણા સંબંધી એક ધારો પસાર કરવા માટે ખેડૂતો તરફથી દરખાસ્તને વિનંતિ યાચ તેવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એવો ધારો એક વખત પસાર થયા પછી એની વિરૂદ્ધ વર્તન કરનારને એ ધારો પ્રેમણે નરખત થવાથી ધીમે ધીમે લોકોની આંખ ઉઘડે; આ વાત પણ બની શકે એવી છે, માત્ર અધિકારીઓમાં ખેત જોઈએ, આપણે માત્ર દરખાસ્તની વસુલાત વસૂલ કરવા માટે અથવા દરખાસ્તી ફક્તોને સાચવવા માટેનો અધિકારીઓ નથી. લોકોની પ્રીતિ જાળવવા માટે, એમની ભણતર સંબંધી, આર્થિક અને ખેતીવાડી સંબંધી સ્થિતિ સુધારવા માટે પણ છીએ. આ પાક દરેક અધિકારીએ બરાબર ખુબે ભણી જવો જોઈએ.

આ ફરજ વહીવટદારોના કરતાં સર્વિશેષ થાણદારો ઉપર છે, કેમકે તેઓ ગામડાના પરિચયમાં મહાલના વહીવટદાર કરતાં વધારે આવે છે, અને છતાં વહીવટદારો, થાણદારો પર બરાબર દેખરેખ રાખે તે જ થાણદારો પોતાની ફરજમાં ગ્રીવંત રાખી શકે.

(ક) વરસો બરાબર આવતાં હોય તે કારણથી પૈસાની મદદ વગર ખેડૂતો વરસ તરી શકે એમ ન હોય ત્યારે, જો દરખાસ્તી તાત્કાલીક ઉપાય ન કરે તે એમાં આપણી ફરજની તુટી છે, એમ જણાવ્યા સિવાય બીજો ઉપાય નથી. આખા સંસ્થાનનું કરજ શીટડયા પછી ત્યારે ત્યારે કોઈ મહાલમાં કે કોઈ ગામોમાં એવી તુટી ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ત્યારે, હલુરથીએ બહુજ ઉદારતાથી પૈસાનો વિચાર કર્યા કરતાં લોકોનો વિચાર પ્રથમ કર્યો છે.

આ વાત તમને અને વહીવટદાર તથા ચાલુદારને સુવિદિત છે. એટલે કરજ થયું હોય ત્યારે ખરાબ વરસને લીધે થયું છે એ બહાનાં કાદ-અધિકારી કે લોકો કહે તો તે બંનેમાં કુદાણું છે, એમ હું તો માનું. આનું ફરીઆદનું મોનસં લોકોમાં યાંય નહિ અને અધિકારીઓમાં ખોટાં બહાનાં બતાવવાની લાલસા ઉત્પન્ન થાય નહિ એવી સલાહ એ બંને વર્ગને આપવાની જરૂર છે. તથા જરૂર પડે ત્યારે દરખાસ્તીની મોટી મદદ મળે એવો પ્રબંધ પણ તાત્કાલિક થાય એ બંધાનમાં રાખવાની જરૂર છે. ખરેખર ખરાબ વર્ષોમાં તો કુદાણનિવારણ કુંડ-માંથી લાખો રૂપીઆની મોટી મદદ કરવાનો પ્રબંધ છે અને તેનો તાજેતરમાં ઉપયોગ આપણે લીલીયામાં કર્યો છે, એ વાત જૂલી જવા જેવી નથી. આ ઉપરાંત કુદાણ હોય તો આપણે રીલીફ કુપે કાઢીએ છીએ, જેમ બે એક વરસ ઉપર લીલીયામાં કરવામાં આવ્યું હતું. એટલે દરખાસ્તીની મદદને અભાવે કે કુદાણ અથવા માઠાં વરસોના બહાના નીચે આ કેરજ થવાનો સંભવ નથી. આ કિસ્મિતમાં તો લોકોની અસહનતા અને આપણી ખેડકારી જરૂર જવાબદાર છે.

(ક) ખેતી ઉપયોગી બનવરો જેવાં કે બળદો મરી જાય અથવા રોગને લીધે મોટા જથ્થામાં નાશ પામે, ત્યારે ખેડુતને પૈસાની મદદની ખાસ જરૂર પડે એ દેખીતી વાત છે. એવી બાબતમાં એને કરજ કરવું પડ્યું હોય તો ખેડુતોનો વાંક કાઢી શકાય એમ નથી. પણ આવી બાબતમાં બહોળા હાથે તગાવીમાંથી મદદ કરવામાં આવે છે. દરેક વરસે તગાવી માટે બજેટમાં પ્રબંધ છે અને તેમાં દરખાસ્તીઓએ હાથ સંકળ્યા નથી, એટલે કરજ થવામાં ઉપરનું કારણ પણ બતાવી શકાય તેવું નથી, છતાં કરજ થયું હોય તો તેનું ખર્ચ કારણ શોધીને મને કહેશે. કેમકે એક વખત ભારમાંથી મુક્ત કર્યા પછી, તે લોકો પાછા તેવી સ્થિતિમાં આવી, જન્ય તો તે કૃષી દળીને ઢાંકણીમાં ઉલેસ્યા જેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન

થાય છે, તે થવા દેવી નોંધે એ નહિ. આપણાં અખતરો ઉપર કેરજમુક્તિના આંખી સંચાલનું બંધન છે. આ રોગનો ઉપાય જ નથી અને આપણે કરેલાં અખતરોમાં આપણે રાખવી નોંધે તેનો કરતાં વધારે આશા રાખી છે, એવો આંશીય લાભ નગર સ્ટેટ સંહન કરી શકે એમ નથી. હિંદુસ્તાન આખાનું લાવિષ્ય કેરજ મુક્તિના સંવાલ ઉપર અંધ લાંબી રહેલું છે. અને તે જ એક મુખ્ય કારણ છે કે આપણા સ્ટેટના વિચાર કરતાં પણ દેશના વિચારને માટે આપણે બધાએ સાથે મળીને આ અખતરો નિષ્ફળ ન થાય તેવી તત્વો મહેનત કરવી થોડે છે અને તે થાય છે તેની સાખીતી હું અધિકારીઓ પાસેથી માગું છું. મને તે જરૂર મેળવી આપશે.

(ક) ઉપર ક મારું કહ્યું પ્રમાણે પૂર્ણ બેદર-ખરત છે એટલે આ વિષયમાં ફરીથી કંઈ લખવાની જરૂર નથી. તગાવી આપવામાં વિલંબ થતો હોય કે કયાંય અધિકારીની ખેડકારી હોય તો તેનો તાત્કાલિક ઉપાય કરેલો. તગાવીની રકમ જરૂરીયાત પ્રમાણે મળે છે. એટલે વરસ આખરે પાક આવે અને વરસ વણચું ન હોય તો તે વરસનો પાક આવે તેમાંથી તે તગાવી રીતસર વસુલ કરવામાં આવે તો તગાવીનું કરજ લોકો ઉપર થાય નહિ. તગાવીનું તો બ્યાજ પણ દરખાસ્ત લેતા નથી. એટલે કેટલીક વખત તગાવી લઈને તુરત ન આપવાની લાલચ લોકોને થઈ આવે તે બહુ સ્વાભાવિક છે. આવું થતું દેવતામાં આવે ત્યાં લોકોને આપણે સ્પષ્ટ કહી શકાયે છીએ કે આવી ઉદારતાનો અદ્દાનનથી ગેરઉપયોગ કરવામાં આવશે તો મફત મળતી તગાવીના ઉપર લાવિષ્યમાં બ્યાજ લેવાની તથા તે ચાલુ કરવાની ફરજ પડશે. એ બ્યાજ દરખાસ્તોએ ધીરેલા નાણામાંથી પૈસા કરવાના ધરાદારી નહીં પણ લોકોની ખેડકારીમાંથી એમની આંખ ઉઘાડવા માટે લેવામાં આવશે. તગાવી વિચારપુર્વક અપાય છે કે કેમ? વરસ આંખરે તે અપાઈ છે કે કેમ? એના આંકડા ઉપરથી કયા મદદા-લમાં જવાબદાર અધિકારી કેવી ખતથી કામ કરે.

છે, તેની પરીક્ષા કરવા જેવું છે. અને આ આખી સમસ્યાની તપાસ થયા પછી તમારો રિપોર્ટ આવશે ત્યારે અધિકારીઓના કામની તુલના થશે. અને યોગ્યતાના નંબર પણ વખતે અપાઈ જાય તો એમણે આશ્ચર્ય પામવું નહિ. હજુરશ્રીની ખાસ ઇચ્છા છે અને તે યોગ્ય ઇચ્છા છે કે એક વખત બોલતો બોલતો નીકળેલો એકતવર્ગ પાછો આપણી બેઠકારીથી જારમાં આવી પડે નહિ. બહારના માણસને, આપણે ત્યાંની સ્થિતિનો અહેવાલ નોંધતો હોય તો છાતી ઠોકરીને સીધે સીધે આપી શકીએ અને આપણી સ્થિતિની કતેદ બતાવી શકીએ. એવી ખંત ખાસ રાખવાની જરૂર છે. કેટલાકને આ ખંત ગાંડાઈરેલો લાગે, પણ લોકોના ઉપર નોંધએ તેવી નજર ન રાખી, અતાનીનું રક્ષણ ન કરવું એના જેવી ગાંડાઈ આ ખંતમાં નથી.

(ક) સ્ત્રીઓ પરણ્યા માટે જે બોલું ખર્ચ લેકે ઠેકાણે થાય છે તેનો ઉપાય તો જ માં કલા માણે એકતોનો રીતરિવાજનો એક કાયદો કરવો જ ઉત્તમ છે. મને યાદ છે તે પ્રમાણે એ વર્ગની કે ચાલિએ (પરક) તો, એ બાબતનો એક કાયદો ઈનોરોડી એડમીનીસ્ટ્રેશનમાં કરાવ્યો છે. તેનો અમલ બરાબર થાય છે કે કેમ તે જોવાની જરૂર છે. અને જે તે કાયદાની સફળતા ચર્ચ હોય તો બીજા જે વર્ગને એવો કાયદો ન હોય તેને બતાવોને તેઓને આવા કાયદાના બંધનમાં આવવાની જરૂર છે એમ સમજાવવું; પણ સાંસારિક સુધારણાનું આ પગલું, દરબારે, પોતાના અધિકારને અંગે ધારો કરીને બરવાનું નથી, લોકો એની કિંમત બરાબર સમજશે. પરાણે લાંબા કાયદાઓનો સામનો કરવાનું સાનંસ માણસોમાં સહજ હોય છે. એટલા જ માટે બંને ત્યાં સુધી દરેક વર્ગને પોતે પોતાના બંધનમાં રહેવા નિયમો કરવાની જરૂર છે.

(ગ) અધિકારીઓની ફરજના સંબંધમાં તો ઉપરના દરેક સુધારામાં કાંઈક તે કાંઈક કહેવાઈ ગયું છે, એટલે વિશેષ કહેવા માગતો નથી. પણ જગતમાં

ધણાં દુખો સંભાળ રાખવાની બેઠકારીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ને મારો પણ એ અનુભવ છે. અને દેશનું વાતાવરણ જે અત્યારે ધણું ડામાડોળ છે, તેનું મુખ્ય કારણ પણ એ બેઠકારી જ છે, આપણે ત્યાં તે થવા દેવી નોંધએ નહીં.

હવે આ બંધી સ્થિતિ તપાસતાં, કયા કયા મહાલમાં શા શા કારણથી કેટલા એકતો પાછા કરજમાં પડ્યા છે અને શું વ્યાજ આપે છે, તે બંધી બાબતનો ચોક્કસ ખુલાસો જેમ બને તેમ તુરંત નોંધએ છીએ. અને એ તપાસ તાત્કાલિક થાય માટે દરેક માણસોનાં ચાણુદાર ગામડે ગામડે ફરીને જેમ પ્રથમ આપણે કમિટીઓ મારફત તપાસ કરી હતી તેમ તપાસ કરે. ચાણુદારોની એ તપાસ ઉપર કે વહીવટદાર અને તે તે વિભાગના આસિસ્ટન્ટ રેવન્યુ કમિશ્નરે સંભાળ બરેલી આખ સાથે બને તો સંખ્યાઈ પણ કરવી. અટકાવી ન શકાય એવા રોગ માટે કોઈ વખત માણસ અશક્ત હોય, પણ રોગ શું છે, શા કારણથી થાય છે, તેને માટે કાંઈ ઉપાય છે કે નહિ, તે તપાસ માણસની શક્તિની બહાર નથી. તે તપાસ આપણે કરવી અને હું ઇચ્છું છું કે 'રાઈમ્સે' મારેલી હકીકત આપણે એવી રીતે આપી શકીએ કે લોકોના મનમાં-કરજ નિવારણનો ઉપાય શક્ય છે એવી ખાત્રી આપણે કરાવી શકીએ. એ શક્ય નથી એવું આપણી તપાસને અંતે નીકળે તો પણ તે અશક્ય છે, એવી પ્રતીતિ મને તો થવાની નથી-ખતો શકે એવી આ શક્ય બાબત છે તે બતાવી શકાય એવો જ આપણો પ્રયત્ન છે. તેમાં નિષ્ફળતા થાય તો આખું આખું જંવાબદાર છે. અને હું મને પોતાને વંધારે જવાબદાર ગણીશ, કેમકે એ મારા બીજા જીવનનાં તથા તેવા સવાલોમાંથી આ તરફ આંખે કરવોનો પંથો અવકાશ લીધો નહો. હવે મારે આ બધું તપાસવું છે, માટે તમને યોગ્ય લાગે તો મારો આ કાગળની નકલો દરેક વહીવટદારને મોકલશે અને પોતે ત્યાં પોતાના હાથ નીચેના અમલદારોએ કેટલો જરૂરી અને કેટલા ચોક્કસ અધિકારોવાળા તપાસ કરવાની

છે તે એમના મન ઉપર ઠસાવશે. માગેલી હકીકતમાં જૂલ રહી જશે તો ક્યાંક ક્યાંક હું અને તમે બન્ને સાથે જઈને નીમતાણો પથ લેશું. જેથી તપાસ કરનારાઓને ચોતાની જવાબદારીનું જ્ઞાન રહે.

તમને એમ લાગે કે પહેલાં જે કરજ-નિવારણ કમિટી હતી તેમાંથી અંતુલવી વહીવટદાર કે કોઈને ખાસ નીમવાની જરૂર છે. જે જલદી અને સારી રીતે આ સવાલનો તપાસ કરી શકશે, તો તેમ કરવામાં પણ અડચણ નથી. ન્યાયખાતાના એક અમલદારને આપણે તે કમિટી ઉપર મુક્યા હતા અને વહીવટદાર મિ. અજબજ પથ તે બધા ઉપર નજર રાખતા હતા. તે બે માણસનો બદલાવસ્ત થોડી મુદત જરૂર લાગે તો મે. ત્રિજીવનદાસજીએ કહીને કરવો.

હાર વધી ગયા પહેલાં આનો ઉપાય કરવા જેવું છે, કેમકે આ અંતરંગની નિષ્ફળતામાં દેશ આખાના નરીખનો નાશ છે અને તેની સફળતામાં લોકોનું હિત છે. માનસિક, આર્થિક અને ઔદ્યોગિક.

લિ.

P. D. Pattani

તી. ક.

(૧) ન્યાયકોર્ટમાં કોઈ ખેડૂત પર નવા લેણદારોની હીકોઓ થઈ હોય તો તે ક્યા ક્યા મહાલોમાં કેટલા કેસોમાં થઈ છે તે નામવાર મેળવવું.

(૨) 'ખરકની' માતિ માટે social reformનો ધારો થયો છે તેવો બધા ખેડૂતોને સમજવી કરાવવો અને એના લંબનો અમલ આ ધારા પ્રમાણે કોર્ટો કરે એમ જો થઈ શકે તો બધી હાકાકોઓ એ આખા વર્ગની ઓછી થઈ જશે. આવા સુધારા આપણું રેટ જ કરાવી શકે એમ છે, અને ફરી રાષ્ટ્ર એ તો જેમ ખેડૂતોના આશીર્વાદ છે તેમ દેશભરમાં આ પગલાની કદર થવાની છે; માટે એમાં બધા મદદ કરે એમ હું ઇચ્છું છું.

"આમજીવન"

P. D. P.

વડોદરા રાજ્યનાં બંદરો

આહુ વહીવટી વર્ષના જાન્યુઆરી ૧૯૩૯ સુધીના છ માસ દરમ્યાન ગુજરાતમાં આવેલાં રાજ્યનાં બંદરોમાં ૨૭૧ ટન જેટલો રૂ. ૫૨, ૭૧૪-૬-૩ તો માલ આવ્યો હતો જેની જગત રૂ. ૧૩, ૨૮૮ લેવામાં આવી હતી.

ઓખા બંદરે ૨૫ જમીનના દુકાઓ ધરો ખાંધવા ભાડે આપવામાં આવ્યા હતા.

દીલ્હી, અજમેર, મુંબઈ, વડોદરા, અને અમદાવાદના ટ્રેડ એજન્ટો આહુ રાખવા ઉપરાંત લાહોર અને કાઠિયાવાડ માટે જીજ બે વધુ એજન્ટો આ સમયમાં નિમણા છે.

ઓખા બંદરે ૫૪, ૬૧૩ નિકાશ અને ૨૨, ૭૦૬ ટન માલની આયાત થઈ હતી, જેમાં ૫૩, ૬૬૬ ટન અને ૧૫, ૭૫૬ ટનની દિલ્હી બંદરોની નિકાશ અને આયાત હતી. નિકાશમાં ૧૦૯ ટનનો પરદેશી બંદરોમાં વધારો થયો હતો.

આ છ માસ દરમ્યાન ખાસ નવા માલની આયાત મુખ્યત્વે નિચે પ્રમાણે હતી.

ચીજનું નામ.	ટન.
મેગનેશિયમ ક્લોરાઈડ.	૧૦
સ્ટીલ એન્ગલ અને ટી.	૪૫
સ્ટીલ પાર વિગેરે.	૨૮
છાપવાના કાગળ.	૨૩
લાકડાનો માલો.	૧૦
આર.	૧૬
ફના.	૩૫
મમારતી લાકડ.	૭૬
બીજી ઓળે.	૫૬

કુલ. ૩૦૫ ટન

આ સમય દરમ્યાન ૫૫ મોટી સ્ટીમરો, ૧૧૫ નાની સ્ટીમરો અને ૨૫૩ વહાણો ઓખા બંદરે આવ્યાં હતાં. બ્રિટિશ હિંદની જગતના દર મુજબ નાણાં પાછાં આવ્યા બાદ જગતની આવક રૂ. ૫૦૨, ૮૨૩ આવી છે. તેજ પ્રમાણે બંદરની આવક રૂ. ૩,૩૫૫ આવી છે.

આ છ માસ દરમ્યાન જગતને અંગે ખર્ચ રૂ. ૧૩,૦૮૩ થયું છે અને બંદરોનો સવળો વહિવટી ખર્ચ રૂ. ૬૨,૦૮૬ થયો છે.

હિંદી વહાણવટું

આજે તો એ ઉદ્યોગ છેલ્લો શ્વાસ લઇ રહ્યો છે, પણ ધ્વંસના જન્મ આસપાસની સદીઓ એનો ખરો સુવર્ણકાળ હતો. ગ્રીકો ને રોમનો ન્યારે ધગીઓ (Galleyships) ચલાવતા પણ ન હોતા ચીખ્યા ત્યારે ભારતનાં વહાણો આફ્રિકા તો શું ઠેક મધ્યદેશ (Mexico) સુધી વણજ ખેડતા હતા. સિકંદર અને દારા જેવા સમ્રાટોએ હિન્દી વહાણોથીજ પોતાનો કાફલો ઉભો કર્યો હતો, હિન્દ સાથે સંપર્ક રાખતી એ જૂની સંસ્કૃતિએતો ધર્મશામના આક્રમણથી ધ્વંસ થયો અગર અટૂલી પડી ગઈ.

મિસરના છેલ્લા રાજા દેવેન્દ્રે એ બચી દેશનો ફિનારો છોડ્યો ને એના વંશજોમાંના એક કચ્છની ગાદી સ્થાપી ત્યારથી કચ્છનું વહાણવટું હસ્તીમાં આવ્યું, જે આજ લગીયે ટકી રહ્યું છે. આજે પણ એનાં વહાણો નાગખારી (નીકાખાર), માલદીવા (માલદીપ), સીંગાપોર ને બટેવીઆથી માંડી, હિન્દનાં બધાં બંદરો ઉપરાંત ભારેન (બહેરીન), કતીબ, બસરા, જંગખાર, મેળાસા ને માડાગાસ્કરથી લઈ ઠેક ડરબન, મોઝામ્બિક, મુરશ (મારિશિયસ), અને લિડી સુધી વેપાર ખેડતા ફરે છે. અને એ ઉદ્યોગની વંશપરંપરાનુગત કુશળતાને લીધેજ કચ્છના કારીમરાએ 'રંગમતી' સ્ટીમર બાંધી, એ દૌશદ્ધની પ્રતીતિ આપે છે.

પણ કચ્છમાં તો એ શક્યતા હતી રહી છે એનું કારણ સર્વોપરી સત્તા તેના આંતરવહોવટમાં કોઇ રીતે હસ્તક્ષેપ નથી કરી શકતી એ છે. જમાદાર કુતુબશાહના પુત્ર કુસેનખાને અંગ્રેજ લશ્કર સામે ચડાઈ કર્યા પછી કપ્તાન મેકમડોએ કચ્છ રાજ્ય સાથે જે કરારો કર્યા છે તે અનુસાર બ્રિટીશ તંત્રમાં એ Foreign Territory તરીકે ગણાય છે,

ન્યારે બાકીના હિન્દુસ્થાનનું એમ નથી રહ્યું. તેપાળ અને જુતાન સિવાય સારા હિન્દુસ્થાન પર અંગ્રેજ સત્તા સાર્વભૌમ છે અને એને લઇને હિન્દીમાલ હિન્દી વહાણોજ ન્યારે ધ્વંસને કિનારે થોડાંક ઉતરવા લાગ્યા ત્યારે ત્યાંના વેપારીઓએ એ માલ નીપજવતા ઉદ્યોગો સાથેજ હિન્દી વહાણવટા સામે ચે પોકાર ઉઠાવ્યો ને શામકસત્તાએ બંનેનો સાથેજ મુલ્યુધંટ વગાડ્યો. વધુ દૂર જવું તો ક્યાં રહ્યું પણ ૧૮૫૭ માં જ ન્યાં હિન્દનાં વહાણો ને મજબૂતોની સંખ્યા ૩૪, ૨૮૬ હતી ત્યાં ૧૯૨૭માં ૮,૬૪૦ થઈ ગઈ. ને જે વહાણ વડે નેદસને દ્રાક્ષગરનું યુદ્ધ થયું એ 'વિક્ટરી' જેવાં વહાણો નીપજવતા એ ઉદ્યોગના આજ તો કોણ મળે કેટલાયે આંકડા કમાઈ ગયા હશે.

કચ્છ રાજ્યના ઇંગ્લેન્ડ મિ. જુલબટ્ટીએ પોતાનીજ કલ્પેલી ડિઝાઈનથી કચ્છના મહારાજાઓથી માટે ખાસ તૈયાર કરેલી યાટ 'રંગમતી' ન્યારે મુંબઈનાં બારામાં આવી ત્યારે દેશી વહાણવટાના અને વહાણના બાંધકામના ઉદ્યોગો, બાબતમાં ધણો મહેર ઉઠાવેલ થયો હતો. દેશી કચ્છી કારીગરોએ કરેલી 'રંગમતી' ની બાંધણી તથા અંદરની સજવટ જોતાં એટલું તો સિદ્ધ થઈ જ ગયું હતું કે એ ઉદ્યોગને જો રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપવામાં આવે, રાષ્ટ્રીય મૂડી એકઠી કરવામાં આવે અને રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોનો વિશ્વાસ સાધવાની ઉત્કટ ઇચ્છાવાળા ઉદ્યોગપતિઓ એમાં રસ લેતા થાય તો સદીઓ પહેલાં ધીકતા ચાલતા એ ઉદ્યોગને પુનર્જીવન મળે અને પાદેશી વહાણો જેવાં વહાણો, સ્ટીમરો, સ્ટીમરો અને યાટ ઇત્યાદિનું બાંધકામ જોતે દિવસે હિન્દમાં પણ શક્ય બની જાય.

હિન્દો વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ, લોખંડ અને પોલાદનાં પતરાં ન્યારથી દરિયા પર તરવા લાગ્યાં ત્યારથી તુટ્યો એવી એક માન્યતા પ્રચલિત છે. લોખંડ અને પોલાદનાં વહાણો વરાળની મદદથી તરતાં અને ઝડપથી માર્ગ કાપતાં, એને લીધે લોક-ગાંના વહાણોનો ઉપયોગ ઘટવા માંડ્યો અને તેથી એ બાંધવાનો ઉદ્યોગ પણ કુદરતી રીતે જ નષ્ટ-પ્રાય થયો.

‘આમે કૉનિકલ’ માં આ પ્રશ્નની ગ્રીણવટથી મીમાંસા કરતાં મિ. એસ. એમ. કાપડીયા જણાવે છે કે, “માત્ર પોલાદી વહાણોના કરતાં પણ વધુ નાશકારક કેટલાક તત્ત્વો એવાં હતાં કે જેને લીધે આપણા વહાણ બાંધવાના ઉદ્યોગનો નાશ થયો હતો, લોખંડ અને પોલાદનાં વહાણો આપણા દેશમાં આવ્યાં, વહાણોમાં વરાળનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો વગેરે અનેક કારણોમાંના એકાદ એ કારણો ગણાય.”

“વહાણનું બાંધકર બાંધવામાં પહેલવહેલું લોખંડનું પતરું ૧૮૭૬ માં વપરાયું, પરંતુ ઇંગ્લેંડની ઔદ્યોગિકક્રાંતિ પછી એ ઉદ્યોગનો વિશ્વ સારી રીતે થયો એમ કહી શકાય. ઔદ્યોગિકક્રાંતિ પછી ઇંગ્લેંડમાં ઉદ્યોગો ઘણા વધ્યા. યાંત્રિક યુગ બેઠો અને તેથી માલના ઉત્પાદનમાં બીજા અનેક મુદ્દાઓ વિચારવાની જરૂર પડી. તૈયાર જનાવટો ક્યાં જન્મ-રોમાં ઠાલવવી, એ તે વખતનો મુખ્ય પ્રશ્ન નહોતો પરંતુ કાચો માલ ક્યાંથી મેળવવો એ વિમાસણમાં નાખે તેવો પ્રશ્ન હતો; હિન્દમાં કાચા માલની વિયુક્તતા તથા તૈયાર જનાવટો મારેતું વિશાળ જગત હોવા વિશેની ન્યારે ઇંગ્લેંડના લોકોને પ્રતીતિ થઇ ત્યારે તો હિન્દ જવા આવવાના ટૂંકા માર્ગની અને ઝડપી સાધનો મારેતી જૂઝરાણુ થઈ પડી.”

ઈ. સ. ૧૮૨૩ માં કલકત્તાના કેટલાક સાહસિક વેપારીઓએ એકઠા થઈ ‘સ્ટીમ ફ્રંડ’ ઉત્તું કર્યું અને એ ફ્રંડ જે યાવ એ ઇંગ્લેંડ અને હિન્દ વચ્ચે ૧૮૨૬ પહેલાં નિયમિત સ્ટીમરસર્વિસ ઠાકવવાનું સરકારનાર કંપનીને ભેટ આપી હતું, એવી યોજના

વિચારાઈ બ્રૉડ બ્રૉડ ડીરેક્ટસનો અનુમતીની આજ્ઞાએ મધ્યસ્થ હિન્દી સરકારે તેમાં ૨૦,૦૦૦ રૂપિયા ભર્યાં અને ફ્રંડમાં ધીમે ધીમે સારી રકમ એકઠી થઈ શકી. ઇ. સ. ૧૮૨૫ ના ઝાગરટની ૧૬ મી તારીખે ઇંગ્લેંડની એક કંપની તરફથી ‘એન્ટરપ્રાઇઝ’ નામની સ્ટીમર પ્લીમથથર્નદેશી હિન્દ આવવા ઉપડી. એની મુસાફરી તો સાવ નિષ્ફળ ગઈ, કેમકે કલકત્તાની સોસાયટીની કેટલીક શરતો ‘એન્ટરપ્રાઇઝ’ થી પુરી પડે તેમ ન હતું, તેથી ફ્રંડ તેને ન મળ્યું. પરંતુ ઇંગ્લેંડની કંપનીને આવી નિષ્ફળતાથી ભયંકર ખેડ જાય તેવું હોવાથી હિન્દી સરકારે રૂપિયા ૬,૦૦,૦૦૦ ની રકમ આપીને ‘એન્ટરપ્રાઇઝ’ ખરીદી લીધી. મુંબઈ સરકારે પણ ખૂબ પૈસા ખર્ચીને ‘લ્યુ સિન્સે’ નામની સ્ટીમર મુંબઈમાં બાંધી. એન્જનો ઇંગ્લેંડથી મંગાવી તેને મુંબઈ અને સુએઝ વચ્ચે ઠાકવવાનું ૧૮૩૦ ની સાલથી શરૂ કર્યું. મધ્યસ્થ સરકારે એમાં રસ લીધો અને એ સ્ટીમર એક વર્ષમાં ઇંગ્લેંડની ચાર મુસાફરી હિન્દી સરકારને ખર્ચ કરે એવી ગોઠવણ કરી. સુએઝની મુસાફરીઓ મારે બીજા એક ‘ફ્રાન્સ’ સ્ટીમર પણ ખરીદવામાં આવી.

આ બધાનો ઉલ્લેખ એટલા પુરતો જ જરૂરી છે કે નો હિન્દી સરકારે ઇંગ્લેંડ-હિન્દની દરિયાઈ મુસાફરીઓની શરૂઆતના જમાનામાં જેટલા પૈસા ખર્ચ્યા તેટલા હિન્દી ઉદ્યોગની પાછળ જ ખર્ચ્યા હોત તો હિન્દી ઉદ્યોગોને જખરા આધાર મળત અને આજે હિન્દની દશા ભુદી જ હોત.

મોગલ સત્તાની પડતી થતી ગઈ એ પછુ હિન્દી વહાણવટા મારે અને વહાણ બાંધવાના ઉદ્યોગ મારે એક અસલ ફટકો હતો. કેમકે અકબર ખાદશાહી તે ઔરંગઝેબ સુધીના બધા મોગલ સમ્રાટોએ હિન્દી વહાણવટાના તથા બાંધકામના ઉદ્યોગોને રાજ્ય તરફથી ખૂબ મદદ આપી હતી. રીતસરનું નૌકાખાતું જ એ કાળે ચાલતું અને ખીર ખેદરી નામે એજા-ખાતા એ ખાતાના અમલદારોની ફરજ હિન્દી

વહાણુવટાને દેશ પરદેશોમાં મદદ મેળવી આપવાની તથા બાંધકામના ઉદ્યોગોમાં પડેલા કારીગરોને મદદ કરવાનીજ હતી. તે વખતમાં હિન્દી ખલાસીઓ દેશપરદેશની સફરો ખેડતા અને ચોર્વાસી બંદરોના વાવટા હિન્દનાં બંદરોએ લેહેરાતા. પણ ચોરબંજેબની પછી તો મોગસ સંદતતની પડતી દશા થોડી અને પરદેશો તરફ હિન્દમાં વધુને વધુ દાખલ થતું ગયું. ૧૮૫૭ ના બળવા પછી તો અંગ્રેજ સત્તા બરાબર જામી ગઈ અને ત્યારે જ હિન્દી વહાણુવટાનો અને વહાણોના બાંધકામના કાંધાનો મુલ્યુધંટ વાગી ચૂક્યો. પરદેશી વેપાર બધો બ્રિટીશ જહાજોમાં થાય એવી આડકતરી કાળજી લેવાવા માંડી અને

ઇંગ્લેન્ડની કંપનીઓ માતબર થતી ચાલી.

કંપની સરકારનું રાજ્ય હતું ત્યાં સુધી તો જાણે સાચેસાચ વેપારીઓના હાથમાં જ હિન્દનું રાજ્ય હતું. એટલે બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ બિટનના ઉદ્યોગોનો પ્રથમ વિચાર કરે એમાં કશું આશ્ચર્ય ન હોય. પણ બળવા પછી તો બ્રિટીશ પાર્લામેંટે હિન્દના રાજ્યકારભારની દોરીઓ સંભાળી લીધી, તેમ છતાં હિન્દી વહાણુવટાનો ઉદ્યોગ તો શું પણ તેને ચાલુ સ્થિતિમાં રાખવાનું પણ હિન્દી સરકારને સૂઝ્યું નહીં, અને પછીનાં ૫૦ વર્ષમાં હિન્દી કારીગરો નાશ પામ્યા અને તમામ વહાણો પરદેશી બનાવટનાં જ હિન્દને કિનારે નાંચરવા લાગ્યાં.

નોંધ અને ચર્ચા

દેશી રાજ્યોમાં સુધારા.

હમણાં હમણાં દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં લોક-શાસનના ધોરણે સુધારા દાખલ કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે, એ ખુશી થવા જેતું છે, લગભગ દરેક મોટાં રાજ્યોએ આ મોટે કમિટીઓ નીમી છે. અને તેનું નાના રાજ્યોએ અનુકરણ કરવા માંડ્યું છે. લોક-શાસનની સફળતાનો પાયો ફળવણી છે. એટલે રાજ્યોએ પ્રથમ તો ફળવણીનો, સર્વજ્વાપી પ્રચાર કરવો જોઈએ. કારણ કે તેના વિના બધારણુની વાતો હાસ્યાસ્પદ જેવી થઈ પડવાનો સંભવ છે. દરેક રાજ્યનાં નરેશ ચોતાના રાજ્યમાંથી નિરક્ષરતા-સ્ત્રી પુરુષ બ-નેમાંથી-દૂર કરવાનો નિશ્ચિત સમયનો કાર્યક્રમ ચોળવો જોઈએ. આ કાર્યક્રમ જ એની નિષ્ઠાની સાચીતી આપશે.

હીંબડી.

હીંબડી રાજ્યમાં છેલ્લા ચોડા મહીનાથી પ્રજાના

એક વર્ગમાં ખાસ કરીને વેપારી વર્ગમાં-રાજ્ય પ્રત્યે અસંતોષ થયો છે, અને તેથી તે વર્ગનાં કેટલાંક માણસો “હીજરત” કરી જાલમાં કાઢ પાસે જલ્લાની હકુમતમાં અરજીજ ગામ છે ત્યાં ચાલ્યાં ગયાં છે એમ જણાવવામાં આવે છે. અને સાંભળ્યું છે એ હકીકત બરાબર હોય તો હીંબડીમાં આ હીજરચાલની આગેવાની મોટે ભાગે જૈનોએ નીધી છે. આ કમનસીબ સમાચાર છે. શાંતિપ્રિય જૈનોને એતું શું કારણ રાજ્યે આપ્યું છે જેથી તેમને હિજરતનો ઉપાય લેવો પડ્યો? તેમ જૈનોએ એતું શું કારણ આપ્યું કે રાજ્યે એમને જવા દીધા? અને તેમ પણ અમને હમણાં હમણાં કાઠીઆવાડનાં રાજ્યોમાં જે પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે તેમાં વર્ગ વિચલતું બીજારોપણ થતું લાગે છે. અને તેમાં ખાસ કરીને વેપારીઓ સામે ગરાસીઆઓ અને મુસલમાનોનો વિરોધ જાગતો જાય છે. અને લગભગ દરેક રાજ્યમાં આ અસર થઈ છે. અંતવાર સુધી કાઠીઆ-

વાડમાં જે નહતું તે થયું છે. અને એકદીલીનો નાશ થયો છે. ફૂટફાટ, ચોરી અને મારામારી વધ્યાં છે. ન્યાં ન્યાં પ્રજાના નામની પરિપદો થાય છે તેની સામે ગરાશીઆઓ, ભાયાતો અને મુસલમાનોનો મુખ્યત્વે વિરોધ ઉભો થાય છે, આ પરિપદમાં તો માત્ર બ્રાહ્મણ વાણીઆ જ હોય એવો દેખાવ થઈ ગય છે. લીંબડી આ બાબતમાં જવંદત દાખલો પૂરો પાડે છે, આ રાજ્યમાં લોકોએ બહાર ચાલ્યા જવા સુધીની હોમત દર્શાવી પરંતુ એનું કશું બચહાર પરિણામ નથી આવ્યું અને રાજ્યની પ્રવૃત્તિ જોગની તેમ ચાલુ છે. એનો અર્થ એ કે લોકોએ કાં તો ગ્રહણ કરેલો માર્ગ ખોટો હતો અથવા તો એમણે રચીકારેલો સિદ્ધાંત અયુક્ત હતો. અને આ બન્નેમાં જે તેઓ ખરા હતા તો તેમનામાં એકસંધી ન હતી. અથવા તો રાજ્યની સામે તેઓ જે આક્ષેપો કરતા હતા તેમાં કંઈ સત્યાંશ ન હતો.

અમને લાગે છે, કે લીંબડી રાજ્યમાં લોકોના પ્રતિનિધિત્વના નામે જે પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં આવી હતી તેનો પાયો સુદૃઢ ન હતો. અને તેને અંગે બહારથી પણ જોઈતી સહાનુભુતિ લીંબડીના ગૃહસ્થો મેળવી શક્યા ન હતા. તેમ બીજા પક્ષે લીંબડીના કર્મચારીઓએ તોફાન સામે એવી રીતે કામ લીધું કે જેથી સાર્વભૌમસત્તાને તેમાં કરી દરમિયાનગીરી કરવાની જરૂર પડી નહીં. શક્તિ-વિનાની હોમત અને ખરાં કારણ વિનાની પ્રવૃત્તિ લાભને બદલે હાનિ કરે છે એ, જાહેરપ્રવૃત્તિમાં પડનાર દરેકને માટે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય બાબત છે. લીંબડીમાં જેઓએ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તેઓ પ્રચારના માર્ગે ચાલ્યા ગયા અને રાજ્યના દરેક પક્ષના લોકોનું હિત સાચવનાર તરફિ તેઓ વિશ્વાસ પાત્ર ન હતાં અને એમની પ્રવૃત્તિના મૂળમાં એવું કાંઈ સખળ કારણ ન બહાર આવ્યું કે જેથી એમના તરફ ધૃતર દિશામાંથી સહાનુભુતિ મળે. ઉગ્રદંડ લોકોને માટે હંમેશા ઉપયોગની અનાજ વગેરે-ચીજો ઉપર એમણે અટકાવ નાખવાની આદેશી પ્રવૃત્તિ હાથમાં

સ્પદ જેવી થઈ પડી. અને ગાંધીજી જેવા સમર્થ સમાધાનશીલ વૃત્તિવાળા મહાપુરુષ રાજકોટમાં છતાં એમને પણ એ પ્રવૃત્તિ દોરવવાનું યોગ્ય ન લાગ્યું.

ઘોળકા પાસે અરજોજ ગામમાં લીંબડી રાજ્યના કેટલાક ગૃહસ્થો હીજરત કરી ગયાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા છે. પણ તેમાંથી કશું પ્રતિકલ્પાયક પરિણામ આવ્યું હોય એમ જણાતું નથી. એટલે અમને લાગે છે કે આ પ્રવૃત્તિ વિચારપૂર્વક ઉપાડનામાં આવી હોત તો તે વધારે સુયોગ્ય ગણાત, અને લોકોના આદરને પણ પાત્ર થાત. તેમ રાજ્યમાંના લોકોમાં પરસ્પર જે મન દુઃખ અને આતર-વિગ્રહ જેવું પરિણામ આવ્યું તે ન આવત. લીંબડી નરેશ વયોગૃહ, અનુભવી અને રાજ્યની પ્રજાના બધા વર્ગોની તરફ પ્રીતિ ભાવ રાખનારા છે. તેઓ લોકોના માનકને પણ યોગ્યનારા છે અને આવી નિરર્થક ધમાધમીનો પોતે સહજમાં અંત લાવી શકે એવા બચહાર છે. એટલે પ્રજા એ પ્રજાજ છે અને રાજપુતોનો ધર્મ પ્રજાની ક્ષતિને જૂલો જઈ એનું રંજન કરવાનો છે, એ દષ્ટિએ જો પોતે આ આખા પ્રકરણનો ઉદ્દેશ લાવશે તો તત્કાલ આ નિષ્કારણ ઉભા થયેલા ઘટાટાપનો અંત આવશે.

ઈન્દોર નરેશનું પગલું

ઈન્દોર મહારાજાએ એક વિદેશીય લગ્નનાની સાથે પોતાનું લગ્ન થયેલું જાહેર કર્યું છે. અને સાથે સાથે એટલું પણ જાહેર કર્યું છે, કે આ લગ્નને ગાદી વારસાના પ્રશ્ન સાથે કરી સંબંધ રહેશે નહીં. અર્થાત્ કે ત્યાં સુધી એમને જે સંતતિ થશે એમનો ગાદી ઉપર હક રહેશે નહીં. રાજાએ ત્યારે અનુલોમ કે પ્રતિલોમ લગ્ન કરે છે ત્યારે એ લગ્નથી ઉત્પન્ન થયેલ સંતતિને વારસા હકમાંથી ખાતલ દરાવવામાં જો આવે છે, તો પછી તે સામેનો વિરોધ

ઓછો થાય છે, અને લોકો પછી એવા સંબંધને અંગત સંબંધમાં ગણી કાઢી તે તરફ ઉદાસીન રહે છે. હાલના ઈન્દોર નરેશના પિતા સર મુકેશ્વરભાઈ પણ વિદેશી હાલના સાથે-હાલ કર્યા છે. પણ અમને યાદ છે. તે પ્રમાણે ગાદીત્યાગ પછી તેમણે આ પગલું લઈ હતું ત્યારે હાલના મહારાજાએ ગાદી ઉપર રહી આ પગલું લઈ છે. જે કે જુના વખતના રાજાઓના આવા હવેસંબંધમાં પૌરાણિક દાખ-લાઓ મળે છે. પણ એ પ્રાસંગિક અને અનિવાર્ય જોવા લાગે છે. તેમ જ વિવાહ સંબંધો સૌર્યના પરિણામ રૂપ હતા, ત્યારે અત્યારના વિવાહ સંબંધો વાસનાના પરિણામ રૂપ લાગે છે.

કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિની બાબત હોત તો એની આવી પ્રવૃત્તિ તરફ કુર્લુષ રહે પરન્તુ એક રાજ-કર્તા કે જેની જવાબદારી વિશાળ છે તે ત્યારે આવું પગલું ભરે ત્યારે કેમ પ્રશ્નો જોવું આચરણ કરે છે તેવું આચરણ ઇતર મનુષ્યો કરે છે એ ધોરણે એક રાજકર્તાના આવા પગલાંની ભેટા ઉપર અનિષ્ટ અસર થાય છે અને તેના તરફની માન-વૃત્તિ પણ ધરે છે. રાજકર્તાઓએ પોતાની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનો વિચાર અંગત ધોરણે નહિ પણ પ્રમુખીય ધોરણે કરવો જોઈએ. કેટલાક ઇચ્છે એક વીંચકરનો દાખલો આપે છે, પણ હિંદ અને ઇંગ્લેન્ડની સંસ્કૃતિ નિરનિરાળી છે. પ્રજાનાં માનસ જુદાં જુદાં છે. ધર્મની રીતિ, નીતિનું દર્શિર્બિંદુ અને સામાજિક રીત રિવાજો એક બીજાના સિન્ન સિન્ન છે, એ જૂલું ન જોઈએ. પોતાને ગમે તે બાબતમાં અયોગ્ય ગણાય એવું બહારનું પણ અતુકરણ કરવું અને સિદ્ધ પણ અજુગમતી બાબતો પ્રત્યે ખેડર રહેવું એ માનવનીતિ નથી.

કચ્છી રાજ્ય ખેડુત કમિટી રિપોર્ટ:-

આજની આઠ વર્ષ પહેલાં કચ્છ રાજ્યે ખેડુત કમિટી નીમી હતી. આ કમિટીના ચાર સભ્યો પૈકી

શરણ વલમદાસ પ્રમુખશ્રી સભ્ય હતા. શરણ શ્રી મુંબઈના પ્રસિદ્ધ કચ્છી વેપારી છે. અને કચ્છની પ્રજાના વિશ્વસનીય આગેવાન છે. ના. મહારાવશ્રીએ કમિટીમાં એમની નિમણૂક કરી એથી આ કમિટી લોકોનો સપ્રમાણ સહકાર મેળવી ચકી હતી. કમિટીના ચાર સભ્યો પૈકી એક સભ્ય નોકરીમાંથી મુક્ત થયા હતા અને એક સભ્ય સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. એથી શ્રી શરણભાઈ અને રેવન્યુ કમીશનર શ્રી. દીવાન એ બેની કમિટીથી ખેડુતનાં સંબંધ અને રિયલિટી સંબંધી તપાસ ચર્ચ એકમતિ રિપોર્ટ થયો છે. આ બે રાજ્યોની કમિટીએ રાજ્યનાં ૨૧૧ ગામોના ૧૬૧૨ સાક્ષીઓની જુગની લીધી છે એ ઉપરથી જણાય છે કે ખેડુત કમિટીના આ સભ્યોએ ઘણી ઝીણવટથી દરેક પ્રશ્નની તપાસ કરી છે. આખો રિપોર્ટ લાંબો જોતાં આ સત્યનો સહજ ખ્યાલ આવી જાય છે. અમે આખો રિપોર્ટ લાંબો જોયો છે અને એમાંની કેટલીક ભાષામણી તો દરેક દેશી રાજ્યને સ્વીકારવા યોગ્ય છે. કચ્છી પ્રમુખીય પરિપદ મુંબઈ તરફથી આ રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

રાજપુત સંગઠન

રાજકોટના પ્રકરણે કેટલાંક નવાં તત્વોનો જન્મ આપ્યો છે તેમાંનું એક "રાજપુત સંગઠન" નું તત્ત્વ છે. ત્યાં સુધી મનુષ્યને ખાત્રી હોય છે કે એનું હિત સંબંધો સુરક્ષિત છે, ત્યાં સુધી એને સંગઠન કરતાં એકાદ રહેવાનું પસંદ પડે છે. અત્યાર સુધી રાજપુત કોમ પોતપોતાના હિતસંબંધો માટે હાલના જેટલી સંગઠિત થઈ ન હતી. રાજકોટની ચળવળથી રાજપુત કોમમાં નિશ્ચિતપણે અવિશ્વાસ દાખલ થયો છે કે દેશી રાજ્યો સામેની અજબજાબ એમના સ્વાયંત્રિ પણ હાનિકારક છે. અને તેથી તેઓ અમલી પડે સંગઠિત થઈ શક્યા છે. એટલું જ નહીં પણ રાજકોટના પ્રકરણનો ઉકેલ લાવવામાં

તોંધ અને ચર્ચા

મહાત્માજીને જે કદિનતા સંપ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેનું પ્રધાન કારણ આ “રાજપુત સંગઠન” છે. આ સંગઠનની અસર બધાં દેશી રાજ્યોના ભાષાતો ઉપર પણ થઈ છે. અને તેઓ પોતાના સ્વાર્થને માટે કોઈ પણ ભોજે મુરતાક રહેવાના નિશ્ચયવાળા થતા જાય છે. આમ હોવું એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એમાંથી આંતર વિગ્રહનાં તત્વો ઉપસી આવતાં જાય છે એ તરફ દુર્લક્ષ રાખવું ન જોઈએ. રાજપુત ભાઈઓએ પોતાનાં હિતો જાળવવા માટે એક સાંતાહિક પત્ર પણ શરૂ કર્યું છે. જેઓ પ્રજાકીય ચળવળના આગેવાનો કહેવાય છે, તેઓ ઉપર પણ આ સંગઠને પરાક્ષ રીતે ઠીક અસર કરી છે. અને સમગ્ર હિંદમાં જે આ રીતે પ્રચાર થશે તો અમને

ભય છે કે હોંદ આખાના હિતના પ્રશ્નોમાં એકમતિ સચવાઈ રહેશે નહીં. રાજપુતોને હલકા પાડવાનો કેટલાક વખતથી જે નાપસંદ પ્રચાર કરવામાં આવ્યો તેના પરિણામનું આ ફળ છે. અને અમને લાગે છે કે દેશી રાજ્યોમાં જે જવાબદાર તંત્રની માગણી કરનારા વર્ગ છે તે વર્ગની પ્રવૃત્તિ આથી નિર્જીવ બનતી જાય છે. શું શ્રેયસ્કર છે એ કોઈ જાણી શકતું નથી એ ખરું છે પણ દેશના એક આવશ્યક વર્ગના હિત સંબંધોને બાજુ ઉપર મૂકી કોઈ પ્રવૃત્તિ આદરવામાં આવે તો તેમાંથી કેવાં અનિષ્ટો જન્મ પામે છે તે આ ઉપરથી જણાય છે.

શ્રીને માટે

તાકાત-તાંજીથી ભરપૂર

લગ્ન ત દાર

અંડુ કા દા સ વ

વિનાવિલંબે વાપરવા અડિ

જાસ શ્રીઓને માટે

તંદુરસ્તી-તાકાતથી ભરપૂર

પ્રદરશિક શેઝોને
અકરીર ધંસાળ

અંડુ અ શો કા રિષ્ટ

શ્રીઓની નખળાઈમાં

આખાદ અસર કરનાર

દરેક ઘરમાં હોવો જોઈએ

ખાળકોનાં પેરનાં દર્દીમાં

આખાદ કામ કરનાર

ગિલકલ કેક વગરનું

અંડુ ખા લ શૂ લા ર્ક

ખાળકોવાળાં

દરેક ઘરમાં રાખવું જોઈએ.

અંડુ ફા માંચુટીકલ વકર્સ લી.

પો. જો. નં. ૫૧૨૩

મુંબઈ નં. ૧૪

અમદાવાદના એજન્ટ : ભોળીલાલ વ્રધર્સ : ગાંધીરોડ

આયુર્વેદિક દવાઓનું મૂલ્યપત્ર આજે જ મંગાવો.